

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY Słowian i ich sąsiadów

Tom 7

DEMOKRACJA

LEKSYKON
AKSJOLOGICZNY
Słowian i ich sąsiadów

INSTYTUT SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
INSTYTUT JĘZYKOZNAWSTWA I LITERATUROZNAWSTWA
UNIwersYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
KOMISJA ETNOLINGWISTYCZNA PRZY MIĘDZYNARODOWYM KOMITECIE SLAWISTÓW

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

1

DOM

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Iwona Bielińska-Gardziel
Beata Żywicka

2

EUROPA

Redakcja
Wojciech Chlebda

3

PRACA

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Małgorzata Brzozowska
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

4

WOLNOŚĆ

Redakcja
Maciej Abramowicz
Jerzy Bartmiński

5

HONOR

Redakcja
Petar Sotirov
Dejan Ajdačić

KONWERSATORIUM

LEKSYKON AKSJOLOGICZNY Słowian i ich sąsiadów

pod redakcją Jerzego Bartmińskiego

7

DEMOKRACJA

Redakcja
Jerzy Bartmiński
Monika Grzeszczak
Alena Rudenka

Lublin–Warszawa 2024

Recenzja tomu:

prof. dr hab. Alla Kozhinowa, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
[Institute of Polish Language of the Polish Academy of Sciences, Cracow, Poland]

Recenzenci poszczególnych artykułów:

Maciej Abramowicz, Dorota Brzozowska, Natalia Długosz, Iliana Genew-Puhalewa,
Natalia Iwaszyna, Alla Kozhinowa, Jadwiga Kozłowska-Doda, Anna Kretschmer,
Cyprian Mielczarski, Jerzy Molas, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska,
Aleksandra Niewiara, Dorota Pazio-Wlazłowska, Stana Ristić, Ryszard Vorbrich

Redakcja językowa: Julia Gurskaja, Olga Kowalczyk, Piotr Styk

Skład: Janusz Świnarski

Projekt okładki: Jerzy Pieńkowski

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

**Dokształcanie
Nauka**

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa,
przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach
Programu „Dokształcanie Nauka II – wsparcie monografii
naukowych” w ramach projektu nr MONOG/SN/0076/2023/01

[The work was co-financed from the state funds granted
by the Polish Minister of Education and Science under
the Programme “Excellent Science II – Support for
Scientific Monographs”, Project No. MONOG/SN/0076/2023/01]

© Copyright by Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka & the respective authors

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons
Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>),
which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the book
is properly cited.

ISBN: 978-83-66369-88-7 [druk] (ISPAN)

ISBN: 978-83-66369-61-0 [e-book] (ISPAN)

ISBN: 978-83-227-9842-3 [druk] (Wydawnictwo UMCS)

ISBN: 978-83-227-9843-0 [e-book] (Wydawnictwo UMCS)

DOI: <https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0>

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences]

ul. Jaracza 1, 00-378, Warszawa,

tel. 22 827 17 41, wydawnictwo@ispan.edu.pl, www.ispan.edu.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

[Publishing House of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin]

ul. Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin,

tel. 81 537 53 04, <https://wydawnictwo.umcs.eu>,

wydawnictwo@umcs.eu

Spis treści

<i>Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony? (Jerzy Bartmiński)</i>	7
Koncept DEMOKRACJA w lingwokulturach słowiańskich, europejskich niesłowiańskich i pozaeuropejskich (Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka)	15
* * *	
Aksjologia DEMOKRACJI ateńskiej (Kazimierz Korus)	49
DEMOKRACJA w litewskim dyskursie (Irena Smetonienė)	83
* * *	
DEMOKRACJA w polskiej lingwokulturze (Monika Grzeszczak)	103
ДЕМОКРАТИЯ по данным чешского языка (Ладислав Яновец)	149
* * *	
Koncept ДЕМОКРАТИЯ w języku rosyjskim: dane S-A-T (Ewa Białek, Aleksey Yudin)	181
ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов (Алена Руденка)	219
* * *	
Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim (Petar Sotirov, Gergana Padareva-Ilieva)	247
Концепт ДЕМОКРАТИЯ в сербском языке (Райна Драгичевич)	291
DEMOKRACIJA w języku chorwackim: językowy obraz konceptu (Piotr Mirocha)	319
* * *	
Koncept DEMOKRACJA w języku duńskim (Aleksander Kacprzak, Andrzej Szubert)	349
Pojęcie DEMOKRATIE w języku i dyskursie niemieckim (Monika Grzeszczak)	383
* * *	
La DÉMOCRATIE w języku francuskim (Aline Viviani)	413

* * *

ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка (Алена Руденка)	461
Koncept (młodej) demokracji w źródłach językowych hausa (Nina Pawlak)	493

* * *

Varia

W poszukiwaniu źródeł konceptu DEMOKRACJA w najwcześniejszych poświadczeniach słowa <i>democracy</i> (Przemysław Łozowski) ...	521
Democracy: A Personal Point of View (Grant Smith)	537
О демократии в китайской языковой картине мира (Александр Гордей)	551
Abstrakt	553
Abstract (English)	554
Noty o autorach	555
Wykaz DOI poszczególnych artykułów / List of DOIs and Table of Contents	557

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*

† Jerzy Bartmiński

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – którego kolejny zeszyt poświęcony DEMOKRACJI oddajemy w ręce Czytelników – jest próbą paralelnego opisania świata wartości słowiańskich na szerszym tle porównawczym. Tytuł *Leksykonu* jest poniekąd umowny, bo chodzi o wartości podzielane nie tylko przez poszczególne narody słowiańskie, ale też przez ich bliższych i dalszych sąsiadów.

Wartości stanowią rdzeń każdej kultury, a ich rozpoznanie i określenie stosunku do nich jest warunkiem definiowania własnej tożsamości zarówno przez indywidualne jednostki, jak całe zbiorowości. Problem wartości rodzi jednak wiele pytań: Co jest wartością i dla kogo? Czy istnieje kanon wartości uniwersalnych? Kanon wartości ważnych i konstytutywnych dla kultury europejskiej (z nasuwającymi się pojęciami demokracji i wolności, godności, praw człowieka)? Wartości ważnych dla kultur narodowych, jak ojczyzna, patriotyzm, demokracja i tolerancja – ale czy dla wszystkich kultur narodowych jednakowo? Konzeptualizowane są wartości bytowe: życie, zdrowie, praca, kariera, pieniądze – ale czy niezależnie od czasu i szerokości geograficznej? W jakim stopniu w dzisiejszym świecie pozostają wciąż istotne pojęcia rodziny, małżeństwa, dziecka? Promotorka badań aksjologicznych w lingwistyce polskiej, Jadwiga Puzynina, zwraca uwagę na to, że wartości „docierają do nas jako treści wyrażen należących do języka” i w związku z tym mogą łatwo podlegać

* Przedruk z nieznacznymi modyfikacjami tekstu publikowanego w tomie *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, DOM, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka, Lublin 2015: 7–13.

manipulacjom (Puzynina 2014: 7). Nasz *Leksykon* powinien pomóc w zapobieganiu manipulacjom znaczeniami nazw wartości.

Zespół autorski skupił uwagę na kilku wartościach wybranych z dużego ich zespołu¹, licząc się z realnymi możliwościami wykonawczymi, limitowanymi przez środki uzyskane na ograniczony czas². Wybrano na początek pięć haseł: DOM i EUROPE, bo niezależnie od politycznych i aksjologicznych wyborów mówimy o Europie jako „wspólnym domu”, w którym mieszkamy i w którym chcielibyśmy czuć się „u siebie”; PRACĘ, bo zwłaszcza w dobie szerzącego się bezrobocia stanowi ona przedmiot szczególnego zainteresowania; WOLNOŚĆ, bo jest sztandarową wartością naszej części świata; HONOR, bo sięga źródeł kultury europejskiej, antycznej Grecji, a bliska mu GODNOŚĆ jest wpisana do *Powszechnej deklaracji praw człowieka* uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 roku. We wszystkich przypadkach wydało się rzeczą interesującą sprawdzić, w jakim stopniu pojęcia te są podobnie, a w jakim specyficznie pojmowane w ramach poszczególnych kultur narodowych. Myślą przewodnią *Leksykonu* jest szukanie „jedności w różnorodności”.

Zainteresowanie wartościami i ich rolą w kulturach narodowych owocuje dziś wieloma wydawnictwami, zarówno w Polsce, jak na zachodzie i wschodzie Europy. Pomysł naszego *Leksykonu* sięga swoimi początkami lat 90. ubiegłego wieku, kiedy opracowano zbiorowo pojęcie OJCZYZNY w dwunastu językach europejskich³, ale w wersji aktualnie realizowanej powstał jako fragment opolskiego programu „komparacji” języków słowiańskich po roku 1945, który przedstawił Stanisław Gajda (2000), a którego wstępny zarys dali w swoich referatach Wojciech Chlebda (2000: 163–178) i Jerzy Bartmiński (2000: 179–195), rozwijając go w kolejnych publikacjach. Specyfiką naszego opracowania, jego cechą wyróżniającą jest – po pierwsze – operowanie uzgodnionym systemem narzędzi pojęciowych i wynegocjowaną

¹ Wstępne projekty przewidywały objęcie badaniami porównawczymi znacznie większej liczby haseł, zob. Bartmiński 2009: 59–70; 2010: 329–339 oraz w wersji polskiej Bartmiński 2014: 21–28.

² Praca nad *Leksykonem* była częściowo wspierana przez grant NPRH nr 2/H12/81/2012 pt. *Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych*, pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego (współwykonawcy: Iwona Bielińska-Gardziel i Wojciech Chlebda) przyznany Instytutowi Sławistyki PAN w Warszawie na lata 2012–2015.

³ Tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* ukazał się w roku 1993 w Lublinie pod redakcją Jerzego Bartmińskiego.

w toku wielu posiedzeń wspólną terminologią; po drugie – oparcie opisów na porównywalnym zestawie źródeł, po trzecie – przyjęcie podobnych sposobów definiowania znaczeń. Wszystko to razem tworzy wspólną płaszczyznę teoretyczną i metodologiczną (*tertium comparationis*), co paralelnym opisom ma zapewnić porównywalność.

Wartości opisujemy jako „koncepty kulturowe”, czyli pojęcia aksjologicznie nacechowane i wyposażone w swoiste kulturowo konotacje. Rozróżniamy leksemy jako jednostki planu wyrażania z jednej strony – z drugiej zaś strony znaczenia, pojęcia, koncepty i idee jako elementy planu treści. Odpowiednio do tego stosujemy konwencje graficzne: leksemy zapisujemy *kursywą*, pojęcia i koncepty – KAPITALIKAMI, znaczenia podajemy w ‘łapkach’.

Analizy i opisy postanowiliśmy oprzeć na trojakiemu typowi danych. Pierwsze (S) czerpane są ze źródeł systemowych (w tym słownikowych), drugie (A) – ze źródeł „wywołanych”, tj. uzyskanych metodą badań ankietowych, trzecie (T) – z tekstów czerpanych z korpusów narodowych oraz z wysokonakładowej prasy, dobranej wedle reprezentatywnych opcji politycznych i światopoglądowych (łącznie bazę materiałową określamy skrótem S-A-T). Założyliśmy też, że porównanie skupi się na tym, co w poszczególnych językach uchodzi za wspólne (potoczna, standardowa odmiana języka), a koncepcje indywidualne (skądinąd zawsze godne uwagi) będą przywoływane tylko wyjątkowo. Ankiety były przeprowadzane w porównywalnych stuosobowych grupach studentów⁴ (równoważąc reprezentację kobiet i mężczyzn, przedstawicieli kierunków humanistycznych i ścisłych), którym zadawano jedno wspólne pytanie, jak – przykład z lubelskiej ankiety ASA⁵ – „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego X-a?”

Wprowadzenie w pytaniu modyfikatora „prawdziwy” miało służyć ukierunkowaniu odpowiedzi na stronę wyobrażeniową („Jak postrzegasz i konceptualizujesz X-a?”), a nie stronę przedmiotową („Jaki jest X?”), chodziło bowiem o uzyskanie zróżnicowanych naro-

⁴ Nawiązano w tym punkcie do porównawczych badań amerykańskich Katza i Braly’ego oraz niemieckich Sodniego i Bergiusa, które także opierały się na stuosobowych reprezentacjach studentów różnych narodowości, zob. Quasthoff 1973: 30–49.

⁵ Zob. informacje o ASA (ankiecie słownika aksjologicznego) w artykułach Jerzego Bartmińskiego i Małgorzaty Brzozowskiej w tomie *Język, wartości, polityka*, 2006: 8–62.

dowo charakterystyk subiektywnych stereotypów Europy, domu, honoru itd., a nie opisów encyklopedycznych. Encyklopedyczne definicje Europy, domu, pracy, ale też w dużym stopniu wolności i honoru, w różnych językach z natury rzeczy muszą być podobne, jeśli nie identyczne, bo muszą odnosić się – w przypadku Europy – do obiektywnych cech kontynentu, w przypadku pozostałych pojęć – cech uznanych za istotne i typowe. Modyfikator „prawdziwy” przedstawia perspektywę na widzenie podmiotowe, na to, co jest ważne dla osoby odpowiadającej na pytania. Wyniki ankiety są w artykułach przywoływane tylko w wersji syntetycznej, ich dokładniejsze omówienie Czytelnik znajdzie w osobnym tomie *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych* pod redakcją Iwony Bielińskiej-Gardziel, Małgorzaty Brzozowskiej i Beaty Żywickiej (2017).

Założeniem autorów haseł było więc nie tyle definiowanie samych pojęć w sensie logicznym, ile zdiagnozowanie specyficznego rozumienia określonych wartości przez użytkowników poszczególnych języków. Dlatego jako narzędzie eksplikacji znaczeń przyjęto subiektywistyczną koncepcję „definicji kognitywnej”, której celem jest nie opis „obiektywnego” znaczenia słów, lecz uchwycenie tego, jak mówiący rozumieją znaczenia słów. Stąd też odwoływanie się nie tylko do definicji leksykograficznych podawanych w słownikach językowych (z zasady pretendujących do obiektywizmu), lecz także do osobistych wypowiedzi użytkowników, do tekstów wywołanych metodą ankietową. Ponieważ uwzględnienie sposobów rozumienia słów przez mówiących prowadzi nieuchronnie do ujawnienia różnic, postanowiono systematycznie uzupełniać podstawowe eksplikacje o opisy różnych typowych sposobów profilowania bazowych wyobrażeń (Бартми́ньски, Небжеговска 1997: 4–8). Znanie z gramatyki kognitywnej pojęcie profilowania zastosowano w zmodyfikowanej wersji wypracowanej na użytek profilowania pojęć.

Opracowania *Leksykonu* podjął się międzynarodowy zespół językoznawców z wszystkich bez mała krajów słowiańskich i niektórych pozasłowiańskich, skupionych w ramach konwersatorium EUROJOS. Opracowanie *Leksykonu* zostało poprzedzone cyklem roboczych spotkań, których owocem była seria publikacji ogłaszanych na łamach rocznika „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” (tomy 20–30 z lat 2008–2018)⁶ i w ramach lubelskiej „czerwonej serii” pod

⁶ Zob. zwłaszcza artykuły: Renata Grzegorczykowa, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównaw-*

zbiorczym tytułem *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*⁷. Publikowano zarówno szkice dotyczące problemów teoretycznych i metodologicznych⁸, jak i analizy wybranych konceptów – poza pięcioma wymienionymi także takich, jak RÓWNOŚĆ, DEMOKRACJA, NARÓD, RODZINA, DOBROĆ, PRAWOŚĆ i ODWAGA; RADOŚĆ, KARIERA, PAMIĘĆ, ZDROWIE i CHOROBA; WINA i KARA, ŚWIĘTO i ŚWIĘTOWANIE; por. także dyskusje na temat opozycji SWÓJ–OBCY (w tomie 20. „Etnolingwistyki”) i na temat wartości tworzących „duszę” Europy (w tomie 23. „Etnolingwistyki”).

Pozostaje otwartym pytanie, w jakiej mierze opisy są porównywalne i jakie dalsze perspektywy „komparacji” otwierają? Profesor Swietłana Tolstojowa, podsumowując spotkanie w roku 2012, postulowała kontynuowanie badań w kierunku ujęć bardziej syntetycznych i proponowała opracowanie zgromadzonych materiałów w kategoriach ściśle lingwistycznych, tj. odniesienie ich do systemu językowego⁹. Na obecnym etapie pracy projektowanie takich ujęć i wypracowanie nowych perspektyw porównawczych pozostawiamy redaktorom, autorom haseł i Czytelnikom. Nic też nie stoi na przeszkodzie, by listę haseł rozszerzyć i paralelne opisy semantyczne kontynuować.

czych, „Etnolingwistyka” 21, 2009, s. 15–29; *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23, 2011, s. 217–225; Jadwiga Puzynina, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka” 22, 2010, s. 39–51; Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS: Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, „Etnolingwistyka” 23, 2011, s. 227–233; Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka” 29, 2017, s. 11–29; *O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu*, „Etnolingwistyka” 30, 2018, s. 259–284.

⁷ Wydano sześć tomów zbiorowych: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, 2012; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Wokół europejskiej aksjofery*, 2014; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, 2014; *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, 2018; t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, 2019; t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, 2019.

⁸ Por. zwłaszcza (Gryshkova 2014: 21–50; Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 71–102).

⁹ W tomie: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Wokół europejskiej aksjofery*, 2014: 262–265.

Leksykon jest adresowany do wszystkich zainteresowanych problematyką wartości, ich rangą i rolą w dyskursie publicznym, w skali zarówno narodowej, jak i ponadnarodowej. Nasza publikacja ma przyczynić się do lepszego rozumienia się ludzi mówiących różnymi językami, ma pomóc im we wzajemnym zbliżeniu. Wyróżnianymi adresatami *Leksykonu* są młodzi adepci studiów językowych i antropologicznych, którzy mają szczególne predyspozycje i zobowiązanie, by wpływać na niwelowanie barier w komunikacji międzykulturowej.

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona (red.), 2012, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, Lublin.
- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2011, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS: Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 23, s. 227–233.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2000, *Językowy obraz świata Polaków w okresie przemian*, [w:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 179–195.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Język, wartości, polityka*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2009, *Какие ценности участвуют в формировании языковой картины мира славян?*, [w:] *Etnolingvistička proučavanja srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetlane Tolstoj*, red. Ljubinko Radenković, Beograd, s. 59–70.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů?*, „Slovo a Slovesnot” 71, s. 329–339.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Jakie wartości współtworzą językowy obraz świata Słowian?*, [w:] *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Marta Nowosad-Bakalarczyk, Sebastian Wasiuta, Lublin, s. 21–28.
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Wokół europejskiej aksjosfery*, Lublin.
- Bielińska-Gardziel Iwona, Brzozowska Małgorzata, Żywicka Beata, 2017, *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań empirycznych*, Przemyśl.
- Bielińska-Gardziel Iwona, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Szadura Joanna (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin.
- Chlebda Wojciech, 2000, *Płaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka*, [w:] *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, red. Stanisław Gajda, Opole, s. 163–178.

- Gajda Stanisław (red.), 2000, *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, Opole.
- Gryshkova Nina, 2014, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 21–50.
- Grzegorzczkova Renata, 2009, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, 2009, s. 15–29.
- Grzegorzczkova Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 23, s. 217–225.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11–29.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2018, *O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 30, s. 259–284.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Szadura Joanna, Żywicka Beata (red.), 2018, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, Lublin.
- Puzynina Jadwiga, 2010, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 22, s. 39–51.
- Puzynina Jadwiga, 2014, *Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 7.
- Quasthoff Uta, 1973, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main.
- Бартми́нски Ежи, Небжеговска Станислава, 1997, *Когнитивное определение, профилирование и субъективная интерпретация мира*, [w:] *Когнитивная лингвистика конца XX века. Материалы Международной научной конференции 7–9 октября 1997: в трех частях. Часть 1*, Минск, с. 4–8.

Koncept DEMOKRACJA w lingwokulturach słowiańskich, europejskich niesłowiańskich i pozaeuropejskich

† Jerzy Bartmiński
Monika Grzeszczak
Alena Rudenka

1. Wprowadzenie

Tom *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* poświęcony DEMOKRACJI otwiera kolejny etap pracy nad *Leksykonem*, którego pięć pierwszych tomów ukazało się drukiem w latach 2015–2019¹ (zob. LASiS, t. 1–5). Praca nad *Leksykonem* jest integralną częścią zapoczątkowanego w roku 2001 programu badawczego EUROJOS [Europejski językowy obraz świata]. Przedłożony Czytelniczkom i Czytelnikom tom zawiera paralelne opisy (analizy semantyczne) tytułowego konceptu w 14 językach, w tym siedmiu słowiańskich – zachodnich (polski, czeski), wschodnich (rosyjski, białoruski) i południowych (bułgarski, serbski, chorwacki) – oraz siedmiu innych europejskich (starogrecki, litewski, duński, niemiecki, francuski)

¹ *Leksykon* powstawał w ramach międzynarodowego projektu „Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych” (grant NPRH nr 0132/NPRH2/H12/81/2012 w Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w latach 2012–2015). Na „pierwszą serię” *Leksykonu* złożyło się pięć tomów tematycznych poświęconych ważnym konceptom aksjologicznym, przebadanych na podstawie danych z 15 do 20 języków. Były to następujące tomy (podajemy w kolejności chronologicznej): *DOM* (2015; w 2018 roku opublikowana została umiędzynarodowiona skrócona angielskojęzyczna wersja tego zeszytu), *PRACA* (2016), *HONOR* (2017), *EUROPA* (2018) i *WOLNOŚĆ* (2019). Planowane są też opracowania dotyczące innych ważnych konceptów kulturowych, takich jak: RODZINA, ZDROWIE, SPRAWIEDLIWOŚĆ, TOLERANCJA, OJCZYZNA, SOLIDARNOŚĆ, DUSZA.

i pozaeuropejskich (angielski amerykański, afrykański język hausa)². Celem *Leksykonu* jest – tak, jak miało to miejsce w przypadku wcześniejszych tomów – (wielostronna) komparacja konceptu DEMOKRACJI w różnych lingwokulturach, dokonanie porównań międzyjęzykowych i międzykulturowych połączone z nakreśleniem podobieństw i różnic, tożsamego i specyficznego rozumienia analizowanego konceptu przez poszczególne wspólnoty komunikatywne operujące różnymi językami narodowymi. Zgodnie z założeniami *Leksykonu*³ tomowi przyświeca wspólna płaszczyzna teoretyczno-metodologiczna: operowanie wypracowanym systemem narzędzi pojęciowych oraz wspólną i spójną metodologią. Paralelne opisy semantyczne konceptu DEMOKRACJI w różnych językach i kulturach oparte zostały na porównywalnym zestawie danych (źródeł): systemowych (w tym słownikowych), tzw. „wywołanych” (tj. uzyskanych metodą badań ankietowych) i tekstowych (w tym korpusowych).

Zgodnie z przyjętymi ogólnymi zasadami metodologicznymi wypracowanymi w toku wieloletnich prac nad *Leksykonem* koncept DEMOKRACJA rozpatrywany jest w następujący sposób (wykorzystamy przedstawiony przez Wojciecha Chlebdę algorytm dla konceptu EUROPA – zob. Chlebda 2018: 16–17):

1. Przedmiotem opisu jest demokracja w jej narodowo nacechowanych interpretacjach językowo-kulturowych.

2. Obiektem opisu jest koncept DEMOKRACJA w jego narodowych manifestacjach.

3. Instrumentem opisu jest definicja kognitywna, której celem jest zdanie sprawy ze sposobu pojmowania danego przedmiotu/obiekту przez mówiących danym językiem, szerzej – ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i jego użycie wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania.

² Artykuły zostały pogrupowane w następujący sposób: tom otwierają demokracja starożytna grecka i litewska; następnie przedstawione zostały konceptualizacje DEMOKRACJI w językach zachodnio-, wschodnio- i południowsłowiańskich, a po nich w językach europejskich niesłowiańskich i nieeuropejskich. Tom dopełniają trzy opracowania w dziale *Varia*: artykuł Przemysława Łozowskiego poświęcony demokracji w szesnastowiecznej brytyjskiej odmianie języka angielskiego oraz eseje: autorstwa Granta Smitha o demokracji w umyśle zwykłego Amerykanina oraz pióra Aliaksandra Hardzeja o demokracji w chińskim obrazie świata.

³ Na temat założeń zob. szerzej artykuł wstępny Jerzego Bartmińskiego zamieszczony w prezentowanym tomie.

4. Podstawą materiałową opisu są trzy typy danych (określane w skrócie jako dane S-A-T).

5. Celem opisu jest ustalenie bazowej (inwariantywnej) zawartości badanego konceptu, przedstawienie jego wariantów (profi) dyskursywnych oraz unaocznienie sieci powiązań tego konceptu z innymi konceptami funkcjonującymi w danej narodowej przestrzeni komunikacyjnej.

Przyjęto następujący (dziewięciosegmentowy) schemat opisu konceptu DEMOKRACJI w poszczególnych lingwokulturach, który łączy *de facto* opis „separacyjny” z „holistycznym”⁴ (zob. poniżej pkt 7): 1) Wprowadzenie/Wstęp (najczęściej z uwzględnieniem rysu historycznego); 2) (Krótki) przegląd badań nad konceptem; 3) Podstawa materiałowa opisu; 4) Koncept w świetle danych systemowych (S); 5) Koncept w świetle danych ankietowych (A); 6) Koncept w świetle wybranych tekstów (T); 7) Syntetyczna definicja kognitywna konceptu na podstawie danych S-A-T (najczęściej w ujęciu aspektowym); 8) Profilowanie konceptu we współczesnych dyskursach (publicznych); 9) Podsumowanie⁵.

Z całą pewnością opisy konceptu DEMOKRACJA dokonane na podstawie danych zaczerpniętych z poszczególnych języków nie są ostatecznym celem przedłożonego tomu – praca taka polega na syntezie, porównaniu, identyfikacji specyficznego narodowo i uniwersalnego w treści i strukturze pojęcia, czyli na jego „typologii leksykalnej”, jak pisała Swietłana M. Tołstaja (2022: 35). Niniejszy tekst jest próbą takiej syntezy studiów nad językową konceptualizacją DEMOKRACJI na podstawie materiału pochodzącego z różnych języków.

2. Dlaczego DEMOKRACJA?

DEMOKRACJA to koncept „doniosły społecznie” (jak SPRAWIEDLIWOŚĆ i TOLERANCJA, przewidziane do komparacji w kolejnych tomach *Leksykonu*), który nie był dotąd przedmiotem szeroko zakrojonych, metodycznych badań lingwistycznych o charakterze porównawczym. Niniejszy tom lukę tę uzupełnia.

Waga tytułowego pojęcia jest nie do przecenienia. Demokracja należy do „sztandarowych” idei Unii Europejskiej. W *Traktacie o Unii Europejskiej* (2007) w artykule 2. czytamy m.in.:

⁴ Szerzej na ten temat zob. Niebrzegowska-Bartmińska (2014).

⁵ Ta struktura została nieco zmieniona/zmodyfikowana w niektórych artykułach (zob. artykuły o DEMOKRACJI litewskiej, czeskiej, rosyjskiej, francuskiej). Swoistą strukturę ma artykuł o DEMOKRACJI w źródłach językowych hausa.

Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwu Członkowskiemu w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn. (TUE).

I dalej w artykule 10. tegoż traktatu można przeczytać:

- 1. Podstawą funkcjonowania Unii jest demokracja przedstawicielska.*
- 2. Obywatele są bezpośrednio reprezentowani na poziomie Unii w Parlamencie Europejskim. [...]*
- 3. Każdy obywatel ma prawo uczestniczyć w życiu demokratycznym Unii. Decyzje są podejmowane w sposób jak najbardziej otwarty i zbliżony do obywatela.*
- 4. Partie polityczne na poziomie europejskim przyczyniają się do kształtowania europejskiej świadomości politycznej i wyrażania woli obywateli Unii. (TUE).*

Również konstytucje poszczególnych państw członkowskich Unii (ale nie tylko) odwołują się do wartości demokracji⁶.

Nie do przecenienia jest też fakt, że DEMOKRACJA jest jednym z kluczowych pojęć społeczno-politycznych charakteryzujących okres transformacji systemowej (ustrojowej) państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej mających za sobą doświadczenia systemu komunistycznego.

3. Krótki rys historii konceptu

To właśnie w starożytnej Grecji, w której narodziła się demokracja, określono jej konstytutywne cechy i wartości, z których najważniejsze to poleganie na opinii większości oraz nierozzerwalny związek z ideami **wolności** i **równości** – co przejawia się współcześnie w danych materiałowych wszystkich zamieszczonych w tym tomie tekstów. Zdaniem jednego z autorów – Ladislava Janovca – „pojęcia te [WOLNOŚĆ i DEMOKRACJA] są sobie bardzo bliskie, przecinają się,

⁶ Są to m.in. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku, Konstytucja Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 roku, Konstytucja Republiki Francuskiej z 4 października 1958 roku, a także Konstytucja Federacyjnej Republiki Nigerii z 1999 roku. Fakt ten odnotowali autorzy studiów zamieszczonych w niniejszym tomie. Zob. artykuły poświęcone DEMOKRACJI polskiej, niemieckiej, francuskiej i hauskańskiej.

a nawet tworzą pojęcie złożone ze względu na wysoki stopień synonimii oraz liczne wspólne składowe pojęciowe i konotacje⁷.

W starożytnej Grecji wykształciły się jeszcze dwie cechy demokracji, które w przeciwieństwie do wymienionych powyżej nie zostały odnotowane przez wszystkich autorów. Znacząca literatura greckiej – Kazimierz Korus – skonstatował:

DEMOKRACJA to służenie polis i pomnażanie jej dobra. Czasownik politéuomai miał konotację: 'jestem obywatelem, bo biorę czynny udział w życiu mojej polis'. Następuje tu utożsamienie pólis z polítes, a myślenie polisowe jest takie: jeżeli ja zrobię wszystko, co wynika z mojej służby i możliwości, aby państwo było szczęśliwe, to i ja będę szczęśliwy⁸.

To bardzo bogaty cytat. Po pierwsze, odwołując się do starożytnych pisarzy, autor przekonuje, że demokracja zrodziła się w miastach, że jest ona owocem kultury miejskiej – i nie można się z tym stwierdzeniem nie zgodzić. Jedność z własnym krajem, państwem – w przypadku starożytnej Grecji miastem-państwem – charakterystyczna przede wszystkim dla starożytności, została dobitnie wyrażona i mocno zaakcentowana w artykule Aleksandra Kacprzaka i Andrzeja Szuberta. Duńska demokracja jest wyjątkowa, można ją uznać za wzorcową: realizowana jest przede wszystkim na poziomie lokalnym, w małych grupach; rozwijała się powoli, stopniowo i zyskała miano demokracji „dojrzałej”.

Odwołując się do czasów starożytnych, należy zauważyć, że swą istotą apologią demokracji klasycznej (ateńskiej) jest mowa Peryklesa (V w. p.n.e.) wygłoszona na cześć poległych w wojnie peloponeskiej, przekazana przez greckiego historyka Tukidydesa (V/IV w. p.n.e.), w której największy ateński mąż stanu mówił o stworzonym przez siebie ustroju jako wzorze dla innych państw:

Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa [gr. isonomia] [...]. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności (Tukidydes, Wojna peloponeska, ks. II, s. 106).

⁷ Zob. artykuł w niniejszym tomie: Ладислав Яновец, *ДЕМОКРАТИЯ по данным чешского языка*, tłum. fragmentu Alena Rudenka.

⁸ Zob. artykuł w niniejszym tomie: Kazimierz Korus, *Aksjologia DEMOKRACJI ateńskiej*.

Najwybitniejsi filozofowie greccy – Platon (V/IV w. p.n.e.) i Arystoteles (IV w. p.n.e.) – rozważając zagadnienie demokracji, posłużyli się przykładem demokracji ateńskiej, która po osiągnięciu dojrzałości za rządów Peryklesa zaczęła stopniowo pogrążyć się w kryzysie. W platońskiej teorii ustrojów demokracja znalazła się na przedostatnim miejscu za *timokracją* (‘rządami ludzi mężnych’) i *oligarchią* (‘rządami bogatych’), a „gorsza” od niej okazała się jedynie tyrania. Z kolei według Arystotelesa najlepszym typem ustroju możliwym do urzeczywistnienia we współczesnych filozofowi greckich miastach-państwach była *politeja* (*politeia* – gr. ‘rządy obywateli’), opierająca się na wyborze najlepszych i najkorzystniejszych praw z demokracji i oligarchii, gwarantująca poszanowanie prawa, doceniająca warstwę średnią jako gwaranta stabilności państwa, w której rządzą obywatele ku ogólnemu pożytkowi wszystkich (zob. szerzej Grzeszczak 2015: 7–9).

Sympatii dla demokracji nie znajdujemy też u najwybitniejszych przedstawicieli renesansowej myśli politycznej: ani u Niccolò Machiavellego (1469–1527), ani u Thomasa More’a (1478–1535), ani u Jeana Bodina (1530–1596). Demokracja zajęła centralne miejsce w pracach osiemnastowiecznych filozofów oświecenia Monteskiusza (1689–1755) i Jana Jakuba Rousseau (1712–1778). W swoim największym dziele pt. *De l’esprit des lois* [O duchu praw] z 1748 roku Monteskiusz, inspirowany starożytną filozofią polityczną, dokonał analizy znanych ówczesnie form ustrojowych oraz sformułował kluczową dla państw demokratycznych zasadę trójpodziału władz, które powinny się równoważyć i kontrolować wzajemnie. Wyrażał też swój „podziw dla ustroju politycznego Anglii i powiadał, że skoro w dużym państwie cały lud nie może zbierać się w zgromadzeniu legislacyjnym, to powinien wybierać przedstawicieli, by czynili zań to, czego sam czynić nie może” (Dahl 2012: 48). Z kolei J.J. Rousseau w traktacie politycznym *Du contrat social...* [Umowa społeczna] z 1762 roku odrzucał koncepcję systemu przedstawicielskiego i przedstawił model demokracji bezpośredniej⁹.

Idea demokracji przedstawicielskiej pojawiła się u amerykańskiego politologa Alexandra Hamiltona w 1777 roku, ale jej upowszechnienie dokonało się znacznie później, w Europie dopiero w XIX wieku, za sprawą książki francuskiego myśliciela Alexisa de

⁹ Szerzej na ten temat pisze w niniejszym tomie Aline Viviani, *La DÉMOCRATIE w języku francuskim*.

Tocqueville'a pt. *De la démocratie en Amérique* [O demokracji w Ameryce] (to dwutomowe dzieło wydane zostało w latach 1835 i 1840)¹⁰.

W celu przybliżenia ideału współczesnej demokracji posłużymy się wybranym ujęciem teoretycznym, syntetyzując poczynione już w tej mierze przemyślenia. Z punktu widzenia Pawła Śpiewaka – autora licznych prac poświęconych funkcjonowaniu tego systemu w krajach postkomunistycznych i zachodnich – swoisty „projekt demokratyczny” można zrekonstruować na podstawie pism najwybitniejszych współczesnych myślicieli i teoretyków polityki (takich jak m.in. Hannah Arendt, Jürgen Habermas, Alain Touraine, Stanley Hoffman). Da się go sprowadzić do czterech podstawowych założeń, a mianowicie: 1) emancypacji i samostanowienia jednostki: zagwarantowania większej wolności słowa, sumienia, gospodarowania, zrzeszeń, politycznego decydowania, szeroko pojętego pluralizmu i „dużej dawki” tolerancji; 2) przejrzystości instytucji państwowych i jawności życia publicznego, rządów prawa, neutralności ideowej i politycznej urzędów publicznych; 3) zapewnienia „współgrania” poszczególnych elementów i instytucji demokratycznych, wspierania działań służących edukacji, rozwojowi nauki, ograniczeniu nędzy, poprawie opieki zdrowotnej i socjalnej; 4) istnienia sfery publicznej („obszaru jawnego zbiorowego dyskursu”; „dialogicznie skonstruowanej przestrzeni wspólnej rozmowy”), w której jednostki ukazują się sobie jako *cives*, a więc obywatele mający równe prawa, spierający się i dyskutujący o zasadach, regułach i zadaniach stojących przed ich wspólnotą (za Grzeszczak 2015: 15–16; Śpiewak 2004: 27–30).

4. Koncept DEMOKRACJA w różnych lingwokulturach

Demokracja jest wyrazem szeroko rozpowszechnionym, przynależnym zarówno do europejskiego dziedzictwa językowo-kulturowego, jak i – szerzej – do międzynarodowego zasobu leksykalnego. Wyraz jest (pan)europeizmem i internacjonalizmem zarazem. Jego odpowiedniki w językach słowiańskich (w tym miejscu wyjdziemy nieco poza analizy zamieszczone w naszym tomie) to: pol. *demokracja*, czes. *demokracie*, słowac. *demokracia*; biał. *дэмакратыя/démakratyja*, ros. *демократия/demokratija*, ukr. *демократія/demokratija*; serb. *демократија/demokratija*, chorw. *demokracija*, słoweń.

¹⁰ Zob. artykuł w niniejszym tomie: A. Viviand, *La DÉMOCRATIE w języku francuskim*.

demokracija, bośn. *demokratija*; bułg. *демократия/demokracija* i mac. *демократія/demokratija*). Wyraz jest też obecny w językach bałtyckich (litew. *demokratija* i łot. *demokrātija*), germańskich (ang. *democracy*, niem. *Demokratie*, niderl. *democratie*; duń., szw. i norw. *demokrati*), romańskich (hiszp. i port. *democracia*, franc. *démocratie*, wł. *democrazia*, rum. *democrație*) oraz w takich językach, jak m.in.: arabski (ديمقراطية *dīmuqrāṭiyya*), hebrajski (היטרוקומד *demokrátýa*) czy japoński (民主主義).

4.1. Nazwa i jej etymologia

W językach europejskich koncept DEMOKRACJA ma kilka wykładników leksykalnych, kilka nazw. Najbardziej rozpowszechnioną jest nazwa samego konceptu, która ma swoje źródło w starogreckim wyrazie δημοκρατία (*dēmokratía*) wywodzonym z gr. δῆμος *dēmos* ‘lud’ i gr. κράτος *krátos* ‘siła, moc, władza; siła polityczna’ (SWOiZO 1967). DEMOKRACJA w swoim najstarszym rozumieniu, utrwalonym w etymologii nazwy, to ‘władza ludu, wielu, większości zgromadzenia ludowego’ (DFW 1913–1983). Autorka artykułu o DEMOKRACJI francuskiej zauważyła, że według francuskojęzycznych słowników etymologicznych starogrecki wyraz odnosił się „do rządu wszystkich”. Nie bez znaczenia jest w tym kontekście rozumienie samego słowa δῆμος (*dēmos*) oraz jego odpowiedników w różnych językach europejskich. Najdobitniejszą i najbardziej obrazową egzemplifikacją tego zjawiska jest język francuski, w którym rzeczownik *la démocratie* pojawił się po raz pierwszy w 1370 roku (wcześniej, bo w XIII wieku, grecki wyraz *dēmokratía* przejęła łacina średniowieczna) w wyniku tłumaczeń tekstów Arystotelesa przez francuskiego duchownego katolickiego Mikołaja Oresme. Greckie słowo *dēmos* przetłumaczone zostało w tym języku przez *peuple* (z łacińskiego *populus*) i mogło odnosić się albo do ogółu jednostek tworzących ‘naród’, albo do jakiejś części społeczeństwa odpowiadającej niższej klasie społecznej tworzącej ‘lud’. Również w języku polskim grecki wyraz przetłumaczony został za pomocą rzeczownika *lud*, który oznaczał w polszczyźnie początkowo niższą klasę narodu, następnie ‘w ogólności ludzi wszelkiego stanu, płci i wieku, zebranych razem, albo w jednym kraju zamieszkałych’ (SSP Kras 1885)¹.

¹ Taka sama sytuacja występuje m.in. w językach bułgarskim i niemieckim.

Przeprowadzone analizy dowodzą, że w różnych językach słowiańskich, w języku litewskim – i, szerzej, w językach europejskich – demokracja ma w słownikach status wyrazu zapożyczonego, obcego, o różnym stopniu „zadomowienia”. I tak notowany w polszczyźnie od XVI wieku wyraz *demokrac(y)ja* to wyraz zapożyczony z języka greckiego za pośrednictwem języka łacińskiego (z łac. *democratía*). Chorwacki leksem *demokracija* jest zapożyczeniem z języka greckiego za pośrednictwem języka francuskiego oraz łaciny. Przed 1991 rokiem słowniki podawały także sekundarny wariant *demokratija*, już wtedy typowy dla serbskiego wariantu wspólnego wówczas języka, który to wariant posiada bezpośredni źródłosłów w średniowiecznej grece. Bułgarski wyraz *демокpация* (zapisany też w postaci *демокpатия* i *димокpатия*) jest zapożyczeniem z języka greckiego, przy czym w formie tego wyrazu widoczny jest wpływ języka rumuńskiego (rum. *democrație*) lub francuskiego (franc. *démocratie*). Angielski wyraz *democracy* pojawił się w II połowie (lub pod koniec) XVI wieku jako zapożyczenie z języka francuskiego, podobnie jak niemiecki wyraz *Demokratie*.

Osobliwością w tej grupie leksemów jest *dimokuradiyya* ‘demokracja’ – wyraz, który jest stosunkowo nową jednostką leksykalną w języku hausa, notowaną (najprawdopodobniej po raz pierwszy) w słowniku tego języka z 1977 roku. Według przekazów rodzimych leksykografów jest on zapożyczeniem z języka arabskiego.

Autorzy artykułów zamieszczonych w niniejszym tomie podają też niekiedy inne, utworzone na gruncie ich języka macierzystego wykładniki leksykalne konceptu DEMOKRACJA. W języku rosyjskim, w którym leksem *демокpация* [*demokratija*] jest obecny co najmniej od XVII wieku jako wyraz przejęty z łaciny za pośrednictwem jednego z trzech języków (polskiego, francuskiego lub niemieckiego), może to być przykładowo rodzime słowo-kalka *народовластие* [*narodovlastie*] ‘ludowładztwo’, też ‘władza ludu, narodu’ (kwalifikowane również jako synonim leksemu *демокpация*²). Również w języku bułgarskim koncept DEMOKRACJI wyraża (lub wyrażał) się kilkoma rodzimymi leksemami, które „funkcjonowały w różnych okresach i okolicznościach” i które są kalkami greckiego wyrazu. Są to: *народовластие* [*narodovlastie*] ‘ludowładztwo’, *народоуправление* i *народодържавие* ‘ludowładztwo / rządy ludu’.

² Taki sam status ma w języku polskim złożenie *ludowładztwo*, zaś w języku niemieckim *Volksherrschaft* ‘ludowładztwo’.

W języku duńskim koncept DEMOKRACJA ma (oprócz zapożyczanego złożenia *demokrati*) wykładnik leksykalny *folkestyre*, który jest kalką językową wyrazu *demokrati* i który (z uwagi na polisemiczność duńskiego wyrazu *folk* oznaczającego zarówno ‘lud’, jak i ‘naród’) należy rozumieć nie tylko jako ‘władzę ludu’, ale także jako ‘władzę narodu’. Autorzy artykułu o DEMOKRACJI duńskiej zwrócili uwagę na to, że:

[...] w świadomości Duńczyków silnie zakorzeniona jest koncepcja państwa narodowego, w którym to **naród** jest suwerenem w swojej **ojczyźnie**. [...] Dlatego wyraz *folkestyre* jest najczęściej używany do określenia jednego typu demokracji – demokracji duńskiej, w której cały naród duński rządzi swoim krajem, aktywnie uczestnicząc w podejmowaniu decyzji dotyczących swej ojczyzny. Aspekt ludowy, wynikający z drugiego ze znaczeń wyrazu *folk*, ma także wpływ na tę szczególną koncepcję duńskiej demokracji i przejawia się w dążeniu do możliwie najmniejszego dystansu pomiędzy elitami rządzącymi a ludem³.

Dokonując krótkiego podsumowania, można stwierdzić, że w pierwotny koncept DEMOKRACJI europejskiej wpisane są dwie konstytutywne cechy wyrażone eksplicytnie: 1) forma rządu, w której 2) podmiotem władzy (suwerenem) jest lud/naród.

4.2. Definicje słownikowe

Definicje słownikowe leksykalnych wykładników konceptu DEMOKRACJA są w poszczególnych językach różne, ale też w wielu przypadkach zbieżne. Liczba uwzględnionych w opracowaniach słowników definicyjnych (słowników danego języka narodowego, słowników wyrazów obcych, słowników historycznych) jest różna (m.in. z uwagi na odmienne tradycje leksykograficzne i różne zasoby). Waha się ona od jednego przywołanego słownika definicyjnego w języku duńskim, przez trzy w języku litewskim, do ponad dziesięciu w języku polskim czy niemieckim. Imponujący jest zasób wykorzystanych słowników języka rosyjskiego⁴. W poszczególnych artykułach różny jest też sposób prezentowania definicji słownikowych: a) chronologiczny (najczęściej diachroniczny: od słowników najstarszych do najnowszych lub – niekiedy – odwrotnie, od słowni-

³ Zob. artykuł w niniejszym tomie: Aleksander Kacprzak, Andrzej Szubert, *Koncept DEMOKRACJA w języku duńskim*.

⁴ Zob. artykuł w niniejszym tomie Ewa Białek, Aleksey Yudin, *Koncept ДЕМОКРАТИЯ w języku rosyjskim: dane S-A-T*.

ków współczesnych po historyczne, jak w przypadku niemieckiego leksemu *Demokratie*); b) synchroniczny (z uwzględnieniem przede wszystkim słowników współczesnych i zawartych w nich definicji leksykograficznych, jak w przypadku francuskiego leksemu *démocratie*) lub c) oparty na kryterium rodzajowym (z podziałem na różne rodzaje słowników, w których prezentowane są definicje leksemu, jak w języku rosyjskim). Liczba wyróżnionych znaczeń demokracji w poszczególnych słownikach narodowych (dawnych i współczesnych) wynosi z reguły od jednego do trzech–czterech (m.in. w języku chorwackim, rosyjskim, polskim czy niemieckim).

W tym miejscu dokonamy krótkiego zbiorczego podsumowania znaczeń wykładników leksykalnych konceptu DEMOKRACJI w wybranych językach: dwóch słowiańskich i dwóch zachodnioeuropejskich. Zaczniemy od języka polskiego.

Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że w większości polskich opracowań leksykograficznych powtarza się rozumienie *demokracji* jako: 1) ‘formy rządów, w której władzę sprawuje lud, naród’; 2) ‘ustroju politycznego / formy ustroju państwa, w którym władza należy do narodu / większości obywateli (społeczeństwa) lub jego przedstawicieli’; 3) ‘państwa o ustroju demokratycznym’; 4) ‘stronnictwa, partii, (niekiedy grupy społecznej) popierającej rządy demokratyczne’.

Analiza definicji słownikowych leksemów wyrażających koncept DEMOKRACJI w języku bułgarskim pozwoliła wyłonić pięć podstawowych znaczeń, takich jak: 1) ‘forma rządów, w której podmiotem władzy jest naród, ogół narodu, niekiedy jakaś jego część’; 2) ‘forma ustroju politycznego państwa/społeczeństwa (od połowy XX wieku), w której naród jest źródłem władzy i obowiązuje zasada wolności i równości przy udziale w sprawowaniu władzy’; 3) ‘stan, porządek, sposób organizacji, zasada ustrojowa jakiejś grupy innej niż państwo, w której obowiązuje zasada równości i szacunku wobec każdego z członków, zapewnia się też udział każdego w zarządzaniu i rozwiązywaniu problemów kolektywu’; 4) ‘państwo o rządach demokratycznych’; 5) ‘część społeczeństwa (grupa społeczna) obejmująca warstwę społeczną nastawioną demokratycznie, czyli zwolenników rządów demokratycznych’.

W języku francuskim wyróżnione zostały trzy główne znaczenia leksemu *démocratie*, a mianowicie: 1) ‘organizacja polityczna (ustrój polityczny, forma rządów, republika), w której naród (obywatele) jest

suwerenny (tj. ma władzę zwierzchnią)', też 'organizacja polityczna działająca zgodnie z zasadami demokracji' lub 'sposób funkcjonowania danej zbiorowości'; 2) 'państwo (kraj), w którym uobecnia się ustrój demokratyczny'; 3) 'doktryna popierająca demokratyczną organizację polityczną'.

W języku niemieckim wyłoniło z kolei następujące znaczenia leksemu *Demokratie*: 1) 'forma rządów / forma ustroju państwa, w której suwerenem jest lud (naród) / wszyscy obywatele posiadający najwyższą władzę ustawodawczą i wykonawczą (niekiedy też, akcentując to słowniki wydane w byłej NRD, jakaś część społeczeństwa, jakaś klasa społeczna)', też 'taka forma rządów / forma ustroju państwa, w której władzę sprawują wybrani przez lud (naród) przedstawiciele wyłaniani w drodze wolnych wyborów'; 2) 'ustrój państwa oparty na konstytucji, którego podstawą jest wolność, w którym istnieje organ przedstawicielski (parlament), a reprezentanci narodu szukają akceptacji dla własnych rozwiązań wśród większości parlamentarnej'; 3) 'państwo o ustroju demokratycznym (posiadające ww. cechy)'; 4) 'zasada polityczna, zgodnie z którą najważniejszym podmiotem władzy jest lud (naród)'; 5) 'zasada życia społecznego, w którą wpisane jest współdziałanie wszystkich członków grupy, podejmowanie decyzji w sposób wolny oraz równoprawne współdecydowanie'⁵.

Reasumując, do najważniejszych (obligatoryjnych) składników znaczenia słowa powtarzających się w definicjach słownikowych analizowanego leksemu w podanych językach (ale nie tylko) należą w pierwszym rzędzie: 1) forma rządów / forma ustroju państwa, 2) w której rządzi a) lud, naród, niekiedy jakaś jego część, większość obywateli (społeczeństwa), obywatele lub b) wybrani przez lud (naród) przedstawiciele społeczeństwa; 3) w której obowiązuje zasada wolności i równości.

Podane cechy semantyczne można w kolejności przyporządkować do trzech „faset”, takich jak: 1) [kategoria nadrzędna], 2) [podmiot władzy (zwierzchniej)], 3) [cechy społeczne].

4.3. Hiperonimy

Na podstawie definicji słownikowych (tych przedstawionych egzemplarycznie powyżej, ale nie tylko) można skonstatować, że hipe-

⁵ Autorzy artykułów o DEMOKRACJI polskiej, bułgarskiej, chorwackiej, niemieckiej zwrócili też uwagę na ideologiczny wydźwięk definicji w słownikach z okresu socjalizmu.

ronimem DEMOKRACJI w badanych językach jest najczęściej ‘forma rządów’¹⁶ lub ‘forma ustroju (politycznego) państwa’ / ‘ustrój państwa’, też ‘ustrój (polityczny)’, ‘ustrój państwowy’ (zob. m.in. chorwacki), w kolejności też ‘państwo / kraj o ustroju demokratycznym’. Inne zarejestrowane przez leksykografów pojęcia nadrzędne to m.in.: ‘zasada polityczna’ i ‘zasada życia społecznego’ (niemiecki); ‘zasada ustrojowa’ (jakieś grupy innej niż państwo) (bułgarski); ‘zasada kierowania’ (organizacjami publicznymi i zespołami pracowniczymi) (litewski); ‘organizacja polityczna’ (danej zbiorowości) i ‘doktryna’ (popierająca demokratyczną organizację polityczną) (francuski), też ‘stronnictwo’ i ‘partia’ (polski). Wyraźnie dominuje aspekt polityczny, a po nim społeczny, który z kolei najdobitniej uobecnia się w takich hiperonimach, jak ‘grupa społeczna’ (bułgarski, polski) i ‘porządek społeczny’ (chorwacki).

Zbiór hiperonimów jest w różnych językach z reguły stały i dość podobny, co w głównej mierze jest (może być) spowodowane zapożyczonym pochodzeniem leksemu oraz jego (często) książkowym charakterem¹⁷.

4.4. Kohiponimy, antonimy i *opposita* DEMOKRACJI

Większość studiów zebranych w przedłożonym tomie nie odnotowuje kohiponimów DEMOKRACJI (wyjątek stanowi artykuł o DEMOKRACJI polskiej). Ich wskazanie „jest zwykle równoznaczne ze wskazaniem relacji antonimicznych”, w których cecha „różniąca staje się zwykle podstawą kontrastowania” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016: 30).

Autorzy artykułu o DEMOKRACJI bułgarskiej wyróżnili m.in. następujące kohiponimy/antonimy (podajemy w nieco zmienionej kolejności): аристократия ‘arystokracja’, автократия ‘autokracja’, деспотизъм ‘despotyzm’, диктатура ‘dyktatura’, диархия ‘diarchia’ i – najbardziej wyrazisty – монархия ‘monarchia’. Utrwalają one – zdaniem badaczy – informację dotyczącą podmiotu władzy w demokracji, którym jest bardzo szeroka grupa społeczna, nie zaś jedna osoba lub wąska grupa osób.

¹⁶ Też ‘system rządów’ (w języku hausa).

¹⁷ Monika Grzeszczak, autorka artykułu o DEMOKRACJI polskiej, oraz autorzy artykułu o DEMOKRACJI duńskiej, Aleksander Kacprzak i Andrzej Szubert, poszerzyli katalog hiperonimów o „hiperonimy systemowe”.

Autor artykułu o DEMOKRACJI chorwackiej wskazał z kolei w pierwszej kolejności na leksem *diktatura* ‘dyktatura’ oraz „szereg antonimów”, które określają zarówno „formy władzy nieodwołujące się do woli większości”, jak i „praktyki związane ze stosowaniem przemocy”, takie jak: *neograničena vlast/vladavina* ‘rządy absolutne’, *autokracija*, *apsolutizam*, *totalitarizam*, *samodršтво*, *samodržavlje* ‘samodzierżawie’, *samovlada* ‘samowładztwo’, *samovolja* ‘samowola’ *nedemokracija* ‘nie-demokracja’, *despotizam*, *tiranija*, *nasilništvo* ‘tyranizowanie’, *nasilje* ‘przemoc’.

W języku litewskim jako główny antonim wyrazu *demokratija* ‘demokracja’ pojawia się leksem *autokrātija* ‘autokracja’, który „jeszcze bardziej podkreśla istotę pojęcia – demokracja to władza społeczeństwa [nie jednej osoby – M.G.]”.

Również w języku polskim demokracja kontrastowana jest z licznymi formami rządów opierającymi się na dominacji jednostki lub grupy. Na poziomie leksykalnym systemowo wyróżniane opozycje to współcześnie: (najczęściej) *demokracja* ↔ *totalitaryzm* (rzadziej) *totalizm*, ogólniej też *jedynowładztwo*, *samowładztwo*, *autokratyzm*, *tyrania*, *despotyzm*, *dyktatorstwo*, *dyktatura*, *wszechwładza*, *autokracja*, *absolutum dominium*, *junta*, *reżim/reżym*, *autarchia*, *absolutyzm*, (rzadziej) *monarchizm*. Demokrację przeciwstawia się w tym języku (niekiedy) formom struktury społeczno-politycznej, w której nie ma żadnej ukonstytuowanej władzy: *demokracja* ↔ *anarchia*¹⁸. Jako jej polityczne przeciwieństwo postrzega się też *oligarchię*.

W języku rosyjskim antonimy leksemu *демократия* odnoszą się do form sprawowania rządów, które są oparte na kulcie jednostki, przemocy oraz ograniczaniu praw i swobód społeczeństwa: *авторитаризм*, *тоталитаризм*, *тирания*, *деспотизм*. Dla leksemu *демократия* w znaczeniu państwa antonimami są: *автократия*, *монархия*.

Jako najbardziej wyraziste *opposita* dla duńskiego konceptu DEMOKRACJI wskazane zostały wyrazy takie, jak *totalitært system* ‘system totalitarny’ i *etpartisystem* ‘system jednopartyjny’, które wiążą się z jednej strony „z pozbawieniem społeczeństwa możliwości wpływania na decyzje w państwie”, z drugiej zaś strony „z niesprawiedliwością i represją”. Autorzy artykułu wskazali ponadto na takie złożenia, jak: *meritokrati* ‘merytokracja’, *embedsmandssty-*

¹⁸ Z kolei w języku rosyjskim za zbliżony z demokracją w znaczeniu formy rządów uznano wyraz *анархия*.

re i *embedsmandsvælde* ‘rządy urzędników’, stanowiące – w opinii badaczy – „jedno z głównych zagrożeń” demokracji, czyli „przerost aparatu państwowego i rozwodnienie idei o wspólnym podejmowaniu decyzji przez społeczeństwo”.

W języku niemieckim demokracja kontrastowana jest z formami rządów opierającymi się na władzy jednostki lub wąskiej grupy osób niewyłonionej w drodze wolnych wyborów, pozostającej poza jakąkolwiek kontrolą społeczną. Na poziomie leksykalnym systemowo wyróżnione opozycje to: *Demokratie* ↔ *Diktatur* ‘demokracja ↔ dyktatura’ (po 1945 roku też *totalitäre Diktatur* ‘dyktatura totalitarna’, *Parteidiktatur* ‘dyktatura partii’) oraz zaliczane do dyktatury takie formy rządów, jak: *Absolutismus* ‘absolutyzm’, *Tyrannei* ‘tyrania’, *Faschismus* ‘faszyzm’. Demokrację przeciwstawia się też nieograniczonej władzy jednostki, jaką uosabia z jednej strony władza despotyczna (*Demokratie* ↔ *Despotie/Despotismus*), z drugiej monarchia (absolutna) (*Demokratie* ↔ (*absolute*) *Monarchie*). Jako jej zaprzeczenie postrzega się też anarchię (*Demokratie* ↔ *Anarchie*).

W języku francuskim lista antonimów demokracji jest równie szeroka, jak w języku niemieckim czy polskim. Pierwszy zbiór antonimów odnosi się do takiej formy ustrojowej, w której – z jednej strony – władza jest sprawowana przez mniejszość, nie przez cały naród (*aristocratie* ‘arystokracja’, *oligarchie* ‘oligarchia’), z drugiej zaś strony jest ona sprawowana przez jednego człowieka (*autocratie* ‘autokracja’, *absolutisme* ‘absolutyzm / monarchia absolutna’, *monarchie* ‘monarchia’, *royauté* ‘królestwo / rządy króla’ / ‘ustrój wywodzący się z monarchii jako systemu’). Kolejny zbiór antonimów odnosi się w tym języku do „autorytarnych organizacji lub sposobów rządzenia”, przy czym większość z nich ma wymiar doktrynalny. Są to wyrazy takie jak: *fascisme* ‘faszyzm’, *totalitarisme* ‘totalitaryzm’, *césarisme* ‘cezaryzm’, *despotisme* ‘despotyzm’, *autoritarisme* ‘autorytaryzm’ i *caporalisme* ‘kaporalizm’. Do tej grupy antonimów należy również słowo *dictature* ‘dyktatura’.

Konkludując, należy zaznaczyć, że jako antonimy demokracji wymieniane są najczęściej: autokracja, dyktatura i totalitaryzm.

4.5. Synonimy, wyrazy bliskoznaczne i „parasynonimy”

DEMOKRACJI

Najbardziej utrwalonym synonimem (wyrazem bliskoznacznym) demokracji, tak w znaczeniu formy rządów, jak i ustroju politycz-

nego, jest (historycznie rzecz ujmując) ‘ludowładztwo’, też – peryfrastycznie – ‘władza ludu’ (pol. *ludowładztwo*, *władza ludu*; ros. *народовластие*; duń. *folkestyre* ‘rządy ludu’; niem. *Volksherrschaft*, *Herrschaft des Volkes*).

Inne jednostki leksykalne – określane przez autorów poszczególnych opracowań różnie, jako synonimy, wyrażenia synonimiczne/bliskoznaczne, „parasynonimy”, „analogi” demokracji (autorzy posługują się w tym względzie różną terminologią) – to m.in.: ‘wolność’ (ros. *вольность*; pol. *poszanowanie wolności*, też *niezależność*, *niepodległość*, *niezawistość*, *suwerenność*, *wybieralność*, *elekcyjność*); ‘wolnomyślność’ (pol. *wolnomyślność*, *wolnomyślicielstwo*; bułg. *свободомислие*); ‘swoboda’ (pol. *swoboda*; ros. *свобода*); ‘autonomia’ (pol. *autonomia*; ros. *самоуправление*); ‘liberalizm’ (pol. *liberalizm*; bułg. *либералност*) oraz ‘parlamentaryzm’ (duń. *parlamentarisme*; niem. *Parlamentarismus*).

W języku duńskim wyrażeniami bliskoznacznymi demokracji w znaczeniu formy rządów są m.in.: *flerpartisystem*/*flerpartistyre* ‘system wielopartyjny’, *hjemmestyre* ‘rząd lokalny’, *pluralisme* ‘pluralizm’, *polycentri*/*polycentrisme* ‘policentryzm’, *centralisme* ‘centralizm’ i *decentralisme* ‘decentralizm’, *regionalisme* ‘regionalizm’, *unionisme* ‘unionizm’. Demokratyczny ustrój nie wyklucza też ‘monarchii’ (*monarki*, *kongedømme*). Istotę DEMOKRACJI duńskiej wyrażają ponadto takie wartości, jak otwartość/przejrzystość (*åbenhed*) i parytet (*parytet*).

W znaczeniu państwa demokracja utożsamiana bywa najczęściej z ‘republiką’ (ros. *республика*; franc. *république*; duń. m.in. *forbundsrepublik* ‘republika federalna’).

4.6. Derywaty

Na szczególną uwagę zasługują dwie jednostki leksykalne derywowane od *demokracji*, wymieniane najczęściej w poszczególnych opracowaniach, z reguły pozytywnie wartościowane, a mianowicie ‘demokrata’ i ‘demokratyczny’. W eksplikacjach znaczeniowych tych formacji słowotwórczych utrwalone zostały pewne powtarzające się cechy demokracji, takie jak m.in.: respektowanie woli większości obywateli, opowiadanie się po stronie praw i swobód (obywatelskich; narodu) oraz ich poszanowanie, wolność, równość, a ponadto bliskość i przyjazny stosunek do ludzi/obywateli (znaczenia derywatów podajemy z reguły w polskim tłumaczeniu):

1. Pol. *demokrata* ('zwolennik demokracji, osoba o przekonaniach demokratycznych, uznająca wolę większości obywateli za źródło władzy i opowiadająca się za prawami i swobodami obywatelskimi'); bułg. *демократ* ('obrońca praw i swobód narodu'; pot. 'człowiek, który jest bliski ludziom'); duń. *demokrat*; franc. *démocrate* ('zwolennik demokracji'); niem. *Demokrat* ('wolny obywatel, przyjaciel wolności'; 'zwolennik ustroju państwa, w którym obywatele są równi i wolni'; 'zwolennik demokracji; człowiek o poglądach demokratycznych; ktoś, kto respektuje/szanuje wolę (polityczną) większości').

W języku chorwackim *demokrata* to w pierwszym rzędzie 'priatelj puka, pučke ili narodne vlade' [przyjaciel ludu, władzy ludowej bądź narodowej];

2. Pol. *demokratyczny* (m.in. 'łatwo dostępny, powszechnie zrozumiały'; 'bliski, sprzyjający obywatelom'; 'oparty na poszanowaniu praw i wolności innych ludzi'); bułg. *демократичен* ('który szanuje prawa innych'; 'który jest blisko ludzi'); duń. *demokratisk* (i *prodemokratisk* 'prodemokratyczny'); franc. *démocratique* (według niektórych słowników przymiotnik ten oznacza poszanowanie wartości, takich jak *volonté* 'wola', *liberté individuelle* 'wolność jednostki', *égalité* 'równość') i *démocrate*; niem. *demokratisch* ('wolnościowy; 'wolno-obywatelski, wolnokrajowy'); niem. *demokratisch* ('w sposób, który uwzględnia wolę większości').

4.7. Złożenia i kolokacje

W wielu językach utrwaliło się przekonanie, że istnieją „prawdziwe” i „pozorne” demokracje (czes. *demokratura*, duń. *demokratur*, franc. *démocrature* 'demokratura'; ros. *неведодемократия*, duń. *pseudodemokrati* 'pseudodemokracja'; franc. *postdémocratie* 'postdemokracja'; pol. *demokracja parawanowa*, *demokracja fasadowa*, *demokracja tabloidowa* / *demokracja tabloidów*, *styropianowa demokracja*, *demokracja mozaikowa*). Rosyjski neologizm *неведодемократия* oznacza demokrację niedoskonałą, niepełną i używany jest ironicznie (por. *недоприватизация*). Oryginalne przykłady czeskich nowotworów o negatywnej konotacji to z kolei *demokretén* 'demokretyn', *demožumpa* 'demodół, demośmietnik'.

Wyraźnie zarysowuje się podział na demokracje młode, rozwijające się (duń. *spirende/skrøbelig/spinkelt/usikkert/spæd demokrati* 'kiełkująca/krucha/słaba/niepewna/młoda demokracja', *unge/nye demokratier* 'młode/nowe demokracje'; pol. *młode demokracje* (*Europy*

Środkowej, Europy Środkowej i Wschodniej)) oraz demokracje dojrzałe i stabilne (duń. *stabilit/velfungerende, veludviklet/veletableret demokrati* ‘stabilna / dobrze funkcjonująca / dobrze rozwinięta / dobrze ugruntowana demokracja’, *gamle demokratier* ‘stare demokracje’; pol. *stabilna demokracja, stabilne demokracje europejskie*), ze szczególnym podkreśleniem demokracji zachodnich (duń. *vestligt demokrati* ‘zachodnia demokracja’, *vestlige demokratier* ‘zachodnie demokracje’). Akcentuje się, że niektóre państwa mają dojrzały, rozwinięty ustrój demokratyczny (ros. *зрелая демократия, развитая демократия*), inne ten ustrój kształtują (ros. *страны развивающейся демократии, молодая демократия*).

Demokracja jawi się – z jednej strony – jako **wartość**, z drugiej jako **antywartość**, jako taki ustrój, który nie jest wolny od niedoskonałości, deformacji i przekształceń. Nie zawsze jest ona „realna”, „rzeczywista”, „prawdziwa” (ros. *реальная, истинная демократия*; duń. *reelt/sandt/ægte demokrati, reelt/sandt folkestyre*). W słownikach, ankietach i dyskursach bywa niejednolicie wartościowana¹⁹. Autorzy artykułu o DEMOKRACJI rosyjskiej skonstatowali:

*Wolność członków społeczeństwa leży u podstaw idei demokracji, ale jej nadużywanie może prowadzić do stanu anarchii oraz przyzwolenia na każdy rodzaj działania i zachowania, co poddawane jest krytyce przez społeczeństwo lub jego część*²⁰.

Szereg kolokacji związanych z demokracją ma – z reguły – charakter terminologiczny i wskazuje na jakiś przymiot (stałą, immanentną cechę) demokracji (w tym miejscu przytoczymy jedynie wybrane przykłady).

Na podmiot władzy ustawodawczej (miejsce podejmowania decyzji politycznych) – parlament – wskazuje zestawienie: pol. *demokracja parlamentarna*, bułg. *парламентарна демокрация*. Związek demokracji z zasadą bezpośredniego uczestnictwa znajduje swoje poświadczenie m.in. w wyrażeniu: pol. *demokracja bezpośrednia*, bułg. *пряка демокрация*, franc. *démocratie directe*. Na zasadę przedstawicielstwa wskazują m.in. takie odnotowane w słownikach zestawienia, jak: pol. *demokracja przedstawicielska (reprezentacyjna)*, bułg. *представителна демокрация*, franc. *démocratie représentative*.

¹⁹ Zob. wyraz *демократия* m.in. w słownikach asocjacyjnych języka rosyjskiego.

²⁰ Zob. artykuł w niniejszym tomie: Ewa Białek, Aleksey Yudin, *Koncept ДЕМОКРАТИЯ w języku rosyjskim: dane S-A-T*.

Podmiotem władzy w demokracji, jej suwerenem, jest (może być) jakaś część społeczeństwa: określona klasa społeczna, np. burżuazja (pol. *demokracja burżuazyjna*, bułg. *буржоазна демокрация*, chorw. *građanska demokracija*).

Aspekt ideologiczny demokracji uwidacznia się w wyrażeniach takich jak: a) pol. *demokracja liberalna*, chorw. *liberalna demokracija*, franc. *démocratie libérale*; b) pol. *demokracja socjalistyczna*, bułg. *социалистическа демокрация*, franc. *démocratie socialiste*; też c) pol. *demokracja ludowa*, bułg. *народна демокрация*, chorw. *narodna demokracija*, franc. *démocratie populaire* (to wyrażenie powraca w słownikach – ale nie tylko – w odniesieniu do ustroju komunistycznego państw byłego bloku sowieckiego).

Demokrację zespala się z jakąś przestrzenią geograficzną, w której była (lub jest) praktykowana (pol. *demokracja helleńska*, *demokracja grecka*, franc. *démocratie grecque*; bułg. *атинска демокрация* ‘demokracja ateńska’); z konkretnym czasem historycznym (pol. *demokracja antyczna*, franc. *démocratie antiqua* ‘demokracja starożytna’).

Demokrację postrzega się też jako formę organizacji / typ zarządzania każdą mniejszą ludzką wspólnotą, która nie jest państwem (pol. *demokracja wewnątrzpartyjna*, bułg. *вътрешнопартийна демокрация*).

Niektóre połączenia wyrazowe (np. pol. *demokracja szlachecka*) są specyficzne dla jednego tylko języka. W niektórych tylko językach popularna jest fraza o znaczeniu ‘pies obronny demokracji’: ros. *сторожевой пес демократии*, czes. *hlídací pes demokracie*. Powyższy czeski przykład jest jedną z nielicznych metafor utworzonych na podstawie leksemu *demokracja*. Na ogół autorzy artykułów nie pisali o metaforycznym użyciu tego leksemu. W języku białoruskim taka metaforyzacja nie jest powszechna, nie tylko ze względu na książkowy charakter słowa, ale także na obcość pojęcia DEMOKRACJA w tradycyjnym językowym obrazie świata Białorusinów. Na materiale języka serbskiego metaforyzacja demokracji została przedstawiona bardzo szeroko: DEMOKRACJA jest w tym języku konceptualizowana jako OSOBA, ROŚLINA, PRZEDMIOT, BUDYNEK.

4.8. DEMOKRACJA w świetle danych ankietowych

Autorzy studiów zamieszczonych w naszym tomie przeprowadzili badania eksperymentalne (ankietowe), które miały na celu dotarcie do „potocznej” konceptualizacji pojęcia DEMOKRACJI w ich językach.

Respondenci ankiety (z reguły młodzież studencka, *circa* 100 osób¹) odpowiadali zasadniczo na jedno pytanie otwarte: „Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwej DEMOKRACJI?”². W rezultacie udało się uzyskać porównywalne wyniki dla siedmiu języków (litewski, polski, bułgarski, chorwacki, duński, niemiecki, francuski).

Respondenci ankiety **litewskiej** za najważniejszą cechę „prawdziwej” DEMOKRACJI uznali prawo do **głosowania** (ponad 20%). W kolejności wskazali na takie atrybuty polityczne jak: forma rządów, prawa, wybory, polityka, możliwość wyboru władzy, zaś w aspekcie społecznym skupili swoją uwagę na takich charakterystykach, jak: możliwość wyrażania własnego zdania (opinii), wolność, równość i, w mniejszym stopniu, sprawiedliwość.

Ankietowani studenci **polscy** (wzięto pod uwagę odpowiedzi respondentów z okresu trzech dekad od 1990 roku i dokonano ich zbiorczego podsumowania) zdecydowanie akcentowali społeczny wymiar demokracji: **wolność** (każdorazowo ponad 30%) i **równość** (każdorazowo ponad 11%) oraz różne ich wymiary. Wysokie pozycje rangowe zajęły też atrybuty polityczne, m.in. wolne wybory, współudział obywateli w rządzeniu państwem.

Młodzież **bułgarska**, podobnie jak polska, istotę „prawdziwej” DEMOKRACJI upatrywała w pierwszej kolejności w tym, że zapewnia ona **wolność** (słowa, wyboru, zachowania/postępowania/działań) (56%) oraz gwarantuje szereg praw obywatelskich (np. prawo wyboru, prawo do wiedzy, prawo do edukacji, prawo do sprawiedliwego procesu sądowego). Dalsze pozycje rangowe zajęły m.in.: równość

¹ W chorwackich badaniach ankietowych wzięły udział 73 osoby, w duńskich 76 osób.

² Studenci czescy, bułgarscy i serbscy odpowiadali na kilka pytań. W ankiecie litewskiej pytanie brzmiało: „Czym jest prawdziwa DEMOKRACJA?”. W ankiecie czeskiej pierwsze z postawionych pytań to: „Czym jest demokracja?”. Również w ankiecie duńskiej zadano podobne pytanie: „Czym jest dla Ciebie demokracja?”. Podsumowując wyniki badań, stwierdzono jednak przy tym, „że mimo opuszczenia operatora ‘prawdziwy’ w ankietach wciąż zarysowany jest dość wyidealizowany obraz DEMOKRACJI (duńskiej)”. W studium o DEMOKRACJI rosyjskiej wzięto pod uwagę sondaże opinii publicznej. Pytanie: „Как вы понимаете слово демократия? [Jak Pan/Pani rozumie słowo demokracja?] było najbliższe pytaniu stawianemu w badaniach EUROJOS. Demokracja, zdaniem rosyjskich ankietowanych, to, z jednej strony, demokratyczne prawa i swobody obywateli (wolność słowa, poglądów, wyznania) (ponad 30%), ich udział w rządzeniu krajem, a także (w mniejszym stopniu) troska o nich, poprawa ich bytu, porządek i nadrzędność prawa, równość i równe możliwości. Z drugiej strony demokracja oznacza dla nich anarchię, chaos i bezprawie.

(np. wobec prawa, równe prawa bez względu na płeć, pochodzenie i przynależność społeczną, równy dostęp do władzy), praworządność i porządek.

W ankietach **chorwackich** zwraca uwagę widoczna przewaga aspektu społecznego. DEMOKRACJA to w pierwszej kolejności prawo do wyrażania swojej opinii, wolność słowa oraz równość. Wśród wartości konstytutywnych wysoko sytuuje się też tolerancja (dla życiowych wyborów współobywateli) i „akceptacja różnorodności”. Wśród cech deskryptorowych aspektu politycznego na pierwszy plan wysuwają się dość liczne spostrzeżenia o konieczności współudziału obywateli w podejmowaniu decyzji oraz zaletach demokracji bezpośredniej.

Również ankietowani studenci **duńscy** za najważniejszy uznali aspekt społeczny DEMOKRACJI, który współtworzą takie cechy deskryptorowe, jak: każdy ma głos i jest wysłuchiwany (ponad 17%), równość/równouprawnienie, wolność, też wolność wypowiedzi, oraz sprawiedliwość. Tuż za nim uplasował się aspekt polityczny (m.in. realny wpływ i współdecydowanie, władza większości, prawa / poszanowanie praw, prawo do głosowania). Na szczególne podkreślenie zasługuje – zdaniem badaczy – najczęściej występujący deskryptor (**każdy ma głos i jest wysłuchiwany**), który przekłada się na zaangażowanie w rozwój własnego państwa czy okolicy.

Również dla młodych **Niemców** najistotniejszy okazał się aspekt społeczny DEMOKRACJI, na który złożyły się w pierwszej kolejności takie cechy deskryptorowe, jak wolność (ponad 23%) oraz równouprawnienie/równość. Tuż za nim uplasował się aspekt polityczny z naczelnym komponentem: (prawo do) współdecydowania. Komponent ten implikuje kolejną istotną cechę, a mianowicie (aktywne) uczestnictwo/ (aktywną) partycypację w życiu politycznym i społecznym.

Z kolei **francuscy** ankietowani zdecydowanie najczęściej kojarzyli demokrację z grupą społeczną zwaną *peuple* ‘naród/lud’. W centrum sytuowali też takie wartości, jak: wolność (słowa, wyrażania siebie, działania; wolność / głos narodu; wolność życia w danym kraju; wolności indywidualne), prawa (obywatelskie i prawa człowieka), głosowanie. Dla młodych Francuzów „prawdziwa” DEMOKRACJA istnieje jedynie wtedy, gdy decyzje (polityczne) podejmuje naród.

Spośród wszystkich swobód demokratycznych to **wolność słowa** była najczęściej wymieniana w odpowiedziach informatorów ankiet.

4.9. DEMOKRACJA w świetle danych tekstowych

Nasi autorzy wykorzystali różne źródła informacji o demokracji. W celu nakreślenia możliwie pełnego obrazu tego konceptu sięgnęli do przysłów (polski, duński) i innych tekstów kliszowanych (rosyjski), tekstów literatury pięknej (polski, chorwacki, francuski), tekstów z dziedziny filozofii politycznej (francuski) oraz – zdecydowanie częściej – do różnogatunkowych tekstów prasowych i publicystycznych zamieszczonych w prasie wysokonakładowej, ogólnokrajowej (polski, bułgarski, chorwacki, duński, niemiecki). Najczęściej sięgano jednak do narodowych korpusów językowych (polski, rosyjski, białoruski, bułgarski, chorwacki, duński, niemiecki, francuski).

W studium o DEMOKRACJI litewskiej wykorzystano teksty medialne, w których politycy, politolodzy, filozofowie, naukowcy (z różnych dziedzin) oraz dziennikarze prezentowali opinii publicznej swoje zdanie, opinia ta została też wyrażona przez samo społeczeństwo. W artykule o DEMOKRACJI czeskiej skupiono uwagę na tekstach edukacyjnych (zwłaszcza na podręcznikach do historii i wiedzy o społeczeństwie), a poza tym na tekstach politycznych, dziennikarskich i prawnych. Dwoisty językowo-kulturowy obraz demokracji w języku hausa zrekonstruowano z kolei na podstawie: a) artykułów prasowych i dyskusji na forach internetowych oraz poezji zaangażowanej, tworzonej głównie na okoliczność wyborów, jak również b) literatury ustnej, przysłów, bajek i opowieści.

5. Próba syntezy: definicja kognitywna DEMOKRACJI w badanych językach

Analiza konceptu DEMOKRACJA dokonana na podstawie trojkiego typu danych (S-A-T) pozwoliła autorom artykułów wyodrębnić zespół podstawowych cech semantycznych tego konceptu w ich językach narodowych. Cechy te zostały w kolejności (z reguły) przyporządkowane do kilku faset (aspektów) składających się na „strukturę kognitywną” konceptu DEMOKRACJI. W większości opracowań zamieszczonych w naszym tomie zwracają uwagę dwa powtarzające się aspekty: polityczny i społeczny. W opisie konceptu DEMOKRACJI uwidocznił się też w niektórych językach (*explicite* lub *implicite*) aspekt bytowy/ekonomiczny (polski, chorwacki, duński, niemiecki), etyczny (polski, chorwacki), aksjologiczny (bułgarski, francuski) czy normatywny (chorwacki).

Należy zaznaczyć, że autorzy poszczególnych studiów przedstawili w rezultacie jedynie **skróconą (syntetyczną) definicję kognitywną** tytułowego konceptu. Zachowali jednak przy tym jej iście narracyjny charakter. Można więc za lubelską badaczką Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską skonstatować:

[...] przy opisie zgodnym z zasadami definicji kognitywnej – przyjęło się dążyć do wydobywania wszystkich cech ustabilizowanych (tj. relewantnych językowo i kulturowo), a więc współtworzących językowo-kulturowy obraz przedmiotu. Sądy o przedmiocie mają w definicji kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu; są wyodrębniane drogą analizy materiału, łączone na zasadzie koniunkcji (niekiedy alternacji) cech i grupowane w bloki zwane fasetami. Przedmiotem opisu jest przedmiot typowy. Otrzymana w wyniku analiz definicja kognitywna ma charakter narracyjny – jest narracją o pewnym wycinku świata. (Niebrzegowska-Bartmińska 2021: 404).

W tym miejscu posłużymy się wybranym przykładem DEMOKRACJI francuskiej, który – w naszym przekonaniu – bardzo dobrze oddaje istotę definicji kognitywnej oraz rekonstruuje „strukturę kognitywną” analizowanego konceptu.

DEMOKRACJA francuska to:

W ASPEKCIE POLITYCZNYM

- [1] organizacja o charakterze politycznym uosabiana przez naród,
który sprawuje władzę poprzez wybory powszechne,
(zazwyczaj) pośrednio poprzez wybranych przedstawicieli, parlament,
partie polityczne, (czasami) bezpośrednio poprzez referenda i inicjatywy
obywatelskie,
który posiada zbiór praw,
(zawsze) prawo do głosowania,
(zawsze) prawa człowieka,
(często) prawo do dokonywania wyborów,
(często) prawo do sprzeciwu.
- [2] organizacja o charakterze politycznym uosabiana przez jedno lub więcej
państw (krajów),
która zapewnia narodom prawa,
(zazwyczaj) państwo/-a prawa,
która zapewnia bezpieczeństwo narodu.

W ASPEKCIE SPOŁECZNYM I EKONOMICZNYM

- [3] organizacja o charakterze społecznym, oparta na wspólnych wartościach
i zasadach,
takich jak (zawsze) wolność – wolność słowa, prasy, działania, związków za-
wodowych,

*takich jak (zazwyczaj) równość między obywatelami, między grupami społecznymi,
takich jak (często) bogactwo, dostatek materialny.*

W ASPEKCIE AKSJOLOGICZNYM

[4] doktryna (ideologia), w której są usystematyzowane wyżej wymienione wartości,

która jest zagrożona przez

(zawsze) niepowodzenie reprezentacji narodu,

(często) zaprzeczenie praworządności,

(często) reżimy autorytarne,

która musi być bronią,

która kontrastuje z rzeczywistością, gdy się z nią zderzy (Viviand 2024).

Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI zrekonstruowana na podstawie trzech typów danych (systemowych, ankietowych i tekstowych – w tym korpusowych), zaczerpniętych ze wszystkich badanych języków, zawiera m.in. następujące cechy: ‘uczestnictwo większości lub wszystkich ludzi/obywateli w rządzeniu’, ‘wolne wybory’, ‘wolność’, ‘równość’, ‘sprawiedliwość’, ‘szerokie możliwości’, ‘humanizm’. W większości języków (ale nie we wszystkich) definicja kognitywna obejmuje również takie cechy, jak: ‘supremacja (nadrzędność) prawa’, ‘porządek’ (ale nie w DEMOKRACJI rosyjskiej), ‘Zachód’ (nie ma tej cechy w opisie demokracji czeskiej, niemieckiej, francuskiej, duńskiej z oczywistego powodu: te kraje przynależą do Zachodu, ale jest ona w demokracji chorwackiej i białoruskiej). Dane wielu języków (litewski, niemiecki, polski, serbski, chorwacki) zaświadcza o związku między konceptami DEMOKRACJA i TOLERANCJA.

Z analizy danych ankietowych i tekstowych (prasowych) wynika, że rozumienie demokracji we współczesnym językowym obrazie świata jest znacznie szersze niż pierwotna semantyka tego słowa i jest to tendencja uniwersalna. Demokracja jest interpretowana szeroko jako zespół praw i wolności, które są nieodłącznie związane z zachodnim stylem życia.

6. Profilowanie DEMOKRACJI

Profilowanie DEMOKRACJI podjęte zostało w większości opracowań. Zagadnienie to potraktowane zostało przez autorów na różnym poziomie szczegółowości: od analiz bardziej szczegółowych (np. czeski, bułgarski, chorwacki), po opracowania mniej obszerne i bardziej uogólnione (polski, duński, niemiecki, francuski). Ponadto profile

wyróżnione zostały na różnych podstawach: oczywiste jest przy tym, że autorzy wyszli od konkretnej sytuacji językowej. W większości artykułów wyodrębnienie profili powiązane zostało z rejestrem stylistycznym języka oraz – częściej – z różnymi typami dyskursu (publicznego). Na pierwszy plan wysunął się dyskurs medialny (polityczny i publicystyczny), zróżnicowany aksjologicznie i ideologicznie.

Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że w opracowaniach wyróżniano dwa, trzy lub więcej kontrastujących ze sobą profili DEMOKRACJI. Na szczególną uwagę zasługują trzy z nich, a mianowicie: 1) profil **konserwatywny** (wyróżniony eksplicytnie w języku bułgarskim i duńskim, w innych językach, m.in. w chorwackim, określany też jako **centroprawicowy**); 2) profil **liberalny** (obecny *explicite* w języku bułgarskim i francuskim, w języku chorwackim określany jako socjalliberalny)³ oraz 3) profil **lewicowy** (polski, duński, niemiecki). Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie: jakie modyfikacje bazowego konceptu DEMOKRACJI uwidoczniły się w ramach wyróżnionych profili?

Profil konserwatywny – w tym profilu demokracja współwystępuje często z **wolnością, prawami**, wyborem i dialogiem. Rozumie się ją jako obecność systemu wielopartyjnego, wolne wybory oraz poszanowanie praw człowieka. Demokracja to przede wszystkim prawa, praworządność, dobrze funkcjonujący rząd, odpowiedzialni politycy, ale także obywatele, którzy przestrzegają jej zasad. Powiązanie demokracji z ideą **narodu i ojczyzny** powoduje, że Unia Europejska ze swoją centralizacją nie jest postrzegana zbyt pozytywnie. Wyrażany jest często eurosceptycyzm i krytyczny stosunek do Unii.

Profil liberalny – w tym profilu akcentuje się **wolność** rozumianą szeroko, jako wolność jednostki, wolność indywidualną, wolność słowa, wyznania etc., a także równość, poszanowanie praw człowieka, państwa prawa, rządów prawa. Słowem-kluczem jest w tym profilu **demokracja liberalna**, a więc m.in. taka demokracja, w której prawa różnych mniejszości są chronione przed „potencjalnie szkodliwą” wolą większości. Wyraża się przywiązanie do tej formy demokracji, orientację proeuropejską oraz bardziej liberalne podejście do spraw o znaczeniu światopoglądowym i społecznym. Unię Europejską traktuje się przy tym jako najbardziej reprezentatywną dla urzeczywistnienia wartości demokracji.

³ W języku bułgarskim te dwa profile – jak zauważają sami autorzy – nie różnią się zasadniczo.

Profil lewicowy – w tym profilu uwidacznia się wyraźne powiązanie idei demokracji z ideą **równości**. Demokracja postrzegana jest jako podstawowa wartość, o którą należy dbać i której należy bronić. Podkreśla się m.in. aktywizm i otwartość na innych ludzi, przede wszystkim na mniejszości oraz w stosunku do imigrantów. Stosunek do Unii Europejskiej jest w przeważającym stopniu pozytywny. Stwierdza się, że mimo nadmiernej centralizacji pozwala ona na współpracę ponad podziałami narodowymi i przeciwdziała nie-demokratycznym tendencjom w Europie.

Autorzy studiów zamieszczonych w naszym tomie wyróżnili też inne profile DEMOKRACJI ukierunkowane ideologicznie, takie jak: profil nacjonalistyczny / skrajnie prawicowy (duński, francuski) i rewolucyjny / skrajnie lewicowy (francuski), a także profile o charakterze społecznym: tradycyjny, intelektualny, młodzieżowy (francuski) i tzw. profil „codzienny” (chorwacki), który koresponduje z francuskim profilem młodzieżowym (ankietowym). Osobliwa sytuacja zaistniała w języku rosyjskim, w którym zwracają uwagę trzy profile: neutralno-pozytywny (zbieżny z rozumieniem demokracji w innych krajach europejskich), umiarkowanie negatywny oraz zdecydowanie negatywny (będący w głównej mierze odzwierciedleniem negatywnego podejście do demokracji w stylu zachodnim).

Rzadka sytuacja związana z profilowaniem została zaobserwowana na Białorusi, gdzie na oczach obserwatora-językoznawcy pojawił się nowy profil DEMOKRACJI określany jako **progresywny**, konstytuowany przez zwolenników przemian demokratycznych w kraju, którzy w 2020 roku masowo wyszli na ulice, a później masowo wyemigrowali lub trafili do więzień. Istotą tego profilu jest szacunek dla demokracji, jej ideałów i wartości, m.in. takich jak odpowiedzialność i praworządność; niestrudzona kontrola nad przestrzeganiem norm demokratycznych, nad realizacją praw i wolności². Obecnie profil ten nie może być swobodnie rozwijany na Białorusi, ale oczywiste jest, że nie zniknie.

7. DEMOKRACJA a religia

Na materiale niektórych języków ujawnia się związek między DEMOKRACJĄ a religią, przy czym związek ten ma zróżnicowany cha-

² Zob. artykuł w niniejszym tomie: Алена Руденка, *ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов*.

rakter. W języku bułgarskim cechą demokracji jest ateizm. W języku niemieckim istotnym atrybutem demokracji jest pluralizm, m.in. pluralizm religijny. Autorka odnośnego artykułu (*Pojęcie DEMOKRATIE w języku i dyskursie niemieckim*) wyróżniła odrębne rodzaje dyskursu, a mianowicie: dyskurs katolicki (w ramach tego dyskursu aktywnie afirmowany jest pluralizm religijny) i dyskurs ewangelicki (pluralizm głoszony jest „w dochodzeniu do prawdy”, w kwestiach moralnych i etycznych). Ta sama autorka wprowadziła też za Jerzym Bartmińskim podział na dyskursy liberalno-katolicki (lewicowy, liberalny) i kościelno-katolicki (prawicowy) na materiale języka polskiego (tzn. Kościół w Polsce może reprezentować różne punkty widzenia odnośnie do kwestii dotyczących demokratycznych wartości i wolności). Materiał języka rosyjskiego i czeskiego poświadcza, że Kościół jest przeciwny demokracji i odnosi się do niej wyjątkowo negatywnie. Autorzy artykułu o demokracji w Rosji przytoczyli słowa metropolity Cerkwi prawosławnej Iwana Snyczewa zaczerpnięte z prawosławnej encyklopedii *Święta Rus'*:

Demokracja, antychrześcijańska doktryna “władzy ludu”. Istotę tej doktryny wyrażają słowa świętego Jana z Kronsztadu: „Demokracja jest w piekle, ale w niebie jest królestwo” (zob. Białek, Yudin, Koncept ДЕМОКРАТИЯ w języku rosyjskim: dane S-A-T).

8. DEMOKRACJA a Internet

Nie można ignorować związku między DEMOKRACJĄ a Internetem, w szczególności sieciami społecznościowymi. W dziennikarstwie, zwłaszcza internetowym, przede wszystkim amerykańskim, pojawiają się często materiały dotyczące roli sieci społecznościowych w rozwoju demokracji. Treścią takich tekstów są m.in. następujące spostrzeżenia:

1. Internet, a zwłaszcza sieci społecznościowe, zajmują coraz większą część mediów.

2. Sieci społecznościowe odgrywają ogromną rolę w demokracji. Sprzyja temu szybkość rozpowszechniania informacji, ogromna publiczność, prosty i (często) populistyczny język oraz stosowane techniki komunikacji.

3. Wpływ sieci społecznościowych na stan demokracji i wyznawanie wartości demokratycznych jest często zdecydowanie negatywny: wynika to z nieograniczonych możliwości rozpowszechniania

falszywych informacji, manipulacji i jawnych kłamstw (zob. m.in. QAnon³, Facebook – Cambridge Analytica data scandal²⁶).

4. Użytkownicy sieci społecznościowych masowo przyzwyczajają się do niezweryfikowanej informacji, nie traktują jej krytycznie i często nie chcą jej weryfikować. Zainteresowanie jakąkolwiek informacją lub opinią prowadzi do tego, że wyszukiwarki zaczynają aktywnie „przemycać” podobne informacje i/lub opinie, przez co obraz świata każdego konkretnego użytkownika staje się jeszcze bardziej zniekształcony. Ponadto politycy często aktywnie wykorzystują sieci społecznościowe do własnych celów.

W amerykańskich (i europejskich anglojęzycznych) tekstach popularnonaukowych i publicystycznych wskazuje się często na negatywny wpływ Internetu i portali społecznościowych na demokrację, rzadziej omawia się aspekty pozytywne, takie jak e-demokracja, możliwość bezpośredniego kontaktu z władzą, alternatywne źródła informacji, ponieważ stało się to już powszechną normą. W tym kontekście należy też zauważyć, że w krajach o ograniczonej demokracji oraz w krajach niedemokratycznych możliwości informacyjne Internetu mogą odgrywać pozytywną rolę jako alternatywa dla oficjalnego źródła informacji.

9. Rozumienie DEMOKRACJI w wybranych lingwokulturach pozaeuropejskich

W toku prac nad tomem DEMOKRACJA postanowiliśmy rozszerzyć perspektywę badawczą i przyjrzeć się (choćby w zarysie) rozumieniu omawianego konceptu w językowym obrazie świata mieszkańców krajów nienależących do tradycji i kultury europejskiej. Temat ten nie jest nowy. Konceptom DEMOKRACJA i PAŃSTWO w krajach

³ QAnon, teoria spiskowa wywodząca się z postów zamieszczanych na forum na stronie 4chan w październiku 2017 roku. Zwolennicy spisku wierzyli, że prezydent USA Donald Trump prowadził tajną wojnę przeciwko spiskowi satanistycznych kanibalistycznych pedofilów w Hollywood, Partii Demokratycznej i tak zwanemu „głębokiemu państwu” w rządzie Stanów Zjednoczonych. Z pomocą platform mediów społecznościowych teoria w kolejnych latach rozszerzyła się pod względem treści i zasięgu geograficznego i zaowocowała protestami prawnymi, a także kilkoma brutalnymi incydentami kryminalnymi (<https://www.britannica.com/topic/QAnon>).

²⁶ W 2010 roku dane osobowe należące do milionów użytkowników Facebooka zostały wykorzystane bez ich zgody przez brytyjską firmę konsultingową Cambridge Analytica, głównie w celu reklamy politycznej (zob. https://en.wikipedia.org/wiki/Facebook%E2%80%93Cambridge_Analytica_data_scandal).

pozaeuropejskich poświęcony został m.in. zbiór artykułów pt. *Plemię, państwo, demokracja. Uwarunkowania kultury politycznej w krajach pozaeuropejskich* (2007). We Wstępie redaktor książki – Ryszard Vorbrich – stwierdził, że demokracja „traktowana jest niekiedy jako atrybut cywilizacji zachodniej”. Jednocześnie trafnie zauważył: „czy, przy zauważalnej różnorodności rozwiązań szczegółowych, dopuszczalne jest różne rozumienie demokracji, przekładające się na odmienną praktykę życia politycznego i wielopostaciowość rozwiązań ustrojowych”? (Vorbrich 2007: 78).

W naszym tomie swoista konceptualizacja DEMOKRACJI przedstawiona została w artykule Niny Pawlak *Koncept (młodej) DEMOKRACJI w źródłach językowych hausa*. Zdaniem autorki koncept DEMOKRACJI, słabo zakorzeniony w języku hausa, najdobitniej reprezentowany jest we współczesnej poezji ludowej (!). To wyjątkowa sytuacja: w żadnym innym języku tytułowy koncept nie jest reprezentowany w folklorze. Oprócz braku dyktatury wojskowej oraz wyborów DEMOKRACJA hausańska obejmuje nietypowe dla Europejczyków cechy, m.in. możliwość awansu społecznego w wyniku wyborów – przejście z klasy niższej (*talakawa*) do klasy panującej.

W celu pokazania specyfiki demokracji typu niezachodniego przeprowadzono miniankiety oraz rozmowę ze studentami-obcokrajowcami. Ankieta internetowa w postaci formularza Google zawierała trzy pytania otwarte w języku angielskim:

1) „What is REAL democracy, in your opinion?” [Czym jest według Ciebie PRAWDZIWA demokracja?]; 2) „What words are related to DEMOCRACY or can replace it in your language?” [Jakie słowa kojarzą się lub mogą zastąpić DEMOKRACJĘ w Twoim języku?]; 3) „What do people in your country think about DEMOCRACY?” [Co ludzie w Twoim kraju myślą o DEMOKRACJI?].

W badaniu wzięło udział 20 osób z Nigerii, Chin, Bangladeszu, Ghany, Rwandy, Indii i innych krajów. Oto kilka przykładowych odpowiedzi.

Odpowiedzi na pytanie pierwsze są dość przewidywalne: *true elections* ‘uczciwe wybory’, *universal suffrage* ‘powszechne prawo wyborcze’, *policy stability and predictability* ‘stabilność i przewidywalność polityki’, *individual liberty* ‘wolność osobista’, *right to vote* ‘prawo do głosowania’, *government for the people* ‘rząd dla ludu’ itp.

Odpowiedzi na pytanie drugie zawierają w badanych językach „parasynonimy”, takie jak: *liberty* ‘wolność’, *freedom* ‘**wolność**’, *justi-*

ce **'sprawiedliwość'**, *equality* **'równość'**. Niektóre odpowiedzi różnią się od pozostałych: *it's other tradition* 'to jest inna tradycja', 民主 = *people's ownership* 'własność ludu'.

Trzecie pytanie dało najbardziej obszernie i interesujące odpowiedzi. Przytoczymy dwie z nich: *It's all about politics* [Chodzi o politykę]; *In Nigeria there is no democracy, there is only islamism in a camouflage of democracy* [W Nigerii nie ma demokracji, jest tylko islamizm w przebraniu demokracji].

Ogólnie rzecz ujmując, otrzymane odpowiedzi nie dają podstaw do sformułowania pogłębionych wniosków. Bardziej wnikliwa była rozmowa z chińskimi studentami BSU (Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego) i ich kuratorem, doktorem habilitowanym filologii, profesorem sinologii Alexandrem Gordeyem, który wielokrotnie odwiedzał Chiny. Z jego słów wynika następująca interpretacja chińskiego słowa demokracja: „Chińskie słowo *minjiji* jest semantyczną półkalką angielskiego lub francuskiego leksemu wywodzącego się z łacińskiego *democratia*, gdzie *min* to 'ludzie', a *-ji* to przyrostek rzeczownika abstrakcyjnego, $\approx$ *-izm*.” Koncept DEMOKRACJI w takim sensie, w jakim używa się go na Zachodzie, nie jest – zdaniem badacza – zakorzeniony w chińskiej tradycji społeczno-kulturowej, choć ostatnio jest on w tamtejszych mediach żywo dyskutowany. Według opinii w nich rozpowszechnionej, demokracja może być (z)realizowana tylko w małych społecznościach, w których możliwe są przejrzyste wybory i realizowana jest wola większości. Powszechna, „popularna” opinia Chińczyków jest taka, że demokracja nie jest dla Chin odpowiednia i ogólnie rzecz ujmując, że jest ona szkodliwa, ponieważ obecna sytuacja względnej stabilności jest możliwa tylko przy zachowaniu silnej władzy zwierzchniej. Rozpowszechnianie się w Chinach demokracji w stylu zachodnim może jedynie zaostrzyć szereg problemów, które do tej pory były neutralizowane, a są to przede wszystkim problemy dotyczące różnych mniejszości narodowych. Ostatecznie doprowadzić to może do upadku kraju, a upadek Chińskiej Republiki Ludowej jako jednego podmiotu państwowego może zostać obciążony znacznie poważniejszymi konsekwencjami niż np. rozpad ZSRR.

Z historycznego punktu widzenia samo formowanie się państwa chińskiego, w tym na ostatnim etapie ChRL, było dalekie od procesu demokratycznego. Pojęcie DEMOKRACJI – kojarzone na Zachodzie z ideami Rousseau, Woltera i innych znanych myślicieli – jest nie-

obecne w rozwoju chińskiej myśli społeczno-filozoficznej. W języku chińskim jest ono bardzo niedokładnie leksykalizowane w słowie *minjiji*, z drugiej zaś strony wiele pojęć chińskiej tradycji można tylko w przybliżeniu przetłumaczyć na języki europejskie i „wpisać” je w europejską tradycję filozoficzną².

Przykład dotyczący specyfiki rozumienia demokracji w Chinach najlepiej pokazuje szerokie możliwości interpretacji tego pojęcia w perspektywie narodowej i językowo-kulturowej. Znaczne wahania w interpretacji demokracji są nieodłącznym elementem języków europejskich. Według danych różnych języków reprezentacja demokracji jest kontinuum od ważnej części systemu wartości (jak na przykład w języku bułgarskim, francuskim, chorwackim, czeskim i innych) do pojęcia „obcego”, jak ma to miejsce w mentalności wielu ludzi rosyjskojęzycznych w Rosji i jak było to do niedawna na Białorusi. Ponadto „w społeczeństwach pluralistycznych, w krajach wieloetnicznych i wielokulturowych [...] władza większości może być odbierana jako ‘niedemokratyczna’ lub wręcz niebezpieczna. Grozić może bowiem trwałym wyłączeniem z procesu politycznego grup mniejszościowych, wzmóc w nich poczucie dyskryminacji i zmarginalizowania” (Vorbrich 2007: 8).

² Kanony konfucjanizmu, przenikające chińską mentalność, stanowią, że między władcą a poddanymi musi być zachowana sprawiedliwość; centralną ideą struktury społecznej jest obraz oświeconego i mądrego władcy – ten obraz istnieje na zupełnie innej płaszczyźnie niż pojęcie DEMOKRACJI. Realizuje się to w nakazach cesarza Kangxi (1654–1722), którego panowanie jest do dziś czczone jako „złoty wiek” Cesarstwa Chińskiego. Zgodnie z przykazaniami Kangxi, który kierował się kanonami *Tao Te Ching* [Księgi Drogi i Godności], kluczowym pojęciem struktury społecznej jest cnota oraz wartości duchowe. Zgodnie z kanonem ścieżek cnót prawo jest potrzebne tylko wtedy, gdy zanika cnota. Prawo plasuje się na drugim miejscu, ale jest ono potrzebne, w przeciwnym razie krajowi grozi anarchia. Chińskie *ge ming*, które jest dziś tłumaczone jako rewolucja, ma wcześniejsze dosłowne znaczenie ‘cofnięcie niebiańskiego mandatu do rządzenia’, tj. niebo pozbawia niecnotliwego władcę prawa do rządzenia. Cnota w językowym obrazie świata Chińczyków jest więc w takim samym stopniu mechanizmem władzy, jak demokracja – takie podejście raczej nie mieści się w świadomości Europejczyka. Z drugiej strony era Komunistycznej Partii Chin nie jest autokracją w europejskim tego słowa znaczeniu. Rada ta jest zbudowana nie tylko na podporządkowaniu się niższego wyższemu, ale także na odpowiedzialności wyższego względem niższego. W Chinach przestrzegana jest zasada centralizmu demokratycznego – sekretarz generalny nie jest ani monarchą, ani królem. Ponadto we współczesnych Chinach z dużym powodzeniem zastosowano zasadę decentralizacji podmiotów gospodarczych, co zapewniło bezprecedensowy wzrost gospodarczy. Wszystkie te informacje pochodzą z wywiadu z doktorem habilitowanym filologii, profesorem sinologii Alexandrem Gordeyem z 3 XI 2022 (zob. Varia).

10. Zamiast podsumowania

Prace nad tomem *DEMOKRACJA* prowadzone były pod kierunkiem Profesora Jerzego Bartmińskiego, założyciela Lubelskiej Szkoły Etnolingwistycznej. Nasze ostatnie spotkania i rozmowy z nim poświęcone były syntetycznemu opracowaniu.

Materiał językowy do poszczególnych artykułów zbierano systematycznie do 2022 roku. Nie ulega wątpliwości, że od tego czasu wiele się zmieniło, być może również pewnym modyfikacjom uległo samo rozumienie DEMOKRACJI i stosunek do niej rodzimych użytkowników poszczególnych języków narodowych. Książka nie zawiera artykułu o demokracji w języku ukraińskim. Powód jest oczywisty: rosyjski atak na Ukrainę zmusił Ukraińców do zbrojnej obrony budowanej przez nich demokracji.

Tom *DEMOKRACJA* zostaje oddany w ręce Czytelników w przełomowej chwili.

Wykaz skrótów

- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1: *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015; t. 2: *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin 2018; t. 3: *PRA-CA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin 2019; t. 5: *HONOR*, red. Jerzy Bartmiński, Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- TUE – *Traktat o Unii Europejskiej (WERSJA SKONSOLIDOWANA)*, 2007, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0018.01/DOC_2&format=PDF; https://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945; dostęp: 9 II 2023.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2016, *PRACA w kręgu wartości słowiańskich i europejskich*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 13–42.
- Białek Ewa, Yudin Aleksey, 2024, *Koncept ДЕМОКРАТИЯ w języku rosyjskim: dane S-A-T*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 181–218.

- Chlebda Wojciech, 2018, *EUROPA w trzynastu obrazach*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin, s. 15–60.
- Dahl Robert A., 2012, *Demokracja i jej krytycy*, tłum. Stefan Amsterdamski, Warszawa.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2024, *Koncept DEMOKRACJA w języku duńskim*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 349–382.
- Korus Kazimierz, 2024, *Aksjologia DEMOKRACJI ateńskiej*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 49–82.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2021, *O eksplikowaniu konceptów kulturowych*, „Prace Filologiczne” 76, s. 401–424.
- Śpiewak Paweł, 2004, *Obietnice demokracji*, Warszawa.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. z języka greckiego i opatrzył przedmową Kazimierz Kumaniecki, Warszawa 1953.
- Viviand Aline, 2024, *La DÉMOCRATIE w języku francuskim*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 413–460.
- Vorbrich Ryszard, 2007, *Wstęp*, [w:] *Plemię, państwo, demokracja. Uwarunkowania kultury politycznej w krajach pozaeuropejskich*, red. Ryszard Vorbrich. Poznań.
- Гордей Александр, 2024, *О демократии в китайской картине мира*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 551–552.
- Руденка Алена, 2024, *ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 219–246.
- Толстая Светлана, 2022, *Этнолингвистика и лексическая семантика*, [w:] *I Międzynarodowy kongres etnolingwistyczny*, t. 1. *Etnolingwistyka – bilans dyscypliny. Metody i postulaty badawcze*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Adam Głaz, Lublin, s. 31–45.
- Яновец Ладислав, 2024, *ДЕМОКРАТИЯ по данным чешского языка*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: *DEMOKRACJA*, red. Jerzy Bartmiński, Monika Grzeszczak, Alena Rudenka, Warszawa, s. 149–180.

Słowniki

DFW – Hans Schulz, Otto Basler, 1913–1983, *Deutsches Fremdwörterbuch*, t. 1–7, Berlin–New York.

SSP Kras – Adam Stanisław Krasiński, 1885, *Słownik synonimów polskich*, t. 1–2, Kraków.

SWOiZO – Władysław Kopaliński, 1967, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.

Źródła

Facebook–Cambridge Analytica data scandal, Wikipedia; https://en.wikipedia.org/wiki/Facebook%E2%80%93Cambridge_Analytica_data_scandal; dostęp: 9 II 2023.

Holoyda Brian, 2024, *QAnon conspiracy theory*, *Encyclopaedia Britannica*; <https://www.britannica.com/topic/QAnon>; dostęp: 2 II 2024.

Traktat o Unii Europejskiej (WERSJA SKONSOLIDOWANA), 2007, *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*; https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0018.01/DOC_2&format=PDF; dostęp: 9 II 2023.

Wersja skonsolidowana Traktatu o Unii Europejskiej, 2007, *Ośrodek Informacji i Dokumentacji Europejskiej*; https://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945; dostęp: 9 II 2023.

Aksjologia DEMOKRACJI ateńskiej*

Kazimierz Korus

Artykuł dzieli się na dwie wyraźne części. W pierwszej Autor ukazał, jak stopniowo (przez 300 lat) Ateńczycy dojrzewali do uznania DEMOKRACJI z jej niezbywalnymi ekwiwalentami WOLNOŚCIĄ i RÓWNOŚCIĄ za najwyższą wartość życia społecznego, a w drugiej, jakie wartości konotowali już z dojrzałą DEMOKRACJĄ.

W pierwszej części artykułu Autor starał się wykazać, w jaki sposób wolność i pragnienie równości stopniowo determinowały świadomość społeczną Greków i jak stały się one podstawą ich całkowicie oryginalnego, nowego, demokratycznego ustroju. W części drugiej ukazał, jak reformy Klejstenesa przyniosły nowy ustrój. Jego definicję podał Tukidydes w przemówieniu Peryklesa (37, 1): *Nazywa się ten ustrój DEMOKRACJĄ (demokratia), ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości*. Następnie Autor starał się w tekstach epoki klasycznej zrekonstruować aksjologię pojęcia DEMOKRACJI. Jej wartość w oczach Ateńczyków V i IV wieku, zgodnie z tradycją przedstawioną w pierwszej części artykułu, kojarzona była z ‘wolnością’ (*HE ELEUTHERIA*) i ‘równością’ (*TO ISON*), rozumianą w czterech aspektach, jako: ‘równość wobec prawa’ (*ISONOMIA*), ‘równość w prawie do przemawiania w interesie państwa’ (*ISEGORIA*), ‘równość w prawie do otwartości wypowiedzi’ (*PARRESIA*) oraz ‘równość w dostępie do urzędów’ (*ISOTIMIA*).

Autor starał się zrekonstruować świat asocjacji aksjologicznych idealizowanej DEMOKRACJI jako dojrzałego owocu WOLNOŚCI, zarówno kiedy rodziła się ona i rozkwitała w V wieku, a potem kiedy chyliła się ku upadkowi w IV wieku, jak i wtedy, kiedy Ateńczycy utracili wolność na rzecz Filipa Macedońskiego (338 rok). I tak przeszedł ten obraz do marzeń i wyobrażeń wszystkich pokoleń Europejczyków, zwłaszcza kiedy czuli się zniewoleni narzuconym ustrojem. Wszyscy bowiem, poczeni ateńskim doświadczeniem pełnym wyrzeczeń i krwi – najpierw pokolenia „maratonmachów”, a potem ich spadkobierców – wiedzieli, że o wolność, a zwłaszcza o równość trzeba wciąż walczyć i nie skąpić zwykłego, społecznego wysiłku, który najpiękniej oddawało greckie po-

* W niniejszej pracy zostały wykorzystane fragmenty publikacji Kazimierza Korusa *Od homeryckich ideałów do demokracji ateńskiej. Antyczne źródła tożsamości europejskiej*, Białystok 2023.

jęcie obywatela *POLITES*, *POLITEUOMAI*, co można rozumieć tak: 'jestem obywatelem, więc biorę czynny udział w życiu państwa, by było szczęśliwe'.

1. Proces dojrzewania Greków do demokracji

Kiedy w reformach Klejstenesa, archonta ateńskiego z roku 508/507, pojawiły się działania zmierzające do zbudowania i utrwalenia demokracji, której istotę określano później poprzez pojęcia *HE ELEUTHERIA* 'wolność' i *TO ISON* 'równość', nie budziły one wśród Ateńczyków żadnego zdziwienia¹. Wszyscy bowiem Grecy uznawali

¹ Potwierdzają ten fakt liczne prace i starożytnych, i współczesnych badaczy, ponieważ i w starożytności, i w późniejszych epokach zajmowano się wolnością w Grecji. Jest ona i dzisiaj w Europie wolnej przedmiotem badań. Z liczących się prac powstałych w XX wieku wymienia się w artykułach i monografiach *Freedom in Greek Life and Thought. The History of an Ideal* M. Pohlenza (Pohlenz 1966), który oparł się na Sokratesie i filozofii posokratejskiej, aby ukazać wartość wolności dla Greków epok klasycznej i poklasycznej. Pracą z pogranicza teologii i filozofii jest monografia D. Nestlego (Nestle 1967) omawiająca to pojęcie w Nowym Testamencie i kulturze greckiej. W kulturze rzymskiej, ale z wprowadzeniem odnoszącym się do kultury greckiej, odnotować należy wciąż aktualną pracę Ch. Wirszubskiego o wolności (Wirszubski 1950). Obok specjalistycznych opracowań pojawiają się prace syntetyczne omawiające wolność w ujęciu kulturowym. Tu wymienia się często pracę O. Pattersona (Patterson 1991). W Polsce zorganizowano konferencję naukową pt. *Freedom and Its Limits in the Ancient World*, jej wyniki opublikowano w 2003 roku. Spośród zamieszczonych tam artykułów najbliższej naszego pola badawczego znajduje się zwięzły referat J. Janik (Janik 2003).

Spośród współczesnych uczonych K. Raaflaub, historyk starożytności i profesor Brown University, poświęcił wolności może najwięcej czasu i wiele prac. Jeszcze w latach 1981–1985 opublikowane zostały przez niego, a również i innych autorów, artykuły, które odnosiły się do terminologii socjologicznej. Znalazł się tam między innymi szkic odnośnie do conceptualnego rozwoju pojęcia *ELEUTHERIA*. Najbardziej jednak przydatną, zwłaszcza dla historyków starożytności, okazała się dobrze przyjęta w krytyce naukowej jego monografia *The Discovery of Freedom in Ancient Greece* (2004). To wydanie jest poprawione w stosunku do wydania pierwszego w języku niemieckim (Raaflaub 1981). Skupia się w niej, jak sam zaznacza, na politycznych komponentach słowa: „The present study focuses on the word's political components and complements this “semasiological” analysis with an “onomasiological” analysis that examines all terms used for a given phenomenon. It draws up and analyzes systematically the resulting “conceptual field or space” by integrating parallel and counter-concepts, by differentiating between general and particular concepts, and by considering linkages and overlappings. All this makes it possible to determine the function and value of a concept in its broader social and political context” (Raaflaub 2004: 8).

wolność za oczywistą, tylko im właściwą zdobycz w dziedzinie życia państwowego, która różniła ich od barbarzyńców. Był to fakt tak oczywisty, że Eurypides siedzącym obywatelom i zaproszonym „zagranicznym” gościom na przedstawieniu *Ifigenii w Aulidzie* w roku 407 mógł powiedzieć: „Grecy winni rozkazywać barbarzyńcom, a nie barbarzyńcy ludom greckim. Ludem wolnym są Grecy, zaś niewolnikami barbarzyńcy” (w. 1400). Zdaniem zaś ojca greckiej historii Herodota² (III, 80) w sprawie zasady równości barbarzyńcy zazdrościli Grekom tak dojrzałe skonstruowanych rządów ludu, że wszyscy czują się równi wobec prawa: „Rządy ludu mają najpiękniejszą z wszystkich nazwę: równe dla wszystkich prawa” – z podziwem powiedział Pers Otanes.

Nawiązując do tych przekonań dumnych Ateńczyków z wieku V³, powinniśmy najpierw zapytać, jak ich przodkowie rozumieci WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ, a następnie, kiedy stały się dla nich najwyższymi wartościami konstytuującymi ich demokratyczne życie społeczne. A to wymaga przyjęcia metody diachronicznego traktowania zagadnienia, ponieważ mamy do czynienia z procesem historycznym, rozpiętym od uchwytnego dla nas ze względu na źródła literackie (epika i liryka) przełomu wieków IX i VIII do roku 508, czyli do wspomnianych wyżej reform Klejstenesa. Innymi słowy, chodzi o rodzaj społecznego dojrzewania do ustalenia jakości reguł demokratycznego życia.

1.1. Najstarsze źródła

Nie pytamy, od kiedy pojawiła się elementarna świadomość wolności, bo w starożytnych kulturach nie tylko Grecji, ale i Egiptu czy

Przydatne też są słowniki idei, ogólne słowniki naukowe i encyklopedie. Z tych pierwszych warto wymienić słownik pojęć *Geschichtliche Grundbegriffe* (Brunner, Conze, Koselleck (red.) 1972). Z tych drugich najpopularniejsze, a zarazem najbardziej kompetentne, są dwa: Le Bailly (1895) – tytuł oficjalny ponad 2200 stron liczącego słownika: *Le Dictionnaire grec-français* (warto jeszcze raz podkreślić, że dzieła dokonał jeden autor) i Liddell-Scott – wielokrotnie modernizowany i poprawiany od XIX wieku słownik *A Greek-English Lexicon* jest dostępny w reprimie; zob. Liddell, Scott, Jones, McKenzie (2007). Oba te słowniki skupiają się na wychwyceniu odcieni znaczeniowych *eleuthería/eléutheros* – ‘wolność/wolny’ oraz dokumentują je źródłowo w sposób wybiórczy i bez wnikania w kulturalne i diachroniczne procesy. W powszechnej, naukowej encyklopedii dotyczącej wyłącznie starożytności pt. *Der Kleine Pauly* znajdziemy artykuł K. Raaflaub (Raaflaub 1998).

² Wszystkie fragmenty cytuję z: Herodot (1959).

³ Wszystkie daty odnoszą się, jeżeli nie zaznaczę inaczej, do okresu przed narodzeniem Chrystusa.

wcześniej Asyrii, Babilonu, a później Persji „od zawsze” istniała opozycja wolny – niewolnik⁴.

Wśród historyków starożytności panuje przekonanie, według mnie słuszne, że ani państwa Bliskiego Wschodu, ani Egipt nie miały intelektualnej potrzeby, by stworzyć przynajmniej polityczny zarys pojęcia WOLNOŚCI. Tymczasem Grecy, jak wspominałem wyżej, uznawali ją za największe osiągnięcie helleńskiego ducha w dziedzinie życia państwowego, za wartość w sposób istotny odróżniającą ich od barbarzyńców. A po utracie wolności politycznej, której symbolem jest bitwa pod Cheroneją w roku 338, marzyły o niej kolejne pokolenia, które właśnie na wzór tej politycznej budowały wolność wewnętrzną. Dotyczył ten proces również niewolników. Nie jest więc tajemnicą, że wolność stanowiła rdzeń kultury greckiej, a jej rozpoznanie i określenie przez samych Greków definiowało ich własną tożsamość.

Owa powszechna świadomość „największej wartości, jaką niesie imię WOLNOŚCI”⁵, zadecydowała o podjęciu przeze mnie próby zbudowania siatki konotacyjnej, czyli odpowiedzi na proste pytania: z jakimi wartościami WOLNOŚĆ kojarzono i jak ją rozumiano? Moja propozycja powstaje na styku językoznawstwa i aksjologii, czyli ma charakter etnolingwistyczny⁶. Dlatego rozpoczniemy badania od literatury, a nie na przykład od zapisków gospodarczych kultury mykeńskiej (XIV–XII wiek), choć i tam pojawia się pojęcie *ELEUTHEROS* – ‘wolny’ w znaczeniu ‘wolny od czegoś’, np. od długu.

1.1.1. Epika Homera

Nie jest to przypadek ani jakiś zwyczaj, że w tradycji badań nad antykiem historycy kultury i filologowie zaczynają od analiz poematów Homera, od *Iliady* i *Odysei*. I choć toczą się od epoki hellenistycznej, czyli od III wieku, spory o autorstwo, o każde niemal słowo w przekazie najpierw ustnym, a potem rękopiśmiennym, to przecież

⁴ O dychotomii *wolny – niewolnik* jeszcze wcześniej w epoce brązu por. Gschnitzer (1976: przyp. 67 i 68, do s. 19). Por. też Finley (1980: 114–115): „The pre-Greek world – the world of Sumerians, Babylonians, Egyptians, and Assyrians; and I cannot refrain from adding the Myceneans – was, in a very profound sense, a world without free men, in the sense in which the west has come to understand that concept. It was equally a world in which chattel slavery played no role of any consequence. That, too, was a Greek discovery”.

⁵ Eurypides, *Auge*, fragm. 277, tłum. R. Turasiewicz (1968: 20).

⁶ Por. zwięzłe wprowadzenie do zagadnień etnolingwistycznych J. Bartmińskiego (Bartmiński 2016: 7–12).

wszystkich przekonał Platon, który z pełnym podziwem uznał niebywały społeczny i kulturowy autorytet Homera (*Państwo*, 606 e)⁷. Jego zdaniem „Homer wychowywał i do dnia dzisiejszego wychowuje Helladę” (*ho Hómeros pepáideuke ten Héllada*)⁸. Jego poematy ukazywały wzorce postępowania (*paradéigmata*), poddawały sposoby oceny zachowania bohaterów, czyli ustanawiały kryteria, według których można było oddzielić to, co słuszne, od tego, co niegodziwe, piękne od brzydkiego, szlachetne od pospolitego czy wulgarne, godne człowieka wolnego od pospolitego, niewolniczego sposobu myślenia czy działania. Każdy wolny Grek znał poematy Homera na pamięć – przygody Odysa poznawały już dzieci w opowiadaniach matek i opiekunek, a nieco starsi, zwłaszcza chłopcy, uczyli się sięgać do ideału bohatera *Iliady*⁹ (IX, 440–443), aby „być najlepszym w radzie i boju”. Agonistyczny charakter kultury greckiej zapewniał dorosłym słuchaczom występy poetów śpiewnie recytujących Homera w zawodach (agonach) poetyckich niemal przy wszystkich uroczystościach religijnych i okazjach towarzyskich, np. pogrzebach znamienitych osób¹⁰. Do języka Homera, motywów i zwykłej topiki artystycznej nawiązywali nie tylko epik Hezjod, ale niemal wszyscy poeci liryczni, od Archilocha i Safony poczynając, a na lirykach późnego antyku kończąc. Homer żył i w prozie epoki archaicznej: w logografii i filozofii. A w epoce klasycznej (V i IV wiek) jego wpływ ogarnął

⁷ Podziw Platona dla wychowawczej roli Homera jest faktem. Por. wciąż aktualną monografię Jaegera (Jaeger 2001, rozdz. 3 *Homer jako wychowawca*, s. 91–114). Inną kwestią jest stosunek filozofa do poety i w ogóle do poetów i odpowiedź, dlaczego nie znajdował dla nich miejsca w swoim idealnym państwie. Anonimowy recenzent tego artykułu uważa za stosowne, aby jednak ostrzec Czytelnika, że: „Platon chciał po pierwsze ocenzurować tego największego poetę greckiego, a nawet w ogóle generalnie usunąć poetów z dobrego państwa. Ponadto, analizując aksjologię demokratów ateńskich, trzeba podkreślić, że Platońska idealistyczna teoria państwa i prawa stanowi totalne zaprzeczenie wszystkich pojęć i idei społecznych rozważanych w tym artykule” (Anonimowy recenzent). Zgadzając się z tymi ogólnymi uwagami, dodam, że nie zamierzałem pisać o poglądach Platona, ponieważ uznałem za wystarczające zaznaczenie w dalszym ciągu artykułu, że Platon jest zdecydowanym przeciwnikiem demokracji.

⁸ Zgadzam się z anonimowym recenzentem tego artykułu odnośnie do tego, że „musimy pamiętać, że dzieła Homera stanowiły podstawę wychowania w duchu arystokratycznym, a nie demokratycznym”.

⁹ Wszystkie cytaty z *Iliady* pochodzą z wydania: Homer (1972).

¹⁰ Niech posłuży jako przykład udział w takich zawodach Hezjoda, autora z przełomu VIII i VII wieku, który około roku 700 odniósł zwycięstwo, śpiewając w konkursie poetyckim podczas igrzysk ku czci zmarłego króla Chalkidy Amfidamasa (PD, w. 654).

wszystkie rodzaje i gatunki literackie, a także życie towarzyskie, jak o tym świadczy *Uczta* Platona czy *Uczta* Ksenofonta.

Przedstawiłem wartość i znaczenie społeczne epiki Homerowej jako źródła najstarszej kultury greckiej, aby otworzyć sobie przestrzeń dla pytania o sposób rozumienia WOLNOŚCI i RÓWNOŚCI przez bohaterów świata przedstawionego w *Iliadzie* i *Odysei*. Częściowo już tą kwestią zajmowałem się przy innych okazjach¹. Tu tylko podam wyniki moich analiz. Homer kreślił konkretnie ideał człowieka wolnego, nie rozprawiał o wolności, co pozwoliło mi na ustalenie hiponimu WOLNOŚCI, którym okazał się POKÓJ, a następnie na określenie desygnatów WOLNOŚCI, a te w przedstawieniu poetyckim przybrały konkretny wymiar. Poeta bowiem stworzył ideał człowieka wolnego. I tak, idąc za jego obrazami, proponuję następującą definicję kognitywną **człowieka wolnego i szlachetnego** (*ánthropos eleutherós kái esthlós*).

Człowiek wolny:

1. To ten, który ma świadomość własnej i cudzej godności (*timé*)², bo w człowieczej godności bohaterowie Homera, a więc *áristoi*, są sobie równi (*ísoi*).
2. To ten, który jest sprawiedliwy (*díkaios*), bo szanuje prawo, a sprawiedliwość w relacjach ludzkich rozumie jako umiejętność proszenia o przebaczenie i przebaczenia. Ekwiwalentami językowymi przymiotnika *wolny* stają się tu dwa pojęcia: *wielkoduszny* (*megáthymos*) i *o duszy łaskawej* (*hílaos = híleos*).
3. To ten, który czci nieśmiertelnych bogów i ludzi po ich śmierci (*sebádzei*).
4. To ten, który dbając o swoją cześć, godność i o swój honor, kieruje się wstydem (*aidós*), dba o to, aby nie przynieść hańby sobie i swojemu rodowi.

Jednak dla odzwierciedlenia sposobu myślenia Greków żyjących w VIII wieku nie wystarczą tylko teksty Homera. Jeżeli pragniemy ukazać nieco głębiej ekwiwalencje POKOJU, musimy zwrócić uwagę na zjawisko najprawdopodobniej chronologicznie równoległe z czasem powstania *Iliady* (choć nie brak opinii odmiennych³), na swoisty fe-

¹ Por. Korus (2019a, 2019b, 2023). Według tych wersji będę cytował.

² Przypomnijmy: zalotnicy zginęli, „bo nie czcili (*tieskon*) ani złego, ani dobrego człowieka” (*Odyseja*, XXII, 414–415). Wszystkie cytaty z *Odysei* pochodzą z wydania: Homer (1972).

³ W. Decker (2000) mówi o poważnych dzisiaj wątpliwościach (*starke Zweifel*) co do datowania pierwszej olimpiady na rok 776 i powołuje się między innymi na pracę H.M. Lee (1988).

nomen kultury greckiej, czyli na igrzyska olimpijskie. Pragnę bowiem wykazać, że ich nazwa stała się ekwiwalencją WOLNOŚCI, rozumianą w bogactwie konotowania przez Greków POKOJU. To one przecież już od roku 776 wymagały od Greków uznania dwóch warunków: zawarcia pokoju na czas ich trwania i zaproszenia wszystkich wolnych obywateli greckich *poleis* (miast-państw) do pokojowej rywalizacji. I tak wolność, uwolnienie od wojny kojarzono z równością, czyli z możliwością wzięcia udziału wolnych Greków w igrzyskach na równych zasadach. I ten właśnie krótkotrwały przecież pokój (na ogół trwał miesiąc), nazywany już innym terminem technicznym – *ekecheiría* – ‘zawieszenie broni, rozejm’, stawał się **hiponimem** WOLNOŚCI. Dodajmy jeszcze i to, że dosłownie termin *ekecheiría* oznacza ‘trzymanie rąk / trzymanie się za ręce’ (od *échein chéiras* z sufiksem *-ía*)⁴; kojarzono go też z innym jego znaczeniem: ‘odpoczynkiem, świętem, czasem wolnym od pracy’. Udział w igrzyskach jednak Grekom nie wystarczał. Trzeba było pokazać swój zrodzony w czasie uciążliwych ćwiczeń **talent**, swoją **arete**⁵. Okazanie się najlepszym (*áristos*) przynosiło obok wymiernych korzyści przede wszystkim sławę (*kýdos*, *kléos*). Niezwykłym w kulturze VIII wieku osiągnięciem w świadomości wszystkich Greków było przekonanie, że **w sporcie stajemy się wszyscy sobie równi, mamy równe prawa sportowe** (por. późniejszy termin *isonomía* – ‘równość wobec praw’). Wprawdzie pojęcie RÓWNOŚCI (*TO ÍSON*) jako hiponimu WOLNOŚCI rodzi się w VI wieku, to jednak moim zdaniem tu ma swoje źródło. Zgadzam się z wywodami Stephena G. Millera (Miller 2006: 219), który słusznie zauważa, że w przypadku igrzysk olimpijskich owa **sportowa równość** przejawiała się w trzech aspektach: 1) równe kryteria wyłaniania zwycięzców; 2) dla wszystkich sportowych winowajców jednakowa kara chłosty bez względu na pochodzenie i majątek; 3) obowiązkowa, zrównująca wszystkich zawodników nagość¹⁶.

⁴ Dziękuję za to etymologiczne spostrzeżenie prof. J. Danielewiczowi, który słusznie powołał się tu na *Etymological Dictionary of Greek* (Beekes 2010, s.v. *ekecheiría*).

⁵ O *arete* w sporcie por. rozważania S.G. Millera (Miller 2006: 224–226). Por. też kompendium wiedzy o sporcie i widowiskach: Ślapek (2010).

¹⁶ Warto tu jeszcze w całości przytoczyć zasadne moim zdaniem przypuszczenie S.G. Millera (Miller 2006: 219): „Nie było przypadkiem, że Krotona – należąca do miast-państw najwcześniej rozwijających demokrację – stała się prawdziwą wylęgarnią sportowych talentów agonu gimnicznego. Dodajmy, że jednym z pierwszych, a może i pierwszym, który użył rzeczownika ‘isonomia’, był VI-wieczny lekarz Alk-majon z Krotony”.

Dodajmy zatem do zaproponowanej wyżej **definicji kognitywnej** i to uzupełnienie: **człowiek wolny** to ten, który czuje się **równy** (*ísos*) z innymi Grekami w prawie do rywalizacji na olimpiadzie. Takie myślenie dotyczyło później zwycięzców nie tylko igrzysk olimpijskich, ale też nemejskich, pytyjskich czy istmijskich (por. Korus 2019b)¹.

1.1.2. Epika Hezjoda

Konsekwentnie kierując się chronologią źródeł, opuszczamy wiek VIII i przenosimy się do początku wieku VII, aby z pewnym zadowoleniem stwierdzić, że nie tylko mamy w całości zachowane utwory *Teogonii* (skrót T) i *Pracy i dni* (skrót PD¹⁸) Hezjoda, ale znamy temperament i niektóre życiowe perypetie ich autora. Zaznaczam, że tu także podaję wyniki moich analiz przeprowadzonych przy nieco innych okazjach (Korus 2019a: 86 i nn., 2023: 61 i nn.). Dlatego mogę już teraz odpowiedzieć na pytanie, o jakie wartości wzbogacił Hezjod pojęcie WOLNOŚCI i jego hiponim POKÓJ. Na wstępie muszę zauważyć, że siatka konotacyjna Hezjoda zrodzona została z poczucia doznanej ze strony sędziów i zarazem władzy (*basiléis*) krzywdy¹⁹. A przecież sposób myślenia Hezjoda ukształtował Homer, dowody na znajomość którego raz po raz znajdujemy w *Teogonii* i w *Pracach i dniach*. I tak, podobnie jak Nestor u Homera²⁰, uznaje Hezjod POKÓJ za hiponim WOLNOŚCI. Z kolei ekwiwalentem POKOJU staje się u tego pokrzywdzonego przez „wymiar sprawiedliwości” poety właśnie SPRAWIEDLIWOŚĆ², której konotacyjnymi cechami semantycz-

¹ Potem w demokracji ateńskiej (V i IV wiek) myślenie to stanowiło kryterium oceny każdego wolnego obywatela. Lekarze ze szkoły Hipokratesa przysięgali na wartości swego życia zawodowego, które ich wyróżniały na tle innych, bo to one świadczyły o godności uprawianego zawodu. Tylko wynikającą z nich sławą, dobrą opinią chcieli się cieszyć u wszystkich ludzi (*doksádzesthai*).

¹⁸ Oba te teksty cytować będę, jeżeli nie zaznaczę inaczej, według tłum. J. Łanowskiego: Hezjod (1999).

¹⁹ Istotnym doświadczeniem w jego życiu była kłótnia między nim a bratem o podział majątku pozostawionego im w testamencie przez ojca. Perses w opinii brata (Hezjoda) przekupił sędziów, a ci „darożercy” (PD, w. 221) rozstrzygnęli spór na niekorzyść Hezjoda. I tak zrodził się poemat dydaktyczny *Prace i dni*, którego głównym tematem stała się sprawiedliwość.

²⁰ Por. słowa Nestora: każdy, kto wojnę dla niej samej miłuje, jest „rodu zakałą, zbrodniarzem nędznym, tułaczem” (*Iliada*, IX, w. 62).

² Talent poety jaśniej w umiejętności uogólnienia doznanej ze strony sędziów i władzy (*basiléis*) krzywdy. I to dlatego sprawiedliwość (*dike, dikaios*) staje się najistotniejszym tematem *Prac i dni*. Pierwsze prawie 200 wierszy (1–197) pozwala

nymi stają się: ‘praca’ (*érga*, czasownik: *ergádzomai*) nastawiona na uczciwą rywalizację (chodzi o tę dobrą Eris²) oraz ‘dobrobyt’ (*polýs bíos*) i ‘szczęście’ (*eudaimonía*).

Tak bowiem podsumowuje Hezjod swe rady dla brata Persesa, kończąc swoje dzieło:

[1] *Szczęśny i błogosławiony (eudáimon kai ólbios) jest ten, co wiedząc to wszystko,*

trudzi się w pracy, niewinny jest bogom nieśmiertelnym,

zważa na ptaki wróżebne, unika wszelkiej przesady.

(PD, w. 826–829)

1.1.3. WOLNOŚĆ to ojczyzna – patriotyczna poezja Kallinosa i Tyrtajosa

Obaj poeci byli co najmniej o pokolenie młodszy od Hezjoda, co oznacza, że ich działalność przypada na połowę VII wieku. Czerpali całymi garściami z poetyki Homera, ale głosili zupełnie inny ideał. Kallinos, najstarszy znany nam poeta elegijny (już nie epicki!), pochodził z Efezu, który – jak większość miast Azji Mniejszej – był nieustannie gnębiony najazdami barbarzyńskich plemion zamieszkujących Frygię. Zachowany jedyny dłuższy fragment jego bojowej elegii (21 wierszy) jest wezwaniem do walki młodych mieszkańców w obronie zbiorowości. Jeszcze nie pojawia się pojęcie OJCZYZNA (*PATRIS*), ale znajdujemy jego ekwiwalenty (w. 1–7):

[2] *Pókiż gnuśnieć będziecie, młodzieńcy, kiedyż zmężnieją*

Serca wasze? Czyż wstydu (aidéisth') wobec sąsiadów nie znacie,

poecie na ukazanie relacji między sprawiedliwością jednostki a szczęściem i bogactwem państwa, por. też T (w. 81–93).

² Hezjod personifikuje ową niegodziwą Waśń (*Éris*), którą zna z *Iliady* (IV, w. 441) jako siostrę boga wojny Aresa. To ona jest przyczyną wojny i każdego zła, którego pełną charakterystykę zamieszcza w *Teogonii* (w. 226–232):

[Eris] *nienawistna zrodziła Wysilek bolesny*

i Zapomnienie, i Głód, Bolesci łzami oblane,

Bójki, Walki, Morderstwa i jeszcze Mężobójstwa,

Kłótnie i Słowa kłamliwe, i Na-dwie-strony-rozprawy,

i Bezprawie, i Szał i Przysięgę [...] fałszywą.

W *Pracach i dniach* zmodyfikuje obraz Eris (Waśni, Rywalizacji). Dowodzi (w. 11 i nn.), że są dwie boginie: jedna to uosobienie nikczemnej Rywalizacji, która *wojnę złą oraz walki podsyca, podła!*, druga to pokojowa Rywalizacja, która *i niedołężnego zbudzi, i skłoni do pracy, dobra*.

*Tak nierozumnie próżnując? Myślicie może w pokoju (eiréne)
Trwać, a wróg tymczasem ziemię całą już posiadł
[...]
(tłum. Włodzimierz Appel³)*

*To cześć (timé) i sława (aglaós) każą mężowi walczyć
w obronie ziemi (ges) i dzieci (páidon), i ślubnej żony (alóchou).
(tłum. Kazimierz Korus)*

Schemat konotacyjny jest następujący: **wolność** to **walka w obro-
nie wspólnoty** (ziemi i najbliższych). Z kolei konotacyjnymi cechami
walki stają się **odwaga** i **wstyd**.

Natomiast pojęcie OJCZYŻNA (*PATRIS*) pojawia się u Tyrtajosa, rówieśnika Kallinosa, być może też pochodzącego z Azji Mniejszej poety elegijnego, którego los rzucił do Sparty. Zastał tam zupełnie odmienną od obowiązującej w innych miastach-państwach organizację życia społecznego. Spartanie podbili Meseńczyków i zmusili ich do pracy, o czym wspomina we fragmencie 5 (w. 2–4). Ich reakcje łatwe były do przewidzenia. Powstania i bunty przerodziły się w nieustanne walki. Meseńczycy mieli znaczną przewagę liczebną. Na jednego spartiatę przypadało według dość orientacyjnych wyliczeń aż dwudziestu Meseńczyków. Sytuacja była groźna i zmusiła Likurga, prawodawcę (według tradycji), do reorganizacji życia społecznego. Mężczyźni musieli być w ciągłej gotowości bojowej, żyli we wspólnym obozie wojskowym. Zmieniono sposób walki z indywidualnego na zbiorowy (mowa o słynnym szyku bojowym, w którym trzy szeregi żołnierzy w poszczególnych oddziałach uczyły się działać jak jeden organizm). Taki wspólnotowy, wojskowy system wychowania oraz nieustanne zagrożenie wolności spowodowały, że pojęcie OJCZYŻNA nabrało w świadomości wszystkich Spartan najwyższego znaczenia, stało się hiponimem WOLNOŚCI. Uchwycił to Tyrtajos i w jednej z elegii, której obszerny fragment przetrwał do naszych czasów, tak zachęcał Spartan do walki:

[3] *Rzecz to piękna zaprawdę, gdy krocząc w pierwszym szeregu,
Ginie człowiek odważny, walcząc w obronie ojczyzny (perí patrídi).
(fragm. 10, w. 1–2)*

³ Przekład poezji Tyrtajosa i Kallinosa w *Liryka starożytnej Grecji*, tłum. J. Dąbrowski (1984). Wszystkie cytowane fragmenty pochodzą z tego wydania.

W następnym zaś *passusie*, zachęcając młodzież do wzniesienia się na szczyt waleczności (*aretés eis ákron*; fragm. 12, w. 43), zapewniał, że tej walce towarzyszy 'sława' (*kléos*; fragm. 12, w. 31) i 'powszechny szacunek' (*pántes timósi*; fragm. 12, w. 37).

Podsumowując, wyliczam tylko pojęcia: WOLNOŚĆ to 'OJCZYZNA, walka w jej obronie, w obronie wspólnoty (ziemi i najbliższych)'. Z kolei konotacyjnymi cechami **walki** stają się **odwaga** i **wstyd**. Z walką też związane są **sława** i **szacunek**.

1.1.4. Solon – powszechna świadomość wolności i częściowo równości gwarantowanej przez ateńskie prawo

O wielkim prawodawcy ateńskim, archoncie z roku 594, wszyscy się uczymy w szkole^a. Wszyscy też znamy jego wspaniałe osiągnięcie w zakresie reformowania prawa i państwa – *sejsachteję*^a. Nie wszyscy jednakże zdajemy sobie sprawę z niezwykłego, politycznego jej znaczenia. Był to zakaz odbierania wolności wolnym Ateńczykom, którym się w życiu nie powiodło i zaciągali pożyczkę pod zastaw własnego ciała i wolności swojej rodziny. Zakaz był połączony z anulowaniem tego rodzaju długu w chwili „opublikowania ustawy”²⁶. Do świadomości więc każdego, nawet największego nieudacznika, najczęściej rolnika, dotarło, że jest **wolnym obywatelem wolnego państwa**, które nie pozwoli, aby on, najlichszy jego mieszkaniec, utracił tę wolność. Solon był w pełni świadomy swych zasług i tak je sam oceniał:

[4] *Dłużnicze słupy zniosłem wszędy powbijane,
I ją [ziemię attycką] znękaną przedtem* (dosłownie: zniewoloną – *douléousa*) *wolną (eleuthéra) uczynilem.*

^a Polecam tu jego biografię napisaną przez Plutarcha z Cheronei (przełom I i II wieku po Chr.), a przełożoną i kompetentnym komentarzem opatrzoną przez L. Trzcionkowskiego (Trzcionkowski 2005: 32 i n.). Do biografii Solona dołączony został *Aneks* (s. 102), w którym W. Appel dał pełny przekład wszystkich zachowanych fragmentów. Według tego przekładu będę cytował, jeżeli nie zaznaczę inaczej. Dziś uznajemy poezję Solona za średniej jakości, ale możemy się mylić. W kontekście tej oceny przypomnieć trzeba znany fakt z Herodota (I, 29), że prawdopodobnie sukces poetycki i zarazem polityczny jednego z jego wierszy, czasem cytowanego pt. *Na Salaminę*, wpłynął zasadniczo na wybranie go w roku 594/593 na urząd archonta – eponyma oraz rozjemcę z pełnomocnictwami prawodawczymi. Chodziło w tym wierszu o zachętę, skierowaną do Ateńczyków, do walki z Megarejczykami o Salaminę. Wojna zakończyła się zwycięstwem Ateńczyków.

^a Por. Plutarch, *Solon*, 15, 2 i komentarz do *sejsachtei* L. Trzcionkowskiego (Trzcionkowski 2005: 70, przyp. 80).

²⁶ Publikowane były na tzw. aksonach. Por. Trzcionkowski (2005: przyp. 47).

*Z powrotem do ojczystych Aten, bogów dzieła,
 Przywiódłem wielu: tych sprzedanych zgodnie z prawem
 I tych bezprawnie oraz tych, co z niemożności
 Spłacenia długów uciekali, już niepomnych
 attyckiej mowy, bowiem wszędy się tułali.
 I tu, na miejscu niegodziwie zniewolonych,
 [...]
 Wolnością obdarzyłem, to zdziałąłem,
 Złączywszy w jedno siłę (bían) oraz sprawiedliwość (diken).
 (fragm. 36, w. 6–16, tłum. Danielewicz 1984)*

Myślę, że nie odbiegnę od prawdy (choć fizycznie przecież nie mam tekstu-dowodu), jeżeli powiem, że ten właśnie obywatel Aten, któremu Solon nie tylko przywrócił, ale prawnie zagwarantował wolność, kojarzył ją ze *seisachteją* – ‘strząśnięciem długów’. Wskazuje na ten sposób konotacji nie tylko przytoczony powyżej fragment utworu poety, który ewidentnie powiązał właśnie wolność ze skutkiem uwalniania ziemi ojczystej od sкупów dłużniczych, ale też jeszcze inny passus, w którym uzupełnił samo pojęcie WOLNOŚCI o nowe konotacyjne cechy semantyczne:

*[5] Bowiem tyle, co trzeba, ludowi **władzy** przydałem,
 Ani mu **czci** nie ujmując, ani jej dając zbyt wiele;
 Tym zaś, co władzę dzierżyli i podziw budzili majątkiem
 Też nakazałem się wyzbyć tego, co z hańby się bierze
Tarczą mocną, i jednych, i drugich chroniąc, stanąłem,
 Żadnej stronie nie dałem niesprawiedliwie zwyciężyć.
 (fragm. 5)*

Zwróćmy uwagę na uwypuklone przeze mnie pojęcia: WŁADZA, CZEŚĆ, PRAWO, które w poetyckim tekście zostały nazwane „tarczą mocną i chroniącą” i przeciwstawione NIESPRAWIEDLIWOŚCI („niesprawiedliwie zwyciężyć”). Ich osadzenie w siatce pojęć bohaterów homeryckich jest dowodem na kontynuację kulturową asocjacji WOLNOŚĆ = POKÓJ.

Wolność społeczna (może lepiej powiedzieć anachronicznie – państwowa), opiera się w ocenie Solona na sprawiedliwej równowadze między grupami społecznymi. Czy może być piękniejszy opis własnych dokonań reformatorskich, których wynikiem była wolność rozumiana przez prawodawcę jako równość? To poczucie **równości w wolności** kazało zapewne Solonowi wprowadzić zmianę prawa obyczajowego w dochodzeniu sprawiedliwości. Do jego archontatu

obowiązywało prawo, które w przypadku zabójstwa czy innej poważnej szkody nakazywało członkowi rodziny lub przyjacielowi związanemu prawem gościnności reagować na krzywdę. Solon wprowadza zasadę, że każdy wolny obywatel powinien reagować na zło². Zasadę tę nazwał *ho boulómenos* (tłumacząc dosłownie: 'każdy, kto chce'). Formuła moim zdaniem szanująca poczucie wolności obywatela. Dawała ona również poczucie równości w prawie do reagowania na zło i, co ważne, chroniła najuboższych. Między innymi zgodnie z nowym prawem dawała każdemu obywatelowi „prawo odwołania się do sądu” (Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, c. 9²⁸). Niewątpliwie był to początek późniejszej demokratycznej *isonomii* – ‘równości wobec prawa’. I to dlatego o Solonie już w IV wieku mówiono jako o założycielu demokracji²⁹, a my uczymy się o nim jako o reformatorze kładącym fundamenty przyszłej ateńskiej demokracji.

Świadomość wolności dzięki reformom Solona stała się powszechna, uzyskała prawne, „państwowe” zabezpieczenie, była powodem do dumy z przynależności do polis, państwa-miasta, Aten. Pojęcie uzyskało społeczno-polityczną konotację: WOLNOŚĆ to ‘ja, ateńczyk, to my, obywatele, to nasza polis, to Ateny. W prawie do wolności jesteśmy równi’. A być Ateńczykiem w czasach Solona to mieć władzę

² Źródłem tej inicjatywy ustawodawczej, jak pisze Plutarch (*Solon*, 18, 6), była konieczność ochrony bezbronných rzesz wolnych Ateńczyków. Przyznał „każdemu (*ho boulómenos*) prawo dochodzenia sprawiedliwości na rzecz pokrzywdzonego. [...] Podobno zapytany, w jakiej ‘polis’ najlepiej zamieszkać, odrzekł: «Tam, gdzie ci, którzy krzywdy nie doznali, oskarżają i karzą przestępców w nie mniejszym stopniu niż pokrzywdzeni»”.

²⁸ Uczni poddają w wątpliwość autorstwo Arystotelesa i, jak zwykle, są podzieleni. Jedni mają zastrzeżenia co do autorstwa Arystotelesa, jak np. M. Węcowski (2009: 349), zdaniem którego *Ustrój* miał zostać napisany przez uczniów Arystotelesa. Przeciwny autorstwu Filozofa jest B. Bravo (2001). Inni, jak komentator pisma J. Keaney (1992: 12–14), L. Piotrowicz (2001), a także R. Kulesza (2001: 669) opowiadają się za autorstwem Arystotelesa. Za uznającymi autorstwo wielkiego Filozofa idę w artykule.

²⁹ Por. Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, c. 9: „W ustroju Solona następujące trzy postanowienia miały najbardziej demokratyczny charakter: przede wszystkim, rzecz najważniejsza, zakaz udzielania pożyczek pod zastaw osoby pożyczającego, następnie pozwolenie każdemu, kto zechce, na wnoszenie skargi w obronie pokrzywdzonego, i trzecie – prawo odwołania się do sądu; mówią, że dzięki temu prawu najbardziej wzrosły wpływy ludu, mając bowiem prawo głosu w sądzie, uzyskał on prawo głosu w sprawach państwowych”. Spośród innych autorów, którzy uznawali Solona za ojca demokracji, należy wymienić Izokratesa, *Mowy*, VII, 16–17; XV, 231–232, Demostenesa, *Mowy* XVIII, 6, XXII, 30–31; LVII, 31–32; Hyperejdesa, *Mowy*, III, 21. Por. Harrison (1998: 122–162).

i cześć (choć on sam mówił o przydaniu ludowi władzy i czci na tyle, na ile trzeba). Przypomnę tu ten sam sposób myślenia Achillesa, który zachęcał Fojniksa do opuszczenia Troi i dzielenia z nim władzy i czci³⁰. Ateny od tego momentu, jak z ujmującym zachwytem powie po ponad 160 latach Perykles: „[jako] państwo godne jest podziwu [...] jest szkołą wychowania Hellady i wydaje się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem” (Tukidydes, *Wojna peloponeska*, II 39, 40, 41)³. Nie zapominajmy, że jesteśmy dopiero u początków VI wieku. Jeszcze demokracji nie ma w żadnym z państw-miast, chociaż w Krotonie, które było jednym z najwcześniej rozwijających u siebie ustrój demokratyczny, najprawdopodobniej lekarz Alkimajon jako pierwszy użył terminu *isonomía* – ‘równość wobec prawa’ – w znaczeniu pojęcia podstawowego dla demokratycznego państwa (Miller 2006: 219).

1.1.5. Równość w dostępie do dóbr kultury – Pizystrat (561–527)

Po ustąpieniu Solona na dobrowolne wygnanie rozgorzały walki frakcyjne w ateńskiej polis, o czym informuje nas Arystoteles (*Ustrój polityczny Aten*, c. 13³). Państwo długo nie mogło znaleźć równowagi politycznej. Konflikty między rodzinami arystokratycznymi wykorzystał Pizystrat. Oparł swoją siłę polityczną na biednych rolnikach, biedocie ateńskiej oraz na mieszkańcach gór (*diákrioī*). Kiedy zdobył władzę w roku 560, już jako tyran, nie zapomniał o nich. Polepszył sytuację rolników, wprowadził pożyczki państwowe, ulgi podatkowe, ustanowił także sędziów gminnych, którzy objeżdżali dany region, aby mieszkańcy Attyki nie tracili czasu na podróż do miasta (Arystoteles, 2001, c. 16). Popierał rozwój rzemiosła i handlu. To, co dla naszych rozważań jest najistotniejsze: umożliwił wszystkim bez wyjątku prostym, ale przecież wolnym ludziom uczestnictwo w kulturze; rozbudował obchody świąt państwowych w sposób przemyślany. Arystokraci mieli bowiem od dawna swoje święta ku czci Apollona, podczas których ich dzieci, a właściwie młodzież, brały udział w pracach chóru, natomiast dzieci tych, którzy go wynieśli do

³⁰ *Iliada*, IX, 616: „zostań, by ze mną królować i czci odbierać połowę”.

³ Tukidydesa *Wojnę peloponeską* podaje, jeżeli nie zaznaczę inaczej, w przekładzie K. Kumanieckiego (Tukidydes 1991).

² O trudnościach chronologicznych por. przyp. 110 do tłumaczenia L. Piotrowicza (Piotrowicz 2001).

władzy – nie. Ustanowił zatem święta ku czci Dionizosa, pod opieką którego byli nie tylko uprawiający winorośl, producenci wina i jego eksporterzy, ale wszyscy rolnicy; czcili go także diakrowie³. Wielkie Dionizje, bo tak nazwał to święto, miały charakter państwowy, a to znaczy, że państwo ze specjalnego podatku, nazwanego *choregía*, łożyło corocznie pieniądze na nauczyciela chóru, na chórzystów, muzykantów i na odpowiednią oprawę całego wystąpienia⁴. W całorocznych pracach chóru mogli uczestniczyć wszyscy: dzieci, kobiety, mężczyźni z warstw niearystokratycznych. I to było znakomitą okazją do wyrównania dostępu do nauki. Przebywanie bowiem przez cały niemal rok wraz z poetą, który przeważnie był nauczycielem chóru śpiewającego dytyramby na cześć Dioniza, stało się okazją do nauki na poziomie wyższym niż przeciętne wykształcenie, jakie wynosili z domu. Młodzież i dorośli⁵ uczyli się teorii i praktyki muzyki, a to oznaczało znajomość matematyki (harmoniki³⁶), poezji, mitu, tańca i symbolicznych gestów, zachowań na scenie, a w klasycznym dramacie swoistej gry aktorskiej, ponieważ chór wchodził w interakcję z aktorami³. Od czasów Pizystrata dzieci i młodzież mogły się chwalić ‘wykształceniem w kole chóru’ – *en kýklo chórou paideuómenoi*. Warto zauważyć, że określenie to przeszło do kultury europejskiej, ponieważ z czasem i w Grecji, i w Rzymie zaczęto mówić o kimś wykształconym *en kýklo paideuómenos*, a o samym wychowaniu *en kýklo paidéia*. I stąd wychowanie takie „w kole chóru” otrzymało nazwę *encyklopedia* (Rzymianie czytali dyftong *ai* jak *ae* np. *paidagogos*–*paedagogos*), w naszym języku „wykształcenie encyklopedyczne”. Jeżeli się zgodzimy na wstępne wyliczenia uczonych, że pod koniec VI wieku w rywalizujących ze sobą chórach uczest-

³ Por. Rybowska (2014: 80). Popularne wprowadzenie do religijności Greków por. Lengauer (1994).

⁴ Por. Chiżyńska, Czerwińska, Budzowska (2020: 62–74), gdzie są informacje źródłowe i podstawowe bibliograficzne.

⁵ W praktyce późniejszej dramatu – czytamy u scholiasty (sch. rec. Tr.Ar.Eq. 589a – tłum. Chiżyńska, Czerwińska, Budzowska 2020: 67) – „twórcy komedii starej oraz tragicy ustawiali chóry, które wykonywały partie chóralne i śpiewały pieśni. Chór składał się z mężczyzn i kobiet, a także z dzieci”.

³⁶ Wiemy, że Pitagoras zajmował się obliczeniami matematycznymi dotyczącymi proporcji muzycznych. Miał on ustalić system kwintowy. Por. West (1992). Polski przekład: *Muzyka starożytnej Grecji* (tłum. A. Maciejewska, M. Kaziński, zob. West 2003).

³ Por. Arystoteles, *Poetyka*, 1456a, 25–30; Horacy, *Ars poetica*, 193–195; Pollux, *Onomasticon*, 4, 109.

niczyło około 1000 młodych ludzi, to śmiało możemy zaryzykować tezę, że dopuszczenie do pracy w kole chóru nie tylko młodzieży arystokratycznej, ale i wolnych Ateńczyków zrównywało z czasem ich dostęp do udziału w ponadprzeciętnej kulturze wszystkich wolnych mieszkańców polis ateńskiej³⁸. Jak ważna to była decyzja Pizystrata z politycznego i kulturowego punktu widzenia, świadczy znamienity fakt docenienia CHOREGII jako hiponimu RÓWNOŚCI przez Klejstenesa, który ją wprowadza wraz demokratycznymi prawami w roku 502/501³⁹.

1.2. Podsumowanie

Teraz już wiemy, jak stopniowo (od Homera do Klejstenesa – 300 lat!) Ateńczycy dojrzewali do uznania WOLNOŚCI, i jej hiponimu POKOJU, za najwyższe wartości. WOLNOŚĆ to w pismach Kallinosa i Tyrtajosa WOLNA OJCZYŻNA. A rozumienie jej jako gotowość do walki w jej obronie, w obronie wspólnoty (ziemi i najbliższych) stanowi o uznaniu wolności za najwyższą wartość. Z kolei konotacyjnymi cechami **walki** stają się **odwaga** i **wstyd**. Z walką też związane są **śława** i **szacunek**. Ateńczycy dojrzewali również do przejęcia Solonowych pojęć (również hiponimów WOLNOŚCI), do *SEJSACHTHEI*, a właściwie do jej skutków, czyli uwolnienia raz na zawsze wolnych obywateli od obawy, że zostaną sprzedani w niewolę, i co równie ważne, **równego** dostępu do prawa reagowania na krzywdę każdego obywatela (*ho boulómenos*).

Wiemy też, jak powoli dorastali do pojęcia RÓWNOŚCI. Najpierw do równego dostępu do udziału w Igrzyskach Olimpijskich (*EKECHEIRIA*, por. opisany wyżej regulamin zawodów), do coraz to bardziej zrównywania obywateli w prawach, które świadomie Solon poszerzył i nazwał ‘praworządnością’ (*eunomia*)⁴⁰, oraz do równości

³⁸ Por. Billings, Budelmann, Macintosh (red.) (2013: 1): „Brak doświadczenia, jakim było uczestnictwo w chórze, oznaczał nie tylko luki w wykształceniu, ale również odcięcie od zasadniczej formy interakcji społecznej, religijnego kultu czy doznań estetycznych” (tłum. w: Chiżyńska, Czerwińska, Budzowska 2020: 62).

³⁹ Szczegóły por. Kocur (2001: 62).

⁴⁰ „Bowiemy tyle, co trzeba, ludowi władzy przyznałem, ani mu czci nie ujmując, ani jej dając zbyt wiele” (5,7), „[...] serce mi każe o tym pouczyć Aten mieszkańców, jako że miastu najwięcej nieszczęść Bezprawie przynosi, gdzie Praworządność (eunomia) natomiast, tam WSZYSTKO STOSOWNE I SŁUSZNE” (4,3, w. 30). Tłum. W. Appel, [w:] Plutarch (2005: 124 i 123), strony przedstawione, ponieważ zmieniłem kolejność cytatów.

w dostępie do wysokiej kultury, którą nazywano WYCHOWANIEM W KOLE CHÓRU (*ENKYKLOPAIDEIA*) (Pizystrat), a to stało się hiponimem RÓWNOŚCI. Demokracja dla Ateńczyków znaczyła równość w udziale w życiu państwowym i, jak to zauważymy poniżej wraz z reformami Klejstenesa, w podejmowaniu politycznych i społecznych decyzji.

Warunkiem wychowywania Ateńczyków ku wolności i równości było uznanie przykładów zachowań homeryckich bohaterów za wartości społecznie ważne (*paradéigmata*; Platon, *Państwo*, 606 e). Z nich wymieć należy: 'wstyd' (*aidós*) przed zachowaniem się sprzecznym z prawem obyczajowym, z obyczajami wyniesionymi z domu; szacunek do siebie i drugiego wolnego człowieka (*timé*); poczucie prawości, poczucie tego, co sprawiedliwe, słuszne (*dikaion*), którego z woli bogów pilnowała, jak i całego porządku prawnego, córka Zeusa – Dike, a które nakazywało przyznać się do winy, prosić o przebaczenie, a proszącemu przebaczyć (por. relację Agamemnon – Achilles, *Iliada*, ks. I, IX, XVI). W tym sensie należy docenić rolę kulturotwórczą Homera i Solona oraz ich pomocników poetów (epika Hezjoda, a spośród liryków dla przykładu Kallinosa, Tyrtajosa, Archilocha i Safonę) podtrzymujących i pięknie rozwijających homeryckie ideały⁴.

2. WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ w rodzącej się ateńskiej demokracji

2.1. Stan badań

O demokracji w Atenach pisały pokolenia badaczy antycznych, od historyków starożytności poczynając, a na filozofach, dramatopisarzach (myślę tu też o Arystofaniesie, komediopisarzu) i mówcach, zwłaszcza wieku IV, kończąc. Znakomitym przewodnikiem po tych wymienionych starożytnych autorach, choć oczywiście dzisiaj tu i ówdzie krytykowanym, jest praca habilitacyjna R. Turasiewicza (Turasiewicz 1968). Ze względu na interesujące nas pojęcia najistotniej-

⁴ Warto zestawić nasze wyniki badań z kryteriami oceny Pizystrata dokonanej przez Arystotelesa: „kierował państwem raczej jak dobry obywatel niż jak tyran, ludzki i łagodny, łatwo przebaczał tym, którzy wobec niego zawinili, a ludziom biednym pożyczał nawet pieniądze na potrzeby związane z gospodarstwem, tak że spokojnie mogli ziemię swą uprawiać. [...] We wszystkich bowiem zarządzeniach starał się postępować zgodnie z prawami i nie pozwalał sobie samemu na żadne nadużycia” (*Ustrój polityczny Aten*, 14).

sze dla DEMOKRACJI, czyli WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ, polecam rozdział 1 pt. *Zasada wolności i równości* (s. 19–45), z którego korzystałem. Naturalnie, potężną bibliotekę dzisiaj tworzą prace współczesnych uczonych poświęcone rozmaitym aspektom demokracji ateńskiej lub budujące monograficzne ujęcie fenomenu ateńskiego². Najważniejsze w dalszym ciągu są badania nad wolnością w demokratycznych Atenach K. Raaflauba, który w cytowanej na początku naszych rozważań monografii *The Discovery of Freedom in Ancient Greece* (2004) poświęcił więcej niż połowę miejsca pojęciu WOLNOŚCI po wojnach perskich (Korus 2019b). Na ogół wszyscy uczeni zgadzają się na określenie demokracji ateńskiej jako niepełnej. Tu wymienić trzeba wnikliwą pracę M.H. Hansena (Hansen 1999). Natomiast jako wartościowe i dostępne w Polsce monografię, bo przecież charakteryzującą zalety i wady demokracji ateńskiej, choć pomijając aksjologiczne aspekty w ujęciu etnolingwistycznym, wymienić muszę książkę Ch. Meiera (Meier 1980/2012) oraz dzieło J.K. Daviesa (Davies 2003). Na wymienienie zasługuje praca W. Lengauera (Lengauer 1999), bo przydatna, popularna i obejmująca dwa okresu kultury greckiej.

2.2. Antyczne źródła

Historycy i filologowie dzielą autorów tego okresu na zwolenników demokracji i zarazem jej krytyków oraz zdecydowanych jej przeciwników, czyli zwolenników oligarchii, konserwatystów chcących powrotu do dawnego, przeddemokratycznego stanu. Uczeni spierają się, co oczywiste, o szczegóły obrazu demokracji ateńskiej. Zgadzają się, że demokracja ateńska nie była pełna, stanowiła rządy elity, a więc niejako społecznie rozszerzoną oligarchię. Ilu było zdecydowanych jej zwolenników, nie potrafimy powiedzieć wobec stanu zachowania źródeł; zapewne większość, zwłaszcza żyjących i działających w V wieku. I tak obok Herodota i Tukidydesa wymienić musimy znanych tragików Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa, a spośród komediodopisarzy Arystofanesa³, którzy – choć byli krytyczni wobec zmian

² Wyniki badań do lat 90. zwięźle zestawiał P. Rhodes w *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (1997, s.v. *Demokratia*, szp. 452–455). Por. też dostępne w języku polskim monografie: Turasiewicz (1968); Davies (2003); Hansen (1999); Węcowski (2009); Wipszycka (2001); Bravo (2001); Kulesza (2001); Lengauer (1999); Murray (2004).

³ Krytyka Arystofanesa nie godziła w zasady ustrojowe. Jego komedie gania „niekiedy egoistyczne postępowanie przywódców ludowych, wadliwą politykę zewnętrzną państwa [czy] postawę ludu” (Turasiewicz 1968: 10).

zachodzących przede wszystkim pod koniec V wieku⁴ – to przecież należeli do wielbicieli demokracji. Natomiast spośród filozofów i retorów, zwłaszcza tych z IV wieku, do zdecydowanych przeciwników demokracji należał Platon, ale już jego uczeń Arystoteles widział pozytywne jej strony, chociaż dążył do stworzenia ustroju politycznego wolnego od błędów demokracji – *aríste politéia*. Mówca Izokrates głosił potrzebę zależności politycznej Ateńczyków od macedońskich królów w wojnie przeciwko Persom, a jego rówieśnik Demostenes walczył do końca o uwolnienie Aten od macedońskiego okupanta⁵, a kiedy wybuchło powstanie, był jego ideowym przywódcą; po krwawym stłumieniu rebelii, nie chcąc wpaść w ręce wroga, popełnił samobójstwo (w roku 322). Słusznie pisze Romuald Turasiewicz, że kiedy się czyta teksty retorów IV wieku, uderza pewna stała topika *loci communes* (*tópoi koinói*) narzekania czy krytyki ustroju demokratycznego. Jednak większość ujawnia demokratyczną orientację – za przykład niech tu posłuży twórczość retora Likurga Ateńczyka (396–324).

Trzeba zdaniem polskiego uczonego oddzielić teksty zwolenników od pism zdecydowanie wrogich demokracji, oligarchicznych czy ultraoligarchicznych (Turasiewicz 1968: 10–13). Jako przykład zdecydowanie wrogiej postawy wobec demokracji niech posłuży pismo *Ustrój polityczny Aten* anonimowego autora⁶. Znana jest też antydemokratyczna postawa Ksenofonta, historyka, który w czasie wojny ze Spartą przeszedł na stronę wrogów i brał udział w bitwie pod Koroneją w roku 394, walcząc przeciw własnej ojczyźnie. Ateńczycy za udział w bitwie po stronie przeciwnej uznali Ksenofonta za wroga i skazali na banicję⁷.

⁴ Przeciwnicy demokracji dążący do przewrotu i zmiany systemu politycznego zawsze albo odwoływali się do hasła *pátrios politéia*, do powrotu do ustroju przodków (por. Jones 1958: 51), albo kolaborowali z Persami czy Spartą. Wyrazisty przykład kolaboracji odnotowuje Tukidydes (VIII 48, 53–54), przedstawiając zachowanie Alkibiadesa, który w imieniu Persów (!) układał się z Ateńczykami, przeciwnikami demokracji, obiecującymi obalić ustrój demokratyczny.

⁵ Od 351 Demostenes całą potęgę swej wymowy zwrócił przeciwko Filipowi Macedońskiemu, wygłaszając słynne *Filipiki*. Uważał go za największego wroga swobod greckich.

⁶ Anonima nazywa się Starym Oligarchą, Starym Arystokratą lub Pseudo-Ksenofontem; żył w V wieku. Niektórzy uczeni przypisują autorstwo traktatu *Ustrój polityczny Aten* Kritiasowi, a niektórzy Tukidydesowi, historykowi, lub jego dziadkowi. Por. Kulesza (2006: 175); por. Rodziejewicz (2006: 195–212); Pacewicz (2007: 123–128).

⁷ O zdradzie i skomplikowanych losach Ksenofonta, w tym o przyjaźni, a raczej podziwie wobec jego mistrza Sokratesa, por. Joachimowicz (1967: IX–X).

Pozostawiam te spory, by świadomie zatrzymać się na tych osobach, które budowały idealny obraz demokracji albo, chwając ustrój, ujawniały jego pozytywne konotacje. Chodzi nam przecież o aksjospherę DEMOKRACJI.

Spośród ogromnej ilości tak źródeł, jak i opracowań musiałem dokonać wyboru⁴⁸. Postanowiłem stworzyć idealny obraz konotacyjnych pojęć DEMOKRACJI i oprzeć się przede wszystkim na kładącym fundamenty pod ateńską demokrację polityku – Klejstenesie (ur. przed 565, zm. po 507) oraz na dwóch historykach: Herodocie (485–425 rok) i Tukidydesie (ok. 460 – ok. 396 rok), na oczach których demokratyczna polis ateńska wzrastała, rozwijała się i marniała⁴⁹. Obaj nie dożyli utraty wolności – najpierw na rzecz Filipa Macedońskiego (bitwa pod Cheroneją, 338 rok) i jego syna Aleksandra, a potem na rzecz ich „generałów” (rok 322). Obaj jednak, jako naoczni świadkowie, dają mi poczucie pewności, że ich asocjacje są prawdziwe, choć być może nazbyt idealistycznie odzwierciedlają marzenia Greków o prawdziwej demokracji. Ważne, aby pamiętać, że inną optykę mieli filozofowie (Platon, Arystoteles) i retorzy żyjący w IV wieku, a inną ci dramatopisarze czy historycy, którzy żyli w wieku V.

2.2.1. Klejstenes

Omawiając reformy Klejstenesa z roku 508, opieram się głównie na przypisywanym Arystotelesowi traktacie *Ustrój polityczny Aten*. Dla odróżnienia od traktatu anonimowego autora pod tym samym tytułem⁵⁰ zatrzymam, jak to wyżej zaznaczyłem, autorstwo Arystotelesa.

Klejstenes nawiązał do reform Solona i wprowadził bardziej demokratyczny system, który gwarantował równy udział obywateli w życiu politycznym (Arystoteles, 2001, c. 22). Administracyjnie Attyka podzielona była na kilkadziesiąt demów⁵. Dem był podstawową jednostką administracyjną i zarazem terytorialną, mniej więcej odpowiednikiem naszej gminy. Członkowie każdego demu złączeni

⁴⁸ Z punktu widzenia historyka omawia wszystkie źródła dotyczące historii Aten między rokiem 478 a 336 w sposób syntetyczny Davies (2003), por. rozdz. I pt. *Źródła i ich ograniczenia*, s. 11–20.

⁴⁹ Wyrazisty początek zmierzchu demokracji obaj pisarze mogli, jak i wszyscy inni, np. Arystofanes, obserwować podczas wojny peloponeskiej (431–404 roku).

⁵⁰ Rodziewicz (2006: 195–212); Pacewicz (2007: 123–128).

⁵ Na ogół przyjmuje się, że początkowo było ich 90–100 (dokładnej liczby nie znamy), a w V wieku – 139, ale wszystkie te dane są bardzo niepewne, por. Kulesza (2001: przyp. 247).

byli wspólnym kultem bóstwa opiekuńczego. Wybierali corocznie demarchosa, który między innymi zawiadywał dochodami demu i prowadził rejestr członków-obywateli. Demy były ostoją wpływów wielkich rodów arystokratycznych. Tymczasem Klejstenes reformą w roku 508 w sposób sztuczny powiększył liczbę i zasięg administracyjny demów, odrywając je od terytorialnych czy dzielnicowych wspólnot. Połączył po kilka demów z różnych części Attyki i utworzył jednostkę administracyjną większą, zwaną fyle, i jak zaznacza Arystoteles (2001, c. 21), w ten sposób doprowadził do rozbicia dawnych więzi terytorialnych. Czy FYLE stały się hiponimem RÓWNOŚCI wobec prawa? Trudno zdecydować. Dość powiedzieć, że system tego reformatora przetrwał 100 lat i dobrze służył demokracji ateńskiej. Arystoteles jeszcze uważa, że równie dobrze prawo ostracyzmu Klejstenesa przysłużyło się równości obywateli w dostępie do władzy politycznej, zabezpieczało bowiem młodą demokrację przed przejęciem władzy przez nadmiernie wybijających się, ponadprzeciętnych obywateli. Każdy mógł podejrzanego o przejęcie władzy napiętnować, wpisując jego imię na *ostrakon*, czyli glinianą skorupkę. Kiedy liczba w ten sposób głosujących sięgnęła powyżej 6000, dany obywatel musiał opuścić Attykę na 10 lat, lecz nie tracił praw obywatelskich ani posiadanego majątku. Klejstenes wcielił też w życie jedną z kluczowych zasad funkcjonowania demokratycznego państwa-miasta polegającą na rotacyjności obywateli w sprawowaniu urzędów; najlepszym przykładem – funkcjonowanie Rady Pięciuset (*Boulé*)³. Dzięki

³ Rada Pięciuset (*Boulé*), jak twierdzi Arystoteles (*Polityka*, 1322 b 12–17), była najważniejszym kolegium urzędniczym w demokratycznej polis. Na zgromadzeniach w każdym ze 139 demów (jeżeli się zgodzimy na wyliczenia niektórych uczonych) zgłaszali się kandydaci do Rady. Wiek kandydata – minimum 30 lat. W centralnym losowaniu wyłaniano 1000 osób. Spośród nich losowano 500 radnych (*bouléutes*), pozostali byli ich zmiennikami. W ten sposób każdy radny miał swojego zmiennika na wypadek śmierci lub niepowodzenia w procedurze dokimazji, czyli urzędowego badania, któremu podlegali urzędnicy przed objęciem funkcji. Celem tej procedury w odniesieniu do urzędników było sprawdzenie wszystkich aspektów życia kandydatów na urząd: ich wieku, pochodzenia, posiadanego obywatelstwa, dotychczasowego życia i działalności, charakteru, zasad moralnych nimi kierujących, a nawet stanu majątkowego. Procedurze podlegali zarówno kandydaci na najwyższe urzędy w państwie, jak i zwykli urzędnicy miejscy. Por. Hansen (1999: 249–267), Lengauer (1999: 128). W Radzie każda z fyl była reprezentowana po równo, każdy dem był reprezentowany proporcjonalnie do liczby jego obywateli. Kadencja Rady trwała rok. Ogólną zasadą obsadzania ateńskich urzędów było, że nie wolno powtórnie obsadzić urzędu tą samą osobą.

tym i innym reformom każdy obywatel miał świadomość możliwości czynnego udziału w życiu polis.

Nic więc dziwnego, że Klejstenesowi już w V wieku przypisywano reformy, które stały się fundamentem demokracji, ponieważ opierały się na zasadzie ‘wolności’ (*he eleuthería*) i ‘równości’ (*to íson*) rozumianych przez niego, a może lepiej powiedzieć: przez jego następców, jako ‘równość w prawie’ (*he isonomía*), ‘równość w dostępie do urzędów’ (*he isotimía*) i ‘równość w publicznym przemawianiu w sprawach państwa’ (*he isegoría*). Dla naszych dociekań nie jest istotne, czy rzeczywiście te wartości stały u podstaw reform Klejstenesa. Pozostawiamy na boku dyskusję naukową. Proponuję natomiast poszukać wśród tekstów literackich wyrazistych dowodów i odpowiedzi na pytanie, jak za czasów Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa rozumiano WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ.

Ważne jest dla nas trwające aż do czasów Arystotelesa przekonanie Ateńczyków, że zarówno wolność, jak i równość są zbiorowym i codziennym wysiłkiem wszystkich obywateli, elementarnym celem ich działań. Literatura okresu klasycznego raz po raz podejmuje pytanie, ku czemu zmierza wysiłek ‘ludu’ (*démos*), który ‘rządzi’ (*kratéi*). Najzgrabniej ujął tę dyskusję po ponad 100 latach trwania demokracji właśnie Arystoteles, który w *Retoryce* jasno stwierdził, że „celem demokracji jest wolność” (*estí de demokratías télos eleuthería*; wyd. z 1988: 1366a 4). Z kolei Eurypides, jeszcze w V wieku, w *Błagalnicach* (w. 423) z dumą powiedział, że w Atenach panuje ‘równość’ (*to íson*), a w *Fenicjankach* (w. 535–539) wskazał na jej niezwykłą wartość:

[6] *Przecież pięknie czcić Równość (he isótes), która bliskich z ich bliskimi,
Miasta z miastami, sojuszników wiąże
Z sojusznikami.*
(tłum. Jerzy Łanowski)

*Równość bowiem zrodziła ludziom
możliwość trwałego razem przebywania (to íson mónimon anthrópois éfy).*
(tłum. Kazimierz Korus)

To ostatnie zdanie przełożyłem z tego tylko powodu, aby być możliwie najwierniejszym oryginałowi. Znakomita zwięzłość zdania podsumowującego wywód Jokasty, bohaterki dramatu, sprawia trudności w tłumaczeniu rzeczownika *to mónimon*, który oznacza ‘stanie lub trwanie w jednym miejscu, stałą siedzibę, trwałość’. Zatrzymuję

się jednak nad tym pojęciem jako hiponimem RÓWNOŚCI, pragnę bowiem ukazać sposób konotowania Eurypidesa, dla którego jest ona gwarantem trwania wspólnoty ludzkiej oraz sojusznicznych relacji między miastami-państwami. Można zatem postawić znak równości między *HE ISOTES* i *TO MONIMON*, RÓWNOŚĆ to ‘trwanie razem’, albo może wyraziściej: to gwarancja trwania, mieszkania razem.

Herodot, przytaczając dyskusję na temat najlepszych rządów, która się odbyła po zamordowaniu Kambyzesa (III, 80–82), wysunął na pierwsze miejsce demokrację i tak ją scharakteryzował:

[7] *Ludowładztwo zaś ma naprzód najpiękniejszą ze wszystkich nazwę, tj. równość wobec prawa* [isonomíen, attyckie: isonomían] [...] *Losowaniem rozdziela urzędy* [chodzi o równość wobec dostępu do urzędów – isotimía], *jego władza jest odpowiedzialna* [he arché hypéuthynos], *ze wszystkimi postanowieniami odnosi się do zgromadzenia ludu* [określenie opisowe przypisywanej Klejstenesowi isegoría – równości wobec przemawiania na Zgromadzeniu Ludowym] (Herodot, III, 80).

W nieco innym miejscu (V, 78) nazwie Herodot równość w kwestii przemawiania (*isegoría*) „poważnym osiągnięciem” (*chréma spoudáion*) demokracji ateńskiej.

Jeżeli podsumujemy uwagi Herodota, to łatwo stwierdzimy, że RÓWNOŚĆ uzyskała w świadomości historyka trzy ekwiwalencje: 1) ‘równość wobec prawa’ (*ISONOMIA*), 2) ‘równość w dostępie do urzędów’ (*ISOTIMIA*), 3) ‘równość wobec przemawiania publicznego i udziału w życiu publicznym’ (*ISEGORIA*) (Korus 2019b). Do nich Ajschylos i Eurypides, a także Arystofanes dodają czwartą – ‘równość w wolności wypowiedzi’ (*PARRESIA*)³. Demostenes zaś w mowie IX ogólnie o Ateńczykach pisze, że „uważają swobodę języka we wszystkich sprawach za wspólny przywilej przysługujący wszystkim mieszkańcom miasta” (2–3, tłum. Turasiewicz 1968: 21). Tu nawet krytyka ustroju demokratycznego była dozwolona.

2.2.2. Od kiedy DEMOKRACJA i kojarzone z nią ekwiwalenty stały się wartościami akceptowanymi społecznie? Herodot

Odpowiedź dla starożytnych była oczywista. Od momentu, kiedy zagrożeni nawałą perską zdali sobie sprawę, że za wolność i rów-

³ Ajschylos, *Persowie*, 591, Eurypides, *Hippolytos*, 421, *Ion*, 670. Inne cytaty z Arystofanesa, Platona, Demostenesa oraz z literatury przedmiotu podaje i omawia Peterson (1929). Tę pozycję i pozostałą literaturę por. Turasiewicz (1968: 21 i nn.).

ność z jej ekwiwalencjami muszą oddać to, co mają najcenniejsze – życie. Najpiękniejszy obraz owej determinacji pozostawił nam Herodot (VII, 140–143). Opowiada o poselstwie, które Ateńczycy wysłali do Delf, aby zapytać wyrocznie, co mają robić w sytuacji zagrożenia wojną perską. Ku ich zdumieniu i przerażeniu otrzymali odpowiedź, że mają się poddać. Łotrostwo i zdrada kapłanów były oczywiste. To oni, jak wiemy, poradzili też Tebańczykom zdradę za cenę świętego spokoju. Dopiero kiedy bogaty mieszkaniec Delf, widząc rozpacz Ateńczyków, zasugerował im, aby ponownie zwrócili się (*nota bene* z ponownymi darami!) do Apollina, otrzymali „poprawioną” wyrocznie, że mają się schronić za drewnianymi murami, a to, jak Temistokles później na Zgromadzeniu Ludowym bystrze odczytał, oznaczało, że mają wybudować flotę i w niej szukać obrony. Doskonale, bo wręcz dosłownie potwierdziły ten pogląd dalsze wydarzenia. Kiedy Persowie zbliżali się, Ateńczycy postanowili opuścić miasto i ewakuować wszystkich niezdolnych do broni mieszkańców. Wywieźli na pobliskie wyspy kobiety, dzieci, a także nauczycieli (!) i część z grupy starców. Pozostali nie chcieli opuścić miasta (Plutarch 2005, 10, 8–10,10). Zdolni do broni stanowili siłę bojową okrętów, a na zarzut Adejmantosa Koryntyjczyka, że „zdradzili ojczyznę i ją porzucili” (Herodot, VIII, 61), wzburzony Temistokles odpowiedział: „myśmy pozostawili domy i mury, bo za rzecz niegodną uznaliśmy, by dać się **zniewolić** z powodu rzeczy martwych. A mamy miasto największe spośród miast helleńskich, dwieście trier, [...] Ateńczycy posiadają już **wolną** ojczyznę i kraj nie gorszy od tego, który porzucili” (Plutarch 2005, 11,5). Dodajmy, że odwadze i gotowości do ofiar Ateńczyków poświęcił wielki „Maratończyk” Ajschylos tragedię pt. *Persowie*, w której ustami Atossy, żony Dariusza, i jej dworu chwali odwagę i umiłowanie wolności Ateńczyków. Ustanowienie zaś święta wolności po bitwie pod Platejami (479 rok), zwanych *eleuthería*, corocznie przypominało Ateńczykom o ich odwadze i poświęceniu^a.

2.2.3. Tukidydes

Kiedy wybuchła wojna ze Spartą w 431 roku, o czym szczegółowo powiem nieco dalej, i Ateńczykom znów zagrażała utrata wolności i tych wartości, o które z Persami tak dzielnie i zwycięsko walczyli, Tukidydes, naoczny świadek wydarzeń, znów odwołał się do **wol-**

^a Por. Tukidydes, III, 59; Plutarch, *Arystydes*, 11. Opis świąt por. Stengel (1905), s.v. *eleutheria*, szp. 2347–2348.

ności i odwagi jako gwarantów szczęścia państwa (II, 43). Włożył w usta Peryklesa mowę pochwalną i zarazem żałobną (*epitáphios lógos*), bo wygłoszoną nad marami pierwszych poległych w bitwie Ateńczyków. W niej przywódca ateńskiej demokracji jeszcze raz (tym razem w innych okolicznościach) uznał, idąc za powszechnym przekonaniem i przykładem poległych, wolność i równość za wartości przewyższające nawet wartość życia: „uważali [ci polegli], że piękniej jest walczyć i cierpieć, niż ustąpić i ocalić życie [...]. Walka w obronie ojczyzny jest rzeczą piękną” (Tukidydes 1991: II 40, 41).

Przytoczone tu świadectwa mają dowieść, że wszystkie wymienione pojęcia stały się w świadomości każdego Ateńczyka **wartościami**, skoro gotowi byli oddać za nie życie w chwili zagrożenia nawałami perską i spartańską. A co najważniejsze, oddawali życie pokoleniami (Plutarch 2005, *Żywot Temistoklesa*, 10,8–10,10).

2.3. Ostateczne zwycięstwo wartości

Możemy się teraz zatrzymać, aby uwypuklić postawę i sposób myślenia Tebańczyków na tle postawy Ateńczyków. Jak wiemy, zdrajcy – Tebańczycy – stanęli w bitwie pod Platejami po stronie Persów naprzeciw Ateńczyków i Spartan reprezentujących 300 miast-państw sprzymierzonych – praktycznie wszystkich Greków. Przegrali i Tebańczycy, i Persowie. Zwyciężyło przekonanie o nadzwyczajnej wartości dóbr, które niesie ‘wolność’ – *eleuthería*, ale też i o najwyższej za nią cenie. Stąd ustanowienie świąt ku jej czci. To ta właśnie postawa wszystkich Greków dowodzi, że w ich świadomości nie istniał pokój za wszelką cenę, za pospolitą zdradę, za współpracę z wrogiem, z barbarzyńskim najeźdźcą⁵. Pokój, zgodnie z nauką Homera (*paradéig-*

⁵ Polibiusz, historyk grecki z II wieku, zdecydowanie negatywnie ocenia postawę Teban i pokój za wszelką cenę (Herodot, IV, 31): „Ja bowiem twierdzę, że wojna jest straszną rzeczą, nie tak jednak straszną, żeby musiało się wszystko znieść celem jej uniknięcia. Bo po cóż chęłpimy się wszyscy równością obywatelską (*isegorian*), swobodą mówienia (*parresian*) i używamy słowa wolność (*eleutherias*), jeżeli nie ma nic ważniejszego nad pokój (*eirénes*)? Wszak nie pochwalamy Teban za to, że w czasie wojny medyjskiej uchylił się od walki za Helladę i ze strachu (*ton fóbon*) stanęli po stronie Persów, ani też Pindara, który w następujących wierszach również radził im zachować spokój (*hesychían*):

«Niechby ciszę bezwietrzną ktoś z ziomków dał państwu,

Płodnego w wielkich mężów spokoju (*hesychías*) odszukał blask świetny».

Choć bowiem na razie wydawał się mówić w sposób przekonywający, okazało się rychło potem, że ze wszystkich on najbrzydszej i najszkodliwszej udzielił rady. Bo jak sprawiedliwy i zaszczytny pokój (*eiréne metá tou dikáiou kai prépontos*)

mata), mierzy się szlachetną godnością (*timé*), odwagą (*thársos, andréia*), wyrażoną gotowością na śmierć w obronie ojczyzny (*Iliada*, XV, 496–497) i wstydem przed przodkami i sobą samym (*aidós*)⁵⁶.

2.4. WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ po wojnach perskich

Teraz pozostało jeszcze odpowiedzieć na pytania, z czym kojarzyli mieszkańcy Aten WOLNOŚĆ i RÓWNOŚĆ po wojnach perskich, w drugiej połowie V wieku, i jak je rozumieli. Odpowiedź przynosi właśnie ów *epitáphios lógos* Peryklesa (Tukidydes, 1991: II 35–46). Sytuacja polityczna uległa zdecydowanej zmianie. Po zwycięskich wojnach z Persami rosła potęga Ateńczyków bezwzględnie wykorzystujących swą przewagę militarną na morzu. Przeniesienie wspólnego skarbcza wszystkich miast-państw z Delos do Aten w roku 454 i odebranie przedstawicielom tychże państw prawa do wspólnego decydowania o sposobie wydawania pieniędzy⁵⁷ stały się symbolem zuchwałego (bo widocznego) złamania zasady równości w relacjach między greckimi *póleis*. Sparta, która praktycznie współdecydowała z Atenami o wydawaniu wspólnych pieniędzy, poczuła się dotkliwie znieważona. Także inne jeszcze czynniki zadecydowały, że Spartanie stali się jawnymi wrogami Aten⁵⁸. Do nich dołączyli dawni sprzymierzeńcy Ateńczyków, a teraz wrogowie, zwłaszcza mieszkańcy Peloponezu. Nie wdając się w szczegółowe rozważania, w jaki sposób Perykles hamował przez ponad 20 lat wrogie działania Sparty, stwierdźmy krótko: w roku 431 wybuchła bratobójcza, wyniszczająca obie strony wojna zwana peloponeską.

Dojrzała demokracja starła się z niedemokratyczną Spartą rządzoną przez królów, geruzję i eforów⁵⁹. I znów Ateńczycy w obronie wolności musieli oddawać życie. Pytanie, jakie postawił Perykles

jest dobrem (*ktéma*) najpiękniejszym i najcenniejszym, tak połączony z niesławą i z hańbiącym tchórzostwem (*metá de kakías e deilías*) jest ze wszystkiego najbrzydszy i najszkodliwszy”.

⁵⁶ Por. Korus (2019a, 2023).

⁵⁷ Początkowo związkiem kierowała rada związkowa (Zgromadzenie Sprzymierzonych), której zebrania odbywały się na wyspie Delos, gdzie znajdował się również skarbiec związku.

⁵⁸ Szerzej por. Kulesza (2006).

⁵⁹ W praktyce decyzje były podejmowane pod wpływem królów lub rady starszych, czyli geruzji, która liczyła 30 członków (w tym dwóch królów). Najważniejszymi urzędnikami byli eforowie, w liczbie pięciu, którzy pełnili urząd kolegialnie. Eforowie byli wybierani spośród wszystkich obywateli polis i mogli kontrolować nawet samych królów. Por. Ksenofont (2008); Kulesza (2003).

podczas przemówienia nad marami pierwszych poległych, dotyczyło aksjologii DEMOKRACJI ateńskiej. Ateńczyków, w tym i rodzin poległych, a także zaproszonych gości ze sprzymierzonych miast-państw zapytał: za jakie wartości oddali życie? Najpierw stwierdził dla Ateńczyków rzecz oczywistą: „[przodkowie] przekazali nam ten kraj jako kraj wolny” (Tukidydes, 1991: II 36). A potem dodał: „pragnę wyjaśnić, dzięki jakim wysiłkom doszliśmy do tej potęgi oraz dzięki jakim formom ustrojowym i jakim cechom charakteru nasze państwo stało się wielkie”. I dlatego wyjaśnił z dumą na samym początku: „Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój DEMOKRACJĄ (demokratía), ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości” (Tukidydes, 1991: II 37)⁶⁰. Ponieważ o wolności jako pierwszej i najważniejszej wartości wspomniał na samym początku przemówienia, teraz uchwycił drugą jakość demokracji, a mianowicie ‘równość’ (*to íson*): „w sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa”. Następnie wyjaśnia źródło owej równości wobec prawa, odwołując się do Solonowego wyznania o przydaniu czci każdemu obywatelowi *tyle ile trzeba*. Jego zdaniem każdy ma swoją ‘wartość’ (*aksíosis*), swoją ‘cześć’ (*timé*) w równym stopniu:

[8] [...] jeśli zaś chodzi o znaczenie (*aksíosis* – dosłownie wartość) to jedynostkę ceni się (*protimátaí*) nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty (*areté*), jakim się wyróżnia, nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie (*agathón drásai ten pólin*), ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów.

Starożytny historyk dalej wyjaśnia, co to znaczy „służyć ojczyźnie”, a właściwie „działać dla dobra państwa” (*agathón drásai ten pólin*), i określa zwięźle jednym czasownikiem poprzedzonym przy-

⁶⁰ Perykles wyraźnie określa ustrój polityczny – demokrację – jako wartość i za nią, twierdzi, i za wartości, jakie słuchacze konotowali z tym właśnie systemem politycznym, polegli pierwsi jej obrońcy. Ocena historycznej prawdziwości lub politycznego fałszu jego przemówienia czy jego intencji jako retora nie należy do badań aksjologicznych. Anonimowy recenzent tego artykułu jednak uważa, że „analizując «mowę pogrzebową» Peryklesa należy podkreślić polityczny fałsz jego intencji retorycznych. Polegli Ateńczycy wcale nie zginęli w obronie ojczyzny i wolności/równości, lecz w kampaniach wojennych zmierzających do narzucenia tak zwanym sprzymierzeńcom niewoli politycznej. Celem wojny nie była obrona Aten, lecz utrzymanie imperialnej hegemonii nad innymi państwami”.

słówkiem: to jest „korzystać w sposób wolny z prawa obywatelskiego” – *eleuthéros politéuesthai*, który był nośny skojarzeniowo dla Ateńczyka, bo determinował rodzinę wyrazów używanych w codzienności społecznej⁶¹.

Perykles zwraca uwagę przy tej okazji na sposób służenia ojczyźnie. Chodzi mu o to, że Ateńczycy służą ojczyźnie w sposób wolny i niezależny; określa tę służbę przysłówkiem *eleuthéros* („w sposób wolny”, Tukidydes, 1991: II 37, 2). Jednostkę zaś, która nie „interesuje się życiem państwa, uważamy – twierdzi dalej – nie za bierną, ale za bezużyteczną” (*achréion*, c. 40, 2).

W jego dalszych wywodach pojawiają się kolejne konotacje WOLNOŚCI, ponieważ myślenie Ateńczyka nie tylko dotyczyło spraw państwa, ale rozciągało się na relacje społeczne, obejmowało każdego obywatela. Już mówiąc o równości wobec prawa, wspomniął o sporach prywatnych obywateli. Nieco dalej z naciskiem jeszcze raz skojarzył wolność z wzajemną tolerancją społeczną:

[9] [...] w życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzaną ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność, i nie rzucamy w jego stronę owych pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią. Kierując się wyrozumiałością (*anepachthós prosomiloúntes*⁶²) w życiu prywatnym, szanujemy prawa (*nómoi*) w życiu publicznym, jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym nie pisanym (*nómoi ágraphoi*), które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę (Tukidydes, 1991: II 37, 2).

I tu w kontekście **wolności** pojawia się nie tylko **równość** jako daleko idąca **tolerancja**, ale **prawa**, te spisane i przede wszystkim **prawa obyczajowe**, broniące pokrzywdzonych. Pojawiają się homeeryckie określenia **hańby**, **wstydu** jako hamulca wyrównującego te dziedziny relacji międzyludzkich, które pozostawia ludziom wolnym i szlachetnym do ich decyzji prawo pisane.

⁶¹ Spośród nich warto wymienić: *pólis* (‘państwo-miasto, kraj, ojczyzna, społeczność, obywatele’), *polítes* (‘obywatel’), *poliétis* (‘obywatelka’), *politéia* (‘prawa obywatelskie, polityka, ustrój państwa’), *políteuma* (‘rząd, władza państwowa’), *politikós* (przymiotnik określający między innymi obywatela przestrzegającego norm życia społecznego).

⁶² *anepachthós prosomiloúntes* – dosłownie: „przestawać z drugim tak, aby nie być przykrym, uciążliwym, lub pozytywnie: przestawać z drugim z wrażliwością, tolerancją”. Tłumaczenie prof. K. Kumanieckiego: „kierować się wyrozumiałością” – wyborne!

DEMOKRACJA to troska o wypoczynek po pracy (*pónon anápaulla*) jednakowy dla wszystkich, równy, a wyraźnym dowodem tej uchwytnej działalności staje się powiększanie ilość czasu wolnego od pracy: „Myśmy też – z dumą mówi Perykles – stworzyli najwięcej sposobności do wypoczynku po pracy, urządzając przez cały rok igrzyska i uroczystości religijne oraz pięknie zdobiąc nasze mieszkania, których urok codzienny rozprasza troski” (Tukidydes 1991: II 38, 1). Dzięki zasadzie pracy na rzecz dobra polis oraz tolerancji każda jednostka ma możliwości rozwoju: „przyznanie się do ubóstwa nie przynosi nikomu ujmy, jednakże jest ujmą, jeśli ktoś nie stara się z niego wydobyć. U nas ci sami ludzie, którzy zajmują się sprawami państwa, zajmują się także swymi osobistymi, a ci którzy ograniczają się tylko do swego rzemiosła, znają się także na polityce” (Tukidydes 1991: II 40, 1). Potęga ateńskiego państwa i dobrobyt wynikają z charakteru jego mieszkańców. A to z kolei powoduje – z dumą kontynuuje Perykles – że „miasto nasze pozostawiamy otwarte dla wszystkich, nie zdarza się, żebyśmy wydalali cudzoziemców i nie pozwalali komuś uczyć się u nas albo patrzeć na coś, co mogłoby się przydać wrogom [...]. Krótko mówiąc twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady” (Tukidydes 1991: II 47, 1; 41, 1).

3. Podsumowanie

Staralem się wykazać, w jaki sposób **wolność** i pragnienie **równości** determinowały świadomość społeczną Greków i jak stały się podstawą ich całkowicie oryginalnego, nowego, demokratycznego ustroju. Jego definicję podał Tukidydes w przemówieniu Peryklesa: „Nazywa się ten ustrój demokracją (*demokratía*), ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości” (Tukidydes 1991: II 37, 1). Następnie starałem się w tekstach autorów epoki klasycznej zrekonstruować aksjologię pojęcia DEMOKRACJA. Jej wartość w oczach Ateńczyków V i IV wieku zgodnie z tradycją przedstawioną w pierwszej części artykułu kojarzona była z WOLNOŚCIĄ (*HE ELEUTHERIA*) i RÓWNOŚCIĄ (*TO ISON*) rozumianą w czterech aspektach: ‘równości wobec prawa’ (*ISONOMIA*), ‘równości w prawie do przemawiania w interesie państwa’ (*ISEGORIA*), ‘równości w prawie do otwartości wypowiedzi’ (*PARRESIA*) oraz ‘równości w dostępie do urzędów’ (*ISOTIMIA*).

Do tych zasadniczych wartości dodać należy i poniższe szczegółowe wyliczenie.

1) DEMOKRACJA to przejęcie idei Homera, znajomość którego u przeciętnych Greków była wyborna, i niejako naturalne, społeczne uznanie każdego 'obywatela' (*polítes*) za 'wartość' (*aksíosis, timé*), co znalazło wyraz już w prawie Solona: nikt nie zostanie wolności pozbawiony z powodu długów. DEMOKRACJA zatem to ochrona każdej jednostki przed utratą czci i wolności. 2) DEMOKRACJA to stworzenie warunków do wszechstronnego rozwoju każdego obywatela, to przestrzeganie praw, zwłaszcza tych niepisanych, obyczajowych, to tolerancja wzajemna obywateli, to troska polis o ich wypoczynek. 3) DEMOKRACJA to służenie polis i pomnażanie jej dobra. Czasownik *politéuomai* miał konotację: 'jestem obywatelem, bo biorę czynny udział w życiu mojej polis'. Następuje tu tożsamość *pólis* z *polítes*, a myślenie polisowe jest takie: jeżeli ja zrobię wszystko, co wynika z moich służby i możliwości, aby państwo było szczęśliwe, to i ja będę szczęśliwy. 4) DEMOKRACJA to dobrobyt i potęga mojej polis, która sprawia, że moje miasto-państwo jest otwarte dla chcących studiować i poznawać ateńskie zwyczaje.

Na zakończenie warto dodać, że mamy do czynienia z obrazem konsekwentnie idealizowanej DEMOKRACJI jako dojrzałego owocu WOLNOŚCI, zarówno kiedy rodziła się ona i rozkwitała w V wieku, a potem kiedy chyliła się ku upadkowi w IV wieku, a także i wtedy, kiedy Ateńczycy utracili wolność na rzecz Filipa Macedońskiego (w 338 roku). I tak przeszedł ten obraz do marzeń i wyobrażeń wszystkich pokoleń Europejczyków, zwłaszcza kiedy czuli się zniewoleni narzuconym ustrojem. Wszyscy bowiem pouczeni Ateńskim doświadczeniem pełnym wyrzeczeń i krwi najpierw pokolenia „maratonmachów”, a potem doświadczeniem ich spadkobierców, wiedzieli, że o wolność, a zwłaszcza równość trzeba wciąż walczyć i nie skąpić zwykłego, społecznego wysiłku, który najpiękniej oddawało greckie pojęcie obywatela *POLITES, POLITEUOMAI*.

Wykaz skrótów

PD – *Prace i dni*, [w:] Hezjod, *Prace i dni. Teogonia*, tłum. Jerzy Łanowski, Warszawa 1999.

RE – *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

T – *Teogonia*, [w:] Hezjod, *Prace i dni. Teogonia*, tłum. Jerzy Łanowski, Warszawa 1999.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2016, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: PRACA, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 7–12.
- Billings Joshua, Budelmann Felix, Macintosh Fiona (red.), 2013, *Choruses, Ancient and Modern*, Oxford.
- Bravo Benedetto, 2001, *Arystoteles*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*, red. Ewa Wipszycka, t. 1–2, Warszawa.
- Chizińska Katarzyna, Czerwińska Jadwiga, Budzowska Małgorzata, 2020, *Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów. Leksykon*, Łódź.
- Davies John Kenyon, 2003, *Demokracja w Grecji klasycznej*, tłum. Grzegorz Muszyński, Warszawa.
- Decker Wolfgang, 2000, s.v. *Olympia*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart–Weimar, szp. 1183–1184.
- Finley Moses I., 1980, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, New York.
- Gschnitzer Fritz, 1976, *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei*, cz. 2: *Untersuchungen zur älteren, insbesondere homerischen Sklaventerminologie*, Wiesbaden.
- Hansen Mogens Herman, 1999, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, tłum. Ryszard Kulesza, Warszawa.
- Harrison Alick Robin, 1998, *The Law of Athens*, t. 1, Indianapolis.
- Henrichs Albert, 2000, s.v. *Moirai*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart–Weimar, szp. 340–343.
- Jaeger Werner, 2001, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. Marian Plezia, Henryk Bednarek, Warszawa.
- Janik Joanna, 2003, *Eleutheria in Greek Literature of the 5th Century BC*, [w:] *Freedom and Its Limits in the Ancient World*, t. 9, red. Dariusz Brodka, Joanna Janik, Sławomir Sprawski, Kraków, s. 11–20.
- Joachimowicz Leon, 1967, *Wstęp do przekładu*, [w:] *Ksenofont, Pisma sokratyczne. Obrona Sokratesa. Wspomnienia o Sokratesie. Uczta*, tłum. i wstęp Leon Joachimowicz, Warszawa.
- Jones Arnold Hugh Martin, 1958, *Athenian Democracy*, New York.
- Keaney John, 1992, *The Composition of Aristotle's Athenaion Politeia. Observation and Explanation*, New York.
- Kocur Mirosław, 2001, *Teatr antycznej Grecji*, Wrocław.
- Korus Kazimierz, 2019a, *Godność i wolność. Greckie źródła tożsamości europejskiej*, Kraków.
- Korus Kazimierz, 2019b, *WOLNOŚĆ w antycznej kulturze greckiej*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin.
- Korus Kazimierz, 2023, *Od homeryckich ideałów do demokracji ateńskiej. Antyczne źródła tożsamości europejskiej*, red. Jarosław Ławski, Białystok.
- Kulesza Ryszard, 2001, *Wprowadzenie*, [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa.
- Kulesza Ryszard, 2003, *Starożytna Sparta*, Poznań.

- Kulesza Ryszard, 2006, *Wojna peloponeska*, Warszawa.
- Lee Hugh M., 1988, *The "First" Olympic Games of 776 B.C.*, [w:] *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*, red. Wendy J. Raschke, Madison, s. 110–118.
- Lengauer Włodzimierz, 1994, *Religijność starożytnych Greków*, Warszawa.
- Lengauer Włodzimierz, 1999, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Warszawa.
- Meier Christian, [1980] 2012, *Powstanie polityczności u Greków*, tłum. Marek A. Cichocki, Warszawa.
- Miller Stephen G., 2006, *Starożytni olimpijczycy. Sportowe życie antycznej Grecji*, tłum. Iwona Żółtowska, Warszawa.
- Murray Oswyn, 2004, *Narodziny Grecji*, tłum. Alfred Twardecki, Warszawa.
- Nestle Dieter, 1967, *Eleutheria*, Tübingen.
- Pacewicz Artur, 2007, *Pseudo-Ksenofont o demokracji w Atenach V w. p.n.e.*, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, t. 2, z. 1, s. 123–128.
- Patterson Orlando, 1991, *Freedom in the Making of Western Culture*, New York.
- Peterson Erik, 1929, *Zur Bedeutungsgeschichte von PARRHESIA*, Leipzig.
- Piotrowicz Ludwik, 2001, *Wstęp*, [w:] *Arystoteles, Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa.
- Pohlenz Max, 1966, *Freedom in Greek Life and Thought. The History of an Ideal*, tłum. Carl Lofmark, Dordrecht.
- Pollux, *Onomasticon*, red. Erich Bethe, Teubner, Leipzig 1900–1931.= *Iulios Polydeukos (Iulius Pollux)*, [w:] *Sofiści i retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I–VII wiek). Słownik biograficzny*, red. Paweł Janiszewski, Krystyna Stebnicka, Elżbieta Szabat, Warszawa 2011, s. 374–375.
- Raaflaub Kurt, 1981, *Zum Freiheitsbegriff der Griechen. Materialien und Untersuchungen zur Bedeutungsentwicklung von 'eleutheros/eleutheria' in der archaischen und klassischen Zeit*, [w:] *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in den Sprachender Welt*, red. Elisabeth Charlotte Welskopf, Berlin.
- Raaflaub Kurt, 1998, s.v. *Freiheit*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart–Weimar, szp. 650–652.
- Raaflaub Kurt, 2004, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, tłum. Renate Francisono, Chicago.
- Rhodes Peter John, 1997, s.v. *Demokratia*, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart–Weimar, szp. 452–455.
- Rodziewicz Artur, 2006, *Ustrój Ateńczyków i jego nieznan autor*, „Meander”, nr 61.
- Rybowska Joanna, 2014, „Dionizos Agathos Daimon”, Łódź–Kraków.
- Słapek Dariusz, 2010, *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków–Warszawa.
- Stengel Edmund E., 1905, s.v. *Eleutheria*, [w:] RE, szp. 2347–2348.
- Trzcionkowski Lech, 2005, *Historyczne aspekty eposu homeryckiego*, [w:] *Literatura Grecji starożytnej. Epika. Liryka. Dramat*, red. Henryk Podbielski, t. 1, Lublin, s. 41–66.
- Turasiewicz Romuald, 1968, *Życie polityczne w Atenach V i IV w. przed n.e. w ocenie krytycznej współczesnych autorów ateńskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- West Martin L., 1992, *Ancient Greek Music*, Oxford.
- West Martin L., 2003, *Muzyka starożytnej Grecji*, tłum. Anna Maciejewska, Maciej Kaziński, Kraków.

- Węcowski Marek, 2009, *Demokracja ateńska w epoce klasycznej*, [w:] *Historia Starożytnych Greków*, Benedetto Bravo, Marek Węcowski, Ewa Wipszycka, Aleksander Wolicki, t. 2, Warszawa.
- Wipszycka Ewa (red.), 2001, *Vademecum historia starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1–2, Warszawa.
- Wirszubski Chaim, 1950, *Libertas as a Political Idea at Rome. The Late Republic and Early Principate*, Cambridge.

Słowniki

- Beekes Robert (red.), 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, t. 1–2, Leiden–Boston.
- Brunner Otto, Conze Werner, Koselleck Reinhart (red.), 1972, *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart.
- Frisk Hjalmar, 1954–1972, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Le Bailly Anatole, 1895, *Le Dictionnaire grec-français*, Paris.
- Liddell Henry G., Scott Robert, Jones Henry S., McKenzie Robert, 2007, *A Greek–English Lexicon*, Oxford.

Źródła

- Arystoteles, 1988, *Retoryka. Poetyka*, tłum. Henryk Podbielski, Warszawa.
- Arystoteles, 2001, *Ustrój polityczny Aten*, tłum. Ryszard Kulesza, Warszawa.
- Eurypides, 1968, *Auge*, fragm. 277, tłum. Romuald Turasiewicz, patrz Turasiewicz.
- Eurypides, 2006–2007, *Tragedie*, tłum. Jerzy Łanowski, Warszawa.
- Herodot, 1959, *Dzieje*, tłum. Seweryn Hammer, Warszawa.
- Hezjod, 1999, *Prace i dni. Teogonia*, tłum. Jerzy Łanowski, Warszawa.
- Homer, 1972, *Iliada*, tłum. Kazimiera Jeżewska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Homer, 1953, *Odyseja*, tłum. Jan Parandowski, Warszawa.
- Horacy, 1951, *Ars poetica*, [w:] *Trzy poetyki klasyczne: Arystoteles, Horacy, Pseudo-Longinos*, tłum. Tadeusz Sinko, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 57, Wrocław.
- Ksenofont, 2008, *Ustrój polityczny Sparty*, tłum. Ryszard Kulesza i współp., Warszawa.
- Liryka starożytnej Grecji*, 1984, tłum. Jerzy Danielewicz, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 92, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Platon, 2005, *Dialogi*, tłum. Władysław Witwicki, Kęty.
- Plutarch, 1977, *Arystydes*, tłum. i oprac. Mieczysław Brożek, [w:] Plutarch z Cheroinei, *Żywoty sławnych mężów*, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Plutarch, 2004, *Żywoty równoległe*, t. 1, tłum. Kazimierz Korus, oprac. Kazimierz Korus, Lech Trzcionkowski, Warszawa.
- Plutarch, 2005, *Żywoty równoległe*, t. 2, tłum. i oprac. Kazimierz Korus, Lech Trzcionkowski, Warszawa.
- Tukidydes, 1991, *Wojna peloponeska*, tłum. Kazimierz Kumaniecki, Biblioteka Narodowa, Seria II, nr 225, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Ze względu na szerokie grono odbiorców nie oddzielałem autorów starożytnych od nowożytnych, podaję jedynie przekłady, z których korzystałem, lub odsyłam do literatury przedmiotu.

The Axiology of Athenian DEMOCRACY

The article is divided into two distinct parts. In the first one, the author shows how the Athenians gradually (from Homer to Cleisthenes, 300 years) matured to recognise DEMOCRACY with its inalienable equivalents FREEDOM and EQUALITY as the highest value of social life. The second part, in turn, focuses on the values that the Athenians connoted with already mature DEMOCRACY.

In the first part of the work, the author discusses how freedom and desire for equality gradually determined the social consciousness of the Greeks and how this became the basis of their entirely original, new democratic system. The second part presents how Cleisthenes' reforms introduced the new system. Its definition was provided by Thucydides in a speech delivered by Pericles: "In name it is called a democracy on account of being administered not in the interest of the few but the many" (*The Peloponnesian War*, Book 2, 37, trans. Steven Lattimore). Further, an attempt is made to reconstruct the axiology of the concept DEMOCRACY in the texts of authors of the classical period. Its value in the eyes of the Athenians of the fifth and fourth centuries BC, in accordance with the tradition presented in the first part of the article, was associated with 'freedom' (*HE ELEUTHERIA*) and 'equality' (*TO ISON*), understood in four aspects: 'equality before the law' (*ISONOMIA*), 'equality relating to the right to speak in the interest of the state' (*ISEGORIA*), 'equality in the right to free expression' (*PARRESIA*) and 'equality in access to offices' (*ISOTIMIA*).

The author of the article attempts to reconstruct the world of axiological associations of an idealised DEMOCRACY as the ripe fruit of FREEDOM. This includes the time when it emerged and flourished in the fifth century BC as well as when it was in decline in the fourth century BC, but also when the Athenians lost their freedom to Philip II of Macedon (338 BC). And so this image passed into the imaginations of all generations of Europeans and became their dream, especially when they felt enslaved by the imposed system. Drawing on the Athenian experience of sacrifice and bloodshed – first the generation of the Marathonomachs and then their heirs – they all knew that freedom, and especially equality, has to be constantly fought for and they should spare no effort to do so in social terms. This idea was perfectly captured in the Greek concept of the citizen *POLITES*, *POLITEUOMAI*, which can be understood as follows: 'I am a citizen and thus I take an active part in the life of my state to make it happy'.

DEMOKRACJA w litewskim dyskursie

Irena Smetonienė

Dla Litwinów demokracja jest ustrojem politycznym, władzą zależną od społeczeństwa, zespołu, woli większości, wyłanianą w wolnych wyborach, gdy decyzje podejmowane są na zasadzie konsensusu, szanowane jest zdanie każdego obywatela, zapewniona jest równość rasowa, równość płci i równość społeczna, a także wolności człowieka, dominuje tolerancja i sprawiedliwość, wszyscy obywatele czują się bezpiecznie i uczestniczą w rządzeniu państwem, zespołem, partią.

Litwini zdecydowanie wybrali zachodnią demokratyczną formę rządów, znają i starają się pielęgnować jej podstawowe wartości, ale demokracja na Litwie wciąż pozostaje w sferze aspiracji, trzeba się jej jeszcze uczyć, nie jest taka, jak na Zachodzie. Elity poszukują powodów, dla których tak trudno o demokrację w kraju, i jako jeden z nich widzą chęć rządzących do wykorzystania demokracji do osobistych celów, zemsty oraz wzajemnych rozgrywek. Społeczeństwo jest sfrustrowane ciągłymi niepowodzeniami, szerzeniem się idei neoliberalizmu, ale też nie jest w stanie wyrwać się z myślenia sowieckiego. Demokracja obejmuje współcześnie to, z czym nie ma nic wspólnego; zapomina się, że demokracja nie jest chaosem ani anarchią, gdyż nieograniczona wolność podważa zasady demokracji, jest nie do opanowania, zaś w demokracji są pewne zasady, których należy przestrzegać.

1. Wprowadzenie

Demokracja odegrała raczej niewielką rolę w historii ludzkości; większość myślicieli widziała więcej jej wad niż zalet. O demokracji mówi się nie tylko w literaturze naukowej, także politycy, dziennikarze i opinia publiczna wyrażają swoje stanowisko na jej temat w różnych komentarzach.

Znaczenie demokracji zaczęto bardziej doceniać po II wojnie światowej. Utrwaliła się koncepcja demokracji liberalnej obejmującej konstytucyjny porządek państwa. Za liberalny uważany jest sy-

stem polityczny, w którym prawa jednostki i różnych grup są dobrze chronione oraz w którym istnieją niezależne od państwa sfery społeczeństwa obywatelskiego i życia prywatnego. Według Jeana Grugela „małżeństwo” terminów „demokracja” i „liberalizm” okazało się sukcesem. Demokracja liberalna zaczęła być postrzegana jako jedyna forma demokracji, a szczególnie jako przeciwieństwo komunizmu i faszyzmu (więcej zob. Spurga 2012).

Litwa była i nadal pozostaje wschodnim pograniczem cywilizacji zachodniej; przez cały XIX i połowę XX wieku była pod panowaniem innej cywilizacji. Dlatego też w litewskiej przestrzeni kulturowej splatają się bardzo różne wartości, na przykład skrajny indywidualizm i słaba aktywność społeczna. Z wielkim trudem dałoby się zaszczepić na Litwie ducha demokracji nowoczesnej, gdybyśmy nie żyli właśnie w epoce demokracji. Tylko aktywne prozachodnie społeczeństwo obywatelskie Litwy może zagwarantować pomyślny rozwój nowoczesnej demokracji w warunkach globalizacji. Aby to zrobić, musimy poznać mocne i słabe strony naszego społeczeństwa obywatelskiego.

9 lutego 1991 roku odbyło się na Litwie referendum niepodległościowe. Ponad 90% głosujących, którzy stanowili więcej niż 76% wszystkich obywateli posiadających czynne prawo wyborcze, opowiedziało się za niepodległą i demokratyczną Litwą. Naród litewski raz jeszcze potwierdził obraną drogę niepodległości, wierność historycznym Aktom z 16 lutego 1918 roku i 11 marca 1990 roku oraz przywiązanie do tradycji litewskiego ruchu oporu. Ale co innego wybór, a co innego – życie według wybranego modelu. „Jednak w praktyce demokracja bezpośrednia na Litwie jest ledwo zauważalna. Mało tego, coraz mniej obywateli ma zaufanie do demokracji przedstawicielskiej”¹ (Beržiūnas 2021). Litewskie elity świadomie lub nieświadomie promują dwie sprzeczne wartości – służbę publiczną państwu i kontrolę państwową. Ta sprzeczność stwarza sprzyjające warunki dla rozprzestrzeniania się biurokracji, skutecznie zawęża, a nawet eliminuje osobistą odpowiedzialność prawną i zamienia władzę w biznes. Zachodnia koncepcja społeczeństwa obywatelskiego jest nierozzerwalnie związana z ideą związku między wolnością a odpowiedzialnością członków społeczeństwa. Jednak w społeczeństwie litewskim żywe jest błędne przekonanie, że jednostka może być całkowicie wolna i że wolność to brak ograniczeń.

¹ *Vis dėlto tiesioginės demokratijos praktikos Lietuvoje vos pastebimos. Maža to, vis mažiau piliečių pasitiki atstovaujamaja demokratija.*

Współczesne społeczeństwo litewskie przechodzi jeden z najtrudniejszych etapów swojego rozwoju; jego cechą charakterystyczną jest dezorganizacja społeczna – słaby, pękający, a nawet zerwany związek między wartościami kulturowymi a normami zachowań społecznych. Dezorganizacja społeczna jest wynikiem zakłócenia stosunków i integracji społecznej, co – obiektywnie rzecz ujmując – spowodowane było przywróceniem narodowi litewskiemu ustroju państwowego i przejściem od totalitaryzmu sowieckiego do demokratycznego porządku społecznego. To przejście stanowiło proces, w którym konieczna była transformacja struktury społeczeństwa, a zwłaszcza jego instytucji – moralności i prawa. Dezorganizacja społeczna jest nieuniknionym negatywnym zjawiskiem związanym z przebudową struktury społecznej, która zmienia się wraz ze wzmocnieniem funkcji kontroli społecznej i wzrostem kapitału społecznego. Jednak kontrola społeczna i kapitał społeczny na Litwie nie umocniły się jeszcze na tyle, aby zapewnić umocnienie związku między ogólnymi wartościami kulturowymi a normami zachowań społecznych. Wpłynęło na to przede wszystkim ukształtowanie się stanu moralnego i prawnego, który nie odpowiadał interesom społecznym: społeczeństwo, a zwłaszcza jego elity, zbyt mało uwagi przywiązywało do umacniania związku między rozszerzaniem granic wolności a wartościami społecznymi (więcej zob. Imbrasaitė, Žilys, Bartuškaitė 2011; Nefas, Smalskys, Šlapkauskas 2011).

2. Krótki przegląd badań nad konceptem

Naukowcy podejmują temat demokracji w takim czy innym aspekcie w opracowaniach, rozprawach, artykułach naukowych. Poza już wspomnianymi należy wyróżnić takie prace, jak: P. Ragauskas *Demokratijos sampratos atspindžiai Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje* [Przejawy pojęcia demokracji w orzecznictwie Sądu Konstytucyjnego Litwy, 2016], R. Grigas *Tautinė savivoka* [Samoświadomość narodowa, 2001], *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų* [Prawo i demokracja. Demokracja na Litwie: między Zachodem a Wschodem, 1990–2007] (2009), R. Žiliukaitė, A. Ramonaitė, L. Nevinskaitė, V. Beresnevičiūtė, I. Vinogradnaite *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis* [Nieodkryta moc. Mapa litewskiego społeczeństwa obywatelskiego, 2006], A. Jokubaitis *Politika be vertybių* [Polityka bez wartości, 2008], Z. Norkus *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė*

transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu [Jaka demokracja, jaki kapitalizm? Transformacja postkomunistyczna na Litwie z punktu widzenia porównawczej socjologii historycznej, 2008], A. Degutis *Kaip galima liberalizmo tironija* [Jak jest możliwa tyrania liberalizmu, 2010], E. Spruogis *Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos* [Przeznaczenie społeczne i funkcje nowoczesnego państwa demokratycznego, rozprawa doktorska, 2002].

Szczególnie dużo refleksji na temat demokracji pojawia się w mediach. Komentarze i artykuły dla opinii publicznej piszą naukowcy (filozofowie, socjologowie, politolodzy), dziennikarze, na przykład: E. Aleksandravičius *Prie laisvės dvidešimtmečio slenksčio: kodėl neįstengiame džiaugtis Lietuvos laimėjimais?* [U progu dwudziestu lat wolności. Dlaczego nie możemy cieszyć się z osiągnięć Litwy?] (bernardinai.lt.); L. Donskis *Atsitokėjimo ir lūžio metas* [Czas opanowania i przełomu] (bernardinai.lt.); V. Kukulas *Pagaliau išsiaiškinkim savo tautybę* [Wreszcie poznajmy naszą narodowość] (delfi.lt); J. Karosas *Mūsų demokratijos pamatų tikrinimas. I ir II dalys*. [Badanie fundamentów naszej demokracji. Części I i II] (delfi.lt); V. Laučius *Politikai paniškai bijo teisės balsuoti internet* [Politycy panicznie boją się głosowania online] (delfi.lt); V. Radžvilas [Wsyzający wir globalizmu. Mit czy rzeczywistość] (lrytas.lt); V. Beržiūnas *Apie demokratiją Lietuvoje* [O demokracji na Litwie] (delfi.lt) i in.

3. Koncept w świetle danych systemowych

Analizę danych słownikowych należałoby rozpocząć od *Tarptautinių žodžių žodynas* [Słownika wyrazów obcych, TŻŻ], gdyż *demokracja* to wyraz grecki, który w języku litewskim ma status wyrazu obcego. Wspomniany słownik zawiera dwa znaczenia analizowanego leksemu: *demokrātija* [gr. *dēmokratia* – ‘władza ludu’] to: 1) ‘valdžia, faktiškai ar formaliai kylanti iš visuomenės (bendruomenės) daugumos valios’ [władza, która faktycznie lub formalnie wynika z woli większości społeczeństwa (wspólnoty)]; 2) ‘visuomeninių organizacijų, darbo kolektyvų tvarkymosi principas, pagrįstas narių savaveiksmiškumu, aktyviu dalyvavimu organizacijų veikloje ir vadovavime; vadovaujančiųjų organų renkamas, pakeičiamumas, atsiskaitomumas kolektyvui’ [zasada kierowania organizacjami publicznymi i zespołami pracowniczymi oparta na samodzielności członków, aktywnym udziale w działalności i kierowaniu organiza-

cjami; możliwość wyboru, zamiennność organów zarządzających, odpowiedzialność przed zespolem].

Jak widać, pierwsze znaczenie jest najbliższe greckiemu wyrazowi, drugie zaś obejmuje realia dnia dzisiejszego, wymieniane są zespoły pracownicze, organizacje. Podobnie demokracja jest definiowana w słownikach języka litewskiego.

Lietuvių kalbos žodynas [Słownik języka litewskiego, LKŽ] podaje następujące znaczenia: 1) DŽ ‘politinė santvarka, kai valdžia priklausoma renkams atstovams’ [DŽ (duży słownik): ustrój polityczny, w którym władza należy do wybranych przedstawicieli]; 2) ‘organizacijos vadovybės renkamas bei jos priklausomumas nuo narių daugumos valios: *Vidinė partijos demokratija*’ [wybieralność kierownictwa organizacji i jego uzależnienie od woli większości członków: *Demokracja wewnątrzpartyjna*].

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas [Słownik współczesnego języka litewskiego, DLKŽ] rejestruje znaczenia: 1) ‘politinė valdžia, priklausanti nuo visuomenės valios’ [władza polityczna zależna od woli społeczeństwa]; 2) ‘organizacijos vadovybės renkamas bei jos priklausymas nuo narių valios: *Vidinė partijos demokratija*’ [wybieralność kierownictwa organizacji i jego uzależnienie od woli większości członków: *Demokracja wewnątrzpartyjna*].

Znaczenia podane w LKŽ i DLKŽ są zbliżone, chodzi o ustrój polityczny, prawo do głosowania, reprezentację, udział w zarządzaniu organizacją, a partie pojawiają się obok organizacji.

W *Antonimų žodynas* [Słowniku antonimów] pojawia się jeden antonim wyrazu *demokracja*. Jako że *demokratija* ‘demokracja’ jest władzą polityczną zależną od woli społeczeństwa, przeciwieństwem dla tego leksemu jest *autokrātija* ‘autokracja’ – władza polityczna należąca do jednej osoby. Antonim jeszcze bardziej podkreśla istotę pojęcia – demokracja to władza społeczeństwa.

W *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas* [Systemowym słowniku języka litewskiego] zawartych jest wiele wyrazów związanych z *demokracją*. Nie można ich uznać za synonimy, ponieważ nie mogą zastępować się nawzajem. Niektóre z nich to tylko nazwy wybieralnych organów w innych krajach, ale są też takie, które podkreślają istotę samego pojęcia: *parlamentas*, *parlamentarizmas*, *Seimas*, *respublika*, *rinkimai*, *balsas*, *referendumas*, *plebiscitas*, *deputatas*, *parlamentaras*, *mandatas*, *rinkti*, *balsuoti*, *bolotiruotis*, *išrinkti* [parlament, parlamentaryzm, Sejm, republika, wybory, głos, referendum, plebiscyt,

poseł, parlamentarzysta, mandat, wybierać, głosować, kandydować, wybrać]. Powyższe wyrazy mogą posłużyć do podsumowania najważniejszych cech demokracji: prawa obywateli do głosowania i wybierania najlepszych przedstawicieli do najważniejszego organu ustawodawczego, nadania im mandatu do uchwalania ustaw i innych aktów prawnych niezbędnych do wspierania wybranego przez obywateli w referendum ustroju; prawa do kandydowania w wyborach i udziału w rządzeniu państwem.

4. Koncept w świetle danych ankietowych

Bardzo ważne dla opisu konceptu są poglądy młodych ludzi na temat DEMOKRACJI. Aby dowiedzieć się, co to pojęcie oznacza dla młodzieży, studentom pierwszego i drugiego roku Uniwersytetu Wileńskiego zadano pytanie: „Kas yra tikroji DEMOKRATIJA?” [Czym jest prawdziwa DEMOKRACJA?]. Przeprowadzono wywiady ze 102 respondentami, 50 z nich studiowało nauki ścisłe, 52 – przyrodnicze i humanistyczne, 48 to mężczyźni, 54 – kobiety. Z odpowiedzi wybrano deskryptory, których udział procentowy rozłożył się w następujący sposób: *balsavimas* ‘głosowanie’ – 20,19%, *nuomonė* ‘opinia’ – 18,10%, *laisvė* ‘wolność’ – 10,05%, *lygybė* ‘równość’ – 9,4%, *valstybės valdymo forma* ‘forma rządów’ – 9,15%, *teisės* ‘prawa’ – 5,25%, *rinkimai* ‘wybory’ – 4,50%, *teisingumas* ‘sprawiedliwość’ – 3,60%, *politika* ‘polityka’ – 3,58%, *galimybė rinkti valdžią* ‘możliwość wyboru władzy’ – 2,93%.

Prawo do głosowania jest zatem ważne dla młodych ludzi, jako że mogą głosować w wyborach i wybrać najlepszą władzę, która zapewni równość, wolność i sprawiedliwość na demokratycznych podstawach. Ważnymi aspektami pojęcia DEMOKRACJI są prawa, możliwość wyrażania własnego zdania. Ponad 9% respondentów podkreśla, że demokracja jest formą rządów w państwie.

Inne deskryptory, takie jak: *parlamentas*, *istorijos pamoka*, *istorija*, *valdžia*, *mažumų teisių užtikrinimas*, *saugumas* [parlament, lekcja historii, historia, władza, zapewnienie praw mniejszości, bezpieczeństwo] nie stanowią 2%, jednak są mimo wszystko ważne dla młodzieży. Wynika z nich, że pojęcia DEMOKRACJI młodzież uczy się na lekcjach historii, utożsamia ją z organem ustawodawczym – parlamentem, władzą. Demokracja jako forma sprawowania rządów pozwala bezpiecznie czuć się w kraju, gwarantuje prawa mniejszości – a choć ten aspekt nie jest podkreślany przez wszystkich, dla

niektórych jest bardzo ważny, ponieważ pozwala mniejszościowym wspólnotom narodowym poczuć się na równi z innymi w kraju i pielęgnować swoją kulturę i język.

W swoich odpowiedziach młodzi ludzie zawarli różne refleksje. Najczęściej podkreślali podstawowe wolności: *Demokratija, mano manymu, yra žmogaus laisvė rinktis, kaip gyventi, kaip atrodyti, kaip kalbėti, už ką balsuoti. Demokratija yra laisvė gyventi* (pabraukta studento) [Moim zdaniem demokracja to wolność wyboru, jak żyć, jak wyglądać, jak mówić, na kogo głosować. **Demokracja jest wolnością życia** (podkreślenie respondenta)]. *Kiekvienas žmogus gali turėti savo nuomonę* [Każdy może mieć swoje zdanie] – pisze autor innej odpowiedzi; ważne, by ta opinia została usłyszana, by wsłuchano się w nią. Młodzi ludzie chcą być istotni w procesie rządzenia państwem, ważna jest dla nich *balso svarba, nuomonės išgirdimas* [waga głosu i wysłuchanie opinii]. Czytając w różnych mediach o upadającej demokracji (o czym będzie mowa w dalszej części), studenci chcą, by: *Lietuvanepasuktų iš vakarietiško demokratijos kelio* [Litwa nie odwróciła się od zachodniej drogi demokracji], *žebų žmonėms daugiau būtų aiškinama, kas yra tikra demokratija* [ludziom lepiej wytłumaczono, czym jest prawdziwa demokracja], *žebų pojęcie DEMOKRACJI samprata nebūtų iškraipoma* [nie zostało wypaczone], *žebų politikai, pasinaudoję tuo, kad yra išrinkti ir jiems į rankas įduotas valstybės vairas, nepradėtų demokratijos keisti į diktatūrą* [politycy, wykorzystując fakt, że zostali wybrani i otrzymali w swoje ręce ster rządzenia państwem, nie zaczęli zamieniać demokracji w dyktaturę]. Bardzo ważne jest, że młodzi ludzie rozumieją potrzebę odpowiedzialnego głosowania. *Balsavimas ir jo atsakomybė* [głosowanie i związana z nim odpowiedzialność] zostały podkreślone w wielu odpowiedziach.

Należy zauważyć, że odpowiedzi studentów nie odzwierciedlają drugiego znaczenia demokracji, zawartego w słownikach, tj. studenci kojarzą pojęcie DEMOKRACJI tylko z życiem państwa.

5. Koncept w świetle wybranych tekstów

Wybór tekstów dotyczących pojęcia DEMOKRACJI nie jest duży. Oczywiście nie znajdziemy tego pojęcia w folklorze, bez którego nie jest możliwy żaden opis konceptu, ubogi byłby też korpus literatury. Najlepszym sposobem analizy jest wybór tekstów medialnych, w których politycy, politolodzy, dziennikarze i naukowcy z różnych dziedzin prezentują opinii publicznej swoje zdanie; wreszcie opinia

jest wyrażana również przez samo społeczeństwo. Warto zaznaczyć, że w tekstach również dominuje pogląd, że demokracja jest powiązana z rządzeniem państwem. Partie podkreślają w swoich programach, że pielęgnują demokrację jako wartość, nie precyzując tego jako rzeczy oczywistej, na przykład: *Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) yra politinė partija, jungianti socialdemokratinių pažiūrų Lietuvos Respublikos piliečius, siekiančius įgyvendinti Lietuvoje laisvę, demokratiją, socialinę teisingumą ir solidarumą* [Litewska Partia Socjaldemokratyczna (LSDP) jest partią polityczną zrzeszającą obywateli Republiki Litewskiej o poglądach socjaldemokratycznych, dążących do utrwalenia na Litwie wolności, demokracji, sprawiedliwości społecznej i solidarności]².

W ramach badania opracowano korpus 350 zastosowań, do analizy wybrano najbardziej wyraziste przykłady, ponieważ we wszystkich myśli są podobne: demokracja na Litwie jest bardzo ważna, ale częściej poszukuje się jej wad niż zalet. Przyczyny tego są różne, zostaną pokazane na przykładach.

5.1. Celowe jest rozpoczęcie od dyskursu polityków. Politycy, choć negatywnie oceniani przez część społeczeństwa, mają istotny wpływ na opinię, ich myśli są powtarzane lub krytykowane, nie pozostawiają obojętnym. Przewodniczący Sejmu Restytucyjnego, profesor Vytautas Landsbergis (podobnie jego wnuk, minister Gabriel Landsbergis), jest skłonny mówić o demokracji w kraju z teoretycznego punktu widzenia, podkreślać jej dobre cechy, co było głównym celem Sąjūdisu (litewskiej organizacji popierającej przemiany demokratyczne):

[1] *Gerbkim save ir **demokratiją** pasaulį, teisės pasaulį, už kurį toliau kovojame.*

[Szanujmy siebie i świat **demokracji**, świat prawa, o który walczymy dalej.] (V. Landsbergis, 2 VII 2021).

[2] ***Demokratija** vystėsi visuomenėms ir bendruomenėms kuriant principus bei taisykles, kurios formavo moralinę pamatą biologiniams išlikimui ir augimui, atsisakant egoizmo ir susinaikinimo.*

Demokracja ewoluowała, gdy społeczeństwa i wspólnoty wypracowywały zasady i reguły, które stworzyły moralny fundament biologicznego przetrwania i rozwoju, wyrzekając się egoizmu i unicestwienia.] (V. Landsbergis, 28 XI 2013).

² <https://www.lsdpl.lt/apie/partijos-statutas/>

[3] *Demokratiųjų valstybių solidarumas yra stipriausias ginklas prieš totalitarinių režimų veiksmus, ne tik Europoje, bet ir visame pasaulyje.*

[Solidarność państw **demokratycznych** jest najsilniejszą bronią przeciwko działaniom reżimów totalitarnych nie tylko w Europie, ale i na całym świecie.] (G. Landsbergis, 16 VII 2021).

Landsbergisowie przekonują zatem, że demokracja to świat prawa [1], w którym tworzone są zasady i reguły, kształtuje się moralna podstawa państwa [2], a państwo demokratyczne jest przeciwieństwem państwa totalitarnego [3].

Podobnie demokrację określa prezydent Dalia Grybauskaitė:

[4] *Geriausias jubilėjaus paminėjimas – mūsų pasiryžimas saugoti **demokratiją** bet kokiomis aplinkybėmis, kad Lietuva visada išliktų **demokratine** Respublika, kokia ją paskelbė Steigiamasis Seimas prieš šimtą metų.*

[Najlepszym upamiętnieniem tej rocznicy jest nasza determinacja, by chronić **demokrację** w każdych okolicznościach, aby Litwa na zawsze pozostała republiką **demokratyczną**, jak ogłosił sto lat temu Sejm Założycielski.] (Grybauskaitė, 15 V 2020).

[5] *Demokratija neįmanoma be tolerancijos ir pagarbos kiekvieno žmogaus teisėms ir laisvėms. Nuogąstavimais ir draudimais **demokratiųjų** vertybių neįtvirtinsi. Jas reikia išsiugdyti.*

Demokracja nie jest możliwa bez tolerancji i poszanowania wobec praw i wolności każdego człowieka. Narzekanie i zakazy nie ustanowią wartości **demokratycznych**. Trzeba je rozwijać.] (Grybauskaitė, 25 V 2009).

Ze słów prezydent wynika, że w demokracji niezbędna jest tolerancja, poszanowanie praw i wolności człowieka [5], właśnie taką formę rządów wybrały elity Litwy przed stu laty, powinniśmy jej chronić na wszelkie sposoby [4].

W mowach prezydenta Valdas Adamkus pojawia się myśl, że demokracji należy się nauczyć, nasza demokracja nie jest jeszcze taka, jak na Zachodzie [6], że jego celem w czasie sprawowania rządów było właśnie umocnienie demokracji w kraju [7]:

[6] *Išdrįstu pasakyti, kad galbūt mums dar trūksta tos vakarietiškos kultūros, **demokratijos**, apie kurią dažnai kalbame, bet dar ne pagal ją gyvename.*

[Śmiem twierdzić, że być może wciąż brakuje nam tej zachodniej kultury, **demokracji**, o której często mówimy, ale jeszcze zgodnie z nią nie żyjemy.] (Adamkus, 23 VI 2017).

[7] *Tikėjau, kad galiu padėti savo tautai eiti integracijos į Vakarų bendruomenę keliu, plėtoti **demokratiją** ir kelti visuomenės gerovę.*

[Wierzyłem, że mogę pomóc mojemu narodowi na drodze integracji ze wspólnotą zachodnią, w rozwijaniu **demokracji** i podnoszeniu dobrobytu społeczeństwa.] (Lopata, 1 VII 2014).

5.2. Społeczeństwo z zainteresowaniem śledzi **myśli politologów**. Dyskurs ten zawsze spotyka się z wieloma komentarzami, spostrzeżenia politologów są powtarzane przez polityków, na ich podstawie organizowane są dyskusje.

[8] ***Demokratijai** itin svarbus santūrumas, kai politikai nelaiko vienas kito priešais (greičiau konkurentais) ir nepiktinaudžiauja institucijomis, kad įgyvendintų savo siekius ir kerštus.*

[Dla **demokracji** kluczowy jest umiar, gdy politycy nie postrzegają siebie nawzajem jako przeciwników (a raczej konkurentów) i nie wykorzystują instytucji do realizacji swoich aspiracji i zemsty.] (Jastramskis, 8 I 2022).

[9] *Tiesioginės **demokratijos** sąvoka apibūdina tokį valdymo modelį, kai piliečiai tiesiogiai dalyvauja sprendimų priėmimo procese, savo valią išreiškdami referendumuose, plebiscituose ar apklausose.*

[Pojęcie **demokracji** bezpośrednio opisuje model rządzenia, w którym obywatele są bezpośrednio zaangażowani w proces podejmowania decyzji, wyrażając swoją wolę w referendumach, plebiscytach czy sondażach.] (Beržiūnas, 18 V 2021).

[10] ***Demokratiją** apibrėžia institucijos ir procedūros, kurios užtikrina, kad politiniai sprendimai, įstatymai, t. y. valstybės materija, priklauso nuo demosu (visų piliečių, turinčių lygią balsavimo teisę) valios.*

Demokrację określają instytucje i procedury, które zapewniają, że decyzje polityczne, ustawy, tj. materia państwowa zależy od woli *demosu* (wszystkich obywateli z równymi prawami wyborczymi.) (Merkinaitė, 28 VII 2016).

Podane przykłady pokazują, że politolodzy starają się pokazać istotę demokracji jako modelu rządzenia, w którym wola obywateli jest najważniejsza. Wyraża się to w prawie do głosowania, w referendum, plebiscycie, sondażu [9, 10]. Mažvydas Jastramskis zwraca uwagę polityków na to, że po zdobyciu zaufania obywateli nie wolno im zapominać o najważniejszych elementach demokracji, że nie mogą wykorzystywać otrzymanej władzy do celów osobistych, zemsty, wzajemnych walk [8].

5.3. Dyskurs filozoficzny jest również bardzo ważny w życiu publicznym. Zawiera mniej refleksji teoretycznej, a więcej krytyki, dlatego dla niezadowolonej części społeczeństwa dyskurs ten jest jeszcze ważniejszy niż omówione wcześniej. Alvydas Jokūbaitis, jeden z najbardziej wpływowych obecnie przedstawicieli światopoglądu chrześcijańskiego, mówi tak:

[11] *Atrodo, kad pasaulis nebeturi rimtumo, paskendo internetiniuose plepauose ir tapo laisvas iki pamišimo. Tai peržengia **demokratijos** ribas.*

[Świat nie wydaje się już poważny, pogrążył się w internetowych gadkach i stał się wolny aż do szaleństwa. Tak przekracza granice **demokracji**.] (Jokubaitis, 8 IX 2021).

[12] ***Demokratija** yra tiesiog valdžios legitimavimo procedūra, o ne santvarka.*

Demokracja to po prostu procedura legitymizacji władzy, a nie ustrój.] (Jokubaitis, 27 VI 2018).

[13] ***Demokratija** pandemijos akivaizdoje perėjo prie nematomo viruso sukurtos diktatūros. Vos tik bus nugaltas virusas, viskas sugrįs į savo vėžes iki naujo rimtesnio likimo išbandymo.*

Demokracja w obliczu pandemii przeszła do dyktatury stworzonej przez niewidzialnego wirusa. Gdy tylko wirus zostanie pokonany, wszystko wróci na właściwe tory, aż pojawi się nowe, poważniejsze wyzwanie.] (Jokubaitis, 29 IV 2020).

[14] *Lietuviškoji **demokratija** per trisdešimt pokomunistinių metų neperkūrė žmogaus santykio su savimi ir kitais. Kai tai buvo bandoma daryti, **demokratijos** palydove tapdavo į moralinę pakilimą nevedanti masinė kultūra. Mūsų **demokratija** ne tik neauga, bet pamažu vysta nuo nesibaigiančių atstovaujamuosius **demokratijos** nesėkmių.*

[Litewska **demokracja** nie zmieniła relacji człowieka z samym sobą i z innymi w ciągu trzydziestu lat postkomunistycznych. Gdy podejmowano takie próby, satelitą **demokracji** stawała się kultura masowa, nieprowadząca do moralnego wzrostu. Nasza **demokracja** nie tylko nie rośnie, ale powoli upada w wyniku niekończących się niepowodzeń **demokracji** przedstawicielskiej.] (Jokubaitis, 18 V 2017).

Filozof w dzisiejszym życiu widzi przejawy zniekształconej demokracji. Demokracja gwarantuje prawa i wolności człowieka, ale nieograniczona wolność podważa zasady demokracji [11], gdyż jest nie do opanowania. Wydaje się, że demokracja staje się nie formą rządów, a procedurą legitymizacji władzy, przy czym szala przechyla się ostro na stronę władzy [12], prowadząc do dyktatury [13]. W opi-

nii Jokūbaitisa demokracja na Litwie „nie rośnie” z powodu ciągłych niepowodzeń, kultury masowej, niemożności wyrwania się z myślenia sowieckiego [14].

Młody filozof Linas Kojala zdaje się odpowiadać profesorowi, dlaczego demokracja z takim trudem toruje sobie drogę: obywatele powierzyli podejmowanie decyzji bardzo różnie myślącym osobom, sama demokracja nie jest przystosowana do szybkich kroków, wątpi w siebie, ma wiele słabości, praktycznie dalej pozostaje młodą formą rządów, trudno zbudować harmonijne relacje między prawami, wolnościami i „konkurencyjnymi wyborami”:

[15] *Demokratija turi nemažai silpnybių. Pirma, ji gali atrodyti chaotiška. Kadangi sprendimų priėmimo procese dalyvauja daugybė įvairiai mąstančių veikėjų, ima atrodyti, jog bendras sutarimas neįmanomas. Demokratinė sistema nėra natūraliai pritaikyta spartiems žingsniams. Galiausiai demokratija nuolatos abejoja savimi. Nėra lengva išsaugoti sistemą, kuri remiasi žmogaus teisėmis, žodžio ir sąžinės laisvės principais, konkurencingais rinkimais. Juk demokratija – prieš šimtmečius aprašyta, bet palyginti neseniai valstybių tarpe įsivyravusi valdymo forma.*

Demokracja ma wiele słabych stron. Po pierwsze, może wyglądać chaotycznie. Ponieważ w proces decyzyjny zaangażowanych jest wiele różnych osób, wydaje się, że konsensus nie jest możliwy. System **demokratyczny** nie jest naturalnie przystosowany do szybkiego działania. Wreszcie **demokracja** ciągle wątpi w siebie. Utrzymanie systemu opartego na prawach człowieka, zasadach wolności słowa i sumienia, konkurencyjnych wyborach nie jest łatwe. W końcu **demokracja** jest formą rządów opisaną przed wiekami, ale stosunkowo niedawno zaczęła umacniać się w państwach.] (Kojala, 9 VIII 2021).

Vytautas Radžvilas zauważa, że ludzie przestają ufać najważniejszym instytucjom państwa, partiom, od których oczekują zagwarantowania demokracji, dlatego zaczynają utożsamiać władzę z ustrojem i kwestionować samą demokrację:

[16] *Tiesiogine nusivylimu šalies politiniu gyvenimu išraiška tapo tolydžio didėjęs nepasitikėjimas pagrindinėmis valstybinės valdžios institucijomis, partijomis ir visa demokratine politine sistema.*

[Bezpośrednim wyrazem frustracji życiem politycznym kraju stał się wzrost nieufności do głównych instytucji państwowych, partii i całego **demokratycznego** systemu politycznego.] (Radžvilas, 29 XI 2011).

Ten sam problem – nieufność ludzi – widzi lewicowy filozof Andrius Bielskis. Prowadzi ona do zachwiania podstaw demokracji –

ludzie zaczynają głosować na tych, którzy obiecują to, czego nie da się osiągnąć i tak tworzy się błędne koło: obywatele wybierają nie tych, wybrani nie mogą dotrzymać obietnic, ludzie są rozczarowani władzą, a w kolejnych wyborach wybierają nowych „ratowników”:

[17] Žmonės nepasitiki politikais ir tradicinėmis partijomis, netiki svarbiausiomis **demokratijos** institucijomis ir renkasi balsuoti už tuos, kurie žada daryti tai, ko nedarys.

[Ludzie nie ufają politykom i tradycyjnym partiom, nie wierzą w najważniejsze instytucje **demokratyczne** i głosują na tych, którzy obiecują zrobić to, czego nie robią.] (Bielskis, 6 III 2020).

5.4. W mediach w kwestii demokracji często wypowiadają się również naukowcy z różnych dziedzin. W **dyskursie naukowym** dominuje krytyka wobec władzy, która nie rozumie zasad demokracji:

[18] *Bet europinė demokratija visuomet palieka ir kritikos galimybę. Tai vidinės laisvės teisė. Ir demokratijos pagrindas. Tai nėra saviplaka ar savęs menkinimo sindromas – tai brandžios pilietinės visuomenės ženklas.*

[Ale europejska **demokracja** zawsze uwzględnia możliwość krytyki. Jest to prawo do wewnętrznej wolności. I podstawa **demokracji**. To nie jest objaw samobiczowania czy samooczerniania – to oznaka dojrzałego społeczeństwa obywatelskiego.] (Kuolys, 12 VII 2019).

[19] *Liūdna, bet frazės apie „demokratijos plėtojimą ir stiprinimą“ partijų susitarime skamba taip pat ciniškai kaip Vladimiro Putino kalbose. Tą cinizmą dar labiau išryškina Seimo partijų sprendimas imtis savivalės – paminti Konstituciją, įstatymus ir sužlugdyti 320 tūkstančių piliečių inicijuotą referendumą.*

[Niestety, ale sformułowania o „rozwoju i umacnianiu **demokracji**” w porozumieniu partii brzmią równie cynicznie, jak przemówienia Władimira Putina. Ten cynizm potęguje jeszcze decyzja partii sejmowych o samowoli – podeptaniu Konstytucji, ustaw i zerwaniu referendum zainicjowane go przez 320 tys. obywateli.] (Kuolys, 12 VII 2019).

[20] *Ir su demokratija partnerystė turi tiek pat bendra kiek pirkimo-pardavimo kontraktas, nuomos įsipareigojimai ar paveldėjimo teisė: savaime – nieko (šie dalykai puikiai galimi ir be demokratijos), nebent nedemokratiškai būtų ribota prieiga daliai piliečių prie jų, bet tai jau kitas, atskiras klausimas.*

[Partnerstwo z **demokracją** ma tyle samo wspólnego, co umowa kupna-sprzedaży, dzierżawy czy prawo spadkowe – nic (te rzeczy są możliwe bez **demokracji**), chyba że w sposób **niedemokratyczny** został ograniczony do nich dostęp niektórym obywatelom, ale to już inna, osobna kwestia.] (Vasiliauskaitė, 19 X 2020).

W swoich wystąpieniach Darius Kuolys podkreśla, że podstawą demokracji jest wewnętrzne prawo do wolności. W demokracji istnieje możliwość krytyki, ale nie jest to samobiczowanie czy samooczerznianie [18], a przejaw społeczeństwa obywatelskiego. Jednak władze traktują pojęcie DEMOKRACJI na swój sposób, rozumieją ją jako swoją nieograniczoną władzę, zaczynają umniejszać rolę obywateli, pozbawiać ich prawa do wyrażania poglądów za pomocą ważnego narzędzia utrwalania demokracji – referendum [19]. Nida Vasiliauskaitė, przedstawicielka lewicy, również mówi o zniekształconej koncepcji demokracji. Demokracja obejmuje wszystko, czego się chce, chociaż niektóre rzeczy nie mają nic wspólnego z wolą większości [20].

5.5. W dyskusjach słyszalny jest też głos **dziennikarzy**. To prawda, że w dyskusje włączają się tylko najbardziej doświadczeni, którzy starają się reagować na myśli wyrażane wcześniej przez różne grupy i kształtować opinię publiczną, wyjaśniać najważniejsze aspekty demokracji:

[21] *Demokratija yra taisyklės ir jų laikymasis. Nesilaikai taisyklių, šian dien net į padorų restoraną be galimybės paso nebepateksi.*

Demokracja to zasady i ich przestrzeganie. Jeśli nie będziesz przestrzegał zasad, dziś bez paszportu covidowego nie dostaniesz się nawet do porządnej restauracji.] (Valatka, 5 IX 2021).

[22] *Šiuolaikinės demokratijos modelį, įsigalėjusį po Antrojo pasaulinio karo ir iš esmės tarnavusį gerovės valstybės tikslams, praėjusio amžiaus paskutiniame ketvirtyje ėmė keisti neoliberalizmas.*

[Model współczesnej **demokracji**, który zapanował po II wojnie światowej i w zasadzie służył celom państwa dobrobytu, w ostatnim ćwierćwieczu ubiegłego wieku zaczął zastępować neoliberalizm.] (Laučius, 16 X 2018).

Rimvydas Valatka podkreśla, że demokracja to nie chaos czy anarchia – to pewne zasady, których należy przestrzegać [21]. Vladimir Laučius szuka przyczyn upadku demokracji. Jego zdaniem ten model rządzenia zaczął już w minionym wieku być zastępowany przez neoliberalizm i to właśnie w tym należy szukać powodów upadku idei demokracji [22].

5.6. **Spółeczeństwo** reaguje na opinie naukowców, filozofów, politologów i dziennikarzy. Zwykle pojawia się reakcja na jakieś wydarzenie lub zjawisko, dla którego przykrywkę stanowi, w ocenie komentatorów, demokracja:

[23] Aršiausi LGBT ir **demokratijos** „lyderiai“ nepajuto, kaip patys pavirto tuo prieš ką kovojo: didžiaisiais diskriminatoriais [...].

[Najbardziej zaciekli „przywódcy” LGBT i **demokracji** nie poczuli, że stali się tym, z czym walczyli: największymi dyskryminatorami [...].] (Lago, 3 III 2021).

[24] Gyvename **demokratinėje** šalyje, kurioje kiekvienas turi teisę laisvai reikšti savo įsitikinimus, organizuoti savo renginius. O jei jau kalbame apie grėsmes **demokratijai**, verta susimąstyti, ar tikrai Kovo 11-osios eitynėse dalyvaujantys keliasdešimt skustagalvių yra pati didžiausia grėsmė?

[Żyjemy w **demokratycznym** kraju, w którym każdy ma prawo do swobodnego wyrażania swoich przekonań, do organizowania własnych imprez. A skoro już mówimy o zagrożeniach dla **demokracji**, to warto się zastanowić, czy dziesiątki osób z ogolonymi głowami, które uczestniczą w marszu 11 marca to rzeczywiście największe zagrożenie?] (Švagžlys, 17 I 2013).

Widać, że demokrację od dyskryminacji dzieli tylko jeden krok, wszelka krytyka jest postrzegana jako niedemokratyczna [23], za zagrożenie dla demokracji zaczyna być uważane to, co gwarantuje demokracja – swobodne wyrażanie przekonań, organizowanie wydarzeń.

5.7. W dyskursie feministycznym równość jest kluczową cechą demokracji:

[25] Jeigu prieš šimtą metų Lietuvos moterys nebūtų išsikovojusios teises balsuoti, šiandien mes negalėtume vadintis iš tiesų **demokratine** visuomene. Kovodamos už savo balsavimo teises jos iš esmės iškovojo **demokratiją** visai Lietuvai.

[Gdyby sto lat temu litewskie kobiety nie zdobyły prawa głosu, dziś nie moglibyśmy nazywać się prawdziwie **demokratycznym** społeczeństwem. Walcząc o swoje prawa wyborcze, w zasadzie zdobyły **demokrację** dla całej Litwy.] (Jankauskaitė, 23 XI 2023).

[26] Tikra **demokratija** negali turėti „rasės“, socialinės klasės ar lyties požymių.

[Prawdziwa **demokracja** nie może mieć cech „rasy”, klasy społecznej lub płci.] (Jankauskaitė, 19 II 2016).

[27] Pakartosiu, bet pravartu prisiminti, kad nei laisvė, nei **demokratija**, nei kitos vertybės nenukrenta iš dangaus. Jas arba puoselėjai, arba prarandi. Auga naujos kartos, kurios turi viską išmokti iš naujo.

[Powtórzę, ale warto pamiętać, że ani wolność, ani **demokracja**, ani inne wartości nie spadają z nieba. Albo je pielęgnujesz, albo je tracisz. Dorastają nowe pokolenia, które muszą uczyć się wszystkiego od nowa.] (Jankauskaitė, 11 XI 2018).

Tak więc według Margarity Jankauskaitė, jednej z najsłynniejszych feministek litewskich, podstawą demokracji jest całkowita równość [26], dopiero po zdobyciu przez kobiety prawa głosu Litwa stała się prawdziwie demokratycznym krajem [25], ale demokrację, podobnie jak inne wartości, należy pielęgnować, ugruntowywać przez każde pokolenie na nowo [27].

5.8. W dyskursach, w których mówi się o wewnętrznym porządku partii, zasadach życia zbiorowego, podkreśla się prawo do wyrażania własnej opinii, do dyskusji, np.:

[28] *Deja, Ramūnas Karbauskis **demokratijos** egzamino nebeišlaiko.*

[Niestety, Ramūnas Karbauskis nie zdał egzaminu z **demokracji**.] (Tomilinas, 2 VII 2021).

[29] *Mūsų kolektyvas dar neužaugo iki **demokratijos** principų.*

[Nasz zespół nie dorósł jeszcze do zasad **demokracji**.] (LNK žinios, 25 XII 2020).

6. Podsumowanie

Z analizy przedstawionych danych wynika, że dla Litwinów demokracja jest ustrojem politycznym, władzą zależną od społeczeństwa, zespołu, woli większości, osiąganą w wolnych wyborach, gdy decyzje podejmowane są na zasadzie konsensusu, zdanie każdego obywatela jest szanowane, zapewniona jest równość rasowa, płci i społeczna, wolności człowieka, dominuje tolerancja i sprawiedliwość, wszyscy obywatele czują się bezpiecznie i uczestniczą w rządzeniu państwem, zespołem, partią.

Dane systemowe, teksty medialne i sondaże pokazują następujące cechy semantyczne litewskiej DEMOKRACJI:

1. **Forma rządów**, obrana przed stu laty przez Sejm Założycielski. Władza należy do wybranych przedstawicieli. Faktycznie lub formalnie wynika to z woli większości społeczeństwa (wspólnoty). Wola obywateli wyrażana jest w wyborach, referendach czy plebiscytach. Obywatele mają prawo występować we własnym imieniu, swobodnie głosować i wybierać najlepszych przedstawicieli do najważniejszego organu ustawodawczego, tworzone są zasady i reguły oraz kształtuje się moralna podstawa państwa.

2. **Wspólnotowość.** Sami obywatele mają wpływ na podejmowane decyzje, ich opinie są brane pod uwagę, konsultuje się z nimi podstawowe kwestie dotyczące życia zarówno państwa, jak i zbiorowości czy partii. Chociaż toczą się dyskusje, poszukuje się punktów wspólnych, odczuwalne jest wzajemne zaufanie.
3. **Bezpieczeństwo obywateli.** W takim ustroju politycznym obywatele czują się bezpiecznie, ponieważ zagwarantowane są podstawowe prawa człowieka i mniejszości.
4. **Najważniejsze pielęgnowane wartości:** równość, wolność, sprawiedliwość, tolerancja.

Bibliografia

- Aleksandravičius Egidijus, 2008, *Prie laisvės dvidešimtmečio slenksčio: kodėl neįstengiame džiaugtis Lietuvos laimėjimais?*, „Akiračiai“, 3, s. 335–341.
- Arlauskas Saulius, Baublys Linas, Beinoravičius Darijus, Andrius Kaluina, Petkuvienė Rūta, Schambeckas Herbertas, Sokolovas Alfredas, Stoškus Krescencijus, Šlapkauskas Vytautas, Vaišvila Alfonsas, 2009, *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų*, Vilnius.
- Degutis Algirdas, 2010, *Kaip galima liberalizmo tironija*, Vilnius.
- Ermanytė Irena, 2003, *Antonimų žodynas*, Vilnius.
- Grigas Romualdas, 2001, *Tautinė savivoka*, Vilnius.
- Imbrasaitė Jūratė, Žilys Apolonijus, Bartuškaitė Miglė, 2011, *Sovietinės sistemos vertinimas ir požiūris į demokratiją Lietuvoje*, „Filosofija. Sociologija“ 22 (2), s. 106–114.
- Jokubaitis Alvydas, 2008, *Politika be vertybių*, Vilnius.
- Nefas Saulius, Smalskys Vainius, Šlapkauskas Vytautas, 2011, *Demokratija ir vietos bendruomenė Lietuvoje*, Vilnius.
- Norkus Zenonas, 2008, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius.
- Paulauskas Jonas, 1987, *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius [elektroninis variantas, 2015].
- Ragauskas Petras, 2016, *Demokratijos sampratos atspindžiai Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje*, Vilnius.
- Ramonaitė Ainė, Vinogradnaitė Inga, Žiliukaitė Rūta, Nevinskaitė Laima, Beresnevičiūtė Vida, 2006, *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*, Vilnius.
- Smetonienė Irena, 2022, *Ar tikrai žinome, kas telpa žodyje „demokratija“?*, „Pasaulio Lietuvis“, 16 XII 2022; <https://pasauliolietuvis.lt/ar-tikrai-zinome-kas-telpa-zodyje-demokratija/>.
- Spruogis Ernestas, 2002, *Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos*; <https://ojs.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/3649>.
- Spurga Saulius, 2012, *Demokratija ir pilietinė visuomenė nacionalinėse valstybėse ir Europos Sąjungoje. Vidurio ir Rytų Europos demokratizacija*, Vilnius.

Słowniki

Antonimų žodynas, Kalba; <https://ekalba.lt/antonimu-zodynas/apie/ANT%20%C4%AEvadas>; dostęp: 6 VII 2021.

DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*; <https://lkiis.lki.lt/dabartinis>; dostęp: 6 VII 2021.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*; <http://www.lkz.lt>; dostęp: 6 VII 2021.

Sisteminis lietuvių kalbos žodynas; <https://lkiis.lki.lt/sisteminis>; dostęp: 6 VII 2021.

TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*; <https://tzz.lt/d/demokratija/>; dostęp: 6 VII 2021.

Źródła

Prasa

Adamkus Valdas, 2017, *Pagal vakarietišką demokratiją negyvename*; <https://klaipeda.diena.lt/naujienos/lietuva/politika/v-adamkus-pagal-vakarietiska-demokratija-negyvename-817451>; dostęp: 23 VI 2017.

Beržiūnas Valentinas, 2021, *Apie demokratiją Lietuvoje*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/valentinas-berziunas-apie-demokratija-lietuvoje-87193559>; dostęp: 18 V 2021.

Bielskis Andrius, 2020, *Apie demokratijos krizę*; <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1149137/andrius-bielskis-apie-demokratijos-krize>; dostęp: 6 III 2020.

Donskis Leonidas, *Atsitokėjimo ir lūžio metas*, Liberalų sąjūdis; <https://klaipedosliberalai.lt/l-donskio-blogas-atsitokejimo-ir-luzio-metas-2804/>; dostęp: 6 VII 2021.

Grybauskaitė Dalia, 2009, *Demokratija neįmanoma be tolerancijos ir pagarbos kiekvieno žmogaus teisėms ir laisvėms*; <https://hi-in.facebook.com/D.Grybauskaite/posts/185498516019>; dostęp: 25 V 2009.

Grybauskaitė Dalia, 2020, *Steigiamojo Seimo 100-metis įpareigoja saugoti demokratiją*; <https://grybauskaite.lrp.lt/lt/steigiamojo-seimo-100-metis-ipareigoja-saugoti-demokratija/32834>; dostęp: 15 V 2020.

Jankauskaitė Margarita, 2016, *Ar demokratija Lietuvoje turi lytį?*; https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nuomones/margarita-jankauskaite-ar-demokratija-lietuvoje-turi-lyti-18-584395?copied&utm_medium=copied; dostęp: 19 II 2016.

Jankauskaitė Margarita, 2018, *Jokios vertybės nenukrenta iš dangaus*; <https://kauno.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/zvaigzdes-ir-pramogos/mjankauskaite-jokios-vertybes-nenukrenta-dangaus-888396>; dostęp: 11 XI 2018.

Jankauskaitė Margarita, b.d., *Preiš 100 metų moterys iškovojo demokratiją visai Lietuvai*; <https://www.lsdpl.lt/m-jankauskaite-pries-100-metu-moterys-iskovojo-demokratija-visai-lietuvai/>; dostęp: 23 XI 2023.

Jastramskis, Mažvidas, 2020, *Kodėl svaidomės Kremliaus agentais, idiotais ir anti-valstybinėmis partijomis?*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mazvydas-jastramskis-kodel-svaidomes-kremliaus-agentais-idiotais-ir-anti-valstybinemis-partijomis-83204677>; dostęp: 8 I 2022.

Jokubaitis Alvydas, 2017, *Nyksta ištikimybė Lietuvai*; <https://laisvavisuomene.lt/alvydas-jokubaitis-nyksta-istikimyb-lietuvai/>; dostęp: 18 V 2017.

Jokubaitis Alvydas, 2018, *Ar neatėjo laikas demokratiją pastatyti į savo vietą?*; <https://www.tspmi.vu.lt/komentarai/politikos-filosofas-jokubaitis-ar-neatejo-laikas-demokratija-pastatyti-savo-vieta/>; dostęp: 27 VI 2018.

- Jokubaitis Alvydas, 2020, *Reikalinga nuo intelektualų iliuzijų nepriklausanti Europos Sąjunga*, bernardinai.lt; <https://www.bernardinai.lt/2020-04-29-prof-a-jokubaitis-reikalinga-nuo-intelektualu-iliuziju-nepriklausanti-europos-sajunga/>; dostėp: 29 IV 2020.
- Jokubaitis Alvydas, 2021, *Jei katalikai reikalautų to paties, kaip homoseksualai, kultų skandalas*; <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/profesorius-jokubaitis-jei-katalikai-reikalautu-to-paties-kaip-homoseksualai-kiltu-skandalas-88135295>; dostėp: 8 IX 2021.
- Karosas Justinas, 2011, *Mūsų demokratijos pamatų tikrinimas. I ir II dalys*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/jkarosas-musu-demokratijos-pamatu-tikrinimas-i-42464915>; dostėp: 6 VII 2021.
- Kojala Linas, b.d., *Pasitikėkime demokratija*, Vilniaus Universitetas; <https://www.tspmi.vu.lt/komentarai/linas-kojala-pasitikekime-demokratija/>; dostėp: 9 VIII 2021.
- Kukulas Valdemaras, 2011, *Pagaliau išsiaiškinkim savo tautybę*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/vkukulas-pagaliau-issiaiskinkim-savo-tautybe-43516487>; dostėp: 6 VII 2021.
- Kuolys Darius, 2014, *Lietuvos resovietizacija pateikiama kaip europinis projektas*; <https://www.bernardinai.lt/2014-04-09-darius-kuolys-valdzia-tycioja-si-is-visuomenes/>; dostėp: 12 VII 2019.
- Lago Jurga, 2012, „*Ir pavojingiausia išsigimusiame pasaulyje tampa... demokratija*“; <https://ve.lt/naujienos/nuomones/nuomones/jurga-lago-ir-pavojingiausia-issigimusiame-pasaulyje-tampa-demokratija-1860138>; dostėp: 3 III 2021.
- Landsbergis Gabrielius, 2021a, *Demokratinės valstybės turi vieną ginklą prieš totalitarinių režimų veiksmus. Skaitykite daugiau*; <https://www.urm.lt/naujienos/141/g.-landsbergis-demokratinio-valstybiu-solidarumas-yra-stipriausias-ginklas-pries-totalitariniu-rezimu-veiksmus:24668>; dostėp: 16 VII 2021.
- Landsbergis Vytautas, 2013, *Demokratija pasaulyje*; <http://www.landsbergis.lt/articles/view/1846>; dostėp: 28 XI 2013.
- Landsbergis Vytautas, 2021b, *Esame dalis sunkiai kuriamo demokratijos pasaulio*, Pozicija; <https://www.lrt.lt/naujienos/pozicija/679/1458061/vytautas-landsbergis-esame-dali-sunkiai-kuriamo-demokratijos-pasaulio>; dostėp: 2 VII 2021.
- Laučius Vladimiras, 2011, *Politikai paniškai bijo teisės balsuoti internete*; <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/politikai-paniskai-bijo-teises-balsuoti-internetu-43915861>; dostėp: 6 VII 2021.
- Laučius Vladimiras, 2018, *Demokratinio kapitalizmo saulėlydis*, Tamsieji amžiai; <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/230552/v-laucius-demokratinio-kapitalizmo-saulelydis-tamsieji-amziai>; dostėp: 16 X 2018.
- LNK žinios, *Darbuotoją atleido, nes blogai pasijutusi anksčiau išėjo iš darbo: situaciją aiškina Darbo inspekcija*; <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/darbuotoja-atleido-nes-blogai-pasijutusi-anksciau-isejo-is-darbo-situacija-aiskinasi-darbo-inspekcija-86024991>; dostėp: 25 XII 2020.
- Lopata Raimundas, 2014, *Prezidento Valdo Adamkaus istorijos samprata (II)*; https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/raimundas-lopata-prezidento-valdo-adamkaus-istorijos-samprata-ii-582-437468?copied&utm_medium=copied; dostėp: 1 VII 2014.
- Mažvydas Jastramskis, 2020, *Kodėl svaidomės Kremliaus agentais, idiotais ir anti-valstybinėmis partijomis?*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mazvydas-jastramskis-kodel-svaidomes-kremliaus-agentais-idiotais-ir-anti-valstybinemis-partijomis/>

- das-jastramskis-kodel-svaidomes-kremliaus-agentais-idiotais-ir-anti-valstybinemis-partijomis-83204677; dostęp: 8 I 2022.
- Merkinaitė Simona, 2016, *Kas blogai su demokratija, arba Kaip mes mąstome apie politiką?*; <https://www.bernardinai.lt/2016-07-25-kas-blogai-su-demokratija-arba-kaip-mes-mastome-apie-politika-i/>; dostęp: 28 VII 2016.
- Radžvilas Vytas, 2008, *Isiurbiantis globalizmo sukūrys: mitas ar realybė*; <https://www.lrytas.lt/kultura/literatura/2008/03/28/news/lrytas-lt-paskaita-1-v-radzvilas-isiurbiantis-globalizmo-sukury-s-mitas-ar-realybe-paskaitos-garso-irasas-video-nuotra-5912213/amp/>; dostęp: 29 XI 2011.
- Radžvilas Vytas, 2011, *Liberali demokratija, gobalizacija ir demokratijos perspektyvos Lietuvoje*, Pro Patria; <https://www.propatria.lt/2011/11/vytautas-radzvilas-liberali-demokratija.html>; dostęp: 29 XI 2011.
- Švagžlys Jonas, 2013, *Diskusija. Kovo 11-osios eitynės – grėsmė Lietuvos demokratijai*; <https://www.bernardinai.lt/2013-01-17-diskusija-jonas-svagzlys-kovo-11-osios-eitynes-gresme-lietuvos-demokratijai/>; dostęp: 17 I 2013.
- Tomilinas Tomas, 2021, *Partijos rūstybės sulaukęs Tomilinas: deja, Ramūnas Karbauskis demokratijos egzamino nebeįlaiko*; <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1442328/partijos-rustybes-sulaukes-tomilinas-deja-ramunas-karbauskis-demokratijos-egzamino-nebeislaiko>; dostęp: 2 VII 2021.
- Valatka Rimvydas, 2021, *Su fuckais ir matais – į šlovę*; <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/rimvydas-valatka-su-fuckais-ir-matais-i-slove-88114323>; dostęp: 5 IX 2021.
- Vasiliauskaitė Nida, 2021, Rimtas, realus, tiesioginis pavojus demokratijai kyla iš viršaus, ne iš apačios; <https://tiesos.lt/nida-vasiliauskaite-rimtas-realus-tiesioginis-pavojus-demokratijai-kyla-is-virsaus-ne-is-apacios/>; dostęp: 19 X 2020.

DEMOCRACY in Lithuanian Discourse

Lithuanians view democracy as a political system, a form of government that depends on society and the will of the majority: democracy is achieved through free elections; decisions are taken by consensus; opinion of every citizen is respected; racial, gender and social equality and human freedoms are ensured. Tolerance and justice prevail in democracy and all the citizens feel safe and participate in the government of their state, collective or political party.

Lithuanians have firmly chosen the path of governing the state according to principles of Western democracy. Although they know and endeavour to nurture its main values, democracy in Lithuania is still an aspiration: it has to be learnt and it is different than in the West. The elites have been trying to identify the reasons why democracy is difficult to achieve in society; one of them are the ambitions of those in power to use democracy for personal goals, revenge and fights. Society is frustrated by constant failures and the spread of neoliberal ideas, but its members are unable to liberate themselves from the Soviet way of thinking. At present, democracy is associated with a number of things that have nothing to do with it. It is frequently forgotten that democracy is not chaos or anarchy; unlimited liberty violates the principles of democracy and becomes uncontrollable – democracy involves certain rules which have to be followed.

DEMOKRACJA w polskiej lingwokulturze*

Monika Grzeszczak

W artykule podjęto próbę rekonstrukcji rozumienia pojęcia *DEMOKRACJI* w języku polskim i polskiej kulturze od XVI wieku po okres współczesny na podstawie danych słownikowych i – szerzej – systemowych, ankietowych i tekstowych (w tym m.in. przysłów, tekstów literackich, publicystycznych i esejów). Analiza dowiodła, że podstawowy zbiór cech semantycznych polskiego pojęcia *DEMOKRACJI* układa się w jedną zbiorczą definicję, w której zogniskowane zostały cechy: a) polityczne (takie jak m.in. możliwość współudziału w rządzeniu państwem, rządy większości, praworządność, wyłanianie władz w drodze wolnych wyborów); b) społeczne (szeroko rozumiana wolność, a także równość, sprawiedliwość, pluralizm i tolerancja); c) etyczne (poszanowanie praw człowieka i jego godności) i d) ekonomiczne / bytowe (wolny rynek, wolna konkurencja). Osadzone we „wspólnym” znaczeniu pojęcie *DEMOKRACJI* poddane zostało w kolejności swoistym modyfikacjom (profilowaniu) w różnych typach dyskursu publicznego zgodnie z przyjętym przez dany podmiot światopoglądem oraz wyznawanym (cenionym przez siebie) systemem wartości. Ujawniła się przy tym wyraźna korelacja między dyskursem liberalno-demokratycznym, lewicowym, liberalno-katolickim i feministycznym – z jednej strony – oraz centrowo-prawicowym i katolickim (kościelno-katolickim i kościelno-prawicowym) – z drugiej strony.

1. Wprowadzenie

DEMOKRACJA jest pojęciem głęboko zakorzenionym w historii i świadomości Polaków. W XVI wieku demokracja szlachecka (stanowa) określała ustrój panujący w państwie polsko-litewskim, wyrażonym w nazwie *Rzeczpospolita* (łac. *res publica* – rzecz wspólna Obojga Narodów)¹. Demokracja ta zapewniała narodowi – ówczesnie pojęcie

* Tytuł artykułu nawiązuje do: Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska (2019).

¹ Państwo polskie drugiej połowy XVI wieku było monarchią mieszaną. W ówczesnych kategoriach było ono monarchią, oligarchią i demokracją zarazem.

to ograniczało się tylko do szlachty stanowiącej około 10% społeczeństwa – udział w sprawowaniu władzy dzięki szerokim kompetencjom takich wybieralnych jej organów, jak sejm walny i sejmiki. Te ostatnie, obok wolnej elekcji, realizowały typ demokracji bezpośredniej. Formalnie ustrój demokracji szlacheckiej utrzymał się w Polsce do czasów rozbiorów.

Pod koniec XVIII wieku państwo polskie straciło niepodległość i zniknęło z map Europy, ale w szerokiej świadomości społecznej utrwaliła się taka jego wizja, w której obywatele mają szeroki wpływ na władzę. Okres rozbiorów nie sprzyjał rozwojowi demokracji, a główną linię podziału politycznego wyznaczał spór wokół kwestii odzyskania niepodległości oraz metod jego rozwiązania: poprzez powstania narodowowyzwoleńcze, „pracę u podstaw” czy stopniowe zdobywanie autonomii (Grzeszczak 2015).

Druga Rzeczpospolita (1918–1939) była suwerenną republiką demokratyczną z wielopartyjnym ustrojem parlamentarno-gabinetowym, który uległ „poważnej modyfikacji” na skutek przewrotu majowego (12–15 V 1926). Pierwsza nowoczesna polska konstytucja z 17 III 1921 (obowiązująca do 23 IV 1935) likwidowała jakiekolwiek przywileje stanowe. Przyznawała władzę zwierzchnią „Narodowi”, który sprawował ją za pośrednictwem specjalnych organów (UKRP, rozdz. I, art. 2).

Po zakończeniu II wojny światowej Polska stała się na mocy Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (22 VII 1952) „państwem demokracji ludowej” (zwanym potocznie „demoludem”), w którym władza należała do „ludu pracującego miast i wsi” (KPRL, rozdz. I, art. 1). W rzeczywistości był to system totalitarny wykluczający wszelką demokrację, skupiający władzę państwową w rękach jednej partii („monopartii”). Nowelizacja konstytucji lipcowej (stalinowskiej) w 1989 roku zapoczątkowała przebudowę systemu w kierunku demokratycznego państwa prawa, a zwieńczeniem tego było przyjęcie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (KRP, 2 IV 1997). W myśl zawartego w niej zapisu, „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej” (KRP, rozdz. I, art. 2); „Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu” (KRP, rozdz. I, art. 4, ust. 1); „Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio” (KRP, rozdz. I, art. 4, ust. 2). Stanowiąc prawo podstawowe, dokument ten opiera się – o czym mówi tekst preambuły – na

„poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot” (KRP).

Po 1989 roku wdrażanym projektem politycznym stała się demokracja liberalna łącząca „liberalną wolność z demokratyczną równością”. W tej formie demokracji „gwarantem respektowania norm i wartości” miało być „tworzone w drodze porozumienia prawo” (Osowski 2008: 100).

Demokracja to jedno z „wielkich słów”, jedna z „nazw sztandarowych idei” (Bartmiński 2006: 16) oraz jedna z kluczowych „nazw wartości” (Bartmiński 2006: 28). Zaznacza się przy tym, że: „Demokracja należy w Polsce do wartości uznawanych i uroczystych, choć jej funkcjonowanie i konsekwencje w życiu codziennym często są odczuwane negatywnie”² (Jasińska-Kania 2012: 333).

W hierarchicznych zestawieniach wartości demokracja zajmuje wysokie – aczkolwiek nie najważniejsze – miejsce na równi z wolnością (Ryk 2004). W porządku rangowym polskich „symboli kolektywnych” – rozumianych jako „jednostki funkcjonalne, wykazujące silne pozytywne lub negatywne nacechowanie oraz – równocześnie – znaczenie kulturowe” (Fleischer 2003: 107–108) – demokracja uplasowała się na dwudziestej czwartej pozycji (Fleischer 2003: 117). W badaniach Kazimierza Denka (1999) przypisane jej zostało dwudzieste szóste miejsce na trzydzieści podanych słów.

Zestawienie dwudziestu opracowań – raportów z badań językoznawców, socjologów i pedagogów³ – zarówno tych, w których została odnotowana demokracja, jak i tych, w których to hasło się nie pojawiło – sytuje analizowane pojęcie wśród takich ważnych polskich słów, jak m.in.: rodzina, praca, wolność, sprawiedliwość, tolerancja, patriotyzm, ojczyzna, honor, władza. W hierarchii polskich wartości zrekonstruowanej na podstawie tychże sondaży demokracja zajęła wysoką – siódmą – pozycję aksjologiczną na równi ze zdrowiem

² Potwierdzają to zwłaszcza sondaże CBOS. Badania dotyczące oceny polskiej demokracji prowadzone są przez CBOS regularnie od 2003 roku. Dominuje w nich stwierdzenie, że większość Polaków nie jest zadowolona ze sposobu, w jaki funkcjonuje demokracja w Polsce. Zadowolenie z demokracji jest dość zmienne i zależy od oceny ogólnej sytuacji w kraju. Większość badanych zgadza się natomiast ze stwierdzeniem, że demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów (por. także Grzeszczak 2021b).

³ Pełny wykaz wszystkich opracowań w kolejności chronologicznej zawiera publikacja: Bartmiński, Grzeszczak 2014: 33.

i (współ)odpowiedzialnością (Bartmiński, Grzeszczak 2012: 12; Bartmiński, Grzeszczak 2014: 34).

2. Stan badań

Demokracja stała się obiektem zainteresowania wielu dziedzin wiedzy, zwłaszcza humanistycznych i społecznych. Wachlarz prac omawiających to zagadnienie z perspektywy polskiej oraz – szerzej – europejskiej jest bardzo bogaty, a przy tym różnorodny.

Gruntownym opracowaniem dziejów polskiej demokracji we wszystkich okresach historycznych – z epoką staropolską włącznie – jest książka Izabeli Lewandowskiej-Malec (2013). Autorka skupiła w niej uwagę na takich formach demokracji, jak demokracja szlachecka (w latach 1569/73–1795), demokracja powszechna (1918–1939) i demokracja ludowa (1944–1989). Dwa ostatnie rozdziały poświęciła „zagrożeniom” współczesnej demokracji oraz zagadnieniu tzw. „demokracji postulowanej”.

Pokaźna liczba publikacji – zwłaszcza z zakresu politologii, socjologii polityki i prawa – wpisuje się w dyskusje o „kryzysie” demokracji, określanej mianem demokracji liberalnej, jego źródłach i następstwach. „Wyzwania” i „dylematy” tej formy demokracji (od populizmu po oddziaływanie mediów społecznościowych)⁴ stały się przedmiotem obszernej monografii naukowej pod redakcją Jadwigi Nadolskiej, Konstantego A. Wojtaszczyka i Łukasza Zameckiego (Nadolska, Wojtaszczyk, Zamecki 2018). Wśród przyczyn „narastającego kryzysu” demokracji liberalnej znalazły się m.in. takie zjawiska, jak „słabnące państwo w sferze ekonomiczno-społecznej” oraz narastające zjawisko autorytaryzmu (zob. m.in. Szymański 2019). W dyskursie naukowym zwraca się też uwagę na „ryzyka” i zagrożenia współczesne, a wśród nich m.in. na nierówności społeczne, globalizację, międzynarodowy terroryzm, regionalne wojny i interwencje zewnętrzne oraz postępujące procesy biurokratyzacji państw demokratycznych (Kornaś, Danel 2016). Podkreśla się przy tym m.in., że:

[1] *Demokracja jest formą rządów szczególnie złożoną i wymagającą nieustannego doskonalenia oraz podmiotowej partycypacji obywateli* (Kornaś, Danel 2016: 14).

⁴ A ponadto też takie zagadnienia, jak: kształtowanie się demokracji deliberatywnej, ciągłość i zmiana procesów demokratycznych w Polsce, wartości wspólnoty europejskiej związane z porządkiem demokratycznym.

W omawianym kontekście (zagrożeń, kryzysu, „zmierzchu”, „końca” demokracji) na uwagę zasługują m.in. publikacje takich autorów/redaktorów, jak: Brzostek (2012), Błuszkowski, Mider (2012), Kapsa, Rogowski (2014), Tobiasz (2016), Wojtaszczyk, Stawarz, Wiśniewska-Grzelak (2018), Wojnicki, Zaleśny (2019), Zacher (2011).

Z perspektywy psychologicznej zagadnienie demokracji omawiają m.in. tacy autorzy, jak: Karolczak-Biernacka (2010), Korzeniowski (2010), Urban (2013), Reykowski (2019). Charakter edukacyjny (wychowawczy) ma z kolei m.in. pozycja książkowa pod redakcją Agnieszki Olczak, Pawła Prüfera i Doroty Skrockiej (2015) oraz publikacja Instytutu Obywatelskiego (Kaniewska 2016).

Zagadnienie demokracji sytuowane jest w kontekście innych ważnych wartości. Świadczą o tym m.in. książki o takich tytułach, jak: *Wolność, rozwój, demokracja* (Balcerowicz 2017), *Pokój i demokracja* (Szyszkowska 2009), *Demokracja i edukacja...* (Gawlicz, Rudnicki, Starnawski, Tokarz 2014), *Papieska ekonomia. Kościół – rynek – demokracja* (Zięba 2016).

Pojęciu *DEMOKRACJI* poświęcono kilkanaście opracowań o charakterze językoznawczym, a przeprowadzone analizy miały głównie charakter leksykograficzny i – szerzej – etnolingwistyczny. Koncentrowały się na opisie rozwoju znaczeniowego leksemu *demokracja* w polszczyźnie (Dubisz 2003) bądź na wartościowaniu towarzyszącemu temu pojęciu w zależności od wyznawanej opcji ideologicznej (Pietrucha 2003a). Próbę opracowania hasła *demokracja* na potrzeby słownika podjęła Elżbieta Sękowska (2004, 2007a). Językoznawców interesowała semantyka pojęcia *DEMOKRACJI* we współczesnej polszczyźnie, a w szczególności sposoby jego egzemplifikacji w tekstach prasowych (Pietrucha 2003b; Porayski-Pomsta 2004). W nurcie językoznawstwa antropologiczno-kulturowego utrzymane zostały analizy tego pojęcia autorstwa Moniki Grzeszczak (m. in. 2009a, 2009b, 2015, 2019, 2021a, 2021b, 2022, 2023).

3. Podstawa materiałowa opisu *DEMOKRACJI*

Zgodnie z przyjętymi założeniami metodologicznymi za podstawę materiałową opisu polskiego pojęcia *DEMOKRACJI* posłużyły trzy typy danych: systemowe (S), ankietowe (A) i tekstowe (T, w tym dane korpusowe – K). Wykorzystane zostały słowniki języka polskiego, słowniki etymologiczne, synonimów, antonimów, wyrazów bliskoznacznych oraz słowniki frazeologiczne. W drugiej kolejności sięg-

nięto do wyników badań ankietowych przeprowadzonych w środowisku lubelskim trzykrotnie (oznaczonych jako ASA 1990, ASA 2000 i ASA 2010). Uwzględniono też teksty literackie oraz różnogatunkowe teksty prasowe (głównie publicystyczne) zamieszczone w dziennikach i tygodnikach reprezentujących zróżnicowane stanowiska światopoglądowe i ideologiczne (liberalne, prawicowe, lewicowe, feministyczne, katolickie). Dane tekstowe pochodziły zarówno z bieżącej ekscerpcji tekstów prasowych danego dyskursu publicznego, jak i – w przeważającej mierze – ze zbiorów internetowych, m.in. z wyszukiwarki „Gazety Wyborczej”, „Polityki”, „Rzeczpospolitej”, „Wprost”. Teksty różnogatunkowe pozyskano ponadto z Korpusu Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN (KJP PWN) oraz z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP).

4. DEMOKRACJA w świetle danych słownikowych i – szerzej – systemowych (S)

4.1. Etymologia nazwy

Słowniki poświadczają, że wyraz *demokracja* notowany jest w polszczyźnie od XVI wieku. Według *Nowego słownika etymologicznego języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej (NSEJP 2003) *demokracja* to wyraz zapożyczony z języka greckiego (gr. *dēmokratía*) za pośrednictwem języka łacińskiego (łac. *democratía*), składający się z dwóch części: *dēmos* – ‘lud’ i *krátos* – ‘siła, moc, władza; siła polityczna’, oznaczający dosłownie ‘władzę ludu’.

4.2. Definicje słownikowe leksemu *demokracja*

Leksem *demokracja* – zapisany też w postaci *demokracja* – miał w dawnej polszczyźnie wąski zakres znaczeniowy. Potwierdza to *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SPXVI 1966–2020), w którym *demokracja* zdefiniowana została w podstawowym, etymologicznym znaczeniu, a mianowicie jako ‘forma rządów opierająca się na władzy ludu’, rozumianego w XVI wieku jako niskie warstwy społeczne (*plebs, pospólstwo*). Takie – zawężone – rozumienie leksemu *demokracja* utrzymało się do połowy XIX wieku. Dziewiętnastowieczny sześciotomowy *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (SL 1807–1814) zarejestrował pod wyrazem hasłowym *demokracja* jedynie dwie rodzime formy synonimiczne: ‘gminowładztwo, gminorządztwo’. *Gminowładztwo* wyjaśnił w następujący sposób: ‘de-

mokracja, rząd gminowładny lub przez pospólstwo sprawowany'. Bardzo podobnie zdefiniował *demokrację* wileński *Słownik języka polskiego* (SWił 1861), który poszerzył podane formy synonimiczne o 'ludowładztwo, rząd ludowy'.

Bardziej rozbudowane definicje *demokracji* odnotowały dwudziestowieczne opracowania leksykograficzne. Ośmiotomowy *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego (SW 1900–1927) ujął *demokrację* w dwóch znaczeniach, takich jak: 1) 'forma rządu, przy której władza należy do ogółu narodu; gminowładztwo'; 2) 'stronnictwo dążące do gminowładztwa'. Na uwagę w tej definicji zasługuje wskazanie na *naród* jako na podmiot władzy zwierzchniej w demokracji.

Podręczny *Słownik ilustrowany języka polskiego* Michała Arcta (SIJP 1916) zarejestrował cztery znaczenia omawianego leksemu, a mianowicie: 1) 'gminowładztwo, ludowładztwo'; 2) 'stronnictwo dążące do zrównania klas społecznych'; 3) (żartobliwie) 'niższe warstwy społeczne'; 4) 'towarzystwo niewytworne, prostacze'. Nowe w tej definicji w stosunku do poprzednich są znaczenia 3) i 4), które wskazują na aspekt społeczny *demokracji*.

W wydanym w PRL-u *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD 1958–1969) definicja leksemu *demokracja* odpowiada ówczesnie obowiązującej ideologii i filozofii marksistowskiej. *Demokracja* to w tym słowniku: 1) 'przeciwstawiany absolutyzmowi ustrój polityczny, w którym władza należy do narodu, w społeczeństwach klasowych do klasy panującej; władza ludu, ludowładztwo'; 2) 'stronnictwo, grupa społeczna popierająca demokratyczną formę rządów'. Podane u Doroszewskiego drugie znaczenie *demokracji* powtórzyły – niekiedy w nieco zmodyfikowanej formie – późniejsze słowniki⁵.

Ideologiczny wydźwięk definicji SJPD złagodził *Słownik języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka (SJPSz 1978–1981). *Demokracja* to w tym słowniku zarówno 'forma rządów, w której władzę sprawuje lud bezpośrednio lub przez swoich przedstawicieli; władza ludu; ludowładztwo', jak i 'forma ustroju państwa, w którym uznaje się wolę większości obywateli jako źródło władzy i przyznaje się wszystkim obywatelom swobody i prawa polityczne zapewniają-

⁵ Zob. SJPSz. PSWP i USJP dodają słowo 'partia'. Podobnie czyni ISJP. SWJP odnotowuje 'stronnictwo polityczne preferujące demokratyczną formę sprawowania władzy'.

ce im udział w sprawowaniu władzy'. W przytoczonej definicji zwraca uwagę wskazanie na *obywateli* jako na „źródło władzy” w ustroju demokratycznym. Cechy *demokracji* przytoczone w tym słowniku rozwinął poznański *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej (PSWP 1994–2005), w którym zwraca uwagę m.in. to, że: a) suweren – czyli *lud* – sprawuje władzę ‘bezpośrednio lub przez swoich **swobodnie wybieranych**⁶ przedstawicieli’; b) ‘wolę większości obywateli’ uznaje się ‘oficjalnie’; c) wola ta jest okazywana ‘w periodycznie dokonywanych wyborach’. PSWP wprowadził ponadto nowe społeczne znaczenie *demokracji*: ‘prawa i swobody obywatelskie’.

Cechy definicyjne leksemu *demokracja* obecne w SJPSz i PSWP powtórzył PWN-owski *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza (USJP 2003). *Demokrację* ujął on jako: ‘ustrój polityczny, w którym władzę sprawuje społeczeństwo poprzez swoich przedstawicieli’. Na uwagę zasługuje tu z kolei wskazanie na *społeczeństwo* jako na podmiot władzy zwierzchniej w demokracji. Nowe znaczenie *demokracji* w aspekcie społecznym to w tym słowniku: ‘poszanowanie praw i wolności innych ludzi, współudział wszystkich w podejmowaniu decyzji’.

Słownik współczesnego języka polskiego pod redakcją Bogusława Dunaja (SWJP [1996] 2000) zdefiniował *demokrację* szeroko, zarówno w aspekcie politycznym, jak i społecznym. Odnotował on następujące znaczenia analizowanego leksemu: 1) ‘forma sprawowania władzy, w której obywatele na mocy obowiązującego prawa mają wpływ na zasadnicze rozwiązania prawne w państwie, w sposób bezpośredni lub za pośrednictwem swych przedstawicieli’; 2) ‘forma ustroju państwa polegająca na sprawowaniu władzy bezpośrednio przez obywateli poprzez głosowanie, podejmowanie uchwał większością głosów, konsultację opinii publicznej (referendum itp.)’; 3) ‘forma funkcjonowania jakiejś organizacji, instytucji, grupy ludzi itp., polegająca na poszanowaniu praw i godności osobistej wszystkich członków danej społeczności; równość praw i obowiązków’ (*demokracja w małżeństwie*).

Na potoczne rozumienie *demokracji* wskazał z kolei *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki (ISJP 2000). Odnotował on następujące znaczenia tego leksemu: 1) ‘ustrój polityczny, w którym państwem rządzą wybrani w głosowaniu przedstawiciele

⁶ Wyróżnienie moje – M.G.

le większości społeczeństwa’, również ‘państwo o takim ustroju’; 2) ‘forma organizacji życia społecznego, w której wszyscy uczestniczą w podejmowaniu decyzji, podporządkowują się woli większości i szanują prawa i wolności innych ludzi’; 3) ‘partia lub stronnictwo popierające rządy demokratyczne’.

4.3. Kategorie nadrzędne (hiperonimy)

Dokonany powyżej przegląd definicji słownikowych ujawnił podstawowe kategorie nadrzędne leksemu *demokracja* w polszczyźnie. Są nimi: 1) *forma rządów / forma sprawowania władzy*; 2) *ustrój polityczny / forma ustroju państwa*, a także 3) *państwo* (o ustroju demokratycznym) oraz 4) *stronnictwo/partia*. To, że demokracja konceptualizowana jest w pierwszej kolejności jako *ustrój polityczny*, potwierdziła też ankieta słownika aksjologicznego (zob. ASA 2000 i ASA 2010). Rzadziej zaznaczono w niej, że demokracja jest *terminem teoretycznym, utopią* (zob. ASA 1990).

Na łamach prasy wysokonakładowej najczęściej podawaną kategorią nadrzędną demokracji jest – z jednej strony – *ustrój/system (polityczny, ustrojowy)*, oraz – z drugiej strony – *forma państwa i forma rządu* opierająca się na *wolności i równości* jednostek. Demokracja funkcjonuje też jako *idea*, pewien *ideał* i *postulat polityczny*. Językoznawcy podkreślili z kolei, że demokracja to jedno ze „słów-kluczy charakteryzujących okres transformacji [ustrojowej]” (Sękowska 2007b: 47), jedno z „pojęć podstawowych języka polityki” (Ulicka 2007: 88) oraz jedna z kluczowych „nazw wartości” (zob. tom JWP 2006).

4.4. Synonimy i wyrazy bliskoznaczne

W historycznych formach synonimicznych notowanych w słownikach, takich jak *gminowładztwo* i *gminorządztwo* (zob. pkt. 4.2.), utrwalony został pogląd, że demokracja to system rządów sprawowany przez niższe warstwy społeczne (gmin, pospólstwo, ludzi ubogich). Począwszy od SWił (1861) synonimem *demokracji* w znaczeniu formy rządów, a w kolejności ustroju politycznego, jest *ludowładztwo* (SJPD; ISJP; PSWP; PSJP; WSWB; PSWB; SWBW; SSP), też – peryfrastycznie – *władza ludu* (PSWP; NSEJP; PSWB; SSP).

Słownik synonimów polskich pod redakcją Zofii Kurzowej (SSP 2001) utożsamia *demokrację* z *rządami większości*, a *demokratyczny* to w tym słowniku tyle, co *większościowy*. Cecha określająca wybór

reprezentantów w głosowaniu utrwalała z kolei w takich formach, jak *wybieralność* i *elekcyjność* (SSiA).

W semantykę demokracji wpisuje się też triada aksjologiczna: wolność, równość, sprawiedliwość. Cechę wolności poświadczają takie „wyrażenia synonimiczne” analizowanego leksemu, jak: *wolnomyślicielstwo*, *wolnomyślność*, *poszanowanie wolności*, *liberalizm*; *swoboda*, *niezależność*, *niepodległość*, *niezawistość*, *suwerenność*, *autonomia* (SSiA). Na równość jako komponent semantyczny demokracji wskazują z kolei takie wyrazy bliskoznaczne przymiotnika *demokratyczny*, jak *równy* (dla wszystkich) i *egalitarny* (SSP; SWB LPT-H). Równość rozumiana jest przy tym jako równe prawa dla wszystkich (*demokratyczny* to w SWB LPT-H tyle, co *równoprawny*). Demokrację utożsamia się – rzadziej – ze sprawiedliwością, zwłaszcza *sprawiedliwością społeczną* (SSiA).

4.5. Kohiponimy

Demokracja funkcjonowała w języku greckim obok takich „pojęć-słów”, jak: *timokratía* ‘władza dostojnych’ (u Platona), *ploutokratía* ‘rządy bogaczy’ (u Ksenofonta) i *ochlokratía* ‘rządy motłochu’ (u Polibiusza). Podobną strukturę słowotwórczą ma *aristokratía* ‘panowanie najlepszych’, ‘rząd obywateli najznacznějších, władzę najwyższą sprawujących’ (SL). Serię nazw z greckim członem *-kratía* pomnożono w polszczyźnie w czasach nowożytnych, głównie w XIX i XX wieku, o takie jednostki leksykalne, jak m.in.: *hierokracja/klerokracja/teokracja* ‘rządy kleru’, *biurokracja* ‘system rządów urzędniczych, nadzwyczaj formalistycznych’, *pajdokracja* ‘rządy dzieci’, ‘rządy ludzi bardzo młodych, niedoświadczonych; grupa takich ludzi sprawujących rządy’, *technokracja* ‘rządy inżynierów’, ‘prymat, panowanie techniki, technik w życiu społeczno-państwowym’ (por. ESJP; NSEJP). PSWP (1994–2005) zarejestrował też złożenie *babokracja* na oznaczenie ‘rządów lub poglądów kobiet opartych na podstawowych założeniach feminizmu.’ Teksty prasowe zaświadczały z kolei o rozróżnianiu takich słów, jak przykładowo: *demokracja* ↔ *telekracja* (‘władza telewizji’), *demokracja* ↔ *etokracja* (‘władza ludzi moralnych’), *demokracja* ↔ *gerontokracja* (‘władza ludzi starych’).

4.6. Antonimy i *opposita*

Demokracja kontrastowana jest z formami rządów opierającymi się na dominacji jednostki lub grupy, dążącymi do całkowitej wła-

dzy nad społeczeństwem, jego całkowitego podporządkowania się. Na poziomie leksykalnym systemowo wyróżniane opozycje to wspólnie: *demokracja* ↔ *totalitaryzm* (SSiA; WSWB; SWBW; PSWP), (rzadziej) *totalizm* (SSiA; PSWP), ogólniej też *jedynowładztwo*, *samowładztwo*, *autokratyzm*, *tyrania*, *despotyzm*, *dyktatorstwo* (SSiA; PSWP); *dyktatura* (SA; SAiH; PSWP); *wszechwładza*, *autokracja*, *absolutum dominium*, *junta*, *reżim/reżym*, *autarchia* (PSWP); *absolutyzm* (PSWP; SSiA); (rzadziej) *monarchizm* (PSWP). Demokrację przeciwstawia się niekiedy formom struktury społeczno-politycznej, w której nie ma żadnej ukonstytuowanej władzy: *demokracja* ↔ *anarchia* (SSiA).

W przeważającej liczbie poświadczeń tekstowych zestawia się demokrację w opozycji do *totalitaryzmu* / *ustroju totalitarnego* (zwłaszcza *komunizmu*) oraz *autorytaryzmu* / *systemu autorytarnego*. Jako polityczne przeciwieństwo demokracji ('rządów większości') postrzega się *oligarchię* ('rządy mniejszości', czyli „elity władzy gospodarczej lub politycznej”, „grup wpływów”), przykładowo:

[2] *Oligarchia* (z greckiego rządy mniejszości) to polityczne przeciwieństwo demokracji (rządów większości). Oligarchowie to ludzie należący do ścisłej elity władzy gospodarczej lub politycznej. Historia jest od tysiącleci widowiską ścierania się oligarchii z demokracją. Demokracja nie może pozwolić sobie na tolerowanie grup wpływów wyjętych spod instytucjonalnej kontroli ([b.a.], *Oligarchowie*, „Polityka” nr 19, 14 V 2005).

4.7. Derywaty

Najwięcej cech semantycznych demokracji udało się wyprowadzić z eksplikacji znaczeniowych przymiotnika *demokratyczny*. Wyrażenie ideologiczny charakter ma znaczenie tego wyrazu odnotowane w SJPD (1958–1969), MSJP (1968) i SJPSz (1978–1981) zapisane jako: 'właściwy masom ludowym, ludziom pracy; przeznaczony, stosowny, dostępny dla nich'. Znaczenie derywatu odnosi się do takich dziedzin kultury, jak moda i sztuka. W późniejszym PSWP (1994–2005) *demokratyczny* to 'łatwo dostępny, powszechnie zrozumiały'. Znaczenie to ilustrują poświadczenia: *Dzięki telewizji sztuka staje się coraz bardziej demokratyczna*; *Dzisiejsza moda jest bardzo demokratyczna – nawet księżne chodzą czasami w dżinsach* (PSWP). Nowym ważnym elementem znaczenia demokracji po 1989 roku jest bliskość, przyjazny stosunek do obywateli. Ten komponent semantyczny utrwalony

został w znaczeniu derywatu *demokratyczny*: ‘oparty na demokracji, realizujący jej zasady, zgodny z duchem demokracji; bliski, sprzyjający obywatelom’ (PSWP)⁷.

Na naród jako podmiot władzy w demokracji wskazuje z kolei informacja zawarta w eksplikacji znaczeniowej przymiotnika *demokratyczny* odnotowana w PSJP (2008), zapisana jako: ‘oparty na demokracji, czyli ustroju politycznym, w którym władza należy do narodu’.

W semantykę *demokracji* wpisuje się też poszanowanie praw i wolności innych ludzi (innych członków grupy) – *demokratyczny* to w USJP (2003) ‘oparty na poszanowaniu praw i wolności innych ludzi’ (np. *demokratyczny styl pracy*) – oraz równość rozumiana jako równe prawo do uczestnictwa w podejmowaniu decyzji dotyczących wszystkich:

[3] Coś, co jest „demokratyczne”, opiera się na przekonaniu, że wszyscy powinni mieć równe prawa i na równi uczestniczyć w podejmowaniu decyzji dotyczących ogółu (ISJP 2000).

Utożsamianie demokracji w wymiarze politycznym z władzą większości obywateli, zaś w wymiarze społecznym z prawami i swobodami obywatelskimi poświadczają informacje zawarte w części definicyjnej artykułów hasłowych takich jednostek leksykalnych derywowanych od *demokracji*, jak: 1) *demokrata* (i pochodząca od tego forma żeńska *demokratka*) ‘zwolennik demokracji, osoba o przekonaniach demokratycznych, uznająca wolę większości obywateli za źródło władzy i opowiadająca się za prawami i swobodami obywatelskimi’ (*bezkompromisowy, żarliwy, światły demokrata*) (PSWP); 2) *demokratyzm* ‘wyznawanie zasad demokratycznych; dążności demokratyczne; popieranie praw i swobód obywatelskich’ (PSWP); 3) *demokratyzacja* ‘zmiana form życia w duchu zasad demokratycznych; czynienie czegoś zgodnym z prawami i swobodami obywatelskimi’: *O demokratyzacji życia społecznego na wyższych uczelniach świadczy na przykład to, że studenci mają wpływ na wybór rektora (demokratyzacja kultury, sztuki, nauki)* (PSWP).

Postulatycznie należy traktować zasadę rozszerzenia uczestnictwa obywateli w życiu politycznym wyrażoną eksplicytnie w części defi-

⁷ Cecha życzliwości w stosunku do ludzi (obywateli) uobecnia się również w jednym ze znaczeń czasownika *demokratyzować*: ‘przekształcać w duchu zasad demokratycznych; sprawiać, że coś jest bliskie, sprzyjające obywatelom’ (PSWP).

nicyjnej rzeczownika *demokratyzacja*: ‘proces przeobrażeń systemu politycznego w kierunku rozszerzenia politycznego uczestniczenia obywateli w działalności danego państwa’ (PSWP; podobnie SJPSz) oraz zasadę współdecydowania wszystkich członków danej grupy (o czymś) – w USJP (2003) *demokratyzacja* to: ‘proces przeobrażeń systemu politycznego w kierunku rozszerzenia uczestniczenia politycznego obywateli danego państwa, wprowadzenie zasad rządzenia opartych na współdecydowaniu wszystkich członków danej grupy’. Pojęcie demokratyzacji pojawiło się w czasach braku demokracji, oznaczało proces zwiększania roli całego społeczeństwa w życiu politycznym zdominowanym przez jedną partię (monopartię), m.in. poprzez decentralizację władzy państwowej oraz odradzanie się idei parlamentaryzmu.

4.8. Frazematyka demokracji

Dane słownikowe – i szerzej systemowe – poświadczają bogatą frazematykę demokracji. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki (SFJP [1967–1968] 1985) odnotował kilka utartych połączeń frazeologicznych z przymiotnikami, takich jak: *demokracja burżuazyjna, mieszczańska, liberalna, parlamentarna; demokracja helleńska; demokracja ludowa; demokracja proletariacka a. [albo] socjalistyczna; demokracja szlachecka; demokracja wewnątrzpartyjna*. Taki sam zestaw podhasel utrwalił powojenny *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD 1958–1969). Podane wyrażenia poświadczają, że podmiotem władzy w demokracji, jej suwerenem, jest / może być jakaś część społeczeństwa: określona klasa społeczna (burżuazja/mieszczaństwo; proletariat/„lud pracujący”) lub – historycznie rzecz ujmując – szlachta. Na podmiot władzy ustawodawczej (parlament) oraz na zasadę parlamentaryzmu wskazuje zestawienie *demokracja parlamentarna*. Pleonastyczny charakter ma zestawienie *demokracja ludowa*. W tej formie demokracji rzeczywistą władzę sprawowała partia komunistyczna, władza zwierzchnia należała do ‘mas ludowych z klasą robotniczą na czele’ (SJPD).

Demokrację zespala się z jakąś przestrzenią geograficzną – krajem, rzadziej kontynentem – w której była/jest praktykowana: *demokracja helleńska* (SFJP; SJPD; PSWP), *demokracja grecka* (SW), *demokracja stambulska* (SJAM), *polska demokracja* (PSJP), *demokracja europejska* (SJPD), też *demokracje europejskie* (USJP; por. SSP), *młode*

demokracje Europy Środkowej (USJP), *młode demokracje Europy środkowej i wschodniej* (ISJP); z konkretnym czasem historycznym: *demokracja antyczna* (SJPSz; PSWP; USJP; SJP DS); niekiedy też z określoną ideologią lub światopoglądem: *demokracja socjalistyczna* (SFJP; SJPD; SJPSz), *demokracja liberalna* (SFJP; SJPD).

Związek demokracji z zasadą bezpośredniego lub – częściej – pośredniego uczestnictwa znajduje swoje poświadczenie w wyrażeniach *demokracja bezpośrednia*, *demokracja pośrednia* (SJPSz; PSWP; USJP). Na zasadę przedstawicielstwa wskazują takie odnotowane w słownikach zestawienia, jak: *demokracja przedstawicielska* (SJPSz; PSWP; USJP), *demokracja reprezentacyjna* (PSWP), *przedstawiciel demokracji* (ISJP; PSWP), też – pośrednio – *kandydat demokracji* (PSWP), *kandydować z ramienia demokracji* (SJPSz; PSWP; USJP; ISJP).

Odnotowane w słownikach wyrażenia poświadczają cechę zakorzenienia, trwałości ustroju demokratycznego w jakimś kraju/państwie lub jej brak: *stabilna demokracja* (ISJP), *stabilne demokracje europejskie* (USJP), *młode demokracje* (por. ISJP; USJP).

W tekstach prasowych odbiór demokracji zdeterminowany jest przez wyraz określający – przydawkę klasyfikującą lub charakteryzującą. W większości połączeń wyrazowych przeważają przydawki zajmujące postpozycję w stosunku do rzeczownika *demokracja*. Połączenia te mają – z reguły – charakter terminologiczny i wskazują na jakiś przymiot (stałą, immanentną cechę) demokracji: zasadę większości (*demokracja większościowa*); wyłanianie władz w drodze wolnych wyborów (*demokracja wyborcza*); wielopartyjność (*demokracja wielopartyjna*); pluralizm (*demokracja pluralistyczna*); istnienie konstytucji (*demokracja konstytucyjna*); podejmowanie decyzji i działań politycznych według określonych procedur (*demokracja (formalno-)proceduralna*), w drodze konsensu (*demokracja konsensualna*) lub w toku deliberacji, dyskusji (*demokracja deliberatywna*); liberalizm w sferze społeczno-politycznej (*demokracja liberalna*) oraz wolny rynek w sferze gospodarczej (*demokracja (wolno)rynkowa*).

Połączenia wyrazowe typu *demokracja medialna*, *demokracja telewizyjna* (*telekracja*), *demokracja elektroniczna* (*e-demokracja*), *demokracja cyfrowa* (*cyberdemokracja*), *demokracja internetowa* wskazują na określoną formę przekazu informacji, przestrzeń, w której odbywa się komunikacja społeczna.

Uściślenie znaczenia pojęcia DEMOKRACJI dokonuje się poprzez dodanie przydawki znajdującej się – najczęściej – w prepozycji w sto-

sunku do członu określanego, która uwydatnia jeden wybrany aspekt znaczenia, precyzuje je i umieszcza obiekt w określonej (pozytywnej lub negatywnej) perspektywie wartościującej. Do wyrażen nacechowanych pozytywnie należą m.in.: *normalna demokracja, nowoczesna demokracja, pełna demokracja, przyzwoita demokracja, sprawna demokracja, silna demokracja, spełniona demokracja, zdrowa demokracja, żywa demokracja*. Negatywne wartościowanie uwidacznia się z kolei m.in. w takich wyrażeniach, jak: *totalitarna demokracja, sterowana demokracja, tzw. suwerenna demokracja, „zdyscyplinowana demokracja”, minimalna demokracja, demokracja zamknięta, demokracja kontrolowana, demokracja z ograniczonym uczestnictwem, demokracja pozorów, demokracja korupcjogenna, demokracja bezalternatywna, demokracja „łże-elit”, demokracja polityczno-towarzyska, globalna kosmopolityczna demokracja*. Pewna grupa wyrażen oparta jest na metaforze, przykładowo: *demokracja parawanowa, demokracja fasadowa, demokracja tabloidowa / demokracja tabloidów, styropianowa demokracja, demokracja mozaikowa*.

Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) poszerza zestaw utartych połączeń wyrazowych o połączenia z czasownikami, przykładowo: *nastąpiła/(za)panowała demokracja; obowiązuje/obowiązywała demokracja; zwyciężyła, wygrała demokracja; demokracja działa/funkcjonuje, wymaga, potrzebuje* (czegoś, żeby (dobrze) funkcjonować).

Demokracja postrzegana jest z jednej strony jako wartość, cel, coś pożądanego, z drugiej zaś strony jako „twór” znajdujący się w kryzysie, podlegający licznym zagrożeniom. Stwierdza się, że demokracja wymaga *walki i obrony* (PSWP). Dane tekstowe poświadczają, że wymaga ona też *promocji*. Zakłada się, że demokracji trzeba się *uczyć, należyć ją budować, pielęgnować, wzmacniać i wspierać*.

5. DEMOKRACJA w świetle danych ankietowych (A)

Dane ankietowe potwierdzają zakorzenienie w konceptualizacji pojęcia *DEMOKRACJI* cech politycznych i społecznych, a ponadto – co jest niewątpliwym atutem ankiety typu otwartego – pozwalają ustalić rangi tych cech oraz wskazać cechy nowe, nienotowane wcześniej przez słownikarzy.

Materiał ankietowy (A) wzięty do analizy polskiego pojęcia *DEMOKRACJI* zebrał w roku 1990 i w 2000 zespół badawczy opracowujący temat „Słownictwo aksjologiczne we współczesnym języku

polskim”⁸. Badanie zostało powtórzone w 2010 roku⁹. Studentom lubelskich uczelni – *circa* 100 osobom, po połowie z kierunków humanistycznych i ścisłych, po połowie kobiet i mężczyzn – postawiono w odstępie dziesięciu lat to samo pytanie otwarte: „Podaj, co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwej *DEMOKRACJI*?”¹⁰. Tak postawione pytanie dopuszczało wiele odpowiedzi, a użyty w nim modyfikator „prawdziwy” zawierał w sobie zamierzony „sens modalny” oscylujący „w potocznym języku między ‘jest’ a ‘powinien być’” (Bartmiński 2006: 15).

Wśród cech współtworzących „centrum semantyczne” polskiego pojęcia *DEMOKRACJI* znalazły się na przestrzeni kolejnych trzech dekad niezmiennie *wolność* (ASA 1990 – 95 razy, ASA 2000 – 91 razy, ASA 2010 – 95 razy) i *równość* (ASA 1990 – 35 razy, ASA 2000 – 33 razy, ASA 2010 – 32 razy). Za najważniejszą uznano przy tym *wolność słowa/wypowiedzi* i *wolność myśli/myślenia*, a w kolejności też *wolność wyboru* i *wolność wyznania*. *Równość* rozumiano głównie jako *równość wszystkich (ludzi)*, *równość praw (i obowiązków)*, *równość wobec prawa* oraz jako *równouprawnienie*. Na dalszych pozycjach rangowych uplasowały się takie społeczne atrybuty demokracji, jak: *tolerancja* (ASA 1990 – 7 razy, ASA 2000 – 6 razy, ASA 2010 – 4 razy), *szacunek dla jednostki* (ASA 1990 – 4 razy i ASA 2000 – 4 razy) oraz przekonanie, że *większość decyduje o sprawach ogółu* (ASA 2000 – 7 razy i ASA 2010 – 6 razy)¹.

Wysokie pozycje rangowe zajęły na przestrzeni trzydziestu lat atrybuty polityczne demokracji takie jak: *wolne wybory* (ASA 1990 – 18 razy, ASA 2000 – 14 razy, ASA 2010 – 17 razy); *współdziałal obywateli w rządzeniu państwem* (ASA 1990 – 12 razy, ASA 2000 – 14 razy, ASA 2010 – 9 razy); *rządy ludu / władza ludu* (ASA 1990 – 14 razy, ASA 2000 – 7 razy, ASA 2010 – 5 razy). W aspekcie politycznym rzadziej poświadczane zostały z kolei takie cechy „prawdziwej” *DEMOKRACJI*, jak: *praworzędność* (ASA 1990 – 4 razy, ASA 2000 – 12 razy, ASA 2010 – 6 razy), *władza wybierana w wolnych wyborach* (ASA

⁸ Zob. tom JWP (2006).

⁹ Materiał w opracowaniu.

¹⁰ W ankiecie z roku 1990 (ASA 1990) respondenci podali 304 cechy „prawdziwej” *DEMOKRACJI*, które dało się sprowadzić do 65 metawyrażeń / cech deskryptorowych. W roku 2000 (ASA 2000) podane zostały 282 określenia sprowadzone do 64 metawyrażeń (Majer-Baranowska 2006: 72–73). W roku 2010 młodsi Polacy podali 269 cech analizowanego pojęcia sprowadzonych do 55 metawyrażeń. Wyniki z 2010 roku ukażą się drukiem w osobnym tomie. Badania z roku 2020/2021 są w opracowaniu.

¹ W ASA 1990 podano też: *właściwy układ stosunków pomiędzy ludźmi, organizacjami* (4 razy), *współdziałanie, współpraca* (4 razy), *niezależność, autonomia* (4 razy).

1990 – 4 razy i ASA 2000 – 7 razy), *rola każdego obywatela w państwie / uświadomienie i zaangażowanie obywateli* (ASA 2000 – 4 razy i ASA 2010 – 8 razy)². W roku 2010 za istotny atrybut demokracji młodzi Polacy uznali *głosowanie i prawo do głosowania* (ASA 2010 – 12 razy).

W aspekcie etycznym cechami wyróżniającymi demokrację były – zdaniem respondentów – *sprawiedliwość* (ASA 1990 – 8 razy, ASA 2000 – 7 razy), *poszanowanie praw człowieka / godności człowieka* (ASA 2000 – 4 razy) oraz to, że *człowiek i jego dobro „są na pierwszym miejscu”* (ASA 1990 – 4 razy). Ankieta unaoczniała ponadto, że demokracja kojarzona jest w aspekcie bytowym z *wolną konkurencją, wolnym rynkiem* (ASA 2000 – 4 razy).

6. DEMOKRACJA w świetle tekstów (T)

Na rozumieniu demokracji podawanym w słownikach i potwierdzonych w badaniach ankietowych bazuje obraz tego pojęcia w tekstach. W tym miejscu dokonano pewnego wyboru i sięgnięto najpierw po teksty literackie (począwszy od wieku XVI po wiek XX), w kolejności po teksty publicystyczne i eseje, a na końcu po dane korpusowe.

Jeśli chodzi o „minimalne teksty kliszowane”, czyli przysłowia, tom pierwszy *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (NKPP) pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego dokumentuje pod wyrazem hasłowym *demokracja* zaledwie jedno zdanie z okresu demokracji ludowej, które powstało w 1953 roku w związku z przeprowadzoną przez władze komunistyczne drastyczną podwyżką cen większości artykułów spożywczych i przemysłowych:

[4] *Demokracji czynisz zadość, płacisz drożej, więc masz radość* (Jerzy Makowicz, *Rękopiśmienny zbiór przysłów młodzieżowych i szkolnych* z 1956 r.; NKPP).

Pod hasłem *demokrata* widnieje z kolei inne prześmiewcze „przysłowie” z tego samego okresu:

[5] *Z tyłu łąta, z przodu łąta, a pośrodku demokrata* (Antoni Jabłonowski, *Zbiór przysłów* z 1956; NKPP)³.

² W ASA 1990 też: *wielopartyjność* (9 razy), *rzędy rozumne, sprawiedliwe* (6 razy), *rzędy większości / wszystkich obywateli* (4 razy).

³ To „przysłowie” funkcjonowało w kilku wariantach: *Z tyłu łąta, z przodu łąta, to wierutny demokrata* [1956]; *Łata na łącie i jeszcze raz łąta, to rzeczywisty demokrata* [1956]; *Z przodu łąta, z tyłu łąta, oto idzie demokrata* [1957] (NKPP).

6.1. DEMOKRACJA w świetle tekstów literackich

Wiek XVI to w polskiej myśli politycznej czas żywej dyskusji nad kształtem państwa i ustroju Rzeczypospolitej. Szczególną inspiracją dla pisarzy tego okresu, takich jak m.in. Stanisław Orzechowski i Andrzej Frycz Modrzewski, były dzieła myślicieli starożytnych, zwłaszcza Platona, Arystotelesa i Cyserona, a także innych historyków starożytności. Zajmowano się więc klasyfikacją ustrojów, posługiwano się przy tym aparatem pojęciowym zaczerpniętym z rozprawy Arystotelesa pt. *Polityka*, definiowano też podstawowe wartości polityczne, takie m.in., jak *dobro wspólne*, *rządy prawa*, *wolność*. Punktem wyjścia dla myśli politycznej tego okresu stało się pojęcie *RZECZYPOSPOLITEJ* będące tłumaczeniem wywodzącego się z tradycji rzymskiej terminu *res publica*. Dla znakomitej większości pisarzy okresu renesansu termin ten był tożsamy z pojęciem państwa, które to państwo mogło przyjmować różne formy ustrojowe. W znaczeniu węższym „rzeczpospolita oznaczała państwo dobrze rządzone, rządy prawa nakierowane na dobro wspólne, lub też (według terminologii arystotelesowskiej) odpowiadała pojęciu *politei* czy *policji*, czyli oznaczała ustrój” (Owczarska 2014: 395).

Stanisław Orzechowski (1513–1566) – pisarz doby odrodzenia – w dziele o znamienitym tytule *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego trzema księgami wydana* (wyd. 1565/1566) umiejscowił demokrację (‘rządy ogółu/ narodu’) w kolekcji z takimi formami rządów, jak monarchia (‘władza jednego człowieka’) i oligarchia (‘rządy mniejszości/możnych’). Pisał:

[6] *Przeto rzeczpospolita nasza ani monarchia, ani demokracja, ani oligarchia, ale policja* [tj. *politeja* – M.G.] *ma być sprawnie zwana* (Orzechowski 1859: 54).

W *Mowie do szlachty polskiej...* (1560), w której przedmiotem laudacji jest prawo i jego znaczenie dla funkcjonowania państwa, Orzechowski wyjaśniał, że to właśnie dzięki prawu zabezpieczona jest w Królestwie Polskim – nawiązującym swoim ustrojem do antycznego rządu mieszanego – wolność, której jest coraz mniej w innych krajach europejskich wdrażających absolutyzm monarszy. Również dzięki prawu zapewniona jest stabilność tego Królestwa w taki sposób, żeby król, senat lub ogół szlachty nie mogli zagrozić dobru państwa:

[7] *Dlatego mieli [nasi przodkowie – M.G.] w swojej Rzeczypospolitej taki sposób rządzenia, aby zawierał w sobie to, co u innych narodów jest rozdzielone na te trzy rodzaje rządów. U was w jakiś dziwny i niezwykły sposób powstała pewna mieszanina tych trzech sposobów rządzenia, tak że wasza Rzeczypospolita nie jest ani królestwem, ani panowaniem mniejszości, ani państwem, w którym rządzi lud* (Orzechowski 1972: 114).

W myśli politycznej tamtych czasów najbardziej pożądanym był ustrój mieszany, który łączył w sobie cechy monarchii, arystokracji/oligarchii i demokracji⁴.

Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572), uważany za jednego z najważniejszych myślicieli doby renesansu, w traktacie politycznym *O naprawie Rzeczypospolitej* (Księgi pierwsze. O obyczajach) (1551) przeciwstawiał demokrację pozytywnie nacechowanej nazwie *rzeczpospolita* oznaczającej ‘rzecz wszystkim wspólną’. Pisał:

[8] [...] *rzeczpospolita nie zda się co innego być, jedno wspólna we wszelkich sprawach uczciwość i pożytek. Ale jeśliby pospólstwo samo się rządziło, płochą [tj. niestałą – M.G.] radą się sprawując, jako to pospolicie bywa, a nieprzystojnie sobie w sprawach poczynając, nieprzestrzegając uczciwości i pożytku wszystkich wobec, ale tylko samych ubogich: wtedy ono państwo zowie demokracją, to jest: pospolitego człowieka panowanie. Lecz takową rzeczpospolitą za najlepszą mają [...], gdzie królewska władza wszystko rządzi, osobom zacnym czelniejsze urzędy dając, a wszystkim zarówno wolno dochodzić sławy, która z męstwa roście* (Modrzewski 1857: 6).

W myśl powyższego stwierdzenia demokracją można nazwać taki ustrój, w którym w sprawowaniu rządów suweren przestaje kierować się uczciwością i dobrem ogółu, a działa jedynie dla własnej korzyści.

O wyższości monarchii (silnej władzy królewskiej) nad demokracją – przeradzającą się stopniowo pod koniec XVI wieku w szlachecką anarchię – pisał renesansowy kaznodzieja, jezuita Piotr Skarga (1536–1612) w *Kazaniach sejmowych* (Kazanie szóste) (1597):

[9] *Przyrodzony sposób jest w ciele, aby jedna głowa rządziła. Tak też w Rzeczypospolitej] przyrodzona i nalepsza i nawłasniejsza rozumowi ludzkiemu jest monarchija albo jednowładztwo i rząd jednego. Który gdy się mieni, a na wiele się głów dzieli, ciężka jest i śmiertelna Rzeczypospolitej choroba* (Skarga 2000: 55).

⁴ „Element monarchiczny realizował się w osobie króla, arystokracja to senat, element demokratyczny natomiast wynikał z faktu posiadania praw politycznych przez ogół szlachty, która poprzez swych przedstawicieli uczestniczyła w sprawowaniu władzy” (Owczarska 2014: 398).

I dalej:

[10] *Lecz monarchiją, która także za sędziaków, jako i za królów była, pochwalił Pan Bóg tym samym, iż nigdy dwu ani trzech, ani pospólstwa do rządu ludu swego nie sadzał, ani w zakonie ustawił. [...]. Bowiem monarchija jest naśladowanie niebieskich rządów, na których sam jeden Bóg siedzi* (Skarga 2000: 58).

[11] *Monarchija obraca się w dymokraciją, naszkodliwszą nade wszytki rządy* (Skarga 2000: 66).

W XVIII wieku, w okresie oświecenia, najbardziej światli myśliciele, luminarze swojej epoki, przejęci troską o ratowanie bytu państwowego Rzeczypospolitej, zgłaszali postulaty wzmocnienia władzy królewskiej (monarchii) jako jedynej siły mogącej wyprowadzić kraj z anarchii i zabezpieczyć jego byt polityczny; opowiadali się też za wprowadzeniem gruntownych reform. Jeden z najważniejszych i najbardziej wszechstronnych przedstawicieli tej epoki, pisarz polityczny i publicysta – Stanisław Staszic (1755–1826) – w utworze pt. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (1787), który ukazał się w przededniu Sejmu Wielkiego (1788–1792), wyróżnił trzy formy rządu – demokrację, arystokrację i monarchię – a przyjętym kryterium podziału była liczba osób piastujących władzę. Pisał:

[12] *Oświeciwszy narody moc wykonywającą [tj. władzę wykonawczą – M.G], czyli rząd do wszystkich należący **demokracją**, rząd w ręce jednej części ludu oddany **arystokracją**, rząd powierzony jednej osobie **monarchją** nazwały* (Staszic 1926: 61).

Uważając Rzeczpospolitą za dobro wspólne wszystkich obywateli, a nie tylko szlachty, Staszic gotów był powierzyć ratowanie kraju silnej, jednostkowej władzy centralnej. Sądził, że dla ratowania niepodległości warto poświęcić swobody stanowe i ograniczyć czy wręcz zlikwidować demokrację szlachecką (Matłęgiewicz 2013). W *Uwagach nad życiem Jana Zamoyskiego* (1787) zawarł liczne postulaty reform, a wśród nich zwiększenie podatków obejmujących wszystkie stany. Pisał:

[13] *Jeżeli mię zrozumiano, że moc jest częścią istotną towarzystwa wszelkiego, zgodzimy się wszyscy, że teraz ani monarchja, ani arystokracja, ani demokracja, – zgoła żaden kraj i żaden rząd tego przywileju nie ma, aby pod nim obywatel żył bez podatków. Równie jak w despotyzmie, tak w najwolniejszej rzeczypospolitej dzisiaj trzeba oddać połowę, albo trzy części dochodów*

dla ocalenia czwartej. Teraz nie ten kraj jest wolnym, który nie daje podatku, ale ten, który płaci najwięcej (Staszic 1926: 155).

Zdecydowanym przeciwnikiem i krytykiem demokracji, a zarazem zwolennikiem monarchii konstytucyjnej był oświeceniowy publicysta Hugo Kołłątaj (1750–1812) uchodzący za jednego z najznakomitszych twórców Konstytucji 3 maja 1791 roku, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej. W dziele napisanym pod koniec życia pt. *O konstytucji w ogólności* (1810 (?)), które powstało jako odpowiedź na bieżącą sytuację polityczną – utworzenie przez Napoleona Bonapartego Księstwa Warszawskiego (1807–1815) oraz nadanie mu konstytucji w 1807 roku – pisał:

[14] *Nie dlatego przeto odrzucamy demokrację i wszelkie insze formy, że nie są pierwsze lub że od nich nie zaczęła się żadna społeczność umowna, lecz że oczywiście sprzeciwiają się potrzebom społecznym, że nie zapobiegają złemu, owszem go powiększają wprowadzając zamieszanie nie tylko między ludźmi jednej społeczności zostającymi, ale nawet między różnymi społecznościami* (Kołłątaj 2006: 203).

Kołłątaj utożsamiał demokrację wprost z anarchią. Skonstatował:

[15] **Demokracja** jest prawdziwym stanem **nierządu**. Nie można bowiem wyobrazić sobie takiego rządu, w którym by wszyscy razem rozkazywali i razem byli podległymi; a przecież o to najbardziej idzie, żeby ci, którzy wchodzić w umowną społeczność, mogli być znagleni do pełnienia swych powinności podług raz zrobionego przepisu. Zostawiać wszystkich przy równej, jednakowej co do wykonania władzy na jedno wypadnie, że nikt nikomu nie będzie posłusznym albo większość przeważać musi nad liczbą mniejszą. W demokracji każdy jest prawodawcą, wykonawcą rządu i podległym, zaczęć co wola wszystkich ustanowić zechce, to wola jednego jako wszystkim równego utrzymać zdoła; co znowu refleksja jednego dowodzi, to zapal wielu lub wszystkich obali. Aby w takowym rządzie lud mógł iść za głosem prawdy, należałoby, żeby wszyscy byli zawsze oświeceni, zawsze cnotliwymi; żeby nie dali się uwieść złudzeniu i poszeptom namiętności; żeby zgoła byli cichego temperamentu i innych skłonności. A że stan takowy ludzi nie jest podobny w praktyce społecznego życia, przeto nauka o demokracji przez własne swe niepodobieństwo utrzymać się nie może i trudno jej inaczej wyobrazić sobie, jak tylko za rząd zły albo właściwiej mówiąc za nierząd czyli anarchię (Kołłątaj 2006: 203–204).

W XIX wieku, w obliczu utraty niepodległości po trzecim rozbiore Polski (1795), w trudnej sytuacji pod zaborami namysł nad demokracją stawał się coraz donioślejszy, coraz częściej pojawiały się też ruchy i tendencje demokratyczne, zarówno w utworzonym w 1815

roku Królestwie Polskim, zwanym „kongresowym”, jak i na emigracji po upadku powstania listopadowego (1830–1831). Wyrazisty stał się podział na dwa przeciwstawne obozy – demokratyczny i arystokratyczny (demokrację i arystokrację) – i to zarówno w sferze społecznej, jak i politycznej. Jeden z najwybitniejszych poetów okresu romantyzmu – Adam Mickiewicz (1798–1855) – w *Księgach narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (1832), utworze poetyckim skierowanym do emigrantów po klęsce powstania listopadowego, pisał:

[16] *Są z Was niektórzy, którzy mówią: niech lepiej Polska leży w niewoli, niż gdyby zbudzić się miała według arystokracji; a drudzy: niech lepiej leży, niż gdyby zbudzić się miała według demokracji; a inni: niech lepiej leży, niż gdyby miała granice takie, a inni owakie. Ci wszyscy są lekarzami, nie synami, i nie kochają matki Ojczyzny. // Zaprawdę powiadam Wam: nie badajcie jaki będzie rząd w Polsce, dosyć Wam wiedzieć, iż będzie lepszy, niż wszystkie o których wiecie, ani pytajcie o jej granicach, bo większe będą niż były kiedykolwiek* (Mickiewicz 1832: 21, punkt XX).

Inny wybitny twórca tej epoki – Juliusz Słowacki (1809–1849) – w pieśni drugiej poematu dygresyjnego *Beniowski* (1841) użył słowa *demokracja* w kolekcji ze słowem *arystokracja* na oznaczenie dwóch ścierających się ze sobą na emigracji polistopadowej obozów politycznych: stronnictwa demokratycznego (postulującego Polskę republikańską i demokratyczną, skupionego wokół utworzonego w 1832 roku Towarzystwa Demokratycznego Polskiego) oraz stronnictwa arystokratycznego (chcącego Polski niepodległej i konstytucyjnej, lecz zarazem monarchistycznej, skupionego wokół Hôtelu Lambert księcia Adama Jerzego Czartoryskiego). Pisał:

[17] *Jak się rozgniewam na imaginację,
Diabłowi oddam bohatera duszę...
I pewnie zyskam wszystkich aprobację,
A tych, co płakać ze mną nie chcą – zmuszę.
I Demokrację, i Arystokrację
Do łez głębokich trzecią pieśnią wzruszę,
Wziąwszy następnie za rymów dewizę:
Jeżeli gryzę co – to sercem gryzę.
(Juliusz Słowacki, *Beniowski*, pieśń II; KC 461: 16)*

Trzeci z „trójcy wieszczów” epoki romantyzmu – Zygmunt Krasinski (1812–1859) – donosił o tworzonym przez siebie dramacie *Nie-Boska komedia* (1835):

[18] *Mam dramat, dotyczący się rzeczy wieku naszego; walka w nim dwóch pryncypiów, arystokracji i demokracji; tytuł: Mąż* (Krasiński 1937: 131; List do Konstantego Gaszyńskiego z 1833 roku).

Ostatni z wielkich romantyków tworzący na przełomie romantyzmu i pozytywizmu – Cyprian Kamil Norwid (1821–1883) – w napisanym w 1850 roku wierszu *Fraszka (!) [I]* podjął tematykę demokracji z myślą o możliwym przyszłym kształcie odrodzonej Polski: przyszła Polska ma być – zdaniem poety – demokratyczna, nie anarchistyczna i nie socjalistyczna:

[19] – *Jeśli ma Polska pójść nie drogą mleczną
W całoludzkości gromnym huraganie,
Jeżeli ma być nie **demokratyczną**,
To niech pod carem na wieki zostanie!*

– *Jeśli mi Polska ma być **anarchiczną**,
Lub socjalizmu rozwinąć pytanie,
To już ja wolę tę panslawistyczną,
Co pod Moskalą na wieki zostanie!*

*Tu oba dłońmi uderzą w kolana,
Aż się poruszył stół, za stołem ściana,
Aż się oberwał z gwoździem krzyż gipsowy
I padł, jak śniegu garść...*

...**Koniec rozmowy**

(Cyprian K. Norwid, *Fraszka (!) [I]* [Jeśli ma Polska...]; KC 334–335: 13).

W XIX wieku demokracja (niższe warstwy społeczne) przeciwstawiana była arystokracji (najwyższej warstwie społecznej, do której przynależność była dziedziczna i wynikała ze „szlachetnego urodzenia”). W powieści społeczno-obyczajowej Bolesława Prusa (1847–1912) *Lalka* (1890) główny bohater Stanisław Wokulski otrzymał od swojego przyjaciela Michała Szumana dowcipny komentarz:

[20] *Właśnie umizgaj się tylko do wielkich dam, bo one mają ciekawość do demokracji* (Prus 1975: 444).

W innej powieści społeczno-obyczajowej tegoż pisarza pt. *Emanypantki* (1894), której głównym tematem jest emancypacja kobiet w XIX wieku, bywalec salonów Kazimierz Norski wypowiedział z kolei następujące słowa:

[21] *Arystokracja daje mi rozgłos, bankierzy dadzą dochody, ale właściwą pozycję dadzą mi dopiero masy, demokracja... Tam są moje ideały, tu – szczeble prowadzące do nich...* (Prus 1986: 86).

W wydanej w 1910 roku powieści politycznej Henryka Sienkiewicza (1846–1916) pod tytułem *Wiry*, której tłem stały się wydarzenia polityczne i społeczne związane z prowadzoną w latach 1905–1907 rewolucją w Królestwie Polskim skierowaną z jednej strony przeciw caratowi w imię wolności obywatelskich i autonomii narodowej Królestwa Polskiego, z drugiej zaś strony przeciw właścicielom zakładów przemysłowych i majątków ziemskich w imię poprawy warunków pracy i płacy oraz socjalnego statusu robotnika, jeden z bohaterów wypowiedział znamienne słowa:

[22] [...] *żeby rządzić krajem, trzeba mieć jedną z trzech rzeczy: albo największą liczbę, którą ma za sobą kanał... przepraszam, chciałem powiedzieć: demokracja, albo największy rozum, którego u nas nie ma nikt, albo największe pieniądze, które posiadają Żydzi* (Sienkiewicz 1910: 134).

W wydanej nieco wcześniej powieści społeczno-obyczajowej H. Sienkiewicza⁵ *Bez dogmatu* (1891) główny bohater, pochodzący

⁵ H. Sienkiewicz, który w czasie swoich podróży poznał zarówno monarchie konstytucyjne Europy, jak i młodą demokrację amerykańską, w cyklu reportaży pisanych podczas pobytu w Ameryce zatytułowanym *Listy z podróży do Ameryki* publikowanych na łamach „Gazety Polskiej” w latach 1876–1878 (całość w formie książkowej opublikowano w 1880 roku) wskazywał na „odrębność” demokracji amerykańskiej od europejskiej. Pisał: „[...] aby tę odrębność we właściwym świetle okazać, zauważę przede wszystkim, że demokratyczne państwo nie jest jeszcze bynajmniej demokratycznym społeczeństwem i że o ile pierwsze napotykały w Europie często, o tyle drugie nie istnieją prawie wcale” (Sienkiewicz 1950: 80). Pisarz wskazywał na demokrację w Ameryce, realizującą zasadę równości społecznej, jako wzór dla demokracji europejskiej. Pisał: „Demokracja tu [tj. w Ameryce – M.G.] nie tylko jest państwowa, ale i obyczajowa: nie tylko istnieje jako instytucja i teoria, ale jako praktyka. Tu ludzie rozmaitych [...] stanów są istotnie i najprawdziwiej sobie równi: mogą ze sobą żyć, mogą się ze sobą przyjaźnić, należą do jednego towarzystwa, siadają przy jednym stole; słowem: nie stoją na różnych szczeblach drabiny społecznej po prostu dlatego, że tu drabiny i szczeble nie ma wcale, jest tylko jeden poziom, na którym stojąc, nikt nikogo głową nie przenosi” (Sienkiewicz 1950: 81). I dodawał: „Jest jedna główna zasada demokracji obyczajowej, to jest poszanowanie pracy. Tam, gdzie każda praca jest jednakowo szanowaną i jednakowo świętą, tam nie ma racji dzielić przedstawicieli prac na niższych i wyższych społecznie. Otóż my, Europejczycy, nie mamy i nie możemy mieć najmniejszego pojęcia, do jakiego stopnia wszelka praca szanowana jest w Ameryce. Pod tym względem Amerykanie mają niezaprzeczoną wyższość nad każdym społeczeństwem europejskim” (Sienkiewicz 1950: 81). Najistotniejszymi wyznacznikami demokracji amerykańskiej były – zda-

z bogatej rodziny szlacheckiej, zwrócił uwagę na dwa „obozy” określane mianem demokracji i arystokracji. W prowadzonym przez siebie dzienniku zanotował:

[23] [...] tu [w Warszawie – M.G.] się ludzie bawią jeszcze w arystokrację i demokrację, są więc między nami tacy, którzy, jako cel życia, postawili sobie walkę z prądami demokratycznymi i obronę hierarchii społecznej. Co do mnie [...] jestem nadto sceptykiem względem obu obozów, bym potrafił do którego przystać. Demokracji nerwowo nie znoszę – to jest, nie ludzi gminnego pochodzenia, ale takich, którzy uważają się za patentowanych demokratów. O arystokracji myślę, iż jeśli istotnie rację jej bytu stanowią historyczne zasługi przodków, to większość tych zasług jest u nas tego rodzaju, że spadkobiercy ich powinni włożyć włosiennice i posypać sobie głowy popiołem. Zresztą, naprawdę, to te obozy same w siebie nie wierzą, z wyjątkiem może kilku indywiduów, nader głupich. Inni udają szczerą w celach osobistych, że zaś ja nigdy nic nie udaję, więc udział w podobnej walce, to robota nie dla mnie (Sienkiewicz 1906: 105).

Z kolei w powieści Władysława Stanisława Reymonta (1867–1925) *Ziemia obiecana* (1899), której akcja toczy się w latach 80. XIX wieku w kapitalistycznej Łodzi, jeden z głównych bohaterów, polski szlachcic Karol Borowiecki odniósł się negatywnie do życia na wsi oraz związanej z nim tradycji demokracji szlacheckiej:

[24] – Ojciec mój to zmumifikowana szlachetczyzna z czasów demokracji, to nawet demokrata zajadły, ale demokrata szlachecki, jak zresztą cała nasza demokracja. Bardzo ciekawy typ – zamilkł i uśmiechał się drwiąco, ale w oczach miał wilgotne blaski rozrzewnienia, kochał bowiem ojca całą duszą (Reymont [ok.] 1920: 99).

W jednym z najważniejszych dzieł Stanisława Brzozowskiego (1878–1911) – powieści *Płomienie* (1908) przedstawiającej w krytyczny sposób panoramę „ideową” przełomu XIX i XX wieku (tradycjonalizm, kapitalizm, ziemiański konserwatyzm, klerykalizm) – odnaleźć można bardzo krytyczną ocenę demokracji:

[25] *Demokracja, zasady! Panie Boże miły! [...]. A tu ta ich demokracja, panie, czyste chamstwo! [...]. Brak zasad ich zgubi, podstaw nie ma. I nie może inaczej być: nie ma godności ludzkiej, wiary nie ma i patriotyzmu, miłości ojczyzny* (Brzozowski 1956: 45).

niem pisarza: „1. poszanowanie pracy, 2. brak zbyt wybitnych różnic w wykształceniu, 3. brak zbyt wybitnych różnic w obyczajach” (Sienkiewicz 1950: 83).

Tadeusz Boy-Żeleński (1874–1941) w utworze satyrycznym napisanym w okresie swojej działalności w kabarecie „Zielony Balonik” (1907–1912) pt. *Kilka słów w obronie świętości małżeństwa*, wydanym w tomie *Słówka* (1913) będącym rodzajem kroniki życia Krakowa z lat 1900–1910, a zarazem „świadectwem epoki”, pisał o demokracji w sposób karykaturalny i prześmiewczy:

[26] *Jakież dziś społeczeństwa
przyszłość ma szanse,
Skoro ludzie z małżeństwa
czynią romanse,
Dziś, czy prosty, czy krzywy,
Każdy chce być – szczęśliwy!
A to czysta wariacja
Ta demokracja!*

(Tadeusz Boy-Żeleński, *Kilka słów w obronie świętości małżeństwa*, KC 602: 4).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku, w okresie dwudziestolecia międzywojennego (1918–1939), zdaje się dominiować w literaturze krytyczne i prześmiewcze podejście do demokracji. Dobitną egemplifikacją tego zjawiska jest twórczość dramatyczna i powieściopisarska Stanisława Ignacego Witkiewicza (1885–1939), w której słowo *demokracja* użyte zostało wielokrotnie z przymiotnikami o negatywnej waloryzacji: „mdła”, „połowiczna”, „kłamliwa” (m.in. w dramatach *Tumor Mózgowicz* (1921), *Matka* (1924) oraz w powieściach *Pożegnanie jesieni* (1927), *Nienasycenie* (1930)):

[27] [Mózgowicz – M.G.] *Jakże nienawidzę Europy. Ja, cham, bydlę zupełnie pierwotne, nie mogę znieść już tej mdłej demokracji* (Witkiewicz 1921: 16).

[28] [Mózgowicz – M.G.] *Teraz przewycięzę mdłą demokrację definitywnie. Będę najprzód władcą okrutnym i groźnym, a potem zaprowadzę socjalizm zupełny* (Witkiewicz 1921: 18).

[29] [Leon – M.G.] [...] – *mdła demokracja to wcielenie fałszu – ona nie pozwala na spojrzenie prawdzie w oczy* [...] (Witkiewicz 1974: 13).

[30] [Leon – M.G.] *A równie wstrętna jest dla mnie cała nasza połowiczna, kłamliwa demokracja, jak świadome zbydlęcenie, które jest na dnię komunizmu i syndykalizmu* (Witkiewicz 1974: 13).

[31] – *Ja nie chcę znać społeczeństwa. Muszę żyć w tym błocie, ale też izoluję się od niego – krzyknął znowu w nagłej pasji Abnol. – Chyba, żeby to było społeczeństwo idealne, a nie nasza zakłamana demokracja* (Witkiewicz 1930: 18).

[32] [Atanazy Bazakbal – M.G.] – [...] *z jednej strony nie mogę znieść kłamstw dzisiejszej demokracji razem z jej równym startem dla wszystkich, parlamentaryzmem, niby-równością wszystkich wobec prawa i tak dalej, a z drugiej strony nic, ale to nic mnie nie obchodzi los klas pracujących i walka ich z młłą demokracją, która się dopiero zaczyna. Wynik tego wszystkiego będzie okropny: koniec najwyższych dotychczasowych wartości, szary mrok ogólnego dobrobytu* (Witkiewicz 1927: 51).

Demokracja w ujęciu Witkiewicza to „politykierstwo” – z jednej strony – oraz panowanie kapitału, pieniądza, wyzysk jednych ludzi przez drugich – z drugiej strony. „Kłamstwo” demokracji polegać ma na tym, że pod pozorami władzy ludu służy ona w rzeczywistości pewnej grupie interesu (burżuazji):

[33] *Dziś politykierstwo partyjne, z wyjątkiem czysto-ideowego maksymalistycznego szaleństwa w imię brzuchowej podstawy dla urojonego rozwoju ducha, jest tylko zamydleniem oczu sobie i innym pojęciem demokracji i niezależności narodów. Dobrze to było, jak się tworzyło: wtenczas wierzyli wszyscy, że jest to ostatnia prawda – dziś zostało tylko kłamstwo. Dlatego to bezprzymiotna walka na ostatnim pinaklu uspołeczniającego się tłumu, walka z panowaniem pieniądza, jest czymś realnym, a reszta to tylko lawirowanie wzajemne tegoż pieniądza i demokracji, triuki i triki, podstępny i posunięcia, gra w pokera z „bluff”em na wielką skalę – rzecz nieciekawa sama w sobie, chyba z historycznego punktu widzenia* (Witkiewicz 1930: 72).

Podobne spojrzenie na demokrację odnaleźć można w twórczości pedagoga, pisarza i publicysty Janusza Korczaka (1878–1942). Przykładowo, w utworze *Senat szaleńców* (1930 (?)) stanowiącym pokłosie dramatycznych przeżyć autora podczas I wojny światowej i rewolucji 1917 roku, można przeczytać:

[34] – *Szanowny Robotnik zechce mi wybaczyć, ale ta współczesna demokracja nie ma miłego odoru, nie pachnie* (Korczak 1994: 37).

[35] *Demokracja? – Dobrze. – Ale jeszcze nie u mnie. – Może ja głupi, może nie taki znów głupi. – Ale dopóki ja żyję... panie dzieju – niech oni mi swoich porządków – tu – nie – bo stracę wreszcie cierpliwość* (Korczak 1994: 21).

[36] *Demokrację zaszyć w worek i utopić w rzece* (Korczak 1994: 55).

W obliczu nowej sytuacji społeczno-politycznej powstałej po II wojnie światowej (okres komunizmu, powstanie PRL) namysł nad demokracją w literaturze zyskał nowy wymiar. W jednej z najważniejszych publikacji Czesława Miłosza (1911–2004) pt. *Zniewolony umysł* (1953) ukazane zostały przemiany „intelektualne i społeczne”, jakie zachodziły w krajach tzw. demokracji ludowej, przejawiające się w pozbawianiu człowieka wolności i narzucaniu mu pewnej roli. W efekcie nastąpiło „tak ściśle zrośnięcie się z rolą”, że nie dało się już odróżnić tego, „co jest własne, a co przybrane” (Miłosz 1999: 79). Dychotomia między państwem demokratycznym a państwem totalitarnym zobrazowana została m.in. w następujący sposób:

[37] *Amerykanie porównują demokrację do niezdarnej tratwy, na której każdy wiosłuje w inną stronę. Jest pełno wrzasku i wzajemnych wymyślań i niełatwo zdobyć się na wiosłowanie w jednym kierunku. W zestawieniu z taką tratwą bojowa galera totalitarnego państwa przedstawia się okazale. Bywa jednak, że tam gdzie rozbije się totalitarny prędko okręt, przepłynie niezdarna tratwa* (Miłosz 1999: 54).

Pisarz i publicysta Leopold Tyrmand (1920–1985) w książce pt. *Cywilizacja komunizmu* (1972), która w opinii samego autora jest „pamfletem na komunizm” oraz „zamierzonym przejawem istniejącej rzeczywistości”, wyakcentował sprzeczności między demokracją/demokracjami a komunizmem. Stwierdził m.in.:

[38] *W demokracjach pojęcie legalności jest ściśle sprecyzowane, a zarazem bardzo szerokie. Człowiekowi i obywatelowi wolno jest wszystko, co nie jest przestępstwem i nie popada w kolizję z prawem. W komunizmie to jest legalne, co partia komunistyczna uznaje za legalne, całkiem niezależnie od oficjalnie skodyfikowanych i obowiązujących praw. Partia zaś ma zwyczaj nieustannych zmian swych zasad legalności, ciągłego stwarzania i mnożenia nowych praw i przepisów, najczęściej popadających w sprzeczności i konflikty z już istniejącymi, których zniesieniem czy unieważnieniem nikt się nie kłopotuje. [...]. W rezultacie, człowiekowi w komunizmie nic prawie nie wolno, a to, co dozwolone, tonie we mgle dwuznaczności i dowolności interpretacji, z których każdy urzędnik i każdy milicjant może robić najdogodniejszy dla siebie użytek* (Tyrmand 1972: 44–45).

[39] *Jest to zadziwiająca specyfika demokracji, że można w niej żyć przeciw niej, odrzucając wszystko co jej, a mimo to prosperować, korzystać z jej przywilejów, nie czuć się zagrożonym ani jako osoba, ani jako obywatel. W przedziwny sposób demokracje gwarantują całą potęgę i skuteczność nienawidzenia tym, którzy ich nienawidzą i pragną zniszczyć. Są to stany i uczu-*

cia nieznane sprzeciwiającemu się komunizmowi w komunizmie (Tyrmand 1972: 112).

W powieści wojennej Andrzeja Szczypiorskiego (1928–2000) pt. *Początek* (1986) demokracja przeciwstawiona została dyktaturze. Jeden z bohaterów (kolejarz Kazio Filipek) w jednym ze swoich wewnętrznych monologów żywił nadzieję, że jego młodszy kolega (Pawełek Kryński) doczeka Polski „wolnej, sprawiedliwej i demokratycznej”, a przy tym „tolerancyjnej” wobec mniejszości narodowych i etnicznych:

[40] *Pawełku, pomyślał kolejarz Filipek, zazdroszczę ci. Dożyjesz innych czasów. Nie będzie Polska jak gwóźdź w obcęgach. Będzie znów niepodległa, a przecież lepsza od tamtej, niedawnej [...]. [...] Będziesz miał Polskę [...] bez żadnej dyktatury, bo dyktatura to jest bolszewizm, okrucieństwo, ateizm i koniec demokracji, będziesz miał nareszcie, Pawełku kochany, Polskę wolną, sprawiedliwą i demokratyczną, dla wszystkich Polaków, Żydów, Ukraińców, nawet dla Niemców, szlag by ich trafił, nawet dla nich także* (Szczypiorski 1998: 213).

Krytyczny sposób patrzenia na demokrację zaprezentował też Sławomir Mrozek (1930–2013) w sztuce pt. *Na pełnym morzu* (1961). Ujawnił w niej niebezpieczeństwa demokracji, w której decyduje większość¹⁶.

6.2. DEMOKRACJA w tekstach publicystycznych i esejach

Duża liczba publikacji z zakresu szeroko rozumianej publicystyki wpisuje się – podobnie, jak miało to miejsce w przypadku dyskursu naukowego (zob. pkt. 2.) – w dyskusję o kryzysie demokracji współczesnej określanej mianem demokracji liberalnej. W dwujęzycznym eseju pt. *Koniec demokracji. The End of Democracy* (2015) – nawiązującym w tytule do wydanej w roku 1992 głośnej książki amerykańskiego filozofa i politologa Francisa Fukuyamy *The End of History and the Last Man* [Koniec historii i ostatni człowiek], której autor argumentował za wyższością demokracji (liberalnej) nad innymi ustrojami społeczno-politycznymi – politolog i publicysta Marek Mi-

¹⁶ Gdy przeprowadzone w wyniku „wolnych, demokratycznych wyborów” (Mrozek 1961: 155) głosowanie okazało się nieważne (bo choć było tylko trzech głosujących, oddano cztery głosy), dwaj spośród trzech bohaterów próbowali wywrzeć moralną i psychiczną presję na trzeciego. Konstatacja jednego z bohaterów jest krótka: „[Średni – M.G.] – Paskudna sprawa. Demokracja nie wyszła, dyktatura się nie przyjmie. Trzeba jednak coś wymyślić” (Mrozek 1961: 155).

galski (ur. 1969) postawił tezę o „odwrocie” tej formy demokracji, która „staje się pustym, pozbawionym treści rytuałem.”

Ze swoistym mitem demokracji jako ustroju ponad innymi ustrojami zerwał już wcześniej znany intelektualista, filozof kultury Leszek Kołakowski (1927–2009). W zbiorze tekstów rozproszonych pt. *Niepewność epoki demokracji* – który ukazał się w Wydawnictwie „Znak” kilka lat po śmierci autora – demokracja jawi się jako system „niepewny”, który stale musi się „bronić” w obliczu narastających zagrożeń. Na najważniejsze zagrożenia dla demokracji zachodnich wskazał Kołakowski najdobitniej w tytułowym eseju z 1990 roku. Źródła „antydemokratycznej energii” to – zdaniem publicysty – a) „nadwątłona, lecz wciąż potężna siła sowytyzmu”; b) „wzrost agresywnego nacjonalizmu” w skali globalnej; c) „nietolerancja religijna i dążenia teokratyczne”; d) terroryzm i przestępczość oparta na przemocy; e) zbyt szybko dokonujące się zmiany ekonomiczno-społeczne i kulturowo-cywilizacyjne, które wytworzyły u całych grup społecznych „mentalność niekończących się oczekiwań”; f) przeludnienie, zmniejszające się zasoby ziemi uprawnej oraz wody, a także katastrofy ekologiczne, co w przyszłości może doprowadzić do ograniczania wolności przemieszczania się i praw własnościowych (Kołakowski 2014: 136–138). W innych miejscach przywołanej publikacji Kołakowski zwrócił uwagę na istotne ograniczenia związane z demokratyczną zasadą większości. Pisał:

[41] *Idea demokracji byłaby parodią samej siebie, gdyby zakładała, że wszystko, co zatwierdzi większość, jest dopuszczalne [...]. Gdybyśmy uznali zasadę nieograniczonej władzy większości za wystarczającą oznakę ustroju demokratycznego, to rządy Hitlera w Niemczech, które przez pewien okres cieszyły się wyraźnym poparciem większości, byłyby wzorem demokracji, podobnie jak wszelkie populistyczne czy quasi-populistyczne dyktatury, które zrazu utrzymywały, że reprezentują większość, a potem reprezentowały ją z samej definicji i na czas nieograniczony, ponieważ ich krytycy zostali zamordowani albo skutecznie uciszeni. Musimy uznać, że zasada władzy większości winna być ograniczona przez zasadę poszanowania praw jednostki, których żadna większość nie może naruszyć, i że idea praw człowieka zachowuje ważność niezależnie od postanowień większości* (Kołakowski 2014: 126–127).

[42] *Zasada władzy większości jest niewystarczająca, jeśli mamy odróżnić demokrację od ochlokracji, czyli władzy tłumu. Sama w sobie zasada ta nie tworzy demokracji; znamy wszak tyrańskie reżimy, które cieszyły się poparciem większości – jak choćby nazistowskie Niemcy czy irańska teokracja* (Kołakowski 2014: 135).

Kołąkowski poddał też w wątpliwość demokratyczną zasadę równości:

[43] [...] *demokracja polityczna jest najściślej związana z panowaniem pieniądza – nie z obecnością samą pieniądza, ale właśnie z podporządkowaniem procesów produkcyjnych wartości wymiennej. Panowanie pieniądza oznacza demokratyzację nierówności, to jest sprowadzenie nierówności do czysto ilościowych różnic* (Kołąkowski 2014: 89).

W eseju z 1999 roku pt. *Demokracja jest przeciwna naturze* Kołąkowski wyraził z kolei przekonanie, że demokracja i konflikt stanowią zjawiska ze sobą nierozzerwalnie związane i wzajemnie na siebie oddziałujące, a pożądane oddziaływanie to takie, które ma na celu rozwiązanie zaistniałego konfliktu. Publicysta zauważył, że demokracja jest nie tylko „narzędziem” służącym do pokojowego rozwiązywania konfliktów międzyludzkich, ale przede wszystkim „narzędziem”, które konflikty te kanalizuje (osłabia, ogranicza i neutralizuje):

[44] *Demokracja jest narzędziem, które kanalizuje konflikty międzyludzkie i umożliwia ich rozwiązywanie, czasem nawet usuwanie, czasem osłabianie – bez użycia przemocy. Stosowanie tego narzędzia zakłada wprowadzie implicite, że jest ono pożyteczne i że rezygnacja z niego, czyli tyrania, przynosi o wiele więcej nieszczęść i cierpień, poza tym jednak żadnej doktryny czy ideologii nie wymaga, by działać* (Kołąkowski 2003: 290).

Kołąkowski wskazał na trzy zasadnicze „składniki demokracji” istotne dla jej prawidłowego funkcjonowania. Pierwszym z nich jest „wpływ elit politycznych na życie zbiorowe”, który wynika z proporcjonalności poparcia, jakie otrzymały one w wyborach parlamentarnych⁷. Kolejnym jest zasada praworządności, o której tak pisał:

[45] [...] *prawodawstwo, które realnie funkcjonuje, czyli praworządność, czyli takie mechanizmy, dzięki którym ludzie znają ważne reguły, jakim mają się podporządkować, wiedzą, co jest albo nie jest dozwolone i nakazane, dzięki którym więc te reguły działają w sposób przewidywalny, a prawo jest niezależne od władzy wykonawczej* (Kołąkowski 2003: 290).

Trzecim elementem niezbędnym dla demokracji są w ujęciu Kołąkowskiego:

⁷ „[...] mechanizmy, dzięki którym znaczenie i wpływ elit politycznych na życie zbiorowe jest z grubsza proporcjonalny do poparcia, jakim się one cieszą wśród ludności” (Kołąkowski 2003: 290).

[46] [...] pewne podstawowe prawa obywatelskie, w szczególności prawo do publicznego wypowiedzania własnych opinii, prawo do poruszania się po kraju, prawo do nabywania własności i ochrona przed arbitralną konfiskatą, prawo do ochrony przed dowolnym aresztowaniem i torturami, prawo do wyznawania jakiejkolwiek religii lub żadnej, prawo do prywatności, a więc między innymi prawo do dowolnych zachowań seksualnych, jeśli nie ma w nich przemocy, wykorzystywania dzieci i kazirodztwa. Lista tych praw jest nieuchronnie sprawą sporną [...]. [...] Wolność słowa jest najoczywściej warunkiem funkcjonowania mechanizmów demokracji politycznej (Kołakowski 2003: 290).

Kołakowski podkreślił, że demokracja nie różnicuje obywateli na podstawie kryteriów narodowościowych. Mniejszości etniczne nie stanowią dla niej problemu, gdyż wpływają one na jej różnorodność w jednolitym zazwyczaj społeczeństwie. Publicysta skonstatował:

[47] [...] państwo demokratyczne nie jest narzędziem narodu, ale wspólnoty obywateli (Kołakowski 2003: 293).

Na rolę obywateli i ich zaangażowanie w demokrację zwracali uwagę inni wybitni intelektualści i publicyści. W przestrzeni publicznej często przywoływane jest zdanie Jana Nowaka Jeziorańskiego (1914–2005):

[48] Nie ma demokracji bez udziału obywateli. Tam, gdzie obywatele nie interesują się życiem publicznym, demokracja jest bardzo krucha (Nowak Jeziorański, 3 VIII 2021).

Jeden z najważniejszych twórców koncepcji „ponowoczesności”, filozof i eseista – Zygmunt Bauman (1925–2017) – apelował o polityczne zaangażowanie i nieustanną edukację obywatelską. Stwierdził m.in.:

[49] Demokratyczna polityka nie przetrwa zbyt długo w obliczu bierności obywateli wynikającej z ich politycznej ignorancji i obojętności (Bauman 2007).

Z kolei znany socjolog – Piotr Sztompka (ur. 1944) – pisał na łamach „Tygodnika Powszechnego”:

[50] Za mało debatujemy, bo nie dość dobrze rozumiemy, że istotą demokracji jest stworzenie warunków, w których, dla dobra wspólnoty, ujawnia się maksimum wiedzy, mądrości, intuicji i zaangażowania zwyczajnych obywateli. [...]. Bez debaty nie ustalimy, jako społeczność, co jest naszym dobrem

wspólnym, jakie sprawy są dla nas na tyle ważne, że wszyscy powinni o nich decydować. Różnice wartości i interesów pozostaną, ale na agorze swobodnej wymiany poglądów tylko debata pozwala zawrzeć przynajmniej częściowe porozumienie, wypracowując poglądy akceptowane przez większość obywateli (Sztompka 2007: 5).

Filozof polityki i publicysta – Marcin Król (1944–2020) – autor *Słownika demokracji* (1989) oraz publikacji takich jak m.in. *Pora na demokrację* (2015) i *Jaka demokracja?* (2017) odróżnił „demokrację substancjalną”, ściśle związaną z dysponowaniem wolnością publiczną „do” (wybierania, nominowania, uczestniczenia, kontrolowania oraz „cieszenia się z zaangażowania w decyzje dotyczące wspólnych losów”), od „demokracji proceduralnej”, która „dzięki skonstruowaniu wielu instytucji” stawiających sobie za cel „możliwie najlepsze rozwiązywanie wszystkich publicznych problemów” gwarantuje obywatelowi szeroko rozumianą wolność „od” (Król 2015: 9). W kontekście demokracji proceduralnej autor omówił takie współczesne „objawy” jej „kryzysu”, jak: nieufność (m.in. między jednostkami tak w sferze prywatnej, jak i społecznej), bezsilność (m.in. wobec braku programów politycznych) oraz nierówność (w sferze materialnej, w zakresie możliwości).

Na „winę” demokracji jako systemu społecznego i instytucjonalnego – w skali polskiej i międzynarodowej – zwrócił uwagę znany komentator „Polityki” – Jacek Żakowski (ur. 1957) w książce pt. *Oblężona demokracja. Rozmowy* (2019), stanowiącej zapis rozmów z bez mała trzydziestoma ekspertami życia społecznego i politycznego z kraju i zagranicy. Dokonując pewnego uogólnienia można stwierdzić, że na kryzys demokracji składa się – zdaniem publicysty – naruszanie porządku politycznego, gospodarczego, społecznego, prawnego i kulturowego (Żakowski 2019: 7).

6.3. DEMOKRACJA w świetle danych korpusowych

W Narodowym Korpusie Języka Polskiego (NKJP) liczącym ponad 1500 milionów słów tekstowych zarejestrowanych w prasie codziennej i czasopismach specjalistycznych, w Internecie, w tekstach mówionych oraz w literaturze (poezji, prozie, dramacie) wyraz *demokracja* odnotowany został w ponad 19 tysiącach kontekstów (wersja „zrównoważona” korpusu zawierająca około 250 mln słów podała ponad 3 tysiące kontekstów). W różnych formach fleksyjnych wyraz *demokracja* wystąpił w pełnej wersji korpusu w ponad 65 tysiącach kontekstów (wersja „zrównoważona” podała ich ponad 12 tysięcy).

Pod względem „kanałów” uwzględnionych w taksonomii NKJP wyraz *demokracja* osiągnął najwyższe wartości (łącznie 75%) w prasie oraz w Internecie. Pod względem frekwencji występowania w różnych rejestrach języka wyraz *demokracja* pojawił się najczęściej w danych „quasi-mówionych” (na przykład w sprawozdaniach stenograficznych Sejmu RP), w mediach oraz w danych internetowych interaktywnych (np. na forach, w blogach z komentarzami, listach dyskusyjnych).

Wyszukiwarka korpusowa PELCRA dla danych NKJP obliczyła „profil diachroniczny” wyrazu *demokracja* obejmujący lata 1988–2010. Jedną z najwyższych wartości pod względem frekwencji wyraz ten osiągnął w roku 1989 (1,49 razy na 1000 akapitów). W roku 1990 frekwencja tego wyrazu spadła aż osiemnastokrotnie, osiągając poziom 0,081. Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że wyraz *demokracja* osiągnął wysokie frekwencje użycia w latach 1991–1998. Rekordowa frekwencja odnotowana została w roku 1992 (2,778 razy na 1000 akapitów) oraz w roku 1995 (2,575 razy na 1000 akapitów). Od roku 1999 do roku 2010 frekwencja wyrazu *demokracja* utrzymała się na mniej więcej tym samym poziomie z górną granicę w roku 2007 (0,583) oraz najniższą wartością w roku 2010 (0,228).

7. Skrócona (syntetyczna) definicja kognitywna pojęcia *DEMOKRACJI* w świetle danych S-A-T

W świetle powyższych rozważań nasuwa się konkluzja, że podstawowy zbiór cech *DEMOKRACJI* tworzący treść tego pojęcia w języku polskim układa się w jedną zbiorczą definicję, którą można zapisać (skrótowo) w następujący sposób:

DEMOKRACJA (polska), określana historycznie rzecz ujmując jako *ludowładztwo*, też peryfrastycznie jako *władza ludu*, to:

w aspekcie politycznym

forma rządów / forma ustroju państwa (ustrój polityczny, rządziej państwo o takim ustroju),

[1] zestawiana w **opozycji** do takich form rządów, jak: *totalitaryzm / ustrój totalitarny* (zwłaszcza *komunizm*), (rządziej) *totalizm*, ogólniej też *jedynowładztwo, samowładztwo, autokratyzm, autorytaryzm / system autorytarny, tyrania, despotyzm, dyktatorstwo, dyktatura; wszechwładza, autokracja, absolutum dominium, junta, reżim/reżym, autarchia, absolutyzm, (rządziej) anarchia, monarchizm i oligarchia;*

[2] względem której **kohiponimami** są m.in. *arystokracja* ('władza najlepszych'), *hierokracja/klerokracja/teokracja* ('rządy kleru'), *ochłokracja* ('rządy motłochu'), *pajdokracja* ('rządy dzieci'), *plutokracja* ('rządy bogatych'), współcześnie też *babokracja* ('rządy kobiet'), *biurokracja* ('system rządów urzędniczych, nadzwyczaj formalistycznych'), *etokracja* ('władza ludzi moralnych'), *gerontokracja* ('władza starszych'), *technokracja* ('rządy inżynierów'), *telekracja* ('władza telewizji');

[3] w której **podmiotem władzy** (zwierzchniej) jest lud / naród / większość (społeczeństwa), niekiedy też jakaś jego część / (wszyscy) obywatele,

[4] z których każdy ma prawo i możliwość współudziału w rządzeniu państwem (współrządzenia, współdecydowania, współwładzy),

[5] bezpośrednio lub przez swoich przedstawicieli,

[6] wyłanianych w drodze wolnych i powszechnych wyborów;

[7] której **gwarancją funkcjonowania** jest praworządność ujmowana jako prawidłowe funkcjonowanie prawa, przestrzeganie prawa, prawo, praworządne sądy, niezawisłość sądów,

[8] oraz obecność **partii** politycznych (wielość partii politycznych, wielopartyjność).

w aspekcie społecznym

[9] w demokracji wszyscy obywatele mają zagwarantowane swobody i prawa polityczne, z których najważniejsza jest **wolność** oraz różne jej wymiary, a w szczególności: wolność słowa, wypowiedania się / wypowiedzi, (głoszenia) poglądów i przekonań; wolność myśli / myślenia, podejmowania decyzji, czynu, działania, wyboru, prasy, druku, zrzeszania się / zrzeszeń, stowarzyszeń, zgromadzeń, wystąpień, zakładania partii politycznych; wolność obyczajów, wyznania, religii, sumienia; wolność osobista, wolność jednostki;

[10] mają też zagwarantowaną **równość** rozumianą jako równość wobec prawa, równe prawo (do uczestnictwa w podejmowaniu decyzji dotyczących wszystkich), równe prawa, szanse i możliwości,

[11] oraz **sprawiedliwość** (zwłaszcza sprawiedliwość społeczną);

[12] o istocie demokracji stanowią też takie cechy, jak: **pluralizm, tolerancja**, właściwy układ stosunków pomiędzy ludźmi, organizacjami, współdziałanie, współpraca, szacunek dla jednostki.

w aspekcie etycznym

[13] o istocie demokracji stanowi poszanowanie praw człowieka i jego godności.

w aspekcie bytowym/ekonomicznym

[14] o istocie demokracji stanowi wolny rynek / wolność rynku, wolna konkurencja / konkurencja (gospodarcza);

[15] demokracja powinna stanowić też „drogę do dobrobytu” oraz

[16] zapewniać optymalne warunki dla rozwoju każdego człowieka.

8. Zarys profilowania pojęcia *DEMOKRACJI* w polskich dyskursach publicznych¹⁸

Osadzone we „wspólnym” znaczeniu pojęcie *DEMOKRACJI* poddawane jest w różnych typach dyskursu publicznego swoistym modyfikacjom (profilowaniu). Jest zmiennie uszczegóławiane, uzyskuje też nowe charakterystyki jakościowe, co pozostaje w związku z przyjętym przez dany podmiot punktem widzenia, postrzeganiem świata oraz reprezentowaną wizją ideologiczną i aksjologiczną.

Profilowanie pojęcia *DEMOKRACJI* zostanie ukazane na podstawie materiału tekstowego zaczerpniętego z gazet i czasopism o charakterze¹⁹: 1) centrowo-prawicowym („Rzeczpospolita”); 2) liberalno-demokratycznym („Gazeta Wyborcza”, „Polityka”); 3) lewicowym („Przegląd”); 4) feministycznym („Wysokie Obcasy”, „Zadra”) i 5) katolickim z zachowaniem zróżnicowania na trzy współwystępujące tu subdyskursy, a mianowicie dyskurs kościelno-katolicki („L’Osservatore Romano” (wyd. polskie)), liberalno-katolicki („Tygodnik Powszechny”) i narodowo-prawicowy („Nasz Dziennik”, „Niedziela”). Uwaga skupiona zostanie na bazowych atrybutach *DEMOKRACJI* poddawanych w różnych typach dyskursu publicznego różnorodnym modyfikacjom, w pierwszej kolejności takich jak: władza większości / rządy większości, wolność, równość, tolerancja i pluralizm²⁰.

W dyskursie mediów o profilu **centrowo-prawicowym** demokrację utożsamia się z władzą/rządami parlamentarnej większości podlegającej ograniczeniom i kontroli ze strony państwa prawa. Przyznanie władzy aktualnej większości prowadzi do odrzucenia roszczeń różnych grup mniejszościowych. Demokrację łączy się w tym dyskursie z różnymi wymiarami wolności. Zespala się ją też z równością rozumianą jako równość obywateli wobec prawa, równe prawa dla wszystkich. Za podstawę demokracji uznaje się istnienie „stałych” i „niezmiennych” wartości (zwłaszcza w sferze obyczajowej), co wyklucza pluralizm aksjologiczny i światopoglądowy. Zakłada się pluralizm polityczny i ideologiczny przejawiający się w rywalizacji partii politycznych i alternatywnych idei (prawicowej vs lewicowej, konserwatywnej vs liberalnej), ścieraniu się różnych racji (politycznych i ideologicznych).

¹⁸ Poniższe spostrzeżenia są rozwinięciem uwag poczynionych w: Grzeszczak (2022).

¹⁹ Podział dyskursów przyjmuję za: Bartmiński (2008: 35–36).

²⁰ Szerszy obraz pojęcia *DEMOKRACJI* w polskich dyskursach publicznych za-prezentowany został w: Grzeszczak (2015).

W **dyskursie mediów liberalnych** demokracja zakłada rządy (parlamentarnej) większości z poszanowaniem praw różnych mniejszości. Zakłada wolność wpisaną w reguły państwa prawa, trwale zespoloną z odpowiedzialnością. Podkreśla się, że wolność i autonomia przysługują każdej jednostce „w pełni”. Równość oznacza równe prawa i szanse, które w praktyce każdy wykorzystać musi „na własny rachunek” (stwierdza się, że w walce o sukces „wygrywają lepsi”). Z pojęciem *DEMOKRACJI* wiąże się szeroko rozumiany pluralizm (aksjologiczny, światopoglądowy, kulturowy, polityczny), oznaczający wielość równoprawnych systemów moralnych i systemów wartości (w tym wartości liberalnych), wierzeń i religii, przekonań, poglądów, postaw, stylów i filozofii życia, prawd, opinii i interesów różnych grup społecznych i politycznych, jak również różnorodność wizji politycznych. Towarzyszy mu tolerancja pojmowana jako szacunek dla odmienności i inności, uznanie, poszanowanie i ochrona różnych mniejszości, ich praw i interesów.

Z **perspektywy lewicowej** ujmuje się demokrację jako rządy większości, ale tylko takiej, która gwarantuje i szanuje prawa i wolności różnych mniejszości. Wskazuje się na wolność osobistą (wolność jednostki), wolność światopoglądową, wolność sumienia, wyznania i religii, wolność przekonań (głównie w sferze religijnej). Równość ujmuje się szeroko jako „równość w różnościach” w kwestiach takich jak: płeć, rasa, orientacja seksualna, wyznanie czy światopogląd. Akcentuje się równość praw, szans i możliwości (dla wszystkich), równouprawnienie kobiet i mężczyzn „wobec prawa i rzeczywistości społecznej” (równa płaca, równy dostęp do stanowisk i awansu zawodowego, równa reprezentacja w parlamencie; też przyznanie kobietom prawa do świadomego macierzyństwa). Demokrację łączy się z pluralizmem światopoglądowym (wieloświatopoglądowością) i aksjologicznym (wielością systemów wartości) oraz tolerancją (religijną, światopoglądową) oznaczającą w istocie ochronę przed dyskryminacją różnych grup mniejszościowych (zwłaszcza grup seksualnych), poszanowanie praw tych mniejszości.

W **dyskursie feministycznym** demokrację zestawia się z takimi wartościami jak: wolność, równość, władza, normalność. Wolność rozumie się jako należne kobietom prawo do decydowania o sobie. Akcentuje się wolność wyboru odpowiedniego dla kobiet modelu życia, ich wolność seksualną i prawa reprodukcyjne. Wolność debaty publicznej (zwłaszcza w sferze światopoglądowej) zakładać ma plu-

ralizm stanowisk. Równość ujmuje się jako równouprawnienie kobiet i mężczyzn (równa reprezentacja w procesach decyzyjnych, równe prawa i obowiązki, równy udział we władzy i równy dostęp do jej struktur). Postuluje się szacunek dla praw mniejszości seksualnych.

W **dyskursie kościelno-katolickim** zespala się fundamentalne dla demokracji pojęcie wolności z prawdą i moralnością. Akcentuje się wartości ogólnoludzkie i moralne, takie jak poszanowanie (transcendentnej) godności każdej osoby, respektowanie jej „niezbywalnych” praw, zwłaszcza prawa do życia oraz prawa do wolności religijnej. Za istotne uważa się oparcie prawodawstwa w demokracji „na prawie Bożych przykazań”, jego zgodność z prawem moralnym, co nakłada ograniczenia na demokratyczną zasadę stanowienia prawa drogą głosowania. Pluralizm łączy się z respektowaniem praw katolików do wyrażania swojej religijności. Postuluje się uznanie zasady dobra wspólnego za kryterium życia społeczno-politycznego.

W **dyskursie liberalno-katolickim** demokracja zakłada rządy większości, która uznaje i chroni prawa różnych mniejszości. Demokracja współwystępuje w jednym szeregu m.in. z takimi wartościami jak: wolność, godność, prawa osoby ludzkiej, dobro wspólne. Zespala się z szeroko rozumianym pluralizmem (wyznaniowym, aksjologicznym, światopoglądowym, pluralizmem sądów i opinii o Kościele), neutralnością wyznaniową i światopoglądową państwa, dialogiem, dyskusją oraz kompromisem również w kwestiach światopoglądowych. Wyrazistym atrybutem demokracji jest w tym dyskursie „uczciwy” i „przyjazny” rozdział Kościoła od państwa, wyraźne rozgraniczenie sfer „sacrum i profanum”, respektowanie wzajemnej autonomii i wzajemnej nieingerencji.

W **dyskursie narodowo-prawicowym** podkreśla się, że demokracja to rządy „narodu (Narodu)”, „narodów Europy”, a nie demokratycznie wybranej większości. Demokrację zespala się z wolnością skorelowaną z prawdą rozumianą jako „zdolność wyboru dobra i odrzucenia zła”. Akcentuje się pełną narodową swobodę, prawo narodu („narodów Europy”) do pełnej swobody samoorganizacji. Równość odnosi się zakresowo do równości wobec prawa dzieci nienarodzonych, postulując całkowity zakaz aborcji. Wymóg respektowania etyki chrześcijańskiej przy ustalaniu praw prowadzi w tym dyskursie do zakwestionowania pluralizmu światopoglądowego i aksjologicznego oraz postawy tolerancyjnej. Akcentuje się pluralizm medialny oznaczający uwzględnianie w przestrzeni publicznej również mediów katolickich.

9. Podsumowanie

Reasumując, należy stwierdzić, że każdy typ wykorzystanych danych wnosi do ogólnego obrazu pojęcia *DEMOKRACJI* cechy stałe, wspólne, ale po części też cechy różne. Cechy wydobyte z danych słownikowych są najsilniej stabilizowane, tworzą one jądro pojęcia. Dane ankietowe i tekstowe (w tym korpusowe) pozwalają powiększyć zespół tych cech, a przez to znacznie wzbogacić obraz semantyki analizowanego pojęcia. Cechy te ujawniają jednak „różny stopień stabilizacji [...], co wymaga każdorazowo testowania” (Bartmiński, Żuk 2009: 49).

We wszystkich typach danych (S-A-T) znamienne jest ujmowanie *DEMOKRACJI* w dwóch podstawowych aspektach: politycznym i społecznym. W słownikach wyraźnie eksponowane są atrybuty polityczne, a po nich społeczne. W źródłach ankietowych kolejność ta zostaje odwrócona: aspekt polityczny zdecydowanie ustępuje społecznemu. Podawane przez respondentów cechy „prawdziwej” *DEMOKRACJI* pozwalają tu też na wydzielenie aspektu etycznego. W tekstach prasowych uwidocznia się z kolei – jeszcze dobitniej – aspekt bytowy/ekonomiczny.

Do bazowego pojęcia *DEMOKRACJI* zrekonstruowanego metodą definicji kognitywnej odnosi się – w mniejszym lub większym stopniu – każdy z typów dyskursu publicznego. Prezentuje przy tym punkt widzenia zgodny z przyjętym światopoglądem oraz wyznawanym (cenionym przez siebie) systemem wartości. Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że dyskursy lewicowy, feministyczny i liberalno-katolicki korespondują z dyskursem liberalno-demokratycznym w kwestiach takich, jak pluralizm światopoglądowy i aksjologiczny, ochrona praw (różnych) mniejszości do głoszenia własnych poglądów i wyznawania własnego światopoglądu. Z kolei media o profilu centrowo-prawicowym, kościelno-katolickim i narodowo-prawicowym (tzw. radiomaryjnym) przyjmują istnienie „trwałych wartości” w demokracji, co wyklucza pluralizm aksjologiczny i światopoglądowy. W ramach dyskursu katolickiego współistnieją też trzy subdyskursy. Łączy je odwołanie do wartości takich, jak m.in.: godność i prawa osoby ludzkiej, dobro wspólne. W dyskursie liberalno-katolickim demokracja zakłada ponadto szeroko rozumiany pluralizm, neutralność wyznaniową i światopoglądową państwa, dialog, dyskusję i kompromis również w kwestiach światopoglądowych. Dyskursy kościelno-katolicki i tzw. radiomaryjny wyraźnie dystansują się od tych postulatów.

Wykaz skrótów

- JwKW – *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2003.
- JWP – *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006.
- KPRL – *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* z dnia 22 lipca 1952 r.; <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19520330232>; dostęp: 28 VIII 2021.
- KRP – *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r.; <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>; dostęp: 12 XI 2013.
- UKRP – *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*; <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210440267>; dostęp: 28 VIII 2021.

Bibliografia

- Balcerowicz Leszek, 2017, *Wolność, rozwój, demokracja*, Warszawa.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] JWP, s. 8–35.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Wartości i ich profile medialne*, [w:] *Ideologie w słowach i obrazach*, red. Irena Kamińska-Szmał, Tomasz Piekot, Marcin Poprawa, Wrocław, s. 23–41.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2012, *Zur Nützlichkeit des Kanonbegriffs für die Arbeit am Wörterbuch der west- und osteuropäischen Werte – wie kann man den (nationalen, europäischen) Kanon der Werte rekonstruieren?*, [w:] *Kultureller und sprachlicher Wandel von Wertebegriffen in Europa. Interdisziplinäre Perspektiven*, red. Rosemarie Lühr, Natalia Mull, Jörg Oberthür, Hartmut Rosa, Frankfurt am Main, s. 1–22.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2014, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 26, s. 21–44.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2019, *WOLNOŚĆ w polskiej lingwokulturze*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa, s. 181–244.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 47–67.
- Bauman Zygmunt, 2007, *Płynne życie*, tłum. Tomasz Kunz; tłum. rozdz. 7 współpr. Juliusz Pielichowski; <https://pl.wikiquote.org/wiki/Demokracja>; dostęp: 3 VIII 2021.
- Błuszkowski Jan, Mider Daniel, 2012, *Demokracja późnej nowoczesności*, Warszawa.
- Brzostek Mariusz G., 2012, *Spółczesność zniewolona. Koniec demokracji?*, Szczecin.
- Denek Kazimierz, 1999, *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń.
- Dubisz Stanisław, 2003, *Historia leksemu demokracja w języku polskim (analiza leksykograficzna)*, „Poradnik Językowy” 3, s. 3–11.

- Fleischer Michael, 2003, *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w:] JwKW, s. 107–143.
- Gawlicz Katarzyna, Rudnicki Paweł, Starnawski Marcin, Tokarz Tomasz (red.), 2014, *Demokracja i edukacja. Dylematy, diagnozy, doświadczenia*, Wrocław.
- Grzeszczak Monika, 2009a, *Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 69–84.
- Grzeszczak Monika, 2009b, *Der Begriff demokracja ‚Demokratie’ im Gegenwartspolnisch. Versuch einer kognitiven Definition*, [w:] *Europa und seine Werte. Akten der internationalen Arbeitstagung „Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa“ 3./4. April 2008 in Lublin, Polen*, red. Jerzy Bartmiński, Rosemarie Lühr, Frankfurt am Main, s. 41–55.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Grzeszczak Monika, 2019, *Pojęcie DEMOKRACJI w języku polskim*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 201–222.
- Grzeszczak Monika, 2021a, *Der Demokratiebegriff und seine Profilierung im Deutschen und Polnischen. Eine kontrastive Analyse*, „Roczniki Humanistyczne” 5, s. 199–216.
- Grzeszczak, Monika, 2021b, *‘Demokracja’ w świetle badań ankietowych ASA i sondaży opinii społecznej CBOS*, „Conversatoria Linguistica” 13, s. 25–40; <https://doi.org/10.34739/clg.2021.13.02>.
- Grzeszczak, Monika, 2022, *Językowy obraz demokracji w polszczyźnie*, „LingVaria” 17, 2(34), s. 97–109; <https://doi.org/10.12797/LV.17.2022.34.07>.
- Grzeszczak, Monika, 2023, *Koncept demokracji w języku polskim i polskim dyskursie publicznym po 1989 roku*, „Roczniki Humanistyczne” 7, s. 35–50; <https://doi.org/10.18290/rh23717.3>.
- Jasińska-Kania Aleksandra, 2012, *Zmiany wartości Polaków a procesy transformacji, europeizacji i globalizacji*, [w:] *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, red. Aleksandra Jasińska-Kania, Warszawa, s. 318–341.
- Kaniewska Aleksandra, 2016, *Demokracja to My. Urządźmy nasz świat*, Warszawa.
- Kapsa Izabela, Rogowski Waldemar (red.), 2014, *Demokracja w obliczach kryzysu*, Warszawa.
- Karolczak-Biernacka Barbara, 2010, *Demokracja jako wyraz ludzkich postaw. Spojrzenie na ustrojowy organizm państwa z perspektywy psychologicznej*, Józefów.
- Kołakowski Leszek, 2003, *Demokracja jest przeciwna naturze*, [w tegoż:] *Mini wykłady o maxi sprawach. Trzy serie*, Kraków, s. 290–299. [Esej z 1999 r.].
- Kołakowski Leszek, 2014, *Niepewność epoki demokracji*, tłum. Mieczysław Godyń, Ireneusz Kania, wybór i słowo wstępne Zbigniew Mentzel, Kraków. [Tytułowy esej pochodzi z 1990 r.].
- Kornaś Jerzy, Danel Łukasz (red.), 2016, *Demokracja współczesna. Wymiar polski i międzynarodowy*, Toruń.
- Korzeniowski Krzysztof, 2010, *Psychologia demokracji. Szkice*, Warszawa.
- Król Marcin, 2015, *Pora na demokrację*, Kraków.

- Lewandowska-Malec Izabela, 2013, *Demokracje polskie. Tradycje, współczesność, oczekiwania*, Kraków.
- Majer-Baranowska Urszula, 2006, *DEMOKRACJA*, [w:] JWP, s. 72–77.
- Matłęgiewicz Tomasz, 2013, *Uwagi nad kwestią autorytaryzmu w myśli Stanisława Staszica*, „*Studia Historica Gedanensia*” 4, s. 53–67; <https://doi.org/10.4467/23916001HG.13.004.2658>.
- Migalski Marek, 2015, *Koniec demokracji. The End of Democracy*, Warszawa [tekst równoległy: polsko-angielski, tłum. Wojciech Kozłowski].
- Nadolska Jadwiga, Wojtaszczyk Konstanty Adam, Zamęcki Łukasz (red.) (2018), *Demokracja. Istota, idee, cele i ich realizacja*, Warszawa.
- Nowak Jeziorański Jan, *Cytaty*; <https://www.wielkieslowa.pl/25003-nie-ma-demokracji-bez.html>; dostęp: 3 VIII 2021; <https://pl.wikiquote.org/wiki/Demokracja>; dostęp: 3 VIII 2021.
- Olczak Agnieszka, Prüfer Paweł, Skrocka Dorota (red.), 2015, *Edukacyjne i społeczne konteksty demokracji*, Gorzów Wielkopolski.
- Ossowski Szymon, 2008, *Kryzys liberalnej demokracji w Polsce na tle innych państw członkowskich Unii Europejskiej*, „*Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*” 2, s. 99–114.
- Owczarska Małgorzata, 2014, *Założenia i rozwój polskiej myśli republikańskiej w XVI wieku*, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał, Mirosław Sadowski, Wrocław, s. 389–407; http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/46517/28_Malgorzata_Owczarska.pdf, dostęp: 5 VIII 2021.
- Pietrucha Monika, 2003a, *Wartościowanie w słowniku (na przykładzie hasła demokracja)*, „*Poradnik Językowy*” z. 3, s. 12–21.
- Pietrucha Monika, 2003b, *Profil pojęcia demokracja we współczesnym języku polskim*, [w:] JwKW, s. 273–307.
- Porayski-Pomsta Józef, 2004, *Konkretyzacja znaczeń pojęć-leksemów demokracja i demokratyczny we współczesnej prasie polskiej*, [w:] *Język – polityka – społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 75–84.
- Reykowski Janusz, 2019, *Rozczarowanie demokracją. Perspektywa psychologiczna*, Sopot.
- Ryk Andrzej, 2004, *Pokolenie zmiany. Studium porównawcze wartości i perspektyw życiowych młodzieży włoskiej i polskiej*, Kraków.
- Sękowska Elżbieta, 2004, *Wybrane problemy opisu polskiego słownictwa dotyczącego pojęć polityczno-społecznych*, [w:] *Język – polityka – społeczeństwo. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 63–74.
- Sękowska Elżbieta, 2007a, *Polska leksyka polityczno-społeczna na przełomie XX i XXI wieku. Słownik*, Warszawa.
- Sękowska Elżbieta, 2007b, *Metodologiczne problemy opisu słownictwa społeczno-politycznego w polszczyźnie XX i XXI wieku*, [w:] *Lingwistyka a polityka. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 45–53.

- Sztompka Piotr, 2007, *Co myśli zwykły obywatel* (w rozmowie z A. Mateją), „Tygodnik Powszechny” nr 15.
- Szymański Władysław, 2019, *Era autodestrukcji. Świat, kapitalizm, demokracja wobec zagrożeń*, Warszawa.
- Szyszkowska Maria (red.), 2009, *Pokój i demokracja*, Warszawa.
- Tobiasz Marcin (red.), 2016, *Antynomie i paradoksy współczesnej demokracji*, Warszawa.
- Ulicka Grażyna, 2007, *Tendencje w rozwoju języka polityki*, [w:] *Lingwistyka a polityka. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 84–115.
- Urban Maria, 2013, *Demokratyczna osobowość. Model i jego urzeczywistnienie w warunkach polskiej demokracji*, Warszawa.
- Wojnicki Jacek, Zalesny Jacek (red.), 2019, *Pomiędzy demokracją a autorytaryzmem. Doświadczenia polityczno-ustrojowe państw współczesnych*, Warszawa.
- Wojtaszczyk Konstanty Adam, Stawarz Paweł, Wiśniewska-Grzelak Justyna (red.), 2018, *Zmierzch demokracji liberalnej?*, Warszawa.
- Zacher Lech W (red.), 2011, *Transformacje demokracji. Doświadczenia, trendy, turbulencje, perspektywy*, Warszawa.
- Zięba Maciej OP, 2016, *Papieska ekonomia. Kościół – rynek – demokracja*, Kraków.
- Żakowski Jacek, 2019, *Oblężona demokracja. Rozmowy*, Warszawa.

Słowniki

- ESJP – Andrzej Bańkowski, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- ISJP – Bańko Mirosław (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- MSJP – Skorupka Stanisław, Auderska Halina, Łempicka Zofia, 1968, *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa.
- NKPP – Krzyżanowski Julian (red.), 1969–1978, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Warszawa.
- NSEJP – Długosz-Kurczabowa Krystyna, 2003, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- PSJP – Zgółkowa Halina, 2008, *Podstawowy słownik języka polskiego z zarysem gramatyki polskiej*, Poznań.
- PSWB – Cienkowski Witold, 1993, *Praktyczny słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa.
- PSWP – Zgółkowa Halina (red.), 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, Poznań.
- SA – Dąbrowka Andrzej, Geller Ewa, 2001, *Słownik antonimów*, Warszawa.
- SAiH – Syjud Jerzy, 2008, *Słownik antonimów i homonimów*, wyd. 2, Katowice.
- SFJP – Skorupa Stanisław, 1985, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, wyd. 4, Warszawa.
- SIJP – Arct Michał, 1929, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa.
- SJAM – Górski Konrad, Hrabiec Stefan (red.), 1962–1983, *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SJPD – Doroszewski Witold (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa.

- SJP DS – Drabik Lidia, Sobol Elżbieta, 2007, *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa.
- SJPSz – Szymczak Mieczysław (red.), 1978–1981, *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa [liczne przedruki, Suplement 1992].
- SL – Linde Samuel Bogumił, 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. Maria Renata Mayenowa, Franciszek Peplowski (t. 1–34); red. Krzysztof Mrowcewicz, Patrycja Potoniec (t. 35); red. nacz. Krzysztof Mrowcewicz, zastępca red. nacz. Patrycja Potoniec, (t. 36); red. nauk. Patrycja Potoniec (t. 37); red. naczelny Krzysztof Mrowcewicz (t. 38, z. 1–3); Wrocław 1966–1994, Warszawa 1995–2020.
- SSiA – Pawlus Marta, Gajewska Beata, 1999, *Słownik synonimów i antonimów*, Białsko Biała.
- SSP – Kurzowa Zofia (red.), 2001, *Słownik synonimów polskich*, Warszawa.
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa [wyd. fotooffsetowe 1952–1953].
- SWB LPT-H – Ludwiczak Danuta, Piskadłowa Alicja, Tarka-Huczek Ewa, 1998, *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa.
- SWBW – Lidia Wiśniakowska Lidia (oprac.), 2006, *Słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*, Warszawa.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, 1861, wyd. przez Maurycego Orgelbranda, t. 1–2.
- SWJP – Dunaj Bogusław (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1–3 Kraków 2000, t. 4 Kraków 2001, t. 5 Kraków 2003 [wyd. 1 1996 Warszawa].
- USJP – Dubisz Stanisław (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, t. 1–4, Warszawa.
- WSWB – Bańko Mirosław (red.), 2005, *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*, Warszawa.

Źródła

Teksty literackie

- Brzozowski Stanisław, [1908] 1956, *Płomienie*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/brzozowski-plomienie.pdf>; dostęp: 25 VIII 2021.
- KC – *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku* ułożona przez Pawła Hertza i Władysława Kopalińskiego, Warszawa 1975.
- Kołłątaj Hugo, 2006, *Prawa i obowiązki naturalne człowieka oraz O konstytucji w ogólności, Prawa i obowiązki naturalne człowieka*, przełożył, do druku podał, wstępem i przypisami opatrzył Marian Skrzypek, Warszawa; <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/42237?id=42237>; dostęp: 7 VIII 2021.
- Korczak Janusz, 1994, *Senat szaleńców*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/korczak-senat-szalencow.pdf>; dostęp: 25 VIII 2021.
- Krasiński Zygmunt, 1937, *Listy wybrane*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/listy-wybrane.pdf>; dostęp: 26 VIII 2021.
- Mickiewicz Adam, 1832, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/ksiegi-narodu-polskiego-i-pielgrzymstwa-polskiego.pdf>; dostęp: 5 VIII 2021.
- Miłosz Czesław, 1999, *Zniewolony umysł*, Kraków.

- Modrzewski Andrzej Frycz, 1857, *O poprawie Rzeczypospolitej*, tłum. Cyprian Bazyl; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/o-poprawie-rzeczypospolitej.pdf>; dostęp: 4 VIII 2021.
- Mrożek Sławomir, 1961, *Na pełnym morzu*; <https://docer.pl/doc/x0nn10x>; dostęp: 25 VIII 2021.
- Orzechowski Stanisław, 1859, *Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego trzema księgami wydana*; <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/924/edition/1365?language=pl>; dostęp: 20 VIII 2021.
- Orzechowski Stanisław, 1972, *Mowa do szlachty polskiej przeciw prawom i ustawom Królestwa Polskiego uporządkowanym przez Jakuba Przyłuskiego*, [w:] Stanisław Orzechowski, *Wybór pism*, red. Halina Wiszniewska, Kraków.
- Prus Bolesław, 1975, *Lalka*, t. 2; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/lalka.pdf>; dostęp: 16 VIII 2021.
- Prus Bolesław, 1986, *Emancypantki*, t. 1; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/emancypantki-tom-i.pdf>; dostęp: 25 VIII 2021.
- Reymont Władysław Stanisław, [1899] ok. 1920, *Ziemia obiecana*, t. 1–2; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/ziemia-obiecana.pdf>; dostęp: 24 VIII 2021.
- Sienkiewicz Henryk, [1876–1878] 1950, *Listy z podróży do Ameryki*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/sienkiewicz-listy-z-podrozy-do-ameryki.pdf>; dostęp: 11 VIII 2021.
- Sienkiewicz Henryk, [pierwodruk 1910], *Wiry*; [http://wsercupolska.org/przeczytaj/ SIENKIEWICZ_Wiry.pdf](http://wsercupolska.org/przeczytaj/SIENKIEWICZ_Wiry.pdf); dostęp: 11 VIII 2021.
- Sienkiewicz Henryk, 1906, *Bez dogmatu*, t. 1–3; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/bez-dogmatu.pdf>; dostęp: 14 VIII 2021.
- Skarga Piotr, 1925, *Kazania sejmowe*, Gdańsk; <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/skarga-kazania-sejmowe.html>; dostęp: 9 VII 2021.
- Staszic Stanisław, [1787] 1926, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, opracował Stefan Czarnowski, Kraków; http://rcin.org.pl/Content/731/Wa51_2760_PAN-I-2829_r1926-nr90_Uwagi-nad-zyciem-Jana-Zamoyskiego.pdf; dostęp: 5 VIII 2021.
- Szczypiorski Andrzej, 1998, *Początek*, Poznań.
- Tyrmand Leopold, 1972, *Cywilizacja komunizmu*, Londyn.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, 1921, *Tumor Mózgowicz*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/tumor-mozgowicz.pdf>; dostęp: 16 VIII 2021.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, 1927, *Pożegnanie jesieni*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/witkacy-pozegnanie-jesieni.pdf>; dostęp: 25 VIII 2021.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, 1930, *Nienasycenie*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/witkacy-nienasycenie.pdf>; dostęp: 16 VIII 2021.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, 1974, *Matka*; <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/witkacy-matka.pdf>; dostęp: 16 VIII 2021.

Bazy i korpusy językowe

- KJP PWN – *Korpus Języka Polskiego PWN*; <http://korpus.pwn.pl/>; dostęp: 10 IX 2021.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*; <http://www.nkjp.pl/>; <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/>; dostęp: 9 IX 2021.

DEMOCRACY in Polish Linguaculture

The article attempts to reconstruct the understanding of DEMOCRACY in Polish language and culture from the sixteenth century to the present day on the basis of dictionary (and more broadly – systemic), survey and textual data (including, among others, proverbs, essays, literary and journalistic texts). The analysis conducted has proven that the basic set of semantic features of the Polish concept of DEMOCRACY can be arranged into a cumulative cognitive definition, which highlights: (a) political aspects (e.g. the possibility of participation in governing the state, the rule of majority, the rule of law, the appointment of authorities through free elections); (b) social aspects (broadly understood freedom as well as equality, justice, pluralism and tolerance); (c) ethical aspects (respect for human rights and human dignity); and (d) economic aspects (free market, free competition). The “common” meaning of the concept of DEMOCRACY has been subsequently subjected to specific modifications (profiling) in various types of public discourse, in accordance with the worldview adopted by a given subject and the system of values professed. As for the profiling of the notion of DEMOCRACY, a clear correlation has been observed between the liberal-democratic, left-wing, liberal-Catholic and feminist discourse on the one hand, and the centre-rightist and Catholic (church-Catholic and church-rightist) discourse on the other.

ДЕМОКРАТИЯ по данным чешского языка

Ладислав Яновец

Демократия — это когда два волка и ягненок голосуют насчет обеденного меню. Свобода — это когда хорошо вооруженный ягненок оспаривает результат такого голосования¹.

В тексте подjęто анализę понятия DEMOKRACJI в языковом образе świata współczesnych, zwłaszcza мłodych, чешских native speakerów. Idąc за teorią Jerzego Bartmińskiego, zaprezentowano trzy rodzaje danych: systemowe, tekstowe i empiryczne. Dane systemowe zaczerпnięто ze słowników objaśniających i specjalistycznych, w których zarejestrowany został чешский лексем *demokracie*. Korzystano także ze słownika synonimów oraz ze słowników politonimów i neologizmów.

Osobliwością danych tekstowych jest to, że słowo-pojęcie DEMOKRACIE nie należy do słownictwa charakteryzującego tradycyjną чешскую kulturę i чешскую myśl. Leksem ten został zapożyczony i jest określeniem terminologicznym. Чешские native speakerzy zaczynają go nabywać poprzez

¹ Цитата в эпиграфе чаще всего приписывается в чешском Интернете, и не только в нем, Бенджамину Франклину (1706–1790), реже Эндрю Джексону (1767–1845) ср., например, сайты с цитатами – cs.wikiquote.org; citaty.net; nejlepsicitaty.cz; databazeknih.cz – полные ссылки указаны в списке литературы. В чешской среде эта цитата относительно известна, но, по-видимому, лишь косвенно, потому что работы Б. Франклина широко не доступны на чешском языке – последний перевод его работы был опубликован в 1940 г. (Franklin 1940), а о работах А. Джексона в базе данных чешской Национальной библиотеки записей нет. Однако, как сообщается на checkyourfact.com, в работах Б. Франклина данной цитаты не найдено (подробнее см. Damron, Gryssa: 'Democracy is two wolves and a lamb voting on what to have for lunch' – Did Ben Franklin say this quote?; <https://checkyourfact.com/2019/05/29/fact-check-democracy-jefferson-adams-franklin-hamilton/>). При этом для формирования чешского образа мира более важными, чем происхождение и авторство цитаты, являются ее знание и принятие в текстах, влияющих на языковой образ мира.

ukierunkowane kształcenie, dlatego w artykule skupiono się na tekstach edukacyjnych, zwłaszcza podręcznikach do historii i wiedzy o społeczeństwie (nauki społeczne, edukacja regionalna). Oprócz nich swoją rolę w kształtowaniu konceptu odgrywają teksty polityczne, dziennikarskie, prawne i inne.

Dane empiryczne (kwestionariuszowe) uzyskano od młodych (dorosłych) native speakerów – studentów uczelni wyższych, którzy odpowiedzieli na pytania: „Czym jest demokracja?”, „Co nie jest demokracją?”, „Jaka jest demokracja?”, mieli też dokończyć zdanie: „Państwo XY jest demokratyczne, ale...”. Odpowiedzi ujawniły konotacje pojęcia DEMOKRACJI i jego powiązania z innymi pojęciami, takimi jak WOLNOŚĆ, RÓWNOŚĆ, RÓWNOUPRAWNIENIE itp., a także indywidualne skojarzenia, które wykształciły się w osobistym doświadczeniu uczniów i pod wpływem czasu, w którym przeprowadzono ankietę. Odpowiedzi respondentów potwierdziły również, że DEMOKRACJA należy niewątpliwie do ważnych pojęć współczesnego czeskiego językowego obrazu świata.

1. Введение

Понятие ДЕМОКРАТИЯ не является традиционным для чешской языковой среды, однако оно, несомненно, играет важную роль и формируется как ключевое слово чешской культуры приблизительно последние двести лет одновременно с расширением узуса заимствованного слова *demokracie* ‘демократия’ в чешском языке. Первоначально это понятие формировалось как концепт научного образа мира, потому что речь идет о лексеме, относящейся к гуманитаристике. Изначально это исторический, философский, социологический термин, тесно связанный с литературными и культурологическими исследованиями.

ДЕМОКРАТИЯ представляет собой слово-понятие, которое, несомненно, взаимодействует с контекстом других, старых и новых связанных с ним слов-концептов. Как отмечают, например, И. Ванькова и В. Водражкова (Vaňková, Vodrážková 2019), проведя когнитивно-лингвистический и культурно-лингвистический анализ концепта СВОБОДА², эти два концепта, наравне с некоторыми другими (СПРАВЕДЛИВОСТЬ, СОЛИДАРНОСТЬ, ЧЕСТЬ, ЧЕСТНОСТЬ, НЕЗАВИСИМОСТЬ, САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ,

² Понятие ДЕМОКРАТИЯ в чешской лингвистике до сих пор не исследовано, упомянутые авторы касаются его довольно поверхностно и именно в связи с понятием СВОБОДА.

РАВЕНСТВО и т. д.), выстраивают определенные типы отношений и взаимосвязей. В определенных обстоятельствах они также могут заменять друг друга, ср., например, викицитаты, посвященные демократии³, некоторые из которых мы рассматриваем более подробно в этой работе.

Для современных европейцев демократия, несомненно, является одной из ключевых ценностей, поэтому речь идет о современном ключевом слове культуры, хотя диапазон значений этого понятия очень широк. В. Белобрадский говорит, что «демократия должна вырваться из границ национальных государств и стать планетарной политической системой» (ср. книгу цитат Chromý 1997: 86), где подразумевается требуемая неограниченность, безлимитность демократии. С другой стороны, демократия воспринимается как нечто, что должно иметь свои пределы, см. цитату из Вилли Брандта: «Демократия не должна доходить до того, чтобы в семье голосовали за то, кто отец»⁴. Пределы демократии устанавливаются самим использованием этого слова. «Демократия – это не заклинание, которое сделает неуязвимым любого, кто его употребляет или даже злоупотребляет им, это – живое понятие, а не идол»⁵.

Сложность термина «демократия» также подчеркивается Р. Скрутоном (Scruton 1999: 30), который размышляет о его функционировании и сути (см. ниже).

2. Системные данные

Согласно концепции Е. Бартминьского, мы обрабатываем системные данные прежде всего на основе словарей, однако в силу терминологической и интеллектуальной природы лексемы мы используем не только лингвистические, но и энциклопедические словари. Мы также используем материалы из оцифрованного новочешского лексического архива НИИ чешского языка Академии наук Чехии, которые послужили матери-

³ Democracy, в: Wikiquote; <https://en.wikiquote.org/wiki/Democracy>.

⁴ Согласно Wiki-цитате (<https://en.wikiquote.org/wiki/Democracy>), цитата также появляется на других сайтах, посвященных цитатам, а также приводится в других текстах.

⁵ Hladěna, Luděk, *Jde jen o to vyjít z boje s pandemií živí, zdraví a se ctí*. Advokátní deník, 27 III 2020; <https://advokatnidenik.cz/2020/03/27/jde-jen-o-to-vyjit-z-boje-s-pandemii-zivi-zdravi-a-se-cti/>.

альной основой для создания «Příruční slovník jazyka českého»⁶, «Slovník spisovného jazyka českého» (SSJČ, Havránek 1989) или «Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost» (SSČ, Filípec a kol. 2012). Мы используем этот материал, потому что в словарях в разделе примеров концепт прорабатывается не полностью, кроме того, это дает нам возможность изучить различные типы источников и определить время, когда примерно лексема начала появляться в чешских текстах⁷.

Учитывая, что чешскую лексему *demokracie* также можно охарактеризовать как термин политологический, мы используем энциклопедические словари, в которых дается более широкий политологический контекст. Помимо основного толкования, словари включают термины-словосочетания, содержащие лексемы *demokracie* 'демократия' и *demokratický* 'демократический', а также другие связанные с ними термины.

2.1. Этимология слова

Чешские этимологические словари сходятся во мнении о греческом происхождении слов *demokracie* 'демократия' и *demokrat* 'демократ'. Основная лемма, определенная через существительное принадлежности – 'власть народа' – приводится в словаре Голуба – Копечны (Holub, Korešný 1952: 99); через абстрактное обозначение 'политическое устройство' – в словаре Голуба – Лайера (Holub, Lye 1967: 125) и у Рейзека (Rejzek 2009: 126). Обе леммы являются изначально соединениями *dēmos* 'народ' и *kratēō* 'власть' – поэтому демократия толкуется как власть народа. Все словари также предлагают и другие этимологические контексты: словарь авторов Голуба – Копечного содержит отсылку к слову *demagog* (Holub, Korešný 1952: 99), Голуб – Лайер – к словам *demografie*, *demagogie*, *démotický*, *endemický*; *aristokrat* и *byrokrat* (Holub, Lye 1967: 125), у Рейзека – к словам *demagog*, *demiurg*, *demografie*, *byrokracie*, *aristokracie* (Rejzek 2009: 126), смысловые и этимологические связи задаются в основном употребляемыми аффиксами.

⁶ https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/Prirucni_slovik_jazyka_cekého.html.

⁷ Выборка по словарям древнечешского и старочешского языка лексему не выявила.

Лексема *demokracie* относится к современным заимствованиям, словари и базы данных древнечешского и старочешского языка (гуманизм, барокко) его не фиксируют. Первые записи внесены в базу данных лексического архива новочешского словаря из «Krameriiových s. k. vlasteneckých novin» и относятся к 1798 году⁸.

2.2. Значение лексемы в толковых словарях, картотеках и базах данных

2.2.1. Словари иностранных слов

«Akademický slovník cizích slov» (Академический словарь иностранных слов, ASCS, Kraus, Petrůčková 1995: 151) описывает слово *demokracie* как многозначную лексему с тремя значениями. Основным является этимологическое значение ‘власть народа, народовластие, форма правления, в которой верховная власть принадлежит народу и осуществляется либо путем непосредственного участия, либо, например, через избранных представителей; государство с таким правительством’ с приводимыми примерами *antická, moderní demokracie* ‘античная, современная демократия’. Второе значение – ‘принцип равного применения прав и свобод демократии’, а третье – сокращенное название социал-демократической партии – *sociální demokracie* ‘социальная демократия’. Прилагательное *demokratický* ‘демократический’ в первом значении описывается в связи с существительным, в качестве примеров приводятся *demokratické volby* ‘демократические выборы’, *demokratické zřízení* ‘демократическое учреждение’, а второе значение прилагательного звучит как ‘полагающийся простому народу, народный’ с примером *demokratické umění* ‘демократичное искусство’. Приводится также наречие *demokraticky* ‘демократически’ (с примером ‘управлять, голосовать демократически’) и существительное *demokratičnost* ‘демократичность’ с примерами *demokratičnost života, literatury* ‘демократичность жизни, литературы’ (Kraus, Petrůčková 1995: 151).

⁸ Ср. отсканированную карточку каталога: https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=demokracie&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_next=130-132&ps_heslo=demokracie&ps_startfrom=126&ps_numcards=203&numcchange=no¬_initial=1.

«Nový akademický slovník cizích slov» (Kraus a kol. 2005) сохраняет первое и третье значения существительного *demokracie*, определяя второе значение как ‘принцип равного исполнения воли всех членов какой-л. группы’ с примером ‘нарушение принципов демократии’. Другие лексемы и значения более или менее переняты из более старого словаря (см. Kraus a kol. 2005: 160).

2.2.2. Печатные толковые словари чешского языка

Источником материала для этой главы являются чешские толковые словари общеупотребительной лексики, изданные в XX веке.

В PSJČ (1935–1937: 384) вокабула *demokracie* определяется 1) через кальку *vláda lidu* ‘народовластие’ с дополнением, что речь идет об антониме аристократии, абсолютизма или диктатуры. Другие значения: 2) ‘демократическое государство’ (пример: *bitvy hospodářské, jak se vyskytují v jednotlivostech v těch moderních, osvěcených demokraciích* ‘экономическая борьба в мелочах в этих современных, просвещенных демократиях’); 3) ‘демократическое мышление, народность’ (*vysoké holinky byly u něho odznakem demokracie* ‘высокие сапоги были для него признаком демократии’); 4) *národní demokracie, sociální demokracie* ‘национальная демократия, социальная демократия’ – с уточнением, что речь идет о чехословацких политических партиях (пример: *Demokracie dětem* ‘Демократия детям’ — название благотворительной акции).

Прилагательное *demokratický*⁹ описано, во-первых, через отсылку к слову *demokracie* (например: *zásady demokratické, vláda demokratická, stát demokratický* ‘принципы демократические, правительство демократическое, государство демократическое’), а во-вторых, через отсылку к названиям партий *národní demokracie, sociální demokracie* (*Schauerovým ideálem nebyl aristokratický estetismus, ale umění přístupné a demokratické* ‘Идеалом Шауэра был не аристократический эстетизм, а искусство доступное и демократичное’).

⁹ Чешское прилагательное *demokratický* соответствует одновременно двум русским лексемам — *демократический* и *демократичный*.

Через отсылку к прилагательному определено значения наречия *demokraticky* (пример: *smýšleti, jednati, vládnouti demokraticky* ‘мыслить, действовать, управлять демократически’).

Из приведенного выше описания спектра значений лексем *demokracie*, *demokratický* и *demokraticky* видно, что этимологическая концепция при определении значения слова остается ключевой – о демократии как о власти народа рассказывают / рассказывали детям в школе. Тем не менее, данное понятие отсылает к языковому образу и через антонимы, а главным образом – через третье значение, в котором раскрывается, что существительное (и прилагательное) используется как часть официального и сокращенного имени собственного в названиях политических партий и движений.

Конкретизация значения 2 основана на метонимическом переносе – признак (в данном случае государственное устройство) переносится на название конкретной единицы – государства. Выбранные примеры содержат дополнительную информацию о концептуализации данного понятия. Прежде всего, определенно интересно проявление демократии в стиле одежды, связь демократии с современным и просвещенным мышлением, а также типичные конативные и волевые проявления (здесь имеется в виду пример о мышлении, действии и управлении).

SSJČ (1989: 297) опирается на PSJČ, но термины, используемые в метаязыке и выбранных примерах, гораздо более отягощены идеологией социалистической эпохи и марксистской лингвистикой, что отражается, прежде всего, в описании значений. Главное (первое) значение гласит: ‘(в государстве) принцип господства большинства над меньшинством, власть народа; государство, основанное на этом принципе’ (примеры: *monarchii vystřídala demokracie; boj za demokracii; vítězství demokracií nad fašismem v druhé světové válce* ‘монархию сменила демократия; борьба за демократию; победа демократий над фашизмом во Второй мировой войне’). Определение подчеркивает терминологическую природу лексемы в политике и истории: ‘государственный строй, основанный на принципе подчинения меньшинства большинству в выборных органах’, – и дает характеристику некоторых демократических систем: *antická demokracie* ‘античная демократия: (в Древней Греции и Риме)

государственная форма, гарантирующая представителям правящего рабовладельческого класса определенную степень политических прав и свобод'; *buržoazní demokracie* 'буржуазная демократия: государственная форма правления буржуазии, осуществляемая выборными представительными органами, предоставляющая определенные политические права другим слоям и классам общества; *lidová demokracie* 'народная демократия': государственная форма диктатуры пролетариата, установившаяся после Второй мировой войны в странах Центральной и Юго-Восточной Европы и в некоторых странах Азии'. Второе значение описывается как 'способ руководства и работы, при котором обеспечено участие и влияние всего коллектива' (например: *zásada demokracie v řízení a organizaci družstva; socialistická, vnitrostranická demokracie; odborářská demokracie; uplatňování, porušování, potlačování demokracie, zásady demokracie* 'принцип демократии в управлении и организации кооператива; социалистическая, внутрипартийная демократия; профсоюзная демократия; применение, нарушение, подавление демократии, демократических принципов'), а третье значение отсылает к политической партии: *sociální demokracie* 'политическая партия международного рабочего движения, которая превратилась в реформистскую, оппортунистическую партию' (SSJČ 1989: 297).

В однотомином и наиболее часто используемом SSČ лексема *demokracie* имеет четыре значения. Первое – это 'власть народа, осуществляемая через избранных представителей, реже – напрямую, и основанная на ней государственная форма – античная рабовладельческая демократия; современная демократия'. Второе значение – 'принцип равноправного и совместного принятия решений в коллективе, см. *odborářská demokracie* 'профсоюзная демократия'. В качестве третьего значения приводится *sociální demokracie*, т. е. сокращенное название *sociálně-demokratická strana* 'социал-демократическая партия'. Четвертое значение – универбизированное название 'демократического государства' с примером *nové evropské demokracie* 'новые европейские демократии'.

Далее SSJČ объясняет существительное *demokrat* как 'сторонник демократии' с примерами *radikální, opravdový demokrat* 'радикальный, истинный демократ'; отыменное прилагательное *demokratický* – 'основанный на демократии, ее реализующий'

(*demokratické zřízení, demokratické volby, demokratický právní řád* ‘демократический строй, демократические выборы, демократический правопорядок’); как производное указано наречие *demokraticky* (*demokraticky vládnout* ‘демократично управлять’)¹⁰. Последним в статье указано существительное *demokratičnost* (*demokratičnost života* ‘демократичность жизни’).

Словари неологизмов добавляют к слову *demokracie* лишь словосочетания *občanský demokrat* ‘гражданский демократ’ (‘член Гражданской демократической партии’ – Martincová a kol. 2004: 84, 298) и *hlídací pes demokracie* ‘сторожевой пес демократии’ (‘тот, кто, или то, что наблюдает за соблюдением принципов демократии в обществе’ – Martincová a kol. 2004: 84, 153).

2.2.3. Лексема *demokracie* в контексте словообразования

Словообразовательное гнездо, которое мы можем образовать для лексемы *demokracie*, относительно невелико в контексте системного словообразования. В чешском языке используется отсубстантивное существительное, обозначающее человека, – *demokrat* ‘демократ’, ‘сторонник демократии’, и женская форма *demokratka* ‘демократка’, далее прилагательное *demokratický* ‘демократичный / демократический’ и наречие *demokraticky* ‘демократично / демократически’. Далее имеем абстрактное существительное *demokratizace* ‘демократизация’ со значением ‘приобретение демократического характера’ и к нему – глагол *demokratizovat* ‘демократизировать’, прилагательные *demokratizační* ‘демократизационный’ и отглагольные прилагательные *demokratizovaný* (рус. прич.) ‘демократизированный’, *demokratičující* (рус. прич.) ‘демократизирующий’. Изредка используется существительное *demokratizátor* ‘демократизатор’.

Интересны случаи определенной словообразовательной аномалии, которыми можно считать слова, состоящие из первого компонента *demo-* в смысле ‘демократия, демократичность’, а также случаи контаминации, когда новые выражения имеют преимущественно сильно экспрессивный характер. Интернет-словарь «Čeština 2.0»¹ отмечает слова *demokretén* ‘демокретин’ – ‘человек, который считает себя демократом,

¹⁰ Чешское наречие *demokraticky* имеет также два варианта перевода на русский язык: ‘демократически’ и ‘демократично’.

¹ Все приводимые примеры – см. Čeština 2.0; <https://cestina20.cz/>.

но не понимает сути демократии, игнорирует мнение других и нетерпим к нему, не допускает компромиссов', *demoblok* 'демоблок' – 'группировка правоцентристских политических партий «ODS», «KDU-ČSL», «TOP 09» и «STAN», созданная на инаугурационном заседании Палаты депутатов после выборов 2017 года', *demožumpa* 'демояма, демопомойка' 1) 'помещение или дискуссионная группа в Интернете, где обсуждения ведутся без политкорректности и часто используются вульгаризмы'; сокращенное от *demokratická žumpa* – 'демократическая яма, помойка'; 2) 'группа демократических политических партий и движений', пейоратив, *demokratura* 'демократура' – 'диктатура, притворяющаяся демократией'², *demonstrana* 'демопартия' – 'демократическая, традиционная партия', *demokrad* 'демокрад' – 'представитель одной из политических партий, участвовавших в разрушении чешской экономики и хищении государственной собственности во имя «демократии» («ČSSD», «ODS», «TOP 09»), пейоратив'.

2.2.4. Лексема *demokracie* во фразеологизмах

В связи с тем, что лексема *demokracie* представляет собой заимствованную лексическую единицу из интеллектуального слоя лексики, в чешском языке нет народных фразеологизмов с этим компонентом. Словарь неологизмов (Martincová a kol. 2004: 85, 153) содержит единственный фразеологизм *hlídací pes demokracie* 'сторожевой пес демократии', т. е. 'тот, кто, или то, что наблюдает за соблюдением принципов демократии в обществе, в последнее время сторожевыми псами демократии считаются в первую очередь СМИ' (ср.: результаты поиска этого фразеологизма в поисковой системе Google³).

2.3. Энциклопедические словари политологические

Чтобы обобщить результаты исследования того, как лексема *demokracie* понимается в профессиональной сфере, мы использовали два словаря, а именно чешскую «Энциклопедию поли-

² Данная лексическая единица – см. Martincová a kol. (2004: 85).

³ Google search: <https://www.google.com/search?q=hl%C3%ADdac%C3%AD+pes+demokracie&oq=hl%C3%ADdac%C3%AD+pes+demokracie&aqs=chrome..69i57j0i13j0i5i13i30l2.4714j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>.

тики» Жалоудека (Žaloudek 1999) и переведенный «Словарь политической мысли» Скрутона (Scruton 1999).

В «Энциклопедии политики» объясняется термин *demokracie* и отдельно указаны термины *antická demokracie* 'античная демократия', *křesťanská demokracie* 'христианская демократия' (*křesťansko-demokratické strany* 'христианско-демократической партии'), *zastupitelská demokracie* 'представительная демократия' (на которую ведет отсылка с *nepřímá demokracie* 'косвенная демократия'), *parlamentní demokracie* 'парламентская демократия', *přímá demokracie* 'прямая демократия', *řízená demokracie* 'управляемая демократия', *sociální demokracie* 'социал-демократия', *výrobní demokracie* 'производительная демократия' – которые представляют собой важную для нашей работы систему устойчивых словосочетаний.

Также характеризуются некоторые политические партии, в названии которых используется слово *demokratický*: *Demokratická strana* 'Демократическая партия' (в Словакии), *Demokratická strana* 'Демократическая партия' (в США), *Demokratická únia Slovenska* 'Демократический союз Словакии', *Demokratická unie* 'Демократический союз' (Чехия), *Křesťansko-demokratická unie* 'Христианско-демократический союз' (Чехия), *Křesťansko-demokratická strana* 'Христианская Демократическая партия' (в Италии), *Křesťansko-demokratická strana* 'Христианско-демократическая партия' (Чехия), *Křesťansko-demokratická unie* 'Христианско-демократический союз' (в Германии), *Občanská demokratická aliance* 'Гражданский демократический альянс' (Чехия), *Občanská demokratická strana* 'Гражданская демократическая партия' (Чехия). Лексема *demokracie* также используется, например, в названии *Aliance socialistické demokracie* 'Альянс социалистической демократии'.

В качестве терминов приводятся: *demokratické strany* 'демократические партии', *demokratický centralismus* 'демократический централизм', *demokratický socialismus* 'демократический социализм' и *demokratizace* 'демократизация'.

Демократия интерпретируется как форма политического устройства (Žaloudek 1999: 80), приводятся отсылки как к Древней Греции, где она существовала в городах-государствах, а также в общем смысле как 'признание принципа, согласно которому меньшинство подчиняется большинству посредством

функционирования общественной системы организационных принципов' (там же). Также упоминается о защите определенных прав меньшинств, об основных столпах современных демократий: гражданские права (свобода выражения, объединений и собраний, вероисповедания, право на собственности и равенство перед законом), принцип суверенитета (народ избирает и контролирует государственную власть, которая несет за него ответственность), разделение власти (органы исполнительные, судебные и законодательные), принцип реализации воли народа через выборы (свободные, всеобщие, прямые и тайные).

Далее у многословных терминов приводятся основные черты: *antická demokracie* 'античная демократия' была прямой, участие в работе органов власти принимали взрослые неженатые мужчины; *křesťanská demokracie* 'христианская демократия', или же *křesťansko-demokratické strany* 'христианско-демократические партии', – это партии, которые основывают свою программу на традиционных христианских ценностях, связаны с церковью только внешне и теперь являются консервативными партиями; *zastupitelská demokracie* 'представительная демократия' – граждане участвуют в управлении косвенно, через избранных представителей, это реализуется с помощью парламентаризма; *parlamentní demokracie* 'парламентская демократия' – политическая система, в которой ключевую роль играет парламент, избранный на всеобщих выборах; *přímá demokracie* 'прямая демократия' – система, при которой люди участвуют в принятии решений прямо, непосредственно; *řízená demokracie* 'управляемая демократия' – система, которая ссылается на принципы демократии, но демонстрирует черты тоталитарной системы, чаще всего с отсутствием свободных выборов; *sociální demokracie* 'социал-демократия' – политическая концепция, гарантирующая гражданские, политические и социальные права, направленная на устранение социальных и материальных проблем; *zastupitelská demokracie* 'производственная демократия'.

Demokracie представляет собой «правительство, которым управляет народ как единое целое» (Scruton 1999: 30), но, как отмечает сам автор, главная проблема состоит в том, чтобы уловить, что еще делается в соответствии с волей «народа», а что уже решается «наверху». Таким образом, основной чертой де-

мократии, по-видимому, является то, что избранное правительство обязуется придерживаться программы и принимает возможность быть не избранным вновь, если оно не соответствует требованиям и представлениям избирателей о демократическом исполнении своей задачи, т.е. соглашается быть лишенным власти, если потеряет поддержку избирателей. По словам Скрутона (там же), концепция демократических принципов отражает два фактора: кто принял решение и чьим интересам это решение служит. Первый случай – это западные демократические государства, где есть возможность отследить, что важные решения можно каким-то образом приписать воле народа, второй случай – государства с недемократическим характером правления: серьезные решения подчиняются определенному идеологическому принципу, перед которым нет необходимости отвечать, но на который правящие классы ссылаются.

В статье словаря Скрутона выделяются выражения: *demokratická vláda* ‘демократическое правительство’, *demokratické principy* ‘демократические принципы’, *demokratické volby* ‘демократические выборы’ и *demokratická ústava* ‘демократическая конституция’. Отдельными терминами вынесены словосочетания *demokratické strany* ‘демократические партии’, *demokratický centralismus* ‘демократический централизм’, *demokratický despotismus* ‘демократический деспотизм’, *demokratický socialismus* ‘демократический социализм’ и обозначение процесса *demokratizace* ‘демократизации’.

3. Концепт ДЕМОКРАТИЯ в результатах анкетного исследования

Актуальную языковую картину мира концепта ДЕМОКРАТИЯ мы исследовали на основе анкет, полученных от молодежи, студентов вузов. Материал мы получали в течение 2020/2021 учебного года и в начале 2021/2022 учебного года. Всего мы получили 155 анкет от студентов педагогического факультета Карлова университета и Технического университета в Либереце. Возраст студентов варьировался от 19 до 24 лет, в основном это были студенты педагогических факультетов, проходящих обучение по нескольким различным программам (направлениям), и студенты технических специальностей. Анкеты в 2020/2021 году распространялись через интернет-платформу

«Google classrooms», в 2021/2022 годах анкеты распространялись физически, непосредственно во время обучения студентов. Все студенты – участники исследования – являются носителями чешского языка, родились в Праге, крупных городах и деревнях, в основном на территории Чехии, меньшая часть – на территории Моравии.

Анкета состояла из четырех вопросов. Первый вопрос был открытым, в ответах студенты должны были прокомментировать, как они понимают демократию⁴. Их попросили попытаться писать спонтанно, не исправляя свои ответы. Это могло быть одной из причин того, что некоторые ответы были недостаточно ясными. Здесь мы приводим полностью ответы на этот вопрос.

Второй вопрос был полуоткрытым, студенты должны были указать три характеристики демократии. Этот вопрос был нацелен на типичные словосочетания, мы предложили добавление прилагательных, и это уже на этапе формулировки вопроса («Демократия – какая она? Назовите три характеристики»). Однако многие студенты поняли, что в ответе они должны указать характеристики, типичные для демократии. Таким образом, мы оцениваем только часть анкет, а именно те, по которым можно оценить информацию о сочетаемости лексемы.

Третий вопрос был открытым, студентов попросили прокомментировать, что не является демократией. И здесь мы также оцениваем только часть ответов, потому что их вариативность была намного меньше, чем в первом вопросе, более того, студенты часто прибегали только к отрицанию того, что они сказали в ответе на первый вопрос.

Последний вопрос предлагал дополнить предложение «Государство XX демократическое, но...». В этом вопросе мы определяли границы демократичности и недемократичности, другими словами, с одной стороны, отсутствие каких черт, по мнению респондентов, допустимо, чтобы говорить о государстве как о (все еще) демократичном, а с другой стороны, каким критериям государство не обязательно должно соответствовать, чтобы считаться демократическим.

Респонденты заполняли анкету примерно 5–10 минут, количество ответов отличается от общего количества студентов, по-

⁴ Первичный анализ материала по этому вопросу и часть результатов были представлены в нашей статье (Janovec 2022).

тому что некоторые студенты ответили не на все вопросы (особенно на вопрос 4) или ответили на вопрос только частично (особенно на вопрос 2, при этом в ответе не все указали 3 характеристики). Ответы на вопросы 1 и 3, в свою очередь, состояли из наборов различного количества характеристик, каждый из которых мы оценивали отдельно.

3.1. Что такое ДЕМОКРАТИЯ?

Ответы студентов можно разделить на три основные области, между которыми нет четкой границы. Это область «свобода» (*svoboda*), «государственное устройство / политическая система» (*státní zřízení / politický systém*) и «выбор» (*volba*). В дополнение к этим трем областям были и другие, менее часто упоминаемые свойства, которые мы считаем самостоятельными по отношению к остальным.

3.1.1. Аспект свободы

Свобода (*svoboda*) – это аспект, который чаще всего встречался в характеристике этого понятия *DEMOKRACIE* – речь шла будь то об общей, индивидуальной или социальной свободе. Всего было 111 ответов, в которых свобода как признак упоминалась, из них только 16 ответов мы оцениваем с присутствием «свободы» в самом общем смысле – здесь было указано только *svoboda* ‘свобода’, либо *svoboda lidu, lidstva* ‘свобода народа, человечества’.

В остальных ответах «свобода» была конкретизирована. Под влиянием школьного образования в ответах появилась, несомненно, *svoboda slova* ‘свобода слова’ (16 ответов), *svoboda (vyjádření) názoru* ‘свобода (выражения) мнения’ (25 ответов), к ней очень близкая *svoboda projevu a vyjádření se* ‘свобода речи и выражения’ (13 ответов). Демократия также определяется политическими аспектами, такими как *svobodné volby* ‘свободные выборы’⁵ (11) и *podíl na volbách* ‘участие в выборах’ (19), *svoboda pohybu a cestování* ‘свобода передвижения и путешествий’¹⁶

⁵ Учитывая, что вторая часть исследования проводилась на неделе, в конце которой состоялись парламентские выборы, вполне вероятно, что эта характеристика также раскрыла ситуативный контекст.

¹⁶ Эта свобода неоднократно обновлялась в связи с ограничениями передвижения во время пандемии коронавируса с марта 2020 года.

(8) или *svoboda studia* 'свобода обучения' (8). Реже упоминались *svoboda vyznání* 'свобода вероисповедания' (2 ответа), *svoboda podnikání* 'свобода предпринимательства' (2), *svoboda vlastního bytí* 'свобода самосуществования' (1) и *svoboda společenského života* 'свобода общественной жизни' (1). С выборами, несомненно, связан и ответ *svoboda hlasování* 'свобода голосования' (2).

Политический аспект «свободы» не является доминирующим в таких ответах, как *svoboda činů* 'свобода действий' (4), *svoboda výběru* 'выбора' и *svoboda rozhodování* 'принятия решений' (17) или *volné myšlení* 'свободное мышление' (1), где преобладают скорее черты индивидуальной или социальной свободы.

Определенным типом синонима слова «свобода» мы считаем лексему *volnost* 'вольность'¹, появившуюся в 2 ответах. Таким образом, речь идет о признаке свободы, хотя свобода имеет другие конститутивные и коннотационные черты, о чем свидетельствуют, главным образом, зарубежные работы.

В ответах студентов повторяется крылатое выражение *svoboda jednoho končí tam, kde začíná svoboda druhého* 'свобода одного человека заканчивается там, где начинается свобода другого' (в различных вариациях и с дополнениями), в сумме 4 ответа.

3.1.2. Политическая система / государственный строй

Непосредственно как систему, строй или правовой ряд демократию описали 9 респондентов, общий ответ, что демократия – это форма правления, был получен в 7 анкетах.

Участие народа, точнее, концепт, существенной чертой которого является участие народа, был обозначен в таких ответах, как: *fungování státu, kde rozhoduje hlas většiny* 'функционирование государства, где решает большинство голосов' (19 ответов), *vláda (hlas) lidu* 'правительство (голос) народа' (24) или *společné rozhodnutí* 'совместное принятие решений' (11). Ответами, связанными с обществом, также являются *společenská rovnost* 'социальное равенство' (5) и *rovnost/rovnoprávnost* 'равенство / равноправие' (17). Точно так же социальное воздействие, связанное с политикой, было отражено в ответах: *dodržování práv a povinností, které určují řád, neomezují svobodu* 'соблюдение прав

¹ Чеш. *volnost* – 'свобода, вольность, воля'.

и обязанностей, определяющих порядок, не ограничивающих свободу' (5), *střed mezi extrémy* 'середина между крайностями' (1) или *druh práva* 'разновидность права' (1). Определенные негативные коннотации содержатся в ответе *poslouchání autorit* 'повиновение представителям власти' (1).

3.1.3. Выбор

Несмотря на то, что краткость ответов не позволяет провести точное различие, в данной работе мы различаем ответ *volby* 'выборы' как механизм демократии и *volba* 'выбор' как принятие решения в пользу одного из вариантов.

Мы рассматриваем понятие *volba* 'выбор', которое встречается 14 раз, как переход от социального понимания демократии к индивидуальному. С этим ответом также связан вариант *možnost(i)* 'возможность(-и)' (2) или конкретизированное *možnost žít svobodně / nebýt utlačován* 'возможность жить свободно / не подвергаться подавлению' (3). Демократия в этих ответах ассоциируется с возможностью самостоятельного принятия решений, выбора собственного пути, несогласие с представителями власти.

3.1.4. Другие ответы

Важным аспектом, характеризующим демократию, несомненно, является *spravedlnost* 'справедливость'¹⁸ (2 ответа).

Самой оптимистичной характеристикой того, что такое демократия, мы считаем ответ *radost žít* 'радость жить' (1). Тем не менее, в анкетах также присутствовали скептические и даже отрицательные ответы: *přeseňovaný fenomén* 'явление переоцененное' (1), *myslím, že stejně tak, jako nikdy nenastal pravý „komunismus“, tak takzvaná demokracie se také ještě nikde nikdy nenaplnila/nefungovala* 'я считаю, что точно так же, как настоящий «коммунизм» никогда не наступил, так называемая демократия нигде и никогда не была реализована / не работала'.

Некоторые заявления исходили из научной природы демократии – *oddělené složky státní moci* 'разграниченные компо-

¹⁸ Кроме вышеупомянутого текста И. Ваньковой и В. Водражковой (Vaňková, Vodrážková 2019), связь между данными концептами подтверждает и наше исследование концепта СПРАВЕДЛИВОСТЬ (см. Janovec 2021). В анкетах студенты также упоминали демократию в ответах.

ненты государственной власти' (1 ответ), – или из определенных коннотаций и сопутствующих явлений: *zajišťuje svobodná a nezávislá média* 'она обеспечивает свободные и независимые СМИ' (1), *vydobyté vítězství* 'завоеванная победа' (1), *nesenzura* 'отсутствие цензуры, нецензура' (2).

3.2. ДЕМОКРАТИЯ – какая она?

Безусловно, наиболее частыми ответами были прилагательные *spravedlivá* 'справедливая' (22 ответа) и *svobodná* 'свободная' (21 ответ).

Остальные варианты были представлены гораздо меньшим количеством ответов. Студенты явно пытались указать различные индивидуальные аспекты, которые выражает для них демократия; вопрос в том, всегда ли они использовали наиболее подходящие лексемы.

Шесть раз встречается ответ *rovná* 'равная', причем один раз в сочетании с обстоятельством *politicky* 'политически', пять раз используется прилагательное *rovnoprávná* 'равноправная' и *většinová* 'мажоритарная'. Четыре ответа предоставили информацию о том, что демократия *přímá* 'прямая', *důležitá* 'важная' и *křehká* 'хрупкая'.

Менее часто встречаются ответы: *komplikovaná* 'сложная' (3), *zodpovědná* 'ответственная' (3), *lidská* 'человеческая' (3), *volná* 'вольная' (2), *ohrožená* 'находящаяся под угрозой' (2), *nepřímá* 'косвенная' ('непрямая') (2), *nevyzpytatelná* 'непредсказуемая' (2), *lidová* 'народная' (2), *zneužitelná* 'злоупотребительная' (2), *tolerantní* 'терпимая, толерантная' (2), *neuchopitelná* 'непостижимая' (2).

76 ответов встречаются лишь по одному разу, например, *ohleduplná* 'заботливая', *živá* 'живая', *závislá na vzdělání a inteligenci občanů* 'зависящая от образования и интеллекта граждан', *nehodná pro dnešní dobu* 'неподходящая для настоящего времени', *férová* 'справедливая', *volební* 'избирательская', *neurčitá* 'неопределенная', *ohrožená* 'находящаяся под угрозой', *milosrdná* 'милосердная', *nebezpečná* 'опасная', *žadoucí* 'необходимая', *nezávislá* 'независимая', *momentální* 'сиюминутная', *utopistická* 'утопическая', *riziková* 'рискованная' или *kompromisní* 'компромиссная'.

Приведенные выше ответы указывают на определенные тенденции в коннотациях. Прежде всего, это временной аспект,

т. е. коннотация того, что демократия не длится вечно, она всегда может быть установлена или подавлена. Кроме того, здесь присутствует аспект справедливости и одновременно аспект пользы для человека или, наоборот, определенные тревожные признаки, указывающие на ее возможное дискредитацию или подавление.

3.3. Что не является демократией?

Часть респондентов ответила на этот вопрос, используя лишь отрицательный вариант своего ответа на первый вопрос, часто без дальнейших уточнений или дополнительных объяснений (*svoboda* 'свобода' и дальше так – «несвобода», «равенство» – «неравенство» и т. д.).

Большинство респондентов, которые написали что-то отличное от ответа на первый вопрос, привели в качестве примера того, что не является демократией, следующее: *vláda jednoho člověka / strany / elity / skupiny* 'власть одного человека / партии / элиты / группы' (14 респондентов + 1, который в качестве ответа указал *autokratický režim* 'автократический режим'), *nemožnost se svobodně projevovat* 'невозможность свободно выражать себя' (12), далее, *diktatura* 'диктатура' (9), *cenzura* 'цензура' и *nemožnost volby* 'невозможность выбора' (оба по 7 респондентов).

Реже встречаются ответы: *nestejná práva* 'неравные права' (6 – без дальнейших уточнений), *totalita* 'тоталитаризм' (5), *zákazy* 'запреты'; *potlačování/utlačování názoru* 'подавление/притеснение мнения'; *nerovnoprávnost/nerovnost* 'неравноправие/неравенство' или *omezené volby* 'ограниченные выборы' (по 4 ответа). 3 респондента ответили: *ovlivňování lidí* 'влияние на людей'; *nesvoboda* 'несвобода' или *komunismus* 'коммунизм'. Среди ответов по 2 раза встречаются *nemožnost projevovat vlastní vůli* 'невозможность выразить свою волю'; *podávání dezinformací* 'дезинформация', *zatajování* 'утаивание'; *omezování pohybu* 'ограничение перемещения' или *absolutismus* 'абсолютизм'.

Индивидуальных ассоциаций и ответов было гораздо меньше, чем в первом вопросе. Некоторые ответы были слишком общими, некоторые не содержали аспект, прямо связанный с демократией или «недемократией»: *tyranie* 'тирания'; *celostátní referenda* 'всенародные референдумы'; *nedodržování ústavy* 'несоблюдение конституции'; *uvvracení názoru* 'искажение

мнения'; *přenechávání odpovědnosti jiným* 'перекладывание ответственности на других'; *krutovláda* 'деспотизм'; *podvrhy* 'подделки'; *korupce* 'коррупция'; *nesvoboda slova* 'отсутствие свободы слова'; *nemožnost volby* 'отсутствие выбора', *znárodnění* 'национализация' и т. д. На текущее положение дел, связанное с пандемией Covid-19 и обострившейся политической ситуацией, в ответах реагировали следующим образом: *když politici jednají ve svůj prospěch na úkor občanů, kterými byli zvoleni* 'когда политики принимают решения в свою пользу за счет граждан, которыми они были избраны'; *současný život v Česku* 'текущая жизнь в Чехии'; *protipandemická, nesmyslná opatření* 'антипандемические, бессмысленные меры'.

Один из ответов был интересен тем, что он подчеркивал необходимость поиска и определения границы между демократией и анархией (*Demokracie ale také neznamená opuštění od slušného chování a nevhodné vyjadřování pouze proto, „že může“. Demokracie také neznamená opuštění od pravidel společnosti, protože bez pravidel by nastala anarchie*. 'Однако демократия также не означает, что можно забыть все нормы приличия и начать неуместно себя вести, только «потому что могу». Демократия также не означает отказ от правил общества, потому что без правил бы наступила анархия').

В этом пункте некоторые ответы также демонстрируют скептицизм в отношении существования демократии и возможности ее реализации, например, *vše, co se říká, že je demokracie, protože ten, kdo to říká, ovládá ostatní v tom, co chce on* 'все, что называют демократией, потому что тот, кто это говорит, контролирует других в том, что хочет он'.

3.4. «Государство ХУ демократическое, но...»

Как уже упоминалось, многие респонденты не ответили на этот вопрос.

Некоторые респонденты конкретизировали свои ответы и вместо условного ХУ добавили конкретное название или аббревиатуру названия государства, например, Северная Корея / КНДР, Российская Федерация / Россия, Соединенные Штаты Америки / США, Китай, Дания, Чешская Республика / ЧР.

Что касается ответов, некоторые остались на уровне сравнения правительственных / государственных систем, напри-

мер: *Dánsko je demokratické, ale zároveň i konstituční monarchie*. 'Дания является демократической страной, но в то же время это конституционная монархия'; *Rusko je sice demokratické, ale federativní (a zkrátka se tak i jen tváří 😊)*. 'Хоть Россия и демократическая но федеративная (в общем, она таковой только притворяется 😊)'.

Тот факт, что демократия не обязательно должна быть абсолютной, отражается в следующих ответах:

– *jen částečně, protože vláda si dělá co chce a nadřazuje se nad lid, který ji volil* «... но только частично, потому что правительство делает то, что хочет, и ставит себя выше людей, которые его избрали»;

– *ale občas se tak nechová* '... но иногда оно себя ведет иначе';

– *ne vždy se zavděčí každému* '...но не всегда всем по нраву';

– *nikde ve světě neexistuje čistá forma demokracie, stejně tak ani u nás ne. Ta existovala pouze v Athénách* 'Нигде в мире нет демократии в чистом виде, и в нашей стране тоже. Она существовала только в Афинах';

– *v určitých směrech, hlavně ekonomických, se demokraticky „nechová“* '...но в некоторых аспектах, особенно экономических, «не ведет себя» демократически»;

– *ne vždy mají jeho občané možnost se přímo podílet na rozhodování* '...но его граждане не всегда имеют возможность напрямую участвовать в принятии решений'.

О том, что некоторые государства представляют демократию только формально, например в названии, напоминают ответы:

– *jen naoko* '...но только внешне';

– *pouze formálně* '...но лишь формально';

– *jeho vláda se demokraticky nechová* '...но его правительство себя по-демократически не ведет';

– *ale především ve svém názvu* '...но главным образом в названии'.

В некоторых ответах говорится, что демократия не всеми принимается как (положительная) ценность:

– *spousta lidí s demokracií tady není spokojená* '...но многие здесь демократией недовольны';

– *stejně v něm lidé nejsou spokojení* '...но все равно люди в нем не удовлетворены';

– *to neznamená, že každý občan se cítí ospravedlněn* '...но это не значит, что каждый гражданин ощущает защиту справедливости'.

Также встречаются ответы, связанные с текущей политической ситуацией:

- *ale je tu Zeman a Babiš* ‘...но тут Земан¹⁹ и Бабиш²⁰’;
- *potýká se s některými nedostatky (fungování vlády)* ‘...но встречаются некоторые недостатки (работа правительства)’;
- *bohužel vedena jako Babišova firma* ‘...но, к сожалению, им управляют как бабишовской фирмой’;
- *v poslední době politici svou moc zneužívají* ‘...но в последнее время политики своей властью злоупотребляют’;
- *v dnešní době v souvislosti s korona krizí dělá vláda nesmyslná opatření, kvůli kterým si spousta občanů připadá, jako kdyby o svou demokracii přišli* ‘...но в настоящее время в связи с корона-кризисом правительство вводит бессмысленные ограничения, из-за которых у большого количества граждан создается впечатление, что они демократию потеряли’;
- *ale ve sněmovně pořád vládnou komunisté* ‘...но в парламенте до сих пор сидят коммунисты’².

В некоторых ответах указывалось условие, при котором демократия возможна/невозможна:

- *musí mít schopnou vládu, která bude demokratická* ‘...но ему нужно способное правительство, которое будет демократическим’;
- *jen pokud jsou všechny zákony dodržovány i vládou* ‘...но только если все законы соблюдены и правительством’.

Границу демократии обозначили в гораздо меньшем количестве ответов, чем мы ожидали:

- *covidově ovlivněný (opatření, zákazy)* ‘...но находящееся под влиянием ковида (меры, запреты)’;
- *s lidmi je ne vždy zacházeno rovnoprávně* ‘... но к людям здесь не всегда относятся равноправно’;
- *ale s některou menšinou nejedná vždy stejně jako s ostatními* ‘...но к какому-либо меньшинству здесь всегда относятся иначе, чем ко всем остальным’;

¹⁹ Милош Земан – бывший президент Чешской Республики.

²⁰ Андрей Бабиш – бывший премьер Чешской Республики.

² На последних выборах осенью 2021 года Коммунистическая партия уже набрала достаточно голосов, чтобы получить места в парламенте. Таким образом, этот ответ больше не актуален, но, тем не менее, отражает коннотацию КСЧМ как партии, до сих пор не принадлежащей к демократическим партиям.

- *prakticky zde neexistuje svoboda slova (a další demokratické hodnoty)* ‘...но практически здесь нет свободы слова (и других демократических ценностей)’;
- *má státem kontrolovaný trh* ‘...но рынок здесь под контролем государства’;
- *nespravedlivý* ‘...но несправедливое’;
- *nerespektuje své občany* ‘...но не уважает своих граждан’;
- *jeho vláda se demokraticky nechová* ‘...но его правительство себя по-демократически не ведет’;
- *zkorumpovaný* ‘...но коррумпированное’;
- *ženy jsou diskriminované* ‘...но женщины дискриминированы’.

3.5. Выводы к разделу 3

Анкеты показывают, что ДЕМОКРАТИЯ – это относительно сложное понятие для студентов и многим, очевидно, трудно точно выразить его характеристики.

Согласно ответам, ДЕМОКРАТИЯ однозначно связана со свободой, равенством и равноправием, справедливостью, возможностью выбора. Напротив, недемократические государства представляют собой авторитарные и тоталитарные практики и режимы, диктатуру, цензуру, ограничения свобод и прав, коррупцию, угнетение, несправедливость, манипулирование СМИ и информацией, ограничения передвижения.

Студенты имеют относительно четкое представление о странах, которые не считают демократическими – Китай, Россия, США, Северная Корея. Они осознают, что даже в демократическом государстве – как говорится в одном из ответов – ‘всегда есть что улучшить’ – будь то обеспечение прав меньшинств, гендерного и национального равенства граждан государства, свободы слова и доступности информации и т. д.

4. Текстовые данные

4. 1 ДЕМОКРАТИЯ и школа

Поскольку в основе языкового образа ДЕМОКРАТИИ лежит не столько наивный образ мира, хотя он также играет важную роль², сколько научный, мы исходим из того, что основные контуры этого концепта человек усваивает в процессе обуче-

² Проявляется в текстах разговорного стиля.

ния в школе. Определенный преконцепт может сложиться уже дома, где ребенок может услышать это слово в разговорах взрослых, однако основное понятие и его модификация обеспечиваются только целевым образованием. По этой причине для своего анализа мы в первую очередь выбрали некоторые учебники по краеведению для первой ступени начальной школы, а также некоторые учебники³ по граждано- и обществоведению и истории для второй ступени начальной и средней школы.

В учебнике краеведения для четвертого класса В. Штиковой и Я. Табарковой (Štiková, Tabarková 2016: 11) из главы о Чешской Республике собрана информация о том, что Чехия является демократическим государством. Здесь упоминается свобода выражения своих взглядов, свободные выборы, на которых избираются представители, управляющие государством, а также гарантия основных прав, свобод и равенства перед законом. Далее здесь приводится информация о разделении государственной власти.

Из другой серии учебников по краеведению отметим пособие для пятого класса Павла Клеха и др. (Klech a kol. 2016: 51–54), в котором демократия понимается с точки зрения современной чешской истории в подразделе «Переход к демократии». Здесь отражено развитие государства после окончания Второй мировой войны, но сама демократия упоминается уже только в связи с Бархатной революцией 1989 года, о демонстрации в День студентов авторы говорят как о «борьбе» студентов за свободу и демократию.

В учебнике обществоведения для шестого класса упоминается, что Чешская Республика является демократическим государством, и это подтверждается обзором представителей законодательной и исполнительной власти, далее объяснен принцип выборов и упоминается греческое происхождение данного слова (см. Janošková a kol. 2012: 67). Понятия ДЕМОКРАТИЯ косвенно касается и учебник географии (Hofmann, Vrbas 2009), где студенты на с. 22 должны решить, какой государственный строй существует в представленном списке стран на разных континентах. Два предложенных пункта – это старая и новая демократия (и государства с переходом к демократии). У Ф. Паркана и др. в «Граждановедении» для средней школы

³ За помощь с эксцерпцией из учебников благодарю учительниц Шарку Чехову, Монику Поливкову, Клару Ухерову и учителя Яна Пруцка.

«демократия – это принцип, с помощью которого люди, образующие какое-либо сообщество, могут принимать справедливые решения по вопросам, которые их волнуют» (Parkan a kol. 2003: 92)². Далее подчеркнута справедливость демократии и то, что это условие для достижения в сообществе разумных и приемлемых решений без серьезных конфликтов, что в демократическом государстве источником власти должны быть все люди, а также объяснены устройство прямой и косвенной демократии и принцип выборов в демократическом обществе. Приведенный выше обзор информации из учебников подтверждает предположение о том, что основы современной концепции демократии реализуются у представителей общества на основе школьного образования, т. е. языковой образ мира базируется в первую очередь на научном. Основными чертами концепции в учебниках указываются свобода, права человека, равенство перед законом, свободные выборы народных представителей. Важно определить ценности демократии по отношению к другим политическим и государственным системам / принципам.

5. Профилирование понятия ДЕМОКРАТИЯ

Одним из основных профилей, который отражается в восприятии понятия ДЕМОКРАТИЯ, является ИСТОРИЧЕСКИЙ профиль. Этот профиль содержит отсылку к ранней концепции демократии в Древней Греции и представлениям о равенстве и эгалитаризме в обществе, а также о свободе и справедливости, выборности представителей и т.д.

Кроме того, необходимо выделить современный профиль демократии, являющийся многослойным. Демократия расширяется с демократизацией общества, с расширением возможностей принимать активное участие в политических событиях с XIX века. Демократия включает в себя ряд аспектов, особенно различные виды свобод, которые должны соблюдаться в демократическом обществе.

² Этот учебник — единственный, в котором разобрана определенная ситуация, на примере которой показано, как бы в ней повело себя демократическое общество и как — другие системы (автократические и тоталитарные). Ценность этого примера заключается как в его ясности и наглядности, так и в определении места концепта ДЕМОКРАТИЯ на основе описания поведения других систем.

В рамках современного профиля проявляется поддерживающий профиль, который в основном связан с политическим дискурсом. Он включает декларации демократии в названиях партий (Гражданско-демократическая партия, Демократический союз и т. д.), в названиях стран (нередко сложившихся исторически: Корейская Народно-Демократическая Республика, Демократическая Республика Конго) или средств массовой информации (газета «Народная демократия»), а также в законодательстве. В названиях такого рода декларируется соблюдение демократических принципов, которые реально могут и не соблюдаться, например, конституция Чехословацкой Республики после февраля 1948 г. провозглашала государство народно-демократическим, но декларация демократии была только фикцией, в действительности права и свободы граждан были весьма ограничены. Поскольку это понятие напрямую связано с политическим дискурсом, мы также можем выделить идеологический профиль, воздействующий в той или иной степени на различные слои населения различными средствами.

Последний профиль назовем постмодернистским. К этому мы относим восприятие демократии как антидемократии, деконструкцию демократии, как это выражено у некоторых респондентов, и особое восприятие демократии некоторыми слоями населения, которые понимают демократию очень широко и приписывают ей несвойственные отрицательные черты. Это и государственное туннелирование, и ликвидация некоммерческих компаний в 1990-х годах после падения социализма, и потеря страхования жизни и т. д.

Это также отражает определенный контраст между молодежным и старшим профилями, где обе группы обладают сильной эмоциональностью, но у молодежи она связана с энтузиазмом, а у пожилых чаще с разочарованием и страхом из будущего. Также в связи с уровнем интеллекта понимание демократии чаще будет связано с более общим восприятием ее целостной концепции и контекста.

6. Когнитивная дефиниция ДЕМОКРАТИИ

Понятие демократии обнаруживает большую близость, согласованность и взаимосвязь с некоторыми другими понятиями. Поскольку это прежде всего социально-политический

концепт, то он и связан в первую очередь с социально-политическими концептами, имеющими в основном положительные составляющие и коннотации:

1) Свобода:

а) общественные свободы: свобода печати, слова, мнения, действия,

б) индивидуальные свободы: свобода передвижения, образования, мнения, выбора и выборов, вероисповедания, собственности (имущества), мышления, принятия решений.

2) Выборы как проявление демократии – парламентские, президентские, сенатские и т.д.

3) Государственное устройство:

а) государство, проявляющее себя демократически: *nové demokracie* ‘новые демократии’, *staré demokracie* ‘старые демократии’,

б) власть народа,

в) государственное управление, мажоритарная система голосования, соблюдение прав и обязанностей, отсутствие цензуры,

г) равенство и равноправие,

д) широкие возможности.

4) Справедливость.

5) Гуманность:

а) радость жизни,

б) человечность – *lidská* ‘человеколюбивая’, *milosrdná* ‘милосердная’.

Отрицательных составляющих и коннотаций ДЕМОКРАТИИ проявляется значительно меньше:

1) Несправедливость.

2) Чрезмерно высокая оценка.

3) Демократия в опасности.

ДЕМОКРАТИИ нет там, где не-свобода, не-справедливость, цензура, диктатура, коррупция, национализм, деспотизм, монархия. По данным информантов, Северная Корея, Россия, США, Чехия и Дания считаются типичными государствами, где демократия не работает.

Демократия не абсолютна, она может иметь и недемократические аспекты, такие как экономика страны, неадекватная работа правительства, недемократические законы.

Демократия может быть формальной или формализованной, т.е. она может только провозглашаться от имени государства,

только декларироваться, но не быть нормой жизни на всех уровнях социума, в ней могут проявляться элементы дискриминации, неуважения к населению, коррупции.

Демократия не вечна. По мнению одного из респондентов, это самая идеальная государственная система, известная до сих пор, хотя и не лишенная недостатков. Следовательно, можно сказать, что для нее характерны временность, преходящность, конечность и связанная с этим потребность в развитии, защите и заботе. Демократия – хрупкий феномен.

С точки зрения семантических отношений, гиперонимом лексемы *demokracie* являются такие выражения, как *politický systém* ‘политическое устройство’ или *vládní zřízení* ‘принцип власти’, а гипонимами – словосочетания главным образом терминологического характера со структурой ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ + *demokracie*, характеризующие типы демократии, напр. *přímá demokracie* ‘прямая демократия’, *nepřímá demokracie* ‘непрямая демократия’, *většinová demokracie* ‘мажоритарная демократия’, *sociální demokracie* ‘социальная’, *lidová* ‘народная’. Используются также прилагательные, образующие словосочетания с эмоциональным оттенком: *spravedlivá* ‘справедливая’, *svobodná* ‘свободная’, *zodpovědná* ‘ответственная’, *lidská* ‘человеческая’, *nepostihnutelná* ‘непостижимая’. В ряду синонимов приводятся лексемы *svoboda*, *spravedlnost*, *volba*, *rovnost*. Оппозитами можно считать слова *diktatura*, *nesvoboda*, *nerovnost*, *tyranie* или *autokracie*.

В значении ‘партия’ гиперонимом является слово *strana* ‘партия’, определенными гиперонимами названия партий: *Demokratická strana*, *Demokratická unie*, *Křesťansko-demokratická unie*, *Křesťansko-demokratická strana*, *Občanská demokratická aliance*, *Občanská demokratická strana*.

Лексема *demokracie* – компонент фраземы *hlídací pes demokracie* ‘сторожевой пес демократии’, другие устойчивые словосочетания не имеют переносного значения.

От слова *demokracie* образуются или им мотивируются (прямо и непрямо) существительные, обозначающие людей *demokrat* ‘демократ’, *demokratka* ‘демократка’, абстрактное существительное *demokratizace* ‘демократизация’, *demokratizátor* ‘демократизатор’, прилагательные *demokratický* ‘демократичный / демократический’, *demokratizační* ‘демократизационный’, наречия *demokraticky* ‘демократично / демократически’, глагол

demokratizovat 'демократизировать', причастия *demokratizovaný* (рус. прич. демократизированный), *demokratizující* (демократизирующий).

Слово мотивирует также случаи словообразовательных окказионализмов, употребляемых часто с экспрессивным оттенком: *demokretén* 'демокретин', *demoblok* 'демоблок', *demožumpa* 'демояма, демопомойка', *demokratura* 'демократура', *demonstrana* 'демопартия', *demokrad* 'демокрад'.

Типичными грамматическими конструкциями являются сочетания слова *demokracie* 'демократия' с прилагательным в антипозиции. Со словом *demokracie* часто употребляются положительные и отрицательные формы глагола *být* 'быть': *demokracie je svoboda* 'демократия – (есть) свобода', *demokracie není nerovnoprávnost* 'демократия – не (есть) неравенство'.

Комплекс. Понятие ДЕМОКРАТИЯ входит в комплекс/коллекцию с понятиями ГОСУДАРСТВО (чеш. *stát*), ПОЛИТИКА (чеш. *politika*), ПАРТИЯ (чеш. *strana*), СВОБОДА (чеш. *svoboda*), РАВЕНСТВО (чеш. *rovnoprávnost*), СПРАВЕДЛИВОСТЬ (чеш. *spravedlnost*); репрезентируют его *svobodné volby* 'свободные выборы' и *(volení) představitelé* '(избранные) представители'. ДЕМОКРАТИЮ надо защищать/беречь (чеш. *bránit/chránit*). Она представляет собой лучший из всех придуманных типов государственной системы, хотя у нее есть критики.

В текстах чешских дискуссий (наивная картина мира) обычно с ДЕМОКРАТИЕЙ входит в комплексное представление еще БЛАГОПОЛУЧИЕ (чеш. *blahobyť*), ЗАЩИТА ГРАЖДАН (чеш. *ochrana občanů*) и ОБЯЗАННОСТЬ ЗАБОТЫ О НИХ (чеш. *povinnost péče o ně*), ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА (чеш. *finanční podpora*), но также оппозиитные ассоциации БЕДА (чеш. *bída*), БЕСПРАВИЕ (чеш. *bezprávní*) или ОГРАБЛЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ (чеш. *okrádání obyvatel*).

7. Выводы

Как показывают полученные данные и их анализ, ДЕМОКРАТИЯ определенно входит в число современных чешских ценностей. Основываясь на наших исследованиях концепта СПРАВЕДЛИВОСТЬ и выводах И. Ваньковой и В. Водражковой о концепте СВОБОДА, мы можем сказать, что эти понятия очень близки, пересекаются и даже образуют сложное понятие, бла-

годаря высокой степени синонимичности и многочисленным общим концептуальным компонентам и коннотациями.

Суть концепта ДЕМОКРАТИЯ описана в толковых словарях, однако в силу их значительного устаревания³ оказывается, что девиз демократии не вполне удовлетворяет сегодняшним потребностям, говорящие на чешском языке подтверждают данные из словарей лишь частично и подчеркивают другие конститутивные особенности концепта.

ДЕМОКРАТИЯ является преимущественно положительной ценностью, как указано выше в когнитивной дефиниции, но имеет и отрицательные стороны и недостатки, в основном связанные с разочарованием от состояния демократии в обществе, что приводит в ряде случаев к отрицанию демократии и сопротивлению ей – см. выше информацию об экспрессивном аномальном словообразовании. В таких случаях демократия представляется неким суррогатом, который не реагирует непосредственно на конкретные проблемы общества, а только маскирует их.

Концепт ДЕМОКРАТИЯ усваивается в процессе образования: учащийся сталкивается с проблемами демократии с начальных этапов обучения (поступление в школу), и, таким образом, его языковая картина мира находится под сильным влиянием картины мира научной. Кроме того, он (учащийся) моделирует концепт на основе текстов из области политики, политологии, социологии, а также ежедневной коммуникации.

Библиография

Chromý Zdeněk, 1997, *Moudrost podle abecedy*, Brno.

Franklin Benjamin, 1940, *Deník příhod mé plavby z Londýna do Philadelphie na lodi „Berkshire“ rejdaře Henryho Clarka: od 22. července do 11. října 1726*, Praha.

Hofmann Eduard, Vrbas Jaroslav, 2009, *Zeměpis 8 – lidé a hospodářství. Pracovní sešit*, Praha.

Janošková Dagmar a kol., 2012, *Občanská výchova 6*. Plzeň.

³ Новейший словарь современного чешского языка не окончен. Во время подготовки этого текста только четыре буквы А–Č были обработаны и доступны для общественности. В настоящее время уже доступна буква D, но в статье *demokracie* нет никаких новых аспектов в отношении к обработанной мною информации в этом тексте. См. на сайте <https://www.slovníkcestiny.cz/uvod.php>.

- Janovec Ladislav, 2021, *Koncept SPRAVEDLNOST v českém jazykovém obrazu světa studentů bohemistiky*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”, c. 137–148.
- Janovec Ladislav, 2022, *K jazykovému obrazu demokracie v českém jazyce*, [B:] *Od textu k porozumění a komunikaci*, ред. Diana Svobodová, Radomil Novák, Andrea Balharová, Ostrava, c. 167–175.
- Klech Pavel a kol., 2016, *Nová vlastivěda 5. Novodobé dějiny*, Praha.
- Parkan František a kol., 2003, *Občanská nauka: pro střední školy a učiliště 1*, Praha.
- Štiková Věra, Tabarková Jana, 2016, *Vlastivěda 4*, Brno.
- Vaňková Irena, Vodrážková Veronika, 2019, *Svoboda v českém jazykovém obrazu světa*, [B:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów 4: WOLNOŚĆ*, ред. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin, c. 245–304.
- Žaloudek Karel, 1999, *Encyklopedie politiky*, Praha.

Словари

- ASCS – Kraus Jiří, Petráček Věra a kol., 1995, *Akademický slovník cizích slov I. A–K*, Praha.
- Akademický slovník současné češtiny: <https://www.slovníkcestiny.cz/uvod.php>
- Čeština 2.0: <https://cestina20.cz/>.
- Holub Josef, Kopečný František, 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Holub Josef, Lyer Stanislav, 1967, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Kraus Jiří a kol., 2005, *Nový akademický slovník cizích slov A–Ž*, Praha.
- Martincová Olga a kol., 2004, *Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů*, Praha.
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého*, díl I., A–J, 1935–1937, Praha.
- Rejzek Jiří, 2009, *Český etymologický slovník*, Praha.
- SSJČ – Havránek Bohuslav (гл. ред.), 1989, *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha.
- SSČ – Filipec Josef a kol., 2012, *Slovník spisovného jazyka českého pro školu a veřejnost*, Praha.
- Scruton Roger, 1999, *Slovník politického myšlení*, Brno.

Электронные ресурсы

- <https://cs.wikiquote.org/wiki/Demokracie>
- <https://www.databazeknih.cz/citaty/benjamin-franklin-1515>
- <https://www.nejlepsicitaty.cz/demokracie-je-kdyz-dva-vlci-a-jedno-jehne-hlasuji-co-bude-k-veceri-svoboda-je-kdyz-dobre-ozbrojene-jehne-odmita-hlasovat/>
- <https://citaty.net/citaty/2056000-andrew-jackson-demokracie-je-kdyz-dva-vlci-a-jedno-jehne-hlasuji/>
- <https://checkyourfact.com/2019/05/29/fact-check-democracy-jefferson-adams-franklin-hamilton/>
- <https://advokatnidenik.cz/2020/03/27/jde-jen-o-to-vyjit-z-boje-s-pandemii-zivi-zdravi-a-se-cti/>
- <https://www.google.com/search?q=hl%C3%ADdac%C3%AD+pes+demokracie&oq=hl%C3%ADdac%C3%AD+pes+demokracie&aqs=chrome..69i57j0i13j0i5i13i30l2.4714j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

DEMOCRACY According to the Czech Language Data

This article explores the concept of DEMOCRACY in the linguistic worldview of modern, especially young, native Czech speakers. Following the theory of Jerzy Bartmiński, the study presents three types of data: systemic, textual and empirical. Systemic data were extracted from different types of dictionaries (the Czech lexeme *demokracie*).

The peculiarity of the textual data is that the word-concept *DEMOKRACIE* does not belong to the vocabulary of traditional Czech mentality. The lexeme was borrowed and is part of a certain type of terminology. Considering that native speakers begin to acquire it at school, the article focuses on educational texts, especially history and civics textbooks (social studies and regional education). Apart from these, political, journalistic, legal and other texts also play a role in the formation of the concept.

The empirical (questionnaire) data were obtained from young adult native speakers – university students who had answered the questions “What is democracy?”, “What is not democracy?”, “What is democracy like?” and completed the sentence “State XY is democratic, but...”. The answers revealed the connotations of the concept DEMOCRACY and its connections with other concepts such as FREEDOM, EQUALITY, etc., as well as individual associations formed within the personal experience of students and under the influence of the context of the time when the survey was conducted. Their answers also confirmed that DEMOCRACY undoubtedly belongs to the most important concepts of the modern Czech linguistic worldview.

Koncept *ДЕМОКРАТИЯ* w języku rosyjskim: dane S-A-T

Ewa Białek
Aleksy Yudin

Badanie dotyczy konceptu *ДЕМОКРАТИЯ* we współczesnym języku rosyjskim (XIX–XX i XXI wiek); w jego opisie uwzględniono również dane z XVII i XVIII stulecia. Artykuł powstał w ramach projektu *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, zastosowano w nim metodologię badawczą przyjętą w tym *Leksykonie*. „Portret” konceptu został opracowany na podstawie analizy trzech typów danych: 1) systemowych, 2) ankietowych (wykorzystano wyniki badań socjologicznych) oraz 3) tekstowych. Materiał wyekscerpowano ze słowników ogólnych, etymologicznych i innych, baz skojarzeniowych, korpusów języka rosyjskiego, środków masowego przekazu i Internetu. W artykule opisano rozwój i modyfikacje semantyczne leksemu, porównano różne poglądy na demokrację, ponadto przedstawiono główne opozycje, na których opiera się dyskursywnie spojrzenie na to pojęcie. Definicja kognitywna konceptu *ДЕМОКРАТИЯ* składa się z serii stereotypowych sądów. W pracy opisano również główne profile pojęcia (neutralny/pozytywny, umiarkowanie negatywny, zdecydowanie negatywny).

1. Wstęp¹

Pojęcie DEMOKRACJA wywodzi się ze starożytności, jego ogólne znaczenie jest powszechnie znane: ‘władza ludu’ (gr. *dēmokratía*, od *dēmos* ‘lud’). Demokracja rozumiana jako ustrój kojarzona jest z konkretnymi państwami i kontynentami (Europa, w tym starożytna Grecja i kraje zachodnie, Ameryka Północna). Oznacza to, że dla różnych kultur/narodów pojęcie DEMOKRACJI w istocie może być bliskie/obce w niejednakowym stopniu, zaś sam leksem okaże się w różnym

¹ Artykuł został napisany w 2021 roku.

stopniu zdomowiony w językach, którymi posługują się członkowie tych wspólnot.

Celem opracowania jest analiza sposobów rozumienia konceptu ДЕМОКРАТИЯ we współczesnym języku rosyjskim². Przedstawiane wyniki badań uwzględniają dane systemowe, tekstowe, w tym korpusowe, zgodnie z koncepcją przyjętą w projekcie *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* oraz EUROJOS (zob. Bartmiński 2018: 9–23), ponadto dane z rosyjskich sondaży opinii publicznej³. Scalenie tych danych pokaże, jak ewoluowało rozumienie pojęcia w świadomości Rosjan na przestrzeni ponad dwóch stuleci, a także w jaki sposób definiowano je w słownikach XVIII–XXI wieku.

Leksem демократия jest obecny w języku rosyjskim co najmniej od XVII wieku. Wskazuje na to artykuł hasłowy демократия ze słownika ruszczyzny XI–XVII wieku, w którym ten obcy wówczas wyraz objaśniono za pomocą rodzimego słowa-kalki: Народовластие; Димократия, Народовладѣние (СРЯ 1977: 212⁴, zob. Аникин 2019: 192–193). Jako czas jego zapożyczenia i szerszego użycia powszechnie wskazuje się okres panowania cara-reformatora Piotra I (zob. Черных 1994: 240). W XVIII wieku wyraz ten miał znaczenie formy rządów w innych krajach. Zarówno słowo, jak i jego znaczenie były dla społeczeństwa rosyjskiego tamtego okresu obce. W znaczeniu ustroju w innych państwach słowo to pojawiło się w tekście filozoficznym pt. *Разговор двух приятелей о пользе науки и училища* (1733) autorstwa historyka, dyplomaty i filozofa Wasilija N. Tatiszczewa. Ówczesna Rosja, podobnie jak Francja, Dania i Hiszpania – to monarchia. Demokracja, jak pisze autor, jest ustrojem należącym do narodu:

[1] Но и власти во обществах суть разные, яко порядочные и чрезвычайные. В порядочных разумеется: 1) монархия, или единовластное, как то Россия, Франция, Дания, Гишпания и пр. государства состоят и единым государем правятся; 2) аристократия, или избранными неколикими персонами, как видим веницианское правление; 3) **демократия**, или общенародное, когда все общество сами или каждое ма-

² Współczesny język rosyjski w artykule jest rozumiany szeroko – od XIX do XXI wieku, jednakże dla analizy konceptu bardziej znaczące są dane z ostatnich trzech dekad.

³ W badaniu JOS wykorzystuje się ankiety oraz testy skojarzeniowe (zob. Bartmiński 2008: 24). W artykule, poza słownikami, tekstami i korpusami, oparto się na danych z sondaży opinii publicznej (odpowiednik ankiet).

⁴ Słownik opracowano na podstawie materiału zabytków piśmienniczych z tego okresu.

лое общество от себя, выбирая, определяют с полною мочью, и оные, собрався, о пользе общей советуют и определяют, как то Галандия, Швейцария и многие малые республики состоят.

[Ale i ustroje w społeczeństwach są różne, a mianowicie powszechnie znane oraz niezwykłe. Do ustrojów powszechnie znanych należą: 1) monarchia, czyli jednowładztwo, tak jak w Rosji, Francji, Hiszpanii i innych państwach, które mają jednego monarchę; 2) arystokracja, czyli państwa, którymi rządzi kilka wybranych osób, tak jak to widzimy w ustroju weneckim; 3) **demokracja**, czyli ustrój ogólnonarodowy, kiedy całe społeczeństwo lub każda mała wspólnota wewnątrz siebie wybiera [władzę], daje [jej] pełnomocnictwa, a wybrani, zebrawszy się, naradzają się i decydują o korzyści społecznej, tak jak w Holandii, Szwajcarii i wielu innych małych republikach.] (В.Н. Татищев, *Разговор двух приятелей о пользе науки и училищах* (1733), НКРЯ, 15 IX 2021).

Przynależność danego pojęcia do sfery funkcjonowania państwa oraz polityki, dziś także polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych, jego wyraźne powiązanie w dobie współczesnej z globalizacją i podziałem stref wpływów, transformacjami społeczno-ustrojowymi począwszy od lat 80.–90. XX wieku spowodowało, że w języku rosyjskim oraz dla Rosjan stało się ono obecnie bardziej aktualne i bliższe niż przed wiekami. Dziś demokracja – jej model, wady, zalety – jest przedmiotem szerokiej dyskusji w różnorodnych kręgach (Czy jest demokracja w Rosji? Jaka demokracja jest w Rosji?). Na wzrost aktualizacji pojęcia DEMOKRACJA wskazuje choćby i to, że zostało ono ujęte w słownikach współczesnych pojęć i terminów, które pojawiły się lub reaktywowały po pierestrojce (przełom lat 80. i 90. XX wieku). Bliskość nie oznacza jedynie pozytywnego odbioru. Demokracja bywa bowiem wartościowana dwojako – zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Ocenę demokracji wydają zwykli obywatele (dorośli i młodzież), politycy różnych partii, przedstawiciele środowisk literackich, opozycyjnych, dziennikarze itp.

W niniejszym artykule mowa o demokracji w kategorii pojęcia oraz konceptu, który jest rozumiany szerzej niż pojęcie, „tworzy go bowiem treść nie tylko poznawcza, lecz także emotywna i pragmatyczna” (Bartmiński, Chlebda 2013: 71), „pojęcie wyposażone w konotacje specyficzne kulturowo” (Bartmiński 2018: 20). W lingwistyce rosyjskiej pojęcie i koncept mogą być traktowane jako synonimy, ale można je też rozgraniczyć, przypisując konceptowi takie cechy konstytutywne, jak obecność asocjacji i komponentu aksjologicznego (oceny) (zob. Степанов 1997: 40–41).

2. Dane słownikowe

2.1. Słowniki etymologiczne, słowniki dawne

Teksty z początku XVIII wieku wskazują na obecność wariantów fonetycznych i graficznych – *демократия* oraz *демократия* (z lat 1718, 1721) (Биржакова, Войнова, Кутина 1972: 357). W tekstach spotykano także wariant *димократия* (od gr. *δημοκρατία*), który pojawia się np. w tłumaczeniu książki z języka francuskiego (*Монархия, Аристократия и Димократия*)⁵. Niejednoznaczna jest droga zapożyczenia wyrazu. W literaturze przedmiotu wskazuje się możliwość przejścia wyrazu z łaciny za pośrednictwem języka polskiego (por. *demokracja*), a także niemieckiego (*Demokratie*) oraz francuskiego (*démocratie*). Max Vasmer neguje przejście terminu z języka polskiego, w charakterze języków pośredniczących wskazując dwa języki zachodnie (francuski i niemiecki). Podobny źródłosłów podaje też dla wyrazu *демократ* (Фасмер 1964: 498). Obie drogi są możliwe, jako że na przełom XVII–XVIII wieku przypada początek fascynacji Francją, jej kulturą i językiem. Stopniowo nasila się też popyt na literaturę przekładaną z tego języka (o francuskich wpływach na piśmiennictwo rosyjskie zob. Гарбовский 2004: 132–152)⁶. Wpływu języka polskiego nie wykluczono natomiast w słowniku etymologicznym Aleksandra Anikina (Аникин 2019: 192–193). W Korpusie Przekładów Rosyjskich odnajdujemy jedno potwierdzenie dla wariantu *демократия* w przekładzie z łaciny (oryginał: *Monita et exempla politica. Libri duo*):

[2] *Рекох уже, яко монархия, сиречь единоначалство, лучше и полезнейше есть, нежели демократия (сиречь много началство).*

[Powiedziałem już, że **monarchia**, czyli jednowładztwo, jest lepsza i korzystniejsza niż demokracja (czyli władza wielu).]⁷ (КПИ, 15 IX 2021).

⁵ А.Н. Радищев, *Размышления о греческой истории или о причинах благоденствия и несчастья Греков* [перевод книги Г. де Мабли с французского] (1773) (НКРЯ, 15 IX 2021).

⁶ W tym czasie polszczyzna pełni jeszcze rolę języka pośredniczącego, choć u schyłku XVIII wieku w ruszczyźnie oficjalnej udział polonizmów maleje (zob. Бялэк 2012: 52–64).

⁷ *Увещания и приклады политические от различных историков Юстом Липсием на латинском языке собранные, а ныне тщанием иеромонаха Кохановского российским языком написанные лета 1721*, dokument pisany ręcznie, tłumacz: Piotr Kochanowski [Петр Кохановский (в монашестве – Симон)].

Zauważmy, że w tekstach, które wskazano w słowniku ruszczyzny XI–XVII wieku, odnotowano wariant *димократия*, przetłumaczono go z greki jako *народовладѣние* (СРЯ 1977: 212, zob. wyżej). Daje to podstawy do twierdzenia, że leksem mógł być zapożyczany wielokrotnie i z różnych języków. Nie jest też wykluczone, że został on przejęty bezpośrednio z greki, choć ten język, w odróżnieniu od łaciny, w państwie moskiewskim XVII wieku nie był praktycznie znany. W tym celu w 1649 roku do Moskwy przybył teolog i tłumacz Epifaniusz Sławiniecki, by wraz z innymi mnichami z Kijowa pracować nad przekładem niektórych ksiąg biblijnych. Można wysunąć hipotezę, że to właśnie tej grupie tłumaczy zawdzięczamy wariant *димократия*⁸.

Leksemu nie uwzględnia słownik Akademii Rosyjskiej (1789–1794), który jest określany mianem pierwszego ogólnego słownika języka rosyjskiego. Nieujęcie danego leksemu wydaje się warte odnotowania, ponieważ redaktor i współautorzy⁹ nieco krytycznie odnosili się do leksyki zapożyczonej w zawartości słownika, ale akceptowali opis przejętego z greki słownictwa terminologicznego, do którego zalicza się również i badany leksem. Pierwszeństwo miały jednak terminy religijne i ścisłe, wyrazy trudne do zastąpienia rodzimym słowem-pojęciem (Державина 2011: 35). Można przyjąć, że słowo *демократия* było wówczas dla społeczeństwa rosyjskiego mniej ważne bądź nawet podlegało cenzurze (ówczesny ustrój w Rosji to monarchia, a słownik, dodajmy, powstawał w okresie rewolucji francuskiej, której idee zostały negatywnie odebrane przez władze rosyjskie).

Słowo pojawia się w słowniku języka cerkiewnosłowiańskiego i rosyjskiego, objaśniono je za pomocą rodzimych odpowiedników o przejrzystej etymologii ('rządy ludu', 'władza ludu'): *народное правление*; *народодержавіе*, *народовластіе* (СЦСРЯ 1847: 317). Władimir Dal również nie podaje definicji demokracji, tylko znany już szereg synonimiczny (*народное правленье*; *народодержавье*, *народовластье*) poszerza o słowo *мироуправсто* (Даль 1863).

⁸ Na ziemiach ukraińskich leksem *демокрация* był znany już od początku XVII wieku, przy czym zarówno forma, jak i kontekst świadczą o polskim źródle zapożyczenia (СМ 2000: 228).

⁹ Głównym redaktorem słownika była księżna Jekatierina Daszkowa, która opracowała hasła na literę ІІ, ІІІ, ІІІ. Materiał do poszczególnych haseł gromadziło i opisywało łącznie 47 osób. Wśród nich byli naukowcy z różnych dziedzin (astronomia, fizyka, matematyka, historia), tłumacze, podróżnicy, dyplomaci, osoby stanu duchownego (tamże).

Część z synonimów jest obecnie przestarzała (poza *народовластие*, zob. synonim *народоправство*, *прест.*) (СС 2011). W charakterze wyrazów o znaczeniach przeciwstawnych leksykograf zamieszcza: *самодержавие*, *единодержавие* oraz *аристократия*, *боярщина*. Za pomocą synonimów wyjaśnia też znaczenie przymiotnika *демократический*: *народодержавный*, *народоуправный*, *народовластный*, *мироуправный* (tamże). Na tej podstawie można sformułować wniosek, że w ruszczyźnie XIX wieku wyraz *демократия* miał dwa znaczenia. Pierwsze z nich, a mianowicie ‘ustrój polityczny’, przetrwało do dziś, drugie zaś, ‘niska klasa społeczna’, całkowicie wyszło z obiegu (zob. Юдин 2009: 59–62). To znaczenie nie jest obecne we współczesnej leksykografii (zob. np. АСПЯ 2017).

W słowniku z końca XIX wieku znaczenia te w artykule hasłowym zostały precyzyjnie rozdzielone – *демократический*: 1) ‘Свойственный демократии; народодержавный, народовластный. *Демократический образ правления*’; 2) ‘Принадлежащий к низшим классам народа’ (СРЯАН 1892, stlb. 1001).

Przyjrzyjmy się znaczeniu słowa *демокра́т*, które Dal zdefiniował jako ‘приверженец мироуправства’ (tak też objaśniono feminatyw *демократка*)¹⁰. Dal, który był zwolennikiem puryzmu językowego, sięgnął w opisie po słowo rodzime (*мироуправство*). W późniejszym słowniku СРЯАН oznacza ono członka lub zwolennika demokratycznej partii/rządu, przeciwnika republikanów (‘В Соединённых Штатах Америки: противник республиканской партии, т.е. партии северных штатов’) (СРЯАН 1892, stlb. 1001). Pojawia się też drugie znaczenie, które nie jest związane z ustrojem konkretnego państwa: ‘имеющий демократические понятия, привычки и склонности’ (tamże). Demokrata w tamtej epoce to już niekoniecznie przedstawiciel niższych warstw społecznych, ale ktoś, komu bliskie są ich pojęcia, poglądy (Юдин 2009: 59). To znaczące przesunięcie semantyczne można powiązać z ruchem raznoczyńców, którzy przyczynili się do przemian społeczno-demokratycznych u schyłku XIX wieku (tamże).

2.2. Słowniki języka pisarzy

Ducha każdej epoki, jej słownictwo, poglądy żyjących wówczas ludzi oddaje literatura piękna, listy, dzienniki, a wraz z nimi także słowniki na nich oparte. W *Słowniku języka Puszkina* (*Словарь язы-*

¹⁰ Z kolei w innym słowniku z XIX wieku w definicji słowa *демокра́т* napisano: *приверженец демократии* ‘zwolennik demokracji’ (СЦСРЯ 1847: 317).

ка Пушкина – СЯПушк) można odnaleźć cytaty z artykułów i notatek Aleksandra Puszkina, w których odnotowano wyraz *демократия* i *демократия* (dwa użycia, dwa warianty graficzne) oraz derywaty *демократ*, *демократка*, *демократический*. Zespół autorów słownika na podstawie danych wystąpień definiuje demokrację opisowo, jako: ‘Форма правления, при которой власть в государстве принадлежит народу’, czyli ‘Forma rządów, przy której władza w państwie należy do narodu’, a także za pomocą synonimu *народовластие* ‘władza ludu, narodu’. W utworach Puszkina można dostrzec ponadto realizację drugiego znaczenia – demokracja jako klasy średnie i niższe (СЯПушк 2001: 633). Przykłady pochodzące z twórczości Puszkina zdradzają pejoratywne konotacje leksemu, który, zdaniem badaczy, w XIX wieku był obecny w języku zwłaszcza społeczeństwa sfer wyższych (Юдин 2009: 58). Jeden z kontekstów, a mianowicie „Народ [...] властвует со всей отвратительной властью **демократии**”, pokazuje, że demokracja i lud, który jest jej wyrazicielem, mogą być postrzegane jako zjawisko i klasa negatywnie (opozycja do arystokracji) (СЯПушк 2001: 633). Zwraca na to uwagę Sergei Davydov, pisząc, że:

[3] Пушкин отталкивается от идеалов демократии из-за ее антидворянских тенденций, из-за ее неуважения к прошлому, которое влечет за собой уничтожение культурных ценностей, и, наконец, из-за того, что демократический эгалитаризм стирает разницу между людьми, без которой немислим ни самообытный талант, ни искусство, ни свободная личность.

[Puszkina odrzuca ideały demokracji ze względu na jej antyszlacheckie tendencje, brak szacunku do przeszłości, który pociąga za sobą niszczenie wartości kulturowych, wreszcie dlatego, że demokratyczny egalitaryzm zacierá różnice między ludźmi, bez których niemożliwy jest ani żaden oryginalny talent, ani sztuka, ani wolna osobowość.] (Davydov 1987: 170).

Pogardliwe lub ironiczne konotacje przypisywane są również nazwom osób *демократ*, *демократка* (Юдин 2009: 57, zob. konteksty ich użycia, СЯПушк 2001: 633–634).

2.3. Słowniki XX i XXI wieku

Widoczne zmiany w funkcjonowaniu słowa oraz jego rozumieniu odzwierciedla słownik Dmitrija Uszakowa (ТСУш 1935–1940). Wspólne z wcześniejszymi źródłami są znane znaczenia demokracji jako: 1) ustrój państwa ‘Форма правления, при к-рой власть осущест-

вляется самым народом, массами, непосредственно или через представительные учреждения' oraz 3) średnie i niskie warstwy społeczne 'Средние и низшие слои общества, массы', to znaczenie oznaczono kwalifikatorem *дореволюц.* 'przed rewolucją' (ТСУШ). Co istotne, wyodrębniono dwa dodatkowe znaczenia: demokracja jako państwo 2) oraz demokracja jako sposób organizacji funkcjonowania jakiejś grupy 4), np. *внутрипартийная демократия* (ТСУШ). Uszakov jako pierwszy z leksykografów XX wieku rejestruje derywaty: *демократизация, демократизировать, демократизироваться, демократизм* (tamże).

W różnych wydaniach słownika Siergieja Ożegowa (publikowanego później we współredakcji: Ожеров, Шведова) definicja demokracji jest modyfikowana (zob. Sosnowski 2006: 60–61; Юдин 2009: 61–62). Jan Sosnowski zauważa, że wyrażenie *борьба за демократию* 'walka o demokrację', które rejestruje wydanie z 1992 roku, „może nawiązywać do oporu wobec puczu moskiewskiego w sierpniu 1991 roku” (Sosnowski 2006: 61). Połączenie *борьба за свободу и демократию* ma charakter międzynarodowy (*the struggle/fight for freedom and democracy, walka o wolność i demokrację*), jest używane do opisu działań ruchów oporu wobec autorytarnej, antydemokratycznej władzy. W rosyjskim dyskursie politycznym formuła *борьба за свободу и демократию* zwykle pojawia się w kontekście międzynarodowym (niekiedy przy opisie działań USA na arenie międzynarodowej w ironicznym lub sarkastycznym tonie). W kontekstach dotyczących polityki krajowej w Rosji zwykle mówi się o walce o demokrację – *борьба за демократию*.

W słowniku semantycznym opracowanym pod redakcją Natalii Szwiedowej w definicji leksemu *демократия* wyeksponowano, że jest to ustrój oparty na zasadach wolności i równości praw / wobec prawa, dodatkowo także ogólnie wolność i równe prawa 'вообще свобода и равноправие' (РСС 2003: 474). Wskazane wartości są nacechowane aksjologicznie, pojęcie DEMOKRACJI w takim ujęciu jest jednoznacznie pozytywne. Wolność i równość praw obywateli są słowami nośnymi, stanowią stereotypy ideologiczne (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 132, zob. też rozumienie konceptu СВОБОДА 'wolność' w języku rosyjskim: Кульпина 2014: 199–231).

Równość wobec prawa, ochronę praw i swobód obywateli podkreślono także w opisie znaczenia wyrazu w słowniku objaśniającym opracowanym przez zespół pod redakcją Walerija Morkowkina (БУСРЯ 2016: 241). W artykule hasłowym te wartości są częścią zna-

czenia wskazanego jako pierwsze, nadrzędne (1.0.). Wyodrębniono także dodatkowe:

[4]

1.1. *Государство, общество, основанное на таком осуществлении народовластия. Античные д. Западные д.; 1.2. Принцип организации коллективной деятельности, в соответствии с к-рым каждый член общественного объединения, партии и т. п. имеет равное с другими право на осуществление этой деятельности.* Внутрипартийная д. [...].

Leksem może być także użyty w znaczeniu potocznym:

1.2.1. *разг. Отношения между людьми в быту, основанные на равенстве прав всех людей независимо от их социального статуса, пола, национальности, расы и т.п., напр. В семье у них царит полная демократия.*

[1.1. Państwo, społeczeństwo oparte na takim sprawowaniu władzy przez naród. *Antyczne d. Zachodnie d.; 1.2. Zasada organizacji działalności zbiorowej, zgodnie z którą każdy członek organizacji, partii itp. ma równe z innymi prawo do wykonywania tej działalności. Wewnętrzpartyjna d. [...].*

1.2.1. *pot.* Relacje między ludźmi w życiu codziennym oparte na równości praw wszystkich ludzi niezależnie od ich statusu społecznego, płci, narodowości, rasy itp., np. *W rodzinie u nich panuje pełna d.]* (БУСРЯ 2016: 241).

W słowniku aktywnym pod redakcją Jurija Apresjana opis znaczenia podstawowego jest w dużym stopniu zbliżony (АСРЯ 2017: 91, por. БУСРЯ). Wyeksponowano w nim naród, społeczeństwo oraz jego prawa. Demokrację zdefiniowano jako formę organizacji społeczeństwa, w której decyzje podejmowane są wspólnie i z poszanowaniem praw wszystkich jego członków (1.1.). Demokracja może dotyczyć wspólnot różnych wielkości – państwa, grup zawodowych i innych. Wskazano także znaczenie demokracji jako państwa (1.2.). Znaczenie drugie oznaczono kwalifikatorem *перен.* (przenośnie) i zdefiniowano jako: ‘Положение дел в сфере А1, при котором отсутствуют запреты и каждый человек может самостоятельно принимать решения и делать то, что хочет’.

Tak rozumiana demokracja z jednej strony to wolność jednostek i ogółu, z drugiej zaś akceptacja wszelkich form zachowania, brak zakazów, co jest zjawiskiem powszechnie odbieranym jako negatywne. Potwierdzają to antonimy słowa-pojęcia *демократия* (por. niżej)¹.

¹ Ujęcie demokracji jako brak zakazów i swoboda w podejmowaniu decyzji kontrastuje zatem z ujęciem demokracji jako systemu opartego na równości.

2.4. Słowniki frekwencyjne

Zarówno leksem podstawowy, jak i jego derywaty są notowane w rosyjskich słownikach frekwencyjnych z różnych lat. W НЧС² zarejestrowano leksemy: демократ (12,0), демократизация (3,5), демократизм (1,8), демократически (0,8), демократический (40,4), демократично (0,5), демократичность (0,7), демократичный (4,4), демократия (38,5)³. Leksemy демократия oraz демократический znalazły się na liście wyrazów znaczących dla dyskursu publicystycznego (pozycja 199. dla pierwszego i 146. dla drugiego z nich) (tamże)⁴. Istotne dane zawiera też słownik statystyczny oparty na tekstach prasowych z ostatniej dekady XX wieku (СТС 2008). Frekwencja wyrazu демократия w zasobach prasowych (1997 rok, 15 milionów wyrazów) wynosi 1266, a wyrazу демократический – 1978 (tamże, s. 100)⁵. W połowie ubiegłego wieku (1952) Ithiel de Sola Pool analizował częstość występowania danego słowa w różnych językach, również na materiale prasy (USA, Europa, Rosja). Odnotował on znaczny wzrost frekwencji słowa *demokracja* w różnych językach w pierwszej połowie XX wieku (I i II wojna światowa) (Де Сола Пул 2009: 185). Przed 1917 rokiem w gazecie „Nowoje Wriemia”, jak wynika z jego badań, słowo-symbol демократия pojawiło się jedynie 4 razy (na 1066 artykułów). W 1917 roku nawiązanie do demokracji wystąpiło już w co trzecim artykule czasopisma (Де Сола Пул 2009: 188)¹⁶.

2.5. Słowniki asocjacyjne

Wyraz демократия pojawia się na liście słów-bodźców w słownikach asocjacyjnych oraz bazach skojarzeń, m.in. PAC, СИБАС. Projekty tego typu powstają na podstawie badań eksperymentalnych, informacje w nich zawarte wraz z łączliwością wyrazów pokazują obraz określonego pojęcia utrwalony w świadomości wybranej grupy respondentów (szerzej: konceptu). W słowniku PAC dla słowa-bodźca демократия zarejestrowano 102 słowa-reakcje (badania obejmują lata 1988–1997, okres transformacji). Najczęstszą reakcją była nazwa wartości свобода ‘wolność’ (11), podawano też nazwisko prezyden-

² Słownik bazuje na zasobach Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (НКРЯ).

³ Frekwencja mierzona za pomocą wskaźnika *ipm* (*instances per million words*).

⁴ Na liście znalazło się 436 słów ogółem.

⁵ Por. słowo *народ* – 7012 (tamże, s. 236).

¹⁶ Czasopismo o charakterze politycznym i literackim, ukazywało się w latach 1868–1917, zostało zlikwidowane tuż po rewolucji październikowej.

ta Jelcyna jako osoby kojarzącej się z przemianami demokratycznymi (6) oraz *гласность* ‘jawność’¹⁷ (5), nazwę organizacji zrzeszającej osoby o wspólnych poglądach politycznych: *партия* ‘partia’ (5). Liczne wyrazy-reakcje pojawiały się tylko jedno- lub dwukrotnie, np. *власть народа, свобода выбора/слова/совести, аристократия, тирания, Афины, США, Горбачёв, перестройка, права, люди, партия, цены*. Choć jest to jedynie wycinek możliwych skojarzeń, to wyniki obejmują różnorodne aspekty. To demokracja w ujęciu historycznym (kolebka demokracji: *Афины*, opozycja klas i ewolucja pojęcia: *демократия/аристократия*), politologicznym (opozycja ustrojów: *демократия/тирания*, jednostka w państwie demokratycznym (to, co jest jej dane: *свобода выбора, свобода слова*). Warto zwrócić uwagę na obecność wyrazów pejoratywnych: *беспорядок, иллюзия, обман, хаос*. Ocena demokracji jest zatem spolaryzowana. Wychwalana wolność może obrócić się w nieporządek, idea demokracji może okazać się złudna, wręcz kłamliwa.

Rozwarstwiony obraz demokracji zawiera również baza SIBAS (СИБАС 2008–2020) oraz słownik na niej oparty (Шапошникова, Романенко 2014: 109–110)¹⁸. Najczęstsze podane w nich słowa-reakcje to *свобода* ‘wolność’ (44), *народ* ‘lud, naród’ (37), a także *политика* ‘polityka’ (29) oraz *власть* ‘władza’ (20). Jest to zgodne z rozumieniem demokracji jako władzy ludu, jego prawem do wolności (por. *народовластие*, dosł. *ludowładztwo*). Inne względnie częste reakcje to: *США* ‘USA’ (13); *государство; страна* (10); *партия* (9); *власть народа, право; равенство; Россия; строй* ‘ustrój’ (6); *анархия; ложь; правление* (5); *выборы; Греция; не у нас; правительство; равноправие; утопия* (4). W świetle danych SIBAS demokracja może być ustrojem, o którym się marzy (*мечта*), w którym wszyscy są równi (*все равны*), jest ustrojem sprawiedliwym (*справедливая*). Przyzwolenie na swobodę w podejmowaniu decyzji, przyjmowaniu określonych postaw (*всё можно*) może mieć jednak negatywne skutki. Demokracja to nie tylko władza narodu, ale i władza tłumu (*власть толпы*), stan bezprawia (*беспредел*)¹⁹, brak władzy, anarchia (*безвластие*),

¹⁷ *Гласность* – transparentność danych, dostęp opinii publicznej do informacji o działaniach rządzących i in. (zob. ТССолл 2008: 143).

¹⁸ Baza zawiera wyniki badań eksperymentalnych prowadzonych w azjatyckiej części Rosji (od 2008 roku).

¹⁹ Jedno ze słów bezpośrednio kojarzących się z latami 90. XX wieku w Rosji (okres po pierestrojce).

chaos, nieporządek (*многоголосье* – ‘kakofonia’), ma zgubny wpływ (*разруха*), wreszcie jest to *дерьмократия* oraz *охлократия* ‘ochlokracja’ (wynaturzona forma demokracji, rząd motłochu). Negatywny stosunek do demokracji wyraża też wykrzyknik *нфф* (oznaka lekceważenia, sceptycyzmu). Wyraz *дерьмократия* to nie tylko przykład przemian w języku (liberalizacja norm, gra słowna), ale też wyraz oceny – rozczarowania nową sytuacją po upadku ZSRR²⁰. W sieci skojarzeń są nazwy krajów i kontynentów, dla których demokracja jest typową/dominującą formą ustroju (*Европа, Америка, Швеция, американская*), nazwy ugrupowań politycznych (LDPR – Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji). Były też stwierdzenia odnoszące się do sytuacji w kraju respondenta: *нет её в стране* [nie ma jej w kraju], jak również reakcje odnoszące się do problemu dostępności i legalizacji substancji narkotycznych (*конопля* ‘konopie’). Złudność idei demokracji, lekceważący stosunek do niej oddają skojarzenia: *мнимая* ‘pozorna’, *фальшь* ‘fałsz’, *ерунда*, *чушь* (*ерунда, чушь* – coś mało poważnego, bzdury). Podejmowane są próby wprowadzenia demokracji na kontynentach, dla których ta ideologia jest obca, wówczas rodzą się konflikty (*война, Ирак*).

2.6. Słowniki dwujęzyczne/przekładowe

W słowniku NSRPPR (2016: 79) poza leksemem *демократия* ujęto także nominację osoby *демократ* oraz dwuaspektowy czasownik *демократизировать* (pol. *demokratyzować/zdemokratyzować*). Bardziej rozbudowany – tekstowy, dyskursywny – obraz leksemu *демократия* zawiera słownik DiP, w którym wskazano dwa znaczenia wyrazu: *демократия-1* w znaczeniu ustroju oraz *демократия-2* w znaczeniu państwa (DiP 2019: 238–239). Pierwsze znaczenie ilustrują połączenia, m.in.: *бороться за демократию* ‘walczyć o demokrację’, *навязать/навязывать демократию кому-чему-л.* ‘narzucić/narzucić demokrację komuś, czemuś’, *строить демократию* ‘budować demokrację’, *навязывать свои стандарты демократии кому-чему-л.* ‘narzucać swoje standardy demokracji komuś, czemuś’, *что-л. противоречит принципам демократии* ‘coś przeczy zasadom demokracji’ (tamże). Wybrane połączenia pokazują, że demokracja jest z jednej strony wartością pożądaną – walczy

²⁰ Negatywny wydźwięk intensyfikują przymiotniki: *надуманная* ‘wymyślona’, *хваленная* ‘wychwalana’, *грёбаная* ‘cholerna, przeklęta’ (źródło przykładów rosyjskich: Sketch Engine).

się o taki system, ma on swoje zasady. Z drugiej strony idea demokracji dla niektórych społeczności jest obca, co potwierdza też przykład *экспорт демократии* ‘eksport demokracji’.

Wokół znaczenia drugiego zgrupowane są kolokacje, np.: *американская демократия* ‘amerykańska demokracja’, *европейские демократии* ‘europejskie demokracje’, *западные демократии* ‘zachodnie demokracje’. Są to państwa o ustroju demokratycznym, to umowni orędownicy demokracji na świecie. Do ekspansji państw demokratycznych odniósł się w 2003 roku na łamach czasopisma „The Financial Times” ówczesny szef rosyjskiego MSZ Igor Iwanow, fragment jego wypowiedzi zawierający kolokację *экспорт демократии* odnotowano jako cytat we współczesnej leksykografii rosyjskiej (zob. ССЦ 2007: 181).

2.7. Synonimy, antonimy

Lista synonimów i antonimów leksemu *демократия* z jednej strony jest ograniczona, co wynika z jego terminologicznego charakteru. Z drugiej zaś strony są to różnorodne wyrazy, ponieważ leksem ma więcej niż jedno znaczenie (ustrój, państwo, forma funkcjonowania jakiejś grupy). Zestaw bliskoznaczników, innych wyrazów zbliżonych oraz wyrazów o znaczeniu przeciwnym zawiera słownik АСРЯ (2017: 91). Zgodnie z tym źródłem podstawowy synonim dla znaczenia 1.1. (forma organizacji państwa, w którym naród ma władzę, zob. wyżej) to *народовластие*. Jest on również podawany w słownikach synonimów (zob. SS 2011). Antonimy odnoszą się do form sprawowania rządów, które są oparte na kulcie jednostki, przemocy oraz ograniczaniu praw i swobód społeczeństwa: *авторитаризм*, *тоталитаризм*, *тирания*, *деспотизм*. Za zbliżone z demokracją uznano: *самоуправление*, *анархия*². Demokracja jako przeciwieństwo totalitaryzmu jest wartościowana pozytywnie, ale w zależności od punktu widzenia i przy postawieniu pytań: jaki system jest dobry i dla kogo – może być też oceniana odmiennie. Anarchia ma odcień ujemny, słowo pociąga za sobą skojarzenia z chaosem, nieporządkiem, nieprzestrzeganiem prawa przez obywateli (zob. słowa-reakcje, SIBAS). Dla leksemu *демократия* w znaczeniu państwa antonimami są: *автократия*, *монархия*; analogiem jest *республика* (tamże). Z kolei analogiami demokracji rozumianej jako stan, kiedy

² W słowniku wyrazy te określone są mianem analogów. Choć mają część wspólną, to nie są one traktowane jednoznacznie jako synonimy.

każdy człowiek może samodzielnie podejmować decyzje oraz postępować tak, jak chce, są wyraźnie spolaryzowane pary słów. Z jednej strony to *свобода, воляность*, z drugiej zaś *вседозволенность*, czyli przyzwolenie na wszystko, oraz *анархия*. Ten zestaw pokazuje bardzo różne rozumienie i niejednolite wartościowanie demokracji (zob. dalej: dane ankietowe, analiza dyskursu). Wolność członków społeczeństwa leży u podstaw idei demokracji, ale jej nadużywanie może prowadzić do stanu anarchii oraz przyzwolenia na każdy rodzaj działania i zachowania, co poddawane jest krytyce przez społeczeństwo lub jej część.

2.8. Derywaty

Gniazdo słowotwórcze leksemu *демократия* obejmuje dość liczne wyrazy: *демократ, демократка, демократизатор* (rzad.), *демократизация, демократура, демократизированный, демократизироваться, демократический, демократичный, демократичность, демократизм*. Znaczna część z nich została odnotowana w siedemnastotomowym słowniku akademickim ССРЛЯ (1954: 691–692, zob. także ТССкля 2007).

Rzeczownik odczasownikowy *демократизация* należy do aktywnego typu słowotwórczego z formantem *-izacij(a)*, współtworzą go zarówno terminy (*приватизация*), jak i leksemy o znaczeniach przenośnych, z ironicznym lub żartobliwym odcieniem, neologizmy (*прихватизация*)². Leksem ma znaczenia związane zarówno ze sferą polityki (przemiany demokratyczne), jak i sferą społeczną (upowszechnienie czegoś, ułatwienie dostępu do czegoś, złagodzenie obowiązujących norm), por. *демократизация страны – демократизация прессы, языка, науки* (zob. ТССкля 2007: 287). Mianem demokratyzacji w języku (*демократизация языка*) w literaturze przedmiotu określa się kompleks tendencji rozwojowych ruszczyzny przełomu XX/XXI wieku: liberalizacja językowych norm, kolokwializacja, przenikanie się stylów i in. (zob. ССТ 2006: 53; Крысин 2000).

Według słownika akademickiego nazwa *демократ* może oznaczać zarówno zwolennika demokracji, jak i osobę ze społecznych nizin, wywodzącą się z ludu (w opozycji do artystokracji) (ССРЛЯ

² Zob. Земская (1996: 107). Wyraz *прихватизация* oznaczający nieuczciwą prywatyzację powstał poprzez kontaminację czasownika *прихватить* ‘zabrać’ oraz rzeczownika *приватизация* ‘prywatyzacja’.

1954: 692)³, także członka partii demokratycznej. W leksykografii po pierestrojce znika znaczenie historyczne (demokrata jako człowiek prosty, antonim arystokraty), pojawia się zaś dodatkowe znaczenie odnoszące się do osoby o liberalnych poglądach, prostym sposobie bycia: „человек демократичного образа, жизни, взглядов, поведения. *Наш начальник – д.*” (БТС 1998). Znaczenia ‘zwolennik demokracji’ i ‘członek partii demokratycznej’ niekiedy są traktowane integralnie, jako jedno wspólne znaczenie (zob. ТССкля 2007: 286).

Demokraci (*демократы*) to także partia (tamże). Od momentu opracowania słownika sytuacja polityczna w Rosji uległa przemianom, w efekcie doszło do zmiany zakresu pojęć i przekształceń semantycznych znaczeń wyrazów. Współcześnie mianem demokratów określa się przedstawicieli prozachodniej opozycji (Юдин 2009: 64). Ironiczny odcień wyczuwalny jest w nominacjach osób, np. *демократизатор* – ‘ten, który działa na rzecz demokracji’ (ТССкля 2007: 287), dany przykład jest rzadki we współczesnych tekstach. Tym słowem określa się też gumową pałkę milicji/policji i sił specjalnych (także jako złożenie *дубинка-демократизатор*), znaczenie jest aktualne, por. nagłówek tekstu: *Роль дубинки-демократизатора в демократизации* (Харатьян, 10 IX 2018). *Демократка* – w ironicznym kontekście podany wyraz został użyty w utworze Aleksandra Puszkina: *Он аристократ – а я смиренная демократка* (*Роман в письмах*, СЯПушк 2001: 633–634). W innych dziełach klasyki rosyjskiej feminatyw może oznaczać osobę o poglądach proplebejskich:

[5] [...] (*она Штрауса читала – правда, тихонько от племянницы*) *и демократка, заклятая противница большого света и аристократии, не могла устоять против соблазна хотя разочек взглянуть на самый этот большой свет в таком модном месте, каков Баден...*

[...] (czytała Straussa – co prawda w sekrecie przed siostrzenicą) i **demokratka**, zakłęty wróg arystokracji i wielkiego świata – nie mogła zwalczyć pokusy spojrzenia choć raz jeden na ten właśnie wielki świat w tak modnej, jak Baden, miejscowości...] (Тургенев, Дым, 1867).

W tekstach współczesnych feminatyw występuje w ścisłym znaczeniu terminologicznym – ‘orędowniczka demokracji, przedstawicielka partii demokratycznej’, por.:

[6] *Основными кандидатами на пост президента США являются республиканец Дональд Трамп и демократка Хиллари Клинтон.*

³ To znaczenie w momencie tworzenia słownika było już przestarzałe.

[Głównymi kandydatami na urząd prezydenta USA są republikanin Donald Trump i **демократка** (przedstawicielka demokratów) Hillary Clinton.] („Аргументы и факты”, 20 VIII 2016).

Przymiotnik *демократический* utracił znaczenia ‘придерживающийся антидворянских взглядов, убеждений’ oraz ‘отвечающий интересам непривилегированных слоев общества’, ‘принадлежащий к непривилегированным низшим сословиям’, które odnotowano w dziełach Aleksandra Puszkina (СЯПушк 2001: 633)². We wtórnych znaczeniach wyrazów *демократичный* oraz *демократично* widoczna jest ich etymologiczna więź z greckim *dēmos* ‘lud, naród’, szerzej tę więź można interpretować jako ‘wszyscy’. Tę relację odzwierciedlają znaczenia: 2) Простой, непритязательный ‘prosty, skromny, niewyszukany’, np. *демократичная одежда, демократичное поведение, демократичный образ жизни*; 3) Общедоступный, понятный всем ‘Ogólnie dostępny, zrozumiały dla wszystkich’ – *демократичные цены* (ТССкля 2007: 290). W czasopiśmie dla kobiet można odnaleźć kolokacje: *демократичная коллекция одежды, демократичный стиль, демократичный блейзер, демократичные кроссовки*, innymi słowy, coś prostego, niewyszukanego – dla wielu, wszystkich; *демократичный бренд*, czyli niedroga, przystępna marka – dla wielu, wszystkich.

Недодемократия – neologizm oznaczający demokrację niedoskonałą, niepełną, używany ironicznie (por. *недоприватизация*), podobnie *псевдодемократия*. Analogiczny wydźwięk mają derywaty *дерьмократы* (por. wyraz *дерьмо*), *демокрады* (por. wyraz *красть*), utworzone poprzez zniekształcenie wyrazu motywującego (*демокрад* to skorumpowany demokrat). Te modyfikacje stosowano w celu obniżenia znaczenia denotatu bądź żartobliwie (Крысин 1996: 154).

3. Badania ankietowe (sondaże opinii publicznej)

W badaniach Centrum Lewady³ temat demokracji pojawiał się parokrotnie. Ponad dekadę po rozpadzie ZSRR tylko 10% Rosjan wyrażało opinię, że w ich kraju nastąpiły demokratyczne przemiany, a 55% ankietowanych uznało, że na to, by Rosja stała się państwem

² Wyrazów tych Puszkina używał także żartobliwie.

³ Jedną z największych instytucji zajmujących się badaniami socjologicznymi (niepaństwowa, w 2016 roku została wpisana do rejestru tzw. agentów zagranicznych).

demokratycznym, potrzeba od 5 do 50 lat (Левада-Центр, 8 III 2004)²⁶. Czy w Rosji istnieje demokracja? Odpowiedzi na to pytanie, udzielone przez uczestników badania jesienią 2015 roku, były zróżnicowane: *Несомненно, да* [Niewątpliwie tak] (16%); *Отчасти, да* [Częściowo tak] (46%); *Пока не утвердилась* [Jeszcze się nie przyjęła] (19%); *В последнее время её становится всё меньше* [W ostatnim czasie jest jej coraz mniej] (11%).

Demokracja – choć ogólnie jest rozumiana jako władza narodu – nie musi być wszędzie taka sama. Znaczna część społeczeństwa rosyjskiego jako pożądaną ustrój widzi demokrację, ale w „rodzimym wydaniu”, odpowiadającą specyfice kulturowej i narodowej kraju. Tak odpowiedziało 46% ankietowanych (*Какая демократия нужна России? – Совершенно особая, соответствующая национальным традициям и специфике России* [Jakiej demokracji potrzebuje Rosja? – Absolutnie wyjątkowej, odpowiadającej narodowym tradycjom i specyfice Rosji]) (Левада-Центр, 14 I 2016). Społeczeństwo rosyjskie, jak zauważają analitycy, ogólnie pozytywnie odnosi się do pojęcia DEMOKRACJI, niechęć budzi natomiast wiązanie jej z Zachodem i Ameryką (Волков, Гончаров 2015: 4).

Słowa kojarzące się Rosjanom z pojęciem DEMOKRACJI to w pierwszej kolejności: *свобода, гласность, правовое государство* ‘wolność, jawność, państwo prawa’; *власть народа, власть большинства* ‘władza narodu, władza większości’; *защита прав и свобод отдельного человека* ‘ochrona/obrona praw i wolności każdego członka społeczeństwa’ (tamże, s. 6). W centrum ustroju demokratycznego jest zatem człowiek jako członek społeczeństwa. Interesujące dane zawiera ankieta z 2021 roku, w której Rosjanom postawiono kolejne pytanie: *Скажите, пожалуйста, могли бы вы назвать себя демократом, человеком демократических убеждений?* [Proszę powiedzieć, czy może Pan/Pani nazwać siebie demokratą, osobą o przekonaniach demokratycznych?]. Na to pytanie 44% uczestników sondażu odpowiedziało „tak” (*определённо да; скорее да* [zdecydowanie tak; raczej tak]), ale aż 47% respondentów było przeciwnego zdania (*скорее нет; определённо нет*) – w stosunku do 2018 roku liczba ta wzrosła o 9%. Wskazuje to na coraz większą polaryzację poglądów politycznych społeczeństwa rosyjskiego i zmienność podejścia do demokracji (Левада-Центр, 19 X 2021).

²⁶ Sondaż obejmował 1600 osób z różnych regionów kraju.

W ankiecie przeprowadzonej przez fundację „Obszczestwiennoje Mnenije” [Fundacja „Opinia publiczna”] respondentom postawiono pytania otwarte o demokrację w Rosji i na świecie, m.in.: *Как вы понимаете слово „демократия”?*; *Что оно, по вашему мнению, означает?*; *А как вы думаете, сегодня в нашей стране демократии слишком много, слишком мало или в целом столько, сколько нужно?*; *А какие страны кажутся вам наиболее демократическими?* [Jak Pan/Pani rozumie słowo „demokracja”?; Co Pana/Pani zdaniem ono oznacza?; A jak Pan/Pani myśli, obecnie w naszym kraju demokracji jest zbyt dużo, zbyt mało lub ogólnie tyle, ile powinno być?; A jakie kraje wydają się Panu/Pani najbardziej demokratyczne?]². Pierwsze z podanych pytań jest najbliższe pytaniu stawianemu w badaniach EUROJOS. Demokracja, zdaniem ankietowanych, to, z jednej strony, demokratyczne prawa i swobody obywateli (wolność słowa, poglądów, wyznania) – 31%; ich udział w rządzeniu krajem (*власть народа* ‘władza narodu’ – zgodnie z definicyjnym rozumieniem demokracji) – 17%; troska o nich, poprawa ich bytu – 4%; porządek i nadrzędność prawa – 4%; a także równość i równe możliwości – 3%. Z drugiej strony jednak demokracja oznacza anarchię, chaos, bezprawie – 3%. Niektórzy ankietowani byli też zdania, że demokracji w Rosji nie ma (por. wyniki badania eksperymentalnego SIBAS oraz dane tekstowe).

Odpowiedzi z sondaży pokazują dwubiegunowy sposób pojmowania demokracji. Tę polaryzację można zilustrować zgoła przeciwstawnymi odpowiedziami: 1) Demokracja jako system odbierany pozytywnie: *правовое государство* ‘państwo prawa’; 2) Demokracja jako system odbierany negatywnie, nadrzędna jest zasada: *делай что хочешь, всё безнаказанно* [rób, co chcesz, wszystko jest bezkarne]. Na pytanie, gdzie jest więcej demokracji – w Rosji czy w USA – odpowiedzi były zbliżone (38% – w Rosji, 36% – w USA). Rezultat może wynikać z odmiennego rozumienia demokracji „swojej” i „obcej”²⁸. Pytanie odzwierciedla odwieczną rywalizację obu potęg w wielu dziedzinach (gospodarka, podbój kosmosu, zbrojenia itp.).

² Badania przeprowadzono wśród mieszkańców ośmiu okręgów skupionych wokół miast: Moskwa, Sankt Petersburg, Rostów nad Donem, Władywostok, Nowosybirsk, Jekaterynburg, Niżny Nowogród, Piatigorsk. W badaniu wzięli udział mężczyźni i kobiety z różnych grup wiekowych (18–60 i więcej lat) i zawodowych, mieszkańcy wsi oraz miast.

²⁸ To, że koncept DEMOKRACJA ma nie tylko charakter ideologiczny, ale też kulturowy, pokazują badania wśród anglojęzycznych ankietowanych. Dla przykładu, symbolami demokracji dla Amerykanów są symbole państwowe, waluta, ważne do-

Warto dodać, że w latach 80.–90. XX wieku społeczeństwo rosyjskie wiązało pojęcie ДЕМОКРАЦИИ bardziej z dostatkiem, dobrobytem aniżeli z prawami człowieka i wolnością (Руденкин 2011: 55–56). Rozumienie i oczekiwania wobec demokracji, jak pokazują sondaże, są zmienne.

4. Teksty kliszowane

Na prawach rozpoznawalnych cytatów funkcjonują słowa Michaiła Gorbaczowa, ostatniego prezydenta ZSRR, wypowiedziane w 1986 roku: *Нам нужно больше динамизма, социальной справедливости, больше демократии – словом, больше социализма. Демократия – это не вседозволенность* [Potrzeba nam więcej dynamizmu, sprawiedliwości społecznej, więcej demokracji – słowem, więcej socjalizmu. Demokracja nie oznacza przyzwolenia na wszystko] (СЦИ 2007: 121–122). Demokracja w tym kontekście jest rozumiana jako pojęcie bliskie socjalizmowi. Koncepcja sprawiedliwości społecznej, choć realizowana w różny sposób, łączy obydwie ideologie i oparte na nich systemy społeczne. W piosence *Инструкция перед поездкой за рубеж, или Полчаса в местном* (Высоцкий 1974) bard Włodzimierz Wysocki śpiewał o demokracie i demokratkach na Węgrzech i z innych krajów bloku wschodniego (*Венгрия, польский город Будапешт, чешский Будапешт, болгары*). Stanowią oni przeciwieństwo obywatela ZSRR. Konstantin Duszenko wyjaśnia, że w pieśni słowa *демократ, демократка* określają mieszkańców krajów demokracji ludowej (Душенко 2018):

[7] Говорил со мной как с братом
про коварный зарубеж,
про поездку к демократам
в польский город Будапешт [...].

Будут с водкою дебаты, отвечай:
«Нет, ребята-демократы, только чай!»
От подарков их сурово отвернись:
«Мол, у самих добра такого завались».

[Gadał ze mną jak brat z bratem:
– Za granicą ty się strzeż,

kumenty (konstytucja), symbole materialne (Statua Wolności), znani politycy, a nawet świąteczno-noworoczny czas zakupów i prezentów (Филиппова 2007: 21).

strzeż się, bracie, demokratów
w polskim mieście Bangladeszt [...].

Będą ciągnąć na kieliszek – odpór daj:
„Ja, szanowni towarzysze, tylko czaj!”
Będą pchać prezenty w łapy – unik zrób,
mów, że sami tego dobra mamy w bród]²⁹.

Znanym cytatem z literatury pięknej zawierającym słowo *демократия* jest wypowiedź jednego z głównych bohaterów powieści *Dwanaście krzeseł* Ilji Ilfa i Jewgienija Pietrowa – Ostapa Bendera, skierowana pod adresem Kisy Worobjaninowa: *Гигант мысли, отец русской демократии и особа, приближенная к царю* [To jest gigant myśli, ojciec rosyjskiej demokracji i osoba stojąca blisko cara] (Ильф, Петров 2002). Określenie *ojciec rosyjskiej demokracji* w tym kontekście ma znaczenie ironiczne.

5. Dane korpusowe – kolokacje, kolekcje, kompleksy

W korpusie RuTenTen11 (platforma Sketch Engine) funkcjonowanie słowa *демократия* można przeanalizować za pomocą różnych narzędzi (m.in. Word Sketch, Thesaurus) oraz różnorodnych modyfikatorów. Modyfikator (*a_modifier*) pozwala odpowiedzieć na pytanie: „gdzie i jaka jest demokracja?” (zob. także wyniki pozyskane za pomocą innych modyfikatorów: Białek 2022: 17–21). Demokracja jest wiązana z konkretnymi osobami, nazywanymi niekiedy ojcami lub wodzami demokracji. Dla Rosjan są to: Michaił Gorbaczow, Borys Jelcyn, Anatolij Czubajs. Jeśli transformacje zostały zainicjowane przez konkretną osobę, demokracja staje się niejako jego własnością (*ельцинская демократия*, por. *горбачёвская демократизация*). Kolebką demokracji jest starożytna Grecja, dziś jest to Europa (*европейская демократия*), Ameryka (*американская демократия*). Niektóre państwa mają dojrzały, rozwinięty ustrój demokratyczny (*зрелая демократия*, *развитая демократия*), inne ten ustrój kształtują (*страны развивающейся демократии*, *молодая демократия*).

Demokracja – jak każdy ustrój – nie jest wolna od niedoskonałości, deformacji i przekształceń, nie zawsze jest ona rzeczywista i praw-

²⁹ Tekst tłumaczony, wersja wykonywana przez Wiktora Zborowskiego, polski tytuł utworu – *Szkolenie sowieckiego kowala przed wyjazdem na zachód*. W polskim przekładzie adresatyw *братья-демократы* zastąpiono słowami *szanowni towarzysze* (Wysocki 1989).

dziwa (*реальная, истинная демократия*). W naukach politycznych mówi się o dyplomacji sterowanej/imitacyjnej (*управляемая, имитационная демократия*, por. dalej – teksty i dyskursy). Demokracja nie jest też systemem trwałym i idealnym. Ulega ona degradacji, przeobraża się w tyranie, despotyzm, ochłokrację, staje się farsą, zasady demokracji ulegają wypaczeniu. To przejście od stanu pozytywnego do negatywnego rejestrują kolokacje z czasownikiem *вырождаться* (*демократия вырождается в охлократию* ‘demokracja zniekształca się w ochłokrację’). Zasady demokratyczne nie zawsze są przestrzegane. Wolność, w tym wolność słowa, może kojarzyć się głównie z przestrzenią internetową, która postrzegana jest jako ostatni bastion demokracji w sytuacji, kiedy demokracja – z punktu widzenia danego członka społeczeństwa – jest zagrożona:

[8] *Сеть остается последним бастионом демократии в стране.*

[Sieć pozostaje ostatnim bastionem demokracji w kraju.] (www.civitas.ru, 21906499)³⁰.

Modyfikator *и/или* wskazuje kolekcje i kompleksy słów, a także antonimy. Językowe i aksjologiczne otoczenie słowa-pojęcia *демократия* stanowią z jednej strony zbliżone słowa-pojęcia, takie jak *гласность, либерализм, народовластие, независимость, перестройка, равенство*, z drugiej zaś strony wyrazy o znaczeniu przeciwnym: *авторитаризм, тирания, диктатура*. Zarejestrowano także parę: *демократия, толерантность* i *демократия, терпимость*, a także *демократия* i *анархия*.

W wykazie słownictwa o zbliżonym znaczeniu (Thesaurus) wygenerowanym dla rzeczownika *демократизация* w korpusie RuTenTen11 widnieje, poza wyrazami z tego samego gniazda słotwórczego (*демократия, демократизм, демократичность*), długa lista wyrazów z formantem *-izacij(a)*: *либерализация, индустриализация, гуманизация, глобализация, информатизация, компьютеризация, приватизация, реорганизация* etc. Są tu także: *перестройка, переустройство*. Demokratyzacja może być wiązana z konkretnym państwem, np. *демократизация по-американски* (iron.). Taką demokratyzacją jest poddawana osądowi i bywa oceniana jako przymusowa, narzucana (por. *наильно демократизировать какой-то регион*):

³⁰ Metryczka przykładów z platformy Sketch Engine zawiera numer dokumentu, niekiedy stronę źródłową, datę publikacji.

[9] *Демократизация по-американски – для Ближнего Востока является вялотекущей катастрофой.*

[Demokratyzacja po amerykańsku – dla Bliskiego Wschodu jest przeciągającą się katastrofą.] (<http://politcom.ru>, 8 IX 2005, 18828960).

[10] *Проводимая США стратегия «принудительной демократизации мира» («Как, у вас еще нет демократии? Тогда мы идем к вам!»).*

[Prowadzona przez USA strategia „przymusowej demokratyzacji świata” („Jak to, nie macie jeszcze demokracji? No to idziemy do was!”)] (<http://narodsobranie.ru>, 3825105).

Te przykłady tworzą profil demokracji jako narzędzia w rękach jednego mocarstwa, za pomocą którego podporządkowuje ono sobie inne społeczeństwo/społeczeństwa (demokracja jako towar eksportowy, por. *экспорт демократии*).

6. Dyskursywny obraz demokracji

Analiza danych Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego z ostatnich 20 lat pokazuje, że w Rosji wciąż trwa wewnętrzna dyskusja o demokracji. Wskazują na to dane statystyczne: od 2000 roku w korpusie odnotowano 5724 dokumenty i 7767 użyc dla leksemu *демократия* w mianowniku (korpus prasowy, dane do grudnia 2021 roku). Autorzy rosyjscy ogólnie sporo dyskutują o demokracji. Źródłem o największym wskaźniku cytowań wciąż pozostaje klasyczne dzieło Alexisa de Tocqueville’a *O demokracji w Ameryce* (XIX wiek), chociaż Rosjanom znani są też i współcześni autorzy zachodni. W dyskursie o demokracji, jaki kształtuje się na podstawie materiałów z NKJR, można wyodrębnić kilka tematów³.

6.1. Demokracja normalna kontra demokracja zniekształcona

Choć nie są zbyt częste, to jednak pojawiają się odwołania do cech „normalnej” demokracji politycznej oraz ostrzeżenia o niebezpieczeństwie jej wypaczenia:

[11] *Где есть власть, есть и борьба за власть. Есть оппозиция в политике – на то и демократия.*

[Gdzie jest władza, jest i walka o władzę. Jest opozycja w polityce – po to jest demokracja.] (Александр Филиппов, *Участь эксперта*, „Отечественные записки”, 2003).

³ W artykule dyskurs jest rozumiany jako zbiór tekstów o wspólnym temacie.

6.2. Demokracja i wolność kontra porządek

Demokracja może być stawiana w jednym szeregu z innymi wartościami współczesnego świata, przy czym – co jest znamienne dla rosyjskiej perspektywy odbioru – na poziomie *explicite* lub *implicite* przeciwstawia się ją porządkowi. Ta opozycja nie jest oczywista dla postrzegania demokracji z perspektywy „zachodniej”, ale dla Rosjan wynika ona bezpośrednio z „demokratycznych” lat 90. XX wieku kojarzących się z chaosem, biedą, korupcją i konfliktami w społeczeństwie. Porządek jako przeciwieństwo demokracji może wydawać się pożądaną alternatywą:

[12] ВЦИОМ провел в апреле опрос на тему «Что важнее – демократия или порядок?».

[Rosyjskie Centrum Badania Opinii Publicznej (WCIOM) przeprowadziło w kwietniu badanie na temat „Co jest ważniejsze – demokracja czy porządek?”] (ВЦИОМ, 3 IV 2014).

Demokracja kojarzy się z wolnością i zarazem ze smutną refleksją, jak łatwo Rosjanie mogą wyrzec się tej wolności i zrezygnować z niej właśnie na korzyść „porządku” (stabilna sytuacja ekonomiczna i polityczna):

[13] Не случайно в России, где даже в XX веке основная масса населения была бесправна, свобода не является особой ценностью. Так, по результатам ежегодного опроса, проведенного «Левада-центром» в апреле 2010 года, 72% граждан России готовы принять «некоторые нарушения демократических принципов и ограничения личных свобод», если это потребуется для поддержания порядка. Причем под порядком россияне понимают прежде всего политическую и экономическую стабильность.

[Nie bez przyczyny w Rosji, gdzie nawet w XX wieku większość ludności była pozbawiona praw, wolność nie jest szczególną wartością. Jak pokazują wyniki corocznego badania opinii publicznej, które zostało przeprowadzone przez Centrum Lewady w kwietniu 2010 roku, 72% obywateli rosyjskich jest gotowych zaakceptować „niektóre naruszenia zasad demokratycznych i ograniczenie swobód obywatelskich”, jeśli tego będzie wymagało utrzymanie porządku. Przy czym porządek Rosjanie rozumieją przede wszystkim jako stabilność polityczną i ekonomiczną.] (Игорь Наричев, *Познавшие вкус свободы*, „Знание сила”, 2012).

6.3. Demokracja widziana oczyma społeczeństwa i polityków

Autorzy rosyjscy piszą też dość często o narodowej specyfice demokracji, stawiają pytanie, czy demokracja jest w ogóle w Rosji

możliwa, czy przynosi ona korzyści ekonomiczne, przyczynia się do likwidacji korupcji, jak demokrację postrzega władza. Stawiają pytanie, jaka jest właściwie demokracja w Rosji i jakim systemom dany ustrój jest przeciwstawiany:

[14] *Рассматривает „Единая Россия” и такие альтернативы: демократия или авторитаризм, рынок или регулирование, открытость или закрытость, Запад или Восток.*

[Partia Jedna Rosja rozważa i takie alternatywy: demokracja albo autorytaryzm, rynek albo regulacje, otwarcie albo zamknięcie, Zachód albo Wschód.] (Дмитрий Орлов, *Размытый лик власти*, „Время МН”, 26 VII 2003).

[15] *Какая бы ни была демократия, если мы не засучим рукава все-рьез, нас ничто не спасет.*

[Jaka by nie była demokracja, jeśli nie zakaszemy rękawów na poważnie, nic nas nie uratuje.] (Александр Царев, „Я Иван колхозный...”, „Звезда”, 2003).

Opisy narodowej specyfiki rosyjskiej demokracji niekiedy są dość krytyczne, krytyka ta wyraża zarówno nastroje prorządowe, demokratyczne, jak i populistyczne:

[16] *В результате в России демократия путается с анархией, а спасением от этой анархии считается жесткая вертикаль власти по образцу СССР.*

[W efekcie w Rosji demokracja mylona jest z anarchią, a za wybawienie od tej anarchii uważa się silną władzę jak w ZSRR.] (Максим Рубченко, *Последний шанс империи*, „Эксперт”, 20 XII 2004).

[17] *Только вот в России демократия почему-то похожа на бескрайнее поле, где побеждает хитрый и сильный.*

[Tylko że w Rosji demokracja z jakiegoś powodu jest podobna do bezkresnego pola, gdzie zwycięża sprytny i silny.] (Л. Грудцына, *К вопросу об отмене всенародных выборов губернаторов (1-2 ч.)*, „Адвокат”, 2004).

Zauważalny jest sceptycyzm prozachodnich autorów o poglądach demokratycznych co do istnienia demokracji w Rosji albo jej jakości. Słowo *demokracja* oceniane jest jedynie jako szyld. Autorzy rosyjscy przyznają też, że w ich kraju nie ma prawdziwej demokracji, szczególnie na prowincji. Na forach wypowiedzi internautów są jeszcze bardziej krytyczne:

[18] *(О малых российских городах): Здесь еще меньше демократии и свободы, чем в большом современном городе, и здесь не испытывают в них потребности; те, кому нужны свобода и демократия, то есть*

наиболее активные во всех отношениях люди, как правило, отсюда уезжают.

[(O małych miastach rosyjskich): Tu jest jeszcze mniej demokracji i wolności niż w dużym współczesnym mieście, tu nie czuje się ich potrzeby; ci, którym są potrzebne wolność i demokracja, czyli najbardziej aktywni pod każdym względem, z reguły stąd wyjeżdżają.] (Ирина Прусс, *Путей у России много, только они неисповедимы*, „Знание – сила”, nr 5, 2008).

Słysząc zarówno pozytywne, jak i sceptyczne opinie o próbach wypracowania i wdrożenia przez władze jakiegoś specyficznego, własnego modelu demokracji (*управляемая демократия* ‘demokracja sterowana’, *суверенная демократия* ‘suwerenna demokracja’³ albo jakaś inna demokracja w stylu ‘niezachodnim’, zachowująca specyfikę narodowo-kulturową):

[19] *Именно в странах Юго-Восточной Азии родилось понятие «управляемая демократия», столь милое сердцу отечественных чиновников 2000-х годов. Низкая заработная плата, дисциплина, порядок и некоррумпированная бюрократия.*

[To właśnie w krajach Azji Południowo-Wschodniej narodziło się pojęcie „demokracja sterowana”, tak miłe sercom rodzimych urzędników z lat 2000. Niska pensja, dyscyplina, porządek i nieskorumpowana biurokracja.] (Борис Кагарлицкий, *Между тиграми и бананами*, „Русская жизнь”, 2012).

Odrębny temat to dyskurs „demokracji elektronicznej”, który ukształtował się pod koniec pierwszej dekady XXI wieku:

[20] *Другими словами, нужна обратная связь между населением и чиновниками, то есть фактически нужна возможность быстро обмениваться информацией. А самый действенный и удобный способ реализации такого диалога – это, конечно, использование информационных технологий.*

[Inaczej mówiąc, potrzebna jest informacja zwrotna między społeczeństwem i urzędnikami, czyli faktycznie potrzebna jest możliwość szybkiej wymiany informacji. A najbardziej efektywny i wygodny sposób prowadzenia takiego dialogu – to oczywiście wykorzystanie technologii informatycznych.] (Ольга Морозова, *Жулебино – первый шаг к электронной России*, „Наука и жизнь”, 2009).

³ Koncepcję demokracji suwerennej wdrażano w latach 2005–2008. Była ona próbą określenia specyfiki rosyjskiego systemu politycznego przez ideologów Kremła (w odróżnieniu od modelu demokracji zachodniej). Epitet „suwerenna” podkreśla „невозможность вмешательства во внутренние дела страны извне” (Колесников, 19 VII 2006). O koncepcji demokracji suwerennej zob. ПНСС (2016). Za jej autora uznaje się polityka Władysława Surkowa.

Dodatkowy impuls dyskursowi e-demokracji dały inicjatywy w zakresie digitalizacji w czasie prezydentury Dmitrija Medwediewa, a następnie artykuł Władimira Putina z 2012 roku, *Демократия и jakość państwa*:

[21] *Уже сейчас мы используем практику размещения проектов законов в интернете. Каждый может направить свое предложение или поправку.*

[Już teraz stosujemy praktykę zamieszczania ustaw w Internecie. Każdy może nadesłać swoją propozycję lub poprawkę.] (Владимир Путин, *Демократия и качество государства*, 2012).

W ruszczyźnie dwóch ostatnich dekad rozpowszechniły się połączenia *электронная, цифровая демократия* (rzadziej *э-демократия*), *виртуальная демократия*, *сетевая, облачная демократия*, które oznaczają różnorodne elektroniczne formy kontaktu społeczeństwa i państwa: elektroniczne głosowanie, kontakt obywateli z instytucjami państwowymi (od otrzymywania dokumentów do zbierania podpisów i zgłaszania petycji), przekaz informacji o działalności państwa (konta polityków w sieciach społecznościowych), przeprowadzanie sondaży drogą elektroniczną. Przedstawiciele opozycji również aktywnie wdrażają różnorodne formy demokracji elektronicznej, w tym tzw. *умное голосование* (ang. *smart voting*).

Na forach wypowiadają się też osoby o poglądach konserwatywnych, występujące z moralizatorską krytyką:

[22] *Наша демократия заменила доброту, ласку, нежность сексуальной свободой и деньгами.*

[Nasza demokracja zastąpiła dobroć, czułość wolnością seksualną i pieniędzmi.] (Forum: *Хватит губить детей!*, 2011)

O demokracji wypowiadają się autorytety z różnych dziedzin. Nie-równości politycznej może być przeciwstawiana równość chrześcijan w Kościele prawosławnym:

[23] *Если в церкви стоят президент, студент, нищий, то они перед этим абсолютно равнозначны. Нам рассказывают про демократию на улице, но ее там нет, потому что демократия на улице – это хаос и вседозволенность.*

[Jeśli w cerkwi stoi prezydent, student, żebrak, to przed ołtarzem są oni absolutnie tacy sami. Mówi się nam o demokracji na ulicy, ale jej tam nie ma, dlatego że demokracja na ulicy – to chaos i przyzwolenie na wszystko.] [Wywiad z Nikitą Michajłowem, Jewgienij Gusiatiński, *Разные уровни*

лжи (Никита Михалков – о России, Боге, власти и деньгах), „Русский репортер”, 15 (143), 22–29 IV 2010)].

Demokrację krytykują także środowiska o poglądach ultrakonserwatywnych, prawosławno-monarchistycznych. Jako przykład może posłużyć początek artykułu *Демократия* autorstwa metropolity Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego Jana (Snyczowa) (XX wiek) z encyklopedii prawosławnej *Святая Русь. Русское государство. Большая энциклопедия русского народа*):

[24] *Демократия, антихристианское учение о «народовластии». Суть ее выражают слова св. праведного Иоанна Кронштадтского: «Демократия в аду, а на небе царство».*

[Demokracja, antychrześcijańska nauka o „ludowładztwie”. Jej istotę wyrażają słowa św. Jana Kronsztadzkiego: „Demokracja w piekle, a w niebie królestwo”.]³.

[25] *Все идеи демократии замешаны на лжи. Уже в определении – ложь! Слово это переводится на русский язык как «власть народа» или «народоправство», но ни в одной из стран, считающихся демократическими, народ на деле не правит. Заветный плод государственной власти всегда в руках узкого слоя, немногочисленной и замкнутой корпорации людей, чье ремесло – политика, профессия – жестокая и беспощадная борьба за эту власть.*

[Wszystkie idee demokracji są oparte na kłamstwie. Już w samej definicji jest kłamstwo! Słowo to jest tłumaczone na język rosyjski jako „władza ludu/narodu” albo „ludowładztwo”, ale w żadnym z krajów, które uważają się za demokratyczne, naród w istocie nie rządzi. Pożądany owoc władzy państwowej zawsze jest w rękach wąskiej grupy, nielicznej i zamkniętej korporacji osób, których rzemiosłem jest polityka, a zawodem – okrutna i bezlitosna walka o tę władzę.] (Платонов 2002: 273–274).

Zróznicowane są wypowiedzi młodzieży rosyjskiej, która krytykuje rozwarstwienie społeczne we współczesnej Rosji, ma też swoją wizję naprawienia sytuacji. Dla młodego pokolenia równość w wymiarze ekonomicznym jest podstawą ustroju demokratycznego:

[26] *Максим (Нижний Новгород): – О какой демократии может идти речь, если у чиновников миллионы, а педагоги не знают, на что жить? Просто чиновникам нужно урезать зарплаты и запретить разворовывать бюджеты.*

³ Św. Jan z Kronsztadu, święty Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (XIX/XX wiek).

[Maksim (Niżny Nowogród): – O jakiej demokracji mowa, jeśli urzędnicy mają miliony, a nauczyciele nie wiedzą, z czego mają żyć? Po prostu trzeba urzędnikom obciążyć pensje i zakazać okradania budżetu.] („Сноб”, 2018).

[27] Николай (Курск): – Не демократия решит вопрос – социализм. Это единственный выход. В настоящее время Россия больше склоняется к полицейскому государству, нет власти у народа. [...] В моем понимании демократия – это равноправие между людьми. [...] Чтобы не было такого, что у одного пять коттеджей, а у другого однушка советской постройки.

[Nikołaj (Kursk): – To nie demokracja rozwiąże sprawę, a socjalizm. To jedyne wyjście. Obecnie Rosja bardziej skłania się ku państwu policyjnemu, naród nie ma władzy. [...] W moim rozumieniu demokracja to równość między ludźmi. [...] Żeby nie było tak, że jeden ma pięć willi, a drugi kawalerkę w starym bloku z czasów ZSRR.] („Сноб”, 2018).

Porównując ustrój w Rosji i na Białorusi, niektórzy formułują umiarkowanie optymistyczne wnioski:

[28] Даже такая демократия, как у нас, все равно лучше диктатуры.
[Nawet taka demokracja, jak u nas, mimo wszystko jest lepsza od dyktatury.] (Иван Давыдов, Повод для оптимизма, „Русская жизнь”, 2012).

6.4. Demokracja jako forma funkcjonowania różnych grup

Wtórne (niepolityczne) znaczenia leksemu *демократия* w zasobach NKJR odnotowano sporadycznie. W przytaczanym niżej kontekście mowa o demokracji jako o zasadach obowiązujących w rodzinie, życiu prywatnym, relacjach z dziećmi:

[29] У нас в семействе, в общем и целом, практикуется демократия в плане принятия решений, но до определённой черты, которая чётко сформулирована: свобода действий подразумевает ответственность за последствия этих действий. А безответственность влечёт за собой ограничение этой самой свободы действий.

[U nas w rodzinie ogólnie jest praktykowana demokracja w podejmowaniu decyzji, ale do określonej granicy, która jest wyraźnie wyznaczona: swoboda działań oznacza odpowiedzialność za konsekwencje tych działań. A nieodpowiedzialność pociąga za sobą ograniczenie tejże swobody działań.] (Наши дети: Подростки, 2004).

7. Podsumowanie. Próba definicji kognitywnej

Na podstawie przeglądu danych słownikowych można dostrzec rozwój znaczenia słowa *демократия* w języku rosyjskim. To znaczenie od momentu zapożyczenia uległo licznym zmianom w postaci rozbudowy oraz pasywizacji: od demokracji jako ustroju określonych państw zachodnich, demokracji jako niższych warstw społecznych do demokracji jako ustroju opartego na wolności i równości społeczeństwa, demokracji w znaczeniu państwa oraz formy organizacji funkcjonowania jakiejś grupy zawodowej, grupy powiązanej więzami krwi (partii, organizacji, rodziny). Jedno z wymienionych znaczeń jest dziś nieobecne (*демократия* – ‘klasy niższe’, *przestarz.*, por. *демократ* – ‘osoba z ludu’, *przestarz.*, do tego znaczenia nawiązuje jednak jedno ze współczesnych znaczeń demokracji: ‘Человек демократичного образа жизни, взглядов, поведения’, БТС).

W prostym definiowaniu demokracji, które pojawia się w badaniach sondażowych, można dostrzec różne perspektywy jej postrzegania, co nie pozostaje bez wpływu na ocenę sytuacji (czy w Rosji jest demokracja i jaka jest ta demokracja). Punktem wyjścia w rozumieniu demokracji oraz stwierdzeniu faktu jej istnienia mogą być oczekiwania obywatela wobec państwa:

1. W zakresie jego swobód (wolność słowa, poglądów, wyznania) – zdaniem respondentów państwo demokratyczne powinno zapewniać wolność w różnych sferach życia.
2. W zakresie troski o niego jako członka danej wspólnoty – państwo demokratyczne powinno przejawiać troskę o obywateli.
3. Dotyczące sfery materialnej (dobrobyt) – w państwie demokratycznym sytuacja ekonomiczna jest stabilna, a potrzeby materialne społeczeństwa są zaspokojone.
4. W zakresie praw obywatela w porównaniu do praw innych obywateli danego państwa (dostęp do tych samych dóbr, równe prawa) – obywatele państwa demokratycznego są równi wobec siebie.
5. W zakresie stosunku społeczeństwa do prawa (porządek) – w państwie demokratycznym obowiązują pewne normy, zasady, poszanowanie prawa.

Z tekstów i ankiet wyłania się dość spolaryzowany obraz konceptu *ДЕМОКРАТИЯ* jako ustroju przyjętego przez Rosjan po pierestrojce. Dla części społeczeństwa demokracja w Rosji istnieje, część poddaje

ten fakt w wątpliwość, kolejna grupa widzi jedynie wady tego ustroju, porównuje ją z systemem ZSRR (który z systemów jest lepszy) albo uważa demokrację za antychrześcijański ustrój. Podstawowa cecha demokracji – wolność – dla społeczeństwa rosyjskiego nie jest najistotniejsza. Ważniejsze dla Rosjan są idee porządku i sprawiedliwości^a. Absolutna akceptacja idei demokracji oznacza akceptację „zachodniego” dziedzictwa demokracji. W związku z powyższym władze Rosji kształtują własny model demokracji, a to prowadzi do dalszej polaryzacji. Po jednej stronie są zwolennicy rodzimego modelu demokracji, po drugiej zaś jego przeciwnicy, którym bliższy jest model zachodni. Część społeczeństwa widzi dyktaturę i państwo policyjne u siebie, inni dostrzegają ją u sąsiada – tym samym ich oceny systemu w Rosji są łagodne. Wyraźnie też słychać głosy w sprawie zgubnego wpływu demokracji na społeczeństwo rosyjskie – kult pieniądza, w tym na młodzież – jej demoralizacja, odcinanie się od chrześcijańskich korzeni.

Reasumując, demokracja jest przez Rosjan rozumiana i wartościowana różnorodnie. Znacząca jest perspektywa odbioru, na którą składa się, po pierwsze, podmiot (kto formułuje sąd o demokracji i/ bądź ją ocenia), po drugie, punkt widzenia przyjęty przez podmiot: czy jego zdaniem demokracja wpisuje się w specyfikę narodowo-kulturową jego kraju, czy przeciwnie – jest pojęciem i systemem postrzeganym jako obcy; po trzecie, korzyści płynące z demokracji: co daje ona ogólnie społeczeństwu i konkretnemu obywatelowi.

Na podstawie zebranych danych systemowych i tekstowych (korpusy, dane z sondaży ogólnorosyjskich) można sformułować następujące sądy o demokracji:

1. Demokracja to system charakterystyczny dla określonych państw (starożytna Grecja, Francja, inne kraje europejskie, USA).
2. Demokracja to system oparty na równości praw i wolności społeczeństwa.
3. Demokracja to system pożądaný/preferowany/idealny.
4. Demokracja to system zaspokajający różnorodne potrzeby społeczeństwa, w tym potrzeby materialne oraz potrzebę porządku i równości praw.

^a Sondaż Pew Research Center z 2020 roku pokazuje, że dla 63% społeczeństwa rosyjskiego ważne jest sprawiedliwe sądownictwo, 54% wskazuje też równość płci („Новые известия”, 3 III 2020), zob. także rozumienie konceptu СПРАВЕДЛИВОСТЬ w świetle badań ankietowych (Фролова 2019: 147–161).

5. Demokracja to system ewoluujący: od poziomu młodej, rozwijającej się demokracji do demokracji dojrzałej, stabilnej.
6. Demokracja to system nieidealny (iluzja, fałsz, rozczarowanie ustrojem).
7. Demokracja to system podatny na zniekształcenia (*недодемократия, эрозия демократии*).
8. Przeciwnieństwem demokracji rozumianej jako chaos, nadmierna swoboda może być porządek.
9. Wypaczona forma demokracji to anarchia, ochłokracja.
10. Demokracja to demoralizacja społeczeństwa.
11. Demokracja to materializacja potrzeb społeczeństwa: rezygnacja z wolności na rzecz dostatku.
12. Demokratyzacja to cyfryzacja i digitalizacja instytucji państwowych umożliwiającą społeczeństwu dostęp do wiedzy o funkcjonowaniu państwa, zapewniającą wpływ na jego działalność.
13. Demokracja w różnych państwach może być inna (amerykańska demokracja kontra demokracja rosyjska – „sterowana”, „suwerenna”).
14. Demokracja jest systemem zachodnim, a więc obcym.
15. Demokracja może być dopasowana do potrzeb określonego społeczeństwa, uwzględniać jego narodowo-kulturową specyfikę.
16. Demokracja może być narzędziem globalizacji.
17. Demokracja może być towarem eksportowym.
18. Demokracja może być zarówno zaszczepiana (kiedy społeczeństwo jest gotowe na przyjęcie idei demokracji), jak i narzucana (w społeczeństwach z krajów o innym ustroju, zwłaszcza pozaeuropejskich).
19. Demokracja może być przedmiotem konkurencji światowych potęg: która z nich jest bardziej demokratyczna, która demokracja (ustrój/państwo) jest lepsza (Rosja – USA).
20. Narzucany model demokracji globalnej (*демократия по-американски*) może budzić sprzeciw i aktywizować postawy obronne³.

³ Ta myśl dotycząca odbioru demokracji globalnej z perspektywy rosyjskiej od 2022 roku nabiera nowego znaczenia. Od marca 2022 roku w rosyjskich mediach narasta kampania przeciwko amerykańskiemu modelowi i rozumieniu demokracji. Oto niektóre tytuły publikacji z lat 2022–2024: «Никаких ценностей, кроме денег»: крах либеральной демократии по-американски [Żadnych wartości poza pieniędzmi: upadek liberalnej demokracji po amerykańsku] (Пидпильник, 5 III 2022); Демократия по-американски: от Афганистана до Ливии [Demokracja po amerykańsku: od Afganistanu do Libii] (Осмонов, 6 IV 2022); Вашингтон во гла-

Analiza zarówno danych systemowych, jak i tekstowych pozwala wyodrębnić niektóre współczesne profile konceptu *ДЕМОКРАТИЯ* w rosyjskim dyskursie o demokracji, a mianowicie: profil neutralno-pozytywny, profil umiarkowanie pozytywny, profil zdecydowanie negatywny (zob. Юдин 2009: 66). Profile te można scharakteryzować następująco:

1. **Profil neutralno-pozytywny** – podstawowe rozumienie demokracji z perspektywy rosyjskiej zbiega się z rozumieniem danego pojęcia w innych krajach europejskich. Ten punkt widzenia odzwierciedlają współczesne słowniki, oficjalne wypowiedzi władz, poglądy klasy średniej, inteligencji o poglądach prozachodnich.
2. **Profil umiarkowanie negatywny** – pojęcie jest obudowane negatywnymi konotacjami. Demokracja dla części społeczeństwa (patriotów) kojarzy się z anarchią, okradaniem państwa, kryzysem w sferze wartości i moralności, amerykanizacją stylu życia.
3. **Profil zdecydowanie negatywny** – tworzą go poglądy społeczności prawosławnej, zwolenników monarchii, osób popierających imperializm. Demokracja dla nich to piekło, szatan, demoralizacja społeczeństwa. To także narzędzie agresji państw zachodnich przeciw Rosji, niszczenia jej prawosławnej cywilizacji. Negatywne podejście do demokracji w stylu zachodnim wyrażają także politycy z obozu rządzącego.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?* „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 3080, „Język a Kultura”, t. 20, Wrocław, s. 15–33.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *Czym różni się Leksykon aksjologiczny od słownika językowego i encyklopedii?*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin, s. 9–23.

ве мира: что из себя представляет демократия по-американски [Waszyngton na czele świata: czym jest demokracja po amerykańsku] (Платонов, 30 III 2023); *Что такое „демократия” по-американски? Это – все то, о чем говорит правительство США* [Czym jest „demokracja” po amerykańsku? To jest to wszystko, o czym mówi rząd USA] (*Что такое „демократия” по-американски?*, 1 IV 2023); *Демократия по-американски: как США извращают принципы народовластия* [Demokracja po amerykańsku: jak Stany Zjednoczone wypaczają zasady demokracji] (Колчин, 3 V 2024).

- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowanie*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 25, s. 69–95.
- Białek Ewa, 2022, *Polifunkcyjność korpusu językowego (na przykładzie platformy Sketch Engine i Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego)*, „Przegląd Rusycystyczny” 1 (177), s. 14–31.
- Davydov Sergei, 1987, *Последний лирический цикл Пушкина (1836): опыт реконструкции*, „Revue des Études Slaves” 59 (1–2), s. 157–171; https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1987_num_59_1_5620; dostęp: 15 IX 2021.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- Sosnowski Jan, 2006, *Leksyka społeczno-polityczna w kolejnych wydaniach Słownika języka rosyjskiego Siergieja I. Ożegowa*, „Acta Neophilologica” VIII, s. 59–70; <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1361/1145>; dostęp: 15 IX 2021.
- Бялэк Эва, 2012, *Иностранное слово в русском дипломатическом дискурсе*, [в:] *Русский язык сегодня*, Выпуск 5, *Проблемы речевого общения*, отв. ред. Нина Н. Розанова, Москва, с. 52–64.
- Биржакова Елена, Е., Войнова Лидия, Кутина Лидия Л., 1972, *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*, Москва.
- Волков Денис, Гончаров Степан, 2015, *Демократия в России: установки населения. Сводный аналитический отчет*, Москва; https://www.levada.ru/sites/default/files/report_fin.pdf; dostęp: 15 IX 2021.
- Гарбовский Николай К., 2004, *Теория перевода: учебник*, Москва.
- Де Сола Пул Итиел, 2009, *Слово «ДЕМОКРАТИЯ»*, перевод А.А. Аникина, „Политическая лингвистика” 27, с. 185–190; <https://cyberleninka.ru/article/n/simvol-y-demokratii>; dostęp: 15 IX 2021.
- Державина Елена И., 2011, *Екатерина Романовна Дашикова*, [в:] *Отечественные лексикографы XVIII–XIX века*, ред. Галина А. Богатова, Москва, с. 26–44.
- Земская Елена А., 1996, *Активные процессы современного словопроизводства*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, отв. ред. Елена А. Земская, Москва.
- Крысин Леонид П., 1996, *Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, отв. ред. Елена А. Земская, Москва.
- Крысин Леонид П., 2000, *Русский литературный язык на рубеже веков*, „Русская речь” 1, с. 28–40; <https://pedved.ucoz.ru/publ/28-1-0-40>; dostęp: 27 XII 2021.
- Кульпина Валентина Г., 2014, *Концепт СВОБОДА в русском языке и его атрибуты*, [в:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, ред. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 199–231.
- Руденкин Василий Н., 2011, *Порядок или демократия?*, „Вестник Уральского института экономики, управления и права” 1 (14), с. 54–59; <https://cyberleninka.ru/article/n/poryadok-ili-demokratiya>; dostęp: 15 IX 2021.
- Филиппова Маргарита А., 2007, *Концепт «Демократия» в американской лингвокультуре*, „Известия ВГПУ” 2, с. 18–22; <https://cyberleninka.ru/>

article/n/kontsept-demokratiya-v-amerikanskoy-lingvokulture; dostęp: 15 IX 2021.

- Фролова Ольга Е., 2019, *Концепт СПРАВЕДЛИВОСТЬ в зеркале анкетирования*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 147–161.
- Юдин Алексей В., 2009, *Понятие «демократия» в словарях русского языка XIX–XXI веков*, [w:] *Europa und seine Werte. Akten der internationalen Arbeitstagung „Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa“*, 3./4. April 2008 in Lublin, Polen, red. Jerzy Bartmiński, Rosemarie Lühr, Frankfurt am Main, s. 57–67.

Słowniki

- АСРЯ – Апресян Валентина Ю., Галактионова Ирина В., Иодмин Борис Л., (ред.), 2017, *Активный словарь русского языка*, под общим рук. Юрия Д. Апресяна, т. 3 (Д–З), Москва–Санкт-Петербург.
- БТС – Кузнецов Сергей А. (гл. ред.), [1998] 2014, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- БУСРЯ – Морковкин Виталий В., Богачева Галина Ф., Луцкая Наталия М., 2016, *Большой универсальный словарь русского языка*, под ред. Валерия В. Морковкина, Москва.
- НЧС – Ляшевская Ольга Н., Шаров Сергей А., 2012, *Новый частотный словарь русской лексики*, Москва; <http://dict.ruslang.ru/freq.php>; dostęp: 15 IX 2021.
- ПНСС – Санжаревский Игорь И. (авт. и сост.), 2016, *Политическая наука: словарь-справочник*. Изд. 6-е, испр. и доп., Тамбов; <http://glos.virmk.ru/>; dostęp: 27 XII 2021.
- РАС – *Русский ассоциативный словарь*: РАТ, РАС 1988–1997; <http://thesaurus.ru/dict/>; dostęp: 15 IX 2021.
- РСС – Шведова Наталия Ю. (ред.), 2003, *Русский семантический словарь*, т. 3, Москва.
- САР – *Словарь Академии Российской*, ч. 1–6, 1789–1794, ч. 2; <http://it.claim.ru/Projects/ESAR/SAR/PDFSAR/Framesetpdf.htm>; dostęp: 15 IX 2021.
- СРЯ – Бархударов Степан Г. (глав. ред.), 1977, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 4 (Г–Д), Москва.
- СРЯАН – 1892, *Словарь русскаго языка, составленный вторымъ отделениемъ Императорской Академіи Наукъ*, Выпуск 2, Санкт-Петербург; <https://www.prilib.ru/item/366011>; dostęp: 15 IX 2021.
- СС – Александрова Зинаида Е. (сост.), 2011, *Словарь синонимов русского языка. Практический справочник*, Москва; <http://rus-yaz.niv.ru/doc/synonyms-aleksandrova/index.htm>; dostęp: 15 IX 2021.
- ССРЛЯ – Бархударов Степан Г., Виноградов Виктор В. и др. (ред. кол.), 1954, *Словарь современного русского литературного языка*, т. 3 (Г–Е), Москва.
- ССТ – Кожемякина Валентина А. и др., 2006, *Словарь социолнгвистических терминов*, отв. ред. Вида Ю. Михальченко, Москва.
- ССЦ – Душенко Константин В., 2007, *Словарь современных цитат*, Москва.

- СТС – Шайкевич Анатолий Я., Андрищенко Владислав М., Ребецкая Наталья А., 2008, *Статистический словарь языка русской газеты (1990-е годы)*, т. 1, Москва.
- СУМ – Гринчишин Дмитро Г. (відп. ред.), 2000, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 7 (Г–Д), Львів.
- СЦСРЯ – *Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии Наук*, 1847, томъ 1, Санкт-Петербургъ; [https://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=dict1847&dostep:15 IX 2021](https://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=dict1847&dostep:15%20IX%202021).
- СЯПушк – Виноградов Виктор В. (отв. ред.), 2001, *Словарь языка Пушкина: в 4 т.*, т. 1 (А–Ж), Москва.
- ТСРЯ – Шведова Наталия Ю. (отв. ред.), 2008, *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, Москва.
- ТССкля – Складаревская Галина Н. (ред.), 2007, *Толковый словарь русского языка XXI века. Актуальная лексика*, Москва.
- ТССолг – Солганик Григорий Я., 2008, *Толковый словарь. Язык газеты, радио, телевидения: ок. 10 000 слов и выражений*, Москва.
- ТСУш – Ушаков Дмитрий Н. (ред.), 1935–1940, *Толковый словарь русского языка*; [https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=1133814&dostep:15 IX 2021](https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=1133814&dostep:15%20IX%202021).
- Аникин Александр Е., 2019, *Русский этимологический словарь*, Выпуск 13 (два – дигло), Москва.
- Даль Владимир И., 1863, *Толковый словарь живого великорусского языка (Толковый словарь живаго великорускаго языка)*, Часть первая (А–З), Москва.
- Душенко Константин В., 2018, *Цитаты из русской литературы. Справочник: 5500 цитат, от «Слова о полку...» до Пелевина*, Москва.
- Платонов Олег А., 2002 (гл. ред. и сост.), *Святая Русь. Русское государство. Большая энциклопедия русского народа*, Москва.
- Степанов Юрий С. 1997, *Словарь: Константы русской культуры. Опыт исследования*, Москва.
- Фасмер Макс, 1964, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения Олега Н. Трубачева, под ред. и с предисловием Бориса А. Ларина, т. 1 (А–Д), Москва.
- Черных Павел Я., 1994, *Историко-этимологический словарь русского языка: 13 560 слов: в 2 томах*, т. 1, Москва.
- Шапошникова Ирина В., Романенко Алексей А., 2014, *Русский региональный ассоциативный словарь (Сибирь и Дальний Восток): в 2 т.*, т. 2. *От стимула к реакции*, Москва.
- DiP – Białek Ewa, 2019, *Dyplomacja i polityka. Rosyjsko-polski słownik przekładowy*, А–Д, Lublin.
- NSRPPR – Wawrzyńczyk Jan, Bartwicka Halina, Kulpina Valentina, Małek Elwira, 2016 (2008), *Nowy słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, red. nauk. Jan Wawrzyńczyk, Warszawa.

Źródła

Тексты literackie

- Высоцкий Владимир С., 1974, *Инструкция перед поездкой за рубеж, или Полчаса в местное*; https://www.youtube.com/watch?v=6rQe_px5t3o; dostęp: 15 IX 2021.
- Ильф Ильи, Петров Евгений, 2002, *Двенадцать стульев*, Москва.
- Пушкин Александр С., 1960, *Роман в письмах*, Собр. соч. в 10 т., т. 5, под общ. ред. Д. Д. Благого, С. М. Бонди, В. В. Виноградова, Ю. Г. Оксман, Москва; <https://rvb.ru/pushkin/01text/06prose/02misc/01misc/0874.htm>; dostęp: 15 IX 2021.
- Радищев Александр Н., 1773, *Размышления о греческой истории или о причинах благоденствия и несчастия Греков* [Сочинение г. аббата де Мабли переведено с французского], Полное собр. соч., т. 2; https://rvb.ru/18vek/radishchev/01text/vol_2/02translations/032.htm; dostęp: 15 IX 2021.
- Татищев Василий Н., 1799, *Избранные произведения*, под общ. ред. С. Н. Валка, Ленинград; https://imwerden.de/pdf/tatishchev_izbrannye_proizvedeniya_1979__ocr.pdf; dostęp: 15 IX 2021.
- Тургенев Иван С., 1981, *Дым*; https://rvb.ru/turgenev/01text/vol_07/01text/0191.htm; dostęp: 15 IX 2021.
- Ilf Ilja, Pietrow Jewgienij, 2010, *Dwanaście krzeseł*, tłum. Jan Brzechwa, Tadeusz Żeromski, Warszawa.
- Turgieniew Iwan, 1948, *Дым*, tłum. Tadeusz Stępniewski, Łódź–Wrocław.
- Wysocki Włodzimierz, 1989, *Szkolenie sowieckiego kowala przed wyjazdem na zachód*, tłum. Michał B. Jagiełło; <https://www.youtube.com/watch?v=yNBK3-jvk>; dostęp: 15 IX 2021.

Prasa, strony instytucji

- Демократия нам не грозит?*, 8 III 2004, Левада-Центр – Аналитический центр Юрия Левады; <https://www.levada.ru/2004/03/08/press-vypusk-26-demokratiya-nam-ne-grozit/>; dostęp: 15 IX 2021.
- Демократия особого типа*, 14 I 2016, Левада-Центр – Аналитический центр Юрия Левады; <https://www.levada.ru/2016/01/14/demokratiya-osobogo-tipa/>; dostęp: 15 IX 2021.
- Демократия, социализм и рыночные реформы*, 19 X 2021, Левада-Центр – Аналитический центр Юрия Левады; <https://www.levada.ru/2021/10/19/demokratiya-sotsializm-i-rynochnye-reformy/>; dostęp: 27 XII 2021.
- Клинтон увеличила отрыв от Трампа по популярности среди избирателей США*, 20 VIII 2016, «Аргументы и факты»; https://aif.ru/politics/world/klinton_uvelichila_otryv_ot_trampa_po_populyarnosti_sredi_izbirateley_ssha; dostęp: 27 XII 2021.
- Колесников Андрей, 19 VII 2006, „Суверенная демократия”: идеология государства или „партии власти”?, РИА Новости; <https://ria.ru/20060719/51553356.html>; dostęp: 27 XII 2021.

- Колчин Пётр, 3 V 2024, *Демократия по-американски: как США извращают принципы народовластия*; https://www.gazeta.ru/comments/2024/05/03_a_19021669.shtml?updated; dostęp: 29 V 2024.
- Левада-Центр – Аналитический центр Юрия Левады; <https://www.levada.ru/nopisanie/o-tsentre/>; dostęp: 15 IX 2021.
- О демократии. Подходит ли России такая форма государственного правления, как демократия?, 17 XII 2020; <https://fom.ru/TSennosti/14519>; dostęp: 15 IX 2021.
- Осмонов Азиз, 6 IV 2022, *Демократия по-американски: от Афганистана до Ливии*; https://www.vb.kg/doc/416513_demokratii_po_amerikanski_ot_afganistana_do_livii.html; dostęp: 29 V 2024.
- Пидпильник Кондрат, 5 III 2022, *„Никаких ценностей, кроме денег”: крах либеральной демократии по-американски*; <https://eadaaily.com/ru/news/2022/03/05/nikakih-cennostey-krome-deneg-krah-liberalnoy-demokratii-po-amerikanski>; dostęp: 29 V 2024.
- Платонов Алексей, 30 III 2023, *Вашингтон во главе мира: что из себя представляет демократия по-американски*; <https://dzen.ru/a/ZCVLr3Bp2UL80idY>; dostęp: 29 V 2024.
- Путин Владимир В., 6 II 2012, *Демократия и качество государства*, „Коммерсантъ”; <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>; dostęp: 15 IX 2021.
- Социологи: больше, чем половине россиян не нужна демократия, 3 III 2020, „Новые известия”; <https://newizv.ru/article/general/03-03-2020/sotsiologi-bolshe-chem-polovine-rossiyan-ne-nuzhna-demokratiya>; dostęp: 27 XII 2021.
- Что такое „демократия” по-американски? Это – все то, о чем говорит правительство США, 1 IV 2023; <https://dzen.ru/a/ZCfFMew44SYICXX0>; dostęp: 29 V 2024.
- Харатьян Кирилл, 10 IX 2018, *Роль дубинки-демократизатора в демократизации*, „Ведомости”; <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/09/10/780497-dubinki-demokratizatora>; dostęp: 27 XII 2021.

Bazy i korpusy językowe

- КРП – Корпус русских переводов общественно-политических сочинений XVIII века; <https://krp.dhi-moskau.org/ru/>; dostęp: 15 IX 2021.
- НКРЯ – Национальный корпус русского языка; <http://ruscorpora.ru>; dostęp: 15 IX 2021.
- СИБАС – Русская региональная ассоциативная база данных (2008–2020), авторы-составители Ирина В. Шапошникова, Алексей А. Романенко; <http://adictru.nsu.ru/>; dostęp: 15 IX 2021.
- Sketch Engine; <https://www.sketchengine.eu/>; dostęp: 15 IX 2021.

The Concept of ДЕМОКРАТИЯ in the Modern Russian Language: Data from the Language System, Survey Studies and Texts

This article explores the concept of DEMOCRACY in the modern Russian language and in its history. It has been written within the framework of the project *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours* and follows the methodology adopted in this Lexicon. The “portrait” of the concept was compiled based on an analysis of three types of data: (1) systemic, (2) survey (in this case, the results of sociological surveys conducted in Russia were used), and (3) textual. The material was extracted from various dictionaries, corpuses of the Russian language, mass media and the Internet. The article describes the development and semantic modifications of the lexeme, compares different views on democracy, and presents the main oppositions on which the discursive view of this concept is based. A cognitive definition of the concept DEMOCRACY is composed in the form of a series of stereotypical judgments. The study also describes the main profiles of this concept (neutral/positive, moderately negative, strongly negative), i.e. its typical variants shaped by different perspectives.

ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов

Алена Руденка

W artykule rozpatrzony został koncept DEMOKRACJI w językowym obrazie świata Białorusinów zgodnie z metodologią Lubelskiej Szkoły Etnolingwistycznej w ramach projektu EUROJOS. Podano krótki przegląd badań na ten temat; analizie poddano dane słownikowe, dane z kwestionariuszy ankiety i teksty. Słowniki odnotowały, że użycie leksemu *дэмакратыя* w języku białoruskim dokonało się stosunkowo późno – sięga ono początku XX wieku. Ponieważ Białoruś jest krajem dwujęzycznym, w badaniu i analizie danych tekstowych wykorzystano nie tylko materiał w języku białoruskim, ale także w języku rosyjskim. W tym ostatnim przypadku wykorzystano materiał ze źródeł drukowanych i internetowych o różnych orientacjach politycznych.

W wyniku przeprowadzonej analizy autorka doszła do wniosku, że pojęcie DEMOKRACJI zyskało w białoruskiej przestrzeni informacyjnej nowy profil. Dane korpusowe poświadczyły, że koncept ten jest najbardziej wyrażenie prezentowany w mediach. Jednocześnie dane białoruskojęzycznych i rosyjskojęzycznych środków masowego przekazu są tożsame, tj. mentalność mieszkańców Białorusi nie zależy od tego, jakim językiem się posługują. W podsumowaniu artykułu przedstawiono wszystkie profile pojęcia DEMOKRACJI w językowym obrazie świata Białorusinów oraz definicję kognitywną tego pojęcia według danych języka białoruskiego.

1. Введение. Комментарий к состоянию исследований

Целью данной статьи является описание концепта ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов. Концепт ДЕМОКРАТИЯ в беларусской¹ языковой картине мира ранее не изучался. Однако данное исследование в рамках проекта

¹ В статье используется написание *беларусский, беларус* для сохранения единства с написанием существительного – названия страны *Беларусь*.

EUROJOS – «Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów» («Культурно-языковая картина мира славян и их соседей», руководитель – профессор Ежи Бартминьский) проводится на фоне значительного количества работ, посвященных: а) белорусской языковой картине мира, тем или иным ее аспектам; б) демократии как таковой, ее проявлениям, тактикам и путям реализации.

При бесконечном изобилии работ о демократии на разных европейских языках, см. Wikipedia – Democracy, а также (Wygnański 2021; Żakowski 2019 и мн. др.), сложно, тем не менее, назвать исследования, посвященные понятию демократии именно как элементу языковой картины мира, т.е. смоделированному на основе данных языка. Нельзя не назвать монографию (Grzeszczak 2015), где концепт ДЕМОКРАТИЯ в польском и немецком публицистическом дискурсе последовательно и тщательно проанализирован в соответствии с методикой Люблинской этнолингвистической школы. Автором этих строк также были опубликованы четыре статьи о демократии (см. Руденко 2019а; 2019с; 2021а; 2021б), где приведена обширная библиография по вопросу. В данной статье с целью максимально полного представления динамики образа белорусской демократии я использовала материалы этих работ, относящиеся к анкетированию и текстовым данным (см. ниже).

При обращении к понятию демократии, как правило, подразумевается, что это надэтническая ценность, одинаковая для представителей любой национальности. Однако лингвистические процедуры выявляют этноспецифические черты универсальных понятий. Методика проекта EUROJOS позволяет провести всесторонний анализ концепта по данным того или иного языка и, что немаловажно, дает возможность для сопоставления с данными других языков с последующим агрегированием и интерпретацией на материале многих языков.

В Беларуси демократия уже давно (если не никогда) не была объектом широкого публичного обсуждения; статьи, книги и др. тексты социологов, политологов, культурологов немногочисленны и малоизвестны. Одно из немногих исключений – работы белорусского философа и политолога Владимира Мацкевича²,

² Осужден в 2021 году на 5 лет за протестную деятельность, признан политзаключенным.

в частности, книга «Беларусская демократия: вопреки очевидности» (1996), переиздание «Вопреки очевидности» (2006).

Во время работы над концептом ДЕМОКРАТИЯ в Беларуси происходили существенные социальные изменения: относительно спокойный период 2018–2019 годов сменился пандемией COVID, выборами 2020 года и последующими массовыми протестами, на смену которым пришли массовые репрессии, массовая эмиграция, страх и ожидание перемен в 2021–2022 годах. В тексте статьи оговаривается, к какому периоду относятся те или иные данные.

Названные выше и другие работы могут послужить только общим базисом для собственного исследования. Концепт ДЕМОКРАТИЯ рассматривается ниже в соответствии со стандартами проекта EUROJOS. Концепт (= стереотип) в рамках Люблинской школы понимается как *«представление о предмете, которое сформировалось в рамках определенного коллективного опыта и определяет то, что этот предмет собой представляет, как он выглядит, как действует, как воспринимается человеком и т.д.; в то же время это представление, воплощенное в языке, доступное через язык и принадлежащее коллективному знанию о мире»* (Бартминский 2005: 68).

2. Материал исследования

Как известно, в Беларуси два официальных языка: белорусский и русский. Вопрос о выборе языка исследовательского материала далеко не тривиален в случае дву- или многоязычия социума, языковая картина мира которого исследуется. На белорусском языке в Беларуси активно говорит 1,5% горожан (как правило, это не-материнский язык в литературном варианте) и значительная часть сельского населения (диалектная речь + «трасянка»³ в разных соотношениях) (см. Руденко 2019а: 41). Отношения между языком и этносом всегда неоднозначны, а в Беларуси особенно. По данным Белорусского статистического управления (результаты последней переписи населения 2019 г.), *«за прошедшие двадцать лет процент белорусов в национальном составе населения страны вырос с 81,2% до 84,9%. Русскими себя назвали 7,5% жителей, поляками – 3,1%, укра-*

³ «Трасянка» – смешанная русско-белорусская речь, лишенная нормы и представляющая собой совокупность идиолектов.

инцами – 1,7%. ... По итогам переписи населения в 2019 году белорусский язык указан в качестве родного у 5 094 928 жителей республики, дома же на нем разговаривают 2 447 764. Русский язык считают родным 3 983 765 жителей страны, а дома на нем разговаривают 6 718 557» (Новости PRAVO.BY, 11 IX 2020).

Очевидно, что исследование того или иного концепта как фрагмента языковой картины мира белорусов не может проводиться только на материале белорусского языка: результаты будут неполными.

В соответствии с методикой Люблинской этнолингвистической школы для исследования концепта ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира белорусов привлекались три типа данных: словарные (системные); текстовые и корпусные данные, прецедентные тексты; данные анкетирования.

3. Концепт ДЕМОКРАТИЯ в свете системных данных

Исследование концепта ДЕМОКРАТИЯ базируется на стандартном понимании демократии, соответствующем дефинициям в толковых словарях.

Поскольку в Беларуси два государственных языка: белорусский и русский, – приведем дефиниции на обоих языках.

В толковых словарях белорусского языка *дэмакратыя* трактуется как: 1) ‘палітычны лад, пры якім вярхоўная ўлада належыць народу’. 2) ‘спосаб кіраўніцтва якім-небудзь калектывам, які забяспечвае шырокі ўдзел і рашаючы ўплыў усяго калектыву’ (ТСБМ 1978: 234–235).

Само слово *дэмакратыя* и дериваты того же корня появились в белорусском языке на рубеже XIX–XX вв. под влиянием русского языка и в более ранних источниках (см. Булыка, Жураўскі, 1987) не обнаружены. В *Слоўніку мовы Нашай Нівы* (1906–1915), первой белорусской газеты, которая печаталась как кириллицей, так и латинкой, есть такие фиксации⁴:

ДЕМАКРАТ м. Член дэмакратычнай партыі, фракцыі, арганізацыі. “*Demakraty*” *haradzkoj dumy hutarać ab tym, kab sienakosy ŭ hubernatorskim sadu zdawać s tarhoj* (1910, № 23–24: 363, СМНН 2007).

ДЭМАКРАТА м. Прыхільнік дэмакратыі, дэмакрат. Так, пане Петкевіч, улезлі вы ў скуру наступовага дэмакраты і паўста-

⁴ В цитате сохранена орфография оригинала.

еце проці сермяжнаго народа і мазольных рук (1910, № 38: 584. А. Бульба. 3 газэт, СМНН 2007).

ДЭМАКРАТЫЗМ м. Сістэма поглядаў, адносін, дзеянняў, заснаваная на прызнанні дэмакратыі. *Мы, беларусы, павінны браць ад усіх нацый усё добрае, што ў іх ёсць: ад агульна-расейскай культуры – шырокія ідэі дэмакратызму* (1912, № 24, с. 3, А. Ё. Край з пяцьцю нацыямі; СМНН 2007).

ДЭМАКРАТЫЧНЫ, ДЭМОКРАТЫЧНЫ (4), ДЭМОКРАТУЇСНЫ прым. 1. Заснаваны на прынцыпах дэмакратыі. *Выстаўляючы беларускі рух у найгоршым сьвятле, яны [чорнасоценцы], як і расейскіе чорнасоценцы, маюць надзею адварнуць ад яго ня толькі цёмных людзей, але і тых прэдстаўнікоў спольшчэных інтэлігенцкіх кругоў, сярод каторых жывая дэмакратычная беларуская ідэя пачала паволі знаходзіць прыхільнікоў*. 1913, № 8: 1. *Гэта паказывае, што у нашай старонцы шчырая дэмакратычная думка мае сваіх прыхільнікоў у кожнай нацыі, што тут жывуць*. 1913, № 9: 1. // Які прытрымліваецца дэмакратычных поглядаў. *Дэмакратычная частка гласных гарадзкой думы, шчасьліва скончыўшы з бойней, закраталася каля іншай важнай справы: вадаправодна-электрычнай станцыі, каторая дагэтуль была ў руках адных толькі “паноў”, а парадкі там цяпер дапатонны*. 1910, № 18, с. 284. // Народны. *Цяпер Купальле стала сьвятам дэмакратычным ... народным сьвятам*. 1912, № 22: 3. *Власт. Купальле»* (СМНН 2007: 8).

Те же дериваты корня употребляются и в современном белорусском языке (дэмакрат, дэмакратычны, дэмакратызм) с теми же значениями.

Сходные толкования даются для аналогичных лексем и в словарях русского языка. *Демократия* – это: 1) ‘форма политической организации общества, основанная на признании народа в качестве источника власти, на его праве участвовать в решении государственных дел и наделении граждан достаточно широким кругом прав и свобод’. 2) ‘принцип организации коллективной деятельности, при котором обеспечивается активное, равноправное участие в ней всех членов коллектива’ (Кузнецов 2014).

Толковые словари русского языка позволяют увидеть изменения в трактовке демократии. Например, в *Словаре русского языка* С.И. Ожегова 1989 года издания приводится такое толко-

вание лексемы *демократия*: 1) 'Политический строй, основанный на признании принципов народовластия, свободы и равенства граждан'. *Социалистическая демократия* 'высший тип демократии, основанный на полном и фактическом народовластии'. 2) 'Принцип организации коллективной деятельности, при котором обеспечивается активное и равноправное участие в ней всех членов коллектива. *Внутрипартийная д.* [...] (Ожегов 1989: 121). В более раннем издании словаря, при очень сходных значениях и структуре словарной статьи, толкование словосочетания *социалистическая демократия* еще более радикально: 'политический строй, при котором верховная власть принадлежит свергнувшему иго капитализма трудовому народу во главе с рабочим классом, руководимым коммунистической партией'. Кроме того, приводится словосочетание *буржуазная демократия* 'политический строй, при котором парламентаризм является прикрытием господства эксплуататорских классов, диктатуры буржуазии над трудящимися' (Ожегов 1952: 132). Таким образом, постулируется возможность «разных демократий», несомненно правильной из которых является только одна.

В русском языке слово *демократия* впервые фиксируется в *Словаре языка Пушкина* (СЯП, т. 1, 1956: 633–634), см. также (Юдин 2009).

В словарях синонимов и антонимов белорусского языка (Гамеза 2008; Клышка 1993; Лазоўскі 1994) лексема *дэмакратыя* или другие дериваты того же корня не фиксируются. В русском языке синонимом *демократия* является *народовластие* (Александрова 2001: 103), а антонимами *фашизм*, *диктатура*, *тоталитаризм*, *самодержавие*, *деспотизм*, *монархия*, *олигократия*, *олигархия*, *авторитаризм*, *единовластие*, *автократия* (СА). Антонимы одновременно являются и когипонимами *демократия* как другие *формы правления* (данное словосочетание фактически представляет собой гипероним к *демократия*). Коллекция, оппозиции и устойчивые сочетания белорусской лексемы выявлены по данным анкетирования и анализа текстов и представлены ниже.

4. Концепт ДЕМОКРАТИЯ по данным анкетирования

На первом этапе работы над концептом ДЕМОКРАТИЯ (2018–2019 гг.) проводилось анкетирование (см. также Руденко

2019а, где результаты начального анкетирования представлены впервые).

Анкета предлагалась испытуемым – студенткам (2/3) и студентам (1/3) разных вузов преимущественно гуманитарных специальностей – на белорусском языке, ответы были получены на белорусском и русском языках и «трасянке». Были обработаны ответы: 1) жителей Беларуси, которые отвечали на белорусском языке, но для которых первым и основным является все-таки русский язык (большинство опрошенных – 70 анкет), 2) жителей Беларуси, которые владеют белорусским языком, но предпочли отвечать на русском языке (40 анкет).

Анкета ДЭМАКРАТЫЯ

- 1) Што такое дэмакратыя?
- 2) Што значыць, па-вашаму, «сапраўдная дэмакратыя»?
Напішыце кароткае сачыненне, якое пачынаецца словамі:
На маю думку, дэмакратыя ...
Па-мойму, сутнасць дэмакратыі...
Мне здаецца, дэмакратыя (дэмакратыю, дэмакратыяй...)...
Адкажыце ў ім на пытанні 1 і 2.
- 3) Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *дэмакратыя*.
- 4) Запішыце словы, супрацьлеглыя слову *дэмакратыя*.
- 5) Запішыце 3 асацыяцыі да слова *дэмакратыя*.
- 6) Дапішыце 3 атрыбуты да слова *дэмакратыя*: *дэмакратыя (якая?) ...*
- 7) Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *дэмакратыя*. *Дэмакратыя (што робіць?) ...*
- 8) Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *дэмакратычны, дэмакратычная, дэмакратычныя*.
- 9) Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысляндый дэмакратыя, але...*
- 10) Якія ўстойлівыя выразы са словамі *дэмакратыя, дэмакратычны* вы ведаеце?

Прыведем некалькі цытат из ответов информантов.

«Мне здаецца, што дэмакратыя – гэта такія палітычны строй, пры якім народ прымае непасрэдны ўдзел у палітычным жыцці дзяржавы. Пры сапраўднай дэмакратыі ажыццяўляюцца правы чалавека, ягоная свабода выбару, улічваецца ягоная дум-

ка, якая потым уплывае на рашэнні ў сферы палітычнага і грамадскага жыцця».

«Па-мойму, сутнасць дэмакратыі заключаецца ў падтрымцы цэннасцей, характэрных для яе: законнасці, равенства, свабоды, праў чалавека. Сапраўдная дэмакратыя падтрымліваецца шляхам выканання дэмакратычных пастулатаў, увасаблення дэмакратычных ідэй».

«Я думаю, што сапраўдная дэмакратыя – гэта правы і свабоды чалавека. Гэта адзіная ўмова дэмакратыі, якая не павінна мяняцца. Форма праўлення дзяржавы ці палітычная сістэма тут не мае значэння».

Беларусские информанты, с одной стороны, выражают понимание того, что демократия – это политический строй, а с другой стороны, соотносят демократию с рядом прав и свобод, с равенством и законностью, что непосредственно в дефиницию демократии не входит, т.е. понимание демократии шире изначальной семантики слова. Демократия неотделима от свободы личности и ассоциируется с западным образом жизни. Для 110 анкет о демократии характерна высокая степень стандартизованности, что, по моему мнению, связано с книжным характером концепта.

Синонимы, антонимы, определения и ассоциации весьма сходны для концептов демократии и свободы (Руденко 2014а, 2019а, 2019б): синонимы бел. *дэмакратыя* – это *свабода, дабрабыт, правы чалавека, ЗША*, антонимы *фашызм, дыктатура, Расія*.

В 2019 г. было проведено еще одно анкетирование, построенное таким образом, чтобы в максимальной степени привлечь информантов, для которых белорусский язык является первичным, «домашним» языком. В условиях тотально двуязычной Беларуси с несбалансированным двуязычием в сторону преобладания русского языка это была нетривиальная задача. Я искала таких информантов через Интернет. Было написано и размещено на Facebook открытое письмо-обращение к белорусскоязычным жителям Беларуси с просьбой ответить на пункты приложенной выше анкеты.

Целью такого обращения было выяснить, отличается ли представление о демократии тех, для кого белорусский язык является первым и основным языком, от представлений других информантов. Вследствие формы опроса и специфики язы-

ковой стратификации белорусского общества информантами стали преимущественно образованные гуманитарии: журналисты, правозащитники, социологи (20 анкет).

Представим наиболее характерные ответы на пункты анкеты с комментариями.

3) Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *дэмакратыя*.

Народаўладдзе (3), улада народу (2), улада большасці (3); прынцып, заснаваны на прыярытэце думак большасці; кіраванне краінай на карысць большасці яе насельніцтва, абмежаваная ўлада, змяняльнасць улады, паспалітая справа, раўнапраўнасць, свабода (2), дыялог, выбар.

В ответах на третий пункт наиболее показательна идея большинства, тесно связанная с идеей демократии, ограничение и сменяемость власти как необходимые атрибуты демократии и неразрывная связь со свободой, неоднократно репрезентируемая и в дальнейших ответах.

4) Запішыце словы, супрацьлеглыя слову *дэмакратыя*.

Наиболее частый ответ (11 из 20) – *дыктатура*.

5) Запішыце 3 асацыяцыі да слова *дэмакратыя*.

Свабода (2), воля, воля народу, улада народу, народ, адказнасць (2), законапаслухмянасць, закон, парадак; кантроль супольнасці за дзейнасцю дзяржаўнай адміністрацыі; жыццё сацыюма рэгулюецца прававымі і маральнымі нормамі, якія ён сам вызначае; найвышэйшая вартасць жыцця і свабоды асобы незалежна ад яе веравызнання, нацыі, узросту, полу і фізічнага стану; салідарнасць, справядлівасць, цывілізаванасць, гуманнасць, роўнасць; утульнасць, Захад, крэатыўны хаос.

В приведенных ответах нельзя не отметить устойчивое ассоциирование демократии с ответственностью, законом и порядком. Та же особенность характерна и для белорусского концепта СВАБОДА, в отличие, например, от понимания свободы русскоязычными россиянами, для которых свобода с ответственностью и порядком не ассоциируется (Руденко 2014а, 2019а, 2019б). Кроме того, весьма показательно упоминание о Западе как оплоте и символе демократии и связанном (для белоруса) с Западом уютом бытия, гарантиями и защищенностью.

6) Дапішыце 3 атрыбуты да слова *дэмакратыя*: *дэмакратыя (якая?)*.

Народная (3), лібэральная (2), хрысціянская, сацыяльная, электаральная, заходняя, еўрапейская; тэарэтычная – практычная, раэльная, сапраўдная – фіктыўная, ілюзорная; для ўсіх, плюралістычная, справядлівая (2), роўная, прадстаўнічая, заслужаная, развітая.

Демократия может быть справедливой (и несправедливой?) и должна быть представительской – здесь впервые проявляется очень важный для беларусского концепта ДЕМОКРАТИЯ аспект – выборность власти. Ряд компонентов концепта ДЕМОКРАТИЯ репрезентируются неоднократно, как, например, ее теснейшая – до взаимозаменяемости – связь со свободой или западная, европейская локализация. В ответах на последующие 7-й и 8-й пункты анкеты также повторяются отмеченные ранее компоненты. В ответе на п. 7 (Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *дэмакратыя*. *Дэмакратыя* (што робіць?) – *пануе* (2), *пераважае*, *распаўсюджваецца*, *рэалізуецца*, *нараджаецца*; *абараняе*, *актывізуе*, *вызваляе*, *вызначае*, *гарантуе*, *кіруе*, *рэалізуе*, *сплочвае*, *спрыяе*, ***стрымлівае***, *яднае*; *адступае*, *выпустошваецца*, *расчароўвае*; *гарантуе роўныя правы*; *скіроўвае да калектыўнага прыняцця рашэнняў*) снова проводится идея демократии как механизма сдерживания власти. В ответе на п. 8 (Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *дэмакратычны*, *дэмакратычная*, *дэмакратычныя*) даны ответы *лад* (6), *краіна* (2), *дзяржава*, *арганізацыі*, *прадстаўніцтва*, *асоба*, *кіраўнік*, *сілы*, *структуры*, *сystэма*; *каштоўнасці*, *погляды*, *устапоўка*, *законы*, ***выбары*** (2), *працэдура*, *парадкі*, *пераўтварэнні*), т. е. вновь проводится мысль о необходимости демократичных выборов.

Ответы на 9-й и 10-й пункты анкеты демонстрируют полный пессимизм информантов в отношении демократии. Приведем несколько примеров.

9) Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысляндзі дэмакратыя, але...*

...для нас яна ўяўляецца далёкай і недасяжнай.

10) Якія ўстойлівыя выразы са словамі *дэмакратыя*, *дэмакратычны* вы ведаеце? – *Дэмакратыя спіць.*

Особо следует сказать об ответах на ключевые 1-й и 2-й пункты анкеты:

1) Што такое *дэмакратыя*?

2) Што значыць, па-вашаму, «сапраўдная *дэмакратыя*»?

Вот некоторые ответы:

Мне здаецца, дэмакратыя – **найлепшы з магчымых, але ўсё адно благі спосаб арганізацыі жыцця соцыуму**, бо ўлічвае думку большасці, а большасць рэдка бывае гуманістычна накіраванай. Да таго ж на сёння мы не маем навокал прыкладаў сапраўднай дэмакратыі, то бок думкі большасці, атрыманай у выніку шырокай дыскусіі, прынятай як непарушны закон. Я б сказала, што сёння пануе дэкларатыўная дэмакратыя, пабудаваная на маштабных маніпуляцыях з грамадскай думкай. Але ці магчыма сапраўдная дэмакратыя – я не ведаю.

P.S. Няма і ў агляднай будучыні ня будзе глябальнай кампалітычнай дэмакратыі. Дэмакратыя, грамадзянскія спакой і згода магчымыя толькі ў рамках чалавечых супольнасцяў, аб'яднаных шэрагам супольных культурных і грамадзскіх чыньнікаў, у нацыянальных дзяржавах. У выпадку Беларусі, разам з культурай, матэрыяльнай і нематэрыяльнай, гісторыяй і памяццю пра чыны продкаў на карысць лепшае долі нашае нацыі, жаданьнем і дзеяй, каб супольна пабудоваць лепшае грамадзтва, мова – **абавязковы чыньнік пабудовы адметнае дынамічнае і дэмакратычнае супольнасці.**

Согласно выделенным фрагментам, беларусскоязычным беларусам свойственна уверенность в том, что демократичность общества и национальная идентичность неотделимы от сохранения и развития национального языка. Это специфическая составляющая концепта *демократии* именно этой части белорусского общества. Этноформирующая функция белорусского языка интуитивно осознается и другими жителями Беларуси – именно поэтому, по данным переписи населения, приведенным выше, «в 2019 году белорусский язык указан в качестве родного у 5 094 928 жителей республики, дома же на нем разговаривают 2 447 764)». Однако однозначное понимание национальной идентичности как невозможной без активно используемого и поддерживаемого национального языка свойственно только тем беларусам, для которых белорусский язык является «домашним» языком.

Другие короткие сочинения содержат уже сформулированные выше идеи. Одна из них – это идея ограничения и сдерживания власти, оглядки на других и уважения прав других (7 случаев из 20 анкет). Она очень типична, важна и показательна для беларусов:

Этымалагічна «улада народу», дэмакратыя сёння азначае ня толькі павагу прынцыпу большасці, але і **наяўнасць стрымак ды гарантыяў, якія не дазваляюць манапалізаваць паспалітыя рэсурсы адной групой ці асобай** пры павазе асноватворных правоў і свабоды.

Апроч працэдураў, што **абмяжоўваюць уладу**, дэмакратыя грунтуецца на актыўным і адказным удзеле грамадзянаў у палітычным жыцці. Ідэал «сапраўднай» ці дасканалай дэмакратыі немагчыма дасягнуць, як немагчыма пабудаваць дасканалае грамадства, але менавіта дэмакратычныя працэдуры і правілы дазваляюць **абмяжоўваць гвалт**, дасягаць грамадзкі мір і кампраміс у сённяшніх чалавечых грамадствах.

И еще один ответ: «Сапраўдная дэмакратыя можа існаваць толькі пры наяўнасці сфармаванай грамадскай супольнасці, пры наяўнасці пачуцця **адказнасці** за лёс не толькі сваёй лакальнай адзінкі, сваёй асобы, але ўсяго чалавецтва».

Также постоянно повторяются в ответах на разные пункты анкеты идеи взаимосвязи демократии и свободы (см. также Wóyciski 2020) и невозможности демократического общества без свободных, честных и справедливых выборов.

5. Концепт ДЕМОКРАТИЯ по данным текстов

Под текстовым материалом, вовлекаемым в исследование концептов, понимаются пословицы; художественные тексты; тексты прессы и публицистики; данные корпусов текстов. В силу книжного характера бел. ДЭМАКРАТЫЯ и других дериватов того же корня пословицы и прецедентные тексты в беларусском языке отсутствуют.

5.1. Концепт ДЕМОКРАТИЯ в текстах художественной литературы

По данным параллельного русско-беларусского корпуса (НКРЯ; художественная литература), для лексемы **дэмакратыя** найдено 45 контекстов во всех словоформах; наиболее частой дистрибуцией бел. **дэмакратыя** являются: *малая дэмакратыя, поўная дэмакратыя, пачаткі дэмакратыі, ніякай дэмакратыі, савецкая дэмакратыя, партыйная дэмакратыя*.

«А ты – “паставіць на месца”...Дзіўнае ў цябе разуменне **партыйнай дэмакратыі**. – Але, вядома, я забыўся...» [Іван Шамякін. Крыніцы (1953–1956)].

Партыйнай дэмакратыі супрацьпастаўлена гнілая **дэмакратыя**: «Адзіная душа ў свеце асталася неразбэшчанай ідэяй **гнілой дэмакратыі** і пачварнымі поглядамі на аднолькавасць людзей – не перад богам, не, а тут, на зямлі!» [Уладзімір Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім (1962–1964)].

Из устойчивых выражений в художественной литературе, значительная часть которой (из представленной в корпусе) создавалась в советское время, чрезвычайно распространено *развесці дэмакратыю*: «Распусцілі народ! **Дэмакратыю развялі!** Вопытных работнікаў шальмуеце» [Васіль Быкаў. Мёртвым не баліць (1965)].

В последних приведенных контекстах лексема **дэмакратыя** имеет очевидную отрицательную коннотацию: именно такая аксиологическая компонента активно звучала в речах партийных функционеров и чиновников.

Оппозиты демократии – это, с одной стороны, анархия, а с другой – монархия и тоталитаризм: «Гэта не **дэмакратыя**, гэта – анархія. Дрэнна яны разумеюць **дэмакратыю!** І Малашанка – дрэнь...» [Іван Шамякін. Крыніцы (1953–1956)]. «У гэтым якраз праблема Расіі, а не ў дурнях і дарогах, і тым больш не ў манархіі ці **дэмакратыі**» [Уладзімір Някляеў. Лабух (2002)]. «Наогул **дэмакратыя** ў барацьбе з таталітарызмам ня мае адэкватных сродкаў» [Васіль Быкаў. Афганец (1998)].

В **коллекции** с демократией выступают вполне предсказуемые существительные и особенно часто – *свабода, воля* (Руденко 2019а: 226–227).

5.2. Концепт ДЕМОКРАТИЯ по данным mass media

В качестве данных публицистики для моделирования концепта по методике Люблинской этнолингвистической школы были взяты тексты беларусскоязычных газет «Звязда» (ежедневная государственная газета) и «Наша ніва» (еженедельное оппозиционное издание) за 2018 год. Для анализа были отобраны по сто контекстов, полученных методом случайной выборки.

Если судить по контекстам в «Звяздзе», демократии бывает слишком много или слишком мало; каждая страна имеет право

на собственное лицо, собственную демократию. То есть бывают демократии не только худшие и лучшие, но и их многообразные разновидности. В частности, своеобразие беларусской демократии в том, что она активно связана с темой войны. «Только бы не было войны» – наш девиз, наша электоральная база и повод для спекуляций.

Идея демократии с собственным лицом плохо коррелирует с определением демократии: форма государственно-политического устройства общества, при которой народ является источником власти (см. ТСБМ 1978: 234–235). При демократии признается право народа участвовать в решении государственных дел в сочетании с широким кругом гражданских прав и свобод.

Казалось бы: или власть народа, или не власть народа, однако размывание изначального значения понятия демократии характерно для ее понимания не только беларусской и не только прессой, см., например, выражения *дэмакратыя Брытаніі*, *дэмакратыя Нарвегіі*, фактически представляющие собой оксюморон, поскольку и Великобритания, и Норвегия, как известно, королевства. Понятие ДЕМОКРАТИЯ изменилось и стало шире, оно понимается как реализация прав человека, как пакет социальных свобод – еще и поэтому так близки анкетные данные концептов СВОБОДА и ДЕМОКРАТИЯ.

Несколько слов о трактовке демократии в оппозиционной беларусской прессе. Само слово *дэмакратыя* употребляется в общепринятом значении и не чаще, чем в официальной прессе.

Анализ контекстов «Нашай нівы» (НН), независимого беларусскоязычного издания, дает возможность определить тематику статей, в которых встречается существительное *дэмакратыя*. Наиболее часто «Наша ніва» цитирует и комментирует высказывания А.Г. Лукашенко о демократии. Это характерно уже само по себе: рассуждая о демократии, независимая газета выбирает отправным пунктом слова оппонента.

Идеи-топики в статьях «Нашай нівы», где встречаются дериваты основы *дэмакрат-*, таковы:

1) Демократия – опасная вещь, причем по разным причинам. Во-первых, по причине политической гиперлояльности и простой опаски (Береженного бог бережет), а во-вторых, по причине определенной агрессивности пропагандистов демократических идей: «*Дэмакратыя ці дыктатура дэмакратаў?*» (НН,

9 IV 2007). С другой стороны, демократия сама в опасности, порой именно в силу ее «демократичности», и требует гарантий: *«Што гарантуе дэмакратыю. Гэтая гутарка былога галоўнага рэдактара «НН» Сяргея Дубаўца і аглядальніка «Беларусскай деловой газеты».* (НН, 24 V 2002); *«Дэмакратыя дэмакратыяй, а рэгістрацыя — дулю. Вярхоўны суд пастанавіў адмовіць у скарызе заснавальнікам грамадзкай арганізацыі»* (НН, 6 VIII 2008).

2) Выборы – это испытание и доказательство демократичности общества: *«Дэмакратыя ў Беларусі пачалася з выбараў 1994 года. На іх жа яна і скончылася»* (НН, 2 VII 2015); *«Мясцовыя выбары бяз выбару: 97% акругаў безальтэрнатыўныя»* (НН, 20 XII 2006).

3) Помимо названного выше приводятся – зачастую иронически – разновидности демократии: *дэмакратыя па-рэчыцку; дэмакратыя па-славацку; дэмакратыя па-беларуску; дэмакратыя маёй мамы.*

Оппозиты демократии – как они видятся в «Нашай ніве» – представлены уже в названиях статей: *«Між нафтай і дэмакратыяй»* (НН, 4 XI 2005); *«Газ і дэмакратыя: міты і рэчаіснасьць»* (НН, 3–18 XI 2005. Каментары да артыкула); *«Украіна між дэмакратыяй і постсаветчынай»* (НН, 3 IV Каментары да артыкула); *«...абсалютна аніякага прагрэсу з правамі чалавека і дэмакратыяй – нават сьмяротныя пакараньні працягваюць выносіцца»* (НН, 5 VII 2018. Каментары да артыкула).

В последней цитате отражена и коллекция концепта ДЕМОКРАТИЯ – *правы чалавека*, помимо этого есть характерный контекст: *«...былі занадта талерантныя і дэмакратычныя, таму й заступілі месца “лідара нацыі” некаму менш дэмакратычнаму і талерантнаму»* (НН, 9 XII 2016. Каментары да артыкула).

Прилагательное *дэмакратычны* активно встречается в составе названий партий (*хрысьціянска-дэмакратычная партыя*) и стран и, кроме того, в словосочетаниях *дэмакратычны кандыдат, дэмакратычная газета, дэмакратычныя сілы, дэмакратычныя арганізацыі, дэмакратычная ўлада, дэмакратычныя выбары, дэмакратычныя актывісты, дэмакратычныя працэсы, дэмакратычны рух, дэмакратычны ўрад, дэмакратычны шлях, дэмакратычны клімат.* Существительное *дэмакрат* также используется только при обозначении представителя партии (*сачыял-дэмакраты*), но не обозначает убеждений: *«Калі вы “вінцілі”*

Шчукіна, вы былі больш лібералам ці дэмакратам?» – запытаўся ў былога начальніка Фрунзенскага РУУС Мінска...» (НН, 9 IX 2016).

Поскольку целью первого этапа исследования в 2018–2019 годах было выявление специфики концепта ДЕМОКРАТИЯ в менталитете белорусов, то можно сделать следующие обобщения.

На материале разных источников (информанты, пресса, художественные тексты) подтверждается теснейшая связь демократии и свободы в сознании подавляющего большинства белорусов. Равным образом концепт ДЕМОКРАТИЯ связан с идеей справедливых и законных выборов. При этом демократия так же, как и свобода, устойчиво ассоциируется с ответственностью, законом и порядком. В рамках проекта EUROJOS концепт СВОБОДА в языковой картине мира белорусов был разносторонне исследован – названной теме было посвящено много публикаций (см., например, Руденко 2014b: 75–118); итог представлен в одном из томов «Аксиологического лексикона славян и их соседей» (Bartmiński 2019), см. (Руденко 2019b).

Демократия должна служить механизмом защиты прав граждан и при этом сама должна быть защищена. Реализация этих императивов в Беларуси, по данным анкетирования и независимой прессы, далеко не всегда оценивается как удовлетворительная, что порождает пессимистическое к ней отношение. Этот пессимизм обуславливает то, что многие информанты считают разговоры о демократии бессмысленными и бесполезными; они равнодушны к ней, как и к другим «громким словам», более того, в ряде случаев демократия имеет отрицательную коннотацию, будучи приравненной к пустозвонству или анархии. Такое же отношение к концепту ДЕМОКРАТИЯ свойственно и дискурсу власти. Однако оно чуждо тем белорусам, для которых белорусский язык является основным и «домашним».

Специфика трактовки демократии белорусскоязычными белорусами заключается в следующем. Согласно данным анкетирования и анализа контекстов независимой белорусскоязычной газеты «Наша ніва», эта часть граждан страны оправдывает свою репутацию передовой части общества. Они ориентированы на западную, европейскую демократию и трактуют ее как механизм сдерживания власти. Для них демократия, этническое самосознание и прогресс неразрывно связаны с развитием национального языка.

Главным выводом исследования стало то, что представления о демократии во многом сходны у русскоязычных и белорусскоязычных информантов-беларусов. Этот вывод совпадает с результатами моего предыдущего долгого и всестороннего изучения белорусского концепта *СВАБОДА* (см. Руденко 2013; Руденко 2016) с привлечением данных других восточнославянских языков (Руденко 2011; Руденко 2014b). Этническое самосознание белорусов не зависит от языка, беларусы единый народ с единым менталитетом, безусловно, с учетом групповой, профессиональной, возрастной, гендерной и другой специфики, в отличие, например, от украинцев, где с русским и украинским языками связаны разные языковые картины мира.

Второй результат исследования заключается в том, что для многих белорусов ДЕМОКРАТИЯ – чужой, точнее, пустой концепт. Он определяется, но никак не переживается, его дефиниции и контексты – шаблонные, мёртвые. Демократия иногда несет отрицательную коннотацию (общая с россиянами характеристика), а иногда отражает парадный западный идеал. Он почти неотличим от свободы, но более «лозунговый», «как в газетах». Это связано с тем, что *дэмакратыя* – книжное слово, поэтому идея, которую оно номинирует, ничего не говорит сердцу белоруса, кстати, в отличие от *свабода*, *воля*. В силу книжности лексемы *дэмакратыя* ее значение и смысл остаются непонятными, невостребованными и никак не ассоциируются с давними социальными традициями: Магдебургским правом, «золотой вольностью», предисловием Льва Сапегы к Статуту Великого Княжества Литовского, процитированным выше одним (одной) из информантов. Сами эти традиции в значительной степени утрачены, и потому, в частности, понятие демократии не соотносится в сознании людей со словами Франциска Скорины: «*Тут справа ўсякага збору людскога і ўсякага гораду выкладаецца, каб вераю, яднаннем ласкі й згоды паспалітае памножана была*» (Скарына), – являющимися, по сути, четким выражением этого понятия. Демократия же в значительной степени пока остается маргинальной ценностью в языковом сознании белорусов.

9 августа 2020 г. в Беларуси проходили выборы президента страны, которые вылились в масштабные протесты, не утихавшие более полугода, и сопровождались арестами. Очевидно, что с 2020 г. трактовка демократии беларусами изменилась.

Что именно изменилось и что говорят об изменениях данные языка? Обратимся к публицистическому дискурсу.

Изменилась структура медийного поля. Телевидение – монополия государства и основной источник новостного контента – существенно сократило позиции. Сократился (еще до августовских событий) интерес к печатным СМИ, причем как официальным, так и оппозиционным – в лучшем случае их читают в Интернет-версии. Новости узнают из Интернет-источников: новостные сайты, YouTube и активные в Беларуси Telegram-каналы. Интернет-медиа, как правило, представляют позицию противников действующей власти в Беларуси; государственные СМИ также прибегают к возможностям Интернета, однако пока для них этот ресурс вторичен (см. Руденко 2021б).

Для затронутой нами темы важно отметить еще одно изменение – в соотношении, социальных ролях и восприятии белорусского и русского языков в Беларуси.

Горожанин, говорящий по-беларусски, зачастую приравнивается властными структурами к оппозиционеру: протестное движение в значительной степени состояло из людей (т.н. «старая оппозиция»), для которых свобода и демократия не мыслились без борьбы за главенствующую роль белорусского языка. События 2020 года сняли языковой вопрос с повестки дня – и это привело к неожиданным общественным и лингвистическим последствиям. Во-первых, социальная платформа самого движения стала неизмеримо шире, а во-вторых, белорусский язык стал значительно более востребованным. Интуитивное понимание людей, что язык – важный, если не неотъемлемый признак нации, привело к стихийному желанию говорить на этом языке, использовать его при отстаивании своих демократических прав и свобод, свидетельствовать им рождающееся национальное и гражданское единство (см. Руденко 2021б).

Сложившаяся ситуация еще раз подтверждает вывод, сделанный в более ранних работах о свободе (Руденко 2014b: 118) и демократии о том, что менталитет белорусов един вне зависимости от языка, на котором они говорят (см. Руденко 2019a: 232). Этот вывод полностью применим к концептам СВОБОДА и ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира белорусов: в частности, разные проявления данных концептов в медийном дискурсе обусловлены не языком, а политической ориентацией данного СМИ.

В предыдущих статьях о концепте ДЕМОКРАТИЯ (см. Руденко 2019а, 2019с) сравнивалось ее понимание по данным официальной и оппозиционной белорусской прессы. Использовался материал «Советской Белоруссии» – русскоязычной газеты Администрации Президента РБ и «Звязды» – белорусскоязычной газеты Совета Министров, Палаты представителей и Совета Республики Национального собрания РБ. Изменилась ли и каким образом изменилась репрезентация демократии в провластных изданиях?

В официальной прессе Беларуси бел. *дэмакратыя* / рус. *демократия* в подавляющем большинстве случаев появляется или в контексте критики западного образа жизни, или в ответ на упреки в недостаточной демократичности: *«Прэзідэнт: “Дэмакратыі ў Беларусі не менш, чым у іншых”»* («Звязда», 7 I 2016). В этом отношении ничего не изменилось: употребление этого слова в официальной прессе – это дискуссия с (не)видимым оппонентом, отстаивание своей правоты: *«Эксперт РОО «Белая Русь» Петр Петровский в ток-шоу «Будни» на «Альфа Радио»: «США всегда всех учили: общий равный доступ к средствам массовой информации, общие равные возможности для агитации. И при этом заблокировали Дональда Трампа и ни в какие СМИ его не пускали. 90 процентов средств массовой информации страны откровенно занимались его травлей. Вот «демократия», которая существует»* («Советская Беларусь», 31 III 2021).

Мы уже писали о том, что, по данным официальной прессы, демократии бывает слишком много, так же, как и свободы, отсюда их ироническое понимание (здесь и ниже см. также Руденко 2019а). Негативное высмеивание демократических ценностей и в то же время настойчивое повторение того, что наша демократия самая демократичная в мире, – неизменный мотив официальной прессы. *«У нас своя форма демократии, которая выросла из политических реалий, когда необходимо было опираться на мнение большинства. Она сложилась в Беларуси исторически», – сказал Алексей Дзермант»* («Советская Беларусь», 26 II 2021).

Приведем развернутую цитату из речи министра иностранных дел РБ (опубликована на белорусском языке в газете «Звязда»), которая свидетельствует о непомерном расширении значения слов *дэмакратыя*, *дэмакрат*: *«Кіраўнік МЗС адзначыў, што часам тыя, хто называе сябе дэмакратамі, наводзяць сябе*

абсалютна з дакладнасцю да наадварот. Напрыклад, маюць месца адкрытыя пагрозы і запалохванні на адрас дзяржслужачых, ваеннаслужачых, супрацоўнікаў праваахоўных органаў, членаў іх сем'яў. ... Я лічу, што гэтыя метады абсалютна несумяшчальныя з метадамі сапраўднай дэмакратыі. Я называю гэта фашыстскай дэмакратыяй. Я перакананы, што гэта так і ёсць. У прынцыпе, важна было б адмовіцца ад навешвання ярлыкоў..., – заявіў Уладзімір Макей. – Усім – і уладам, і пратэстующым. Падумаць пра тое, што трэба ў дадзенай сітуацыі для беларускага народа. Але рабіць гэта не праз рэвалюцыю, не праз вуліцу, а ў рамках існуючага заканадаўства. ... Так, гэта зойме больш часу, такі паступальны рух наперад, але затое гэта будзе сапраўдная дэмакратыя, затое гэта будзе сапраўднае развіццё чалавека і грамадства, а не тое, што мы спрабуем звонку насадзіць сюды такую кіраваную дэмакратыю...», – рэзюмаваў кіраўнік МЗС» («Звязда», 15 II 2021; Руденко 2019а).

В более ранней статье о беларусском концепте ДЕМОКРАТИЯ говорилось о том, что, по материалам государственных СМИ, угроза беларусской демократии находится вне страны (Руденко 2019с), и в настоящее время эта мысль повторяется многократно, о чем свидетельствует приведенный выше фрагмент из речи Владимира Макея, министра иностранных дел Беларуси. Вот цитата из речи политолога, председателя наблюдательного совета Беларускаго комитета молодежных ассоциаций В. Боровика в эфире ток-шоу «Будни» на «Альфа Радио»: *«Любая политическая деятельность не должна финансироваться из-за рубежа. Когда та или иная радиостанция, интернет-издание вещает в очевидно прозападном формате, лоббирует интересы определенной страны, сразу напрашивается вывод, что их информация необъективная... ряд государств на постсоветском пространстве оказались поражены „раковой опухолью революционных настроений“... Некоторые хотели устроить такой сценарий и в Беларуси, полагая, что это и есть настоящая демократия»* («Советская Беларусь», 5 III 2021).

В беларусской оппозиционной прессе употребление дериватов корня бел. *дэмакрат-*/ рус. *демократ-* также тематически не изменилось в 2020 году по сравнению с 2018–2019 гг.: например, слово *дэмакратыя* употребляется, как правило, в общепринятом значении 'народовластие'. Независимая беларус-

скоязычная газета «Наша ніва» ориентирована на западную, европейскую демократию и трактует ее как механизм сдерживания власти. Для нее демократия, этническое самосознание и прогресс были и есть неразрывно связаны с развитием национального языка.

Радикально изменилось другое – употребительность лексем с обоими корнями бел. *свабод-* / рус. *свобод-*, бел. *дэмакрат-* / рус. *демократ-*. Частотность таких слов в тех же изданиях, которые анализировались ранее (рускоязычная официальная газета «Советская Белоруссия» (Интернет-версия носит название «Беларусь сегодня»), белорусскоязычная официальная «Звезда» и белорусскоязычная оппозиционная «Наша ніва»), выросла в разы, причем даже в официальных изданиях. Например, Интернет-архив «Беларусь сегодня» существует с 2001 года. За весь истекший период дериваты корня *свобод-* встречаются в ней 3000 раз, из них с 1 августа 2020 года по 1 марта 2021 – 940 раз, а в остальное время примерно по тысяче раз за 10 лет. Вот употребительность слов с корнем *свобод-* в статьях в «Беларусь сегодня» в первые девять лет существования архива: 2001 г. – 175 случаев; 2002 г. – 254; 2003 г. – 247; 2004 г. – 212; 2005 г. – 187; 2006 г. – 163; 2007 г. – 146; 2008 г. – 225; 2009 г. – 306. Та же история с употреблением слов с корнем *демократ-*: всего с 2001 года 2400 случаев, а с 1 августа 2020 года по 1 марта 2021 – 600 контекстов.

После августа 2020 г. отношение к демократии изменилось, и это в полной мере демонстрируют протестные Интернет-СМИ, транслируемые через Telegram, Instagram и YouTube. В сознании белорусов концепт ДЕМОКРАТИЯ связан, как и раньше – но гораздо более личностно, гораздо более эмоционально, – с идеей справедливых и законных выборов. При этом демократия так же, как и свобода, неразделима с ответственностью и законом. Такое понимание демократии, до 2020 года выражаемое в основном белорусскоязычными представителями интеллигенции, стало массовым вне зависимости от языка. Зрелое отношение к демократии настойчиво проводится протестными СМИ.

Негативно-ироничное отношение к демократии абсолютно нехарактерно для протестных mass media нового типа, напротив, стилистика самая уважительная. Высокий идеал и ценности демократии, ее ежедневные проявления (и нарушения) активно обсуждаются в деталях. Совершенно новый аспект

в понимании демократии для беларуса – это постоянная работа каждого над соблюдением демократических норм, над реализацией своих прав и свобод, и этот новый аспект привнесен и развивается протестными СМИ. Традиционные беларусские ценности: любовь к порядку и «нескандальность» (как одно из проявлений пресловутой беларусской *«памяркоўнасці»*) – вовлекаются в новый контекст и развиваются им. И сами главные этноформирующие беларусские характеристики – *«памяркоўасць»* и *«тутэйшасць»* – отлично вписываются в этот контекст протестными СМИ. Telegram-каналы учат настойчиво добиваться соблюдения демократии и законности в самых мелких ежедневных делах, просвещают о структуре и механизмах власти, постоянно сообщают новости о политзаключенных и нарушениях закона и принципов демократии.

Вот цитата из беларусского Telegram-канала «Честные люди» от 1 IV 2021: *«Смысл определения демократии как «власти большинства над меньшинством» меняется, если не забывать, что власть – это не способ подавления чьей-то воли, а процесс, который запускается ее источником с целью получения результата...:*

Голосование – это только один из атрибутов демократии. А сама демократия – это инструмент правовых отношений, целью которых всегда является благополучие всех участников этих отношений. Как его достигнуть?

Первый атрибут демократии – это свобода мнений и их выражения, которыми обеспечивается создание осмысленных и взвешенных предложений во благо каждого участника» («Честные люди», 1 IV 2021).

В заключение проведенного анализа нужно сказать следующее. Исследование стереотипа ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов по данным беларусско- и русскоязычных СМИ второй половины 2020 – первой трети 2021 года показывает существенные изменения, а именно становление нового профиля, который выражен в первую очередь в протестных Интернет-СМИ.

6. Профилирование

Понятие профилирования, важное для данной статьи, выработано в рамках Люблинской этнолингвистической школы. Профилирование – это субъективная концептуализация, разные точки зрения на признаки, составляющие характеристику

предмета или явления: «...когнитивная структура подвергается некоторому варьированию. Профилирование обусловлено прежде всего возможностью разной категоризации предмета, включения его в разные классы. ... Куколь, василек или ромашка могут быть истолкованы как сорняки, как цветы, как трава, наконец, вообще как растения – и соответственно этому получают в дефинициях характеристики под несколько разными углами зрения» (Бартминьский 2005: 51).

Профили стереотипа ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира белорусов таковы.

1) Взгляд «простого» белоруса: скептически-ироничное отношение к понятию ДЕМОКРАТИЯ, восприятие его как чуждого, ненужного, инородного (и белорусско-, и русскоязычный языковой материал) – этот профиль транслируется и официальными СМИ.

2) Взгляд образованного русскоязычного белоруса: демократия понимается в соответствии со словарной дефиницией, то есть это власть народа, которая реализуется, в первую очередь, в свободных честных выборах, а также подразумевает контроль власти, законность, ответственность.

3) Взгляд образованного белорусскоязычного белоруса: демократия трактуется таким же образом, как в (2), однако включает также обязательное и всеобщее превалирование национального языка.

4) Новый нарождающийся прогрессивный профиль: уважительное отношение к содержанию понятия демократии, к ее идеалам и ценностям; ответственность, законность; неустанный контроль за соблюдением демократических норм, за реализацией прав и свобод (преимущественно русскоязычный и также белорусскоязычный языковой материал). Этот взгляд характерен тем, кого называют «новыми белорусами». Это разные люди: среди них белорусско- и русскоязычные, студенты и пенсионеры, айтишники и бизнесмены, сантехники и профессора, журналисты, блогеры и даже силовики. Их объединяет именно приверженность обозначенным идеям и уверенность в том, что их можно воплотить в жизнь мирным путем.

Все перечисленные профили ДЕМОКРАТИИ присутствуют в белорусском обществе и выражаются в текстах на языках страны. Степень их присутствия разная и постоянно меняется: на-

пример, Телеграмм-каналы, где преимущественно выражен 4-й профиль, в Беларуси используют 70% жителей Минска и только 30% жителей других местностей. Однако именно этот нарождающийся профиль стереотипа ДЕМОКРАТИЯ свидетельствует об изменении языкового сознания беларусов.

7. Обобщение: когнитивная дефиниция понятия «демократия»

На основании трех видов данных синтезируем **когнитивную дефиницию** концепта ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира жителей Беларуси.

7.1. **Гипероним** – бел. *сістэма (палітычная)* (1 – словари, 3 – тексты).

7.2. **Гипоним** – словосочетания со словом *дэмакратыя*, см. ниже.

7.3. **Синонимы** – *народаўладдзе, улада большасці* (3), *воля народу, улада народу, свабода, дабрабыт, правы чалавека, ЗША* (2).

7.4. **Оппозиты** – *анархія, манархія, тоталітарызм, фашызм, Расія* (2 – анкетирование).

7.5. **Словообразовательные и семантические дериваты.** Словообразовательными дериватами бел. *дэмакратыя* являются сущ. *дэмакрат* (нулевая аффиксация) и прилагательное *дэмакратычны*.

Что касается **семантических** дериватов, то к переносным значениям бел. *дэмакратыя* можно отнести: случаи антропоморфизации лексемы (*дэмакратыя* (што робіць?) – *пануе, абараняе, вызваляе, сплочвае, спрыяе, стрымлівае*); опредмечивание демократии – репрезентация ее как предмета, в частности, как предмета собственности (*аддаць дэмакратыю, атрымаць дэмакратыю*); употребление лексемы в ироническом смысле, как синонима анархии, беспредела, беззакония, см. устойчивое выражение *развесці дэмакратыю*). О переносе значения свидетельствуют, в частности, глагольные сочетания с лексемой *дэмакратыя*: *дэмакратыя яднае, адступае, расчароўвае* и др.

7.6. **Коллекция / комплекс** – *свабода, раўнапраўнасць, дыялог, выбар, народ, адказнасць, закон, парадак, справядлівасць, Захад* (2); *воля* (2, 3).

7.7. **Фраземы** – *развесці дэмакратыю* (3); *народная, буржуазная* (1, 2, 3); *лібэральная, хрысціянская, заходняя, еўрапейская*,

прадстаўнічая, развітая дэмакратыя (2, 3). Среди устойчивых выражений наиболее распространена модель Atr+S.

7.8. Пословицы, поговорки, крылатые выражения. Пословицы и поговорки с лексемой *дэмакратыя* словарями не фиксируются.

7.9. Типичные грамматические конструкции. Субъектом демократии чаще всего является государство, сообщество людей или социум. Наиболее частотная сочетаемость – конструкция Atr+S: *дэмакратыя* (якая?) *народная, лібэральная, хрысціянская, сацыяльная, заходняя, еўрапейская, прадстаўнічая, развітая* (2); *маладая, поўная, савецкая, партыйная* (3).

Дистрибуция деривата-прилагательного *дэмакратычны* – *лад, краіна, дзяржава, працэдура, парадкі, пераўтварэнні* (2); *выбары* (2, 3); *кандыдат, газета, улада, рух, урад, шлях, клімат, сілы, арганізацыі, актывісты, працэсы* (3).

8. Заключение

С 2021 года протестные настроения и надежды в Беларуси сменились молчаливым и напряженным ожиданием перемен. Аресты, подавление инакомыслия и закрытие практически всех негосударственных СМИ изменили и отношение к демократии – другим стало соотношение перечисленных выше профилей. Эти изменения пока трудно оценить: публицистический дискурс отражает только точку зрения действующей власти, опросы и анкетирование возможны только по специальному разрешению. На первый взгляд, вновь развившийся профиль (4 – см. выше) ослабевает, а консервативный и отсталый (1) нарастает: социальное противостояние и борьба отражается в изменении удельного веса профилей. Очевидно, что это новый этап в развитии понятия, о котором идет речь – для динамической характеристики стереотипа ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов нужен постоянный мониторинг.

Бібліяграфія

- Бартминьский Ежи, 2005, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва.
- Мацкевич Владимир В., 2006, *Беларусская демократия: вопреки очевидности*, Минск. Переиздание: Мацкевич Владимир В., 2006, *Вопреки очевидности*, Санкт-Петербург.

- Руденко Елена Н., 2011, *Понятие свободы в современных восточнославянских языках*, [в:] *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Этнокультурное самосознание нации в контексте мировых культурных процессов: динамика и сопоставление»*, Ижевск, с. 163–173.
- Руденко Елена Н., 2013, *Когнитивная дефиниция концепта «свобода» (по данным белорусского языка)*, «Etnolingwistyka» 25, с. 143–160.
- Руденко Елена Н., 2014а, *Концепт «свобода» по данным русского языка в разных регионах*, [в:] *Материалы V Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»*, Москва, 18–21 марта 2014 г., Москва, с. 116–118.
- Руденко Елена Н., 2014b, *Этнолингвистика без границ: введение в лингвистическую антропологию*, Минск.
- Руденко Елена Н., 2016, *Свобода в языковой картине мира белорусов*, [в:] *Славянский мир в третьем тысячелетии: Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, Москва, с. 427–439.
- Руденко Елена Н., 2019а, *Демократия по-белорусски*, [в:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjospfery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, с. 219–234.
- Руденко Елена Н., 2019б, *Концепт СВОБОДА по данным белорусского языка*, [в:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów 4: WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa, с. 369–392.
- Руденко Елена Н., 2019с, *Стереотип ДЕМОКРАТИЯ по данным белорусского и американского английского языков (предварительные результаты)*, [в:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, с. 223–234.
- Руденко Елена, 2021а, *Демократия и свобода по материалам белорусских СМИ до и после 9 августа 2020 г.*, [в:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny. Etnolingwistyka – bilans dyscypliny: stan badań, metody i postulaty badawcze* (Lublin, Polska, 20 VI – 24 VI 2021 r.). *Tezy referatów*, Lublin, с. 151–155.
- Руденко Елена Н., 2021б, *Демократия по материалам белорусских СМИ (середина 2020 – начало 2021 гг.)*, «Etnolingwistyka» 33, с. 39–48.
- Сапега Леў, 2016, *Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага*, [в:] *Статут Вялікага княства Літоўскага, 1588 /*, пераклад на сучасную беларускую мову Аляксандр С. Шагун, Мінск, с. 67.
- Скарына Францыск, 1517–1519, *Прадмова да усёй Бібліі (Пераклад на сучасную мову)*, [в:] *Беларуская налічка*; http://knihi.com/Francysk_Skaryna/Pradмова_da_usioj_Biblii.html.
- Юдин Алексей, 2009, *Понятие «демократия» в словарях русского языка XIX–XXI веков*, [в:] *Europa und seine Werte. Akten der internationalen Arbeitstagung “Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa“*, 3./4. April 2008. Lublin, Polen, red. Jerzy Bartmiński, Rosemarie Lühr, Frankfurt am Main, с. 57–67.
- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy (red.), 2019, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: WOLNOŚĆ, Lublin–Warszawa.

- Bartmiński Jerzy (red. nacz.), 2019, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Jerzy Bartmiński, Maciej Abramowicz, Lublin–Warszawa.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Wóycicki Kazimierz, 2020, *W pogoni za wolnością. Białoruska rewolucja*, Warszawa.
- Wygnański Jakub, 2021, *Inny pomysł na demokrację*; <https://stocznia.org.pl/app/uploads/2021/06/inny-pomysl-na-demokracje.pdf>.
- Żakowski Jacek, 2019, *Oblężona demokracja. Rozmowy*, Warszawa.

Словари и энциклопедии

- Александрова Зинаида Е., 2001, *Словарь синонимов русского языка*, Москва.
- Булыка Аляксандр М., Жураўскі Аркадзь І. (ред.), 1987, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 8, Мінск.
- Гамеза Ларыса М., 2008, *Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы)*, Мінск.
- Клышка Міхась К., 1993, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск.
- Кузнецов Сергей А. (ред.), 2014, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург; <http://gramota.ru/slovari/info/bts/>.
- Лазоўскі Уладзімір М., 1994, *Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання*, Мінск.
- Ожегов Сергей И., 1952, *Словарь русского языка*. Второе издание, испр. и дополненное. 52 000 слов, под общ. ред. академика Сергея П. Обнорского, Москва.
- Ожегов Сергей И., 1989, *Словарь русского языка*, издание 20-е, Москва.
- СА – Словарь антонимов русского языка – онлайн подбор, sinonim.org; <https://sinonim.org/a>.
- СМНН – Лемцюгова Валянціна П. (ред.), 2007, *Слоўнік мовы Нашай Нівы (1906–1915)*, 2007, т. 2 (Д–Н), Мінск.
- СЯП – Виноградов Виктор В. (ред.), 1956, *Словарь языка Пушкина*: В 4 т., т. 1, Москва.
- ТСБМ – Крапіва Кандрат (ред.), 1978, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 2 (Г–К), Мінск.
- Democracy – Wikipedia, The Free Encyclopedia; <https://en.wikipedia.org/wiki/Democracy>; доступ: 11 IX 2020.

Источники

Пресса

- Звязда*, 2016; <https://zviazda.by/be>; доступ: 11 IX 2020.
- НН – *Наша ніва*, 2006–2019; <https://nashaniva.com/?lang=ru>; доступ: 11 IX 2020.
- Советская Беларусь*, 2021; <https://www.sb.by/>; доступ: 11 IX 2020.
- Честные люди*, 2021; Telegram-канал; доступ: 11 IX 2020.

Базы и языковые корпуса

Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь, 2020, Новости PRAVO.BY; <https://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2020/september/54414/>; доступ: 11 IX 2020.

НКРЯ – Национальный корпус русского языка; <https://ruscorpora.ru/>; доступ: 11 IX 2020.

DEMOCRACY in the Linguistic Worldview of Belarusians

This article considers the concept of DEMOCRACY in the linguistic worldview of Belarusians according to the methodology of the Lublin ethnolinguistic school, adopted in the framework of the EUROJOS project. The study provides a brief overview of research on the topic and offers an analysis of dictionary, survey and textual data. Dictionaries note that the history of the lexeme *дэмакратыя* in the Belarusian language is short – it goes back to the beginning of the twentieth century. Since Belarus is a bilingual country, the analysis of survey and textual data makes use of not only Belarusian – but also Russian-language material. In the case of textual data, the study considers material from printed and internet sources of various political orientations.

The author comes to the conclusion that the concept of DEMOCRACY has acquired a new profile in the Belarusian information space. The corpus data indicate that the concept is most expressively presented in the media. As analysed, the data of the Belarusian- and Russian-speaking mass media are the same, i.e. the mentality of the inhabitants of Belarus does not depend on what language they speak. The article presents all profiles of the concept of DEMOCRACY in the linguistic worldview of Belarusians and a cognitive definition of this concept in according to the Belarusian language data.

Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim

Petar Sotirov

Gergana Padareva-Ilieva

Obiektem niniejszej analizy stał się językowy obraz DEMOKRACJI, a celem – rekonstrukcja jego rozumienia w bułgarskim języku i kulturze. Analizie poddano trzy typy danych: systemowe, ankietowe i tekstowe (S-A-T). Niektóre fakty językowe rozpatrzono także w aspekcie diachronicznym. Analiza pokazała, że bułgarskie pojęcie DEMOKRACJI ma bardzo bogatą treść. Obejmuje ono różne cechy skupione wokół kilku głównych aspektów: ontologicznego, politycznego, społecznego i aksjologicznego. Z analizy wynika, że pojęcie DEMOKRACJI od dawna stanowi część bułgarskiego systemu wartości (od okresu zwanego „odrodzeniem narodowym”), a jego treść była stopniowo wzbogacana o nowe cechy w kolejnych okresach, przy czym każda epoka historyczna odcisnęła na nim pewien ślad. Wszystkie typy danych potwierdziły, że we współczesnej rzeczywistości demokracja rozumiana jest przede wszystkim jako forma rządów lub ustrój polityczny państwa. DEMOKRACJA jako pojęcie jest ściśle powiązana z innymi pojęciami-wartościami, takimi jak WOLNOŚĆ, PRAWA CZŁOWIEKA, RÓWNOŚĆ, RZĄDY PRAWA, WŁADZA NARODU, ale także z pojęciem ODPOWIEDZIALNOŚCI i OBOWIĄZKU. Demokrację stawia się w opozycji do innych form rządów w Bułgarii, przede wszystkim do monarchii (przez wiele lat i do dziś). Demokratyczna struktura państwa zapewnia różne prawa i wolności, zakłada także dialog i szacunek dla innych, porządek publiczny i aktywność obywatelską. Jednocześnie demokracja wyklucza takie zjawiska, jak: korupcja, rozpusta, anarchia, bezduszość, nacjonalizm, populizm i inne, które w rzeczywistości ją erodują i osłabiają. Analiza pokazała, że Bułgarzy wyraźnie odróżniają prawdziwą demokrację, pojmowaną jako ideał, „marzenie”, od demokracji rzeczywistej, faktycznej. Pod tym względem dane językowe (głównie ankietowe i tekstowe) pokazały wyraźnie negatywny stosunek do istniejącej w kraju formy demokracji, którą użytkownicy języka określili jako „fałszywą”, „fasadową” lub „pseudodemokrację”. Dane językowe potwierdziły jednak, że dla Bułgarów demokracja jest ważną częścią ich systemu wartości – określa się ją jako cel, dążenie, wartość, także jako coś, o co trzeba walczyć, co wymaga ochrony, obrony. Profile pojęcia DEMOKRACJI w różnych typach dyskursu nie wykazały dużej różnicy i generalnie pozostały zgodne z głównymi cechami bazowego wyobrażenia. Jako ogólny

wniosek nasuwa się stwierdzenie, że bułgarski językowy obraz DEMOKRACJI, choć zawiera pewne specyficzne cechy narodowe, jest treściowo bliski rozumieniu tego pojęcia w innych językach słowiańskich.

1. Wprowadzenie

Jako komponent ogólnonarodowego systemu wartości pojęcie DEMOKRACJI zaistniało w świadomości Bułgarów w okresie zwanym „odrodzeniem narodowym” (druga połowa XVIII – XIX wiek), kiedy Bułgaria i cały Półwysep Bałkański znajdowały się pod panowaniem Imperium Osmańskiego. Głównymi cechami tego okresu było wzmocnienie świadomości narodowej oraz dążenie do równouprawnienia z innymi narodami europejskimi. Wpływ na ten proces miały ważne wydarzenia w Europie i na świecie, takie jak na przykład: uprzedstawianie się Europy, rewolucja francuska, rozpowszechnianie się idei oświecenia, wojny rosyjsko-tureckie i inne, które spowodowały istotne przemiany w Bułgarii (ekonomiczne, społeczne, kulturowe i polityczne). Pojęcie DEMOKRACJI wraz z jego leksykalnymi wykładnikami pojawiło się w Bułgarii jako jedna z oznak procesu odrodzenia narodowego.

Pierwsze użycia bułgarskiego słowa *демократия* ‘demokracja’ poświadczane są w podręcznikach szkolnych, w tekstach przekładowych oraz w słownikach wyrazów obcych z drugiej połowy XIX wieku. W jednym z opracowań dydaktycznych pt. *Учения за децата* [Nauka dla dzieci] Antona Nikopita w części poświęconej istniejącym w Europie formom rządów mówi się m.in. o „dwóch demokracjach, francuskiej i belgijskiej” (Никопит 1850: 273). Przykładem obecności pojęcia DEMOKRACJI w tekście przekładowym jest z kolei utwór pt. *Введение в всеобща история* [Wstęp do historii powszechnej], który został przetłumaczony z języka rosyjskiego. Słowo *демократия* widnieje w nim z wyjaśnieniem, że chodzi o *народоуправление*, czyli o ‘rządy ludu’ (Нилъндарец 1851: 72). Jako część zasobu słownikowego leksem wyrażający pojęcie DEMOKRACJI pojawił się po raz pierwszy w słowniku wyrazów obcych pt. *Краткий речник за чуждестранните речи, които са нахождат в българский език* [Krótki słownik wyrazów obcych, które znajdują się w języku bułgarskim] autorstwa Todora Chrulewa (КРЧР Хрул). Tutaj odnotowano leksem *демократия* ‘demokracja’ z informacją, że pochodzi

z języka greckiego, a jego znaczenie wyrażono rodzimym wyrazem *народоуправление* ‘ludowładztwo / rządy ludu’ (tamże: 8). Na przestrzeni czasu treść pojęcia DEMOKRACJI stopniowo nabierała kształtu, stawiała się coraz bardziej rozbudowana. Wyróżniała się ona dynamiką, ale i stałością niektórych cech, przy tym w bułgarskim rozumieniu pojęcia DEMOKRACJI pojawiły się niektóre cechy specyficznie narodowe.

2. Stan badań nad konceptem

Lista publikacji poświęconych pojęciu DEMOKRACJI, które ukazały się w Bułgarii, jest bardzo bogata. Można zauważyć jednak, że pierwsze obszerne badania publikowano dopiero od połowy XX wieku. Autorami tych badań byli ideolodzy i działacze partyjni z socjalistycznego okresu historii Bułgarii (1944–1989), na przykład Todor Pawłow, Georgi Michajłow, Panajot Gindew i in. W publikacjach z tego okresu charakterystyczna jest mocna ideologizacja w interpretacji tego pojęcia oraz ostre przeciwstawienie demokracji socjalistycznej, zwanej też „prawdziwą”, demokracji burżuazyjnej, kapitalistycznej, zwanej też „kłamliwą” i „pseudodemokracją”.

Nasilenie zainteresowania pojęciem DEMOKRACJI w Bułgarii zauważalne jest po zmianach ustrojowych w 1989 roku. W tym okresie opublikowano zarówno obszerne badania dotyczące historii i teorii demokracji, na przykład *Азбука на демокрацията (теория – история)* [Elementarz demokracji (teoria – historia)] Georgiego Łazarowa (Лазаров 1992), *Демокрацията. Минало, настояще, бъдеще* [Demokracja. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość] Dragomira Draganowa (Драганов 2004) i in., jak i badania socjologów i politologów, które skoncentrowały się na bułgarskiej specyfice demokracji, na przykład: *За демокрацията и нейното българско приключение* [O demokracji i jej bułgarskiej przygodzie] Płamena Georgijewa (Георгиев 2013), zbiorową monografię pt. *Качеството на демокрацията в България* [Jakość demokracji w Bułgarii] (Канев, Тодоров 2014) i in. Do tej pory nie ukazały się jednak w Bułgarii obszerne publikacje, w których zaprezentowano bułgarskie rozumienie pojęcia DEMOKRACJI jako komponentu bułgarskiego systemu wartości. Jedynie niektóre aspekty tego zagadnienia były badane w ramach projektu EUROJOS poświęconego słowiańskiemu językowemu obrazowi świata (zob. Sotirov, Padareva-Ilieva 2019a, 2019b, 2022).

3. Podstawa materiałowa opisu

Zgodnie z założeniami konwersatorium EUROJOS dotyczącymi metodologii badań podstawę materiałową do rekonstrukcji treści pojęcia DEMOKRACJI w świadomości Bułgarów stanowią trzy typy danych: systemowe (w tym słownikowe/leksykograficzne), ankietowe i tekstowe, tzw. dane S-A-T (zob. Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009). Konkretnie źródła materiałowe, sposób doboru materiału oraz procedura pozyskiwania danych ankietowych omówione zostaną w ramach odpowiednich części artykułu.

4. Koncept w świetle danych systemowych¹

4.1. Leksykalne wykładniki pojęcia i ich etymologia

Przegląd bułgarskich wydawnictw leksykograficznych w aspekcie diachronicznym prowadzi do wniosku, że pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim wyraża się (lub wyrażało się) kilkoma leksemami, a mianowicie: 1) zapożyczeniem *демокрация* (również w postaci *демократия* i *димократия*) < gr. *δημοκρατία*, oraz rodzimymi wyrazami 2) *народовластие*, 3) *народоуправление* i 4) *народодържавие*, które są kalkami greckiego wyrazu. Wymienione wyrazy i ich fonetyczne warianty wchodziły na przestrzeni dziejów w swoistą konkurencję, a przewaga którejś z form nad innymi w dużej mierze zależała od czynników pozajęzykowych, na przykład od poglądów językowych użytkownika, mody językowej, polityki językowej, wpływu określonych języków ościennych i in.

Formy *демократия*, *димократия* i *демокрация* weszły w obieg niemal równolegle, przy tym w formie *демокрация* widoczny jest wpływ języka rumuńskiego (rum. *democrație*) (РБЕ БАН online) lub francuskiego (fr. *democratie*) (РЧДБЕ 1982: 229). Współcześnie, w odróżnieniu od innych słowiańskich języków bałkańskich (np. serbski, chorwacki, macedoński) oraz od języka rosyjskiego, w języku bułgarskim dominuje leksem *демокрация*. Rodzime wyrazy funkcjonowały w różnych okresach i okolicznościach i każdy z nich dzielił specyficzny los.

¹ Niniejsza tematyka badana była w Sotirov, Padareva-Ilieva 2022 (por.).

4.2. Rozwój definicji słownikowej

W pierwszych bułgarskich słownikach, które pochodzą z drugiej połowy XIX wieku, informacja na temat leksemów wyrażających pojęcie DEMOKRACJI nie jest bogata. Jak wspomniano, leksem wyrażający to pojęcie zarejestrowany został po raz pierwszy w słowniku Todora Chrulewa (КРЧР Хрул), ale w bardziej rozbudowanej formie definicję tego samego leksemu znajdujemy dopiero w słowniku wyrazów obcych autorstwa Todora Kodżowa: ‘такова управление на една държава, в което заема участие всеки от народа’ [takie zarządzanie pewnym państwem, w którym bierze udział każdy członek narodu] (РЧД Кодж 92). Jak widać, już w pierwszych bułgarskich opracowaniach leksykograficznych leksem *демокрация* ujęty został w swoim podstawowym znaczeniu wskazującym na pojęcie nadrzędne (‘formę rządów’) oraz na podmiot władzy (‘lud/naród’)².

Leksemy z pola semantycznego pojęcia DEMOKRACJI nie są uwzględnione w pierwszych słownikach języka bułgarskiego z końca XIX i z początku XX wieku, np. w słowniku Aleksandra Djuwernua (РБЕ Дюв) i Najdena Gerowa (РБЕ Гер), które bazują wyłącznie na mowie ludowej. Leksykalne wykładniki DEMOKRACJI pojawiły się natomiast w *Тълковен речник на българския език* [Słownik języka bułgarskiego] Stefana Mladenowa (ТРБЕ Млад)³. Opracowanie to jest istotne z punktu widzenia hierarchii leksykalnych wykładników i dlatego, że daje ono początek podejściu ideologicznemu przy definiowaniu leksemów z pola pojęcia DEMOKRACJI. W tym słowniku leksem *демокрация* umieszczono w ramach hasła *демократ* ‘demokrata’ – bez wyjaśnienia i z odsyłaczem do leksemu *народовластие* (ТРБЕ Млад I 1951: 522). Z kolei znaczenie tego ostatniego leksemu zdefiniowano w następujący sposób: ‘управление, при което

² Ponieważ w języku bułgarskim słowo *народ* znaczy zarówno ‘naród’, jak i ‘lud’, z definicji w najstarszych słownikach nie wynika jednoznacznie, w jakim znaczeniu jest ten wyraz rozumiany – jako ogół narodu lub jego część, np. w znaczeniu ‘najniższa warstwa, lud.’ Inne teksty z tego samego okresu, przeważnie o charakterze dydaktycznym, które mogą być rozpatrywane jako pełniące rolę parasłowników, wskazują, że leksem *народ* z tego okresu tłumaczyć należy jako ‘lud’ (zob. np. Jošev 1861: 61).

³ Prace nad tym słownikiem zainicjowano w latach międzywojennych, ale jego tom 1 (A–K) ukazał się już w latach powojennych, natomiast tom 2 nie został wydany. Dostęp do rękopisu niewydanego tomu uzyskałam dzięki uprzejmości prof. Diany Blagoewej – kierownik Sekcji Leksykologii i Leksykografii Instytutu Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk.

властта е в ръцете на народа; прот. самодържавие, монархия' [takie rządy, w których władza jest w rękach narodu/ludu; opp. samodzierżawie, monarchia] (ТРБЕ Млад II: 521).

Lansowanie rodzimego wyrazu w miejsce zapożyczenia można tłumaczyć dobrze znanymi w Bułgarii poglądami purystycznymi Stefana Mladenowa, a podkreślenie opozycji *демокрация* – *монархия* podtrzymuje ideologiczne podejście do leksemów z pola pojęcia DEMOKRACJI. Takie stanowisko eksponowane jest też w wyrazisty sposób w późniejszych słownikach języka bułgarskiego⁴.

W słownikach z okresu socjalizmu w definicji demokracji akcentowano jej wymiar polityczny i społeczny, a podejście ideologiczne odczytać można przede wszystkim w zestawieniach i kolokacjach leksemu *демокрация*. Najbardziej rozbudowana jest definicja leksemu w wielotomowym *Речник на българския език* [Słownik języka bułgarskiego] Bułgarskiej Akademii Nauk (РБЕ БАН). Uwzględniono w nim cztery znaczenia (trzy podstawowe i jedno dodatkowe, zawężone do pierwszego), które eksplikują obecne już w poprzednich źródłach cechy pojęcia, jednocześnie je dookreślając i dodając nowe komponenty, por.:

[1] **демокрация** 1. Форма на политическа организация на обществото, която се основава на признаването на еднакво право на всички граждани да участват в управлението на държавата; народовластие. // Ед. и мн. ч. Държава с такава форма на управление (западните демокрации). 2. Демократичен ред, демократично устройство на обществото или на отделен колектив, при което всички членове са равни и могат свободно да участват в решаването на общите въпроси и проблеми; демократизъм. 3. Събир. Рядко. Народните маси, демократично настроените слоеве на обществото, привържениците на демократичната форма на управление

demokracja 1. Forma politycznej organizacji społeczeństwa, która polega na przyznawaniu jednakowego prawa wszystkim obywatelom uczestniczącym w zarządzaniu państwem; ludowładza. // Państwo o takiej formie rządów (demokracje zachodnie). 2. Demokratyczny porządek, demokratyczny ustrój społeczeństwa lub odrębnego kolektywu, w którym wszyscy członkowie są równi i mogą swobodnie brać udział w rozwiązywaniu wspólnych kwestii i problemów; demokratyzm. 3. Zbior. rzadkie. Masy lu-

⁴ Ślady przedstawionego tutaj rozumienia *народовластие* pozostały w obecnej semantyce słowa – we współczesnych bułgarskich wydawnictwach leksykograficznych formie tej towarzyszy kwalifikator „książkowe”, znaczenie zaś odsyła do leksemu *демокрация*, a załączone wyjaśnienie informuje, że leksem używany jest w opozycji do *монархия* (РБЕ БАН online).

dowe, demokratycznie nastawione warstwy społeczne, zwolennicy (stronicy) demokratycznej formy rządów] (РБЕ БАН III 1981: 709).

Można zauważyć, że w podanej definicji ujawniają się nowe pojęcia nadrzędne ‘ustrój polityczny’ z jego najważniejszymi cechami: prawa obywatelskie, równość przy ich egzekwowaniu, ich powszechność, oraz konkretne państwo, które spełnia wymienione już warunki. Demokracją jest, według definicji, również ‘forma organizacji każdej ludzkiej wspólnoty’ (innej niż państwo), przy tym obok cechy ‘równe prawa’ pojawia się cecha ‘wolność przy korzystaniu z praw’ jako składnik treści pojęcia DEMOKRACJI. W ramach trzeciego znaczenia leksemu *демокрация* pojawia się jeszcze jedno pojęcie nadrzędne: ‘część społeczeństwa, ludzie’, którzy ‘uznają (wyznają, przestrzegają) zasad demokracji’.

Podobna jest definicja leksemu *демокрация* w innym wydawnictwie leksykograficznym Bułgarskiej Akademii Nauk z tego samego okresu – *Речник на чуждите думи в българския език* [Słownik wyrazów obcych w języku bułgarskim] (РЧДБЕ). Pewną różnicę można zauważyć w ramach pierwszego znaczenia, zgodnie z którym demokrację określono jako formę rządów (vs ustrój polityczny), a za podmiot władzy uznano naród, por.:

[2] **демокрация** Полит. 1. Форма на държавно управление, при която властта принадлежи на народа; народовластие. 2. Начин на организация на даден колектив, при която се осигурява участието на всички членове в колектива. 3. Привържениците на демократично управление на една страна. 4. Държава с демократично управление

demokracja Polit. 1. Forma zarządzania państwem, w której władza przynależy narodowi; narodo-/ludowładztwo]. 2. Sposób organizacji danego kolektywu, który zapewnia udział wszystkich członków kolektywu. 3. Zwolennicy (stronnicy) demokratycznego zarządzania pewnym państwem. 4. Państwo o demokratycznych rządach] (РЧДБЕ 229).

W powyższych słownikach definicja leksemu *демокрация* i innych leksemów z pola pojęcia DEMOKRACJI nie różni się od współczesnych definicji. Obecny jest jednak towarzyszący im materiał ilustracyjny w postaci cytatów, zestawień i kolokacji, które ujawniają specyficzne (mocno zideologizowane) rozumienie pojęcia DEMOKRACJI.

Definicje leksemu *демокрация* w bułgarskich opracowaniach leksykograficznych z najnowszego okresu (po 1989 roku) nie wnoszą

nowych cech do listy już ujawnionych. Podstawowa różnica polega na zaniechaniu aspektu ideologicznego, jednak aspekt aksjologiczny (choćby wyrażony niejawnie), czyli postrzeganie demokracji jako dobra społecznego, da się odczytać w wyrazach obejmujących takie pojęcia, jak: **RÓWNOŚĆ**, **PRAWA OBYWATELSKIE** i in. Na przykład definicja w słowniku pt. *Съвременен речник на българския език* [Współczesny słownik języka bułgarskiego] pod redakcją Stojana Burowa (CPBE Бур) akcentuje dwa znaczenia: pierwsze z nich obejmuje wspomniane już cechy (ustrój polityczny i prawa obywatelskie), drugie zaś – cechę ‘ustrój wspólnoty innej niż państwo’, por.:

[3] **демокрация** 1. Форма на обществено-политическа организация, която се основава на **равни права** на гражданите в управлението; народовластие. 2. Демократичен принцип на устройство на колектив или общество

Demokracja 1. Forma organizacji społeczno-politycznej, która opiera się na **równych prawach** obywateli w rządzeniu; narodo-/ludowładztwo. 2. Demokratyczna zasada ustroju kolektywu lub społeczeństwa] (CPBE Бур 146).

Inny słownik – *Български тълковен речник* [Słownik języka bułgarskiego] autorstwa Wasilki Radewej (БТР Рад) – w definicji leksemu *демокрация* uwzględnia również cechy ‘poszanowanie praw obywatelskich’, ‘równość przy ich sprawowaniu’ oraz ‘powszechność praw’:

[4] **демокрация** 1. Организация на обществото, основана на зачитане **правата** на **всички** граждани да участват в управлението. 2. Демократичен ред в общество с **равноправие** на всички негови членове

Demokracja 1. Organizacja społeczeństwa, która opiera się na przyznaniu praw wszystkim obywatelom w uczestniczeniu w rządzeniu. 2. Demokratyczny porządek w społeczeństwie z równouprawnieniem wszystkich jego członków] (БТР Рад 127).

Z analizy definicji słownikowych leksemów wyrażających pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim (słowniki odnotowały od jednego do czterech znaczeń) wyłania się rozumienie demokracji jako:

1. ‘formy rządów (w słownikach: *образ за управление* ‘obraz rządów’, *управление* ‘rządy’, *форма на управление* ‘forma rządów’, *форма на държавно управление* ‘forma rządzenia państwem’), w której podmiotem władzy jest naród: ogół narodu

(РЧД Кодж; РБЕ БАН online), niekiedy jego część, np. określona klasa (*буржоазна демокрация* ‘demokracja burżuazyjna’) lub klasa robotnicza/pracująca (*народна демокрация* ‘demokracja ludowa’) (РЧДБЕ);

2. ‘formy ustroju politycznego państwa/społeczeństwa (od połowy XX wieku), w której naród jest źródłem władzy oraz obowiązuje zasada wolności i równości przy udziale w sprawowaniu władzy’ (ТРБЕ Млад; РЧДБЕ; РБЕ БАН; СРБЕ Бур);
3. ‘stanu, porządku, sposobu organizacji, zasady ustroju grupy innej niż państwo, w której obowiązuje zasada równości i szacunku wobec każdego z członków (ТРБЕ Млад; БТР Рад), zapewnia się udział każdego w zarządzaniu i w rozwiązywaniu problemów kolektywu’ (РЧДБЕ; РБЕ БАН);
4. ‘państwa o rządach demokratycznych’ (РЧДБЕ; РБЕ БАН; РБЕ БАН online);
5. ‘części społeczeństwa (grupy społecznej, mas ludowych) obejmującej demokratycznie nastawioną warstwę społeczną, czyli zwolenników rządów demokratycznych’ (РЧДБЕ; РБЕ БАН).

4.3. Zestawienia i kolokacje

Materiał językowy, który towarzyszy definicjom (cytaty, zestawienia, kolokacje), potwierdza większość z wymienionych cech, a jednocześnie poszerza ich liczbę. Na przykład w słownikach z okresu socjalistycznego przytoczone przykłady świadczą o tym, że za cechę demokracji należy uznać fakt, że może ona podlegać ocenie pod względem jakości, stąd istnienie demokracji „lepszey” i „gorszej”; por.: *съветската власт като най-съвършената форма на демокрация* [władza sowiecka jako najdoskonalsza forma demokracji]; *социалистическа демокрация – висш тип демокрация* [demokracja socjalistyczna – wyższym typem demokracji] (РБЕ БАН 1981), *буржоазната демокрация – прикритие на господството на експлоататорските класи* [demokracja burżuazyjna – przykrywką dla dominacji klas wyzyskujących] (РЧДБЕ).

Zestawienia typu *французская демокрация* ‘demokracja francuska’, *белгийская демокрация* ‘demokracja belgijska’ (Никопит 1850), *английска демокрация* ‘demokracja angielska’, *западни демокрации* ‘demokracje zachodnie’, też *атинска демокрация* ‘demokracja ateńska’ (РБЕ БАН; РЧДБЕ) i in. pokazują potencjalny związek demokracji z konkretnym obszarem geograficznym. Inne

określenia i zestawienia, np. *буржоазна демокрация* ‘demokracja burżuazyjna’, *английската демокрация и нейният класов характер* [demokracja angielska i jej charakter klasowy], *народната демокрация – една от формите на диктатурата на пролетариата* [demokracja ludowa – jedną z form dyktatury proletariatu] (РБЕ БАН) ujawniają związek z określoną klasą. Zestawienie *военна демокрация* ‘demokracja wojenna’ wskazuje na możliwe powiązanie z konkretną grupą zawodową jako podmiotem władzy. Stałą obecność w nowszych słownikach bułgarskich ma zestawienie *вътрешнопартийна демокрация* ‘demokracja wewnątrzpartyjna’ (ТРБЕ Млад; РБЕ БАН online), które ukazuje demokrację jako formę organizacji / typ zarządzania każdą mniejszą ludzką wspólnotą, która nie jest państwem.

Inne leksemy w języku bułgarskim, które eksplikują pojęcia podrzędne ‘formy rządów’, są kohiponimami pojęcia DEMOKRACJI: *автокрация* ‘autokracja’, *деспотизъм* ‘despotyzm’, *диархия* ‘diarchia’, *диктатура* ‘dyktatura’ i in. Utrwalają one, razem z omówionymi już leksemami *аристократия* ‘arystokracja’ i *монархия* ‘monarchia’, informację dotyczącą podmiotu władzy w rządach demokratycznych: jest to bardzo szeroka grupa społeczna, nie zaś jedna osoba lub wąska grupa ludzi. Połączenie *парламентарна демокрация* ‘demokracja parlamentarna’ wskazuje na parlament jako miejsce podejmowania decyzji dotyczących rządzenia, a zestawienia *пряка демокрация* ‘demokracja bezpośrednia’ i *представителна демокрация* ‘demokracja reprezentacyjna’ na sposób sprawowania władzy (bezpośrednio lub poprzez swoich przedstawicieli).

4.4. Synonimy

Odnotowanymi w słownikach synonimami leksemu *демокрация* w języku bułgarskim są: *либералност* ‘liberalizm’, który ujawnia powiązanie pojęcia DEMOKRACJI z manifestacją wolności w zachowaniu naruszającą ogólnie przyjęte normy i moralność, oraz *свободомислие* ‘wolnomyślność’, która informuje o powiązaniu demokracji z wolnością i niezależnością, także z postępowością, progresywnością i nawet z ateizmem⁵ (БСП Нан 121).

⁵ Zob. znaczenie leksemu *свободомислещ* w РБЕ БАН online (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/свободомислещ>; dostęp: 16 X 2021).

4.5. Derywaty

Jeśli chodzi o wyrazy derywowane od *демокрация*, są to rzeczowniki *демократ* ‘demokrata’, *демократизъм* ‘demokratyzm’, *демократизиране* ‘demokratyzowanie’, *демократичност* ‘demokratyczność’; przymiotnik *демократичен* ‘demokratyczny’ (też *демократически* ‘demokratycznie’) oraz czasownik *демократизирам* ‘zdemokratyzować’. Utrwalają one niektóre z cech definicyjnych badanego pojęcia, na przykład znaczenia wyrazu *демократ* ‘demokrata’ potwierdzają takie cechy, jak: forma rządów, prawa, swobody, forma organizacji grupy innej niż państwo oraz rozumienie narodu jako części mieszkańców państwa, jako podstawowej masy ludności w przeciwieństwie do bogatych lub rządzących, por.:

[5] **демократ** м. 1. Полит. Привърженик на демократична **форма на управление**, защитник на **правата** и **свободите** на народа. 2. Полит. Член или привърженик на партия, която се нарича демократическа. 3. Разг. Човек, който е близък на народа, който не се възгордява и не страни от обикновените хора

demokrata 1. Zwolennik demokratycznej **formy rządów**, obrońca **praw i swobód** narodu. 2. Członek partii, która nazywa się demokratyczna. 3. Pot. człowiek, który jest bliski ludziom, który nie jest dumny i nie stroni od zwykłych ludzi] (PBE BAH online).

Wymienione cechy uwidaczniają się również w znaczeniach leksemu *демократичен* ‘demokratyczny’:

[6] **демократичен, -чна, -чно, мн. -чни**, прил. 1. Който е свързан с демокрацията или се основава на демокрацията, който е в подкрепа на демокрацията (в 1 и 2 знач.). 2. Който защита **правата на другите**, който действа според нормите на демокрацията. 3. Който е **близък на народа**, който не се възгордява и не страни от обикновените хора; **народен**. 4. Рядко. За литература, изкуство и под. — който е свързан със съдбата на народа, който отразява живота на народа и служи на народа

demokratyczny 1. Który jest związany z demokracją lub oparty na demokracji, który opowiada się za demokracją (w 1. i 2. znaczeniu). 2. Który szanuje **prawa innych**, działa zgodnie z normami demokracji. 3. Który jest **blisko ludzi**, który nie jest dumny i nie stroni od zwykłych ludzi. 4. Rzadko. Do literatury, sztuki itp. – który jest związany z losem ludu, odzwierciedla życie ludu i służy ludowi] (PBE BAH online).

5. Koncept w świetle danych ankietowych

W ramach opisanie bułgarskiego językowego obrazu DEMOKRACJI poczyniono też starania, aby pozyskać dane ankietowe, czyli tzw. „teksty wywołane” (Bartmiński 2014: 287), które stanowią jedno z podstawowych źródeł zbudowania definicji kognitywnej (Bartmiński 2017: 9–10). W tym celu w marcu 2017 roku na Uniwersytecie Południowo-Zachodnim w mieście Błagojewgrad przeprowadzono ankietę, w której wzięło udział 100 osób (82 studentów i 18 studentek) z następujących kierunków: filologii bułgarskiej, filologii angielskiej, pedagogiki, socjologii i logopedii. Ankietowanym postawiono jedno podstawowe pytanie w języku bułgarskim, które po przełożeniu na język polski brzmi następująco: „Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwej DEMOKRACJI?”. Wprowadzono również trzy dodatkowe zadania. Chodziło w nich o: 1) przytoczenie wzoru demokracji; 2) dokończenie zdania: „Demokratyczne jest...”; oraz 3) dokończenie zdania: „Niedemokratyczne jest...”.

Ogląd pozyskanego materiału pokazuje, że podane odpowiedzi różnią się długością, przy czym najliczniejszą grupę (49%) stanowią odpowiedzi jednozdaniowe, np.: *(Демокрация значи) да имаш определени задължения и свободи* [(Demokracja to znaczy) mieć określone obowiązki i wolności]; *(Демокрация значи) свобода при изразяване на мнението без да се страхуваш* [(Demokracja to znaczy) wolność wyrażania opinii bez obaw]. Na drugim miejscu (27%) plasuje się grupa odpowiedzi zbudowana z dwóch lub trzech wyrazów, np.: *(Демокрация – това са) равни права* [(Demokracja to) równe prawa]; *(Демокрация – това е) свобода на изказване* [(Demokracja to) wolność wypowiedzi]. Stosunkowo liczną grupę stanowią odpowiedzi zawierające dwa lub trzy zdania (18%), np. *(Демокрацията е) синоним на свободата, но в определен степен, в никакъв случай това не е анархия. Това е форма на упражняване на властта, която е характерна за много страни в съвременния свят. В България също формата на упражняване на властта е демократична, но не в същинския смисъл на думата* [(Demokracja jest) synonimem wolności, ale w określonym stopniu, w żaden sposób nie jest to anarchia. To forma sprawowania władzy, która jest charakterystyczna dla wielu państw we współczesnym świecie. W Bułgarii także forma sprawowania władzy jest demokratyczna, ale nie we właściwym rozumieniu tego słowa]. Najmniej liczna jest gru-

pa odpowiedzi zawierających jedno słowo (6%), np.: (*Демокрация – това е*) *свобода* [(Demokracja to) wolność]; (*Демокрация – това е*) *равенство* [(Demokracja to) równość].

Ze względu na treść uzyskane odpowiedzi można podzielić na grupy, wśród których najbardziej liczną jest grupa odpowiedzi zawierających definicję, synonim lub skojarzenie, którym towarzyszą własne refleksje (43%), np.: (*Демокрацията представлява*) *свобода при изразяване на мнение. Същинска демокрация има тогава, когато народът е свободен и неговото мнение се взема предвид* [(Demokrację stanowi) wolność wyrażania opinii. Prawdziwa demokracja jest obecna wtedy, kiedy naród jest wolny i jego opinia jest brana pod uwagę]; (*Демокрацията е налице*) *тогава, когато властта е в ръцете на народа, а не у наистина притежаващите властта* [(Demokracja jest obecna) wtedy, kiedy władza jest w rękach narodu, a nie u rzeczywiście sprawujących władzę]; (*Демокрацията е понятие*), *с помощта на което хората са лъгани, че властта е в техните ръце* [(Jest) pojęciem, przy pomocy którego ludzi są oszukiwani, że władza jest w ich rękach]; (*Демокрацията представлява*) *свобода. Да правиш това, което ти се иска, без да раниш никого, също така (демокация значи) вяра, че човекът край тебе ти е равен* [(Demokracja to) wolność. Robić to, co się chce, bez ranienia kogoś, także (demokracja oznacza) wiarę, że osoba obok jest tobie równa].

Część odpowiedzi (28%) obejmuje synonim lub wyraz bliskoznaczny, np.: *власт на народа, свобода, равенство* [władza narodu, wolność, równość]; druga część (16%) przedstawia przykład demokracji, np.: (*Демокрация е например*) *България по времето на Тодор Живков* [(Demokracją jest na przykład) Bułgaria podczas rządów Todora Żiwkowa]; (*Демокрация е например*) *Америка* [(Demokracją jest na przykład) Ameryka]. Najmniejsza grupa odpowiedzi (13%) zawiera próbę definicji pojęcia ДЕМОКРАЦИЯ, np.: (*Демокрацията представлява*) *форма на управление на държавата* [(Demokracja stanowi) formę zarządzania państwem]; (*Демокрацията представлява*) *един от най-сложните политически феномени* [(Demokracja stanowi) jeden z najbardziej złożonych fenomenów politycznych].

Zgromadzony materiał został poddany analizie metodą rekonstrukcji „pytań ukrytych” (o metodzie zob. Bartmiński, Żuk 2009). W toku analizy udało się ujawnić kilka podstawowych „pytań ukry-

tych”, które w dalszych badaniach przyczynią się do sporządzenia definicji kognitywnej pojęcia DEMOKRACJI. Są to następujące pytania:

1. Do jakiego pojęcia nadrzędnego (hiperonimu, *genus proximum*) odnosi się pojęcie DEMOKRACJI, czyli jaki jest jego status ontologiczny?

Według respondentów „prawdziwa” DEMOKRACJA jest przede wszystkim „formą sprawowania władzy”, pojawia się również opinia o demokracji jako „fenomenie politycznym” oraz jako „symbolu”, np. symbolu wolności, równouprawnienia, praworządności czy braku ograniczeń.

2. Z jakimi innymi pojęciami zestawia się pojęcie DEMOKRACJI, czyli z jakimi pojęciami tworzy to pojęcie szeregi i kolekcje?

Okazuje się, że są to: WOLNOŚĆ (z różnymi swoimi aspektami, np. wolność słowa, wolność wyboru, wolność działań), PRAWO (np. prawo do wyboru, prawo do wiedzy, prawo do edukacji, prawo do sprawiedliwego procesu sądowego), WYBÓR (np. możliwość dokonania wyboru – nie tylko jako prawo do głosowania, ale też jako możliwość wyboru w aspekcie osobistym i społecznym), RÓWNOŚĆ (np. wobec prawa, równe prawa mężczyzn i kobiet, równość między ludźmi będącymi w odmiennej sytuacji społecznej, równość między przedstawicielami różnych etnosów i ras, równy dostęp do władzy), ODPOWIEDZIALNOŚĆ oraz OBOWIĄZKI.

3. Jakie są podstawowe wyróżniki „prawdziwej” DEMOKRACJI?

Według ankiety „prawdziwą” DEMOKRACJĘ cechuje: wolność (w różnych aspektach, np. wyboru, słowa, zachowania), brak korupcji, zagwarantowane prawa obywatelskie, równość wobec prawa, równe szanse, rządędy ludu.

4. Czy demokracja jest czymś, co związane jest z indywiduum, czy raczej ze wspólnotą?

Z zebranych odpowiedzi wynika, że demokracja związana jest z pojedynczym podmiotem w takim sensie, że zapewnia ona możliwość wolnego osobistego wyboru, zapewnia prawa obywatelskie, znosi ograniczenia, a w rzadkich przypadkach „prawdziwa” DEMOKRACJA rozumiana jest również jako odpowiedzialność osobista. Jednocześnie demokracja ma wymiar społeczny, ponieważ gwarantuje ona sprawowanie władzy przez cały naród, praworządność i porządek społeczny.

5. Jakie są relacje między „prawdziwą” a „realną” demokracją?

To pytanie okazało się jednym z najważniejszych dla osób ankietowanych. Nawiązuje ono do istotnego problemu, który został zauważony przez badaczy pojęcia DEMOKRACJI. Wynika on z faktu, że „słowo demokracja odnosi się zarazem do ideału i do rzeczywistości” (Dahl [1993] 2000: 29, za: Grzeszczak 2015: 7). Według 10% respondentów „prawdziwa” DEMOKRACJA jest czymś zupełnie odmiennym od tego, co rozumie się dzisiaj pod pojęciem DEMOKRACJI. Osoby te przyjmują, że demokracja jest obecna wtedy, kiedy ludzie mają rzeczywisty wybór i rzeczywiście uczestniczą w sprawowaniu władzy, czyli *de facto* sami są władzą. W opinii ankietowanych obecnie *права са осигурени само за определена, малобройна част от хората и тази част използва понятието ДЕМОКРАЦИЯ, за да убеди народа, че властта е в неговите ръце* [prawa są zapewnione tylko dla określonej, nielicznej części ludzi i ta sama część wykorzystuje pojęcie DEMOKRACJI, żeby przekonać naród, że władza jest w jego rękach]. Stan ten część ankietowanych określa jako „łże-demokrację” lub „wybór sterowany”, np.: *Същинската демокрация означава осигуряване на право на избор, който в действителност е ограничен и не зависи от хората* [Prawdziwa demokracja równa się zapewnieniu prawa wyboru, które w rzeczywistości jest ograniczone i nie zależy od ludzi]. Część respondentów odróżnia też „prawdziwą” DEMOKRACJĘ od „anarchii” i „bezkarności”, które są rozpowszechnione w życiu realnym. Pojawiły się też opinie, że „prawdziwa” DEMOKRACJA to ideał, a *демократичното управление е условие за свободно разумие и лична реализация* [demokratyczne rządy są warunkiem swobodnego rozwoju i osobistej realizacji].

Analiza materiałów ankietowych pozwala na sformułowanie określonych wniosków odnośnie podstawowych cech bazowego pojęcia DEMOKRACJI ujawnionych na podstawie „tekstów wywołanych”, jakimi są odpowiedzi na pytania ankietowe. Według respondentów – nosicieli języka bułgarskiego – jądro semantyczne pojęcia DEMOKRACJI, uporządkowane rangowo, tworzą następujące cechy:

- [1] wolność – najwięcej, 56% osób ankietowanych, powiązało demokrację z wolnością w jej rozmaitych aspektach (np. wolność słowa, wolność wyboru, wolność postępowania);
- [2] posiadanie praw – 22% (np. prawo wyboru, prawo do wiedzy, prawo do edukacji, prawo do sprawiedliwego procesu sądowego);
- [3] rządy ludu – 14%;
- [4] możliwość wyboru – 13% (czyli możliwość wyboru w aspekcie

- osobistym i społecznym, a nie tylko prawo do oddania głosu podczas wyborów);
- [5] równość – 10% (np. równość wobec prawa, równe prawa bez względu na płeć, pochodzenie i przynależność społeczną, równy dostęp do władzy);
 - [6] praworządność i porządek – 10% (*истинска демокрация има там, където властта правото*) [prawdziwa demokracja jest obecna tam, gdzie panuje praworządność];
 - [7] odpowiedzialność i obowiązek – 7% (vs wolność, prawa, możliwość);
 - [8] bodziec, warunek rozwoju – 4% (*демокрацията е стимул за човека – да работи усилено и да се развива*) [demokracja jest bodźcem dla człowieka – żeby pracował usilnie i się rozwijał]; *демокрацията е условие за моето развитие, да работя и да изразявам себе си* [demokracja jest warunkiem mojego rozwoju, żebym pracował i wyrażał siebie]⁶.

Wykonania dodatkowych zadań podjęła się tylko część osób ankietowanych, a niektóre z podanych odpowiedzi są godne uwagi i uzupełniają językowy obraz demokracji.

Na polecenie „Wskaż wzór demokracji” odpowiedziało 27 respondentów; 11 z nich jako wzór demokracji wskazało konkretne państwa, takie jak: Niemcy, Szwecja, Anglia, Stany Zjednoczone, Grecja, Kanada, Chiny [!]. Sześciu ankietowanych zilustrowało demokrację obecnością wyborów, możliwością uczestniczenia w wyborach oraz możliwością ukształtowania zgromadzenia narodowego. Dla 4 respondentów przykładem demokracji jest stan równości w jej rozmaitych aspektach. W pojedynczych przypadkach swoisty „wzór” demokracji stanowią takie wartości, jak: wolność (wolność wyboru, wolność podczas głosowania, wolność postępowania, wolność słowa), media, brak korupcji, Kościół, karta praw człowieka.

W rozwiązywaniu polecenia związanego z dokończeniem zdania „Demokratyczne jest...” uczestniczyło 38 osób. Największa liczba (10 osób) uzupełniła zdanie wyrazem zawierającym słowo *свобода* ‘wolność’, np.: *Демокрацията е наличност на свобода на избора/действията/словото* [Demokratyczna jest obecność wolności wyboru/działań/słowa]. Druga grupa ankietowanych (6 osób) wskazała

⁶ Ogólna liczba odpowiedzi w procentach przewyższa 100, ponieważ niektórzy z ankietowanych podali więcej cech bazowego pojęcia, na przykład rozumieli DEMOKRACJĘ jednocześnie jako wolność i prawo wyboru.

jako demokratyczne *зачитане правата на гражданите* [poszanowanie praw obywateli]. Dla 5 osób demokratyczne jest, *когато народът, а не политиците, решава* [kiedy naród, a nie politycy, podejmuje decyzje], dla innych 5 osób demokratyczna jest *наличие на избори* [obecność wyborów] oraz *възможност за участие в тях* [możliwość udziału w nich]. Jednostkowo demokratyczne jest *гарантиране на правата на жените* [zapewnienie praw kobiet]. Demokratyczne są również *християнството, управлението на училищата, възможността за пътуване, повишаване на доходите* i др. [chrześcijaństwo, zarządzanie szkołami, możliwość podróżowania, podwyższanie dochodów i in.]. Odpowiedzi dowodzą, że respondenci uzależniają możliwość udziału w demokratycznych rządach od obecności wyborów i prawa do głosowania. W opinii ankietowanych obie sytuacje są demokratyczne, ale z sytuacji drugiej nie wynika pierwsza, czyli z bezpośredniego udziału w wyborach nie wynikają bezpośrednie rządy narodu.

Zadanie związane z dokończeniem zdania „Niedemokratyczne jest...” wykonało 36 osób, przy czym 10 z nich odpowiedziało, że niedemokratyczne jest odbieranie praw (zabranie głosu, wyboru), 10 innych respondentów zaznaczyło, że niedemokratyczne jest odbieranie wolności (słowa, mediów, działań), wprowadzanie ograniczeń (np. w ubiorze, w zachowaniu), nakładanie zakazów i cenzury. Dla 7 ankietowanych niedemokratyczne jest nadużycie władzy, a 5 osób było zdania, że niedemokratyczna jest obecna sytuacja w Bułgarii. Jedna osoba stwierdziła: *недемократична е самата демокрация – парадоксален в нея е факт, че 51% решава съдбата на останалите 49%* [niedemokratyczna jest sama demokracja – paradoksalny w niej jest fakt, że 51% decyduje o losie reszty 49%].

6. Koncept w świetle wybranych tekstów

W poszukiwaniu pełnego obrazu DEMOKRACJI przytoczono dodatkowo dane w postaci tekstów prasowych i publicystycznych oraz dane korpusowe. W pierwszej kolejności analizie poddano 200 tekstów medialnych, w których poświadczono użycie leksemu ‘demokracja’ i jego derywatów. Teksty reprezentują różne gatunki publicystyczne. Są wśród nich wiadomości, analizy, komentarze i opinie, które zostały opublikowane w latach 2016–2020 w gazetach (papierowych lub wydaniach internetowych) oraz na blogach, które wyróżniają się wysokim nakładem i mają znaczący wpływ na kształto-

wanie się bułgarskiej opinii społecznej. Są to takie publikatory, jak: *Новини, Капитал, Банкеръ, Биволъ, Площад Славейков, Факти, Dnevnik.bg, Mediapool.bg, News.bg, Terminal3.bg* i in.

Ogląd materiału pokazuje, że wyraz *демокрация* i jego derywaty mają bardzo szerokie zastosowanie w bułgarskiej przestrzeni medialnej. Wyrazy te wchodzą w skład nazw instytucji, komisji, komitetów, centrów, ruchów, partii, fundacji itp. Leksem *демокрация* został odnotowany w rozmaitych zwrotach, wyrażeniach i złożeniach, na przykład takich jak: *млада демокрация* ‘młoda demokracja’, *зората на демокрацията* ‘zorza, świt demokracji’, *пребход към демокрация* ‘przejście ku demokracji’, *политическа демокрация* ‘demokracja polityczna’, *либерална демокрация* ‘demokracja liberalna’, *фасадна демокрация* ‘demokracja fasadowa’, *работеща демокрация* ‘pracująca demokracja’, *псевдodemоkрация* ‘pseudodemokracja’ i itp.

W analizowanych tekstach ujawnia się przede wszystkim wyrazista bipolarność w rozumieniu pojęcia DEMOKRACJI. Tak jak w ankietach, tutaj również zaobserwować można dwa obrazy demokracji – idealnej (wyobrażonej, prawdziwej) i rzeczywistej (faktycznej, obecnie panującej). W bułgarskim dyskursie medialnym te dwa obrazy wzajemnie się przenikają. Bardzo często wyobrażenie o pierwszym typie demokracji pomaga zrozumieć wyobrażenie o drugim, ponieważ autorzy tekstów, opisując przejawy demokracji w jej wariancie bułgarskim, konfrontują je z obrazem „prawdziwej” demokracji, jakieś cechy uwidoczniają się bardziej wyraziście w wyniku tej konfrontacji, por.:

[7] ...*стремежът към законност е основна характеристика за всяка демокрация, но за жалост този стремеж не е толкова приложим в България.*

[...dążenie do praworządności jest podstawową charakterystyką każdej demokracji, niestety dążenie to nie jest zbyt zauważalne w Bułgarii.] (Капитал, 22 XI 2017).

Dopiero w związku z powyższym da się zrozumieć fakt, że w analizowanych tekstach najbardziej reprezentatywne jest postrzeganie demokracji jako formy rządów pozwalającej na ukrycie (zamaskowanie) negatywnych, antyspołecznych działań i zjawisk, na przykład takich jak obecność oligarchii, nadużycie władzy, populizm. Przykłady pokazują, że autorzy tekstów, posługując się słowem *демокрация* lub jego derywatami, mieli na myśli współczesną bułgarską rzeczywistość, por.:

[8] *В България управляващите мимикрират, че спазват демократичните норми, но всъщност с това прикриват олигархични интереси.*

[W Bułgarii rząd udaje, że szanuje normy demokratyczne, ale w rzeczywistości ukrywa interesy oligarchiczne.] (Биволъ, 19 VII 2018).

[9] *Демокрацията се използва от управляващите за собствена изгода.*

[Demokracja jest wykorzystywana przez rządzących dla własnej korzyści.] (Свободно слово, 27 VII 2018).

[10] *...политиците са популисти, облечени в дрехите на демокрацията.*

[...politycy to populiści ubrani w szaty demokracji.] (Гълов, 21 VIII 2018).

[11] *Демокрацията е идеологическо клише, с което се маскират истинските процеси.*

[Demokracja to ideologiczny frazes, który maskuje rzeczywiste procesy.] (Проданов, 10 IV 2018).

Niektóre teksty wprowadzają zespolenia atrybutywne typu: *фалшива демокрация* ‘fałszywa demokracja’, *показна демокрация* ‘demokracja ostentacyjna’, *полудемокрация*, ‘połowiczna demokracja’, *мека диктатура* ‘miękką dyktatura’⁷.

W znacznej części analizowanych tekstów (w około 15%) występuje rozumienie demokracji jako stanu (ustroju) społeczeństwa, który zapewnia prawa, praworządność, wolność, pluralizm i solidarność. Podobnie jak w pierwszej komentowanej grupie tekstów, tak i tutaj, obok pozytywnej afirmacji demokracji, znajdują się obserwacje na temat aktualnej sytuacji w kraju i pokazane zostają cechy, które stoją w sprzeczności z koncepcją demokracji, wśród nich w największej mierze korupcja, model oligarchiczny oraz anarchia światopoglądowa, por.:

[12] *Демокрация не може да има при корупция и обвързаност на институциите с бизнеса и престъпността, трябва да има правила. [...] Бизнесмени теса Мутри [...]. Полицайте престъпници, съдиите корумпирани. Каква демокрация?*

[Demokracja nie może istnieć w warunkach korupcji i przy powiązaniu instytucji z biznesem i ze światem przestępczym, muszą być zasady. [...] Biznesmeni to dresiarze [...]. Policjanci są przestępcami, sędziowie są skorumpowani. Jaka demokracja?] (Тошкова, 25 II 2016).

⁷ Nasuwa się tutaj popularne rozumienie demokracji Winstona Churchilla, według którego „jest to najgorsza forma rządów, z wyjątkiem wszystkich innych, jakie kiedykolwiek wypróbowano” (Churchill 1947).

[13] *Демокрацията олицетворява законността и правовата държава, каквато България не е. Плурализмът изключва античовешки схващания, а демокрацията си има закони.*

[Demokracja ucieleśnia praworządność i państwo prawa, którym Bułgaria nie jest. Pluralizm wyklucza antyludzkie przekonania, a demokracja ma swoje zasady.] (Глишев, 14 II 2018).

[14] *И така без върховенство на правото вече нямаме либерална демокрация. Лека-полека изчезват и свободата на словото, и правата на човека. Вместо разделение на властите разделението е на интереси между властите.*

[I tak bez zwierzchnictwa prawa nie mamy już liberalnej demokracji. Wolność słowa i prawa człowieka powoli zanikają. Zamiast podziału władzy obecny jest podział interesów między władzami.] (Капитал, 22 XI 2017).

W niektórych z badanych tekstów (9%) pojęcie DEMOKRACJI rozumiane jest przede wszystkim jako aktywność obywatelska, która wyraża się poprzez wysiłek i podejmowanie konkretnych inicjatyw, np.:

[15] *Демокрацията е отворила възможност да чуваме различни гласове и сами да изработваме позициите си. Но това изисква усилие. [...] Демокрацията не е нещо, което просто консумираме: ние я правим, защото в този тип уредба отговорност за обществото носи всеки от нас.*

[Demokracja otworzyła możliwość usłyszenia różnych głosów i sformułowania własnych stanowisk. Ale to wymaga wysiłku. [...] Demokracja nie jest czymś, co po prostu konsumujemy: my ją tworzymy, ponieważ w tego typu ustroju każdy z nas jest odpowiedzialny za społeczeństwo.] (Стойнев, 20 XII 2017).

W innej, podobnej pod względem liczebności grupie tekstów, demokracja rozumiana jest jako „specyficzny okres w Bułgarii” – okres po radykalnych przemianach politycznych, społecznych i gospodarczych w 1989 roku. Co ciekawe, obraz tego okresu nie jest jednolity, można powiedzieć, że składa się on z dwóch odrębnych kadrów. Pierwszy z nich to obraz początku tego okresu, któremu przypisuje się cechy o pozytywnej konotacji, takie jak „intelekt”, „finezja”, „rehabilitacja kultury bułgarskiej”. Z danych językowych wynika, że według autorów był to czas, kiedy „ludzie wykazywali zainteresowanie”, a „wydarzenia robiły na nich wrażenie”. Można powiedzieć, że początkowy okres demokracji w Bułgarii, widziany z dzisiejszego punktu widzenia, reprezentuje wyidealizowany obraz demokracji,

o czym świadczą takie wyrażenia, jak: *зората на демокрацията* ('świt demokracji'), *начало на демокрацията* ('początek demokracji') itp.:

[16] *В масовата култура липсва финес. Това е нормално – не може да се очаква от този тип култура да е особено фина, но в началото на демокрацията като че ли сетивата на публиката бяха по-изострени и тя долавяше по-интелигентните шеги. Сега се смее на по-дърварските смешки с битов оттенък.*

[W kulturze masowej brakuje finezji. To normalne – nie można oczekiwać, że ten rodzaj kultury będzie szczególnie wyrafinowany, ale w początkach demokracji zmysły odbiorców wydawały się wyostrzone i wyczuwali oni bardziej inteligentne dowcipy. Teraz śmieją się z grubo ciosanych żartów z przyziemnymi akcentami.] (Попов, 5 IV 2018).

W przeciwieństwie do początkowego okresu demokracji analizowane teksty pokazują bardzo odmienny obraz obecnego stanu demokracji, który charakteryzuje się „bezdusnością” i „obojętnością”, np.:

[17] *Демокрацията беше млада и новините имаха значение. Екологията беше на почит. На фона на днешното безразличие пред новините [...] Дали някой днес би напуснал работата или дома си, ако чуе за авария в земертърсната зона край дунавския бряг?*

[Demokracja była młoda, a wiadomości miały znaczenie. Ekologia była szanowana. Na tle dzisiejszej obojętności wobec wiadomości [...] Czy ktoś wyszedłby dziś z pracy lub domu, gdyby usłyszał o awarii w strefie trzęsienia ziemi nad brzegiem Dunaju?] (Глишев, 18 XII 2017).

[18] *Демокрацията е несигурна. Причината е летаргията на обществото, липсата на инициатива. Мечтаенето е състояние, не глагол. Мечтаенето е почвата на оная стабилност, която ни е залюляла така, че демокрацията ни е в постоянен пристъп на морска болест. У нас мечтаенето символизира именно отказа от действие, от мислене, от работа, от съпротива, от автентична надежда, която подтиква човека не към застой, а към активност.*

[Demokracja jest niepewna. Powodem jest letarg społeczny, brak inicjatywy. Marzenie to stan, a nie ruch. Marzenie jest podstawą tej stabilności, która tak nami wstrząsnęła, że nasza demokracja ma ciągły atak choroby morskiej. W naszym kraju marzenie symbolizuje właśnie odmowę działania, myślenia, pracy, oporu, autentycznej nadziei, która popycha człowieka nie do stagnacji, ale do działania.] (Спирова, 15 V 2018).

Pewna grupa tekstów (7%) ujawnia obraz demokracji ujętej w opozycji do komunizmu jako „nie-komunizm”. W tym rozumie-

niu demokracji istnieje również ważna sprzeczność. Polega ona na tym, że – z jednej strony – demokracja jest postrzegana jako „lepsz forma rządzenia”, jako „lepszy wybór”, z drugiej zaś strony współczesnej demokracji bułgarskiej (określanej też jako „złodziejska”) przeciwstawia się nostalgię za minionymi czasami jako lepszymi, bardziej sprawiedliwymi (pojawia się opinia, że *положителните елементи на комунизма са повече от добродетелите на демокрацията* [pozytywne elementy komunizmu są większe niż cnoty demokracji]). Ponadto stwierdza się słabość, „nieprzekonywalność” bułgarskiej formy demokracji ze względu na brak wyraźnego rozgraniczenia od poprzedzającej ją dyktatury, por.:

[19] *Преценката на периода 1944–1989 г. (де)градира от невежество към извращение, към фалшифициране на социалнополитическата картина. Преценка, според която положителните елементи в дебриите на комунистическото мракобесие са далеч по-малки от добродетелите на демокрацията, а негативните явления – присъщи в далеч по-голяма степен на демократичното ни настояще, отколкото на тоталитарното ни минало.*

[Ocena okresu 1944–1989 (de)graduје od ignorancji do perwersji, do fałszowania obrazu społeczno-politycznego. Ocena, że pozytywne elementy w głębi komunistycznego obskurantyzmu są znacznie większe niż cnoty demokracji, a negatywne zjawiska są o wiele bardziej właściwe naszej demokratycznej teraźniejszości niż naszej totalitarnej przeszłości.] (Бочев, 16 XI 2017).

[20] *Не капитализмът, а социализмът е напълно несъвместим с демокрацията. Колко още доказателства за тази проста истина са ви нужни?*

[Nie kapitalizm, ale socjalizm jest całkowicie nie do pogodzenia z demokracją. Ile jeszcze dowodów potwierdzających tę prostą prawdę jest wam potrzebnych?] (Лазарова, 1 XI /2017).

[21] *Изминалите близо 28 години от началото на прехода към демокрация и пазарна икономика не са донесли необходимата за успеха му ценностна промяна. По-скоро обратното – някои от основните характеристики на обществените отношения от периода на комунистическия режим са се запазили непокътнати.*

[Prawie 28 lat minionych od rozpoczęcia transformacji do demokracji i gospodarki rynkowej nie przyniosło potrzebnej do jej sukcesu zmiany w obrębie wartości. Wręcz przeciwnie, niektóre z głównych cech stosunków społecznych reżimu komunistycznego pozostały nienaruszone.] (Лазарова, 30 X 2017).

W grupie tekstów (6,5%) wyróżnia się jedna z ustalonych cech demokracji – wolność słowa – i wynikająca z niej świadomość ludzi. Teksty te zwykle wskazują, że „prawdziwa” demokracja nie może istnieć bez wolności słowa, co zakłada wolne media i niezależnych dziennikarzy, którzy są źródłem potrzebnych obywatelom informacji, na przykład:

[22] *Има пряка връзка между свободата на словото и качеството на демокрацията.*

[Istnieje bezpośredni związek między wolnością słowa a jakością demokracji.] (Имаил, 31 I 2018).

[23] *Един от стожерите на функциониращата демокрация са независими медиите.*

[Jednym z filarów funkcjonującej demokracji są niezależne media.] (Тодорова, 8 X 2017).

[24] *...не може да има нормално общество и работеща демокрация без независима журналистика.*

[...nie może być normalnego społeczeństwa i funkcjonującej demokracji bez niezależnego dziennikarstwa.] (Капитал, 18 V 2018).

W niektórych z badanych kontekstów (6%) poruszany jest niezwykle aktualny problem, a mianowicie siła mediów społecznościowych w kształtowaniu opinii publicznej. To pytanie ukazuje rozumienie tzw. demokracji cyfrowej jako niebezpiecznej. W tym kontekście pojawia się niezwykle ważne pytanie: czy współczesny obywatel jest informowany, czy manipulowany i czy może dokonać świadomego, inteligentnego wyboru? W tych tekstach demokracja jest przedstawiana jako „chaos informacji”, który nie czyni ludzi lepiej poinformowanymi, ale zmienia osoby myślące w grupy, które „na ślepo, a czasem nawet fanatycznie” popierają to, co lubią, nie dbając o to, czy jest to prawdą. Na podstawie takich rozważań autorzy formułują paradoksalny wniosek, że niekontrolowana „wolność cyfrowa” staje się niebezpieczna dla samej demokracji, np.:

[25] *Така например видяхме как чрез социалните медии и микро-таргетирането се налага предпочитан наратив за отделни събития и се поднася определена интерпретация на фактите. Тази нова форма на дигитална демокрация може да доведе до непредсказуеми последици в отворените общества. Както видяхме във Великобритания и САЩ, манипулирането на общественото мнение може да обърне избори и да разтърси драматично цели държави.*

[Na przykład widzieliśmy, jak poprzez media społecznościowe i mikro-targetowanie narzuca się preferowaną narrację na temat poszczególnych wydarzeń i przedstawia się pewną interpretację faktów. Ta nowa forma cyfrowej demokracji może mieć nieprzewidywalne konsekwencje w otwartych społeczeństwach. Jak widzieliśmy w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, manipulacja opinią publiczną może zmienić wybory i dramatycznie wstrząsnąć całymi krajami.] (Капитал, 29 VI 2018).

W 5% tekstów medialnych demokracja jest akceptowana jako „wartość”, „cywilizowany wybór”, „cel”, „dążenie”. Przykłady pokazują, że rozumienie pojęcia wykazuje pewne niuanse, ale zawarta w nich konotacja jest generalnie pozytywna, np.:

[26] *Защото за хора [...], които обичат конспиративните теории, ценности като либерализъм, свобода, демокрация, гражданско общество и правова държава са просто измишльотини.*

[Bo dla ludzi [...] kochających teorie spiskowe, wartości takie jak liberalizm, wolność, demokracja, społeczeństwo obywatelskie i rządy prawa to tylko wymysły.] (Андреев, 21 VIII 2018).

[27] *Демокрацията е цивилизационен избор. Преди 20 години – на 4 февруари 1997 г. [...] гражданите на България спечелиха своята битка за демокрация... Днес, 20 години по-късно, предстои нова битка – за да установим върховенството на правото. Отново сме в битка за демокрацията.*

[Demokracja to wybór cywilizacyjny. Przed 20 laty temu – 4 lutego 1997 r. obywatele Bułgarii wygrali walkę o demokrację... Dziś, 20 lat później, przed nami nowa bitwa – o ustanowienie rządów prawa. Znowu walczymy o demokrację.] (Отново сме в битка за демокрация, 4 II 2017).

[28] *...демокрацията е процес. Това е нещо, което се практикува всеки ден, за което се борим всеки ден, да го подобряваме непрекъснато.*

[...demokracja to proces. To jest coś, co praktykuje się na co dzień, o co codziennie walczysz, aby to stale ulepszać.] (Антонова, 11 I 2018).

W 4% kontekstów pojawiają się cechy, które stoją w opozycji do cech „prawdziwej” demokracji. Autorzy wyrażają w nich negatywny stosunek do demokracji w jej nowoczesnej wersji, ponieważ dopuszcza ona „rozpuszczenie”, „rozwiązłość”, „bezprawie”, zakłada też „bezwątkową wolność”. Z tego powodu dla części społeczeństwa demokracja kojarzy się z negatywnymi zjawiskami współczesności, uważa się nawet, że „ponosi [ona] winę za los ludu”, por.:

[29] *Модерната демокрация позволява и толерира всичко, не осъжда нищо, няма никакви етични или човешки граници.*

[Nowoczesna demokracja pozwala i toleruje wszystko, niczego nie potępia, nie ma granic etycznych ani ludzkich.] (Морфов, 15 X 2017).

[30] *Демокрацията крие големи опасности: давайки еднакъв шанс на всички, тя дава възможност на простаците и lumpените да излязат напред, тъй като те винаги са най-безскрупулни и най-напористи. Това се отнася особено за хората на властта.*

[Demokracja niesie ze sobą wielkie niebezpieczeństwa: dając wszystkim równe szanse, pozwala na awans prostaczków i lumpów, którzy zawsze są najbardziej pozbawieni skrupułów i asertywni. Dotyczy to zwłaszcza osób u władzy.] (Стаменов, 29 VII 2018).

[31] *...живеем в псевдо-демокрация. Псевдо е, защото всички мислят, че демокрацията е свобода.*

[...żyjemy w pseudodemokracji. To pseudo, bo wszyscy myślą, że demokracja to anarchia.] (Площад Славейков, 10 VII 2016).

W tych, a także w wielu już komentowanych i cytowanych powyżej tekstach, ukryta jest idea „wolności w określonych normach” (prawnych lub społecznie akceptowanych).

Dla kolejnych 4% kontekstów demokracja jest uosobieniem „dialogu” i „szacunku dla jednostki”, a ich brak wyklucza demokrację, por.:

[32] *...демокрацията е, когато равни сядат на масата и обсъждат, решават.*

[...demokracja jest wtedy, gdy równi sobie siedzą przy stole i dyskutują, decydują.] (La Tribune, 27 VII 2017).

[33] *В условия на демокрация диалогът е задължителен и той трябва да се генерира и от двете страни.*

[W demokracji dialog jest obowiązkowy i musi być generowany przez obie strony.] (Касимова, 5 XI 2016).

[34] *Демокрацията у нас не се получава, защото мнозина не умеят да изслушват околните и така се губи диалогът между тях.*

[Demokracja w naszym kraju nie działa, ponieważ wielu nie umie słuchać innych i dialog między nimi jest zatracony.] (Йосифов, Димитрова, 20 II 2018).

W niewielkiej grupie tekstów (3,5%) autorzy krytykują postrzeganie przez niektórych Bułgarów demokracji jako „danej”, jako „czegoś ‘do skonsumowania’”. Takiemu poglądowi przeciwstawia się rozu-

mienie demokracji jako „funkcjonującego społeczeństwa obywatelskiego”, jako wartości, o którą każdy musi walczyć, por.:

[35] *Смятам, че имаме съвсем грешно схващане какво е демокрация, какво е свободно общество... Това, което дефинира свободата, е акумулацията на съпротива на всеки един гражданин. Това за мен е най-добрата дефиниция как се създава свобода – свободата не е нещо, което е дадено от държавата или от конституцията, а е нещо, което трябва да се извоюва.*

[Myślę, że zupełnie źle rozumiemy, czym jest demokracja, czym jest wolne społeczeństwo... Wolność definiuje nagromadzenie oporu każdego obywatela. Dla mnie to najlepsza definicja tego, jak tworzy się wolność – wolność nie jest czymś, co daje państwo czy konstytucja, ale jest czymś, co trzeba wywalczyć.] (Троянов, Ганев, 28 IX 2016).

[36] *Основната тъкан на всяка работеща демокрация, на всяка развита държава е именно силното и активно гражданско общество, изградено от будни, критични, целеустремени граждани.*

[Główną tkanką każdej funkcjonującej demokracji w każdym rozwiniętym kraju jest właśnie silne i aktywne społeczeństwo obywatelskie, zbudowane przez czujnych, krytycznych i dążących do swoich celów obywateli.] (Исмаил, 26 VII 2018).

Według autorów 2,5% tekstów medialnych demokracja jest synonimem „głosu większości”. Niektórzy autorzy widzą w tej cesze demokracji „ukryty totalitaryzm”, ponieważ uważają, że opinia większości nie zawsze jest wystarczająco kompetentna i użyteczna dla całego społeczeństwa, por.:

[37] *Според нашенския политически минимализъм, демокрация означава диктат на мнозинството над малцинството.*

[Według naszego minimalizmu politycznego demokracja oznacza dyktat większości nad mniejszością.] (Дичев, 20 XII 2017).

Dla autorów kolejnych 2,5% tekstów demokracja jest tak naprawdę tożsama z gospodarką rynkową. Wśród nich są tacy, dla których demokracja to bardziej „zarządzanie rynkiem” niż idealistyczne rządzenie ludźmi, są również tacy, którym funkcjonująca demokracja kojarzy się ze wzrostem gospodarczym, por.:

[38] *Демокрацията е единствено политическо съответствие на пазарното участие, а не на светлите принципи за управление на народа.*

[Demokracja to tylko polityczny odpowiednik uczestniczenia w rynku, a nie szlachetnych zasad rządzenia narodem.] (Банкеръ, 11 VIII 2017).

Dobitne, choć w bardzo niewielkiej liczbie tekstów (2%), jest rozumienie demokracji jako czegoś, co wyklucza populizm i nacjonalizm, por.:

[39] *Демокрацията е ценност, в която популизмът и национализмът нямат място. Те я застрашават. Популизмът и национализмът, които са симптом на обществени размествания и социо-икономически процеси, резултат от кризата от 2008 г., поставят под въпрос демокрацията изобщо.*

[Demokracja to wartość, w której nie ma miejsca na populizm i nacjonalizm. One jej zagrażają. Populizm i nacjonalizm, będące przejawem rozpadu więzi społecznych i procesów społeczno-gospodarczych wynikających z kryzysu z 2008 r., stawiają pod znakiem zapytania demokrację w ogóle.] (Генова, 7 VI 2018).

Dokonana analiza tekstów utwierdza w przekonaniu, że leksem *демокрация* i wyrazy od niego pochodne mają bardzo namacalną obecność w bułgarskiej przestrzeni medialnej. Pokazują one pewne podwójne spojrzenie na pojęcie DEMOKRACJI – na demokrację idealną (wyobrażoną, prawdziwą) i demokrację realną (faktyczną), które są ze sobą powiązane, i jeden typ demokracji pomaga – poprzez porównanie – zrozumieć drugi typ. W badanych tekstach medialnych demokracja wchodzi w kompleksy i kolekcje⁸ z pojęciami takimi jak: PRAWA, PRAWORZĄDNOŚĆ, WOLNOŚĆ i SOLIDARNOŚĆ. Wielu autorów jest przekonanych o tym, że demokracja jest nie tylko z góry założona, ale także gwarantowana przez aktywność obywatelską, a wolność mediów, niezależne dziennikarstwo, świadomość publiczna i gospodarka rynkowa są ważnymi jej cechami. Charakterystyczną cechą bułgarskiego rozumienia pojęcia DEMOKRACJI jest jego utożsamienie z okresem po przemianach 1989 roku. Obraz tego okresu jest niejednoznaczny – wyrażenia językowe w odniesieniu do wczesnych lat mają pozytywną konotację uwidocznioną wyrazami typu: *зората на демокрацията* ‘świt demokracji’, *интелектуалност* ‘intelektualizm’, *финес* ‘finezja’, *реабилитация на културата* ‘rehabilitacja kultury’ itp. Negatywne cechy przypisuje się teraźniejszości. Są one artykułowane poprzez wyrażenia takie jak: *мимикрия* ‘mimikra’, *апатия* ‘apatia’, *безразличие* ‘obojętność’, *разврат* ‘rozpusta’, *разпуснатост* ‘rozwiązłość’, *безправие* ‘bezprawie’, *анархия* ‘anarchia’. Dyktatura i komunizm są postrzegane jako przeciwieństwo demokracji, choć w tym okresie bułgarskiej historii do myśle-

⁸ Terminy w rozumieniu J. Bartmińskiego (Bartmiński 1990).

nia o nich wkłada się nostalgia na tle obecnej praktyki demokracji. W badanych tekstach pojawia się pewien niuans w obrazie demokracji, przejawiający się w wyrażeniach zawierających przymiotniki o treści wartościującej – pozytywnie (*работеща демокрация* ‘demokracja pracująca’, *либерална демокрация* ‘demokracja liberalna’) lub negatywnie (*фалишива демокрация* ‘demokracja fałszywa’, *показна демокрация* ‘demokracja ostentacyjna’, *полудемокрация* ‘połowiczna demokracja’) itd. W aspekcie aksjologicznym demokracja (prawdziwa) nadal jest jednoznacznie uznawana za wartość („wybór cywilizacyjny”, „cel”, „dążenie”), która jednak nie jest dana raz na zawsze, ale o którą należy „walczyć”, należy na nią „zasłużyć”, ją „osiągnąć” i której trzeba „bronić”.

W dużej mierze wnioski wynikające z analizy tekstów medialnych są potwierdzone przez dane zaczerpnięte z Bułgarskiego Korpusu Narodowego (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>). Z losowo wybranych 100 kontekstów wyraźnie wynika, że pojęcie DEMOKRACJI wchodzi w kolekcje i kompleksy najczęściej z pojęciami, takimi jak: WOLNOŚĆ, PRAWA CZŁOWIEKA i PRAWORZĄDNOŚĆ, również z pojęciami BEZPIECZEŃSTWO, RÓWNOŚĆ, STABILNOŚĆ i PROSPERITA. W opozycji do pojęcia DEMOKRACJI stawiane są TOTALITARYZM i ANARCHIA. Różne połączenia o charakterze atrybutywnym (wiele z nich zawiera metaforę) wskazują na jakąś immanentną cechę demokracji, np.:

- specyfikę narodową (*израелска демокрация* ‘demokracja izraelska’, *швейцарски модел* ‘model szwajcarski’, *наша българска демокрация* ‘nasza bułgarska demokracja’, *суверенна (руска) демокрация* ‘suwerenna (rosyjska) demokracja’);
- sposób funkcjonowania (zasadę przedstawicielstwa) (*непряка демокрация* ‘demokracja pośrednia’, *пряка демокрация* ‘demokracja bezpośrednia’, *митингова демокрация* ‘demokracja wiecowa’);
- fazę rozwoju (*проходяща демокрация* ‘demokracja raczkująca’, *утвърдена класическа демокрация* ‘utrwalona demokracja klasyczna’, *модерна демокрация* ‘nowoczesna demokracja’);
- rzeczywiste jej przejawy (*изкривена демокрация* ‘wypaczona demokracja’, *фалишива демокрация* ‘zafałszowana demokracja’, *фасадна демокрация* ‘demokracja fasadowa’);
- odniesienie do sfery społeczno-politycznej (*либерална демокрация* ‘demokracja liberalna’, *либерално-комунистическа*

демокрация ‘demokracja liberalno-komunistyczna’, *социална демокрация* ‘demokracja socjalna’).

W niektórych z badanych kontekstów wskazano na wzór „prawdziwej” demokracji uwidoczniony w konkretnym państwie lub na konkretnym obszarze geograficznym, por.: *утвърдена демокрация като Дания* [utrwalona demokracja, jak Dania], *люлки на съвременната демокрация т. е. страните от Европейския съюз* [kolebki współczesnej demokracji, czyli państw członkowskich Unii Europejskiej].

Znamiennie jest, że z analizy bułgarskich danych korpusowych wynika wiele podobieństw z ustaleniami na temat pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim w świetle danych tekstowych (zob. Grzeszczak 2015: 97–101).

7. Syntetyczna definicja kognitywna DEMOKRACJI (na podstawie wszystkich typów danych)

Analiza danych słownikowych (S), ankietowych (A) oraz tekstów medialnych i korpusowych (T) pozwala na zaproponowanie syntetycznej definicji kognitywnej badanego konceptu. Według niej DEMOKRACJA, określana we współczesnym języku bułgarskim wyrazem *демокрация*, a w przeszłości również wyrazami *демократия*, *димократия*, *народоуправление* i *народовластие*, to:

I Forma rządów (S, A) / ustrój polityczny państwa (S, A) / „symbol” (A)

- [1] kojarzona najczęściej z takimi pojęciami, jak: WOLNOŚĆ (S, A), PRAWA CZŁOWIEKA (A), RÓWNOŚĆ (S, A), RZĄDY LUDU (A), PRAWORZĄDNOŚĆ (A), ODPOWIEDZIALNOŚĆ (A), OBOWIĄZKI (A), GOSPODARKA RYNKOWA (T);
- [2] utożsamiana (dawniej) z republiką (S) oraz
- [3] (obecnie) z okresem w Bułgarii po 1989 roku;
- [4] rozumiana (dawniej) jako suwerenne, samodzielne sprawowanie władzy (S);
- [5] występująca czasem w synonimii z liberalizmem (czyli z wolnością w zachowaniu naruszającą ogólnie przyjęte normy i moralność) oraz (bardzo rzadko) z ateizmem (S);
- [6] stawiana w opozycji do innych form rządów – w Bułgarii przede wszystkim (w bliskiej przeszłości) do monarchii (S) i (obecnie) do komunizmu, totalitaryzmu i dyktatury (T);

- [7] w której podmiotem sprawowania władzy jest naród (S), rozumiany jako ogół mieszkańców danego kraju (S) lub (dawniej) jego część, najczęściej podstawowa masa ludności (lud) w przeciwieństwie do bogatych lub rządzących (S) lub (historycznie) także określona klasa (np. burżuazja – *буржоазна демокрация* ‘demokracja burżuazyjna’, klasa robocza – *народна демокрация* ‘demokracja ludowa’) (S) lub określona grupa zawodowa (np. wojskowi – *военна демокрация* ‘demokracja wojenna’) (S);
- [8] w której każdy ma prawo i możliwość współudziału w rządzeniu państwem –
- [9] bezpośrednio (*пряка демокрация* ‘demokracja bezpośrednia’), pośrednio (poprzez przedstawicieli – *непряка демокрация* ‘demokracja pośrednia / przedstawicielka’) (S) lub poprzez udział w masowych zgromadzeniach (*митингова демокрация* ‘demokracja wiecowa’) (T);
- [10] zakłada obecność parlamentu jako miejsca podejmowania decyzji dotyczących rządzenia.
- [11] Cechami demokracji – **w aspekcie społecznym** – są:
- [11.1] zagwarantowane prawa obywatelskie (prawo wyboru, prawo do wiedzy, prawo do edukacji, prawo do sprawiedliwego procesu sądowego) (A);
- [11.2] zapewniona wolność (wolność wyboru osobistego, wolność słowa, wolność mediów (T), wolność wyboru, wolność postępowania (A) oraz
- [11.3] równość (równość wobec prawa, równe szanse) (S, A), a także
- [11.4] powszechność (S);
- [12] zakłada też takie cechy, jak: dialog i szacunek dla jednostki, funkcjonujące społeczeństwo obywatelskie (T), praworządność, porządek społeczny (A),
- [13] wyklucza korupcję (A), bezduszność, obojętność, rozpustę, rozwiązłość, bezprawie, bezwarunkową wolność, nacjonalizm, populizm, anarchię (T).
- [14] Demokracja istnieje w różnych odmianach pod względem:
- jakości („wyższa” vs „niższa” forma demokracji) (S);
 - zgodności z ideałem („prawdziwa”, idealna vs faktyczna, rzeczywista) (S, A, T);
 - fazy rozwoju: *проходяща / зряла / утвърдена / полудемокрация* [demokracja raczkująca / dojrzała / utrwalona, połowiczna demokracja] (T);

- odniesienia do sfery społeczno-politycznej: *либерална / либерално-комунистическа / социална демокрация* [demokracja liberalna / liberalno-komunistyczna / socjalna] (T);
 - udziału współczesnych technologii: *цифрова демокрация* ‘demokracja cyfrowa’.
- [15] Może być powiązana z konkretnym obszarem geograficznym (S, T): *атинска / френска / английска / израелска / руска / швейцарски модел / западна демокрация* [demokracja ateńska / francuska / angielska / izraelska / rosyjska, model szwajcarski (demokracji), demokracje zachodnie].
- [16] Podlega wartościowaniu – wobec tego rozróżniana jest, z jednej strony:
- [16.1] *истинска / образцова / работеща / утвърдена / зряла демокрация* [demokracja prawdziwa / modelowa / wzorowa / prasicująca / utrwalona / dojrzała], z drugiej zaś:
- [16.2] *изкривена, фалшива, фасадна, опасна, проходяща, псевдо-, лъже- демокрация* [demokracja wypaczona / zafałszowana / fasadowa / niebezpieczna / raczkująca / pseudo- / łże-demokracja].
- [17] Stanowi wartość (*цивилизационен избор* ‘wybór cywilizacyjny’, *цел* ‘cel’, *стремеж* ‘dążenie’) (T), dlatego
- [18] wymaga aktywności obywateli, celem jej ochrony i obrony,
- [19] (czasem) trzeba o nią walczyć (T).

II Konkretne państwo, które posiada ww. cechy.

III Forma organizacji innej niż państwo, np. grupy ludzi,

[1] zapewniająca [1.1] równe prawa i [1.2] wolność przy rządzeniu grupą (S).

IV. Część społeczeństwa

[1] obejmująca ludzi, którzy [1.1] uznają (wyznają, przestrzegają) zasady demokracji, czyli popierają rządy demokratyczne, [1.2] bronią praw i swobód innych lub

[2] obejmująca twórców, mających [2.1] naród (lud) jako obiekt swojej twórczości (S).

8. Profilowanie pojęcia DEMOKRACJI w bułgarskich dyskursach publicznych

Przedstawiona powyżej uogólniona syntetyczna definicja pojęcia DEMOKRACJI, oparta na trzech typach danych (systemowych, ankietowych i tekstowych), odzwierciedla bułgarskie bazowe wyobrażenie jego istoty. Bliższe przyjrzenie się bułgarskiemu dyskursowi publicznemu tworzonemu przez osoby lub instytucje i prezentowanemu w bułgarskiej przestrzeni medialnej pokazuje pewne różnice w zakresie akcentowania tej czy innej cechy tego pojęcia. Różne akcenty ujawniają różne profile badanego pojęcia, które prezentujemy w tej części artykułu. Są one wynikiem analizy znanej z innych podobnych badań, określanej jako profilowanie⁹. Przedmiotem analizy są publikacje z bułgarskiego dyskursu medialnego. Są to teksty publicystyczne, komentarze i analizy polityczne publikowane w bułgarskich periodykach (elektronicznych i drukowanych), które prezentują przede wszystkim tzw. „prasę jakościową”, natomiast nie zostały uwzględniony tzw. tabloidy zwane także „żółtą prasą”¹⁰.

Z punktu widzenia reprezentowanej platformy ideologicznej dyskurs bułgarskich mediów publicznych można podzielić na dwa główne nurty: **konserwatywny** i **liberalny**. Do dyskursu konserwatywnego można zaliczyć także publikacje przedstawiające światopogląd chrześcijański (prawosławny), a także określające się jako patriotyczne lub nacjonalistyczne. Wśród przebadanych przez nas publikacji do grupy konserwatywnych mediów można zakwalifikować *Pogled info*, *E-vestnik* i *Glasove*. Dyskurs liberalny reprezentowany jest przez media, w których pojawiają się teksty wyrażające przywiązanie do demokracji liberalnej, orientację proeuropejską oraz bardziej liberalne podejście do spraw o dużym znaczeniu społecznym (np. aborcja, eutanazja, edukacja religijna itp.). Do tego dyskursu można również odnieść publikacje w wydawnictwach ruchów i organizacji feministycznych. W perspektywie niniejszego opracowania

⁹ Zob. np. profilowanie takich pojęć, jak RÓWNOŚĆ (Bartmiński, Żuk 2009), ODPOWIEDZIALNOŚĆ (Bartmiński, Grzeszczak 2010), DEMOKRACJA (Grzeszczak 2015), WOLNOŚĆ (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2019); szczegółowe informacje na temat koncepcji profilowania zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020.

¹⁰ Tutaj dzielimy opinie wyrażone w niektórych opracowaniach o najważniejszej roli prasy jakościowej w kształtowaniu opinii publicznej. O tym, a także bardziej szczegółowo o cechach dystynktywnych prasy jakościowej i „żółtej” zob. Mirocha (2021: 55–56).

jako liberalne określono następujące wydawnictwa: *Капитал*, *Дневник.bg* i *Mediapool.bg*.

Interesujące w Bułgarii jest miejsce dyskursu, w którym wyrażane są poglądy działaczy i organizacji politycznych określających się jako socjalistyczne (socjaldemokratyczne) oraz jako część europejskiej i światowej lewicy¹. Wbrew oczekiwaniom dyskurs ten, widoczny przede wszystkim w wydawnictwach Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (gazeta „Дума”, magazyn „Ново време”, portal www.bsp.bg), pod wieloma względami zbliża się do konserwatywnej platformy ideologicznej, m.in. poprzez często wyrażany eurosceptycyzm i krytyczny stosunek do Unii Europejskiej, też poprzez negatywny stosunek do Konwencji Stambulskiej oraz poprzez przychylne stanowisko wobec edukacji religijnej².

W grupie mediów konserwatywnych demokracja występuje często w kontekstach, w których można wyróżnić kilka cech omawianego pojęcia. W znacznej części tych kontekstów panuje swoisty „demokratyczny pesymizm”. Widać to poprzez rozróżnienie między prawdziwą (idealną) a rzeczywistą (realną) demokracją, przy tym demokracja jednoznacznie przedstawiana jest jako „abstrakcja”, „idea”, por.:

[40] *Демокрацията е абстракция, идеален модел, сферичен кон във вакуум.*

[Demokracja to abstrakcja, idealny model, kulisty kon w próżni.] (Гласове, 11 IX 2021).

Ta sugestia uwidacznia ideę, że demokracja (rzeczywista) jest czymś „formalnym”, nawet „fasadą”, „imitacją”, por.:

¹ Zob. *Statut Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (BSP)* (<https://bsp.bg/files/attachments/2018/10/02/823340730aaf037576255313c87408f7.pdf>, dostęp: 15 X 2021). Zob. także wypowiedź Sergeja Staniszeva, byłego przewodniczącego BSP i aktualnego prezydenta Partii Europejskich Socjalistów: „Защо [БСП – P.S., G.P.] не беше припозната като алтернатива? Според мен отговорът е, че ние играхме на чужд терен – състезание по традиционализъм и патриотизъм с популистски партии. Вместо да развием солидна лява политика...” [Dlaczego (BSP – P.S., G.P.) nie została uznana za alternatywę? Dla mnie odpowiedź jest taka, że graliśmy na obcym terenie – prześcigaliśmy się w tradycjonalizmie i patriotyzmie z partiami populistycznymi. Zamiast rozwijać solidną lewicową politykę...] (Станишев, 16 X 2021).

² Jednym z możliwych objaśnień jest historyczna, niezmienna w czasie i wielokrotnie deklarowana prorosyjska orientacja tej partii – niezależnie od sytuacji politycznej w Rosji i prowadzonej przez nią polityki.

[41] *Опитът показва, че сега демокрацията е само форма, а не реалност.*

[Doświadczenie pokazuje, że demokracja jest teraz tylko formą, a nie rzeczywistością.] (Мейсан, 20 IX 2021).

W prasie konserwatywnej demokracja jest przedstawiana jako zjawisko podlegające procesowi upadku, atrofii, śmierci, walki o przetrwanie, por.:

[42] *Показателно е, че днес атрофията и загиването на демокрацията са темата, която най-много занимава политолозите.*

[Znamienne jest, że dziś atrofia i upadek demokracji to tematy, które najbardziej niepokoją politologów.] (Кръстев, Холмс, 20 IX 2021).

[43] *Обществената вяра в демокрацията се топи, традиционните политически партии се разпадат или са изтласквани от аморфни политически движения и популисти със здрава ръка, което поставя под въпрос самото оцеляване на демокрацията.*

[Topnieje wiara społeczna w demokrację, tradycyjne partie polityczne rozpadają się lub są wypychane przez amorficzne ruchy polityczne i populistów z silną ręką, co stawia pod znakiem zapytania samo przetrwanie demokracji.] (Кръстев, Холмс, 20 IX 2021).

W badanych kontekstach dyskursu konserwatywnego DEMOKRACJĘ często stawia się obok WOLNOŚCI, co podkreśla trwałe związki i zależność między tymi dwoma pojęciami, a także wynikające z tego prawa, wybór i dialog. Jednocześnie często wskazuje się na zjawiska, które są w konflikcie z demokracją i wolnością, m.in. na działania autorytarne, por.:

[44] *Би било пълна глупост напредналите демокрации в света да спрат да подкрепят стремежа към свобода и демокрация в авторитарни и разкъсани от войната страни.*

[Byłoby całkowitym nonsensem, gdyby zaawansowane demokracje świata przestały wspierać dążenie do wolności i demokracji w krajach autorytarnych i rozdartych wojną.] (Расмусен, 20 IX 2021).

[45] *Страната сама пожертва своята репутация, до степен да загуби ореола си на носiciel на свобода и демокрация.*

[Kraj sam poświęcił swoją reputację do tego stopnia, że stracił aureolę wolności i demokracji.] (Георгиев, 11 IX 2021).

[46] *Демокрацията не изисква пълно равенство, тя изисква хората от различни хоризонти да се срещат, да се сблъскват в ежедневи-*

то си, защото именно така се научаваме да преговаряме и да живеем с нашите различия.

[Demokracja nie wymaga pełnej równości, wymaga spotkania ludzi z różnych horyzontów, zmierzenia się ze sobą na co dzień, bo tak uczymy się negocjować i żyć z naszymi różnicami.] (Гласове, 6 IV 2022).

Interesujące w tej grupie są przypadki, w których kreuje się ideę, że demokracja jest formą rządów, którą „można ustanowić siłą”, ale tylko w przypadkach, gdy jest zagrożona przez reżimy autorytarne, por.:

[47] *Войните за демокрация трябва да продължат. [...] Нещо повече, в своята статия Андерс Фог Расмусен смята, че заключението за недопустимостта на налагането на демокрацията чрез военни и други средства за демокрация по света е не само фундаментално погрешно, но и изключително вредно.*

[Wojny o demokrację muszą być kontynuowane. [...] Co więcej, w swoim artykule Anders Fogh Rasmussen uważa, że wniosek o niedopuszczalności narzucania demokracji za pomocą środków militarnych i innych środków demokracji na świecie jest nie tylko z gruntu błędny, ale także niezwykle szkodliwy.] (Расмусен, 20 IX 2021).

W dyskursie liberalnym demokrację najczęściej odnajdujemy w otoczeniu przymiotników takich jak: *парламентарен* ‘parlamentarny’, *либерален* ‘liberalny’ i *стабилен* ‘stabilny’, a sama demokracja rozumiana jest jako *прозрачност* ‘przejrzystość’, *върховенство на закона* ‘rządy prawa’, *свобода* ‘wolność’, *равенство* ‘równość’ i *справедливост* ‘sprawiedliwość’, por.:

[48] *Тайното да става явно пред очите на всички – това е едно от важните предимства на парламентарната демокрация.*

[To, co tajne, upublicznić – to jest jedna z ważnych zalet demokracji parlamentarnej.] (Dnevnik.bg, 20 IX 2021).

[49] *Дълги политически кризи може да не са голям проблем в една страна, където има стабилна демокрация, т.е. власт на закона и икономическа свобода с установени норми.*

[Przedłużające się kryzysy polityczne mogą nie być dużym problemem w kraju, w którym panuje stabilna demokracja, czyli praworządność i wolność gospodarcza z ustalonymi normami.] (Dnevnik.bg, 21 IX 2021).

[50] *Те настояват за равенство, справедливост и демокрация.*

[Oni wymagają równości, sprawiedliwości i demokracji.] (Mediapool.bg, 21 IX 2021).

W tekstach dyskursu liberalnego (jak i konserwatywnego) demokrację przeciwstawia się autorytaryzmowi, władzy absolutnej oraz „klanowej organizacji władzy”, afirmując ideę, że miejscem i źródłem demokracji jest parlament, por.:

[51] *Това е и смисълът на парламентарната многопартийна демокрация и парламентарния контрол. Да няма абсолютна власт.*

[Taki jest właśnie sens parlamentarnej demokracji wielopartyjnej i kontroli parlamentarnej. Żeby nie było władzy absolutnej.] (Dnevnik.bg, 21 IX 2021).

[52] *Няма демокрация там, където има кланова вярност. Тук се обединяваме около цели, идеи, принципи.*

[Nie ma demokracji tam, gdzie jest lojalność klanowa. Tutaj jednoczymy się wokół celów, idei, zasad.] (Mediapool.bg, 21 IX 2021).

Co ciekawe, w mediach proliberalnych demokrację odnajdujemy także w kontekście wyrazów „przedstawienie” (w znaczeniu ‘pozory, udawanie’) i „populizm”, ale użyte są one, żeby odróżnić demokrację parlamentarną, przedstawicielską od populizmu i autorytaryzmu postrzeganych jako niedemokratyczne, jako zagrożenie dla demokracji, por.:

[53] *По думите му трябва да се избере между представителна демокрация и представление.*

[Według niego trzeba wybierać między demokracją przedstawicielską a przedstawieniem.] (Иванов, 21 IX 2021).

[54] *...радикалният популизъм е заплаха за представителната демокрация.*

[...radyczny populizm jest zagrożeniem dla demokracji przedstawicielskiej.] (Лозанов, 21 IX 2021).

Na pytanie, czy jest możliwe i uzasadnione narzucanie demokracji siłą, liberalne media dają odpowiedź negatywną, por.:

[55] *Той(папата) разкритикува 20-годишната война на Запада в Афганистан, определяйки я като опит на аутсайдер да наложи демокрация в тази страна.*

[On (papież) skrytykował 20-letnią wojnę Zachodu w Afganistanie, opisując ją jako próbę narzucenia demokracji w kraju przez outsidera.] (Mediapool.bg, 21 IX 2021).

[56] *Никой сериозен анализатор не вярваше, че на афганистанското общество би могло да му се наложи либерална демокрация отвън.*

[Żaden poważny analityk nie wierzył, że społeczeństwu afgańskiemu można narzucić liberalną demokrację z zewnątrz.] (Йовчев, 21 IX 2021).

Reasumując, dyskurs konserwatywny implikuje pewien pesymizm w stosunku do pojęcia DEMOKRACJI, widoczny poprzez różnicowanie między „prawdziwą” (idealną) a rzeczywistą (realną) demokracją, przy czym „prawdziwa” demokracja jest jednoznacznie przedstawiana jako abstrakcja, nieosiągalny ideał, z kolei demokracja rzeczywista jako coś formalnego, jako „fasada” i „imitacja”. Do tego demokracja jest przedstawiana jako zjawisko będące w procesie upadku, atrofii, śmierci i walki o przetrwanie.

Demokrację najczęściej stawiano w kolekcji z wolnością, a także razem z prawami, wyborem i dialogiem. Jednocześnie często wskazywano na zjawiska, które są w konflikcie z demokracją i wolnością, m.in. działania autorytarne. Zdarza się, że demokracja jest rozumiana jako forma rządów, którą można ustanowić siłą (jednak tylko w przypadkach, gdy jest ona zagrożona przez reżimy autorytarne).

W dyskursie liberalnym demokrację najczęściej odnajduje się w otoczeniu przymiotników *парламентарен* ‘parlamentarny’, *либерален* ‘liberalny’ i *стабилен* ‘stabilny’, a sama demokracja rozumiana jest jako *прозрачност* ‘przejrzystość’, *върховенство на закона* ‘rządy prawa’, *свобода* ‘wolność’, *равенство* ‘równość’ i *справедливост* ‘sprawiedliwość’. Tutaj demokracja również przeciwstawiana jest autorytaryzmowi, władzy absolutnej i „klanowej organizacji władzy”, a parlament jest wskazywany jako miejsce i źródło demokracji. Na pytanie, czy jest możliwe i uzasadnione narzucanie demokracji siłą, liberalne media formułują odpowiedź negatywną.

9. Podsumowanie

Analiza trzech typów danych (także z uwzględnieniem niektórych faktów w aspekcie diachronicznym) pokazuje, że pojęcie DEMOKRACJI w rozumieniu bułgarskim ma bardzo bogatą treść. Obejmuje ono różne cechy skupione wokół kilku głównych aspektów: ontologicznego, politycznego, społecznego i aksjologicznego.

Z analizy wynika, że pojęcie DEMOKRACJI stanowi od dawna część bułgarskiego systemu wartości (od okresu „odrodzenia narodowego”). Jego treść była w kolejnych okresach stopniowo wzbogacana

o nowe cechy, przy czym każda epoka historyczna odcisnęła na nim pewien ślad.

Różnego rodzaju dane potwierdzają, że we współczesnej rzeczywistości demokracja rozumiana jest przede wszystkim jako forma rządów lub ustrój polityczny państwa. Demokracja jest ściśle zespolona z innymi pojęciami-wartościami, takimi jak: WOLNOŚĆ, PRAWA CZŁOWIEKA, RÓWNOŚĆ, RZĄDY PRAWA, też ODPOWIEDZIALNOŚĆ i OBOWIĄZEK. Demokrację stawia się w opozycji do innych form rządów, przede wszystkim do monarchii. W rozumieniu bułgarskim demokratyczna struktura państwa zapewnia różne prawa i wolności, ale także zakłada dialog i szacunek dla innych, „porządek publiczny” i aktywność obywatelską. Jednocześnie demokracja wyklucza zjawiska takie jak: korupcja, anarchia, nacjonalizm, populizm, a także „rozpusta” i „bezduśność”, które w rzeczywistości ją erodują i osłabiają.

Analiza pokazała, że Bułgarzy wyraźnie odróżniają „prawdziwą” demokrację, czyli demokrację rozumianą jako ideał, „marzenie”, od jej rzeczywistej, faktycznej formy czy manifestacji. Pod tym względem dane językowe (głównie ankietowe i tekstowe) wyraźnie pokazują krytycyzm wobec istniejącej w kraju formy demokracji, którą użytkownicy języka określają jako „fałszywą”, „fasadową” lub „pseudodemokrację”. Dane językowe potwierdzają jednak, że dla Bułgarów demokracja jest ważną częścią ich systemu wartości – określają ją jako „cel”, „dążenie”, „wartość”, także jako coś, o co muszą walczyć, co wymaga obrony i ochrony. Profile pojęcia w różnych typach dyskursu nie wykazują dużej różnicy i generalnie są zgodne z głównymi cechami bazowego wyobrażenia. Jako ogólny wniosek nasuwa się stwierdzenie, że bułgarski językowy obraz DEMOKRACJI, choć zawiera pewne specyficzne cechy narodowe, jest treściowo bliski rozumieniu tego samego pojęcia w innych językach słowiańskich (por. np. Grzeszczak 2015).

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”* (10 VI 2009), „Etnolingwistyka” 21, s. 341–342.
- Bartmiński Jerzy, 1990, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 109–127.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*,

- red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 279–308.
- Bartmiński Jerzy, 2017, *Wolność i solidarność w obrazie świata Polaków*, [w:] *Wolność i solidarność w języku i kulturze*, red. Aneta i Zenon Licowie, Gdańsk, s. 23–41.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2010, *ODPOWIEDZIALNOŚĆ w sieci semantycznej języka polskiego (między obiektywizmem relacji prawnych a subiektywnym poczuciem obowiązku)*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 227–248.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2019, *WOLNOŚĆ w polskiej lingwakulturze*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 181–244.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka” 21, s. 47–67.
- Churchill Winston, 1947, *Reč pred Kamarata na obštinite*; <https://bg.wikiquote.org/wiki>.
- Dahl Robert A., [1993] 2000, *O demokracji*, tłum. Marcin Król, Kraków.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989–2009)*, Lublin.
- Mirocha Piotr, 2021, *Pojęcie EUROPY w chorwackich i serbskich dyskursach medialnych po 2007 roku (rozprawa doktorska)*, Kraków.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.
- Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2019a, *Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim (uwagi wstępne)*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 235–244.
- Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2019b, *Езиковата картина на понятието ДЕМОКРАЦИЯ в българския медиен дискурс*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjoserfery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 235–250.
- Sotirov Petar, Padareva-Ilieva Gergana, 2022, *Pojęcie demokracji w bułgarskiej tradycji leksykograficznej*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 4: *Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żwyicka, Lublin, s. 151–161.
- Георгиев Пламен, 2013, *За демокрацията и нейното българско приключение*, София.
- Драганов Драгомир, 2004, *Демокрацията. Минало, настояще и бъдеще*, София.
- Йошев Георги, 1861, *Кратка всеобща история*, Белград.
- Канев Добрин, Тодоров Антоний (red.), 2014, *Качеството на демокрацията в България*, София.
- Лазаров Георги, 1992, *Азбука на демокрацията*, София.
- Никопит Антон, 1850, *Учения за децата. Сочинени перво по гречески от Константи́на Вардалаха, а превел по болгарски Антоний Никопит*. Период първи, Цариград.

Хиляндарец Атанасий, 1851, *Введение в всеобща история* [от А. Л. Шлецер]. Превел от руски Атанасий Чолаков Хиляндарец, Цариград.

Słowniki

- БСР Нан – Нанов Любен, Нанова Ани, 1987, *Български синонимен речник*, София.
- БТР Рад – Радева Василка, 2012, *Български тълковен речник*, София.
- КРЧР Хрул – Хрулев Тодор, 1863, *Краткий речник за чуждестранните речи, които са нахождат в българския език*, София.
- РЧДБЕ – Филипова-Байрова Мария, 1982, *Речник на чуждите думи в българския език*, София.
- РЧД Кодж – Коджов Тодор, 1890, *Речник, който съдържа 4000 чужди думи, които се употребяват в българския език*, ч. I, Велико Търново.
- РБЕ Дюв – Дювернуа Александър, 1885–1889, *Словарь болгарского языка по памятникам народной словестности и произведениям новейшей печати*. Москва.
- РБЕ Гер – Геров Найден, 1895–1904, *Речник на българския език с тълкование на речите на български и на руски* (Теодор Панчев, допълнение 1908), Пловдив.
- РБЕ БАН – *Речник на българския език*, 1977–2015, отг. ред. Кристилина Чолакова, София.
- РБЕ БАН online – *Речник на българския език*; <https://ibl.bas.bg/rbe/>.
- СРБЕ Бур – Буров Стоян и др., 2001, *Съвременен тълковен речник на българския език*, Велико Търново.
- ТРБЕ Млад – Младенов Стефан, 1926–1951, *Български тълковен речник с оглед на народните говори*, Т. I (А–К), София.

Źródła internetowe

- Андреев Александър, 2018, *Едно гнусно престъпление. И измислиците за него*; <https://www.dw.com/bg/>; достъп: 21 VIII 2018.
- Антонова Весислава, 2018, *Как да се решат проблемите на българските медии*; https://www.capital.bg/biznes/media_i_reklama/2018/01/11/3110146_kak_da_se_reshat_problemite_na_bulgarskite_medii; достъп: 11 I 2018.
- Банкеръ; <http://www.banker.bg/obshtestvo-i-politika/read/demokratiata-s-dvete-ili>; достъп: 11 VIII 2017.
- Биволъ, 2018, „Обядвай с Нено” или как две министерства нагло излъгаха за лобитската акция срещу пурин в ЮНЕСКО; <https://bivol.bg/neno-unesco-lunch-lies.html>; достъп: 19 VII 2018.
- Бочев Димитър, 2017, *Продължаваме напред – от невежество към извращение, Площад Славейков*; <http://www.ploshtadslaveikov.com/prodalzhavame-napred-ot-nevezhestvo-kam-izvrashtenie>; достъп: 16 XI 2017.
- Генова Магдалина, 2018, *Защо има нужда от София прайд повече от всякога, Капитал*; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/06/07/3190939_zashto_ima_nujda_ot_sofia_praid_poveche_ot_vsiakoga; достъп: 7 VI 2018.

- Георгиев Георги, 2021, *11 септември 2001 г. – началото на американските провали, Гласове*; <https://glasove.com/categories/komentari/news/11-septemvri-2001-g-nachaloto-na-amerikanskite-provali>; dostep: 11 IX 2021.
- Гласове, 2018, *Стига! Спрете се! Рушители на съвременна България!*, Гласове; <https://glasove.com/categories/vashite-glasove/news/vashite-glasove-rushiteli-na-svremenna-blgariya>; dostep: 11 IX 2021.
- Гласове, 2022, *Неолибералният елит с диплома от елитни университети загуби чувството за дълг*; <https://glasove.com/na-nov-glas/maykal-sandal-neoliberalniyat-elit-s-diploma-ot-elitni-universiteti-zagubi-chuvstvoto-za-dalg>; dostep: 6 IV 2022.
- Глишев Манол, 2017, *История на фалшивите новини*; <https://www.ploshtadslaveikov.com/istoriya-na-falshivite-novini/>; dostep: 18 XII 2017.
- Глишев Манол, 2018, *Коалиция на моралното изродство*; <https://www.ploshtadslaveikov.com/front-na-moralnoto-izrodstvo/>; dostep: 14 II 2018.
- Гълов Георги, 2018, *Първа сигнална демокрация*; <https://segabg.com/node/16374>; dostep: 21 VIII 2018.
- Дичев Ивайло, 2017, *Българинът и демокрацията – трудна работа*; <https://www.dw.com/bg/>; dostep: 20 XII 2017.
- Иванов Христо, 2021, *Кирил Петков и Асен Василев са наши съмишленици, не трябва да има разцепление*, Mediapool.bg; <https://www.mediapool.bg/hristo-ivanov-kiril-petkov-i-asen-vasilev-sa-nashi-samishlenitsi-netryabva-da-ima-raztseplenie-news325827.html>; dostep: 21 IX 2021.
- Исмаил Айсун, 2018, *Гражданското образование помага на децата да виждат границата между права и задължения*, Дневник; https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2018/07/26/3286753_aisun_ismail_uchitel_grajdan-skoto-obrazovanie_pomaga; dostep: 26 VII 2018.
- Йовчев Цветлин, 2021, *Никой не очакваше такова нескопосано изтегляне от Афганистан*; <https://www.mediapool.bg/tsvetlin-yovchev-nikoi-ne-ochakvashe-takova-neskoposano-izteglyane-ot-afghanistan-news325525.html>; dostep: 21 IX 2021.
- Йосифов Михаил, Димитрова Диляна, 2018, *Живея нормално, защото не разчитам на държавата*, Площад СЛАВЕЙКОВ; <http://www.ploshtadslaveikov.com/mihail-josifov-zhiveya-normalno-zashtoto-ne-razchitam-na-darzhavata>; dostep: 20 II 2018.
- Капитал, 2017, *Мнения Daily – Шенген е първа крачка и без нея е безсмислено да мечтаем*; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/2017/11/22/3083443_mneniia_daily_-_shengen_e_purva_krachka_i_bez_neia_e; dostep: 22 XI 2017.
- Капитал; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/mnenia/; dostep: 22 XI 2017.
- Капитал; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/3180243; dostep: 18 V 2018.
- Капитал; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/redakcionni_komentari; dostep: 29 VI 2018.
- Капитал; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/redakcionni_komentari; dostep: 22 VIII 2018.
- Касимова Мария, 2016, *Свободата да избереш от кого да зависиш*, Площад СЛАВЕЙКОВ; <http://www.ploshtadslaveikov.com/svobodata-da-izberesh-ot-kogo-da-zavisish>; dostep: 5 XI 2016.

- Кръстев Иван, Холмс Стивън, 2021, *Имитация и демокрация*, e-vestnik.bg; <https://e-vestnik.bg/33070/imitatsia-i-demokratsia>; достъп: 20 IX 2021.
- Лазарова Юлия, 2017, *Ценностите на българите са каша със социалистически вкус*, Капитал; https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2017/10/30/3069077_cennostite_na_bulgarite_sa_kasha_sus_socialisticheski; достъп: 1 XI 2017.
- Лозанов Георги, 2021, *Трифонов, Барекров, Сидеров – прилики и разлики*; Mediapool.bg; <https://www.mediapool.bg/trifonov-barekov-siderov--priliki-i-razliki-news325314.html>; достъп: 21 IX 2021.
- Мейсан Тиери, 2021, *Борбата на Джо Байдън за «демокрация»*, Pogled; <https://pogled.info/svetoven/amerika/borbata-na-dzho-baidan-za-demokrat-siya.133486>; достъп: 20 IX 2021.
- Морфов Александър, 2017, *Не искам да се идентифицирам с България*, Площад Славейков; <http://www.ploshtadslaveikov.com/aleksandar-morfov-ne-iskam-da-se-identifitsiram-s-balgariya>; достъп: 15 X 2017.
- Отново сме в битка за демокрация*, 2017, ДА България!; <https://dabulgaria.bg/otново-sme-v-bitka-za-demokratsiya>; достъп: 4 II 2017.
- Площад СЛАВЕЙКОВ, 2016, <http://www.ploshtadslaveikov.com/58927>; достъп: 10 VII 2016.
- Попов Алек, 2018, *Живеем в няколко версии на историята*, Площад СЛАВЕЙКОВ; <http://www.ploshtadslaveikov.com/alek-popov-zhiveem-v-nyakolko-versii-na-istoriyata>; достъп: 5 IV 2018.
- Проданов Васил, 2018, *Колонката на Васил Проданов*; <http://pogled.info/avtorski/Vasil-Prodanov/93718>; достъп: 10 IV 2018.
- Расмусен Андерс Фог, 2021, *Бивш генерален секретар на НАТО: Войните за демокрация трябва да продължат*; <https://pogled.info/svetoven/bivsh-generalen-sekretar-na-nato-voinite-za-demokratsiya-tryabva-da-prodalzhat.133764>; достъп: 20 IX 2021.
- Спирова Мария, 2018, *Да, лотарията има нужда от мечтатели – с бедна фантазия*; <http://www.ploshtadslaveikov.com/da-lotariyata-ima-nuzhda-ot-mechtateli-s-bedna-fantaziya>; достъп: 15 V 2018.
- Стаменов Кирил, 2018, *Какво е демокрацията в България?*; <https://svobodnoslovo.eu/mrezhata/kakvo-e-demokratiya-v-balgariya/22090>; достъп: 30 VII 2018.
- Станишев Сергей, 2021, *Близки до ръководството на БСП водят кампания срещу Радев*; Mediapool; <https://www.mediapool.bg/stanishev-blizki-dorakovodstvoto-na-bsp-vodyat-kampaniya-sreshtu-radev-news327614.html>; достъп: 16 X 2021.
- Стойнев Веселин, 2017, *Изненадващото сваляне на Росен Желязков: какво ще последва*; <https://www.dw.com/bg>; достъп: 20 XII 2017.
- Тодорова Капка, 2017, *А вие колко бихте дали на месеца, за да си осигурите добри медии?*; Площад Славейков, <http://www.ploshtadslaveikov.com/a-vie-kolko-bihte-dali-na-mesets-za-da-si-osigurite-dobri-medii>; достъп: 8 X 2017.
- Тошкова Виктория, 2016, *България 46-а в световна класация за демокрация*, Dnes.bg; <https://www.dnes.bg/bulgaria/2016/01/25/bylgarii-46-a-v-svetovna-klasaciia-za-demokratiia.290781>; достъп: 25 II 2016.
- Троянов Илия, Ганев Преслав, 2016, *Истинска промяна в България? Не*; Площад СЛАВЕЙКОВ; <http://www.ploshtadslaveikov.com/vlast-i-saprotiva-iliya-troyanov>; достъп: 28 IX 2016.

- Dnevnik.bg, 2021; https://www.dnevnik.bg/analizi/2021/09/14/4252663_gerb_i_dps_ne_sa_politicheski_partii; dostep: 20 IX 2021.
- Dnevnik.bg, 2021; https://www.dnevnik.bg/izbori_2021/2021/09/01/4248625_kakuv_shte_bude_politicheskiat_klimat_prez_esenta; dostep: 21 IX 2021.
- Dnevnik.bg, 2021; https://www.dnevnik.bg/analizi/2021/08/17/4243606_kakvo_iska_suverenut_ot_politicite; dostep: 21 IX 2021.
- La Tribune, 2017, *За дефицита на демокрация в ЕС*, news.bg; <https://news.bg/euro-news/za-defitsita-na-demokratiya-v-es.html>; dostep: 27 VII 2017.
- Mediapool.bg, 2021, *Папата вече може да яде всичко след операцията на дебелилото черво*; <https://www.mediapool.bg/papata-veche-mozhe-da-yade-vsichko-sled-operatsiyata-na-debeloto-chervo-news325902.html>; dostep: 21 IX 2021.
- Mediapool.bg, 2021; *Пиарката на Борисов потвърди чата с Гешев. Обсъждали кой се изказва в правна комисия*; <https://www.mediapool.bg/piarkata-na-borisov-potvardi-chata-s-geshev-obsazhdali-koi-se-izkazva-v-pravna-komisiya-news326251.html>; dostep: 21 IX 2021.
- Mediapool.bg, 2021; *Сълзотворен газ срещу протест на жени в Кабул*; <https://www.mediapool.bg/salzotvoren-gaz-sreshtu-protest-na-zheni-v-kabul-news326001.html>; dostep: 21 IX 2021.

The Concept of DEMOCRACY in the Bulgarian Language

This article aims to reconstruct the linguistic picture of the concept of DEMOCRACY and its understanding in Bulgarian language and culture. The study analyses three types of linguistic data (systemic, survey and textual) and considers some linguistic facts in the diachronic aspect. The analysis indicates that the concept of DEMOCRACY has a very rich content in Bulgarian, and includes various features combined in several major aspects: ontological, political, social and axiological. The analysis shows that this concept has long been part of the Bulgarian system of values (since the period known as the National Revival), and its content was gradually enriched with new features in subsequent periods, with each historical epoch leaving a mark on it. All types of data confirm that in contemporary reality democracy is understood primarily as a form of government or a political system of the state. DEMOCRACY as a concept is closely related to other concepts of values, such as FREEDOM, HUMAN RIGHTS, EQUALITY, RULE OF LAW, POWER OF THE NATION, but also to the concepts of RESPONSIBILITY and DUTY. Democracy is opposed to other forms of government; in Bulgaria (for many years and to this day) – mainly to monarchy. In the Bulgarian understanding, the democratic structure of the state ensures various rights and freedoms, but also assumes dialogue and respect for others, public order and civic activity. Also, democracy excludes phenomena such as corruption, anarchy, nationalism, populism, etc., which actually erode and weaken it. The analysis shows that Bulgarians clearly distinguish real democracy, i.e. democracy as an ideal, a dream, from its actual form of existence. In this respect, the linguistic data (mainly survey and textual) show a clear negative attitude towards the form of democracy existing in the country, which language users describe as “false”, “sham” or “pseudo-democracy”. The linguistic data confirm, however, that for Bulgarians

democracy is an important part of their value system – they define it as a goal, pursuit, value, also as something they have to fight for, something that requires protection and defence. The profiles of the concept in different types of discourse do not show much difference and are generally consistent with the main features of the underlying image. A general conclusion can be made that the Bulgarian linguistic picture of DEMOCRACY, although it contains some specific national features, is close to the meaning of this concept in other Slavic languages.

Концепт ДЕМОКРАТИЯ в сербском языке

Райна Драгичевич

W artykule przedstawiono koncept DEMOKRACJI w języku i kulturze serbskiej według teorii Lubelskiej Szkoły Etnolingwistycznej kierowanej przez Jerzego Bartmińskiego. Zgodnie z metodologią J. Bartmińskiego, aby zbudować definicję kognitywną pojęcia, należy wziąć pod uwagę różne dane, a mianowicie dane systemowe, ankietowe i tekstowe. I to właśnie odzwierciedla struktura niniejszej pracy.

Na podstawie definicji leksemu *демократија* zaczerpniętych z serbskich słowników i encyklopedii stwierdzono, że znaczenie tego leksemu jest ściśle związane z systemem politycznym, ale leksem ten może też oznaczać ideę, zasadę, na podstawie której taka władza jest ustanowione, a także siły, ruchy, osoby sprawujące taką władzę, a w kolejności też rodzaj postawy, zachowania i egzystencji jednostki i grupy, a także wolność w ogóle.

Dane ankietowe pokazały, że serbscy studenci częściej postrzegają demokrację jako rodzaj systemu politycznego, w którym wszyscy obywatele mają prawo głosu, oraz jako wolność opinii.

Materiały na temat demokracji zaczerpnięte z czasopisma politycznego „Новая сербская политическая мысль” [„Nowa Serbska Myśl Polityczna”] pokazały, że DEMOKRACJA jest konceptualizowana jako OSOBA, ROŚLINA, PRZEDMIOT, BUDYNEK. W każdym bądź razie jest to fundamentalna koncepcja serbskiego dyskursu politycznego. DEMOKRACJA jest konceptualizowana jako istotna wartość serbskiego społeczeństwa.

1. Введение

В статье представлен концепт ДЕМОКРАТИЯ в сербском языке и культуре в рамках теории Люблинской этнолингвистической школы во главе с Е. Бартоминым. Исследование выполнено в соответствии с пониманием этнолингвистики как «области лингвистических исследований, предметом которой выступают взаимоотношения языка, мышления, поведения

людей и действительности» (Бартмињски 2019: 9). Изучены стереотипные представления о демократии в сербской языковой картине мира и представлена когнитивная дефиниция концепта, главной задачей которой «является экспликация способа понимания предмета носителями данного языка» (Бартмињски 2019: 14).

Согласно методологии Е. Бартмињского, чтобы получить когнитивную дефиницию какого-либо концепта, необходимо учесть различные данные: системные, анкетные, текстовые. Именно это и отражает структура данной работы.¹

2. Системные данные о ДЕМОКРАТИИ в сербском языке

Демократия как политический строй. На основе важнейших словарей современного сербского языка мы приходим к выводу, что лексема *демократија* принадлежит к политическим терминам современного сербского языка и что ее основное значение относится к *политическому строю, системе, в которой суверенная власть принадлежит народу; системе народного правления* (РМС, РСЈ, РСАНУ).

Демократия как идея о свободе и равенстве. Демократия как политический порядок базируется на философской идее, с этим связаны и представленные в словарях значения. Выделяются две идеи, лежащие в основе данного порядка и часто неразличимые, а именно: равенство и свобода. Вторичные значения свободы в самом большом словаре сербского языка РСАНУ таковы: *1. б. признание равенства и других прав, уважение личной свободы и свободомыслия, свободное участие в общественно-политической жизни, отношения в каком-либо коллективе, организации и т. п., позволяющие отдельным лицам свободно высказываться и равноправно участвовать в принятии реше-*

¹ В 2011 году монография профессора Ежи Бартмињского была переведена с польского на сербский язык (Бартмињски 2011). Эта работа вызвала большой интерес у сербских лингвистов. Несколько сербских лингвистов присоединились к проекту EUROJOS профессора Бартмињского. В рамках этого проекта автором данной работы были проведены два исследования по когнитивному определению СВОБОДЫ (Драгичевич 2014), а также по когнитивному определению ВОСТОКА и ЗАПАДА (Драгичевич 2015). Проф. Д. Айдачич объединил все исследования, выполненные на материале сербского языка в рамках проекта EUROJOS, и подготовил два сборника статей (Ајадачић 2015, 2019). Идеи проф. Ежи Бартмињского до сих пор играют важную роль в сербской лингвистике.

ний. **1. в.** разг. свобода вообще, отсутствие принуждения, ограничения, стеснения. Сходным образом представлены они в словаре среднего объема РМС: б. уважение равенства, свободы и свободного участия в общественно-политической жизни. Однотомный словарь научно-просветительского общества «Матица сербская» (РСЈ) регистрирует эти значения: б. уважение, признание равенства, личной свободы и иных прав в обществе, свободное участие в общественно-политической жизни, отношения в каком-либо коллективе, организации, позволяющие отдельным лицам свободно высказываться и равноправно участвовать в принятии решений.

Демократия как организация. Благодаря метонимическому переносу у лексемы *демократија* развилось значение 'демократическое движение' и даже 'демократическое государство'. В РСАНУ есть эти значения: 2. демократические силы, демократическое движение; партия, в программе (или названии) которой отражены демократические цели. 3. государство, в котором власть народа и свобода граждан провозглашены основополагающими началами.

Демократия как демократическая форма правления. Наличие лексемы *демократија* в трех важнейших словарях современного сербского языка свидетельствует о том, что ее относят к общему лексическому фонду, однако она включена и в «Большой словарь иностранных слов и выражений» (Клайн, Шипка 2007). В этом словаре *демократија* рассматривается, прежде всего, как политический термин: **1)** пол. *государственное устройство, гарантирующее политические свободы, равноправие всех граждан, существование политических партий, сменяемость власти, свободный доступ к информации и т. д.* Второе значение разработано как исторический термин: **2)** ист. *В Древней Греции (особенно в Афинах) форма правления свободных граждан через выборных представителей; противоп. автократия.* Как третье значение приводится то, которое относится к следованию демократическим принципам в действиях: **3)** *Демократическое поведение, равное уважение прав кого бы то ни было в том или ином объединении, коллективе, организации и т. п.*

В школьной энциклопедии «Школско свезнање» приводится больше информации о способе функционирования демократической власти: *правление народа (демоса) в интересах*

большинства; форма ответственного правления. Сегодня демократия – это власть большинства, которое заботится об интересах меньшинства; власть равномерно распределяется по всем уровням и членам организации; вместо навязывания воли одного или меньшинства уважается воля большинства; вместо команды и принуждения члены в порядке самодисциплины соблюдают внутренние правила организации (ШС 2007).

В «Сербской семейной энциклопедии» также приводится довольно подробное объяснение демократического типа правления, а само понятие связывается исключительно с политическим устройством: (по-гречески ‘власть народа’) *форма правления народа в системе представительства, которое реализуется непосредственно или косвенно путем периодических свободных выборов. При прямой демократии все свободные граждане непосредственно участвуют в принятии решений о государственных, общественных делах (в городах-государствах античной Греции, а сейчас – в некоторых кантонах Швейцарии). В наше время в большинстве государств принята модель представительской демократии, предполагающая, что о делах государства решения принимает собрание представителей (депутатов), которых народ выбирает на определенный период. Демократия прошла путь от так называемой античной демократии (рабовладельческой демократии) до демократии, подразумевающей общее право голоса, свободу выступлений, свободу печати и верховенство права (СПЕ 2006).*

Наряду со всеми указанными значениями в «Словаре терминов образования» (ЛОТ) мы знакомимся и с более широким подходом к демократии: *Есть политические философы и социологи, полагающие, что демократия – это успешное самоуправление, правление на основании единогласных решений, о которых известно, что они хороши и полезны для всех. От древнегреческих авторов до современных считается, что демократия реализует власть народа в его собственных интересах. При более широкой трактовке демократии подчеркивается, что она выступает как общий процесс либерализации и уравнивания во всех сферах жизни.*

Важность демократии в сербской политической жизни проявляется и в том, что с 1918 года и до настоящего времени словом «Демократија» называлось несколько сербских журналов,

о которых можно найти информацию в «Энциклопедии сербского народа». Кроме того, эта лексема встречается в названиях многочисленных политических партий и объединений.

Терминологические и нетерминологические сочетания. В приведенных определениях присутствуют словосочетания с главным словом существительным *демократија* или с зависимым прилагательным *демократски*: *демократски покрет* 'движение', *демократски циљеви* 'цели', *демократска држава* 'государство', *демократске снаге* 'силы', *античка (робовласничка)* 'античная (рабовладельческая)' *демократија*, *демократско понашање* 'поведение'. В «Большом словаре иностранных слов и выражений» находим и многочленные термины: *непосредна демократија* 'непосредственная демократия', *парламентарна демократија* 'парламентская демократия', *представничка демократија* 'представительская демократия', *народна демократија* 'народная демократия'. В «Словаре психологии» рассмотрены термины *демократска личност* 'демократическая личность' и *демократско руковођење* 'демократическое руководство'. Под демократической личностью подразумевается структура личности, выступающая антиподом авторитарной личности и обладающая следующими чертами: толерантность, гибкость во взглядах, самосознание. Демократическое руководство – это тип руководства, противоположный авторитарному руководству.

Словообразовательное гнездо лексемы *демократија* в словарях сербского языка. Статус существительного *демократија* в лексической системе сербского языка отражается и в его словообразовательном гнезде, которое в сербских словарях насчитывает более пятнадцати дериватов. Они приводятся ниже с определениями из РСАНУ:

демократизам – демократические принципы, устремления, тенденции; демократический дух, демократичность;

демократизатор – необычное. тот, кто что-либо демократизирует, освобождает от стеснения, ограничения;

демократизација – а. проведение демократических принципов в жизнь, распространение демократии; внедрение демократических отношений. б. приближение чего-либо (науки, искусства и т. п.) к широким народным массам, привлечение чего-либо на службу народу, приспособление к народным нуждам.

демократизирање – глагольное существительное от демократизирати (се).

демократизирати се – см. демократизовати (се).

демократизовање – глагольное существительное от демократизовати (се).

демократизовати – охватить, охватывать демократизацией, распространением демократических отношений; (с)делать демократичным, доступным для широких слоев народа, народным.

демократизовати се – получать демократический характер.

демократичан – отличающийся демократическими отношениями, демократическим взглядом, подходом, свободно-мыслящий, вольнодумный, близкий к народу, народный.

демократички – демократический.

демократичност – свойство того, что демократично, того, который демократичен, демократические отношения, демократический дух.

демократка – см. демократкиња.

демократкиња – женщина-демократ.

демократски – тот, который в духе демократии, имеет характер демократии, стремится к равноправным отношениям между людьми; демократичный, свободномыслящий.

демократски – наречие. демократическим образом, в духе демократии.

демократство – демократизам.

Вывод о ДЕМОКРАТИИ по данным словарей. На основании дефиниций лексемы демократија в сербских словарях и энциклопедиях можно сделать вывод, что прежде всего она связана с политическим устройством, но может ещё обозначать идею, принцип, на основании которого устанавливается такая власть, а также силы, движения, людей, реализующих такую власть, и затем тип отношения, поведения и существования индивидуума и группы, а также свободу вообще. Ключевыми словами, с помощью которых определяется демократия и которые выступают ее частичными синонимами, являются *једнакост* ‘равенство; одинаковость’, *слободоумље* ‘свободомыслие’, *равноправност* ‘равноправие’, *слобода* ‘свобода’, *права* ‘права’, *самоуправа* ‘самоуправление’, *либерализација* ‘либерализация’, *толерантност* ‘толерантность’, *еластичност* ‘гибкость’.

Как антоним для *демократија* в словарях приводится *аутократија* ‘автократия’. Отметим, что в некоторых лексикографических источниках говорится о словах *самодисциплина* ‘самодисциплина’, *самоуправа* ‘самоуправление’, *самоувиђање* ‘самосознание’, и это указывает на факт, что демократия подразумевает свободу, но вместе с тем и ответственность, и она не тождественна анархии.

Дериваты показывают, что носителям сербского языка нужно было назвать понятия, относящиеся к распространению демократии (*демократизирати (се)*, *демократизовати (се)*), процессу получения демократии (*демократизација*, *демократизирање*, *демократизовање*), демократическим принципам (*демократизам*, *демократство*), лицу мужского пола, выступающему за демократические идеи (*демократа*, *демократизатор*), лицу женского пола, выступающему за демократические идеи (*демократка*, *демократкиња*), прилагательному, описывающему кого-либо или что-либо с демократическими качествами (*демократичан*, *демократички*, *демократски*).

Производные от существительного *демократија*, а особенно их дефиниции, подчеркивают демократию как идею, принцип, а не как политическую систему. На это указывают ключевые слова или словосочетания, обнаруженные в дефинициях: *демократски дух* ‘демократический дух’, *ослобађање скучености* ‘освобождение от скованности, ограничений’, *демократски односи* ‘демократические отношения’, *демократски карактер* ‘демократический характер’, *слободоуман* ‘свободномыслящий’, *слободарски* ‘относящийся к свободе, борьбе за свободу’. Дериват *демократизација* содержит и одно новое значение – ‘*приближение чего-либо (науки, искусства и т. п.) к широким народным массам*’. Его можно было бы определить, как *понародњавање* ‘онародование’, а *народ* ведь и есть слово, без которого невозможно понять ни сущность демократии, ни даже ее этимологию.

3. Сведения о демократии, полученные при анкетировании

АНКЕТА 1: В чем сущность демократии? Группе из 100 студентов обоего пола филологического и электротехнического факультетов Белградского университета было предложено ответить на вопрос «В чём, по-Вашему, сущность демократии?».

Демократия как свобода. Некоторые опрошенные (34 человека) сущность демократии приравнивали к свободе. В подавляющем большинстве ответов указывалась «свобода слова и мысли», а кроме того, указывались и свобода самоопределения, выбора, веры, сексуальной ориентации. Кое-кто связывал свободу еще и с равноправием, равенством или истиной.

Отдельные ответы (3) указывают на незрелое отношение к демократии как к «исполнению желаний народа» или к свободе, «чтобы каждый делал что хочет». Одна студентка представляет себе демократию как принцип «неограничения мечтаний граждан законами», а другая – как «жизнь без давления». Есть, однако, и такие, кто считают, что свобода не может быть неограниченной, поэтому демократию приравнивают к «свободе во всех смыслах при соблюдении общественных норм».

Встречались и такие ответы (8), которые указывают на ощущение несвободы без демократии, так что сущность демократии была представлена как «желание освободиться от навязанной системы, жизнь без страха» и «жизнь без стыда».

Демократия как форма правления. Значительное количество (21) студентов видят демократию как форму правления или принятия решений об общественных и государственных вопросах. Ответы можно сгруппировать следующим образом.

Больше всего респондентов (25) акцентировали власть большинства или народа: *чтобы решало большинство, правление народа, участие граждан в политической жизни*. В некоторых ответах выделялась не группа, а каждая личность в отдельности в такой группе: *участие личности в принятии решений в обществе; право каждого на выбор*. Отдельные опрошенные концентрировались на могущественных индивидуумах и ответили в отрицательной форме: *чтобы не было могущественных индивидуумов, принимающих решения о судьбе большинства*. На первый план обычно выносятся возможность индивидуума или группы выбирать свою власть, но были и такие ответы, в которых подчеркивалось право каждого быть избранным во власть.

Демократия как уважение, соблюдение. Многие студенты (6) сущность демократии связывали с уважением кого-либо, соблюдением чего-либо: *уважение к любому мнению, уважение чужой свободы, уважение права каждого индивидуума, уваже-*

ние различий, уважение воли большинства, взаимное уважение граждан.

Демократия как толерантность, согласие, любовь как ценности. Некоторые студенты (3) увидели сущность демократии в таких ценностях, как *любовь, толерантность, согласие, договор, праведность, равенство*. Для них указанные лексемы выступают синонимами слова *демократија*.

АНКЕТА 2. От студентов требовалось заполнить пустые места первым словом (словами), которое им придет в голову.

а) ____ *демократија*; **б)** *демократски, -скаја, -ское* ____ **в)** *демократија* и ____; **г)** *демократија* у ____.

2.а. В качестве ответа на первый вопрос требовалось вписать прилагательное перед существительным *демократија*. Чаще всего студентам приходило в голову прилагательное *парламентарна*, потому что *парламентарна демократија* представляет собой термин, с которым они познакомились в школе. В этой же группе и их ответы *либерална, античка* ‘античная’, *грчка* ‘греческая’. Часто встречались и ответы *државна* ‘государственная’, *партијска* ‘партийная’, *народна* ‘народная’, *политичка* ‘политическая’, – значит, студенты сначала думают о демократии как общественном или государственном устройстве. Критическое отношение опрошенные высказали ответами *лажна* ‘ложная’, *контролисана* ‘контролируемая’, *селективна* ‘избирательная’, *недостижна* ‘недостижимая’, а веру в демократические ценности показали в ответах *апсолутна* ‘абсолютная’, *општа* ‘общая’, *истинска* ‘истинная’, *распрострањена* ‘распространенная’, *праведна* ‘справедливая’. Немного необычным кажется довольно частый ответ *слободна* ‘свободная’, ведь демократия подразумевает и свободу, но, вероятно, хотелось подчеркнуть именно эту ее характеристику.

2.б. Во втором ответе требовалось, чтобы студенты добавили к прилагательному *демократски* / -ска / -ско первое пришедшее на ум существительное. Бесспорно, самым частым стало *друштво* ‘общество’, а затем *уређење* ‘устройство, строй’, что служит ясным сигналом: демократия, точно как и в словарях, прежде всего связывается с общественно-политическим устройством. Следующими по частоте были ответы *странка* ‘партия’, *држава* ‘государство’, затем *право* ‘право’, а менее частотны сле-

дующие: *одлука* ‘решение’, *победа* ‘победа’, *удружење* ‘объединение’, *гласање* ‘голосование’, *опредељење* ‘определение’, *систем* ‘система’, *савез* ‘союз’, *закон* ‘закон’, *став* ‘позиция, отношение’, *проглас* ‘объявление; провозглашение; воззвание’, *избори* ‘выборы’. Почти все ответы связаны с политикой и показывают мнения молодых о том, какие явления могут быть охарактеризованы как демократические в демократическом обществе.

2.в. Желая установить, чем является демократия в сознании молодежи, мы дали задание дополнить сочинительную конструкцию *демократија* и..., ожидая, что респонденты ответят словом для понятия, которое они считают самым близким к демократии или антонимом. Ответы были ожидаемы. На первом месте по частоте находится *слобода* ‘свобода’, затем *народ* ‘народ’, а на третьем месте *политика*. Другие ответы: *право гласа* ‘право голоса’, *људска права* ‘права человека’, *права грађана* ‘права граждан’, *цивилно друштво* ‘гражданское общество’, *владавина права* ‘верховенство права’, *власт народа* ‘власть народа’, *друштвена заједница* ‘общественное объединение’, *право* ‘право’, *заједница* ‘объединение; общество’, *равноправност* ‘равноправие’, *независност* ‘независимость’, *друштво* ‘общество’, *правда* ‘правда; справедливость’, *демократизација* ‘демократизация’. Привлекает внимание полный антоним *аутократија* ‘автократия’ и потенциальные антонимы *анархија* ‘анархия’, *монархија* ‘монархия’. Хотя большинство опрошенных имело ввиду общество, в котором демократия должна реализоваться, несколько ответов звучали как *појединац* ‘индивидуум’, – значит, есть и те, кто размышляет о положении индивидуума в демократическом обществе. Один ответ был *социјализам*, и это можно объяснить как убеждение в том, что социалистический строй – это предпосылка для достижения демократии, тогда как капиталистический строй мешает развитию демократических отношений.

2.г. От студентов требовалось дополнить конструкцию *демократија* у ____, чтобы мы проверили, в какое физическое или духовное пространство респонденты помещают демократию, и таким образом, посредством первой ассоциации, вновь обозначили свою трактовку этого понятия. Самым частым ответом было *демократија у држави* ‘демократия в государстве’, далее *у друштву* ‘в обществе’ и *у политици* ‘в политике’. Среди гео-

графических названий встречаются: у *Србији* 'в Сербии', *старој Грчкој* 'Древней Греции', *старој Атини* 'древних Афинах', *Сенегалу* 'Сенегале', *Европи* 'Европе', *САД* 'США', *свету* 'мире', у *свим државама* 'во всех государствах'. Среди других ответов были: у *народу* 'в народе', *власти* 'власти', *језику* 'языке', *вери* 'вере', *пословању* 'ведении дел, работе', *кризи* 'кризисе', *избору* 'выборе', *доношењу одлуке* 'принятии решения', *свакодневном животу* 'ежедневной жизни, быту', *школи* 'школе'. Приведенные ответы показывают, что некоторые опрошенные в своих ассоциациях переместились из области политики в другие. Один ответ был у *данашње време* 'в настоящее время', и он показывает, что респондент перешел из ожидаемой «пространственной ассоциации» во «временную». Респондент, поместивший демократию в Сенегал, дал, вероятно, ироничный ответ, желая указать, что нет страны, где правит настоящая демократия.

АНКЕТА 3. Эта же группа студентов получила задание закончить три предложения.

а) Демократија није када 'Демократии нет, когда' _____. **б) Ја сам демократа када** 'Я демократ, когда' _____. **в) Сваки демократа би** 'Каждый демократ бы' _____.

3.а. Демократија није када... 'Демократии нет, когда'. Это предложение было дано студентам, чтобы через ответ о том, чем демократия не является, получить ответ на вопрос, чем она является. Самый частый ответ был *када немам права да изнесем своје мишљење* 'когда у меня нет права высказать свое мнение'. Если опустить очевидно повторяющиеся ответы, то мы получаем следующий список более или менее различных высказываний.

Демократија није када... 'Демократии нет, когда'

када немаш слободу избора 'когда нет свободы выбора', *када је човек отуђен и нема разумевања за друге* 'когда человек отчужденный и не понимает других', *када влада апсолутизам* 'когда правит абсолютизм', *када се народ угњетава* 'когда народ угнетают', *када нас неко условљава* 'когда кто-то ставит нам условия', *када се народ на нешто приморава* 'когда народ принуждают к чему-либо', *када се олако прелази преко гласа народа* 'когда легко пренебрегают голосом народа', *када нема слободe мишљења и говора* 'когда нет свободы мнения и слова', *када нису сви једнаки* 'когда не все равны', *када се не важи глас појединца* 'когда голос одного не имеет значения', *када не постоји слобода*

медија ‘когда нет свободы СМИ’, када ти неко одузме слободу ‘когда кто-то отнимет у тебя свободу’, када немаш право гласа ‘когда у тебя нет права голоса’, када је државни врх као из пакла ‘когда государственная верхушка словно из ада’, када државом управљају стране силе ‘когда страной управляют иностранные силы’, када нестручна већина доноси одлуке о питањима струке ‘когда непрофессиональное большинство принимает решения о специальных вопросах’, када власти сматрају да је држава и све у вези с њом њихово власништво ‘когда власти считают, что государство и все с ним связанное – это их собственность’, када појединци одлучују у име друштва без уважавања воље и мишљења тог друштва ‘когда отдельные лица решают от имени общества, не обращая внимания на желания и мнения этого общества’, када су људска права ускраћена ‘когда нарушаются права человека’, када су одређени људи изнад других ‘когда определенные люди выше других’, када немамо слободу избора ‘когда нет свободы выбора’, када се одлуке доносе једнострано ‘когда решения принимает одна сторона’, када се издвајају појединци ‘когда выделяются отдельные лица’, када је нема ‘когда ее нет’, када неко намеће своја правила ‘когда кто-либо навязывает свои правила’, када је за све одговорна само једна особа ‘когда за все отвечает только один человек’, када изабрана власт није добра за народ ‘когда выбранная власть не делает добро народу’, када не влада једнакост ‘когда не правит равенство’, када осећамо страх да проговоримо ‘когда мы боимся заговорить’, када немам права на личне одлуке ‘когда у меня нет права на личные решения’, када неко манипулише нечијим гласом ‘когда кто-либо манипулирует чьим-либо голосом’, када неко неког ограничава ‘когда кто-либо кого-либо ограничивает’, када осуђујемо друге из било ког разлога ‘когда мы осуждаем других по любым причинам’, када кажете некоме шта треба да ради ‘когда вы указываете другому, что делать’.

Эти ответы также вписываются в общую картину и показывают, что демократия понимается как свобода слова, мнений, решений и как жизнь в государственном или общественном объединении, в котором власть не абсолютистская и в котором доминируют равенство, одинаковость и равноправие.

3.6. Ја сам демократа када ‘Я демократ, когда’ _____. Желая дать студентам возможность учесть политический контекст

(ведь они не политики) и поразмышлять о сущности идеи демократии в ежедневной жизни (быту), мы поставили этот вопрос с надеждой, что студенты распознают свой демократический потенциал в обычных житейских ситуациях. Оказалось, что многие из них считали себя демократами, если уважали чужое мнение, а те, кто предложение поняли как вопрос о том, когда они считают демократической окружающую обстановку, чаще всего отмечали, что чувствуют себя демократами тогда, когда у них есть право на собственное мнение и свободу высказываний. Кроме указанных многократно повторявшихся ответов, были и другие.

Ја сам демократа када...

‘Ја демократ, када’ када поштујем друге ‘когда уважаю других’, када се трудим да разумем и прихватим различитости ‘когда стараюсь понять и принять различия’, када говорим слободно ‘когда говорю свободно’, када слободно мислим ‘когда свободно думаю’, када имам права на сопствено мишљење ‘когда у меня есть право на собственное мнение’, када поштујем туђе мишљење и заступама своје ‘когда уважаю чужое мнение и придерживаюсь своего’, када уважавам различита уверења ‘когда уважаю разные убеждения’, када доприносим заједници својим гласом ‘когда приношу пользу обществу своим голосом’, када имам права да учествујем у избору власти ‘когда имею право участвовать в выборе власти’, када имам право учешћа ‘когда у меня есть право участвовать’, када ми власт допусти ‘когда власть позволяет мне’, када покушавам да дођем до заједничког циља са другима ‘когда я пытаюсь достичь общую для кого-то еще цель’, када се потчињавам одлукама с којима се не слажем, али су оне законски прописане ‘когда я подчиняюсь решениям, с которыми не согласен, но они требуются по закону’, када са-слушам друге људе ‘когда выслушиваю других людей’, када поштујем избор других без обзира на то да ли се слажем ‘когда я уважаю выбор других, независимо от того, согласен я или нет’, када учествујем и желим да учествујем на изборима ‘когда я участвую и хочу участвовать в выборах’, када учествујем у доношењу одлуке ‘когда участвую в принятии решения’, када сам демократичан ‘когда я демократичен’, када се борим за своја права ‘когда борюсь за свои права’, када доносим одлуке добре по себе и по друштво око себе ‘когда я принимаю решения, по-

лезные для меня и для окружающих’, *када поштујем све људске расе и боје коже* ‘когда уважаю людей всех рас и цвета кожи’, *када имам право да самостално одлучујем* ‘когда у меня есть право решать самостоятельно’, *када одлучујем о свом животу* ‘когда принимаю решения о своей жизни’, *када поштујем слободу других* ‘когда уважаю свободу других’.

Некоторые ответы привлекают особое внимание. С одной стороны, опрошенные чувствуют себя демократически, когда свободно думают и высказываются, т. е. когда они совершенно свободны. С другой стороны, некоторые ощущают себя демократически тогда, когда готовы терпеть законы и поступки других людей, с которыми они не согласны. Из этого делаем вывод о двойственной природе демократии: свобода выбирать и обязанность подчиняться чужим выборам, если это большинство.

3.в. Сваки демократа би ‘каждый демократ бы’ _____. В этом вопросе мы использовали маркер стереотипности *сваки* ‘каждый’, чтобы получить от респондентов спонтанный ответ о том, как должен себя вести демократ и что от него ожидается. Чаще всего указывалось, что демократу следует уважать чужое мнение. Кроме этого ответа, были и другие.

Сваки демократа би... ‘каждый демократ бы’

би требало да поштује друге ‘должен был бы уважать других’, *би требало да се води здравим разумом и најважнијим моралним начелима* ‘должен был бы руководствоваться здравым смыслом и важнейшими моральными принципами’, *би променио тренутну власт* ‘изменил бы сегодняшнюю власть’, *би требало да има своје мишљење и поштује туђе* ‘должен был бы иметь свое мнение и уважать чужое’, *би се залагао за себе* ‘хлопотал за себя’, *би се залагао за права грађана* ‘отстаивал бы права граждан’, *би требало да има право гласа*, ‘должен был бы иметь право голоса’, *би праведно поступао* ‘поступал бы справедливо’, *би поштовао свог политичког противника* ‘уважал бы своего политического противника’, *би требало да поштује друге демократе* ‘должен был бы уважать других демократов’, *би требало да поштује туђе мишљење* ‘должен был бы уважать чужое мнение’, *би требало да гласа промишљено* ‘должен был бы голосовать обдуманно’, *би поштовао вољу друштва* ‘уважал бы волю, желание общества’, *би требало да буде друштвено ангажован* ‘должен был бы участвовать в жизни общества’, *би*

требало да истински воли свој народ, земљу и културу да би правилно одлучивао 'должен был бы по-настоящему любить свой народ, страну и культуру, чтобы принимать правильные решения', би требало да буде представник социјалне правде 'должен был бы быть представителем социальной справедливости', би требало да се залаже за демократију 'должен был бы отстаивать демократию', би желео одсуство аутократије 'желал бы отсутствия автократии', би се дружио са другим демократама 'был бы в компании с другими демократами', би желео да се демократија заиста спроводи 'хотел бы, чтобы демократия по-настоящему реализовалась', би требало да буде праведан 'должен был бы быть честным', би морао да се преиспита у вези с одлукама и жељама 'его нужно было бы проверить в связи с решениями и желаниями', би дозволио слободно учење појединаца у одлукама за заједницу 'разрешил бы отдельным лицам свободно участвовать в принятии общественно значимых решений', би морао да се одрекне дела своје слободе 'должен был бы отказаться от части своей свободы', би требало да верује у снагу народа 'должен был бы верить в силу народа', би требало да буде једнак са другима 'должен был бы быть равен с другими', би морао бити мање себичан 'должен был бы быть менее эгоистичен', би требало да живи слободно 'должен был бы жить свободно'.

Вновь привлекают внимание два противоположных ожидания. Согласно одному, демократ должен был бы отказаться от части своей свободы, а согласно другому, демократ должен жить свободно. Первое мнение выглядит более зрелым и ответственным, чем второе. Остальные ответы представляют демократа в основном как политика, который свободно высказывает свое мнение и уважает чужое, который активно участвует в общественной жизни; он справедливый, честный. Демократа, несомненно, очень высоко ценят в сербском обществе. Ясно, что молодые люди хотели бы быть демократами.

АНКЕТА 4. Этой же группе студентов было дано задание с помощью чисел от 1 до 3 распределить три указанных значения существительного *демократија* от основного к вторичным. Были приведены те же значения, в том же порядке, как в авторитетных сербских словарях, только более сжато:

- политическая система;
- свободное участие личности в жизни общества;
- свобода, отсутствие ограничений.

Целью было проверить, совпадает ли языковое чутье носителей сербского языка с лексикографическим представлением, будут ли говорящие распределять значения так же, как лексикографы. На основании ответов на все остальные вопросы анкеты мы ожидали, что ответы респондентов совпадут с лексикографическими решениями, но оказалось, что они были довольно нерешительны при распределении значений. Больше всего студентов считает, что первичное значение лексемы *демократија* – это ‘свобода, отсутствие ограничений’ (8,93%). Значение ‘свободное участие личности в жизни общества’ первичным выбрало 7,99%, а за ‘политическая система’ – 5,17% опрошенных. Значение ‘свободное участие личности в жизни общества’ в качестве второго выбрали 10,34% опрошенных; 7,52% поставили на второе место ‘политическая система’, а 3,76% студентов думают, что на втором месте должна находиться ‘свобода’. Одинаковое число респондентов (9,4%) определили на третье место значения ‘политическая система’ и ‘свобода, отсутствие ограничений’, тогда как 3,76% опрошенных думают, что на третьем месте должно быть значение ‘свободное участие личности в жизни общества’. Эти проценты показывают неопределенность и незначительное преимущество значения ‘свобода’ как первичного у слова *демократија*.

АНКЕТА 5. *Демократија* в «Ассоциативном словаре сербского языка». «Ассоциативный словарь сербского языка» вышел в 2005 году, но материал для него собирался в 2002 и 2003 годах. Одним из заданных слов-стимулов была *демократија*. На этот стимул ответили 800 опрошенных первой ассоциацией. Участниками являлись студенты и старшеклассники в возрасте 17–25 лет с родным сербским языком, родом из различных городов и сёл Сербии. Вот несколько самых частых ассоциаций: *слобода* ‘свобода’ (73), *народ* ‘народ’ (52), *једнакост* ‘равенство/одинаковость’ (28), *Бинђић* ‘Джинджич’ (политик, премьер-министр Сербии в 2001–2003 гг.) (24), *Грчка* ‘Греция’ (22), *држава* ‘государство’, *Коштуница* ‘Коштуница’ (политик, президент Югославии в 2000–2003 гг.), *равнопрвност* ‘равноправие’ (18), *лаж* ‘ложь’, *право* ‘право’ (14), *власт* ‘власть’ (13) и т. д. Эти ассоциации еще

раз подтверждают, что ключевые слова для понимания демократии – *слобода, једнакост, равноправност, народ*. Ассоциации указывали и на тогдашних политических лидеров Демократической партии – Зорана Джинджича и Воислава Коштуницу. Общее впечатление из ассоциативного поля таково, что опрошенные не верят в демократию, о чем свидетельствуют многие ассоциации: *лаж* ‘ложь’, *не постоји* ‘не существует’, *глупост* ‘глупость’, *немогуће* ‘невозможно’, *превара* ‘обман’, *нема је* ‘её нет’, *никад* ‘никогда’, *утопија* ‘утопия’, *заблуда* ‘заблуждение’, *илузија* ‘иллюзия’, *пропаст* ‘тибель’, *apatiја* ‘апатия’, *апстрактно* ‘абстрактное’, *дискутабилно* ‘спорное’, *фикција* ‘фикция’, *имагинарност* ‘фантазия, надуманность’, *измишљотина* ‘выдумка’, *изопаченост* ‘искажение; извращение’, *лудост* ‘безумие’, *зло* ‘зло’, *мит* ‘миф’, *неостварљиво* ‘неосуществимо’, *непостојање* ‘несуществование’, *нигде* ‘нигде’, *никада* ‘никогда’, *пусти снови* ‘пустые мечты’. Причина такого большого разочарования молодёжи заключается в крупных демократических переменах, произошедших 5 октября 2000 года. Молодые ожидали лучшей жизни после смены президента Югославии Слободана Милошевича, а ничего не изменилось. Мы замечаем, что молодые люди в Сербии сегодня не так разочарованы, как двадцать лет назад.

«Обратный ассоциативный словарь сербского языка» показывает, что *демократија* целых 69 раз стала ассоциацией на 22 заданных слова: на стимулы *људска парава* ‘права человека’ (23), *реформе* ‘реформы’ (8), *политика* ‘политика’ (6), *толеранција* ‘толерантность’ (5), *држава* ‘государство’ (4), *слобода* ‘свобода’ (3), *избори* ‘выборы’, *партија* ‘партия’, *режим* ‘режим’ (82), *америчка* ‘американская’, *Американци* ‘американцы’, *Французи* ‘французы’, *модел* ‘модель’, *национализам* ‘национализм’, *надати се* ‘надеяться’, *Немци* ‘немцы’, *ослобођен* ‘освобожден’, *порез* ‘налог’, *приватизација* ‘приватизация’, *власт* ‘власть’, *завера* ‘заговор’ (1). Кроме сказанного, следует отметить: по этим ответам видно, что молодые люди считают западные общества демократическими, а к демократическим странам относят Америку, Францию, Германию.

Выводы о демократии на основании анкетных данных. Анкетные данные показывают, что сербские студенты представляют сущность демократии чаще как вид политической

системы, в которой все граждане имеют право голоса и свободу мнения. Есть и такие, которые в демократии видят свободу нестесненного бытия, тогда как другие видят в демократии желаемые человеческие отношения: толерантность, согласие, любовь, уважение чужого мнения.

Самым частым ответом на вопрос анкеты, где для существительного *демократија* нужно было подобрать первое пришедшее на ум прилагательное, стало *парламентарна* 'парламентская'. Этот ответ подтверждает, что студенты рассматривают демократию прежде всего как политическое устройство.

К похожему выводу можно прийти, если анализировать самые частые ответы на второй вопрос, в котором от студентов требовалось дополнить прилагательное *демократски* /-ска /-ско первым пришедшим на ум существительным. Самым частым ответом было *друштво* 'общество', непосредственно за ним *уређење* 'устройство; строй'.

Сопоставительную конструкцию *демократија и...* опрошенные чаще всего дополняли существительным *слобода* 'свобода', затем *народ* 'народ' и еще *политика* 'политика'. Демократический строй обеспечивает свободу, которая противопоставляется автократии, так что для студентов демократия неразрывно связана со свободой.

Конструкцию *демократија у...* опрошенные чаще всего дополняли существительным (у) *држави* 'в государстве', затем (у) *друштву* 'в обществе' и (у) *политици* 'в политике', что, очевидно, представляет три основные сферы существования демократических ценностей.

Предложение *Демократија није када...* 'Демократии нет, когда...' студенты заканчивали размышлениями, в которых показали, что демократии нет без свободы, без возможности безбоязненно выражать собственное мнение.

Предложение *Ја сам демократа када...* 'Я демократ, когда...' студенты заканчивали, ориентируясь на две противоположные точки зрения. С одной стороны, опрошенные чувствуют себя по-демократически, когда свободно мыслят и свободно высказываются, то есть когда они совершенно свободны. С другой стороны, кто-то чувствует себя по-демократически, когда готов терпеть законы и поступки других людей, с которыми не согласен.

И задание закончить предложение *Сваки демократа би...* 'Любой демократ сделал бы...' показывает противоположные ожидания. Согласно одним, демократ должен был бы отказаться от части своей свободы, а согласно другим, демократ должен жить свободно.

Попытка сравнить языковое ощущение опрошенных с решением лексикографов распределить значения существительного *демократија* так, чтобы 'политическое устройство' было на первом месте, а 'свобода' на третьем, позволила узнать, что опрошенные в основном не определились и небольшое предпочтение отдают значению 'свобода'.

Самой частой ассоциацией 800 сербских студентов и учеников на слово-стимул *демократија* в «Ассоциативном словаре сербского языка» стала лексема *слобода* 'свобода', что убедительно показывает страстное стремление молодых людей к демократии как общественному устройству.

4. Текстовые данные о демократии в сербском языке

Текстовые данные мы собрали в журнале «Новая сербская политическая мысль» за 2020 и 2021 годы. Было выделено 300 текстов о демократии. В основном отбирались тексты, в названии которых присутствовала лексема *демократија*. Изучив материал, мы смогли предложить некоторые наблюдения и классификации. С учетом того, как в текстах обсуждается демократия, было принято решение классифицировать их в соответствии с понятийными метафорами. Для экономии места каждую из них мы проиллюстрируем одним или двумя примерами, хотя их намного больше.

Демократия – это человек. Одной из самых продуктивных и разветвленных понятийных метафор, концептуализирующих демократию в сербском политическом дискурсе, стала ДЕМОКРАТИЯ – ЭТО ЧЕЛОВЕК. Точно также, как у человека, у демократии могут быть проблемы, она может находиться в безвыходных ситуациях:

Демократию можно изгнать, взять в плен или задушить. *Остајем у странци која искључује неистомишљенике, у странци из које је протерана демократија* 'Я остаюсь в партии, которая исключает неединомышленников, в партии, из которой изгнана демократия' (НСПМ, 26 VI 2021). *Није угушена демокра-*

тија у нашој земљи 'Не задушена демократија в нашей стране' (НСПМ, 20 VI 2021). *Поднели су извештај „Слобода у свету 2021 – Демократија под опсадом” међународне невладине организације Фридом хаус* 'Представлен отчет «Свобода в мире 2021 – Демократија в осаде» международной негосударственной организации «Фридом хауз»' (НСПМ, 3 III 2021).

ДЕМОКРАТИИ МОЖНО УГРОЖАТЬ. *Кривокапић постаје претња демократији* 'Кривокапић становится угрозой для демократии' (НСПМ, 16 VI 2021).

ДЕМОКРАТИЈА МОЖЕТ БЫТЬ В ОПАСНОСТИ. *Демократија у опасности* 'Демократија в опасности' (НСПМ, 31 V 2021). *Да ли ће демократија бити жртва кризе?* 'Станет ли демократија жертвой кризиса?' (НСПМ, 30 III 2020).

ДЕМОКРАТИЈА МОЖЕТ ИСПЫТЫВАТЬ ДАВЛЕНИЕ. *Закључили су да је демократија под глобалним притиском* 'Мы пришли к выводу, что демократија испытывает глобальное давление' (НСПМ, 6 V 2021).

ДЕМОКРАТИЈА СТАЛКИВАЕТСЯ С ПРОБЛЕМАМИ. *Раде на решавању битних проблема са којима се суочавају људска права, демократија и владавина закона* 'Они решают важные проблемы в области прав человека, демократии и верховенства закона' (НСПМ, 28 II 2021).

В обществе заботятся о демократии, поддерживают её. Она живет в нем, развивается и крепнет.

ДЕМОКРАТИЈА ЖИВЕТ В ОБЩЕСТВЕ. *У друштву у којем нормалност и демократија већ поодавно не станују* 'В обществе, в котором нормальность и демократија давно уже не проживают' (НСПМ, 22 V 2021).

О ДЕМОКРАТИИ ЗАБОТЯТСЯ. *Не тражимо изговоре, већ гледамо како можемо да направимо да демократија у Србији буде што јача* 'Мы не ищем оправданий, а смотрим, как можем сделать, чтобы демократија в Сербии становилась как можно крепче' (НСПМ, 8 VII 2021).

При персонифицированной демократии есть сильная личность, которая формулирует требования, упорно стремится к своим целям, может побеждать и властвовать.

ДЕМОКРАТИЈА МОЖЕТ ПОБЕДИТЬ. *На тим изборима је победила демократија* 'На тех выборах победила демократија' (НСПМ, 7 VI 2021).

ДЕМОКРАТИЈА МОЖЕТ ПРАВИТЬ. *Не жели да у Србији влада демократија* 'Не хочет, чтобы в Сербии правила демократия' (НСПМ, 2 XI 2020).

ДЕМОКРАТИЈА ОБЕСПЕЧИВАЕТ СВОБОДУ. *Слобода грађана треба да буде мера живота у сваком погледу, а да би слобода била примењена у пракси – демократија то треба да обезбеди* 'Свобода граждан должна быть мерой жизни во всех планах, а демократия должна обеспечить возможность добиться свободы на практике' (НСПМ, 13 III 2021).

ДЕМОКРАТИЈА МОЖЕТ БЫТЬ УПОРНОЙ, НАСТОЙЧИВОЙ. *Традиција и демократија су упорне у покушајима да угуше либерализам* 'Традиция и демократия упорны в попытках задушить либерализм' (НСПМ, 14 II 2020).

У ДЕМОКРАТИИ ЕСТЬ ТРЕБОВАНИЯ. *Демократија захтева ангажованог грађанина који се не бави само собом* 'Демократии нужен неравнодушный (заинтересованный, вовлеченный) гражданин, который занят не только собой' (НСПМ, 9 V 2021).

Точно как человек, демократия может быть молодой и старой:

МОЛОДАЯ И СТАРАЯ ДЕМОКРАТИЈА. *Млада демократија као што је у Србији, увек мора да буде преиспитивана од стране грађана* 'Молодую демократию, как в Сербии, граждане всегда должны «перепроверять»' (НСПМ, 14 V 2019). *Таква стара демократија, такав „индивидуализам“, таква „слобода“ немају ништа заједничко* 'Такая старая демократия, такой «индивидуализм», такая «свобода» не имеют ничего общего' (НСПМ, 2 XI 2020).

ДЕМОКРАТИЈА – ЭТО ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ СТРАНА. С понятийной метафорой ДЕМОКРАТИЈА – ЭТО ЧЕЛОВЕК часто сочетается метафора ДЕМОКРАТИЈА – ЭТО ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ СТРАНА, таким образом, демократические страны перенимают человеческие качества: они могут быть большими и малыми, зрелыми и незрелыми, стабильными и нестабильными, сильными и слабыми:

ДЕМОКРАТИЈА – ЭТО ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ СТРАНА. *Нашу земљу омаловажавају и говоре о нашим обавезама, објашњавају да су они велика демократија, а ми бесмислена и неспособна земља* 'Нашу страну недооценивают и говорят о наших обязанностях, объясняют, что они – великая демократия, а мы – страна без

смысла и способностей (НСПМ, 27 VI 2021). *Они Србију виде у реду уређених, стабилних демократија* ‘Они видят Сербию в ряду обустроенных, стабильных демократий’ (НСПМ, 27 VI 2021). *Саста-нак у Карбис беју је био први корак у формирању антикинеске алијансе западних демократија* ‘Саммит на курорте Карбис-Бэй стал первым шагом в формировании антикитайского союза западных демократий’ (НСПМ, 26 VI 2021). *Кључно је потврдити улогу парламената Западног Балкана као предуслова за изградњу снажних демократија* ‘Очень важно подтвердить роль парламентов Западных Балкан как предпосылку для создания сильных демократий’ (НСПМ, 24 VI 2021). *Косово може да постане зрелије као демократија и као економија* ‘Косово может стать более зрелым как демократия и как экономика’ (НСПМ, 17 VI 2021).

ДЕМОКРАТИЯ – ЭТО ПРЕДМЕТ. Демократия также понимается как предмет, обладающей ценностью, стоимостью, который можно повредить, купить, а еще и переоценить.

ДЕМОКРАТИЯ – ЭТО ПРЕДМЕТ. *Изјавио је да демократија није кока-кола и да САД не могу приморати цео свет да има исти укус* ‘Он заявил, что демократия – это не кока-кола и что США не могут заставить весь мир разделять их вкусы’ (НСПМ, 24 IV 2021).

ДЕМОКРАТИЯ – ЭТО ЦЕННОСТЬ. *Ценим да су мир, стабилност, демократија и уставни поредак вредности око којих се мора постићи најшири консензус* ‘Считаю, что мир, стабильность, демократия и конституционный порядок – это ценности, по которым необходимо достичь самого широкого консенсуса’ (НСПМ, 16 VI 2021). *Навео је да све чланице Војвођанског фронта деле идентичне политичке вредности: Европска унија, демократија, модерна децентрализована држава, владавина права* ‘Он указал, что все члены Фронта края Воеводина разделяют одни и те же политические ценности: Европейский Союз, демократия, современное децентрализованное государство, верховенство права’ (НСПМ, 11 I 2020).

У ДЕМОКРАТИИ ЕСТЬ ЦЕНА. *Демократија је прецењена* ‘Демократию переоценивают’ (НСПМ, 16 IV 2020).

ДЕМОКРАТИЯ МОЖЕТ ПОТЕРЯТЬ СВОЕ СОДЕРЖАНИЕ, СТАТЬ БЕСПЛОДНОЙ. *Демократија постаје шупља под влашћу Вучића* ‘Демократия теряет свою сущность под властью Вучича’ (НСПМ, 17 XII 2020).

ДЕМОКРАТИЈА — ЭТО РАСТЕНИЕ. Демократия может цвести или вянуть, как растение: *Тамо где постоји дијалог, демократија цвета* 'Где есть диалог, там демократия цветет' (НСПМ, 4 XI 2019).

ДЕМОКРАТИЈА — ЭТО ЗДАНИЕ. Как и любое здание, у демократии должен быть фундамент, ее нужно внимательно строить: *Слободни избори представљају темељ демократије* 'Свободные выборы представляют собой фундамент демократии' (НСПМ, 24 VI 2021). *Демократија се темељи на поверењу грађана у њихову државу* 'Демократия основана на доверии граждан своей стране' (НСПМ, 3 IV 2021).

ДЕМОКРАТИЈА — ЭТО СИЛА. Демократия – это сила, к которой стремятся, которую покоряют.

Демократија даје моћ људима са свим њиховим страсти-ма 'Демократия дает силу над людьми со всеми их страстями' (НСПМ, 25 V 2021).

ДВИЖЕНИЕ К ДЕМОКРАТИИ. *Импресивно је гледати колико је Косово напредовало ка демократији и слободи* 'Большое впечатление оставляет то, насколько Косово продвинулось к демократии и свободе' (НСПМ, 8 VII 2021).

ДЕМОКРАТИИ УЧАТСЯ. *Осуђиван сам што сам први премијер на ком се учи демократија и који учи демократију* 'Меня осудили за то, что я первый премьер, на примере которого изучается демократия и который изучает демократию' (НСПМ, 17 VI 2021).

Демократию переоценивают и недооценивают.

СВЯТОЕ СЛОВО ДЕМОКРАТИЈА. *Бајден је, на Минхенској безбедносној конференцији, изнова и изнова интонирао свету реч демократија* 'На Мюнхенской конференции о безопасности Байден вновь и вновь повторял святое слово демократия' (НСПМ, 13 III 2021).

ДЕМОКРАТИЈА И ДЕМОНОКРАТИЈА. *Ми кажемо да припадамо демократијама, али та европска демократија се претвара у демонократију* 'Мы говорим, что принадлежим к демократиям, но эта европейская демократия превращается в демонократию' (НСПМ, 4 I 2020).

Выводы о текстовых данных о свободе в сербском языке. Материалы о демократии из политического журнала «Новая сербская политическая мысль» показывают, что ДЕМОКРАТИЈА концептуализируется как ЧЕЛОВЕК, РАСТЕНИЕ, ПРЕДМЕТ, ЗДАНИЕ.

Во всяком случае она является фундаментальным понятием сербского политического дискурса и концептуализируется как значительная ценность в сербском обществе. Она всегда пользуется уважением, но тот факт, что об этом абстрактном понятии часто говорится и во множественном числе (поскольку оно конкретизируется), показывает, что существуют более сильные (тем самым и более ценные) и более слабые (менее ценные) демократии. Так называемые «западные демократии», т. е. страны Западной Европы и Америки, иногда воспринимаются как самые сильные демократии, а иногда как «демонократии».

5. Заключение

На основании всех результатов, полученных при анализе данных словарей, анкет и текстов на сербском языке, мы выводим когнитивную дефиницию демократии, то есть заключение о том, как носители сербского языка представляют себе понятие ДЕМОКРАТИЯ.

На основании дефиниций лексемы *демократија* из сербских словарей и энциклопедий можно сделать вывод, что прежде всего она связана с политическим устройством, но может ещё обозначать идею, принцип, на основании которого устанавливается такая власть, а также силы, движения, людей, реализующих такую власть, и затем тип отношения, поведения и существования индивидуума и группы, а также свободу вообще. Ключевыми словами, с помощью которых определяется демократия и которые выступают ее частичными синонимами, являются *једнакост* 'равенство; одинаковость', *слободоумље* 'свободомыслие', *равноправност* 'равноправие', *слобода* 'свобода', *права* 'права', *самопуправа* 'самоуправление', *либерализација* 'либерализация', *толерантност* 'толерантность', *еластичност* 'гибкость'. Как антоним для *демократија* в словарях приводится *аутократија* 'автократия'. Отметим, что в некоторых лексикографических источниках говорится о словах *самодисциплина* 'самодисциплина', *самопуправа* 'самоуправление', *самоувиђање* 'самосознание', и это указывает на факт, что демократия подразумевает свободу, но вместе с тем и ответственность, и она не тождественна анархии.

Анкетные данные показывают, что сербские студенты видят сущность демократии чаще как вид политической системы, в которой все граждане имеют право голоса и свободу мнения.

Есть и такие, которые в демократии видят свободу нестесненного бытия, тогда как другие видят в демократии желаемые человеческие отношения: толерантность, согласие, любовь, уважение чужого мнения.

Самым частым ответом на вопрос анкеты, где для существительного *демократија* нужно было подобрать первое пришедшее на ум прилагательное, стало *парламентарна* 'парламентская'. Этот ответ подтверждает, что студенты рассматривают демократию прежде всего как политическое устройство.

К похожему выводу можно прийти, если анализировать самые частые ответы на второй вопрос, в котором от студентов требовалось дополнить прилагательное *демократски* /-ска /-ско первым пришедшим на ум существительным. Самым частым ответом было *друштво* 'общество', непосредственно за ним *уређење* 'устройство; строй'.

Сопоставительную конструкцию *демократија и...* опрошенные чаще всего дополняли существительным *слобода* 'свобода', затем *народ* 'народ' и *политика* 'политика'. Демократический строй обеспечивает свободу, которая противопоставляется автократии, так что для студентов демократия неразрывно связана со свободой.

Конструкцию *демократија у...* опрошенные чаще всего дополняли существительным (у) *држави* 'в государстве', затем (у) *друштву* 'в обществе' и (у) *политици* 'в политике', что, очевидно, представляет три основные сферы существования демократических ценностей.

Предложение *Демократија није када...* 'Демократии нет, когда...' студенты заканчивали размышлениями, в которых показали, что демократии нет без свободы, без страха выражения собственного мнения.

Предложение *Ја сам демократа када...* 'Я демократ, когда...' студенты заканчивали, ориентируясь на две противоположные точки зрения. С одной стороны, опрошенные чувствуют себя по-демократически, когда свободно мыслят и свободно высказываются, то есть когда они совершенно свободны. С другой стороны, кое-кто чувствует себя по-демократически, когда готов терпеть законы и поступки других людей, с которыми не согласен.

Задание закончить предложение *Сваки демократа би...* 'Любой демократ сделал бы...' показывает противоположные ожи-

дания. Согласно одним, демократ должен был бы отказаться от части своей свободы, а согласно другим, демократ должен жить свободно.

Попытка сравнить языковое ощущение опрошенных с решением лексикографов распределить значения существительного *демократија* так, чтобы 'политическое устройство' было на первом месте, а 'свобода' — на третьем, позволила узнать, что опрошенные в основном не определились и небольшое предположение отдадут значению 'свобода'.

Самой частой ассоциацией 800 сербских студентов и учеников на слово-стимул *демократија* в «Ассоциативном словаре сербского языка» стала лексема *слобода* 'свобода', что убедительно показывает страстное стремление молодых людей к демократии как общественному устройству.

Материалы о демократии из политического журнала «Новая сербская политическая мысль» показывают, что ДЕМОКРАТИЯ концептуализируется как ЧЕЛОВЕК, РАСТЕНИЕ, ПРЕДМЕТ, ЗДАНИЕ. Во всяком случае она является фундаментальным понятием сербского политического дискурса и концептуализируется как значительная ценность в сербском обществе. Она всегда пользуется уважением, но тот факт, что об этом абстрактном понятии часто говорится и во множественном числе (поскольку оно конкретизируется), показывает, что существуют более сильные (тем самым и более ценные) и более слабые (менее ценные) демократии. Так называемые «западные демократии», т. е. страны Западной Европы и Америки иногда воспринимаются как самые сильные демократии, а иногда как «демонократии».

Библиография

- Ајдачић Дејан (ур.), 2015, *О вредностима у српском језику*, зборник етнолингвистичких радова, Београд.
- Ајдачић Дејан (ур.), 2019, *О вредностима у српском језику*, књ. 2, зборник етнолингвистичких радова, Београд.
- Бартмињски Јежи, 2011, *Језик – слика – свет, етнолингвистичке студије*, приредио Д. Ајдачић, превела М. Бјелетић, Београд.
- Бартмињски Јежи, 2019, *О профилисању појмова с тачке гледишта когнитивне етнолингвистике*, [в:] *О вредностима у српском језику*, књ. 2, уредио Дејан Ајдачић, Београд.
- Драгичевич Райна, 2014, *Понятие свободы в сербском языке и в сербской культуре (рад за међународни пројекат Јежија Бартмињског)*, [в:] *War-*

tości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów, t. 2: *Wokół europejskiej aksjofery*, ред. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, с. 185–209.

Драгичевич Райна, 2015, *Концепты Восток и Запад в сербском языке (лингвокультурологический и семантический анализ)*, [в:] *The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony, and Typology*, ред. Ljudmila Popović, Motoki Nomachi, Sapporo, с. 89–107.

Словари и енциклопедии

АР – Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, 2005, *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд.

ЕР – Skok Petar, 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. 1–4, Zagreb.

ЕСН – *Енциклопедија српског народа*, 2008, Београд.

Клајн и Шипка – Клајн Иван, Шипка Милан, 2007, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад.

ЛОТ – *Лексикон образовних термина*, 2014, Београд.

НСПМ – *Нова српска политичка мисао*, часопис за политичку теорију и друштвена истраживања, 2021; <http://www.nspm.rs/>; доступ: јуль.

ОАР – Драгићевић Рајна, Пипер Предраг, Стефановић Марија, 2011, *Обратни асоцијативни речник српскога језика*, Београд.

РМС – *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1967–1976, т. 1–6, Нови Сад.

РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1959–2021, т. 1–21, Београд.

РСЈ – *Речник српскога језика*, 2007, Нови Сад.

СПЕ – *Српска породична енциклопедија*, 2006, Београд.

Требежанин 2008 – Trebješanin Žarko, 2008, *Rečnik psihologije*, Beograd.

ШС – *Школско свезнање*, 2007, Београд.

The Concept of DEMOCRACY in the Serbian Language

The article presents the concept of DEMOCRACY in Serbian language and culture within the framework of the theory of the Lublin ethnolinguistic school, led by Jerzy Bartmiński. According to his methodology, in order to obtain a cognitive definition of a concept, it is necessary to take into account various data: systemic, survey and textual. The structure of the present work reflects this methodology.

Based on the definitions of the lexeme *демократија* from Serbian dictionaries and encyclopedias, it can be concluded that, first of all, it is associated with a political system, but it can also denote an idea, a principle on the basis of which such power is established, as well as forces, movements, people exercising such power, and then the type of attitude, behaviour and existence of the individual and the group, as well as freedom in general.

The survey data show that Serbian students see the essence of democracy more often as a kind of political system in which all citizens have the right to vote, and as freedom of opinion.

Materials on democracy from the political journal *Новая сербская политическая мысль* [New Serbian Political Thought] show that DEMOCRACY is conceptualised as a PERSON, PLANT, OBJECT, BUILDING. In any case, it is a fundamental concept of Serbian political discourse and is conceptualised as a significant value in Serbian society.

DEMOKRACIJA w języku chorwackim: językowy obraz konceptu

Piotr Mirocha

Artykuł stanowi rekonstrukcję językowego obrazu DEMOKRACJI w języku chorwackim na podstawie danych systemowych, ankietowych i tekstowych. Ich analiza wykazała, że obraz ten nie jest jednorodny. O ile zasadniczą część definicji podzielają, przynajmniej *implicite*, wszystkie źródła (władza wszystkich obywateli lub władza ludu), to dodatkowe cechy definicyjne podawane są rozmaicie. Zwłaszcza w tekstach często można spotkać stwierdzenia dotyczące chorwackiej demokracji jako dopiero rozwijającej się w kierunku modelu zachodniego. Istotny jest więc tu aspekt dynamiczny: bądź w opozycji do przeszłości (profil centroprawicowy), bądź w kierunku demokracji liberalnej (profil socjalliberalny). Badania ankietowe (profil codzienny) potwierdziły znaczne niezadowolenie z funkcjonowania demokracji przy jednoczesnym uznawaniu jej za istotną wartość kulturową, która powinna mieć solidne zakorzenienie społeczne.

1. Wstęp

Demokracja należy do najistotniejszych „słów-kluczy” kształtujących językowo-kulturowy obraz Chorwatów w epoce nowoczesnej. Niniejsze dociekania o językowym obrazie DEMOKRACJI w języku chorwackim nawiązują do wcześniejszych badań pilotażowych (Mirocha 2018), ale baza materiałowa została poszerzona, pozwalając na ogólne spojrzenie na diachroniczny rozwój rozumienia badanego konceptu, a także na opis jego profilowania we współczesnych dyskursach publicznych. Ponadto zaproponowana definicja oparta została na kompletnych badaniach ankietowych (Mirocha 2021).

Punkt wyjścia dla badań stanowi idea językowego obrazu świata, który „[...] jest zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, dającą

się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, o ludziach, rzeczach, zdarzeniach” (Bartmiński 2012: 12).

Pewna ostrożność jest wskazana w odniesieniu do określenia podmiotu tychże językowo utrwalonych sądów o rzeczywistości, względnie – co do tego, „jaki” bądź „czyj” język stanowi przedmiot analizy, biorąc pod uwagę odkrytą przez Michaiła Bachtina heteroglotyczną naturę komunikacji (Bachtin 1983: 104–106). Przyjmuje się zatem, że rekonstruowane koncepty są typowe dla uniwersów symbolicznych lingwokultury narodowej, w tym wypadku chorwackiej. Nie można jednak zupełnie zignorować wysuwanego w badaniach kulturowych zarzutu wskazującego na historyczną genezę konstruktury kultury narodowej (i języka narodowego) i jego związku z elitami kulturalnymi i politycznymi epoki nowoczesnej (np. Culler 2007: 240–268).

Faktycznie, granice społeczności językowej, zwłaszcza w przypadku języków standardowych opartych na dialekcie sztokawskim, są rozmyte. Niewątpliwie są one szersze niż zakres obowiązywania standardowego języka chorwackiego z uwagi na pełną wzajemną zrozumiałość między standardem chorwackim a serbskim, boszniackim czy czarnogórskim (Greenberg 2004: 13–14). Ponadto konstrukt kultury i języka narodowego nie obejmuje w wystarczający sposób różnego rodzaju pograniczy i mieszanek kulturowych, takich jak niesztokawskie dialekty Chorwacji (czakawski i kajkawski) wraz z ich tradycją literacką, obecność mniejszości serbskiej w Chorwacji, a także chorwackiej w Wojwodinie i Hercegowinie (Greenberg 2004: 15), wreszcie m.in. kultury *gastarbeiterów* z krajów byłej Jugosławii itp. (Greenberg 2004: 13).

Jednakże szkolnictwo (Gellner 1983: 19–38) i krajowa sfera publiczna (Habermas 2007) relacjonujące wydarzenia polityczne tworzą autonomiczny obieg tekstów, który niewątpliwie kształtuje obraz świata uczestników wspólnoty kulturowej. Dzieje się tak zwłaszcza w przypadku pojęć bezpośrednio należących do sfery dyskursu politycznego, takich jak DEMOKRACJA¹. Rekonstruowany model nie może w oczywisty sposób uwzględniać konotacji badanego konceptu we wszystkich wspólnotach komunikatywnych posługujących się językiem chorwackim bądź mieszkających w Chorwacji². Może być

¹ Funkcjonowanie leksyki społeczno-politycznej ma swoją specyfikę, którą kształtuje nie tylko perspektywa narodowa, ale także historia polityczna, ideologie i związane z nimi wartościowanie zjawisk społecznych (por. Dubisz et al. 2007).

² Społeczność językowa oznacza tu „grupę społeczną, utrzymującą się przez obecność wzorów interakcji społecznej i wyodrębnioną z obszarów otaczających

jednak użyteczny, zwłaszcza przy uwzględnieniu zjawiska profilowania, a więc rodzaju operacji mentalnej na danym pojęciu polegającej na wyróżnieniu określonych jego aspektów współtworzących profile tego pojęcia (por. Grzegorczykowa 1998: 11). Zrekonstruowana definicja kognitywna i zaproponowane profile powinny ująć rozumienie DEMOKRACJI typowe dla większości użyć języka funkcjonujących w ramach głównych nurtów chorwackiego dyskursu publicznego.

1.1. Rys historyczny

Silny wpływ na historię ziem obecnej Chorwacji pod koniec XVIII i na początku XIX wieku miało ich rozbieżne podział między różne organizmy państwowe i administracyjne, w których panowały różne ustroje społeczne i w których odmienna była struktura społeczna. Stosunki tam panujące były postfeudalne i w mniejszym lub większym stopniu zdominowane przez element etnicznie obcy wobec słowiańskojęzycznej większości (zwłaszcza w Sławonii), a w niektórych regionach także podporządkowane celom militarnym (*casus Pogranicza Wojskowego*).

Pewien wpływ na pojawianie się idei liberalnych – bo wciąż nie jednoznacznie demokratycznych – miały echa rewolucji francuskiej, a następnie podboje napoleońskie i utworzenie w 1809 roku podporządkowanych Francji Prowincji Iliryskich obejmujących Dalmację, Istrię, Krainę i zachodnią część historycznej Chorwacji (Boguska 2018: 37–39; Boguska 2019: 76–77, 80–81; Felczak, Wasilewski 1985: 274). Inicjatywy nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego pojawiły się dopiero na przełomie lat 20. i 30. XIX wieku, kiedy to na austriackich uczelniach rozpoczęli działalność chorwaccy studenci – iliryści. Ich program w pierwszej kolejności miał charakter narodowy, akcentował przede wszystkim potrzebę kodyfikacji języka literackiego i zjednoczenia ziem iliryskich (później określanych już mianem chorwackich), a dopiero w drugim rzędzie odwoływał się do kwestii suwerena rządów w państwie. W tym duchu projektowano *narod* – pojęcie oznaczające w języku chorwackim tak ‘naród’, jak i ‘lud’ (Boguska 2018: 39; Felczak, Wasilewski 1985: 288–289). Pod-

przez słabość powiązań komunikacyjnych” (Gumperz 1968: 463, za: Piotrowski, Ziółkowski 1976: 98); pojęcie to pozwala uniknąć dyskusji o statusie jednolitych etnojęzyków. Wspólnota komunikatywna opiera się natomiast na ściślejszych związkach i warunkują ją przede wszystkim praktyki wymiany określonych informacji (Zabrocki 1972: 20–21, za: Piotrowski, Ziółkowski 1976: 98).

czas Wiosny Ludów eskalował długotrwały konflikt pomiędzy madzianami – partią prowęgierskich magnatów i konserwatywnej drobnej szlachty – a liberałami. Choć spór ten rozgrywał się przede wszystkim na płaszczyźnie językowej (Rapacka 1997: 80), prasa iliryska wprowadziła nowoczesne idee polityczne w językowo-kulturowe uniwersum Chorwacji, np.:

[1] *Republikansko vladanje može opet biti ili aristokratičko t. j. gdi samo velikaši i plemići imaju pravo vladati ostalim narodom, ili demokratičko, gdi svaki pravi i slobodni gradjanin ili sam po sebi – gdi je čista demokracija – ili pako po narodnih zastupnicih – gdi vlada zastupna demokracija – ima dio u vladanju.*

[Rządy republikańskie mogą zaś być bądź arystokratyczne, tj. gdzie tylko możnowładcy i szlachta mają prawo rządzić resztą narodu, bądź demokratyczne, gdzie każdy prawdziwy i wolny obywatel, czy to sam z siebie – gdzie panuje czysta demokracja – czy też przez przedstawicieli narodu – gdzie panuje demokracja przedstawicielska – ma udział w rządach.] (Vrbančić 1846: 37)³.

W okresie Wiosny Ludów po raz pierwszy wybrano też niestanowowy, demokratyczny parlament chorwacki, który zlikwidował zależności feudalne i uchwalił zjednoczenie ziem chorwackich pozostających w różnych krajach koronnych monarchii habsburskiej. W trakcie wydarzeń roku 1848 odwoływano się do symboliki rewolucji francuskiej, choć jednocześnie często podkreślano lojalizm wobec dynastii panującej (Rapacka 1997: 83–84; Boguska 2019: 76–78).

Reakcja po 1848 roku zahamowała dążenia liberalne, a chociaż zaakceptowała zniesienie pańszczyzny, zrobiła to na warunkach, które wytworzyły warstwę wiejskiej biedoty (Felczak, Wasilewski 1985: 346). Po ugodzie chorwacko-węgierskiej w 1868 roku i przypieczętowaniu austriacko-węgierskiego dualizmu monarchii zaczęły tworzyć się chorwackie instytucje społeczeństwa obywatelskiego – w dużej mierze dzięki biskupowi Josipowi Jurajowi Strossmayerowi – akademia nauk, muzeum narodowe, teatr narodowy i uniwersytet. Instytucje te miały przynajmniej w założeniu charakter panjugosłowiański, a więc szerszy niż etnonarodowy (Boguska 2019: 78–79; Felczak, Wasilewski 1985: 355).

W kontrze do wąsko inteligenckiej orientacji jugosławistycznej sytuowała się Partia Prawa (tzw. *prawasze*; popularni zwłaszcza – choć nie tylko – wśród młodzieży studenckiej i drobnomieszczan-

³ Tam, gdzie nie zaznaczono inaczej w *Bibliografii*, tłumaczenie pochodzi od autora.

stwa), która działała od lat 60. XIX wieku pod wodzą Ante Starčevicia (Rapacka 1997: 140). Odwoływała się ona do historycznych praw Chorwatów do własnego państwa, ale także do pojęcia narodu, które znosiło dawne podziały stanowe. Była to orientacja demokratyczna i egalitarna, a jednocześnie silnie nacjonalistyczna, antyhabsburska, ale i antyserbska (Boguska 2019: 79–80; Felczak, Wasilewski 1985: 351; Rapacka 1997: 141). Dzięki konsekwencji i zdecydowanej retoryce *prawaszom* udało się pozyskać szerokie zaplecze społeczne (Rapacka 1997: 140).

Dopiero w latach 90. XIX wieku i pierwszej dekadzie XX stulecia kształtowały się demokratyczne nurty polityczne, które jednocześnie proponowały alternatywy dla etnonacjonalizmu. Była to socjaldemokracja (Felczak, Wasilewski 1985: 380) oraz partia chłopska Antuna i Stjepana Radiciów. Obie siły dążyły do wprowadzenia demokratycznego prawa wyborczego i krytykowały rozwój kapitalistycznych stosunków ekonomicznych (Boguska 2019: 83; Felczak, Wasilewski 1985: 406; Wróblewska-Trochimiuk 2020: 27–28).

W 1918 roku na skutek rozpadu Austro-Węgier i zwycięstwa sił ententy – w tym Królestwa Serbii – powstało Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców pod rządami serbskiej dynastii Karađorđevićów. Osią konfliktu politycznego w latach 1918–1929 był spór o scentralizowany bądź zdecentralizowany charakter państwa. Choć rządy koalicyjne z udziałem partii demokratycznych wprowadziły liczne reformy poszerzające wolności socjalne, to dominowała tendencja do ograniczania swobód demokratycznych – w 1925 roku zdelegalizowano partię chłopską, a w 1929 roku wprowadzono dyktaturę króla i armii (Felczak, Wasilewski 1985: 442–448). W takich okolicznościach metodą walki politycznej przestawała być demokratyczna rywalizacja, a coraz częściej stosowane były narzędzia terroru (Felczak, Wasilewski 1985: 453).

Niedługo po zajęciu Jugosławii przez nazistowskie Niemcy i faszystowskie Włochy oraz stworzeniu marionetkowego ultranacjonalistycznego Niezależnego Państwa Chorwacji wybuchło powstanie, które miało charakter oddolny, ludowy i egalitarny, przede wszystkim na ziemiach serbskich, ale również w okupowanej Chorwacji (Felczak, Wasilewski 1985: 484–486). Komunistyczna Partia Jugosławii zdominowała walkę antyfaszystowską dzięki postulatowi stworzenia Demokratycznej Federacyjnej Jugosławii (Felczak, Wasilewski 1985: 495). Choć partia komunistyczna oraz jej następca, Związek Komunistów

Jugosławii, posługiwały się hasłem demokracji ludowej, w praktyce rządy realnych socjalistów oznaczały najpierw kampanię wyborczą w 1945 roku, niestroniącą od środków przemocy i marginalizującą inne partie, a następnie ustanowienie systemu jednopartyjnego (Lilly 2000: 19–20). W socjalistycznej Jugosławii stworzono jednak płaszczyznę, na której w pewnym okresie istniała możliwość demokratycznego samookreślenia przez część obywateli – był to samorząd robotniczy w przedsiębiorstwach funkcjonujący od początku lat 50. (Woodward 1995: 166), choć przechodzący kryzys począwszy od połowy lat 60. XX wieku (Woodward 1995: 215, 247). Stąd istotna rola hasła samorządności w dyskursie o demokracji w krajach byłej Jugosławii.

To właśnie w ramach oficjalnego dyskursu samorządności i decentralizacji artykułowano początkowo żądania zwiększenia swobód narodowościowych w latach 70. XX wieku (zob. np. Czerwiński 2012). Od połowy lat 70. coraz bardziej zorganizowana opozycja łączyła hasła nacjonalistyczne i postulaty wprowadzenia demokracji liberalnej. W 1990 roku odbyły się w Chorwacji pierwsze wolne wybory, a w roku następnym państwo ogłosiło niepodległość. Jak zauważył chorwacki filozof Boris Buden, jedną z konsekwencji następujących przemian było utożsamienie demokracji i kapitalizmu, które łączy dyskursy chorwackie z innymi postsocjalistycznymi społeczeństwami Europy Wschodniej (Buden 2012; Wróblewska-Trochimiuk 2020: 30–31).

Począwszy od lat 90. XX wieku konflikt polityczny zdominowany został przez starcie pomiędzy „konserwatystami” (HDZ – Chorwacka Wspólnota Demokratyczna, wywodząca się z członków Związku Komunistów Chorwacji, którzy w 1989 roku zmienili afiliację polityczną, oraz nacjonalistycznej opozycji demokratycznej sprzed 1990 roku) a „liberałami” (SDP – Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji) będącą prawnym kontynuatorem Związku Komunistów Chorwacji). Ów spór polityczny determinował również – do pewnego stopnia – rozumienie pojęcia DEMOKRACJI w różnych odmianach chorwackich dyskursów.

2. Krótki przegląd badań nad konceptem

Pojęcie DEMOKRACJI w języku i kulturze Chorwacji, a także historyczne i współczesne spory o jego rozumienie nie były dotąd przedmiotem systematycznych badań o charakterze językoznawczym. Stałoby się natomiast obiektem zainteresowania szeregu innych dyscyplin, z historią polityczną i społeczną oraz politologią na czele. Pierwsze

dwie nie stawiały przeważnie kwestii demokracji i demokratyzacji jako zasadniczych przedmiotów badawczych. Zagadnienia te pojawiały się jednak przy okazji omawiania innych procesów, takich jak odrodzenie narodowe (np. Despalatović 1975), modernizacja (np. Karaman 2000) czy kwestie narodowe (np. Banac 1992). Historycy analizowali także elementy składowe najczęstszych ujęć konceptu DEMOKRACJI, przede wszystkim rozwój partii politycznych (np. Bogdanov 1958). Demokratyzacja była także nieuchronnie – w mniejszym czy większym stopniu – przedmiotem badań historii politycznej – czy to w syntezach poświęconych jedynie tej subdyscyplinie (np. Beuc 1969), czy też w syntezach o charakterze ogólnym.

W naukach politycznych, poczynawszy od 1991 roku, problematyka demokracji poruszana była w ramach kontekstu transformacji ustrojowej. Szczególną uwagę poświęcano problematyce konsolidacji, stabilności i chwiejności ustroju demokratycznego – zjawiskom w Chorwacji lat 90. XX wieku powiązanym z wojną o niepodległość oraz prezydenturą Franja Tuđmana. W podejściach tych wyróżniano różnorodne płaszczyzny demokracji: system wyborczy, prawa polityczne i obywatelskie, odpowiedzialność horyzontalną, tj. rozdział i równowagę władz, a także faktyczny wpływ obieralnych przedstawicieli na rządy. Rozróżniano w ten sposób demokracje „zakotwiczone” od „wadliwych” (lub „niepewnych” – por. O'Donnell, Schmitter 2006), a Chorwację lat 90. i początku XXI wieku zaliczano często do tych ostatnich (Merkel 2004). Doszukiwano się różnorodnych przyczyn takiego stanu, odwołując się do czynników społeczno-psychologicznych odziedziczonych z okresu niedemokratycznego systemu realnosocjalistycznej Jugosławii, a także do okoliczności, w których odbywała się chorwacka transformacja ustrojowa – a zatem do rozpadu federacji i wieloletniej wojny (Maldini 2008).

Zwłaszcza w drugiej dekadzie XXI wieku takie teleologiczne podejścia do transformacji ustrojowych zaczęły być krytykowane, a niektóre przemiany polityczno-społeczne określano wręcz mianem „postdemokratycznych”. Zdaniem części chorwackich politologów dominujące modele demokratyzacji zakładały uniwersalny proces przemian skoncentrowany na procedurach formalnych, czerpiąc z doświadczeń np. państw Ameryki Łacińskiej, a ignorując społeczne uwarunkowania typowe dla krajów postsocjalistycznych. Jednocześnie sugerowano wciąż, że to te czynniki sprawiają, że demokracja w Chorwacji pozostawała „nieskonsolidowana” (Lalić et al. 2010).

W najnowszej refleksji nad stanem demokracji wprowadzany jest czasami wieloznaczny koncept POSTDEMOKRACJI, przez różnych badaczy wiązany z rosnącą rolą instytucji bezpieczeństwa narodowego, postmodernistyczną troską o różnorodne tożsamości, dominacją kapitału międzynarodowego, kryzysem industrialnego modelu zatrudnienia i obywatelstwa czy wreszcie z brakiem realnego sporu politycznego. To właśnie ten ostatni czynnik – w połączeniu z brakiem konsolidacji demokracji chorwackiej i transformacji społeczeństwa do modelu globalnego i informacyjnego – miałyby stanowić o postdemokratyczności Chorwacji (Milardović, Jožanc 2013).

Jednocześnie część filozofów i socjologów dekonstruuje sam koncept transformacji jako ideologiczny i nacechowany kolonialnie (Buden 2012). W tym nurcie wytyka się brak jasnych kryteriów transformacji do demokracji liberalnej i wolnorynkowego kapitalizmu, co – z jednej strony – doprowadziło do deficytu demokracji i dominacji nacjonalizmu w latach 90. XX wieku, a – z drugiej strony – podtrzymało przeświadczenie o niekończącej się transformacji ustrojowej. Badacze ci z zainteresowaniem spoglądają na doświadczenia z demokracją bezpośrednią, praktykowaną zarówno podczas protestów studenckich na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku (Kraft 2013), jak i w ramach samorządnego socjalizmu w czasach Jugosławii (Grdešić 2013).

3. Podstawa materiałowa opisu

Co do analizy – podobnie jak w *Założeniach programu „A”* (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009) – podstawą były:

1. Hasła zawarte w autorytatywnych słownikach języka chorwackiego, takich jak:

- *Hrvatski jezični portal*. <http://hjp.srce.hr>; dostęp: 20 VIII 2021;
- Klaić Bratoljub, 2001, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb⁴;
- Šonje Jure (red.), 2000, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb;
- Anić Vladimir, Goldstein Ivo, 2000, *Rječnik stranih riječi* [wyd. 2], Zagreb;

⁴ Słownik ten stanowi kolejną edycję wcześniejszego wydawnictwa (Klaić 1979) i pod wieloma względami mógłby się sytuować wśród wydawnictw starszych, z czasów „realnosocjalistycznej” Jugosławii. Z uwagi na powszechność użycia jego wznowień wymieniany jest pośród wydawnictw nowszych, choć do uwzględnienia materiału zeń pochodzącego konieczna jest świadomość kontekstu jego powstania.

– Anić Vladimir, 1998, *Rječnik hrvatskoga jezika* [wyd. 3 poszerzone], Zagreb;

– Klaić Bratoljub, 1979, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb.

Dane pochodzące ze starszych słowników będą omówione w celu przybliżenia diachronii badanego konceptu:

– Vinko Šeringer, 1906, *Priručni rječnik tuđih riječi i fraza za praktičnu porabu pri čitanju i pisanju*. Zagreb;

– Kovčić Dragutin, 1938, *Rječnik stranih riječi* [wyd. 2], Zagreb;

– Jonke Ljudevit, Hraste Mate, Musulin Stjepan, Rogić Pavle, Pavešić Slavko, Finka Božidar, Stevanović Mihailo, Marković Svetozar, Matić Svetozar, Pešikan Mitar, 1967, *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika. Knj. 1: A-F*, Zagreb-Noví Sad.

Nie zostały one jednak włączone do rekonstruowanej definicji kognitywnej.

2. Ankieta przeprowadzona wśród 73 studentów kierunków humanistycznych i technicznych w Chorwacji w roku 2019 (zob. Mirocha 2021). Ankieta została przygotowana zgodnie z zaleceniami artykułu *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata* autorstwa Jerzego Bartmińskiego (Bartmiński 2014: 327–329). Ankietowanym postawione zostało pytanie: „Što prema tebi čini bit prave DEMOKRACIJE?” [Co według Ciebie stanowi istotę prawdziwej DEMOKRACJI?].

3. Wyniki kwerendy w Chorwackim Korpusie Narodowym w wersji 3.0 (chorw. *Hrvatski nacionalni korpus 3.0*, dalej – HNK); w drodze losowania zostało wyłonionych 50 wyników kwerendy, kolejnych 50 ze względu na swoją reprezentatywność zgodnie z decyzją badającego (Bartmiński 2014: 313).

4. Inne teksty w ramach słowników i korpusu:

– ustalone syntagmy wymieniane w hasłach słowników,

– ekscerpty z artykułów w prasie wysokonakładowej wyodrębnione z kwerendy w ogólnym korpusie językowym (Abramowicz, Bartmiński, Chlebdá 2009: 342),

– ekscerpty z tekstów prasowych i publicystycznych (D. Ugrišić, S. Letica) oraz z literatury pięknej (M. Krleža, I. Brešan).

Co do odpowiednika polskiego leksemu ‘demokracja’, zarówno słownik polsko-chorwacki autorstwa M. Moguša i N. Pintarić (Moguš, Pintarić 2002), jak i *Słownik prawniczy i ekonomiczny polsko-chorwacki* C. Czecha-Śmiałkowskiego (Czech-Śmiałkowski 2016) jako pry-

marne tłumaczenie podają wyraz *demokracija* (drugi ze słowników podaje sekundarny odpowiednik chorwacki *narodna vlast*, co można przełożyć jako ‘rządy ludu’). Odpowiedniość ta zachodzi również w kierunku odwrotnym – *Słownik chorwacko-polski* J. Benešicia (1949) jako tłumaczenie chorwackiego terminu *demokracija* podaje polski leksem ‘demokracja’, w drugiej kolejności – ‘ludowładztwo’.

4. Koncept DEMOKRACIJA (DEMOKRACJA) w świetle danych systemowych

Chorwacki leksem *demokracija* jest zapożyczeniem z języka greckiego za pośrednictwem języka francuskiego oraz łaciny (zob. np. Anić, Goldstein 2000: 278). Przed 1991 rokiem słowniki podawały także sekundarny wariant *demokratija*, już wtedy typowy dla serbskiego wariantu wspólnego wówczas języka – wariant ten ma bezpośredni źródłosłów w średniowiecznej grece.

Wyraz *demokracija* pojawił się w chorwackich słownikach dość późno. Nie ma go w wielotomowym słowniku Jugosłowiańskiej Akademii Nauk i Sztuk (JAZU) wydawanym od 1880 roku, nie występuje również w słowniku Ivana Broza i Franja Ivekovića z 1901 roku (Iveković, Broz 1901). W pierwszym wypadku dzieje się tak z uwagi na nieuwzględnienie literatury XIX-wiecznej w początkowych tomach wydawnictwa, w drugim zaś wskutek niemal wyłącznego oparcia się na dialektologicznych źródłach sztokawskich. W obu sytuacjach są to posunięcia motywowane różnymi formami puryzmu językowego, który jednak nie wynika ze stosunku do demokracji jako konceptu.

W pozycjach dotyczących specyficznie chorwackiego języka lub wariantu językowego, które trafiły do szerokiego obiegu, po raz pierwszy na hasło *demokracija* natrafić można w słownikach wyrazów obcych. Po raz pierwszy zostało ono odnotowane w słowniku zredagowanym przez Vinka Šeringera i zdefiniowane w następujący sposób:

[2] ‘pučka, narodna vladavina, gdje narod ili sveukupni državljani vrše na temelju jednakosti najvišu vlast. Ili demokracija je takova ustavna vlada ili država, u kojoj narod po svojim zastupnicima sam vlada, te ima pravo o svem, što se države tiče – sam raspravlja, po načelu da je narod vreo sviju prava’

[rządy ludu, narodu, gdzie naród lub wszyscy obywatele na zasadzie równości pełnią najwyższą władzę. Bądź też demokrację stanowią takie rządy konstytucyjne albo państwo, w którym naród sam rządzi przez swoich przedstawicieli i ma prawo rozsądzać o wszystkim, co się tyczy pań-

stwa, w myśl zasady, że naród stanowi źródło wszystkich praw.] (Šeringer 1906: 47).

Uwagę zwraca ustanowiona przez leksykografa tożsamość między formalnym urządzeniem państwa a legitymizacją władzy. Ogólne nacechowanie pojęcia jest bardzo pozytywne, co zapewne nie pozostawało bez związku z tym, że pozycja wydana została jeszcze w ramach postfeudalnej monarchii habsburskiej. Warto zwrócić uwagę także na pokrewne hasło *demokrata*, zdefiniowane w pierwszym rzędzie jako: ‘priatelj puka, pučke ili narodne vlade’ [przyjaciół ludu, władzy ludowej bądź narodowej] (Šeringer 1906: 47).

W słowniku Ognjena Pricy (wydanym pod pseudonimem Dragutin Kovčić) znaleźć można hasła *demokracija* oraz *demokratija*, przy czym to ostatnie odsyła do pierwszej z form jako specyficznej dla wschodniego wariantu języka serbsko-chorwackiego, a obecnie dla standardu serbskiego. *Demokracija* zaś zdefiniowana została jako: ‘vlada naroda; državni poredak u kome postoji formalna jednakost pred zakonom. To je formalna ili građanska demokracija’ [władza narodu; ustrój państwowy, w którym istnieje formalna równość wobec prawa. Jest to demokracja formalna lub burżuazyjna] (Kovčić 1938: 53–54). Niewątpliwym wpływ na tę definicję miał klimat rozczarowania instytucjami demokracji mieszczańskiej pod koniec lat 20. i w latach 30. XX wieku – widoczny także np. w pisarstwie Mirosława Krležy – ale przede wszystkim przekonania samego autora, który był członkiem Związku Komunistycznej Młodzieży Jugosławii (SKOJ).

Pierwszym ogólnym słownikiem języka chorwackiego, w którym znalazło się hasło ‘demokracja’, było wspólne przedsięwzięcie Maticy hrvatskiej i Maticy srpskiej *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika* (Jonke et al. 1967). Matica hrvatska wydała tylko dwa jego tomy (do litery K, tzw. „adok”), a następnie zarzuciła projekt w atmosferze nadchodzącej Chorwackiej Wiosny. Słownik odnotował następujące hasła w rodzinie wyrazowej: *demokracija*, *demokrat(a)*, *demokratičnost*, *demokratizacija*, *demokratizam*, *demokratísati* = *demokratizirati*, *demokratizovati* ‘demokratyzować’, *demokratkinja* ‘demokratka’, *demokratski* ‘demokratyczny’, kilka odsyłaczy, przede wszystkim od form bardziej typowych dla serbskiego wariantu wschodniego języka: *demokratičan* = *demokratski* ‘demokratyczny’, *demokratija* = *demokracija* ‘demokracja’, *demokratizirati* i *demokratizovati* = *demokratísati* ‘demokratyzować’, a także derywowane rzeczowniki odczasownikowe *demokratísanje* i *demokratiziranje* ‘demokratyzowanie’ (Jonke et

al. 1967: 464). Ta różnorodność świadczy tak o rozmachu planowanego przedsięwzięcia leksykograficznego, jak i o zakorzenieniu pojęcia w języku i kulturze chorwackiej, a także w oficjalnym dyskursie publicznym jugosłowiańskiego socjalizmu samorządnego. Sama definicja hasła *demokracija* podana przez słownik jest następująca:

[3] a. 'politički poredak u kojem suverena vlast pripada narodu, sistem narodne vladavine: građanska ~, socijalistička ~'. b. 'poštovanje jednakosti, slobode i slobodnog učešća u društveno-političkom životu'

[a. ustrój polityczny, w którym władza suwerenna należy do narodu, system rządów ludu: ~ burżuazyjna, ~ socjalistyczna. b. poszanowanie równości, wolności i swobodnego uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym] (Jonke et al. 1967: 464).

Może ona współbrzmieć z ówczesnymi realiami jugosłowiańskiej Chorwacji, choć trzeba przyznać, że, pomijając kolokacje, nie odbiega ona zbyt od ogólniejszych definicji ze słowników amerykańskiej anglijszczyzny z tej epoki – np. *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary* (Gove 1971).

Podobnie przedstawiają się zresztą ujęcia proponowane przez będące wciąż w użyciu, choć zredagowane jeszcze w atmosferze jugosłowiańskiego socjalizmu, słowniki wyrazów obcych Bratoljuba Klaića (Klaić 1979, 2001). Wyszczególniają one następujące znaczenia leksemu:

[4] 1. 'vlada naroda; politički poredak u kojem vlast pripada narodu; država u kojoj je na vlasti narod preko svojih predstavnika'; 2. 'narodne mase, napredne snage'; 3. 'sloboda uopće, naprednost, progresivnost'

[1. władza ludu; ustrój polityczny, w którym władza należy do ludu; państwo, w którym rządzi lud za pośrednictwem swoich przedstawicieli; 2. masy ludowe, siły postępowe; 3. wolność w ogóle, postępowość'] (Klaić 2001: 275).

Zróznicowane – choć zazwyczaj skupiające się na odmiennych aspektach ustroju – definicje proponują słowniki wydane po 1990 roku. Pierwszym ogólnym słownikiem języka chorwackiego, w którym występuje hasło *demokracija*, jest słownik Vladimira Anicia (1998). Tu definicja skupia się na aspektach formalno-politycznych, wyliczane są następujące cechy definicyjne:

[5] 'uređenje u kojem se vlast dijeli na sudsku, zakonodavnu i izvršnu, s pravom neposrednih izbora i slobodom zbora i dogovora'

[ustrój, w którym władza dzieli się na sądowniczą, ustawodawczą i wykonawczą, gwarantujący prawo do wyborów bezpośrednich oraz swobodę zgromadzeń i zrzeszania się] (Anić 1998: 150).

Znacznie bardziej rozbudowaną i specyficzną co do hierarchizacji cech konstytutywnych definicję zaproponowali Vladimir Anić i Ivo Goldstein (2000) w kolejnym z chorwackich słowników wyrazów obcych. Demokracja zdefiniowana została tu w pierwszej kolejności jako ustrój państwowy lub społeczny:

[6] 'državno odn. društveno uređenje zasnovano na ustavu i zakonodavstvu koje garantira političke slobode i ravnopravnost svih građana, privatno vlasništvo, slobodnu tržišnu konkurenciju, višestranački politički pluralizam, smjenjivost vlasti putem redovitih slobodnih izbora, autonomnost lokalne samouprave i važnih institucija, punu slobodu i nezavisnost medija, jednakopravnost nacionalnih, vjerskih i drugih zajednica i manjina, te trodiobu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku'

[ustrój państwowy lub społeczny oparty na konstytucji i prawodawstwie gwarantujących swobody polityczne i równouprawnienie wszystkich obywateli, własność prywatną, wolną konkurencję rynkową, wielopartyjny pluralizm polityczny, zastępowalność władz na drodze regularnych wolnych wyborów, autonomię samorządu terytorialnego i innych ważnych instytucji, pełną wolność i niezależność mediów, równouprawnienie wspólnot i mniejszości narodowych, religijnych i innych, a także trójpodział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą] (Anić, Goldstein 2000: 278).

Wreszcie podane zostały również znaczenia derywowane:

[7] 1. 'načelo društvene jednakosti te zajamčenih prava i ravnopravnosti pojedinaca unutar društvene ili neke uže zajednice'

[zasada równości społecznej oraz gwarantowanych praw i równouprawnienia jednostek wewnątrz wspólnoty społecznej lub mniejszej];

2. 'vladavina izabrane većine uz zajamčena prava manjini'

[władza większości pochodzącej z wyboru przy zagwarantowaniu praw mniejszości] (Anić, Goldstein 2000: 278).

Jak widać, zakres pojęcia DEMOKRACJI w takich ujęciach jest znacznie szerszy niż same 'rządy ludu' podawane przez starsze słowniki (do Kłaić włącznie), inspirowane zapewne między innymi przez źródłosłów terminu. Wymieniane cechy definicyjne bardziej odpowiadają pojęciu LIBERALNEJ DEMOKRACJI – świadczy to jednak o semantycznej pojemności wyrazu, którego znaczenie dotyczy nie tylko ustroju politycznego, ale również modelu życia społecznego oraz sfery ideologii i wyznawanych wartości. Co do kolokacji, Anić i Goldstein

podali następujące: *ekonomska demokracija* ‘demokracja ekonomiczna’, *građanska demokracija* ‘demokracja burżuazyjna’, *industrijska demokracija* ‘demokracja przemysłowa’, *liberalna demokracija* ‘demokracja liberalna’, *narodna demokracija* ‘demokracja ludowa’.

Słownik pod redakcją Jure Šonjega (Šonje 2000) zrezygnował z licznych cech definicyjnych i ich kontrowersyjnej hierarchii proponowanej przez Anicia i Goldsteina. Zdefiniował on demokrację jako:

[8] 1. ‘državni poredak u kojim većina punoljetnih državljana ostvaruje zakonodavnu i provedbenu vlast u državi preko svojih zastupnika biranih na općim tajnim izborima’

[ustrój państwowy, w którym większość pełnoletnich obywateli sprawuje władzę ustawodawczą i wykonawczą za pośrednictwem przedstawicieli wyłanianych w powszechnych i tajnych wyborach];

2. ‘društveni odnos u kojem se poštuju načela slobode, pravde, jednakosti, zajedništva i nenasilja’ [porządek społeczny, w którym szanowane są zasady wolności, sprawiedliwości, wspólnoty i niestosowania przemocy] (Šonje 2000: 167).

W słowniku synonimów pod redakcją Ljiljany Šarić i Wiebke Wittschen (2008: 78) nie ma hasła demokracja. Natomiast jako synonim wyrazu *diktatura* ‘dyktatura’ pojawiają się takie leksemy, jak: *neograničena vlast / vladavina* ‘rządy absolutne’, *autokracija*, *apsolutizam*, *totalitarizam*, *samodržstvo*, *samodržavlje* ‘samodzierżawie’, *samovlada* ‘samowładztwo’, *nedemokracija* ‘nie-demokracja’, *despotizam*, *tiranija*, *nasilništvo* ‘tyranizowanie’, *nasilje* ‘przemoc’, *samovolja* ‘samowola’ (podobnie w przypadku haseł *samovlađe* ‘samowładztwo’ i *samovolja* ‘samowola’). Wskazuje to na szereg antonimów demokracji, określających nie tylko formy władzy nieodwołujące się do woli większości, ale też praktyki związane ze stosowaniem przemocy.

Zwraca uwagę bardzo różnorodna hierarchia ważności dodatkowych cech definicyjnych demokracji w różnych słownikach. Szczególnie charakterystyczne jest zwłaszcza wyjątkowo wysokie usytuowanie ‘własności prywatnej i wolnej konkurencji rynkowej’ w słowniku Anicia i Goldsteina (Anić, Goldstein 2000). Wskazuje to zapewne na założenia ideologiczne (o prymacie wolnego rynku nad np. systemem wielopartyjnym czy swobodą mediów), które przyjęli autorzy (prawdopodobnie nieświadomie) – i pozwala wnioskować o tym, że językowy obraz pojęcia DEMOKRACJI w języku chorwackim będzie niejednorodny z uwagi na wielość istniejących dyskursów politycznych.

Podsumowując, w słownikach dostrzec można następujące aspekty pojęcia DEMOKRACJI:

1. formalno-prawny – związany z podstawowymi rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi ustroju państwowego;
2. podmiotowo-polityczny – związany z podmiotem sprawującym władzę;
3. polityczno-ideologiczny – związany z wartościowaniem instytucji znajdujących się poza aparatem państwowym (społeczeństwo obywatelskie);
4. aksjologiczno-społeczny – związany z wartościami i nieformalnymi zasadami postępowania w społeczeństwie, wpływającymi z pojęcia DEMOKRACJI.

5. Koncept *DEMOKRACIJA* (DEMOKRACJA) w świetle danych ankietowych

W badaniach ankietowych przeprowadzonych w 2019 roku wzięło udział 73 uczestników z uczelni w Zagrzebiu, Rijece i Osijeku. Z materiału ankietowego wyodrębniono 120 wyrażen cytatowych nazywających cechy konotacyjne pojęcia DEMOKRACJI w języku chorwackim. Zostały one sprowadzone do 28 cech deskryptorowych przydzielonych następnie do sześciu aspektów badanego konceptu.

W materiale zwraca uwagę przewaga aspektu społecznego (39,17%) wiążącego się z wartościami i prawami wynikającymi z określonego ładu czy umowy społecznej na wyższym poziomie abstrakcji niż formalne procedury polityczno-prawne (33,33%). DEMOKRACJA dla ankietowanych to zatem w pierwszej kolejności *pravo na izražavanje svojeg mišljenja* [prawo do wyrażania swojej opinii], *sloboda govora* [wolność słowa], ale także *ravnopravnost* [równość].

Warto zaznaczyć, że akcenty stawiane przez ankietowanych pytanych o rozumienie istoty demokracji „prawdziwej” mogą świadczyć o pewnym niezadowoleniu z funkcjonowania demokracji istniejącej realnie. Równość, wskazana jako istotna cecha deskryptorowa, może presuponować poczucie nierówności wobec prawa. Przyczyn wskazywania na potrzebę jak największej jawności procesów decyzyjnych upatrywać można w przekonaniu młodych ankietowanych o braku sprawczości i niedostatecznym wpływie na tradycyjny konflikt polityczny. Stąd stosunkowo wysoki udział krytycznych redefinicji kategorii nadrzędnej pojęcia (7,5%; np. DEMOKRACJA to „utopia”), stąd też wśród cech deskryptorowych aspektu politycznego dość liczne

spostrzeżenia o konieczności współudziału obywateli w podejmowaniu decyzji i zaletach demokracji bezpośredniej.

Odnotowania warta jest również, nieco peryferyjna wprawdzie, obecność aspektu bytowego w rozumieniu pojęcia DEMOKRACIJA (4,17%). Prawo do pracy, godnego wynagrodzenia lub zapewnienia minimum egzystencji bywa również uznawane za warunek czy przejaw funkcjonowania „prawdziwej” DEMOKRACIJI.

Ankietowani dostrzegają też, że poprawne funkcjonowanie demokratycznego społeczeństwa jest oparte na głębszych, etycznych korzeniach (13,33%). Wśród tego rodzaju wartości konstytutywnych wysoko sytuuje się TOLERANCJA dla życiowych wyborów współobywateli – „akceptacja różnorodności” – oraz skłonność do KOMPROMISU w sferze publicznej.

Wydaje się, że dane ankietowe dobrze uzupełniają dane leksykograficzne i tekstowe, z dużo większą dynamiką oddając nastroje społeczne, zwłaszcza wśród młodych. Co być może istotniejsze, mają one charakter bardziej otwarty i pozwalają na wgląd w takie konotacje analizowanych konceptów, które nie są dopuszczane do głosu w dyskursach hegemonicznych.

6. Koncept DEMOKRACIJA (DEMOKRACJA) w świetle danych tekstowych

Teksty zawarte w Chorwackim Korpusie Narodowym pozwalają na wgląd w szereg parasystemowych własności konceptu DEMOKRACIJA. Kolekcje, w których pojawia się leksem *demokracija*, jednoznacznie wskazują na pozytywne nacechowanie aksjologiczne konceptu, a także jego związek z modelami społeczeństwa preferowanymi po przemianach 1990 roku (np. *višestrančje [i] demokracija* ‘system wielopartyjny [i] demokracja’ – 7 razy; *građansko društvo i demokracija* ‘społeczeństwo obywatelskie i demokracja’ – 11 razy).

Kolokacje w tekstach nie tylko uwypuklają zróżnicowanie geograficzne i przeciwstawienie praktyki demokratycznej (*hrvatska demokracija* ‘demokracja chorwacka’ – 167 razy, *europske demokracije* ‘demokracje europejskie’ – 79 razy), ale wprowadzają także obrazy zmetaforyzowane, z których najpowszechniejszym jest opozycja między *stabilnȃm] demokracijȃm]* ‘demokracją stabilną’ (68 razy) a *klimavȃm] demokracijȃm]* (3 razy) ‘demokracją chwiejną’.

W prasie chorwackiej przewijają się także regularnie wzmianki, które wskazują na poszerzające się rozumienie pojęcia DEMOKRA-

CJI, które od procedur formalno-prawnych przechodzi do poziomu instytucji, społeczeństwa obywatelskiego, a także społecznie podzielanych wartości:

[9] [s] *druge strane, odnos slobode i sigurnosti u zapadnim demokracijama do najvećeg izražaja dolazi u pitanjima gospodarskog i socijalnog*

[[z] drugiej strony, stosunek wolności i bezpieczeństwa w zachodnich demokracjach wyraża się w największym stopniu w kwestiach gospodarczych i socjalnych⁵] (HNK: vj20060722kom02).

Można tu przy okazji zauważyć reprezentację demokracji zachodnich jako modelu rozwojowego, przede wszystkim jednak zwraca uwagę świadomość wieloaspektowości pojęcia DEMOKRACJI, wychodzącego poza domenę polityki i obejmującego aspekty społeczne, aksjologiczne, ekonomiczne i bytowe. Poziomy społeczny i aksjologiczny przewijają się w tekstach korpusowych – reprezentujących przeważnie prasę z pierwszej dekady XXI wieku – szczególnie często:

[10] *Treba stalno misliti na povezanost sigurnosti, ljudskih prava i demokracije.*

[Należy nieustannie myśleć o powiązaniu bezpieczeństwa, praw człowieka i demokracji.] (HNK: vj20011009un05).

W zacytowanym fragmencie zwraca też uwagę przywołanie bezpieczeństwa; w tym miejscu zasugerowane jedynie przez implikację jako jedna z korzyści demokracji. W wielu innych kontekstach pojawia się także odwołanie do pokoju, co wydaje się nie dziwić wobec względnie świeżego doświadczenia wojen lat 90. XX wieku.

Związek między poszerzającym się rozumieniem demokracji proceduralnej a postawami społecznymi dobrze ilustruje także następujący ustęp:

[11] *ključni postulati samouprave i moderne europske demokracije, prvenstveno suživot – convivenza*

[kluczowe postulaty samorządności i nowoczesnej europejskiej demokracji, przede wszystkim współistnienie – *convivenza*] (HNK: vj20010409un07).

Tu proceduralny aspekt demokratyzacji przeniesiony został *explicit*e na poziom samorządności, rozumianej przede wszystkim jako

⁵ Dane z Chorwackiego Korpusu Narodowego (*Hrvatski nacionalni korpus* – HNK) podane są w tłumaczeniu pochodzącym od autora. Oznaczone są one skrótowcem HNK, a także kodem umożliwiającym identyfikację fragmentu w korpusie.

samorząd terytorialny. W tym kontekście warto przypomnieć idealistyczne postulaty demokratyzacji na wszystkich poziomach życia społecznego wysuwane w ramach projektów socjalizmu samorządowego po zerwaniu Jugosławii ze Związkiem Radzieckim w 1948 roku. Jakkolwiek wiele elementów tej dyskusji zdezaktualizowało się, jej ogólny element etyczny czy też aksjologiczny pozostaje w dużej mierze relewantny, między innymi poprzez udział postaci tej rangi, co główny pisarz chorwacki XX wieku, Miroslav Krleža, który ustosunkowywał się do demokracji następująco:

[12] *Ne interesuju me operni sujeti, nego pitanje demokracije, i to druga neka, plemenitija vrsta demokracije, ne bonapartističke, ne sankilotske, ne jakobinske ni filistarske, nego demokracije koja bi bila zaista to što treba da bude, idealna, humana, evropska, kozmopolitska, istinitointelektualna, u jednu riječ, demokracija podudarna sa svim idealnim principima čovječnosti!*

[Nie interesują mnie fabuły operowe, a kwestia demokracji, i to jakiś inny, szlachetniejszy rodzaj demokracji, nie bonapartystycznej, nie sankiulockiej, nie jakobińskiej ani filisterskiej, ale demokracja, która naprawdę byłaby taka, jaka być powinna: idealna, ludzka, europejska, kosmopolityczna, prawdziwie-intelektualna, jednym słowem, demokracja zgodna ze wszystkimi idealnymi zasadami człowieczeństwa!] (Krleža 1963).

Wobec doświadczeń kryzysu i krwawego rozpadu realnosocjalistycznej Jugosławii, a następnie transformacji polityczno-gospodarczej na tle wojen lat 90. XX wieku współcześni pisarze (także ci o zacięciu społecznym) do tego rodzaju idealistycznych deklaracji podchodzili z większą ostrożnością, jeżeli nie z cynizmem. Przykładem może być tu dystopia Ivo Brešana pt. *Država Božja 2053.*, opowiadająca o Chorwacji, która w II połowie XXI wieku miałaby stać się państwem teokratycznym. Jednej z powieściowych postaci, ważnemu dostojnikowi państwowo-kościelnemu, Brešan wkłada w usta następujące słowa:

[13] *Da ne bi bilo zlonamjernih primisli kako se Crkva opet stavlja na nečiju stranu, izirčito je bilo naglašeno da se misa održava povodom povratka demokracije, slobode mišljenja i govora i za očuvanje ljudskih prava, bez obzira na to tko će pobijediti na izborima.*

[By nie było insynuacji, że Kościół znów staje po czyjejs stronie, wyrażnie zaznaczono, że msza jest odprawiana z okazji powrotu do demokracji, wolności opinii i wolności słowa, w intencji zachowania praw człowieka, niezależnie od tego, kto wygra wybory.] (Brešan 2003).

Znając ironiczną intencję autora, nietrudno rozpoznać w powyższym cytacie retorykę polityków lat 90. XX wieku, a także to, jaki

stosunek żywił do niej Brešan. Zwłaszcza dane ankietowe zdają się świadczyć o tym, że nie był on w tym odosobniony.

Teksty zawarte w korpusie w większym stopniu reprodukują tego rodzaju retorykę nieironicznie. Jedną z istotnych cech pojęcia DEMOKRACJI, którą poświadczają teksty z korpusu, jest to, że znajduje się ona w stałym rozwoju:

[14] *osigurali [...] položaj najrazvijenije demokracije na svijetu*
[[...] zapewnili pozycję najbardziej rozwiniętej demokracji na świecie]
(HNK: vj20090826van01)

bądź też:

[15] *Zemlje u tranziciji ovisne su o pomoći razvijenih demokracija u ključnom razdoblju svoga razvoja.*

[Kraje przechodzące transformację ustrojową są zależne od pomocy bardziej rozwiniętych demokracji w kluczowym okresie swojego rozwoju.]
(HNK: vj20011027vp04).

Przy tym teksty te jednocześnie zdradzają, że w dyskursach publicznych istnieje przekonanie o modelowym charakterze demokracji zachodnich, czego ilościowym wyrazem może być wspominana już częstość kolokacji *europske demokracije* ‘demokracje europejskie’, *zapadne demokracije* ‘demokracje zachodnie’.

Ważnym warunkiem dobrego funkcjonowania demokracji jest – jak wskazują poświadczenia w korpusie – jej stabilność, zaś brak stabilności stanowi dla niej zagrożenie:

[16] [...] *slučaj pokazao da je hrvatska država invalidna i da je njena demokracija klimava i nedorasla, da tek u zametcima postoji odgovornost.*

[[...] przypadek pokazał, że chorwackie państwo jest niepełnosprawne, a jego demokracja chybota i niedojrzała, a odpowiedzialność istnieje tylko w sferze projektów.] (HNK: vj20010920gl04).

Można zauważyć, że koncepcja chwiejności (i zakotwiczenia) demokracji pochodzi z refleksji politologicznej, lecz dopiero w dyskursie prasowym osiągnęła status martwej metafory (zob. np. Merkel 2004; Maldini 2008). Także metaforyka „dojrzewania” demokracji doczekała się refleksji filozoficznej, rozpoznana została jako narzędzie ustanawiania parakolonialnego statusu państw postsocjalistycznych – przynajmniej na poziomie wiedzy i samowiedzy (Buden 2012).

Przedstawiony w niniejszych ustępach przegląd cech konotacyjnych chorwackiego pojęcia DEMOKRACIJA nie wyczerpuje oczywi-

ście tego, co można zrekonstruować na podstawie reprezentatywnych tekstów. Więcej danych zostanie jednak poddanych analizie dopiero w części poświęconej profilowaniu omawianego konceptu.

7. Skrócona (syntetyczna) definicja kognitywna konceptu

DEMOKRACJA to forma rządów..., w której

I. (w wymiarze politycznym):

- [1a] udział w sprawowaniu władzy ma większość lub wszyscy obywatele
- [1b] bądź lud,
- [2] a decyzje podejmuje się większością;
- [3] której warunkiem funkcjonowania jest system wielopartyjny,
- [4] wolne wybory,
- [5] rządy prawa,
- [6] trójpodział władzy,
- [7] też inne procedury demokratyczne;
- [8] która zależy od spełnienia określonych **warunków** politycznych związanych z kompetencjami polityków;

II. (w wymiarze społecznym) demokracja zakłada:

- [9] poszanowanie **wartości** takich jak wolności obywatelskie,
- [10] zwłaszcza wolność słowa i prawo do wyrażania opinii,
- [11] równouprawnienie wszystkich obywateli,
- [12] poszanowanie praw człowieka,
- [13] pielęgnowanie tolerancji;
- [14] jej jakość zależy też od spełnienia określonych warunków społecznych, zwłaszcza upowszechnienia postawy obywatelskiej oraz
- [15] urzeczywistnienia praw ekonomicznych obywateli;
- [16] demokracja może być też **zagrożona** (zachwiana)
- [17] przez faszyzm
- [18] i nacjonalizm,
- [19] a także trudności w urzeczywistnianiu ideałów demokratycznych;

III. (w wymiarze bytowym) demokracja:

- [20] (nie zawsze) gwarantuje dobrobyt;

IV. (w wymiarze etycznym) demokracja:

- [21] **zapewnia** korzystne warunki rozwoju społeczeństwa, takie jak
- [22] pokój,

[23] sprawiedliwość

[24] równość;

V. (w wymiarze normatywnym) demokracja stanowi:

[25] jako **model** lub **ideał**, cel dążeń w życiu społeczno-politycznym;

[26] powinna być stabilna;

[27] dla demokracji chorwackiej modelem są demokracje zachodnie.

8. Profilowanie konceptu *DEMOKRACIJA* (DEMOKRACJA) we współczesnych dyskursach chorwackich

Istnieje potencjalnie bardzo duża, jeżeli nie nieskończona liczba profili pojęć, tylko niektóre są jednak wystarczająco często reprezentowane w komunikacji społecznej. Podstawą rekonstrukcji mogą być dane korpusowe, które tak czy inaczej faworyzują teksty medialne i literackie, a więc dyskursy o coraz węższym obiegu. Przy tym ważna rola mediów w rekonstrukcji profilowania pozwala na wyodrębnienie najważniejszych profili, pokrywających się z orientacją polityczną mediów głównego nurtu. Będą one bardziej sprzyjać bądź to Socjaldemokratycznej Partii Chorwacji (profil socjalliberalny), bądź to Chorwackiej Wspólnocie Demokratycznej (profil centroprawicowy). Możliwe jest także wyróżnienie profili odleglejszych od głównego nurtu, np. związanego z lewicą aktywistyczną bądź prawicą skrajnie nacjonalistyczną – są one jednak znacznie mniej obecne medialnie i z tego powodu w niniejszym opracowaniu zostaną pominięte (mimo że mogły się one manifestować w niektórych odpowiedziach ankietowych). Dane ankietowe uzupełniają stosunkowo elitarną podstawę materiałową opisu. Niektóre aspekty pojęcia DEMOKRACJI dają się wpisać w wyróżnione powyżej profile. Dość znaczna ich część wykazuje jednak cechy swoiste, dające się ująć osobno (por. 8.1).

8.1. Profil codzienny

Profil ten posiada właściwą tylko sobie perspektywę ukierunkowaną na sferę wartości, wykraczającą poza samo pojęcie DEMOKRACJI. W ramach niniejszych dociekań daje się on zrekonstruować przede wszystkim na podstawie danych ankietowych. Ponieważ nie jest on reprodukowany przez media głównego nurtu, lecz raczej inne obiegi, z którymi użytkownicy języka mają częstą styczność, został on na potrzeby niniejszych badań określony mianem „codziennego”. Cechuje go nacisk na prawa i wolności utożsamiane z pojęciem DEMOKRACJI (np. prawo do własnego zdania, wolność słowa, możliwość wyboru), np.:

[17] *prava svake pojedine osobe da iznese svoje mišljenje i stav i da se to uvaži*

[prawo każdej osoby, by wyraziła swoją opinię i by zostało to wzięte pod uwagę].

Warto zauważyć, że pojawia się także mocniejsza krytyka funkcjonowania demokracji, nieobecna w innych profilach typowych dla chorwackiego dyskursu publicznego. Adresowana jest ona przeważnie do elit politycznych oskarżanych np. o nieuzasadnione uprzywilejowanie – stąd też „prawdziwa” DEMOKRACJA powinna być zdaniem ankietowanych urządzona *bez da samo pojedinci imaju veće privilegije od drugih* [tak, by pewne jednostki nie miały większych przywilejów niż pozostali].

Głosy krytyki bywają czasami radykalne, kwestionują one samą możliwość istnienia ustroju prawdziwie demokratycznego, określając go jako *nešto što ne postoji u praksi* [coś, co nie istnieje w praktyce]. Przeważnie jednak wskazuje się na istotną rolę właściwych procedur – najlepiej możliwie bliskich demokracji bezpośredniej: *sudjelovanje svih članova zajednice u donošenju važnih odluka* [udział wszystkich członków wspólnoty w podejmowaniu ważnych decyzji].

W profilu codziennym obecne są także wyraźnie zaakcentowane społeczne warunki funkcjonowania demokracji, także na poziomie podzielanych wartości i postaw: *spremnost na prihvatanje tuđeg mišljenja i uvažavanje perspektiva različitih od pojedinačeve* [gotowość do akceptacji cudzej opinii i poszanowanie perspektyw innych niż własna] czy też *bitno [je] dobro obrazovanje i razvoj civilnog društva na svim razinama* [ważne [jest] dobre wykształcenie i rozwój społeczeństwa obywatelskiego na wszystkich poziomach]. Wreszcie częściej pojawiają się kwestie bytowe, czy to związane z prawem do pracy, czy też bardziej radykalnymi postulatami, takimi jak *ravnomjerna i ravnopravna raspodjela dobara* [równomierny i równoprawny podział dóbr].

Profil codzienny pojęcia DEMOKRACJI zawiera z pewnością więcej wewnętrznych sprzeczności niż profile reprezentowane przez główne nurty polityki (co nie oznacza, że te ostatnie są ich pozbawione). Należy też mieć świadomość, że ankiety prowadzone wśród studentów z konieczności będą odzwierciedlać pewne doświadczenie grupowe i pokoleniowe – przykładowo, liczne odniesienia do demokracji bezpośredniej i rozważania na temat właściwej ordynacji wyborczej mogą być echem protestów studenckich na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku. Głównym wyróżnikiem profi-

lu codziennego wydaje się być akcentowanie indywidualnych praw i wolności, społecznych i bytowych warunków funkcjonowania demokracji, a także daleko idąca krytyka realnie istniejącej demokracji połączona z alternatywnymi projektami jej naprawy.

8.2. Profil centroprawicowy

Profil centroprawicowy, jak już wspomniano, w dużej mierze daje się utożsamić z dyskursem publicznym elit związanych z Chorwacką Wspólnotą Demokratyczną. Jego reprezentantem jest także dziennikarstwo uprawiane przez konserwatywny dziennik „Večernji list”. Pojęcie DEMOKRACJI jest w nim definiowane przez obecność systemu wielopartyjnego i wolne wybory.

To, że demokracja jest dobrym ustrojem, demonstrowane jest w tym profilu poprzez korzyści, które wspólnota etnonarodowa może z niej czerpać – a więc niezależną państwowość:

[18] *Demokracija podrazumijeva javno sučeljavanje različitih stavova, što ne znači da nije moguće postići veliku suglasnost o nekim pitanjima. Primjerice, neotuđivo pravo hrvatskog naroda da slobodno odluči o svojoj sudbini te da živi u vlastitoj državi nešto je o čemu će se gotovo svi složiti.*

[Demokracja implikuje otwartą konfrontację odmiennych postaw, co nie oznacza, że niemożliwe jest osiągnięcie dużej zgodności co do pewnych kwestii. Na przykład niezbywalne prawo narodu chorwackiego do swobodnego decydowania o własnym losie i życia we własnym państwie jest czymś, z czym zgodzą się prawie wszyscy.] (Bartulica 2016).

Równie duży nacisk kładziony jest na rolę poszanowania praw człowieka, choć często w opozycji do nieszanujących tych praw totalitaryzmów, przeważnie utożsamianych z realnosocjalistyczną Jugosławią:

[19] *U našim aktualnim raspravama o ljudskim pravima dominira progresivistička filozofija pa često možemo čuti kako se “ne želimo vratiti u srednji vijek”, što podrazumijeva da smo danas moralno superiorniji u odnosu na generacije prije. Međutim, upravo su tijekom 20. stoljeća počinjeni masovni zločini da je teško uopće shvatiti kako se to moglo dogoditi.*

[W naszych aktualnych dyskusjach o prawach człowieka dominuje filozofia progresywistyczna i często możemy usłyszeć, że „nie chcemy powrotu do średniowiecza”, co sugeruje, że jesteśmy dziś moralnie wyżsi w stosunku do przeszłych pokoleń. Tymczasem to właśnie w XX wieku popełniono tak masowe zbrodnie, że trudno w ogóle zrozumieć, jak mogło do tego dojść.] (Bartulica 2016).

Doświadczenie jugosłowiańskie bywa też dość często przedstawiane jako jedna z głównych przyczyn nie dość dynamicznego rozwoju chorwackich instytucji demokratycznych:

[20] [...] *lako je zaključiti kako su gotovo svi čimbenici djelovali protiv [...] razvoja demokracije u Hrvatskoj*: oskudna deomkratska tradicija, rat (agresija, okupacija, ratni zločini, progonstvo), duboka gospodarska kriza, nerazvijenost pravnih i demokratskih ustanova, kriza vodstva itd.

[...] łatwo dojść do wniosku, że niemal wszystkie czynniki przeciwdziały [...] rozwojowi [demokracji w Chorwacji]: uboga tradycja demokratyczna, wojna (agresja, okupacja, zbrodnie wojenne, przesiedlenia), głęboki kryzys demokratyczny, niedorozwój instytucji prawnych i demokratycznych, kryzys przywództwa itd.] (Letica 2002: 111).

Szczególny nacisk na suwerenność – rozumianą przede wszystkim jako suwerenność etnonarodowa – jest podzielany przez większość dyskursów reprezentujących omawiany profil centroprawicowy, ale szczególnie typowy jest on dla tych, które zbliżają się do profilu o charakterze bardziej wyraźnie prawicowo-nacjonalistycznym:

[21] *Danas, dvanaest godina poslije pada komunizma, razvoj demokracije u Republici Hrvatskoj više je posljedica međunarodnog diktata nego li osvijestene političke volje prosvijećenog vodstva jedne mlade države koja ima jasnu predodžbu o nacionalnim interesima, državništvu, jasnu viziju o vlastitoj budućnosti i dobro osmišljenu strategiju vlastitoga razvoja.*

[Dziś, dwanaście lat po upadku komunizmu, rozwój demokracji w Republice Chorwacji jest bardziej skutkiem międzynarodowego dyktatu aniżeli świadomej woli politycznej oświeconego przywództwa młodego państwa, które ma jasne przekonanie o interesach narodowych, rządzeniu krajem, jasną wizję własnej przyszłości i dobrze opracowaną strategię własnego rozwoju.] (Letica 2002: 111).

Znając kontekst powstania tekstu, można zrozumieć, że przez „dyktat międzynarodowy” prawicowy socjolog Slaven Letica⁶ miał na myśli współpracę z Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze i gwarancje praw dla pozostałej w kraju mniejszości serbskiej.

⁶ Znany skądinąd także z „polowania na czarownice” (*lov na vještice*) – w 1992 roku Slaven Letica napisał pamflet, w którym „czarownicami” nazwał Dubravkę Ugrešić, Slavenkę Drakulić, Radę Iveković, Vesnę Kesić i Jelenę Lovrić, chorwackie feministki, które w zbrodniach przeciwko kobietom podczas wojen lat 90. XX wieku nie chciały widzieć konfliktu między całymi narodami, a raczej agresję mężczyzn wobec kobiet. Opublikowany anonimowo tekst Leticy zawierał dokładne dane autorek i działaczek, co doprowadziło ostatecznie do emigracji Ugrešić, Drakulić i Iveković.

8.3. Profil socjalliberalny

Profil socjalliberalny w dużej mierze daje się utożsamić z dyskursem publicznym elit związanych z Socjaldemokratyczną Partią Chorwacji. Pośród mediów głównego nurtu, w którym najczęściej można odnaleźć jego manifestacje, wymienić warto liberalny dziennik „Jutarnji list”, a także liberalno-lewicową gazetę codzienną z Rijeki „Novi list”.

W profilu tym częściej jest mowa o demokracji liberalnej, a więc takiej, gdzie prawa mniejszości (np. Serbów bądź mniejszości seksualnych) chronione są przed potencjalnie szkodliwą wolą większości:

[22] *U priopćenju koje je poslano iz njegovog zagrebačkog ureda Vuljanić ocjenjuje da je referendum na kojem će se odlučivati hoće li u Ustav biti unesena odredba da je brak isključivo zajednica muškarca i žene nedemokratski jer demokracija ne podrazumijeva da većina odlučuje o pravima bilo koje manjine.*

[W oświadczeniu, które wysłano z jego zagrzebskiego biura, Vuljanić ocenia, że referendum, w którym zostanie podjęta decyzja, czy w Konstytucji zapisać, że małżeństwo jest wyłącznie związkiem mężczyzny i kobiety, jest niedemokratyczne, ponieważ demokracja nie oznacza, że większość decyduje o prawach jakiejkolwiek mniejszości.] (Hina 2013).

Sporadycznie pojawiają się odniesienia do aspektu bytowego konceptu DEMOKRACJI, a także do jego związku z antyfaszyzmem kojarzonym z pozytywnym dziedzictwem postjugosłowiańskim. W odniesieniu do tego ostatniego swoją definicję pojęcia DEMOKRACJI skonstruowała chorwacka pisarka i feministka Dubravka Ugrešić:

[23] *Kako sada da barmenu objasnim da se u novoj, postkomunističkoj demokraciji, u „demokraciji“, moram boriti za prava koja sam u komunističkoj diktaturi imala bez ikakve borbe?! Pravo na jednakost među spolovima; pravo na abortus; pravo da u školi ne pohađam vjeronauk, ako to neću; da ne nosim križ oko vrata, ako to neću; da se ne izjašnjavam koje sam nacionalnosti, ako to neću; pravo da ne mrzim Drugoga, ako to neću [...].*

[Jak mam teraz wyjaśnić barmanowi, że w nowej, postkomunistycznej demokracji, w „demokracji“, muszę walczyć o prawa, które w dyktaturze komunistycznej miałam bez jakiejkolwiek walki?! Prawo do równości płci, prawo do aborcji, prawo, by w szkole *nie chodzić* na religię, jeżeli tego nie chcę, by *nie nosić* krzyżyka na szyi, jeśli tego nie chcę, by *nie deklarować*, jakiej jestem narodowości, jeśli tego nie chcę, prawo, by *nie nienawidzić* Innego, jeśli tego nie chcę [...].] (Ugrešić 2007: 34).

Ugrešić w odniesieniu do demokracji chorwackiej lat 90. XX wieku używa określenia, które stosowano, by nazwać wadliwe systemy

demokratyczne powszechne w Europie Wschodniej na początku procesu transformacji ustrojowej po 1989 roku. Jednocześnie przez negację definiuje ona własne minimum demokratyczne, które daleko wykracza poza aspekty proceduralne: w skład pojęcia DEMOKRACJI wchodzi – według Ugřešić – PRAWA KOBIET, WOLNOŚĆ „do” i „od” religii, a także TOLERANCJA ETNICZNA.

9. Podsumowanie

Analiza językowego obrazu DEMOKRACJI w języku chorwackim wykazuje, że obraz ten jest niejednorodny. W zależności od typu analizowanych danych różne aspekty wysuwają się na pierwszy plan. Uwidacznia się opozycja między profilem codziennym a profilami typowymi dla głównych nurtów chorwackiego dyskursu politycznego. O ile zasadnicza część definicji jest *implicite* lub *explicite* podzielana przez wszystkie źródła (władza wszystkich obywateli lub władza ludu), to dodatkowe cechy definicyjne podawane są rozmaicie. Słowniki podają zazwyczaj cechy konstytucyjnego ustroju demokratycznego (trójpodział władzy, wielopartyjność) oraz podstawowe swobody obywatelskie (wolne wybory, swoboda mediów, wolność zrzeszania się itd.). W tekstach częściej napotkać można stwierdzenia dotyczące chorwackiej demokracji jako rozwijającej się, stabilnej bądź nie, „w drodze”, której celem jest bycie demokracją typu zachodniego. Istotny jest tu więc aspekt dynamiczny: bądź w opozycji do przeszłości (częściej profil centroprawicowy), bądź w kierunku demokracji liberalnej utożsamianej z ochroną praw mniejszości (częściej profil socjalliberalny). Ankiety dość konsekwentnie definiują demokrację – zgodnie z etymologią – jako ‘władzę ludu’; nierzadkie są też odpowiedzi wskazujące na to, że jest ona projektem niemożliwym, utopijnym lub że stanowi ideał. Badania ankietowe, reprezentując tzw. profil codzienny konceptu, wyrażają najmocniejsze niezadowolenie z funkcjonowania demokracji jako realnie istniejącego systemu. Uznają ją jednak za istotną wartość kulturową, która powinna mieć solidne zakorzenienie społeczne.

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka” 21, s. 341–342.

- Bachtin Michaił, 1983, *Jednolitość i zróżnicowanie języka*, [w:] Michaił Bachtin, *Dialog. Język. Literatura*, Warszawa, s. 104–106.
- Banac Ivo, [1984] 1992, *The National Question in Yugoslavia*, Ithaca.
- Bartmiński Jerzy, 2012, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Polskie wartości w europejskiej aksjoserze*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin.
- Bartulica Stjepo, 2016, *Što su univerzalna ljudska prava?*, „Večernji list” (13 II); <https://www.vecernji.hr/vijesti/sto-su-univerzalna-ljudska-prava-1059782>.
- Beuc Ivan, 1969, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj, 1527–1945*, Zagreb.
- Bogdanov Vaso, 1958, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb.
- Boguska Anna, 2018, *Oświecenie (Chorwacja)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*, t. 1: *Oświecenie. Religia. Racjonalizm*, red. Grażyna Szwał-Gyłybowa, Dorota Gil, Lech Mioduński, Warszawa, s. 37–45.
- Boguska Anna, 2019, *Liberalizm (Chorwacja)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*, t. 3: *Konserwatyzm. Liberalizm. Naród*, red. Grażyna Szwał-Gyłybowa, Dorota Gil, Lech Mioduński, Warszawa, s. 76–87.
- Brešan Ivo, 2003, *Država Božja 2053*, Zagreb.
- Buden Boris, 2012, *Strefa przejścia. O końcu postkomunizmu*, tłum. Michał Sutowski, Warszawa.
- Culler Jonathan, 2007, *The Literary in Theory*, Stanford.
- Czerwiński Maciej, 2012, *Socjalistyczny w formie, narodowy w treści. Chorwacka odmiana komunistycznej nowomowy w czasie tzw. chorwackiej wiosny*, „Stylistyka” 21, s. 97–118.
- Despalatović Elinor M., 1975, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*, New York.
- Dubisz Stanisław, Porayski-Pomsta Józef, Sękowska Elżbieta (red.), 2007, *Lingwistyka a polityka. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa.
- Felczak Wacław, Wasilewski Tadeusz, 1985, *Historia Jugosławii*, Warszawa.
- Gellner Ernest, 1983, *Nations and Nationalism*, Ithaca.
- Grdešić Marko, 2013, *Workers and Unions after Yugoslavia*, [w:] *Welcome to the Desert of Post-Socialism. Radical Politics after Yugoslavia*, red. Srećko Horvat, Igor Štiks, London.
- Greenberg Robert D., 2004, *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and Its Disintegration*, Oxford.
- Grzegorzczak Renata, 1998, *Profilowanie a inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 9–17.
- Gumperz John J., 1968, *Types of Linguistic Communities*, [w:] *Readings in the Sociology of Language*, red. Joshua A. Fishman, The Hague, s. 460–472.
- Habermas Jürgen, [1962] 2007, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Wanda Lipnik, Warszawa.
- Hina, 2013, *Vuljanić. Demokracija ne podrazumijeva da većina odlučuje o pravima bilo koje manjine*, „Novi list” (4 XI); <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/vuljanic-demokracija-ne-podrazumijeva-da-vecina-odlucuje-o-pravima-bilo-koje-manjine/>.

- Jonke Ljudevit, Hraste Mate, Musulin Stjepan, Rogić Pavle, Pavešić Slavko, Finka Božidar, Stevanović Mihailo, Marković Svetozar, Matić Svetozar, Pešikan Mitar, 1967, *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika. Knj. 1: A-F*, Zagreb-Noví Sad.
- Karaman Igor, 2000, *Hrvatska na pragu modernizacije*, Zagreb.
- Kraft Michael, 2013, *Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities*, [w:] *Welcome to the Desert of Post-Socialism. Radical Politics after Yugoslavia*, red. Srećko Horvat, Igor Štiks, London.
- Krleža Miroslav, 1963, *Razgovor o demokraciji, o humanizmu i o socijalizmu*, [w:] Miroslav Krleža, *Eseji IV*, Zagreb.
- Lalić Dražen, Maldini Pero, Andrijašević Ivana, 2010, *Otupjelo oruđe: neprimjerenost tranzicijskog pojmovno-konceptualnog aparata za analizu konsolidacije demokracije u Hrvatskoj i drugim postkomunističkim zemljama*, „Analí Hrvatskoga politološkog društva” 7, s. 29–49.
- Letica Slaven, 2002, *Demokratizacija hrvatskoga društva: naslijeđe i suvremeni tijekovi*, „Diacovensia” 10 (1), s. 105–113.
- Lilly Carol S., 2000, *Power & Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Boulder.
- Maldini Pero, 2008, *Politička kultura i demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Dubrovnik.
- Merkel Wolfgang, 2004, *Ukotvljene i manjkave demokracije*, „Politička misao” 41 (3), s. 80–104.
- Milardović Anđelko, Jožanc Nikolina (red.), 2013, *Demokracija i postdemokracija*, Zagreb.
- Mirocha Piotr, 2018, *Językowy obraz pojęcia DEMOKRACIJA w języku chorwackim*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 4: *Słownik językowy, leksykon, encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin, s. 131–148.
- Mirocha Piotr, 2021, *Chorwacka DEMOKRACJA (DEMOKRACIJA) w świetle badań ankietowych*, [w:] *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin, s. 195–204.
- O'Donnell Guillermo, Schmitter Philippe C., 2006, *Tranzicije iz autoritarne vladavine: Provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*, tłum. Irena Gluhak, Zagreb.
- Piotrowski Andrzej, Ziółkowski Marek, 1976, *Zróźnicowanie językowe a struktura społeczna*, Warszawa.
- Rapacka Joanna, 1997, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa.
- Ugrešić Dubravka, 2007, *Uvod u demokraciju*, „Reč” 75, s. 5–39.
- Vrbančić Slavoljub, 1846, *Obći zagrebački Kolendar za godinu 1846*, Zagreb.
- Woodward Susan L., 1995, *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton.
- Wróblewska-Trochimiuk Ewa, 2020, *Kapitalizm (Chorwacja)*, [w:] *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII–XXI wiek*, t. 8: *Kapitalizm. Ojczyzna. Polityka*, red. Grażyna Szwat-Gyłybowa, Dorota Gil, Lech Miodyński, Warszawa, s. 21–29.
- Zabrocki Ludwik, 1972, *Z teorii socjolingwistyki*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 30, s. 17–25.

Słowniki

- Anić Šime, Klaić Nikola, Domović Želimir, 1998, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb.
Anić Vladimir, 1998, *Rječnik hrvatskoga jezika* [wyd. 3 poszerzone], Zagreb.
Anić Vladimir, Goldstein Ivo, 2000, *Rječnik stranih riječi* [wyd. 2], Zagreb.
Benešić Julije, 1949, *Słownik chorwacko-polski*, Zagreb.
Czech-Śmiałkowski Cezary, 2016, *Słownik prawniczy i ekonomiczny polsko-chorwacki*, Czernica.
Gove, Philip B. (red.), 1971, *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary*, Springfield.
Iveković Franjo, Broz Ivan, 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.
Jonke Ljudevit, Hraste Mate, Musulin Stjepan, Rogić Pavle, Pavešić Slavko, Finka Božidar, Stevanović Mihailo, Marković Svetozar, Matić Svetozar, Pešikan Mitar, 1967, *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, Knj. 1 (A–F), Zagreb–Novi Sad.
Klaić Bratoljub, 1979, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb.
Klaić Bratoljub, 2001, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb.
Kovčić Dragutin, 1938, *Rječnik stranih riječi* [wyd. 2], Zagreb.
Moguš Milan, Pintarić Neda, 2002, *Poljsko-hrvatski rječnik*, Zagreb.
Šarić Ljiljana, Wittschen Wiebke, 2008, *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*, Zagreb.
Šeringer Vinko, 1906, *Priručni rječnik tuđih riječi i fraza za praktičnu porabu pri čitanju i pisanju*, Zagreb.
Šonje Jure (red.), 2000, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb.

Źródła

Bazy i korpusy językowe

- HNK – *Hrvatski nacionalni korpus*; <http://flip.ffzg.hr>; dostęp: 20 VIII 2021.
Hrvatski jezični portal; <http://hjp.srce.hr>; dostęp: 20 VIII 2021.

DEMOKRACIJA in the Croatian Language: A Linguistic Picture of the Concept

The article presents a reconstruction of the linguistic picture of DEMOCRACY in the Croatian language, basing on systemic, survey and textual data. Their analysis indicates that this picture is not homogeneous. While the core definition is, at least implicitly, shared by all the sources (rule of all citizens or the people's rule), the additional definitional features are manifested in a more diverse way. Especially in texts, one can encounter statements about Croatian democracy as still developing towards the Western model. Therefore, a dynamic aspect is important here: either in opposition against the past (centre-right profile), or towards liberal democracy (social-liberal profile). The survey data (everyday profile) reveal significant dissatisfaction with the functioning of democracy, but at the same time its acceptance as an important cultural value which should be socially rooted.

Koncept DEMOKRACJA w języku duńskim

Aleksander Kacprzak

Andrzej Szubert

W artykule podjęto analizę duńskiego konceptu DEMOKRACJI w świetle trzech typów danych: systemowych, ankietowych i tekstowych. Już w pierwszej części badania ujawniono większość kluczowych jego elementów, m.in. zaangażowanie obywateli w budowanie własnego państwa, niewielki dystans między obywatelami a politykami, powiązanie z ideą równości oraz dobrobytu ekonomicznego. Ankieta potwierdziła cechy wydobyte z danych systemowych oraz pozwoliła ustalić, które z elementów pojęcia DEMOKRACJI młodzi Duńczycy uznali za najważniejsze: słuchanie innych i prawo do bycia wysłuchanym, wpływ na kształtowanie państwa, równość, wolność i swoboda wypowiedzi. Analiza danych tekstowych pozwoliła z kolei ustalić trzy główne profile konceptu: lewicowy, konserwatywny oraz nacjonalistyczny, w których osią podziału były takie kwestie jak: stosunek do Unii Europejskiej, stosunek do imigrantów czy preferowany model ekonomiczny.

1. Wprowadzenie

DEMOKRACJA jest jednym z kluczowych pojęć w Danii. Pojmowana jest nie tylko jako forma rządzenia państwem, lecz – być może przede wszystkim – jako podstawa funkcjonowania duńskiego społeczeństwa oraz znacząca część jego tożsamości narodowej (Kacprzak, Szubert 2021, 2022). Duńczycy są ze swojej demokracji dumni i uważają, że jest ona czymś, co należy szerzyć zarówno w kraju wśród najmłodszych pokoleń, jak i na arenie międzynarodowej. Rzeczywiście, duńska demokracja odznacza się kilkoma szczególnymi cechami, które czynią z niej koncept wart bliższego zbadania w kontekście jej odpowiedników w innych kulturach Europy i świata.

W pierwszej kolejności warto zwrócić uwagę na koncepcję **demokracji lokalnej**, która opiera się na aktywnym dialogu między

członkami lokalnych społeczności oraz reprezentującymi ich politykami, a także na zaangażowaniu obywateli w sprawy swojej okolicy. W tym kontekście bardzo ważne są stowarzyszenia, które pozwalają budować więzi w społeczeństwie, a także promować ideały demokracji poprzez swoją strukturę i zasady działania (Gundelach, Torpe 2004: 70; Ibsen, Levinsen 2016). Niezależnie od tego, czy chodzi o grupę zrzeszoną, by działać na rzecz jednej, określonej sprawy, czy amatorski klub sportowy, z reguły każdy Duńczyk uczestniczy w jednym bądź kilku takich stowarzyszeniach, współpracując z innymi jego członkami. To, jak ważne dla duńskiej demokracji są stowarzyszenia i aktywne uczestnictwo w życiu społeczności lokalnej, oddaje najlepiej fakt, że znalazły się one w opublikowanym w 2016 roku przez duńskie Ministerstwo Kultury kanonie wartości Duńczyków, o którego kształcie decydować mieli sami obywatele¹.

Kolejnym charakterystycznym elementem duńskiego pojęcia DEMOKRACJI jest powiązanie z pojęciem **równości**, które leży u podłoża duńskiej mentalności. Najbardziej jaskrawym przykładem nacisku, który kładzie się w Danii na równość między wszystkimi członkami społeczeństwa, jest tzw. *Janteloven* [Prawo Jante], które sformułowane zostało przez Aksela Sandermose w książce pt. *En flygtning krydser sit spor* (1961):

- [1] 1. Du skal ikke tro, du er noget.
 2. Du skal ikke tro, at du er lige så meget som os.
 3. Du skal ikke tro, at du er klogere end os.
 4. Du skal ikke bilde dig ind, at du er bedre end os.
 5. Du skal ikke tro, du ved mere end os.
 6. Du skal ikke tro, at du er mere end os.
 7. Du skal ikke tro, at du duer til noget.
 8. Du skal ikke le ad os.
 9. Du skal ikke tro, at nogen bryder sig om dig.
 10. Du skal ikke tro, at du kan lære os noget.
- [Nie sądz, że jesteś kimś wyjątkowym.
Nie sądz, że nam dorównujesz.
Nie sądz, że jesteś mądrzejszy od nas.
Nie sądz, że jesteś lepszy od nas.
Nie sądz, że wiesz więcej niż my.
Nie sądz, że jesteś czymś więcej niż my.]

¹ Kanon dziesięciu najważniejszych wartości Duńczyków można znaleźć na stronie: <https://www.regeringen.dk/nyheder/2016/danmarkskanon-befolkningen-har-valgt-10-vaerdier-for-fremtidens-samfund/>, dostęp 31 V 2024.

Nie sądź, że jesteś w czymś dobry.
Nie masz prawa śmiać się z nas.
Nie sądź, że komukolwiek będzie na tobie zależało.
Nie sądź, że możesz nas czegoś nauczyć.] (Sanderose 1961: 86).

Oprócz tego duńskie pojęcie DEMOKRACJI jest mocno związane z **równouprawnieniem** – w tym względzie Duńczycy są jedną z najbardziej postępowych nacji na świecie. Dotyczy to zarówno systemu państwowego, który skonstruowany jest tak, aby nie dyskryminować żadnej z płci, jak i systemu ekonomicznego, w którym wiele wysokich stanowisk zajmowanych jest przez kobiety. Jednak najwyraźniej widać równouprawnienie na poziomie społecznym, gdzie kobiety nie są ograniczone przez stereotypy i normy funkcjonujące w innych społeczeństwach europejskich (patrz również Kacprzak 2021). Podobnie jak stowarzyszenia, **równość wobec prawa** oraz **równouprawnienie** znalazły się we wspomnianym już wyżej kanonie 10 najważniejszych duńskich wartości.

Mówiąc o duńskich wartościach oraz o duńskim pojęciu DEMOKRACJI, należy wspomnieć o kulturze współpracy i dyskusji, która stanowi jeden z fundamentów funkcjonowania duńskiego społeczeństwa i państwa. Na poziomie społecznym przejawia się ona m.in. właśnie w stowarzyszeniach, w których kładzie się mocny nacisk na to, żeby wysłuchane zostało zdanie każdego z członków i żeby końcowe decyzje były podejmowane na drodze dyskusji i kompromisu. Na poziomie państwowym wspomniane pryncypia widać przede wszystkim w duńskim parlamencie oraz sejmach lokalnych, gdzie często dąży się do tzw. *brede forlig*, czyli ‘szerokich porozumień’ osiąganych ponad podziałami partyjnymi. W ten sposób zapewniona zostaje ciągłość władzy, gdyż do minimum zredukowane zostaje ryzyko, że objęte porozumieniem partie opozycyjne po ewentualnym dojściu do władzy radykalnie zmieniają wszystkie dotychczas wypracowane prawa. Dodatkowo zaciera się w ten sposób polaryzacja między poszczególnymi blokami politycznymi i zwiększa się zaufanie obywateli do własnego państwa – **zaufanie**, które możemy uznać za kolejną szczególną cechę duńskiego pojęcia DEMOKRACJI.

Współcześnie zadaje się pytanie o stan demokracji w Danii, przede wszystkim w kontekście dystansu oraz komunikacji między politykami na szczeblu narodowym a zwykłymi obywatelami (Goul Andersen 2004: 52; Loftager 2004: 12). Postępujący od lat 90. XX wieku proces oddalania się politycznej elity od zwykłych obywateli i niechęć

Duńczyków do politycznych elit najlepiej oddaje cieszące się ostatnio dużą popularnością w duńskim dyskursie wyrażenie *politikerlede* ‘niechęć do polityków’. Kolejnym z czynników wskazywanych jako zagrażające duńskiej demokracji jest rozwój technologiczny, który skutkuje dużym rozproszeniem informacji oraz ich relatywizacją (Buch et. al. 2019: 76). Jednak w kontekście wyzwań, z którymi borykają się inne państwa w Europie i na świecie (Bjerre-Poulsen, Seeberg, Thorup 2020), wydaje się, że duńska demokracja może być wciąż podawana za przykład dobrego funkcjonowania i głębokiego zakorzenienia w mentalności całego społeczeństwa.

Na koniec warto wspomnieć, że duński koncept DEMOKRACJI jest również ciekawy z językowego punktu widzenia, gdyż reprezentowany jest on przez dwa leksemy – *demokrati* ‘demokracja’ oraz *folkestyre* ‘demokracja / władza ludu’. Jak wykazało przeprowadzone przez nas badanie danych systemowych, pierwszy z leksemów obejmuje swym zakresem całe pojęcie, natomiast drugi profiluje określoną jego stronę – demokrację duńską – i może być uznany za jeden z kluczy do odkrycia cech szczególnych konceptu (Kacprzak, Szubert 2021).

2. Krótki przegląd badań nad konceptem

Konceptowi DEMOKRACJA poświęcono w Danii stosunkowo wiele prac. Najczęściej można spotkać się z badaniami i opisami prowadzonymi z perspektywy historycznej (Christiansen 1992; Nissen 1992; Winding 1967), politologicznej (Damgaard 2004; Munk Christiansen, Togeby 2006) oraz socjologicznej (Bjerre-Poulsen, Seeberg, Thorup 2020; Buch et. al. 2019: 76; Goul Andersen 2004; Gundelach, Torpe 2004; Ibsen, Levinsen 2016; Loftager 2004). Pierwszą analizą językoznawczą dotyczącą duńskiego pojęcia DEMOKRACJI było przeprowadzone przez nas badanie danych systemowych (Kacprzak, Szubert 2021).

3. Podstawa materiałowa opisu

W naszej analizie oparliśmy się na założeniach projektu EUROJOS i wykorzystaliśmy trzy typy danych: systemowe, ankietowe i tekstowe (S-A-T).

1. Jeśli chodzi o dane systemowe, definicje leksykalnych wykładników konceptu, a także informacje o ich hiperonimach, hiponi-

mach, złożeniach i derywatach pochodziły z najpełniejszego i najaktualniejszego słownika języka duńskiego *Den Danske Ordbog* (w skrócie DDO), który dostępny jest przede wszystkim w wersji elektronicznej. Dane o polach leksykalno-semantycznych tworzących się wokół dwóch analizowanych leksemów uzupełnione zostały przez słownik wyrażen bliskoznacznych *Den Danske Begrebsordbog* (w skrócie DDB). Najbardziej utrwalone połączenia wyrazowe pochodzą z korpusu języka duńskiego KorpusDK obejmującego teksty z okresu ok. 1990–2000.

2. Ankieta objęła odpowiedzi 76 duńskich studentów, którzy mieli odpowiedzieć na pytanie: „Hvad er DEMOKRATI for dig?” [Czym jest dla Ciebie DEMOKRACJA?]. Jak widać, w pytaniu opuszczony został operator „prawdziwy”, który w języku duńskim ma kilka odpowiedników, a każdy z nich mógłby naprowadzać respondentów na inną odpowiedź. Za nadrzędny cel uznaliśmy wydobyć indywidualnych konceptualizacji u każdego z ankietowanych i w świetle nadesłanych odpowiedzi cel ten został osiągnięty.
3. Zebrany korpus 300 cytatów obejmuje teksty prasowe, publicystyczne, literackie oraz dłuższe fragmenty ze wspomnianego już korpusu języka duńskiego (KorpusDK), a także korpusów DaTenTen14, DaTenTen17 i DaTenTen20, które dają wgląd w najbardziej aktualne dyskusje toczące się w Danii w związku z pojęciem DEMOKRACJI. W skład korpusu weszły także przysłowia ze słownika *Politikensordsprogleksikon* (Bregenhøj, Pått 1994).

4. Koncept w świetle danych systemowych²

4.1. Definicje słownikowe oraz etymologia leksykalnych wykładników konceptu

Koncept DEMOKRACJA ma w języku duńskim dwa wykładniki leksykalne: *demokrati* oraz *folkestyre*. Według słownika *Den Danske Ordbog* (DDO) leksem *demokrati* wywodzi swe korzenie z greckiego wyrazu *dēmokratía*, będącego złożeniem z *dēmos* ‘lud’ i *krátos* ‘władza’. Dla wyrazu *demokrati* w słowniku podane są trzy powiązane ze sobą znaczenia. W pierwszym z wyróżnionych znaczeń demokracja to forma rządzenia państwem, w ramach której wybrani przez obywateli przedstawiciele podejmują decyzje, zasiadając w określonych

² Tematykę tę przedstawiono w Kacprzak, Szubert 2022 (por.).

zgromadzeniach, i w której szanowane są prawa mniejszości. W drugim rozumieniu demokracja to kraj, którego organizacja opiera się na demokratycznych zasadach, które znajdują swe odzwierciedlenie w konstytucji stanowiącej fundament prawny funkcjonowania tego państwa. Trzecie z podanych przez DDO znaczeń znów przedstawia demokrację jako formę zarządzania, lecz tym razem na szczeblu niższym niż państwowy, np. w organizacjach czy stowarzyszeniach, których członkowie mają wpływ na podejmowane decyzje:

1. *‘styreform hvor den voksne del af befolkningen øver politisk indflydelse gennem folkeafstemninger eller valg af repræsentanter til politiske forsamlinger, mens mindretalsrettigheder sikres gennem bl.a. ytrings- og forsamlingsfrihed’*

[forma rządów, w ramach której dorosła część społeczeństwa ma wpływ na politykę poprzez referenda lub wybory przedstawicieli do politycznych zgromadzeń przy równoczesnym zapewnieniu praw mniejszości, m.in. przez wolność słowa i zgromadzeń]

1.a *‘land hvis forfatning og politiske liv bygger på demokratiske principper’*

[kraj, w którym konstytucja oraz życie polityczne zbudowane są na demokratycznych zasadach]

1.b *‘styreform hvor man søger at give de implicerede parter i en organisation, en forening, et fællesskab el. lign. indflydelse på de beslutninger der træffes’*

[forma rządów, w ramach której członkowie organizacji, stowarzyszeń, wspólnot itp. mają wpływ na podejmowane decyzje] (DDO)

W świetle powyższej definicji możemy wyróżnić kilka podstawowych cech semantycznych, które stanowią fundament konceptu DEMOKRACJA w Danii. Przede wszystkim pozwala nam ona odkryć dwie kategorie nadrzędne leksemu *demokrati* – ‘forma rządów’ oraz ‘kraj’ – choć za najbardziej podstawową dla całego konceptu należy potraktować tę pierwszą. W dodatku widzimy również wyraźnie, że demokracja wiąże się z pewnymi pryncypiami, oraz to, że daje ona członkom społeczeństwa czy danej organizacji możliwość wpływania na podejmowane decyzje (w definicji występuje zarówno czasownik *påvirke* ‘wpływać / mieć wpływ’, jak i rzeczownik *indflydelse* ‘wpływ’). Warto zwrócić także uwagę na to, że demokracja w duńskim rozumieniu to nie tylko rządy większości, ale także jednoczesne zapewnienie praw mniejszości oraz wolności słowa.

Drugi z leksykalnych eksponentów konceptu, czyli *folkestyre*, jest kalką językową powstałą w wyniku przetłumaczenia obu członów złożenia *demokrati*, gdzie pierwsza część złożenia (*folke-*) odpowiada

greckiemu *dēmos*, a druga (-*styre*) greckiemu *krátos*. Co jednak najważniejsze, wyraz *folk* jest w języku duńskim polisemiczny, ponieważ oznacza zarówno ‘lud’, jak i ‘naród’, dlatego *folkestyre* należy rozumieć nie tylko jako ‘władzę ludu’, ale także ‘władzę narodu’. Wiąże się to z faktem, że w świadomości Duńczyków silnie zakorzeniona jest koncepcja państwa narodowego, w którym to **naród** jest suwerenem w swojej **ojczyźnie**. Jednocześnie u podstaw duńskiego konceptu ojczyzny leży właśnie demokracja. Dlatego wyraz *folkestyre* jest najczęściej używany do określenia jednego typu demokracji – demokracji duńskiej, w której cały naród duński rządzi swoim krajem, aktywnie uczestnicząc w podejmowaniu decyzji dotyczących swej ojczyzny. Aspekt ludowy, wynikający z drugiego ze znaczeń wyrazu *folk*, ma także wpływ na tę szczególną koncepcję duńskiej demokracji i przejawia się w dążeniu do możliwie najmniejszego dystansu pomiędzy elitami rządzącymi a ludem. Powyższe rozważania są odzwierciedlone w definicji leksemu *folkestyre* podanej przez DDO, która zawiera tylko jedno znaczenie odpowiadające pierwszemu ze znaczeń wyróżnionych dla leksemu *demokrati*. Największą w tym kontekście różnicą jest zastąpienie obecnego w definicji leksemu *demokrati* wyrażenia *den voksne del af befolkningen* ‘wszyscy obywatele’ opisanym powyżej wyrazem *folk* ‘lud/naród’:

1. ‘politisk styreform hvor folket har indflydelse på de politiske beslutninger i kraft af personer som det har valgt til at repræsentere sig’

[forma rządów politycznych, w ramach których lud ma wpływ na decyzje polityczne poprzez wybranych reprezentantów] (DDO).

Różnica między *demokrati* i *folkestyre* polega więc przede wszystkim na profilowaniu szczególnej duńskiej koncepcji demokracji przez drugi z leksemów.

4.2. Wyrażenia bliskoznaczne, *opposita* i hiponimy

W świetle wyrażen bliskoznacznych podanych przez słownik *Den Danske Begrebsordbog* (DDB) coraz wyraźniej zarysowuje się struktura pojęcia DEMOKRACJI w języku duńskim. Największa grupa wyrażen bliskoznacznych zorganizowana wokół hiperonimów ‘ideologia’ i ‘forma rządów’ potwierdza uwagi poczynione podczas analizy definicji obu leksykalnych wykładników konceptu – za kategorię nadrzędną dla demokracji należy uznać ‘formę rządów’. Wśród wymienionych koncepcji sprawowania władzy, które z demokracją

współgrają, możemy wymienić takie jak: *flerpartisystem*/*flerpartistyre* ‘system wielopartyjny’, *hjemmestyre* ‘rząd lokalny’, *parlamentarisme* ‘parlamentaryzm’, *folkestyre* ‘rządy ludu’, *pluralisme* ‘pluralizm’, *polycentri*/*polycentrisme* ‘policentryzm’, *centralisme* ‘centralizm’, *decentralisme* ‘decentralizm’, *regionalisme* ‘regionalizm’, *unionisme* ‘unionizm’. Jak widać dobrze na przykładzie samej Danii, demokratyczny ustrój nie wyklucza także monarchii (*monarki*, *kongedømme*). W ramach tej samej kategorii nadrzędnej możemy jednak znaleźć również określenia, które leżą na drugim końcu spektrum i funkcjonują jako *opposita* duńskiego pojęcia DEMOKRACJI. Najbardziej negatywne emocje budzą zdecydowanie wyrazy *totalitært system* ‘system totalitarny’ i *etpartisystem* ‘system jednopartyjny’, które są bezpośrednim zanegowaniem demokracji i wiążą się nie tylko z pozbawieniem społeczeństwa możliwości wpływania na decyzje w państwie, ale także z niesprawiedliwością i represją. Warto jednak zwrócić też uwagę na trzy inne wyrażenia o konotacjach, które w kontekście demokracji uznane być muszą za dość negatywne: *meritokrati* ‘merytokracja’, *embedsmandsstyre* i *embedsmandsvælde* ‘rządy urzędników’. W świetle pierwszego z powyższych wyrażen widzimy wyraźnie, że żadna, nawet intelektualnie predystynowana grupa społeczna, nie powinna uzurpować sobie prawa do decydowania za wszystkich obywateli. Dwa ostatnie wyrażenia wskazują z kolei na jedno z głównych zagrożeń, na które narażona jest demokracja, a mianowicie przerost aparatu państwowego oraz rozwodnienie idei o wspólnym podejmowaniu decyzji przez społeczeństwo.

Kolejne informacje o demokracji jako ‘formie rządów’ możemy odnaleźć w wymienionych przez DDB hiponimach leksemu *demokrati*. Demokracja obejmuje więc różne formy reprezentacji (*folkerepræsentation* ‘reprezentacja ludowa/narodowa’, *parlamentarisk demokrati* ‘demokracja parlamentarna’, *direkte demokrati* ‘demokracja bezpośrednia’, *repræsentativt demokrati* ‘demokracja reprezentatywna/przedstawicielska’, *indirekte demokrati* ‘demokracja pośrednia’) oraz zasady, bez których nie mogłaby funkcjonować, takie jak powszechne prawo wyborcze (*almindelig valgret* ‘powszechne prawo wyborcze’) czy demokratyczny proces podejmowania decyzji (*den demokratiske proces* ‘proces demokratyczny’, *demokratisk beslutningsproces* ‘demokratyczny proces podejmowania decyzji’). Po raz pierwszy napotykamy tu też jedną z cech szczególnych duńskiej demokracji, czyli koncepcję „**bliskiej demokracji**” / „**demokra-**

cji lokalnej” (*nærdemokrati* ‘bliska demokracja’) opierającej się na zaangażowaniu obywateli w życie swojej okolicy i ich duży wpływ na podejmowanie decyzji na szczeblu lokalnym. Obok tych dość oczywistych hiponimów słownik wymienia jeszcze dwa, które również mówią nam wiele o tym, czym jest demokracja dla Duńczyków. Pierwszym z nich jest **otwartość** (*åbenhed* ‘otwartość/przejrzystość’), którą w tym kontekście możemy rozumieć dwojako – jako przejrzystość w podejmowaniu decyzji oraz gotowość do wysłuchania zdania wszystkich obywateli niezależnie od ich poglądów. Drugim jest **parytet** (*parytet* ‘parytet’), potwierdzający to, co zostało zaznaczone już we wstępie, czyli powiązanie demokracji z ideą równości i chęcią niwelowania nierówności w społeczeństwie.

Wiele wyrażen bliskoznacznych wyróżnionych przez DDB nawiązuje również do drugiego ze znaczeń obecnych w omawianej w poprzednim podrozdziale definicji leksemu *demokrati*, czyli postrzegania demokracji przez pryzmat państwa. Wyrażenia z tej grupy dotyczą przede wszystkim różnych modeli organizacji państwa i wchodzących w jego skład części (*forbundsstat/føderation* ‘federacja’, *forbundsrepublik* ‘republika federalna’, *enhedsstat* ‘państwo unitarne’, *bystat* ‘państwo-miasto’), ze szczególnym uwzględnieniem opozycji *monarchia* ↔ *republika* (*kongedømme/monarki* ‘monarchia’, *kongerige* ‘królestwo’, *dronningerige* ‘królestwo rządzone przez królową’; *republik* ‘republika’). W tej grupie wyrażen bliskoznacznych spotykamy też nawiązanie do narodu w postaci wyrażenia *demokratisk nation* ‘demokratyczny naród’, który oddaje przekonanie, że narody można dzielić na demokratyczne i niedemokratyczne ze względu na wartości, które wyznają, oraz model organizacji państwa, o kształcie którego decydują.

Co bardzo ważne, w świetle wyrażen bliskoznacznych zarejestrowanych przez *Den Danske Begrebsordbog* napotykamy po raz pierwszy jeszcze dwie kategorie nadrzędne, do których można przyporządkować duńską demokrację: **‘model społeczeństwa’** oraz **‘model ekonomiczny’**. Jak widać wyraźnie, wśród złożen z wyrazem *samfund*, takich jak *samfundsmodel* ‘model społeczeństwa’, *samfundstype* ‘typ społeczeństwa’, *samfundsform* ‘forma społeczeństwa’, *samfundssystem* ‘system społeczny’, *samfundsorden/samfundsstruktur/samfundsindretning* ‘struktura społeczna’, demokracja nie jest jedynie formą zarządzania państwem, ale ma także wpływ na stosunki społeczne i życie obywateli, przenikając społeczeństwo na wielu

poziomach. Ciekawe jest jednak to, że demokracja w Danii związana jest również z pewną koncepcją społeczno-ekonomiczną, czyli **państwem dobrobytu** (*den skandinaviske model* ‘model skandynawski’, *velfærdsdemokrati* ‘demokracja dobrobytu’), która to koncepcja opiera się w dużej mierze na wspomnianej już dwukrotnie idei równości. W sferze ekonomicznej przejawia się ona przede wszystkim w przekonaniu, że między obywatelami nie powinny istnieć zbyt duże różnice w zarobkach i komforcie życia, oraz w tym, że państwo, w zamian za wysokie podatki, powinno oferować swoim obywatelom szeroki zakres świadczeń zapewniających im wysoki standard życia i bezpieczeństwo. Ekonomia jest więc kolejnym obszarem, w którym zaobserwować możemy powiązanie demokracji z dążeniem do wyrównywania szans i jak największej równości między obywatelami.

4.3. Derywaty i złożenia

Kolejne cechy duńskiego pojęcia DEMOKRACJI odzwierciedlają się w formach derywowanych od leksemu *demokrati*³. Przede wszystkim w pozytywnym wartościowaniu wyrazów *demokrat* ‘demokrata’ i *demokratisk* ‘demokratyczny’ widzimy, że demokracja jest przez Duńczyków postrzegana jako **wartość**. W celu jej promowania oraz szerzenia tak wewnątrz kraju, jak i na całym świecie (*demokratisere* ‘demokratyzować’, *demokratiseringsproces* ‘proces demokratyzacji’) aktywnie się działa (*prodemokratisk* ‘prodemokratyczny’), zakłada się też całe ruchy (*demokratibevægelse* ‘ruch (pro)demokratyczny’). Przy tym w języku duńskim utrwalona jest również świadomość, że nie każda demokracja jest sobie równa i że istnieje cienka granica między „prawdziwą” demokracją a demokracją pozorną (*demokratur* ‘demokratura’, *pseudodemokrati* ‘pseudodemokracja’). W dodatku, jak unaocznione zostało już podczas analizy wyrazów bliskoznacznych, demokracja podatna jest też na pewne aberracje, co widać w świetle jednego ze znaczeń rzeczownika *demokratisme* ‘demokratyzm’, którego pejoratywny wydźwięk związany jest z często spotykaną trudnością w podejmowaniu decyzji i promowaniem, które nieraz może być odbierane jako zbyt nachalne. Na podstawie wyrażen, takich jak *antidemokratisk* ‘antydemokratyczny’, *udemokratisk* ‘niedemokratyczny’, *antidemokrat* ‘antydemokrata’, możemy natomiast stwierdzić, że istnieją również siły, które demokracji za-

³ Dla leksemu *folkestyre* DDO nie podaje żadnych złożen i derywatów.

grają – mogą być to jednostki bądź całe organizacje działające na jej szkodę, mogą to być też decyzje czy zasady wyznawane w pewnych sferach społeczeństwa.

Jeśli chodzi o złożenia z wyrazem *demokrati*, to znacząca większość z nich odnosi się do różnych typów środowisk, których fundament powinien wyrastać na podstawowych ideach wchodzących w skład konceptu DEMOKRACJA, np. *elevdemokrati* ‘demokracja uczniowska’, *beboerdemokrati* ‘demokracja mieszkańców’, *virksomhedsdemokrati* ‘demokracja w przedsiębiorstwie’, *medlemsdemokrati* ‘demokracja członkowska’. W świetle powyższych przykładów, a także wyrażen *lokaldemokrati* ‘demokracja lokalna’ i *nærdemokrati* ‘bliska demokracja’, znów widać wyraźnie charakterystyczną dla Danii obecność demokracji na wszystkich szczeblach życia społecznego i politycznego, także na szczeblu lokalnym, gdzie dystans między społeczeństwem a decydentami jest bardzo niewielki. Poza tym złożenia *velfærdsdemokrati* ‘demokracja dobrobytu’ oraz *velfærdsdemokratisk* ‘zgodny z koncepcją demokracji dobrobytu’ znów naprowadzają nas na wspomnianą już pokrótce koncepcję państwa dobrobytu, która – jak widzimy – jest w Danii nieodłącznie związana z pojęciem DEMOKRACJI.

4.4. Najbardziej utrwalone połączenia wyrazowe

Wiele kolokacji zaczerpniętych z korpusu potwierdza wnioski, które wyprowadziliśmy już na podstawie danych zaczerpniętych ze słowników. Bardzo wyraźnie zarysowuje się tu na przykład postrzeganie demokracji jako **wartości**, w którą się wierzy (*tro på demokratiet* ‘wierzyć w demokrację’), którą się szanuje (*acceptere/anerkende/respekttere demokrati* ‘akceptować/uznawać/respektować demokrację’), *tage demokratie talvorligt* ‘brać demokrację na poważnie’), do której się dąży (*ønske (mere/ægte) demokrati* ‘życzyć sobie (więcej/prawdziwej) demokracji’), oraz na rzecz której się pracuje (*arbejde for demokrati* ‘pracować dla demokracji’). Silnie zarysowana jest także potrzeba obrony demokracji (*bevare/forsvare demokratiet* ‘zachować/bronić demokrację’) przed zakusami jej wrogów (*afskaffe/ophæve/angribe/truedemokratiet* ‘znieść/atakować/zagrażać demokracji’) oraz działaniami, które jej szkodzą (*svække/undergrave/underminere demokratiet* ‘osłabiać/podkopywać demokrację’). W tym kontekście warto zwrócić uwagę na kolokacje werbo-nominalne, które wskazują na przekonanie Duńczyków o konieczności szerzenia demokracji, nie tylko wewnątrz własnego kraju i społeczeństwa, ale też na całym

świecie (*fremme/træne/undervise i demokrati* ‘propagować/ćwiczyć/uczyć demokracji’). Jak już wspomnieliśmy, nie każda demokracja uważana jest za taką samą – w świetle materiału korpusowego ujawniony został przede wszystkim podział na młode, rozwijające się dopiero demokracje, które nie mają jeszcze głębokich korzeni w mentalności danego społeczeństwa (*spirende/skrøbelig/spinkelt/usikkert/spæd demokrati* ‘kiełkująca/krucha/słaba/niepewna/młoda demokracja’, *unge/ nye demokratier* ‘młode/nowe demokracje’) oraz demokracje dojrzałe i stabilne (*stabilit/velfungerende, veludviklet/veletableret demokrati* ‘stabilna / dobrze funkcjonująca / dobrze rozwinięta / dobrze ugruntowana demokracja’, *gamle demokratier* ‘stare demokracje’), ze szczególnym wyróżnieniem demokracji zachodnich (*vestligt demokrati* ‘zachodnia demokracja’, *vestlige demokratier* ‘zachodnie demokracje’). Jak widać, w powyższych wyrażeniach kryje się głęboko zakorzenione wartościowanie oraz wizja świata, w której to właśnie państwa zachodnie mają obowiązek nieść kaganek oświaty innym częściom świata. W dodatku po raz pierwszy napotykamy tutaj ślad kolejnej z cech charakterystycznych duńskiej demokracji, a mianowicie dumę, z jaką Duńczycy postrzegają swoją demokrację.

Demokracja nie jest jednak wyłącznie wartością samą w sobie, łączy się ona również z szeregiem innych wartości (*demokratiske værdier/sindelig/principper/traditioner* ‘demokratyczne wartości/nastawienie/pryncypia/tradycje’), co dobrze odzwierciedlają połączenia ze spójnikiem *og* ‘i’, np.: *fred og demokrati* ‘pokój i demokracja’, *frihed og demokrati* ‘wolność i demokracja’, *frihed, lighed og demokrati* ‘wolność, równość i demokracja’, *menneskerettigheder og demokrati* ‘prawa człowieka i demokracja’, *velfærd og demokrati* ‘dobrobyt i demokracja’. W tym kontekście nasuwa się obserwacja, że według użytkowników języka duńskiego istnieje zbiór cech stanowiących esencję konceptu (*demokratiets sande væsen / salt* ‘prawdziwa natura demokracji / sól demokracji’), przeciwstawianych tym cechom, które demokracji nie charakteryzują. W zebranym materiale znalazła się grupa wyrażen odnoszących się do demokracji prawdziwej, idealnej czy stereotypowej, takich jak *eksemplarisk demokrati* ‘przykładowa demokracja’, *fuldt demokrati* ‘pełna demokracja’, *normalt demokrati* ‘normalna demokracja’ bądź też *reelt/sandt/ægte demokrati*. Trzy ostatnie przymiotniki w kontekście pojęcia DEMOKRACJI odpowiadają polskiemu przymiotnikowi *prawdziwy*. W opozycji do tego ideału demokracji utworzone zostały wyrażenia takie jak: *ligne (et) demo-*

krati ‘przypominać demokrację’, *så kaldt demokrati* ‘tak zwana demokracja’, *formelt demokrati* ‘formalna demokracja’. Oprócz wspomnianych wartości nieodłącznie związanych z pojęciem DEMOKRACJI, takich jak **pokój** czy **wolność**, należy również podkreślić, że „prawdziwa” demokracja obejmuje pewne instytucje i narzędzia sprawowania władzy (*demokratiske spilleregler* ‘demokratyczne reguły gry / środki’, *demokratisk styreform / system* ‘demokratyczna forma rządzenia / demokratyczny system’), niezbędne do funkcjonowania demokratycznego państwa. W tym kontekście wymienić należy przede wszystkim **demokratyczne narzędzia kontroli władzy** (*demokratisk kontrol* ‘demokratyczna kontrola’), w tym **demokratyczną opozycję** (*demokratisk opposition* ‘demokratyczna opozycja’), a także prawa (*demokratiske rettigheder* ‘demokratyczne prawa’), **wybory** (*demokratiske valg* ‘demokratyczne wybory’) oraz **konstytucję** (*demokratisk forfatning* ‘demokratyczna konstytucja’), utrzymane w duchu demokratycznym. Niezwykle ważna, zarówno na poziomie politycznym, jak i społecznym, jest też **współpraca** (*demokratisk samarbejde* ‘demokratyczna współpraca’) i **dyskusja** (*demokratisk samtale/debat* ‘demokratyczna rozmowa/debata’), które w Danii stanowią fundament demokracji nie tylko w teorii, ale również w praktyce.

Ciekawych informacji o koncepcie dostarczają również wyrażenia tworzone z wyrazem *folkestyre*, choć niewątpliwie jest ich w korpusie znacznie mniej niż w przypadku leksemu *demokrati*. Aż 70% wszystkich wystąpień stanowi wyrażenie *dansk folkestyre*, które pokazuje wyraźnie, że omawiany przez nas leksem odnosi się w dużej mierze do szczególnej koncepcji demokracji funkcjonującej w Danii. Kolejna duża grupa kolokacji składa się z połączeń zawierających odpowiedniki polskiego przymiotnika *prawdziwy*, czyli *reelt/sandt folkestyre* ‘realna/prawdziwa demokracja’, co znów naprowadza nas na istnienie pewnego stereotypu językowego, według którego Duńczycy definiują swoje rozumienie tego pojęcia. Trzecim ciekawym tropem, który odnaleźć można w połączeniach z wyrazem *folkestyre*, jest wyrażenie *samarbejdende folkestyre* ‘współpracująca demokracja’, które jeszcze silniej ukazuje, jak ważną częścią duńskiej demokracji jest współpraca. W tym miejscu można wspomnieć, że w duńskim dyskursie politycznym bardzo popularnym sloganem jest wyrażenie *Alle må bidrage*, które nie ma swego dokładnego odpowiednika w języku polskim a które moglibyśmy przetłumaczyć jako ‘każdy musi dołożyć swoją cegiełkę’.

5. Koncept w świetle danych ankietowych

Jak wspomniano już w rozdziale trzecim, ankieta przeprowadzona została wśród 76 duńskich studentów, którzy mieli odpowiedzieć na pytanie: „Hvad er DEMOKRATI for dig?” [Czym jest dla Ciebie DEMOKRACJA?]. Z owych 76 odpowiedzi wydzieliliśmy łącznie 173 minimalne konteksty, które sklasyfikowane zostały pod 39 deskryptorami. Wydaje się, że ankieta nie tylko potwierdza cechy konceptu wyróżnione w trakcie analizy danych systemowych, ale rzuca też nowe światło na niektóre z nich. Poniżej prezentujemy wyniki w nieco skróconej wersji:

DEMOKRACJA

Ankiety (N = 76); Deskryptory (D = 39); Minimalne konteksty (W=173); Współczynnik stereotypizacji (Ws = 26,01%)

Aspekt społeczny (S): 47,39%

Aspekt polityczny (T): 39,88%

Aspekt etyczny (E): 8,67%

Pozostałe: 4,046%

1. KAŻDY MA GŁOS I JEST WYSŁUCHIWANY (S); 30/17,34%
2. WPŁYW (T); 15/8,68%
3. RÓWNOŚĆ/RÓWNOUPRAWNIENIE (S); 15/8,68%
4. WOLNOŚĆ (S); 12/6,936%
5. WSPÓŁDECYDOWANIE (T); 11/6,358%
6. WOLNOŚĆ WYPOWIEDZI (S); 8/4,62%
7. FORMA RZĄDÓW (T); 7/4,04%
8. SPRAWIEDLIWOŚĆ (S); 6/3,468%
9. WŁADZA WIĘKSZOŚCI (T); 6/3,468%
10. PRAWA / POSZANOWANIE PRAW (T); 6/3,468%
11. DUŃSKA DEMOKRACJA / DUŃSKIE PAŃSTWO (?); 6/3,468%
12. WAŻNA CZĘŚĆ SPOŁECZEŃSTWA / PAŃSTWA (E); 6/3,468%
13. PRAWO DO GŁOSOWANIA (T); 5/2,89%
14. COŚ WAŻNEGO (E); 4/2,31%

Zacznijmy od rozpoczętego już w poprzednim podrozdziale poszukiwania kategorii nadrzędnej. W świetle wyróżnionych aspektów wyraźnie widać dominację dwóch z nich, a mianowicie DEMOKRACJI jako **modelu rządzenia państwem** oraz DEMOKRACJI jako **modelu społeczeństwa**. W świetle danych systemowych nie dziwi częstotliwość występowania aspektu politycznego, ale, jak ukazuje ankieta, równie ważny dla młodych Duńczyków jest aspekt społeczny DEMOKRACJI. Poza tym DEMOKRACJA była w ankietach postrzegana jako

wartość sama w sobie oraz pojęcie nieodłącznie związane z innymi **wartościami**, co najlepiej ukazują poszczególne deskryptory, takie jak **wolność** czy **sprawiedliwość**.

Przechodząc już do uwag dotyczących poszczególnych deskryptorów, wydaje się uzasadnionym sformułowanie bardziej ogólnej konkluzji, że mimo opuszczenia operatora „prawdziwy” wciąż zarysowany jest w ankietach dość wyidealizowany obraz DEMOKRACJI. Na szczególne zainteresowanie zasługuje najczęściej występujący deskryptor, czyli **każdy ma głos i jest wysłuchiwany**, który bardzo dobrze oddaje charakter duńskiego pojmowania DEMOKRACJI. To, co tak wyraźnie odzwierciedliło się w odpowiedziach młodych Duńczyków, można rozpoznać na wielu płaszczyznach duńskiego życia społecznego, m.in. w długich dyskusjach, które potrafią czasem dotyczyć bardzo prozaicznych spraw i które przeważnie nie przekraczają norm zwykłej ludzkiej życzliwości. Wiara w to, że głos każdego obywatela zostanie wysłuchany, przekłada się niewątpliwie na inną cechę charakterystyczną duńskiego pojęcia DEMOKRACJI, którą sygnalizowaliśmy już parokrotnie w poprzednim podrozdziale, a mianowicie zaangażowanie Duńczyków w rozwój własnego państwa czy okolicy. Fakt ten potwierdza również drugi i piąty deskryptor, ukazując wiarę w to, że każdy członek duńskiego społeczeństwa może mieć i ma realny **wpływ** i **współdecyduje** o losach Danii.

Kolejna duża grupa deskryptorów niesie informację o wartościach, na których według młodych Duńczyków powinna opierać się DEMOKRACJA. Wśród nich znajdujemy wiele pojęć, które wyróżniliśmy już w trakcie analizy danych systemowych, przede wszystkim równość, równouprawnienie, sprawiedliwość i wolność. W tym kontekście warto jednak zwrócić uwagę na **wolność wypowiedzi**, na którą kładziony jest w duńskiej demokracji szczególny nacisk, której w Danii broni się nawet kosztem tzw. uczuć religijnych czy dobrego smaku i której granice niejednokrotnie się testuje. Innym ważnym aspektem duńskiego pojęcia DEMOKRACJI, który został ujawniony przez ankietę, jest **poszanowanie praw**. Duńczycy wierzą w ideę **państwa prawa** oraz w to, że Dania jest dobrym przykładem takiego państwa, co z kolei prowadzi do akceptacji i przestrzegania obowiązujących praw przez całe społeczeństwo.

Na koniec, nawiązując do ostatniego spostrzeżenia, warto zwrócić uwagę na deskryptor **duńska demokracja / duńskie państwo**, który zdradza tendencję do definiowania pojęcia przez pryzmat tego, że

duńska demokracja jest jedną z najlepiej rozwiniętych demokracji na świecie. W tym kontekście najlepiej oddać głos samym ankietowanym:

[2] *Demokrati er vigtigt i DK og er med til at vi er et af verdens lykkeligste lande sammen med det resterende velfærdssamfund.*

[Demokracja jest ważna w Danii i obok dobrobytu jest jednym z czynników sprawiających, że jesteśmy jednym z najszcześniejszych państw na świecie.]

[3] *Jeg synes desuden, at demokrati er alfa omega i et samfund som vores.*

[Ponadto myślę, że demokracja jest alfą i omegą w społeczeństwie takim jak nasze.]

6. Koncept w świetle wybranych tekstów

Jak wspomniano w punkcie trzecim, za podstawę materiałową dla poniższej analizy posłużył korpus 300 tekstów obejmujący przysłówia, teksty prasowe i publicystyczne oraz dłuższe fragmenty z korpusu. Przysłówia pochodzą ze słownika *Politikens ordsprogsleksikon* (Bregenhøj, Pått 1994), natomiast teksty prasowe z pięciu ogólnokrajowych gazet – „Politiken”, „Berlingske”, „Jyllands Posten”, „Information” i „Kristeligt Dagblad”. Trzy pierwsze z wymienionych gazet należy uznać za należące do głównego nurtu – „Politiken” jest nastawiona bardziej lewicowo, podczas gdy „Berlingske” i „Jyllands Posten” chylą się ku podejściu konserwatywno-liberalnemu. Dwie ostatnie z wymienionych gazet wypełniają bardziej konkretne nisze, „Information” jest silnie lewicowa, a „Kristeligt Dagblad” ma profil chrześcijański, choć nieradykalny, oferując pogłębione artykuły dotyczące etyki, społeczeństwa oraz aktualnych zdarzeń. Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że polaryzacja debaty publicznej w Danii nie jest bardzo duża w porównaniu do innych znanych nam krajów, np. Polski. Oprócz pięciu wyżej wymienionych ogólnokrajowych gazet wykorzystaliśmy niekiedy również cytaty z innych źródeł, np. ze strony duńskiego parlamentu, internetowych serwisów informacyjnych, takich jak „Ræson.dk” i „Altinget.dk”, a także strony uniwersytetu Syddansk Universitet. Te dane uzupełnione zostały przez fragmenty z korpusów: KorpusDK, DaTenTen20, DaTenTen17 i DaTenTen14, dzięki którym obraz duńskiego pojęcia DEMOKRACJI ukazany w niniejszej analizie stał się bardziej aktualny (jak już wspomnieliśmy, KorpusDK obejmuje teksty z lat około 1990 i 2000).

6.1. Przysłowia

Na wstępie należy zaznaczyć, że wyrazy *demokrati* i *folkestyre* nie pojawiły się w żadnym z przysłów zarejestrowanych przez analizowany przez nas słownik. Niemniej jednak w hasłach dotyczących polityki, społeczeństwa czy wartości doszukać się można wielu utartych przekonań, które w kontekście współczesnego pojmowania DEMOKRACJI w Danii mogą okazać się ciekawe. Poniżej prezentujemy wybrane z nich.

Warto przede wszystkim zwrócić uwagę na przysłowia, które wskazują na fundament, na którym wyrosła duńska demokracja. Zacząć możemy od **prawa** i **praworządności** odzwierciedlonych w znanym każdemu Duńczykowi wyrażeniu *med lov skal man land bygge* [państwo należy budować na prawie], które legło u podstaw Prawa Jutlandzkiego wprowadzonego przez Waldemara Zwycięskiego w 1241 roku. Podstawowe dla duńskiej koncepcji demokracji jest także powiedzenie *ret skal være ret* [prawo to prawo, dosł. prawo musi być prawem], które zdradza głębokie przekonanie o tym, że prawa w państwie nie można nigdy naginać. Jak ukazane zostało w poprzednich dwóch częściach analizy, równie ważnym elementem duńskiego pojmowania DEMOKRACJI jest **współpraca** i **jedność**, co również znalazło odzwierciedlenie w zebranych na poczet badania przysłowia⁴:

[4] *Et stykke brænde brænder ikke, og én kælling skændes ikke.*

[„Jedno polano się nie pali i jedna baba się nie kłóci.”]

[5] *Mere ser øjne en øje.*

[„Więcej widzą oczy niż oko.”]

[6] *Samkvem giver kundskab.*

[„Przebywanie z innymi daje wiedzę.”]

[7] *Et magert forlig er bedre end en fed proces.*

[„Chuda ugoda jest lepsza niż tłusty proces.”]

[8] *Enighed gør stærk.*

[„Jedność wzmacnia.”]

⁴ W podwójnych cudzysłowach znajdują się dosłowne tłumaczenia poszczególnych przysłów, ponieważ wiele z nich nie ma polskich odpowiedników. Bez cudzysłowu podano polskie przysłowia będące odpowiednikami duńskich.

Jak wiemy, współpraca oraz rządy większości, na których opiera się DEMOKRACJA, wymagają również pewnego **podporządkowania się** grupie:

[9] *Man skal synge med de fugle, man er iblandt.*

[„Trzeba śpiewać z tymi ptakami, wśród których się jest.” / Jeśli wejdiesz między wrony, musisz krakać tak jak one.]

[10] *Altid skal man bræge med de får, man er imellem.*

[„Zawsze trzeba być z owcami, wśród których się jest.”]

[11] *Den som omgås med ulve, han lærer at tude.*

[„Ten, co się zadaje z wilkami, nauczy się wyć.”]

[12] *Når én hund gør, så gør de alle.*

[„Jak szczeka jeden pies, to szczekają wszystkie.”]

[13] *Når én ko bisser, så gør de alle.*

[„Kiedy jedna krowa ucieknie w popłochu, zrobią to wszystkie.”]

[14] *Når ét får løber til vandet, så løber de allesammen.*

[„Kiedy jedna owca pobiegnie do wody, to pobiegną wszystkie.”]

Wszystkie wymienione wyżej cechy pojęcia DEMOKRACJI mają jednak swój początek w przekonaniu, które w duńskiej mentalności leży jeszcze głębiej, a mianowicie w negatywnym postrzeganiu egoizmu czy, innymi słowy, stawiania swojego dobra przed dobrem innych:

[15] *Den som behager sig selv, mishager andre.*

[„Ten, co uwielbia samego siebie, nie lubi innych.”]

[16] *Egenkær er ingen kær.*

[„Samolubny nie lubi nikogo.”]

[17] *Enhver vil mele sin egen kage.*

[„Każdy posypie mąką swój własny placek.”]

[18] *Når man hører andre, så hører man sig selv.*

[„Kiedy słyszy się innych, słyszy się samego siebie.”]

Z drugiej strony, jak widzimy w przykładzie [18], wysoką wartość przyznaje się w Danii zdolności do słuchania innych, która w świetle powyższego przysłowia prowadzi do znacznie bardziej znuanso-

wanego spojrzenia na siebie samego. Drugim, równie nieodłącznym elementem duńskiej kultury, jest **niechęć do nierówności**:

[19] *Det er hårdt at strides med den mægtige.*

[„Ciężko jest spierać się z moźnym.”]

[20] *Hos høje herrer tager Fanden plads som sekretær.*

[„U wielce moźnych diabeł jest sekretarzem.”]

[21] *Når de store smiler, så bukker de små.*

[„Kiedy wielcy się uśmiechają, mali się kłaniają.”]

[22] *Den fattige er hver mands dørmåtte.*

[„Biedny jest wycierczką każdego.”]

[23] *Den fattige skal altid tage skylden for, at noget går galt.*

[„Biedny jest zawsze winny, jak coś pójdzie nie tak.”]

Z tego powodu Duńczycy oddali się budowie systemu państwowego, który dąży do możliwie dużego niwelowania nierówności zarówno w sferze społecznej, jak i ekonomicznej, i który w tym kontekście może zostać uznany za unikatowy w całym świecie. Nasuwa się ciekawa obserwacja, że przekonanie o kluczowej roli dobrobytu w celu zachowania harmonii społecznej zostało spetryfikowane w języku duńskim już wiele lat temu w postaci następujących przysłów:

[24] *Nød bryder ret / Nød bryder alle love.*

[„Bieda łamie prawo / Bieda łamie wszystkie prawa.”]

[25] *Hvor gryden koger, dér lever venskab.*

[„Gdzie w garnku się gotuje, tam żyje przyjaźń.”]

Z tego samego powodu interesujące wydają się przysłowia ukazujące, że przekonanie o konieczności bycia otwartym na obcych podkreślane w kontekście pojęcia DEMOKRACJI przez lewicowo nastawionych członków duńskiej debaty publicznej również było obecne już dawno temu:

[26] *De fremmede skal også leve.*

[„Obcy też muszą żyć.”]

[27] *Der bages også godt brød i andre lande.*

[„W innych krajach też piecze się dobry chleb.”]

[28] *Foragte du ingen man, du ved ej, hvad en anden kan.*
[„Nie pogardzaj innymi, bo nie wiesz, co potrafią.”]

[29] *Tal dansk, din tyske hund, sa' bonden til franskmanden.*
[„Mów po duńsku, ty niemiecki psie, powiedział chłop do Francuza.”]

W tym miejscu kończą się nam przysłowia, w których odzwierciedlone są niektóre najważniejsze cechy duńskiego pojęcia DEMOKRACJI. Warto jednak zatrzymać się na chwilę przy kilku innych, w świetle których możemy docenić, jak mocno w ciągu ostatniego stulecia wyewoluowała mentalność Duńczyków. Na przykład, w *Politikens ordsprogleksikon* można znaleźć przysłowie, które zdradza przeświadczenie o mocy łapówek, który to problem został współcześnie wyrugowany z duńskiej rzeczywistości politycznej i społecznej:

[30] *Bestikkelse bryder sten.*
[„Łapówka złamie kamień.”]

Stosunkowo duża grupa zebranych przez nas przysłów zawiera bardzo negatywne wartościowanie odnoszące się do polityków i zdradza dużą do nich nieufność; opierają się one na przekonaniu, że politycy kłamią, są niesłowni oraz tworzą układy:

[31] *Den ene hånd vasker den anden.*
[„Jedna ręka myje drugą” / Ręka rękę myje.]

[32] *Den ene ravn hugger ikke øjet ud på den anden.*
[„Jeden kruk nie wyłupie oka drugiemu.” / Kruk krukowi oka nie wykole.]

[33] *Det er bedst at være forsigtig, om end man har magt.*
[„Najlepiej jest być ostrożnym, chyba że ma się władzę.”]

[34] *Man skal ikke foragte politik, man skal agte sig mod politikere.*
[„Nie należy pogardzać polityką, należy wystrzegać się polityków.”]

[35] *Politikere er som duerne på Rådhuspladsen, nede på jorden spiser de af hånden, oppe under skyen skider de på folk.*
[„Politycy są jak gołębie na Placu Ratuszowym, na ziemi jedzą z ręki, w górze pod chmurą srają na ludzi.”]

[36] *Politikere lyver aldrig, undtagen når de åbner munden.*
[„Politycy nigdy nie kłamią, chyba że otworzą usta.”]

Na koniec warto przytoczyć dwa przysłowia, które ukazują zagrożenia, na które narażona jest demokracja:

[37] *Når bidronningen er borte, farer bierne vild.*

[„Kiedy królowej nie ma, pszczoły błędzą / gubią się.” / Gdy kota nie ma, myszy harcują.]

[38] *Alt hvad der kan bruges, kan også misbruges.*

[„Wszystko, czego można użyć, można też nadużyć.”]

W świetle przykładu [37] system rządów oparty na współpracy większości i nieposiadający jednego mocnego przywódcy może prowadzić do braku spójności w państwie. Natomiast przykład [38] przypomina nam, że każda forma władzy, nawet ta opierająca się na demokratycznych pryncypiach, jest podatna na nadużycia.

6.2. Teksty publicystyczne i fragmenty z korpusu

W tekstach znaleźliśmy potwierdzenie większości cech, które wyróżnione zostały w dwóch poprzednich częściach analizy. Tutaj prezentujemy przede wszystkim fragmenty, które ukazują najbardziej charakterystyczne cechy duńskiego pojęcia DEMOKRACJI, niejednokrotnie związane z leksemem *folkestyre*, a także wątki, które dotychczas się nie pojawiły.

Zacznijmy od tego, czego ślady znajdowaliśmy już podczas analizy danych systemowych. Według Duńczyków duńska demokracja to coś szczególnego i coś, z czego należy być dumnym. Nic nie odda tego przeświadczenia lepiej niż poniższa wypowiedź jednego z najbardziej zasłużonych duńskich polityków ostatnich kilku dekad – Bertela Haardera – który nazywa demokrację jednym z najważniejszych obszarów, na których Dania dokonała wkładu w światową kulturę:

[39] *Danmark har en stolt frihedstradition på hele det kulturelle område. Fra Grundtvigs tid har vi skabt en særlig dansk udgave af det vestlige demokrati et folkestyre med vægt på aktiv folkelig deltagelse og dertil hørende frihed i skole og kirke og en helt speciel folkeoplysningstradition, der bl.a. får os til at give stigende beløb til højskoler, efterskoler, aftenskoler og anden oplysning stort set uden nogen form for kontrol med, hvad pengene går til. Det er en smuk og stærk tradition – måske et af vore vigtigste bidrag til verdenskulturen.*

[Dania posiada dumną tradycję wolności w całej sferze kulturowej. Od czasów Grundtviga stworzyliśmy szczególną formę zachodniej demokracji – demokrację, w której nacisk jest położony na aktywny udział obywateli

i do tego przynależną wolność w szkole i Kościele oraz całkowicie szczególną tradycję kształcenia obywateli, która powoduje m.in., że przekazujemy coraz większe kwoty na uniwersytety ludowe, *efterskoler*, szkoły wieczorowe oraz inne formy kształcenia, praktycznie bez jakiegokolwiek kontroli tego, jak te pieniądze są wydatkowane. To piękna i silna tradycja – być może nasz najważniejszy wkład do kultury światowej.] (Bertel Haarder, *Grænsen for politik*, 1990; KorpusDK).

W kontekście dalszych rozważań warto zauważyć, że ta duma z duńskiej koncepcji demokracji jest wspólna wszystkim Duńczykom. Widać to w kontekście dwóch następnych fragmentów – pierwszego [40] pochodzącego z lewicowej „Politiken”, drugiego [41] z wypowiedzi najbardziej chyba kontrowersyjnej duńskiej polityk, założycielki nacjonalistycznej i antyimigranckiej partii *Dansk Folkeparti* [Duńska Partia Ludowa/Narodowa]:

[40] *I Danmark er civilsamfundet vokset ud af stærke frivillige fællesskaber og bygget på sunde demokratiske værdier som tillid og respekt mellem ligeværdige medborgere. Vi er stolte af fortællingerne om, at tre danskere ikke kan mødes uden at stifte en forening, og at det også er i foreningslivet, at bankdirektørens datter møder kassedamens søn.*

[W Danii społeczeństwo obywatelskie wyrosło z silnych społeczności wolontariackich i zostało oparte na zdrowych demokratycznych wartościach, jak zaufanie i szacunek pomiędzy równoprawnymi obywatelami. Jesteśmy dumni z opowieści o tym, że trzech Duńczyków nie może się spotkać, nie zakładając stowarzyszenia, i o tym, że to również dzięki życiu stowarzyszeniowemu córka dyrektora banku spotyka syna kasjerki ze sklepu.] ([b.a.], *Er det danske demokrati i krise?*, „Politiken”, 1 X 2018).

[41] *Som formand for Folketinget skal jeg ofte fortælle om det danske folkestyre og om, hvad det er for en størrelse. Den fortælling bliver længere og længere, for man kan jo blive ved med at folde det danske folkestyre ud og i virkeligheden kan man jo slet ikke gå uden for sin dør uden at træde ind i det. Folkestyret er overalt: I daginstitutionerne, i folkeskolen og på arbejdspladserne. På biblioteket, i fodboldklubben og på musikfestivalen. I bestyrelser, på repræsentantskabsmøder og i elevråd.*

[Jako przewodnicząca Parlamentu często muszę opowiadać o duńskiej demokracji i o tym, co to za wielkość. Ta opowieść robi się coraz dłuższa, bo można cały czas rozwijać duńską demokrację i w rzeczywistości nie da się wyjść z domu, nie wkraczając w nią. Demokracja jest wszędzie: w instytucjach opieki dziennej, szkole podstawowej i w miejscach pracy. W bibliotece, w klubie piłkarskim i na festiwalu muzyki. W radach zarządzających, na zebraniach przedstawicieli i w radach uczniowskich.] (Pia Kjærsgaard, *Danmarkskanon er et kighul til folkesjælen*, *Altinget: kultur*, 16 XII 2017).

Oprócz ukazania dumy, z jaką Duńczycy mówią o swojej demokracji, powyższe cytaty dotyczą tego, co Duńczycy uważają za samą jej esencję i co stanowi o ładunku semantycznym niesionym przez leksem *folkestyre* (w odróżnieniu od obejmującego wszystkie aspekty *demokrati*). Duńska *folkestyre* to przede wszystkim **bliskie więzi** w duńskim społeczeństwie, które odzwierciedlają się we wzajemnym **zaufaniu** i **szacunku**, a także w **zaangażowaniu** obywateli w budowanie własnego państwa poprzez **współpracę** i uczestnictwo w różnych stowarzyszeniach. Jednak warto zauważyć, że w lewicowej „Politiken” podkreślona została jeszcze jedna cecha duńskiego pojęcia DEMOKRACJI, którą uznaje się za szczególnie ważną dla duńskiego społeczeństwa, czyli **równość**. W świetle zebranego przez nas materiału widać wyraźnie, że w lewicowym dyskursie związek między równością, zarówno ekonomiczną jak i społeczną, a demokracją jest jednym z najchętniej podejmowanych wątków:

[42] *Demokrati for alle – uanset handicap [...]. Ægte demokrati forudsætter, at alle er med.*

[Demokracja dla wszystkich – bez względu na niepełnosprawność [...]. Prawdziwa demokracja wymaga, żeby wszyscy brali w niej udział.] (Enhedslisten, Udspil, *Demokrati for alle – uanset handicap*, 5 VII 2020; DaTenTen20).

[43] *Ægte frihed og ægte demokrati forudsætter samfund, der sikrer det enkelte menneske økonomisk tryghed og uafhængighed. Derfor handler kampen for demokrati også om kampen for et velfærdssamfund, hvor ingen går sultne i seng. Hvor den økonomiske lighed mellem mennesker er så høj så mulig.*

[Prawdziwa wolność i prawdziwa demokracja wymagają społeczeństwa, które zapewni każdemu człowiekowi bezpieczeństwo ekonomiczne i niezależność.] (Enhedslisten, *Folkemødet*, 13: *Johannes tale*, 10 VI 2020; DaTenTen20).

[44] *Et frit samfund eksisterer kun hvis friheden gælder for alle. Et liberalt samfund undertrykker ikke individet, ej heller minoriteter. Hverken demokrati eller frihed kan gradbøjes. Demokrati forudsætter en rimelig fordeling af magten mellem de forskellige samfundsgreupper*

[Wolne społeczeństwo istnieje tylko wtedy, jeśli wolność dotyczy wszystkich. Liberalne społeczeństwo nie uciska jednostki, jak również żadnych mniejszości. Ani demokracja, ani wolność nie mogą być stopniowalne. Demokracja wymaga rozsądnego podziału władzy pomiędzy różne grupy społeczne.] (Mette-Line Thorup, *Derfor er borgerting vejen til bedre politiske beslutninger*, „Information”, 23 VI 2020; DaTenTen20).

W ostatnim z ukazanych powyżej trzech fragmentów odnajdujemy także powiązanie pojęcia DEMOKRACJI z **otwartością** i poszanowaniem praw mniejszości, które najczęściej można napotkać w dyskursie lewicowym. Z drugiej strony, istnieje jednak w duńskim dyskursie duża grupa nacjonalistycznie nastawionych uczestników dyskusji, którzy z duńskiej koncepcji demokracji czynią oś podziału między Duńczykami a imigrantami, szczególnie tymi, którzy wyznają islam. Poniżej, już po raz drugi w trakcie niniejszej analizy, prezentujemy wypowiedź nacjonalistycznej polityczki Pii Kjærsgaard, w której wyraźnie wskazuje ona na problem z pogodzeniem islamu z ideami przyświecającymi duńskiej demokracji i w której osią podziału są wartości, takie jak: **równouprawnienie, aktywny udział w życiu społeczeństwa, poszanowanie prawa i tradycji demokratycznych Danii**⁵:

[45] *At være integreret som dansker handler om, at man fuldt ud går ind for demokratiet, og man med den største selvfølgelighed mener helt inde i hjertet, at grundloven står over for eksempel Koranens ord og love. At man går ind for lighed mellem kønnene. At man føler sig som en dansker med den kulturelle og historiske baggrund, vi som nation har oparbejdet, udviklet og bragt med os gennem et utal af generationer. At man har taget landet og dets værdier fuldt ud til sig. Ikke bare alle goderne, såsom det sociale system, velfærdssamfundet, uddannelsesmulighederne, sundhedsvæsenet, freden og så videre.*

[Bycie zintegrowanym Duńczykiem oznacza, że jest się w pełni za demokracją i z oczywistym przekonaniem w sercu uważa się, że konstytucja stoi ponad np. słowami i prawami Koranu. Że jest się za równością płci. Że czuje się Duńczykiem z kulturowym i historycznym rodowodem, którą my jako naród wypracowaliśmy, rozwijaliśmy i przynieśliśmy ze sobą poprzez wiele pokoleń. Że przyjęło się do siebie w pełni kraj i jego wartości. Nie tylko wszystkie dobra, takie jak system opieki społecznej, społeczeństwo dobrobytu, możliwości kształcenia, służba zdrowia, spokój itp.] (Pia Kjærsgaard, *Indvandring fra Somalia og Libanon har præget Danmark negativt for evigt*, „Information”, 18 V 2020).

Należy jednak podkreślić, że poza nurtem populistyczno-nacjonalistycznym (swoją drogą w ostatnich latach bardzo silnym) demo-

⁵ W kontekście duńskiego pojęcia DEMOKRACJI zwraca uwagę to, że powyższa wypowiedź, w której Pia Kjærsgaard dość wyraźnie sugeruje, że duńscy imigranci wyznający islam mają problemy ze stanieniem się częścią duńskiego społeczeństwa, ukazała się w najbardziej lewicowej duńskiej gazecie głównego nurtu, czyli w „Information”. Jak widać, wolność słowa i wysłuchanie najodleglejszego nawet ideowo przeciwnika potrafią być w Danii cenione ponad podziałami.

kracja nie stanowi w tak dużym stopniu przyczynku do tworzenia podziału „swój-obcy” i jest ona raczej przedstawiana jako wartość, której powinno się uczyć.

Wróćmy jednak do tego, co w postrzeganiu duńskiego pojęcia DEMOKRACJI jest wspólne. Przykłady [39], [40] i [41] ukazały, że bardzo ważną dla całego pojęcia jest koncepcja **demokracji lokalnej**, w ramach której obywatele wierzą w to, że aktywnym działaniem mogą zmienić swoje państwo i swoją okolicę na lepsze i gdzie dystans między zwykłym obywatelem a politykami jest niewielki. Logicznie więc nadmierna centralizacja uznana jest jako szkodliwa dla demokracji:

[46] *Beslutningsprocessen om coronapandemien har tydeligt illustreret, hvor centralistisk og topstyret det danske folkestyre er blevet; en meget snæver kreds af politikere er blevet taget med på råd.*

[Proces decyzyjny odnośnie do pandemii koronawirusa pokazał wyraźnie, jak scentralizowana i odgórnie sterowana stała się demokracja; bardzo wąski krąg polityków został zaangażowany.] (Jyllands Posten, *Politikerne appellerer til vores samfundssind i en krisetid: Så lad os få et borgerting*, 21 IV 2020).

[47] *Folkestyre er bedre end politikerstyre og mere politik*

[Demokracja jest lepsza niż władza polityków i więcej polityki] (*Folkestyre er bedre end politikerstyre og mere politik*, „Berlingske”, 4 VIII 2021).

W tym świetle dużo łatwiej zrozumieć niechęć do Unii Europejskiej, która najwyraźniej zmanifestowała się w roku 1992, kiedy to duński naród na mocy referendum odrzucił traktat z Maastricht. Obecnie większość konserwatywnie oraz nacjonalistycznie nastawionych członków debaty publicznej wciąż widzi w Unii Europejskiej zagrożenie dla tej szczególnej koncepcji demokracji w Danii, która kryje się za leksemem *folkestyre*:

[48] *EU-Kommissionens monopol strider mod folkestyret*

[Monopol Komisji Europejskiej jest wbrew demokracji] (Lave K. Broch, *EU er til skade for demokratiet*, 12 III 2014; Altinget.dk).

Z drugiej jednak strony dyskurs lewicowy skupia się przede wszystkim na tym, co w Unii Europejskiej dobre, co stanowi jej demokratyczny fundament:

[49] *Det har sine egne udfordringer, og EU er i den grad ufuldstændigt, har langsomme beslutningsprocesser og er til tider noget præget af laveste fællesnævner. Men det kan også ses som konsekvensen af demokrati.*

[Ma ona [demokracja] swoje wyzwania, a Unia Europejska jest wielce niedoskonała, ma powolne procesy decyzyjne i czasami charakteryzuje się najsłabszymi cechami. Lecz to można również postrzegać jako konsekwencję demokracji.] (Karen Stokkendal Poulsen, *EU kommer stærkere og mere demokratisk ud af coronakrisen*, „Information”, 11 V 2020).

Dodatkowo, także w ramach dyskursu konserwatywnego (ale nie nacjonalistycznego, który z opisywanym zjawiskiem w zawoalowany sposób próbuje się solidaryzować), Unia Europejska doceniana jest jako obrońca demokracji, chroniący Europę przed antydemokratycznymi tendencjami. W kontekście zagrożeń dla demokracji najczęściej wymienianymi krajami europejskimi są Polska i Węgry:

[50] *Især regeringerne i Polen, Ungarn, Storbritannien og USA har ladet sig forføre af det, hun kalder demokratiets tussmørke. Zoner, hvor demokratiske spilleregler sættes ud af kraft, og hvor nationalisme og populisme vinder fodfæste.*

[Zwłaszcza rządy w Polsce, na Węgrzech, w Wielkiej Brytanii i USA dały się uwieść temu, co ona nazywa zmierzchem demokracji. Strefy, gdzie zasady demokratyczne zostają wyłączone i gdzie ugruntowuje się nacjonalizm i populizm.] (Applebaum 2021⁶).

[51] *De senere år er det lykkedes Viktor Orbán i Ungarn og Jarosław Kaczyński i Polen at indføre en alternativ forståelse af, hvad "demokrati" betyder. At (gen-)åbne en betydningskamp om begrebet og at insistere på, at der findes flere forskellige slags "demokrati", og at det er den illiberale variant, fremtiden tilhører.*

[W ostatnich latach udało się Viktorowi Orbanowi na Węgrzech i Jarosławowi Kaczyńskiemu w Polsce wprowadzić alternatywne rozumienie tego, co oznacza demokracja. (Ponowne) otwieranie walki semantycznej o pojęcie oraz upieranie się, że istnieją różne rodzaje „demokracji” oraz że przyszłość należy do liberalnego wariantu.] (Vibe Termansen, *Analytiker: Polen og Ungarn overgiver sig aldrig i kampen om demokratiet*, Altinget.dk, 3 II 2021;).

Dochodzimy w tym miejscu do wątku, który z racji ograniczeń miejsca jest ostatnim w tej części analizy. Okazuje się, że w ciągu ostatniej dekady jednym z najczęstszych tematów w kontekście badanego przez nas konceptu jest pytanie, czy również i duńska demokracja znajduje się w kryzysie. Wśród największych problemów

⁶ W powyższym przykładzie mowa jest o tłumaczeniu książki Anny Applebaum *Demokratiets tussmørke: når politik spiller fallit, og venners veje må skilles*, która zostało wydane przez wydawnictwo Kristeligt Dagblads Forlag w 2021 roku.

wymienia się spadek zaufania do polityków, oddalenie się centrum władzy od zwykłego obywatela, polaryzację debaty publicznej. Ciekawym wątkiem jest też wpływ mediów społecznościowych i postępująca digitalizacja społeczeństwa. Nie pomagają również antydemokratyczne tendencje kielkujące wewnątrz kraju oraz napływające z zewnątrz:

[52] *Vores demokrati er i krise. Tilliden til vores politikere styrtdykker. Antidemokratiske stemmer stormer frem i ind- og udland. Det til trods står vi midt i en valgkamp, hvor alt er, som det plejer.*

[Nasza demokracja jest w kryzysie. Zaufanie do naszych polityków leci gwałtownie w dół. Głosy antydemokratyczne szturmują kraj i zagranicę. Pomimo tego jesteśmy w środku walki wyborczej, gdzie wszystko wygląda jak zwykle.] (Kirsten Bonde Sørensen, *Opråb: Vi skal nytænke det danske demokrati*, „Politiken”, 27 V 2019).

[53] *Lad os bare være ærlige: Vi er bekymrede for vores demokrati. Ikke fordi vi tror, det bliver opløst i morgen, men fordi vi ser, at grundpillerne i vores demokrati langsomt eroderer: Færre deltager i en stadig mere polariseret politisk samtale, de politiske partier har mistet deres folkelighed, og politikerleden slår rekorder.*

[Bądźmy szczerzy: martwimy się o naszą demokrację. Nie dlatego, że sądzimy, iż rozplynie się ona jutro, lecz dlatego, że widzimy, iż filary naszej demokracji powoli erodują: mniej uczestników w ciągle coraz bardziej spolaryzowanym politycznym dialogu, partie polityczne utraciły swoją obywatelskość/ludowość, a niechęć wobec polityków bije rekordy.] (Lisbeth Knudsen, Kasper Sand Kjær, *Er det danske demokrati i krise?*, „Politiken”, 1 X 2018).

[54] *Vi lever i en tid, hvor demokratiet på en lang række parametre er udfordret. Mulighederne for at deltage i den offentlige samtale har aldrig været mere mangfoldige, men tonen på de sociale medier afskrækker flertallet af unge fra at diskutere holdninger online. Vi ligger stadig i toppen af verdensranglisten, når det handler om at deltage i det repræsentative demokrati gennem valg, men tilliden til de centrale institutioner og politikere er bemærkelsesværdig lav.*

[Żyjemy w czasach, kiedy demokracja w licznych aspektach jest wystawiana na próbę. Możliwości uczestniczenia w debacie publicznej nigdy nie były tak różnorodne, lecz ton w mediach społecznościowych odstrasza większość młodych ludzi od dyskusowania poglądów *online*. W dalszym ciągu jesteśmy w czołówce światowej listy, jeśli chodzi o uczestnictwo w demokracji reprezentatywnej poprzez wybory, lecz zaufanie do instytucji centralnych i polityków jest niezwykle niskie.] (Lisbeth Knudsen, Kasper Sand Kjær, *Er det danske demokrati i krise?*, „Politiken”, 1 X 2018).

Jednak, jak wynika z przykładu [54], jeśli wierzyć parametrom przyjętym w różnego rodzaju rankingach, Dania wciąż znajduje się w czołówce najbardziej demokratycznych państw na świecie, a duńskie media nie powinny popadać w zbyt pesymizm. Podsumowując, obecne czasy przyniosły wiele wyzwań dla duńskiej demokracji, lecz jej fundament wciąż pozostaje bardzo silny:

[54] *Skal man tro medierne i disse uger, er der gået alvorligt råd i det danske demokrati. [...] Listen kan fortsættes næsten i det uendelige, for journalister, lederskribenter og kommentatorer er i sjældnen grad enige. Men det er en både fordrejet og farlig fremstilling af demokratiets tilstand i Danmark. En skinger overdrivelse uden proportioner. Den er i sig selv med til at skabe det problem, debattørerne udtrykker frygt for. Men problemet er der bare ikke. Det danske demokrati har det godt og stortrives.*

[Jeśli wierzyć mediom w ostatnich tygodniach, to w duńską demokrację wdarła się poważna zgnilizna. [...] Listę można wydłużać prawie w nieskończoność, bo dziennikarze, redaktorzy piszący artykuły na pierwszych stronach gazet i komentatorzy rzadko są zgodni. Lecz jest to wypaczony i niebezpieczny obraz stanu demokracji w Danii.] ([b.a.], *Journalist: Slap af! Det danske demokrati har det godt*, „Politiken”, 15 XII 2020).

7. Skrócona (syntetyczna) definicja kognitywna konceptu

Poniżej prezentujemy definicję kognitywną konceptu DEMOKRACJA wynikającą z przeprowadzonej analizy danych systemowych, ankietowych i tekstowych.

DEMOKRACJA to:

[1] Forma rządów,

- w której rządzi większość, ale w której bierze się pod uwagę poglądy i prawa mniejszości;
- w której każdy obywatel ma prawo głosu w wyborach oraz może być wybrany do parlamentu;
- w której obywatele mają wpływ na podejmowane decyzje;
- w której politycy biorą pod uwagę głos obywateli;
- i w której zarówno politycy, jak i obywatele powinni na drodze kompromisu szukać rozwiązań najlepszych dla jak największej liczby obywateli;
- która jest ważna dla właściwego funkcjonowania państwa.

[2] Ta forma rządów opiera się na pewnych **wartościach**, takich jak:

- równość, równouprawnienie;
- wolność, wolność wypowiedzi;
- sprawiedliwość;
- tolerancja.

[3] Model społeczeństwa (forma bycia częścią społeczeństwa),

- w ramach którego bierze się aktywny udział w budowaniu swojego państwa oraz swojej okolicy;
- w ramach którego współpracuje się oraz rozmawia z innymi członkami społeczeństwa;
- w ramach którego słucha się innych członków społeczeństwa i jest się przez nich słuchanym;
- w ramach którego ufa się innym członkom społeczeństwa;
- niezbędny do funkcjonowania zdrowego społeczeństwa.

[4] Model ekonomiczny,

- w ramach którego dąży się do dobrobytu wszystkich obywateli;
- w ramach którego pomaga się tym obywatelom, którzy mają najgorzej.

[5] Państwo,

- które opiera się na wyżej wymienionych założeniach i wartościach;
- Dania jest najlepszym przykładem takiego państwa;
- Powinno się dążyć do tego, żeby wszystkie państwa na świecie były demokratyczne (tak jak Dania).

8. Profilowanie konceptu we współczesnych dyskursach

Ustalenie profili pojęcia DEMOKRACJI w duńskim dyskursie nie jest rzeczą łatwą. Po pierwsze, w tym niewielkim kraju istnieje tylko kilka ogólnonarodowych gazet, które mimo deklarowanych różnic światopoglądowych trudno uznać za radykalnie odchyłone od tzw. środka (być może oprócz mocno lewicującej „Information”, którą trudno jednak uznać za jedną z – *nomen omen* – trzech głównych duńskich gazet). Źródło tego zjawiska zdaje się jednak leżeć znacznie głębiej, a mianowicie w duńskim społeczeństwie związanym wewnętrznie silnymi więzami zaufania i współpracy oraz zgadzającym się co

do spraw podstawowych, do których zalicza się demokracja. Dlatego w zdecydowanej większości wyróżnione w ramach powyższej analizy poszczególne elementy konceptu są w duńskim dyskursie przedstawiane i wartościowane w dość podobny sposób. Dotyczy to przykładowo fundamentalnej roli, jaką demokracja odgrywa w duńskim społeczeństwie i państwowości, czy równouprawnienia, które w Danii muszą akceptować wszyscy obywatele. Wspólna wszystkim mediom wydaje się też duma z duńskiej demokracji i przekonanie, że w porównaniu z innymi krajami funkcjonuje ona, mimo wyzwań, w sposób bardzo dobry.

Niemniej jednak istnieją również kwestie związane z pojęciem DEMOKRACJI, które Duńczyków dzielą. Dotyczy to na przykład Unii Europejskiej, imigrantów czy kwestii ekonomicznych. Poniżej prezentujemy trzy główne profile, które udało nam się wyróżnić na podstawie zebranego materiału tekstowego i własnej wiedzy.

8.1. Profil lewicowy

W dyskursie lewicowym DEMOKRACJA postrzegana jest jako podstawowa wartość, o którą należy dbać i której należy bronić. W tym kontekście najbardziej podkreślanymi cechami są: kontrola rządzących, zachowanie niewielkiego dystansu między politykami a obywatelami, aktywizm i otwartość na innych ludzi, przede wszystkim mniejszości oraz imigrantów. W świetle ostatniej uwagi DEMOKRACJA to także podstawa integracji nowo przybyłych obywateli z duńskim społeczeństwem i coś, czego należy uczyć. W obszarze ekonomicznym widać w dyskursie lewicowym wyraźne powiązanie z ideą **równości**. Jeśli chodzi o stosunek do Unii Europejskiej, jest on tu w przeważającym stopniu pozytywny – mimo nadmiernej centralizacji pozwala ona na współpracę ponad podziałami narodowymi i przeciwdziała niedemokratycznym tendencjom w Europie.

8.2. Profil konserwatywny

W oczach konserwatywnie nastawionych członków duńskiej debaty publicznej DEMOKRACJA to przede wszystkim prawa, praworządność, dobrze funkcjonujący rząd, odpowiedzialni politycy, a także obywatele, którzy przestrzegają jej zasad. Oprócz tego DEMOKRACJA to też tradycja i sztuka kontynuacji – coś, co musi mieć głębokie korzenie. W ramach dyskursu konserwatywnego chętnie podkreśla się wyjątkowość duńskiej koncepcji demokracji oraz dumę z tego, jak

ona funkcjonuje. Poza tym DEMOKRACJA jest tu także powiązana z ideą **narodu i ojczyzny** w myśl zasady: duński naród rządzi w swoim kraju według pięknej tradycji demokratycznej. W tym kontekście Unia Europejska ze swoją centralizacją nie jest postrzegana nazbyt pozytywnie, nierzadko wiązana jest z odebraniem prawa do decydowania o swoim kraju. Duńczycy mają natomiast moralny obowiązek szerzyć swą demokrację na świecie, pomagać państwom, w których demokracja nie jest tak rozwinięta jak w Danii. Jeśli chodzi o wymiar gospodarczy, konserwatywne profilowanie DEMOKRACJI jest związane z bardziej liberalnym modelem ekonomicznym – podkreślana jest tu wolność wyboru, choć wciąż wewnątrz idei państwa dobrobytu.

8.3. Profil nacjonalistyczny

Również i w tym dyskursie DEMOKRACJA ukazywana jest jako podstawa duńskiego społeczeństwa, ale przede wszystkim jako kryterium do tworzenia opozycji między Duńczykami a imigrantami czy innymi narodami. Wskazuje się tu przede wszystkim na problemy osób wywodzących swe korzenie z innych kręgów kulturowych (szczególnie muzułmanów) w zrozumieniu koncepcji demokracji, co służy za jeden z głównych argumentów przeciw przyjmowaniu ich do kraju. Operuje się tu chętnie pojęciem **równouprawnienia** rozumianym jako kolejna oś, według której dzieli się społeczeństwo na Duńczyków i obcokrajowców, którzy równouprawnienia nie mają „we krwi”. Unia Europejska jest tu przedstawiana jednoznacznie negatywnie jako ponadnarodowy moloch odbierający suwerenność Danii, podkopujący ideę „bliskiej demokracji” i narzucający wartości niekompatybilne z wartościami wyznawanymi w duńskim społeczeństwie. Wydaje się, że dyskurs nacjonalistyczny zyskał w ostatnich latach na sile, szczególnie w związku z kryzysem migracyjnym, który dotknął Europę w roku 2015 i następnych latach.

9. Podsumowanie

Większość informacji, które należałoby ująć w podsumowaniu, została już przedstawiona w dwóch poprzednich podrozdziałach. W tym miejscu możemy jeszcze raz podkreślić te cechy, które duńskie pojęcie DEMOKRACJI czynią wyjątkowym na tle innych kultur. W aspekcie państwowym warto zwrócić uwagę na niewielki dystans między politykami a obywatelami oraz na **współpracę** ponad po-

działami partyjnymi. Jeśli chodzi o to, jak DEMOKRACJA manifestuje się w duńskim społeczeństwie i o wartości, które ono wyznaje, wyróżnia się tu przede wszystkim **zaangażowanie** obywateli w życie własnego państwa i okolicy oraz **zaufanie**, które istnieje między nimi. W tym kontekście ważnym elementem duńskiego postrzegania DEMOKRACJI jest też **równość** rozumiana jako równe prawo do bycia wysłuchanym, ale także jako podstawa modelu ekonomicznego, który w Danii funkcjonuje. Na koniec warto zwrócić uwagę na **wolność wypowiedzi**, którą Duńczycy uważają za niezbywalne prawo i której granice chętnie wypróbowują.

Bibliografia

- Applebaum Anne, 2020, *Demokratiets tussmørke: når politik spiller fallit, og venners veje må skilles*, tłum. Lone Østerlind, København.
- Bjerre-Poulsen Niels, Seeberg Peter, Thorup Mikkel, 2020, *Demokratiets krise og de nye autokratier*, Aarhus.
- Buch Robert, Dybro Johansen Jakob, Linaa Jensen Jakob, Tait Svith Flemming, Thøis Madsen Poul, 2019, *Rapportering om mediernes udvikling i Danmark*. https://mediernesudvikling.kum.dk/fileadmin/user_upload/dokumenter/medier/Mediernes_udvikling/2019/Specialrapporter/Nyheder_og_aktualitet/Aktiv_overvaeldet_adspreidt_eller_afhaengig_2019.pdf.
- Christiansen Munk Peter, Togeby Lise, 2006, *Power and Democracy in Denmark. Still a Viable Democracy*, „Scandinavian Political Studies” 29 (1), s. 1–24.
- Christiansen Niels Finn, 1992, *Folkets danskhed. 1864–1920*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, København, s. 153–190.
- Damgaard Erik, 2004, *Developments in Danish Parliamentary Democracy: Accountability, Parties and External Constraints*, „Scandinavian Political Studies” 27 (2), s. 115–131.
- Goul Andersen Jørgen, 2004, *Folket og eliterne. Om meningsdannelse på masse- og eliteniveau*, [w:] *Den demokratiske udfordring*, red. Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Besk Jørgensen, Lise Togeby, København, s. 52–69.
- Gundelach Peter, Torpe Lars, 2004, *Befolkningens fornemmelse for demokrati: foreninger, politisk engagement og demokratisk kultur*, [w:] *Den demokratiske udfordring*, red. Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Besk Jørgensen, Lise Togeby, København, s. 70–91.
- Kacprzak Aleksander, 2021, *Changes to Traditional Family Structure as Reflected in the Danish Language*, „Zeszyty Łużyckie” 56, ss. 13–30. <https://doi.org/10.32798/zl.837>.
- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2021, *Demokracja jako jeden z filarów, na których opiera się duńskie społeczeństwo*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny. Etnolingwistyka – bilans dyscypliny, stan badań, metody i postulaty badawcze. Program i tezy referatów*, red. Adam Głaz, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin.

- Kacprzak Aleksander, Szubert Andrzej, 2022, *Duńska DEMOKRACJA w świetle danych systemowych*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 4: *Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin, s. 175–186.
- Ibsen Bjarne, Levinsen Klaus, 2016, *Unge, foreninger og demokrati*, Odense. https://www.sdu.dk/-/media/files/om_sdu/centre/c_isc/movements/2016/movements2016_3.pdf.
- Loftager Jørn, 2004, *Fungerer den politiske offentlighed?*, [w:] *Den demokratiske udfordring*, red. Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Besk Jørgensen, Lise Tøgeby, København, s. 13–29.
- Nissen Henrik S., 1992, *Nationalstaten og folket. 1920-1990*, [w:] *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, København, s. 257–282.
- Sandermose Aksel, 1961, *En flygtning krydser sit spor*, t. 1, København.
- Winding Kjeld, 1967, *Danmarks Historie*, København.

Słowniki

- DDB – Nimb Sanni, Trap-Jensen Lars, Lorentzen Henrik, Theilgaard Liisa, Troelsgaard Thomas, 2015, *Den Danske Begrebsordbog*, København.
- Politikens Ordsprogleksikon – Bregenhøj Carsten, Pått Solveig, 1994, *Politikens Ordsprogleksikon*, København.

Źródła

Prasa

- Broch Lave K., 12 III 2014, *EU er til skade for demokratiet*, Altinget.dk; <https://www.altinget.dk/eu/artikel/eu-er-til-skade-for-demokratiet>, dostęp: 31 V 2024.
- Knudsen Lisbeth, Sand Kjær Kasper, *Er det danske demokrati i krise?*, 1 X 2018, „Politiken”; <https://politiken.dk/debat/kroniken/art6735697/Er-det-danske-demokrati-i-krise>, dostęp: 31 V 2024.
- Haardel, Bertel, *Folkestyre er bedre end politikerstyre og mere politik*, 4 VIII 2021, „Berlingske”; <https://www.berlingske.dk/kommentatorer/folkestyre-er-bedre-end-politikerstyre-og-mere-politik>, dostęp: 31 V 2024.
- Larsen Bjarke, *Journalist: Slap af! Det danske demokrati har det godt*, 15 XII 2020, „Politiken”; <https://politiken.dk/debat/debatindlaeg/art8034824/Slap-af-Det-danske-demokrati-har-det-godt>, dostęp: 31 V 2024.
- Kjærsgaard Pia, 16 XII 2017, *Danmarkskanon er et kighul til folkesjælen*, Altinget: kultur; <https://www.altinget.dk/artikel/pia-kjaersgaard-danmarkskanon-er-et-kighul-til-folkesjaelen>, dostęp: 31 V 2024.
- Kjærsgaard Pia, 18 V 2020, *Indvandring fra Somalia og Libanon har præget Danmark negativt for evigt*, „Information”; <https://www.information.dk/debat/2020/05/pia-kjaersgaard-indvandring-somalia-libanon-praeget-danmark-negativt-evigt>, dostęp: 31 V 2024.
- Kulturministeriet, 12 XII 2016, *Her er Danmarkskanonen*, Regeringen.dk; <https://www.regeringen.dk/nyheder/2016/danmarkskanon-befolkningen-har-valgt-10-vaerdier-for-fremtidens-samfund/>, dostęp: 31 V 2024.

- Stokkendal Poulsen Karen, 11 V 2020, *EU kommer stærkere og mere demokratisk ud af coronakrisen*, „Information”; <https://www.information.dk/debat/2020/05/eu-kommer-staerkere-mere-demokratisk-coronakrisen>, dostęp: 31 V 2024.
- Sørensen Kirsten Bonde, 27 V 2019, *Opråb: Vi skal nytænke det danske demokrati*, „Politiken”; <https://politiken.dk/debat/kroniken/art7216277/Vi-skal-nyt%C3%A6nke-det-danske-demokrati>, dostęp: 31 V 2024.
- Termansen Vibe, 3 II 2021, *Analytiker: Polen og Ungarn overgiver sig aldrig i kampen om demokratiet*, Altinget.dk; <https://www.altinget.dk/eu/artikel/analytiker-polen-og-ungarn-overgiver-sig-aldrig-i-kampen-om-demokratiet>, dostęp: 31 V 2024.

Bazy i korpusy językowe

DDO – *Den Danske Ordbog*, <https://ordnet.dk/ddo>, dostęp: 31 V 2024..

KorpusDK – <https://ordnet.dk/korpusdk>, dostęp: 31 V 2024..

The Concept of DEMOCRACY in the Danish Language

The present article analyses the Danish concept of DEMOCRACY in the light of three types of linguistic data: systemic, survey and textual. Already the first part of the study made it possible to identify most of the key elements of the concept, such as taking active part in developing one's own country, a short distance between citizens and politicians, or a connection between democracy and the ideas of equality and economic welfare. Apart from confirming these observations, the survey helped establish which aspects of the notion of DEMOCRACY are perceived as the most important by young Danes: listening to others and the right to be listened to, the influence of each citizen, equality, freedom, and freedom of speech. On the basis of textual data three main profiles of the concept were identified: leftist, conservative and nationalistic, with the most notable differences concerning matters such as the European Union, immigrants, and the preferred economic model.

Pojęcie *DEMOKRATIE* w języku i dyskursie niemieckim

Monika Grzeszczak

W artykule podjęto próbę rekonstrukcji rozumienia pojęcia *DEMOKRATIE* w języku niemieckim zgodnie z założeniami metodologicznymi przyjętymi w ramach prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS). Wykorzystano siatkę pojęciową etnolingwistyki kognitywnej oraz zastosowano „separacyjny” („izolowany”) wariant opisu etnolingwistycznego. Za podstawę materiałową przyjęto trzy typy danych (słownikowe, ankietowe i tekstowe, w tym korpusowe). Zrekonstruowana na ich podstawie syntetyczna definicja kognitywna skupiła w sobie cechy najsilniej utrwalone, ustabilizowane, które zaprezentowane zostały w układzie „fasetowym” obejmującym: [hiperonimy], [*opposita*], [kolekcje], [atributy społeczne], [atributy polityczne], [atributy etyczne] i [atributy bytowe/ekonomiczne].

Wykazano, że demokracja (niemiecka) to: forma / system rządów / forma ustroju państwa / ustrój polityczny, rzadziej państwo (o ustroju demokratycznym), przeciwstawiana w pierwszej kolejności dyktaturze, występująca w kolekcji m.in. z takimi wartościami, jak: wolność, prawa człowieka, państwo prawa / praworządność, tolerancja i pluralizm. Społeczną podstawą demokracji jest wolność i równość/równouprawnienie (ujmowane szeroko i wielowymiarowo), w wymiarze politycznym – m.in. współdecydowanie, etycznym – sprawiedliwość, zaś bytowym/ekonomicznym – wysoki poziom życia i dobrobyt. Bazowemu pojęciu *DEMOKRATIE* przypisano na poziomie dyskursu publicznego cechy jakościowe różnie dobierane, kształtując jego aksjologiczne i ideologiczne warianty. Uwagę skupiono przy tym na takich bazowych atrybutach, jak: władza/rządy większości, wolność, równość, tolerancja i pluralizm.

1. Wprowadzenie

Niemiecka państwowość przeżywała na przestrzeni wieków wiele transformacji ustrojowych, pozostając do końca XVIII wieku feudalną monarchią elekcyjną. Początki obecnego systemu politycznego

Niemiec sięgają roku 1806, kiedy to na gruzach rozbitej przez Napoleona I Rzeszy Niemieckiej powstał Związek Reński (1806–1813) stanowiący dość luźną konfederację niepodległych państw niemieckich uznających protektorat Napoleona, a następnie Związek Niemiecki (1815–1866) utworzony pod egidą Austrii. Projekt „ogólnoniemieckiej” konstytucji frankfurckiej (28 III 1849) przyjmował federalistyczną formę państwa z dziedzicznym cesarzem (w drodze wyboru przez Zgromadzenie Narodowe króla pruskiego na cesarza), wspólnym rządem i dwuizbowym sejmem. Miało to być państwo prawa, państwo demokratyczne i narodowe zarazem, a jego model miał odpowiadać trzem sztandarowym hasłom rewolucji niemieckiej z lat 1848/1849: *Einigkeit* ‘jedność’, *Freiheit* ‘wolność’, *Gleichheit* ‘równość’.

Utworzone w 1871 roku Cesarstwo Niemieckie (II Rzesza Niemiecka 1871–1918) było monarchią konstytucyjną i państwem federalnym złożonym z państw wchodzących w skład Rzeszy pod przewodnictwem Prus. Władzę ustawodawczą pełnił Reichstag (Sejm Rzeszy), wybierany w powszechnych, równych i bezpośrednich wyborach, oraz Rada Związku, a na szczeblu lokalnym Landtagi (Sejmy Krajowe) państw członkowskich. Szereg przeprowadzonych przez parlament reform gospodarczych, prawnych i społecznych pozwala dostrzec w ustroju II Rzeszy elementy socjalnego państwa prawa.

Republika Weimarska (1918–1933) oznaczała okres pierwszej demokracji parlamentarnej. Podkreśla się, że była ona państwem demokratycznym, federalnym, z prezydencko-parlamentarną formą rządów. Uchwalona w 1919 roku ustawa zasadnicza, zastępująca konstytucję z kwietnia 1871 roku, uznawała za suwerena władzy w państwie cały naród niemiecki. Przejęcie władzy przez Adolfa Hitlera w 1933 roku oraz okres jego rządów stanowił odejście od demokratycznych zasad w funkcjonowaniu państwa.

Dokonany po drugiej wojnie światowej podział Niemiec na dwa państwa (1949) o odmiennych systemach politycznych i społeczno-gospodarczych – wschodnią socjalistyczną Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD) oraz zachodnią demokratyczną Republikę Federalną Niemiec (RFN) – utrzymany do 1990 roku, znalazł swój wyraz w najważniejszych aktach prawnych: ustawie zasadniczej NRD z 6 IV 1968 roku (DDR) oraz w obwieszczonej 23 V 1949 roku – obowiązującej współcześnie – ustawie zasadniczej demokratycznej RFN, w której stwierdza się m.in.: „Republika Federalna Niemiec jest

demokratycznym i socjalnym państwem federalnym”¹ (GG rozdz. II, art. 20 ust. 1); „Wszelka władza państwowa pochodzi od narodu. Naród sprawuje ją poprzez wybory i głosowania oraz specjalne organy ustawodawcze, władzy wykonawczej i wymiaru sprawiedliwości”² (GG rozdz. II, art. 20 ust. 2). Związana z „obozem zachodnim” RFN uznana została za państwo suwerenne w 1955 roku. Od przełomu lat 50. i 60. XX wieku można mówić – w dużej mierze dzięki środkom uzyskanym w ramach planu Marshalla – o dobrej sytuacji ekonomicznej i wysokim poziomie życia społeczeństwa Niemiec Zachodnich. Jak pokazała historia, tradycje niemieckiego systemu demokratycznego nie są długie, są za to stosunkowo trwałe, zważywszy na fakt, że demokracja w części zachodniej Republiki Federalnej Niemiec praktykowana jest w sposób nieprzerwany od bez mała 70 lat.

W kanonie wartości społeczeństwa niemieckiego demokracja zajmuje wysoką pozycję aksjologiczną tuż za pokojem, wolnością i sprawiedliwością, w kolejności też za ochroną środowiska, niezależnością, tolerancją i partnerstwem (Fleischer 1999: 82–83). Wyraz *Demokratie* uplasował się na piętnastej pozycji wśród 55 „symboli kolektywnych” rozumianych jako „jednostki funkcjonalne wykazujące silne pozytywne lub negatywne nacechowanie oraz – równocześnie – znaczenie kulturowe” (Fleischer 2003: 107–108), przy czym w Niemczech Zachodnich wyraz ten uzyskał zdecydowanie wyższą rangę niż w Niemczech Wschodnich (Fleischer 1999: 80, 83)³. Szeroko zakrojone badania empiryczne przeprowadzone w latach 90. XX wieku unaocniły, że „profil semantyczny” niemieckiego pojęcia *DEMOKRATIE* współtworzą w głównej mierze polityczne i społeczne komponenty znaczeniowe. Do pierwszej grupy należą: *Wahlen* ‘wybory’, *Parteien* ‘partie’, *Mitbestimmung* ‘współdecydowanie’, *Parlament* ‘parlament’, *Volk* ‘lud/naród’, do drugiej zdecydowanie *Frei-*

¹ Oryg.: „Die Bundesrepublik Deutschland ist ein demokratischer und sozialer Bundesstaat” (GG rozdz. II, art. 20 ust. 1).

² Oryg.: „Alle Staatsgewalt geht vom Volke aus. Sie wird vom Volke in Wahlen und Abstimmungen und durch besondere Organe der Gesetzgebung, der vollziehenden Gewalt und der Rechtsprechung ausgeübt” (GG rozdz. II, art. 20 ust. 2).

³ Michael Fleischer przeprowadził badania w latach 1994–1995. W badaniu wzięło udział bez mała 400 osób. Pierwszy etap miał na celu ustalenie listy słów, które mogłyby funkcjonować jako takie „symbole”, drugi skupiał się na odtworzeniu hierarchii słów, trzeci zaś na przybliżeniu ich semantyzacji, czyli udzieleniu odpowiedzi na pytanie, co oznacza dany „symbol kolektywny” dla członków określonej kultury, przy czym chodziło tu o wskazanie znaczeń kulturowych, a nie leksykalnych (Fleischer 1999: 69, 73).

heit ‘wolność’, *Gleichheit* ‘równość’ i *Gerechtigkeit* ‘sprawiedliwość’ (Fleischer 1996: 150–151)⁴. W wyniku badań ankietowych przeprowadzonych w 2000 roku, stanowiących rezultat współpracy polskiego Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) i niemieckiego Wissenschaftszentrum Berlin w ramach międzynarodowego projektu „Konsolidacja demokracji w Europie Środkowo-Wschodniej”, okazało się, że Niemcy, zarówno zachodniej, jak i wschodniej części kraju, silniej niż Polacy kojarzyli demokrację z takimi wartościami, jak: swobody polityczne, równouprawnienie kobiet i mężczyzn, wielość partii politycznych, prawo do uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym, równość wobec prawa, równość społeczna (Pająk 2008: 151–152)⁵.

Badanie zrealizowane w ramach międzynarodowego projektu „Bürger und ihre Demokratie”, przeprowadzone w 2021 roku na zlecenie Robert Bosch Stiftung, unaoczniało, że demokracji w Niemczech przypisuje się w pierwszym rzędzie takie cechy, jak: *Meinungsfreiheit* ‘wolność słowa’, *freie Wahlen* ‘wolne wybory’, *Gleichheit der Menschen vor dem Gesetz* ‘równość wobec prawa’⁶, a w kolejności też *dieselben Regeln für alle* ‘te same reguły/zasady dla wszystkich’ i *Medienfreiheit* ‘wolność mediów’, oraz – w kontekście tzw. Covid-Politik – *das Recht auf friedliches Demonstrieren (gegen die Regierung)* ‘prawo do pokojowych demonstracji (przeciwko rządowi)’ (RBS 2021: 18, 19).

Przywołane egemplarycznie badania potwierdzają, że niemieckie pojęcie *DEMOKRATIE* łączy się ściśle z innymi wartościami

⁴ W przywołanym badaniu najwyższą liczbę wskazań (łącznie 34) uzyskały ‘wybory’ (*Wahlen*) wraz z wariantami *Wahl*, *Wahlrecht*, *Abstimmung*, *Wählbarkeit*, *Wahlfreiheit*, *Bürgerwahl*, *Wahlversprechen* i wyrażeniami *vox populi*, *geheime Wahl*. ‘Partie’ (*Parteien*) wskazane zostały wraz z wariantami *Parteiensystem*, *parteiisch*, *Parteipolitik* łącznie 17 razy, ‘współdecydowanie’ (*Mitbestimmung*) – 10 razy, ‘parlament’ (*Parlament*) z wariantami *Bundestag*, *Bürgerversammlung* – 8 razy, ‘lud/naród’ (*Volk*) wraz z wariantami *Volksheerrschaft*, *Volksbestimmung*, *Volksfreund*, *Volkswohl* – 8 razy. Wśród społecznych atrybutów demokracji na szczycie hierarchii znalazły się: ‘wolność’ (*Freiheit* – 19 razy), ‘sprawiedliwość’ (*Gerechtigkeit* – 11 razy) i ‘równość’ (*Gleichheit* – 8 razy) (Fleischer 1996: 150–151).

⁵ Analizy socjologiczne dowiodły z kolei, że niemieckie pojęcie *DEMOKRATIE* kojarzone jest w pierwszej kolejności z takimi wartościami, jak wolność, równość, tolerancja i prawa człowieka, przy czym wolność pojmowana jest w kategoriach autonomii, niezależności od innych oraz egoistycznie rozumianej samorealizacji (Oberthür 2011).

⁶ Podane wartości wskazało 66% ankietowanych. Inne przytoczone w artykule występujące w tym badaniu wartości wskazało ponad 50% ankietowanych.

i tworzy wraz z nimi swoistą „sieć aksjologiczną”. Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że najszerzej ujawniają się w tej sieci takie wartości, jak: wolność (też wolność słowa, wolność mediów, swobody polityczne), równość (zwłaszcza równość wobec prawa, też równość społeczna, równouprawnienie kobiet i mężczyzn) oraz (wolne) wybory. Inne ważne wartości związane z demokracją to sprawiedliwość, tolerancja i prawa człowieka, a w aspekcie politycznym współdecydowanie, partie (wielość partii politycznych) i parlament. W tej sieci bez mała dwudziestu wartości znalazły się też takie prawa, jak: prawo do uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym, prawo do pokojowych zgromadzeń/demonstracji przysługujące suwerenowi, którym w demokracji jest lud/naród.

2. Stan badań

Pojęcie *DEMOKRATIE* stało się przedmiotem analiz językoznawczych, socjologicznych i filozoficznych zamieszczonych w tomie *Europa und seine Werte* (EuW 2009). Analizę socjologiczną przeprowadził Jörg Oberthür (2009), a rozważania filozoficzne podjął Alexander Aichele (2009). Z perspektywy lingwistycznej pojęcie *DEMOKRATIE* analizowała Natalia Chumakova (2009), która zajęła się jego historią w języku niemieckim. Autorka stwierdziła przy tym, że od końca XVIII wieku z jednej strony kojarzono demokrację z takimi pozytywnymi wartościami, jak: wolność, równość wszystkich obywateli, prawa człowieka, suwerenność ludu, zaś z drugiej strony – w kontekście wydarzeń rewolucji francuskiej (1789–1799) i jej upadku – z takimi negatywnymi zjawiskami, jak: anarchia, chaos, barbarzyństwo, despotyzm, jakobinizm, terroryzm, radykalizm (por. Chumakova 2009: 22–23).

Zagadnienie demokracji w kontekście historyczno-ideowym (od czasów antycznych po współczesność) omawiają m.in. prace takich autorów, jak: Conze et al. (1972), Vorländer (2010), Nolte (2012), Kreiner (2013), Mittermaier, Mair (2013). Teorie demokracji z perspektywy porównawczej tematyzują z kolei m.in. Flügel et al. (2004), Saage (2005), Schmidt (2008).

Biorąc za podstawę materiałową zdigitalizowane korpusy tekstów, okresy społeczno-politycznych przełomów lat 1945–1955 i 1967/1968 – niemieckiego „dyskursu winy” i „dyskursu protestu” – zbadała politolożka i filolożka Heidrun Kämper (2005, 2012).

3. Podstawa metodologiczna i materiałowa opisu *DEMOKRATIE*

W artykule podejmuję próbę rekonstrukcji rozumienia pojęcia *DEMOKRATIE* w języku niemieckim zgodnie z założeniami metodologicznymi przyjętymi w ramach prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS). Wykorzystano przy tym siatkę pojęciową etnolingwistyki kognitywnej, której zwięzłą eksplikację i charakterystykę – „w nawiązaniu do najważniejszych opracowań etnolingwistycznych” – prezentuje Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska w artykule pt. *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”* (zob. szerzej Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 74–78). W odniesieniu do istoty definicji kognitywnej kluczowe dla podjętych rozważań okazały się artykuły Jerzego Bartmińskiego pt. *The Cognitive Definition as a Text of Culture* (2013) oraz *Narracyjny aspekt definicji kognitywnej* (2014).

Za podstawę materiałową rekonstrukcji rozumienia pojęcia *DEMOKRATIE* w języku niemieckim przyjęto trzy typy danych: słownikowe (S), ankietowe (A) i tekstowe (T, w tym korpusowe – K)⁷. Sięgnięto po słowniki (współczesnego) języka niemieckiego, słowniki etymologiczne, synonimów, antonimów, wyrazów bliskoznacznych i inne. W kolejności odwołano się do wyników empirycznych badań ankietowych przeprowadzonych wśród ponad 100 niemieckich studentów/-ek w roku 2019 (oznaczonych jako FB 2019); wyniki przedstawione zostały w Grzeszczak (2021a). Uwzględniono też teksty (głównie publicystyczne) pochodzące ze zbiorów internetowych, m.in. z wyszukiwarki „Süddeutsche Zeitung”, „Die Zeit”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Die Welt”, „Die Tageszeitung”. Korzystano również ze źródeł korpusowych dostępnych w postaci elektronicznej zgromadzonych w Wortschatz Leipzig (WL) oraz w *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* (DWDS).

⁷ Na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci ukształtowały się dwa typy opisu etnolingwistycznego – holistyczny (preferowany w kolejnych tomach SSiSL) i separacyjny (preferowany w LASiS). Na ten temat zob. szerzej Niebrzegowska-Bartmińska (2014). W artykule przyjęto separacyjny wariant opisu, którego kształt wyznaczają „izolowane analizy” trojakiemu typowi danych Niebrzegowska-Bartmińska (2014: 89).

4. Leksem *Demokratie* na podstawie danych słownikowych (S)

Słowniki języka niemieckiego – dawne i współczesne – odnotowały od jednego do czterech znaczeń leksemu *Demokratie*. Największą liczbę znaczeń wyróżniły przy tym słowniki współczesne. Internetowy słownik Dudena (Dud-Onl) oraz wzorowany na nim wcześniejszy *Duden. Deutsches Universalwörterbuch* (DDUW [1983] 1996) [Duden. Uniwersalny słownik języka niemieckiego], obejmujący słownictwo języka ogólnego oraz terminy specjalistyczne z wielu dziedzin, zarejestrowały następujące znaczenia omawianego leksemu: 1a) ‘zasada polityczna, według której lud (naród) poprzez wolne wybory ma swój udział w sprawowaniu władzy w państwie’, b) ‘system rządów, w którym władzę sprawują wybrani przez lud (naród) przedstawiciele’; 2) ‘państwo o ustroju demokratycznym, państwo rządzone demokratycznie’; 3) ‘zasada obowiązująca w grupach społecznych, opierająca się na podejmowaniu decyzji i współdecydowaniu w sposób wolny i równoprawny’⁸.

Słowniki wydane w latach 80. XX wieku w Republice Federalnej Niemiec (RFN) zarejestrowały od jednego do dwóch znaczeń leksemu *Demokratie*, a mianowicie: ‘forma ustroju państwa, w której w wyborach powszechnych wybrani zostają do parlamentu reprezentanci narodu (posłowie), którzy próbują przeforsować odmienne (różne) rozwiązania partii i stowarzyszeń, tworząc większość’⁹ (DBW 1985); 1) ‘forma ustroju państwa, w której władzę sprawuje lud (naród) poprzez wybranych przez siebie przedstawicieli’; 2) (przen.) ‘podejmowanie decyzji w sposób wolny i równoprawne współdecydowanie’¹⁰ (DSW 1988).

⁸ Oryg.: 1a) ‘politisches Prinzip, nach dem das Volk durch freie Wahlen an der Machtausübung im Staat teilhat’; b) ‘Regierungssystem, in dem die vom Volk gewählten Vertreter die Herrschaft ausüben’; 2) ‘Staat mit demokratischer Verfassung, demokratisch regiertes Staatswesen’; 3) ‘Prinzip der freien und gleichberechtigten Willensbildung und Mitbestimmung in gesellschaftlichen Gruppen’ (DDUW [1983] 1996).

⁹ Oryg.: ‘Staatsform, in der in allgemeinen Wahlen die Volksvertreter (Abgeordnete) für das Parlament gewählt werden, die die unterschiedlichen Interessen von Parteien und Verbänden auf dem Wege der Mehrheitsbildung durchzusetzen versuchen’ (DBW 1985).

¹⁰ Oryg.: 1) ‘Staatsform, in der das Volk durch seine gewählten Vertreter die Herrschaft ausübt’; 2) übertr. ‘freie Willensbildung und gleichberechtigte Mitbestimmung’ (DSW 1988).

W słownikach wydanych w byłej Niemieckiej Republice Demokratycznej (NRD) definicje leksemu *Demokratie* odpowiadają obowiązującej ówczesznie ideologii komunistycznej. I tak w *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (HW 1984) [Podręcznym słowniku współczesnego języka niemieckiego] leksem *Demokratie* zdefiniowany został w następujący sposób: 'określenie formy ustroju państwa, sposobu sprawowania władzy politycznej, który formalnie przyznaje wszystkim obywatelom takie samo prawo wpływania na kształt życia polityczno-państwowego, którego treść (istota) określana jest jednak przez rządzącą w danym państwie klasę'¹. W innych słownikach z tego okresu *Demokratie* to: 1) 'w społeczeństwie klasowym niemożliwa do urzeczywistnienia zasada ludowładztwa, w myśl której władza sprawowana na wszystkich obszarach życia społecznego (państwo, gospodarka, sztuka, nauka itd.) pochodzi od ludu' (GFW 1982; FWBeck 1959); 2) 'ustrój państwa, którego charakter jest określany przez rządzącą w danym momencie klasę'² (GFW 1982). W słownikach enerdowskich dokonano też rozróżnienia między „demokracją w kapitalizmie” i „demokracją w socjalizmie”, utożsamiając tę ostatnią z 'demokracją ludową', 'władzą ludu' (*Volksdemokratie, Volksmacht*) (SW).

Cofając się chronologicznie w przeszłość, na szczególną uwagę zasługuje sześciotomowy *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (WDG 1964–1977) [Słownik współczesnego języka niemieckiego], którego pierwsze trzy tomy powstały w wyniku współpracy germanistów z Niemiec Wschodnich i Zachodnich. Słownik ten zarejestrował dwa znaczenia leksemu *Demokratie*, przy czym znaczenie drugie rozbite zostało na dwa kolejne, które łączy wspólny hiperonim 'ustrój': 1) 'zasada, według której każdy członek jakiejś wspólnoty może poprzez współdecydowanie współdziałać przy organizowaniu (kształtowaniu) całości czegoś'; 2) 'ugruntowana w konstytucji forma ustroju państwa, a) w której władza sprawowana jest przez wybranych przez lud (naród) przedstawicieli, b) w której władza na wszyst-

¹ Oryg.: 'Bezeichnung für eine Staatsform, für die Art und Weise der politischen Machtausübung, die formell allen Bürgern das gleiche Recht zuerkennt, auf die Gestaltung des politisch-staatlichen Lebens Einfluss zu nehmen, deren Inhalt aber von der durch den Staat ausgeübten Klassenherrschaft bestimmt ist' (HW1984).

² Oryg.: 1) 'das in der Klassengesellschaft nicht zu verwirklichende Prinzip der Volksherrschaft, bei der die Macht auf allen Gebieten des gesellschaftlichen Lebens (Staat, Wirtschaft, Kunst, Wissenschaft usw.) vom Volke ausgeht' (GFW 1982; FWBeck 1959); 2) 'eine Staatsform, deren Charakter durch die jeweils herrschende Klasse bestimmt wird' (GFW 1982).

kich obszarach życia społecznego pochodzi od ludu i której charakter określany jest jednak przez rządzącą w danym momencie klasę³.

Dziewiętnastowieczny *Wörterbuch der deutschen Sprache* [...] (WDS 1860–1865) [Słownik języka niemieckiego] odnotował trzy krótkie znaczenia leksemu *Demokratie*, a mianowicie: 1) ‘ludowładztwo’; 2) ‘ustrój, zgodnie z którym najwyższa władza pochodzi od ludu’; 3) ‘państwo o takim ustroju’⁴. Wcześniejszy od niego *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch* [...] (AFW [1804] 1848) [Ogólny zniemczający i objaśniający słownik wyrazów obcych] Johanna Ch.A. Heysego, uchodzący za „ważny słownik zniemczający”, którego pomysłodawca zadeklarował we wstępie cele narodowe i patriotyczne, zarejestrował znaczenie: ‘ustrój państwa, w którym lud, to znaczy wszyscy obywatele, posiada najwyższą władzę zarówno ustawodawczą, jak i wykonawczą’⁵. W XIX wieku leksem *Demokratie* został też użyty – z pewnym odcieniem krytycyzmu – przez Johanna Wolfganga von Goethe w znaczeniu ustroju państwowego, którego istotą jest wolność⁶.

W osiemnastowiecznym „ogólnojęzykowym” *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* [...] (GKW [1774–1786] 1811) [Słowniku gramatyczno-krytycznym dialektu wysokoniemieckiego] wydanym przez Johanna Ch. Adelunga leksem *Demokratie* objaśniony został w następujący sposób: ‘taki ustrój pospolitego człowieka, w którym najwyższa władza należy do ludu albo wszystkich członków [danej społeczności – M.G.] bez wyjątku’⁷.

³ Oryg.: 1) ‘Prinzip, nach dem jeder Einzelne einer Gemeinschaft durch seine Mitbestimmung an der Gestaltung des Ganzen mitwirken kann’; 2) ‘in einer Verfassung festgelegte Staatsform a) in der die Herrschaft durch vom Volke gewählte Vertreter ausgeübt wird b) in der die Macht auf allen Gebieten des gesellschaftlichen Lebens vom Volke ausgeht, deren Charakter jedoch durch die jeweils herrschende Klasse bestimmt wird’ (WDG 1964–1977).

⁴ Oryg.: 1) ‘Volksherrschaft’; 2) ‘Verfassung, nach der die höchste Gewalt vom Volke ausgeht’; 3) ‘Staat mit solcher Verfassung’ (WDS 1860–1865). Późniejszy FWS (1871) dodał do podanych znaczeń następujące: 4) ‘auch als Name einer nach Zeit und Ort versch. nuancierten Partei’ [4] ‘również jako nazwa partii politycznej różnie niuansowanej w zależności od czasu i miejsca’].

⁵ Oryg.: ‘eine Staatsverfassung, in welcher das Volk, d.i. [das ist, im Sinne von ‘das heißt, das bedeutet’ – M.G.] die Gesamtheit der Bürger, die höchste sowohl gesetzgebende, als ausübende Gewalt hat’ (AFW [1804] 1848).

¹⁶ Oryg.: ‘als freiheitl. Staatsverfassung, krit.; auch in Korrelation zu ‘Aristokratie’ (GWB 1978–2012).

⁷ Oryg.: ‘diejenige Verfassung des gemeinen Wesens, wo sich die höchste Gewalt bey dem Volke, oder allen einzelnen Gliedern ohne Unterschied befindet’ (GKW [1774–1786] 1811).

Historyczny *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* (FWB 1989–2013) [Słownik języka wczesno-nowo-wysoko-niemieckiego], obejmujący słownictwo od połowy XIV do połowy XVII wieku, zdefiniował demokrację w jej podstawowym, etymologicznym znaczeniu jako ‘formę rządów oraz strukturę społeczną, w której władza państwowa pochodzi od ludu’¹⁸. We wskazanym okresie *das Volk* ‘lud’ rozumiano jako niskie warstwy społeczne, ‘plebs’, ‘pospólstwo’ (*gemeines Volk, Plebs, Pöbel*). Na utożsamianie demokracji z rządami pospólstwa (‘rządami pospolitego człowieka’) wskazują m.in. następujące poświadczenia: *Democratia, Herschung des gemeynen volcks* [Dasypodius 1536]; *Democratia, da viel vom gemeinen Mann regieren* [Luther 1539]; *Democratia, herrschung und regierung des gemeinen volcks* [Maaler 1561]; *democratia oder das regiment in welchem das volckh herschet* [Ertinger 1697] (DFW 1913–1983)¹⁹.

Reasumując, z przywołanych eksplikacji znaczeniowych można wydobyć cechy *Demokratie* w języku niemieckim, łącząc je w pewne „wiązki”. Wyraźnie eksponowane są przy tym atrybuty polityczne i społeczne. *Demokratie* to w słownikach:

[1] forma rządów / [2] forma ustroju państwa, [3] w której podmiotem władzy (suwerenem) jest **lud (naród)** / [4] **wszyscy obywatele**, [5] posiadający najwyższą władzę ustawodawczą i wykonawczą, [6] niekiedy też (podkreślają to słowniki wydane w byłej NRD) jakaś część społeczeństwa (jakaś klasa społeczna); również taka forma rządów / forma ustroju państwa, [7] w której władzę sprawują wybrani przez lud (naród) **przedstawiciele**, [8] wyłaniany w drodze **wolnych wyborów**; też [9] sposób sprawowania władzy politycznej w państwie, [10] którego istota opiera się na przyznaniu wszystkim obywatelom równego prawa wpływania na kształt życia polityczno-państwowego;

[11] ustrój państwa oparty na konstytucji, [12] którego podstawą jest wolność, [13] w którym istnieje organ przedstawicielski (parlament), [14] a reprezentanci narodu szukają akceptacji dla własnych rozwiązań wśród większości parlamentarnej;

¹⁸ Oryg.: ‘Herrschafts- und Gesellschaftsform, bei der die Staatsgewalt vom Volk ausgeht’ (FWB 1989–2013).

¹⁹ Leksemu *Demokratie* nie zarejestrowało jedno z najbardziej znaczących i najobszerniejszych opracowań leksykograficznych, za jaki uważa się powszechnie *Deutsches Wörterbuch* (DWB 1854–1961) [Słownik języka niemieckiego] braci Grimm.

[15] państwo o ustroju demokratycznym (posiadające ww. cechy); [16] zasada polityczna, [17] zgodnie z którą najważniejszym podmiotem władzy jest lud (naród); [18] zasada życia społecznego, w którą wpisane jest [19] współdziałanie wszystkich członków grupy, [20] podejmowanie decyzji w sposób wolny oraz [21] równoprawne współdecydowanie.

Wyróżnione komponenty semantyczne leksemu *Demokratie* znajdują swoje (bezpośrednie lub pośrednie) potwierdzenie w „dowodach językowych” (Wierzbicka 1993) – w synonimach / wyrazach bliskoznacznych, antonimach/opozycjach oraz w eksplikacjach znaczeniowych wyrazów pokrewnych i in.

Najsilniej utrwaloną cechą demokracji, stanowiącą podstawowy, konstytutywny element znaczeniowy tego leksemu w języku niemieckim, jest kojarzenie jej z formą rządów, w której źródłem władzy jest ‘lud’ (*das Volk*), rozumiany początkowo jako niskie warstwy społeczne (plebs, pospólstwo), a następnie jako: ‘wspólnota mieszkańców jakiegoś kraju powiązana ze sobą pochodzeniem, językiem, porządkiem państwowym i odróżniająca się przez to od innych takich wspólnot’²⁰ (DWB 1854–1971). Pogląd, że demokracja to system rządów sprawowany przez klasy niższe w społeczeństwie, utrwalony został w takich historycznych formach synonimicznych/bliskoznacznych, jak *Pöbelherrschaft* i *Pöbelregiment* (AFW [1804] 1848; DFW 1913–1983). *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch* [...] Johanna Ch.A. Heysego odnotował jako pierwszy utworzone na gruncie języka niemieckiego złożenia, takie jak: *die Volksherrschaft, Volksregierung, das Volksreich oder Bürgerreich* [ludowładztwo, ludo rządztwo, kraj/państwo ludu lub obywateli] (AFW [1804] 1848). Również według innych opracowań leksykograficznych najczęściej podawanym „synonimem” / wyrazem bliskoznacznym demokracji tak w znaczeniu formy rządów, jak i ustroju państwa jest *Volksherrschaft* ‘ludowładztwo’ (SW; DWW; Dud-Onl; DEW; WL), też – peryfrastycznie – *Herrschaft des Volkes* ‘władza ludu’ (DSSW; Dud-Onl), rzadziej *Volkssouveränität* ‘suwerenność ludu’ (Dud-Onl; DEW) i *Parlamentarismus* ‘parlamentaryzm’ (SW; SssW; WL).

Na to, że w konceptualizacji demokracji cecha forma rządów opierająca się na władzy ludu, stanowiącego w istocie większość społec-

²⁰ Oryg.: ‘gemeinschaft der bewohner eines landes, die durch abstammung, sprache, staatliche ordnung mit einander verbunden und gegen andere solche gemeinschaften dadurch abgegrenzt ist’ (DWB 1854–1971).

czeństwa, jest cechą jądrową, prymarną, wskazuje **etymologia** słowa. Według słowników etymologicznych (DEHW; DEW, EWD, REW), *Demokratie* to wyraz zapożyczony z greckiego za pośrednictwem języka łacińskiego (łac. *dēmocratia* < gr. *dēmokratía*)¹, składający się z dwóch części (gr. *dēmos* ‘Volk’/‘lud’ i gr. *krátos* ‘Kraft, Macht’ / ‘siła, władza’ < gr. *krateîn* ‘herrschen’/‘rządzić’), oznaczający ‘władzę ludu, wielu, większości zgromadzenia ludowego’² (DFW).

W słownikach demokracja kontrastowana jest z formami rządów opierającymi się na władzy jednostki lub wąskiej grupy osób niewyłonionej w drodze wolnych wyborów, pozostającej poza jakąkolwiek kontrolą społeczną. Na poziomie leksykalnym systemowo wyróżnione opozycje to: *Demokratie* ↔ *Diktatur* ‘demokracja ↔ dyktatura’ (GWM; DFW) – po 1945 roku też *totalitäre Diktatur* ‘dyktatura totalitarna’ (DFW), *Parteidiktatur* ‘dyktatura partii’ (DWP) – oraz zaliczane do dyktatury takie formy rządów, jak: *Absolutismus* ‘absolutyzm’, *Tyranniei* ‘tyrania’, *Faschismus* ‘faszyzm’ (DFW). Demokrację przeciwstawia się też nieograniczonej władzy jednostki, jaką uosabia z jednej strony władza despotyczna (*Demokratie* ↔ *Despotie* / *Despotismus* – DFW), z drugiej monarchia (absolutna) (*Demokratie* ↔ (*absolute*) *Monarchie* – DFW). Jako jej zaprzeczenie postrzega się też anarchię (*Demokratie* ↔ *Anarchie* – DFW).

Eksplikacje znaczeniowe wyrazów pochodnych oraz – rzadziej – połączeń wyrazowych, w jakich one występują, dowodzą, że w semantykę demokracji wpisane są z kolei m.in. takie cechy, jak: 1) wolność (bycie wolnym obywatelem) i – rzadziej – równość obywateli: *Demokrat* ‘ein Freibürger, Freiheitsfreund’ [*demokrata* wolny obywatel, przyjaciel wolności] (AFW); *demokratisch* ‘freiheitlich’ [*demokratyczny* wolnościowy] (DSW; por. Dud-Onl, DEHW, DDUW, EWD) / ‘freibürgerlich, freiländisch’ [wolno-obywatelski, wolnokrajowy] (AFW); *demokratisieren* ‘freibürgerliche Gesinnungen hegen und äußern’ [*demokratyzować* mieć i wyrażać poglądy wolno-obywatelskie] (AFW); *Demokratismus* ‘der Freibürgersinn’ [*demokratyzm* zmysł wolno-obywatelski] (AFW); *Demokrat* ‘Anhänger einer Staatsform, in der die Staatsbürger gleich und frei sind’ [*demokrata* zwolennik ustroju państwa, w którym obywatele są równi i wolni] (DWM); 2) rów-

¹ Niektóre słowniki odnotowały dodatkowo pośrednictwo języka francuskiego: fr. *démocratie* < (śr.)łac. *democratia* < gr. *dēmokratía* ‘Volksherrschaft’ (Dud-Onl).

² Oryg.: ‘Herrschaft des Volkes, der Vielen, der Mehrheit der Volksversammlung’ (DFW).

noprawne współdziałanie: *demokratisch* ‘(unter gleichberechtigter Mitwirkung aller Beteiligten) gefasste Beschlüsse’ [*demokratycznie* (przy równoprawnym współdziale wszystkich stron) podjęte decyzje] (HW); 3) uwzględnianie/respektowanie woli większości obywateli lub większości parlamentarnej: *demokratisch* ‘in einer Weise, die den Willen der Mehrheit berücksichtigt’ [*demokratyczny* w sposób, który uwzględnia wolę większości] (DBW); *eine demokratische Entscheidung* ‘Mehrheitsentscheidung’ [*decyzja demokratyczna* decyzja podjęta większością głosów] (Dud-Onl; DDUW); *Demokrat* ‘Anhänger der Demokratie; Mensch mit demokratischer Gesinnung; jmd., der den [politischen] Willen der Mehrheit respektiert’ [*demokrata* zwolennik demokracji; człowiek o poglądach demokratycznych; ktoś, kto respektuje/szanuje wolę (polityczną) większości] (DDUW).

Na poziomie leksykalnym demokrację **zestawia się** – co znamienne – w jednym szeregu z innymi wartościami, m.in. z wolnością i prawami człowieka:

[1] *Fahnenwörter sind Wörter mit einer positiven Wertung wie Freiheit, Demokratie, Menschenrechte.*

[Słowami sztandarowymi są słowa pozytywnie wartościowane, takie jak wolność, demokracja, prawa człowieka.] (GWM).

5. DEMOKRATIE na podstawie źródeł ankietowych (A)

Przeprowadzone w 2019 roku badanie ankietowe dotyczące rozumienia pojęcia *DEMOKRATIE* miało na celu „dotarcie do wiedzy potocznej, obiegowej”. Aby to osiągnąć, zadano młodemu Niemcom (116 osobom) następujące pytanie otwarte: „Was macht deiner Meinung nach eine echte *DEMOKRATIE* aus?” [Co stanowi według Ciebie o istocie prawdziwej *DEMOKRACJI*?]³. Tak postawione pytanie dopuszczało wiele odpowiedzi, a użyty w nim modyfikator „prawdziwy” zawierał w sobie zamierzony „sens modalny” oscylujący „w potocznym języku między ‘jest’ a ‘powinien być’” (Bartmiński 2006: 15).

³ Sposób przygotowania i opracowania ankiety był tożsamy z założeniami lubelskiej „ankiety słownika aksjologicznego” (ASA). Całościowy opis przygotowania i przeprowadzenia ankiety wraz z wykazem niemieckich uczelni wyższych przedstawia Grzeszczak (2021a). Respondenci podali łącznie 330 wyrażen cytowanych, które po połączeniu w grupy bliskoznaczne dało się sprowadzić do 56 zbiorczych metawyrażen / cech deskryptorowych.

Wśród cech ujawniających się najszerzej, współtworzących „sferę jądrową” znaczenia pojęcia DEMOKRATIE w języku niemieckim, znalazły się: ‘wolność’ (*Freiheit* – 76 razy) – zwłaszcza ‘wolność słowa/przekonań’ (*Meinungsfreiheit*), a w kolejności też ‘wolność podejmowania decyzji’ (*Entscheidungsfreiheit*) i ‘wolność prasy’ (*Pressefreiheit*) – oraz ‘równouprawnienie’/‘równość’ (*Gleichberechtigung/Gleichheit* – 27 razy), którą respondenci eksplikowali głównie jako ‘równe prawo’ / ‘równe prawa dla wszystkich’ (*gleiches Recht für alle* / *gleiche Rechte für alle*). Rozumienie demokracji jako wartości wspólnotowej najdobitniej dało o sobie znać w jej definiowaniu za pomocą wyrażen z przedrostkiem ‘współ-’ (*Mit-*), takich jak: ‘współdecydowanie’ / ‘prawo do współdecydowania’ (*Mitbestimmung* / *Mitbestimmungsrecht* – 51 razy) oraz ‘(pokojowe) współzycie’/‘współistnienie’ (*ein (friedvolles) Miteinander* – 4 razy). Ze współdecydowaniem łączy się też kolejna cecha: ‘(aktywne) uczestnictwo / (aktywna) partycypacja’ (*(aktive) Teilnahme* / *(aktive) Partizipation* – 10 razy), przykładowo:

[2] *Demokratie ist Mitbestimmung und aktive Partizipation an politischen und sozialen Fragen. Das kann nur durch Bildung gewährleistet werden.*

[Demokracja to współdecydowanie i aktywny udział w kwestiach politycznych i społecznych. To może zostać zapewnione tylko poprzez kształcenie.] (FB 2019).

Respondenci ankiety ujmowali też demokrację w jej podstawowym, etymologicznym znaczeniu jako ‘rządy/władza ludu’ (5 razy). Stwierdzili m.in.:

[3] *Alle Staatsgewalt geht vom Volke aus, Volk herrscht, und die Herrschenden/Politiker setzen den Willen des Volkes um, nicht ihren eigenen; Dass die Staatsgewalt vom Volke ausgeht; Wille des Volkes zählt; Volk bestimmt.*

[Cała władza w państwie pochodzi od ludu, lud rządzi, a rządzący/politycy wcielają w życie wolę ludu, a nie własną wolę; Że władza w państwie pochodzi od ludu; liczy się wola ludu; lud decyduje.] (FB 2019).

Ankietowani dodawali jednocześnie, że przedstawicielami ‘woli ludu’ w demokracji powinni być politycy (4 razy), przykładowo:

[4] *Die Politiker sollten Vertreter der Interessen des Volkes sein und das Land mit seinen Rechten und Gesetzen dem Begehren des Volkes anpassen.*

[Politycy powinni być przedstawicielami interesów ludu/narodu i kształtować kraj z jego prawami i ustawami zgodnie z pragnieniem ludu/narodu.] (FB 2019).

Łączenie demokracji z możliwością udziału w ‘wolnych wyborach’ (*freie Wahlen* – 19 razy) poświadczają m.in. następujące wypowiedzi respondentów:

[5] *freie und direkte Wahlen (unabhängig und gleich); Teilhabe an politischen Entscheidungen durch freie und geheime Wahlen; Demokratie ist für mich, an freien Wahlen teilzunehmen, ohne dabei durch spezielle Einflüsse beeinflusst zu werden; Demokratie bedeutet für mich, dass ich durch demokratische, neutrale Wahlen eine Partei wählen kann, deren Meinung ich verrete.*

[wolne i bezpośrednie wybory (niezależne i równe); udział w podejmowaniu decyzji politycznych poprzez wolne i tajne wybory; Demokracja to dla mnie udział w wolnych wyborach bez ulegania przy tym jakimś szczególnym wpływom; Demokracja oznacza dla mnie, że poprzez demokratyczne i niezależne wybory mogę wybrać partię, której stanowisko/zdanie reprezentuję.] (FB 2019).

Respondenci ankiety wskazywali rzadziej m.in. na takie cechy „prawdziwej” DEMOKRACJI w aspekcie politycznym, jak: ‘przejrzystość’ (*Transparenz* – 6 razy), ‘(trój)podział władzy’ (*Gewaltenteilung* – 5 razy), ‘prawo wyborcze’ (*Wahlrecht* – 4 razy), zaś w aspekcie (psycho)społecznym ‘akceptacja’ (zdania, poglądów innych ludzi) (*Akzeptanz* – 9 razy), ‘większość decyduje o sprawach ogółu’ (*Mehrheitsentscheidung/Mehrheitsentscheid* – 8 razy), ‘respekt/szacunek’ (*Respekt* – 7 razy), ‘tolerancja’ i ‘brak dyskryminacji’ (*Toleranz, keine Diskriminierung* – 6 razy), ‘otwartość’ (*Offenheit* – 6 razy), ‘wymiana zdań/poglądów’ (*Meinungsaustausch* – 5 razy), ‘pluralizm’ (*Pluralismus* – 4 razy) oraz możliwość ‘samostanowienia’ (*Selbstbestimmung* – 4 razy).

Uczestnicy ankiety zwrócili też uwagę na to, że „rdzeniem” demokracji jest ‘konstytucja’ (*Verfassung* – 4 razy) wraz z zawartym w niej katalogiem praw (podstawowych) / ‘praw człowieka’ (*Menschenrechte*), nakładająca na obywateli prawa i obowiązki, przykładowo:

[6] *Verfassung auf Basis der Menschenrechte; Ihr Kern ist die Verfassung, sind die Gesetze und ihre Hüter; Sie braucht eine Verfassung, welche allen menschlichen Individuen gleiche Rechte zusichert und die Bürger*innen ebenso in die Pflicht nimmt. Diese Pflicht für die Demokratie sollte den Menschen nicht als Last erscheinen.*

[Konstytucja na bazie praw człowieka; Jej rdzeniem jest konstytucja, są prawa i stróże prawa; Ona potrzebuje konstytucji, która gwarantuje wszystkim jednostkom ludzkim równe prawa i tak samo nakłada na obywateli/obywatelki obowiązki. Ten obowiązek demokratyczny nie powinien wydawać się ludziom ciężarem.] (FB 2019).

W odpowiedziach respondentów doszedł do głosu etyczny aspekt demokracji, konstytuowany m.in. przez takie cechy, jak: ‘sprawiedliwość’ (*Gerechtigkeit* – 9 razy), ‘uczciwość / prawe postępowanie’ (*Ehrlichkeit/Fairness* – 9 razy), też:

[7] *keine Korruption; In einer Demokratie ist weder Bestechlichkeit, noch unfaires Verhalten möglich.*

[Brak korupcji; W demokracji nie jest możliwa ani przekupność, ani nieuczciwe zachowanie.] (FB 2019).

Młodzi ankietowani zauważyli ponadto, że w demokracji liczy się „każdy człowiek” (4 razy) i „każdy głos”, przykładowo:

[8] *Alle Menschen sind gleich viel wert; Jeder ist willkommen; Jeden Bürger, egal welcher Herkunft, Schicht, Alter etc. ernst nehmen.*

[Wszyscy ludzie mają taką samą dużą wartość; Każdy jest pożądanym / mile widzianym; Traktować poważnie każdego obywatela, bez względu na pochodzenie, warstwę społeczną, wiek etc.] (FB 2019);

[9] *Jede Stimme zählt und zählt gleich; Auch jede noch so kleine Stimme zu hören und auch ernst zu nehmen.*

[Liczy się każdy głos i liczy się tak samo; Słuchać każdego, nawet cichego głosu, i traktować go poważnie.] (FB 2019).

Reasumując, dla młodych Niemców najistotniejszy okazał się **aspekt społeczny** demokracji (50,58%), na który złożyły się w pierwszej kolejności dwie cechy, a mianowicie ‘wolność’ (23,03%) i ‘równouprawnienie/równość’ (8,18%). Tuż za nim uplasował się **aspekt polityczny** (36,64%) z naczelnym komponentem ‘współdecydowanie’ (15,45%) oraz – w mniejszym stopniu – **aspekt etyczny** (7,27%). Inne aspekty, psychospołeczny (3,92%), psychiczny (1,51%) i kulturowy (0,3%), można uznać za równie istotne, ale zdecydowanie mniej symptomatyczne (zob. szerzej Grzeszczak 2021a).

6. *DEMOKRATIE* w tekstach (T)

Analiza zgromadzonego materiału tekstowego dowiodła, że najczęściej poświadczonymi kategoriami nadrzędnymi (hiperonimami) demokracji (parlamentarnej) są: ‘forma ustroju państwa’ / ‘ustrój państwa’ (*Staatsform*) oraz ‘forma/system rządów’ (*Regierungsform/Regierungssystem; Herrschaftsform/Herrschaftssystem*), **łączy się niepodzielnie z wolnością**, przykładowo:

[10] *Man kann also feststellen, dass die parlamentarische Demokratie die Herrschaftsform ist, bei der die Chance, die Freiheit zu verwirklichen, am höchsten ist.*

[Można zatem stwierdzić, że demokracja parlamentarna jest tą formą rządów, w której szansa na urzeczywistnienie się wolności jest największa.] („Die Zeit” 23 IV 1998; DWDS)².

Korpus DWDS odnotował, że demokracja współwystępuje w jednym szeregu z takimi skorelowanymi z nią wartościami, jak (podaję według częstotliwości wskazań): *Menschenrechte* ‘prawa człowieka’ (3402 razy), *Freiheit* ‘wolność’ (2234 razy), *Marktwirtschaft* ‘gospodarka rynkowa’ (1662 razy), *Rechtsstaat* ‘państwo prawa’ (1572 razy), *Rechtsstaatlichkeit* ‘praworządność’ (1303 razy), *Toleranz* ‘tolerancja’ (951 razy), ponadto też m.in. *Frieden* ‘pokój’ (518 razy), *Gerechtigkeit* ‘sprawiedliwość’ (511 razy), *Wohlstand* ‘dobrobyt’ (340 razy), *Fortschritt* ‘postęp’ (238 razy), *Stabilität* ‘stabilność’ (212 razy), *Pluralismus* ‘pluralizm’ (202 razy)³. Bez małą połowa podanych nazw wartości została poświadczona w danych słownikowych i ankietowych, inne, takie jak *Marktwirtschaft*, *Rechtsstaat(lichkeit)*, *Frieden*, *Wohlstand*, *Fortschritt*, *Stabilität*, nie zostały w nich odnotowane.

W najliczniejszej liczbie kontekstów przeciwstawia się demokrację dyktaturze. Wyrazistą cechą przypisywaną demokracji, wydobytą na zasadzie opozycji semantycznej, jest możliwość dokonywania wyboru, przykładowo:

² Pojawiają się też inne określenia, takie jak m.in. *System* ‘system’, *Gut* ‘dobro’, *Idee* ‘idea’. Przykładowo: „Die Demokratie sei weiterhin das effektivste System, um globalen Krisen zu begegnen” (www.mopo.de, gesammelt am 25 VI 2020; WL); *Demokratie ist ein wertvolles Gut* (www.aachener-nachrichten.de, gesammelt am 27 V 2020; WL); „Unsere Demokratie ist ein wertvolles Gut” (www.presseportal.de, gesammelt am 1 IX 2020; WL); „Die Demokratie sei ein kostbares Gut, das gerade in kleinen und durch kleine Einheiten lebe” (www.braunschweiger-zeitung.de, gesammelt am 19 X 2020; WL); „Die Menschen zweifelten zunehmend an der Idee der Demokratie, es gebe immer mehr Extremismus” (www.focus.de, gesammelt am 15 II 2020; WL).

³ Zob. <https://www.dwds.de/wp/Demokratie>. Por. też <https://www.dwds.de/wb/Demokratie>. Przykładowo też: „Haltet die Demokratie und die Menschenrechte hoch!” (brf.be, gesammelt am 27 I 2020; WL); „Die Eliteinheit der Bundeswehr muss auch eine Eliteinheit für Rechtsstaatlichkeit, Demokratie, Freiheit und Frieden sein” (www.landeszeitung.de, gesammelt am 14 IX 2020; WL); „Stärkung der parlamentarischen Demokratie, der Bürger- und Menschenrechte, des Rechtsstaats sind das Gebot der Stunde” (www.focus.de, gesammelt am 22 XII 2020; WL); „Demokratie und Marktwirtschaft hätten gesiegt, auf immer und ewig” (www.welt.de, gesammelt am 12 V 2020; WL).

[11] *Demokratie heißt, die Wahl zu haben, Diktatur aber heißt, vor die Wahl gestellt zu sein.*

[Demokracja oznacza mieć wybór, dyktatura jednak oznacza zmuszanie kogoś, by wybierał.] („*Demokratie lässt sich nicht verordnen*” – Rede von Bundespräsident Johannes Rau am 4. Oktober in der Leipziger Nikolaikirche, „Die Zeit” 13 X 2003).

Stwierdza się też, że demokracja – w przeciwieństwie do dyktatury – potrafi radzić sobie z problemami, jednak pod warunkiem obecności „aktywnych”, „dojrzałych”, „światłych”, „świadomych ryzyka” oraz gotowych do uczestnictwa obywateli²⁶.

Demokrację utożsamia się najczęściej z **wolnością i równością**, zaznaczając niekiedy przy tym:

[12] *Demokratie heißt im Westen hauptsächlich Freiheit, im Osten ganz überwiegend Gleichheit.*

[Demokracja oznacza na Zachodzie [tj. w byłej RFN – M.G.] przede wszystkim wolność, na Wschodzie [tj. w byłym NRD – M.G.] w przeważającej mierze równość.] („Der Tagesspiegel” 11 X 2002; DWDS).

Przywołuje się różne wymiary wolności, takie jak przykładowo: *Meinungsfreiheit, Informationsfreiheit, Pressefreiheit, Glaubens-, Vereins- und Versammlungsfreiheit, Vereinigungsfreiheit, die Freiheit des Denkens, des Gewissens, Organisationsfreiheit, Demonstrationsfreiheit/Demonstrationsrecht* [wolność słowa/przekonań, wolność informacji, wolność prasy, wolność wyznania, zakładania stowarzyszeń, wolność organizowania zgromadzeń, wolność zrzeszania się, wolność myślenia, sumienia, wolność organizowania się, wolność/prawo organizowania demonstracji]. W licznych kontekstach akcentuje się ‘wolność mediów’ (*Medienfreiheit*), której nadano w ustawodawstwie niemieckim najwyższą konstytucyjną rangę. Za podstawę demokracji uznaje się też katalog ‘praw podstawowych’ (*Grundrechte*) zawartych w konstytucji². Równość postrzega się głównie jako ‘równość praw i szans wszystkich obywateli’ (*Rechts- und Chancengleichheit aller Staatsbürger*); też jako równe prawo głosu w procesie podejmowania decyzji. Stwierdza się m.in.:

[13] *„Ein Mensch, eine Stimme” – dieser zentrale Grundsatz verlangt die unbedingte Gleichheit aller im demokratischen Entscheidungsverfahren.*

²⁶ Demokrację przeciwstawia się też m.in. dyktaturze partii, dyktaturze komunistycznej, autokracji, rządowi autorytarnemu/autokratycznemu.

² Zgodnie z zapisem konstytucji. Zob. GG art. 5 ust. 1 i GG art. 1–19.

[„Jeden człowiek, jeden głos” – ta główna zasada domaga się bezwzględnej równości wszystkich w demokratycznym procesie podejmowania decyzji.] (Hermann Scheer, *Demokratie ist nur noch Maske*, „Die Tageszeitung” 27 II 2001).

Zgromadzony materiał tekstowy – prezentowany egzemplarycznie – potwierdził też zakorzenienie w konceptualizacji demokracji wiązki innych cech (podawanych przez leksykografów oraz tych poświadczonych i uszczegółowionych w ankiecie FB 2019), takich jak m.in. wybory²⁸, prawo wyborcze²⁹, zasada przedstawicielstwa³⁰, respekt i tolerancja³.

Pojawiające się na łamach prasy wysokonakładowej liczne określenia niemieckiej demokracji uwydatniają z kolei podstawowe zasady konstytucyjne takiej formy rządów, formy ustroju i państwa. Są to w pierwszej kolejności federalizm i zasada państwa socjalnego (*föderale und soziale Demokratie*) oraz obrona przed zagrożeniami, m.in. prawicowym radykalizmem, dominacją jednej partii (*wehrhafte Demokratie, streitbare Demokratie, die abwehrbereite Demokratie des Grundgesetzes*). W kolokacji *bundesrepublikanische Demokratie* ‘demokracja federalno-republikańska’ utrwalona została cecha bycia krajem związkowym (federalnym) i republiką zarazem. Złożenie *Kanzlerdemokratie* ‘demokracja kanclerska’ uwydatnia z kolei kolejną cechę niemieckiego systemu rządowego, jaką jest nadrzędna pozycja kanclerza federalnego jako szefa rządu, który skupia w swoich rękach pełnię władzy wykonawczej na szczeblu federalnym.

Oparcie demokracji na konstytucji, prawie i zasadzie państwa socjalnego poświadczają przywoływane często w mediach utrwalone

²⁸ Np. „Wahlen sind elementar wichtig für ein Funktionieren der Demokratie” (www.augsburger-allgemeine.de, gesammelt am 13 III 2020; WL); „Bei einer Wahl Politiker abwählen zu können, gehört zu den grundlegenden Prinzipien einer Demokratie” (www.faz.net, gesammelt am 21 VIII 2020; WL); „Die Demokratie überlässt den Wählerinnen und Wählern das letzte Wort” (www.salzgitter-zeitung.de, gesammelt am 29 X 2020; WL); „Zur Demokratie gehöre es, Wahlergebnisse auch dann auszuhalten, wenn sie denen, die nicht gewählt worden seien, missfallen” (www.tagesspiegel.de, gesammelt am 8 VI 2020; WL).

²⁹ Np. „Das Wahlrecht ist ein zentrales Element politischer Teilhabe und Mitbestimmung in unserer Demokratie” (www.eifelzeitung.de, gesammelt am 31 VII 2020; WL).

³⁰ Np. „Die Demokratie lebt davon, das Mandatsträger den Souverän vertreten” (www.zeit.de, gesammelt am 12 I 2020; WL).

³ Np. „Dabei lebt Demokratie von gegenseitigem Respekt und von Toleranz” (brf.be, gesammelt am 3 X 2020; WL).

językowo połączenia wyrazowe, takie jak: *grundgesetzliche Demokratie* / *konstitutionelle Demokratie*; *rechtsstaatliche Demokratie* / *rechtsstaatlich verfasste Demokratien*; *soziale Demokratie* [demokracja konstytucyjna; praworządna demokracja; demokracja socjalna]. Niemiecką demokrację traktuje się też często jako model społeczny, w którym żyją obok siebie ludzie i społeczności o różnej narodowości i odmiennej kulturze (*multikulturelle Demokratie*), cechujący się pluralizmem (*pluralistische Demokratie*) i otwartością (*offene Demokratie*).

W aspekcie bytowym demokrację zespala się z gospodarką rynkową³ i dobrobytem, jawiącym się z jednej strony jako nieodzowny warunek demokracji, z drugiej zaś strony jako jej cel. Utożsamianie demokracji z prawem do trwałego dobrobytu poświadcza m.in. następujący cytat:

[14] *Vielerorts spricht man [...] von Demokratie, meint aber das Recht auf sicheren Wohlstand.*

[W wielu miejscach mówi się [...] o demokracji, ma się jednak na myśli prawo do trwałego dobrobytu.] (Otfried Höffe, *Früher war alles besser*, „Die Welt” 13 IX 2008).

7. Syntetyczna definicja kognitywna pojęcia *DEMOKRATIE* (na podstawie danych S-A-T)

Przeprowadzona (w zarysie) analiza danych S-A-T prowadzi do wniosku, że podstawowy zbiór cech *DEMOKRATIE* w języku niemieckim tworzący jej bazowy/stereotypowy obraz można zapisać skrótowno w następujący sposób:

DEMOKRACJA (niemiecka), określana historycznie jako *Volksherrschaft* ‘ludowładztwo’, też – peryfrastycznie – jako *Herrschaft des Volkes* ‘władza ludu’, to w pierwszej kolejności **forma sprawowania władzy (system rządów / forma ustroju państwa / ustrój polityczny, rzadziej państwo** o takim ustroju).

[1] Podmiotem władzy w demokracji jest **lud (naród) / większość społeczeństwa / wszyscy obywatele** (niekiedy też jakaś część społeczeństwa: jakaś grupa społeczna, klasa), z których każdy ma prawo i możliwość **współdecydowania** (współudziału w decydowaniu)

³ Niekiedy zauważa się przy tym: „Spielregeln und Institutionen der marktwirtschaftlichen Demokratie sind vielen im Osten bis heute fremder geblieben als im Westen” (www.welt.de, gesammelt am 21 XI 2020; WL).

oraz posiada równe prawo wpływania na kształt życia polityczno-państwowego poprzez swoich przedstawicieli wyłanianych w drodze **wolnych wyborów**.

[2] Taka forma rządów opiera się na **konstytucji** (wraz z zawartym w niej katalogiem „praw podstawowych”), realizuje też konstytucyjną zasadę państwa prawa i państwa socjalnego.

[3] Demokracja występuje w **opozycji** – najczęściej – do ‘dyktatury’ (*Diktatur*), w tym ‘dyktatury totalitarnej’ (*totalitäre Diktatur*) i ‘dyktatury partii’ (*Parteidiktatur*), oraz innych form sprawowania władzy (dyktatorskiej, despotycznej, autorytarnej, totalitarnej), rzadziej też anarchii.

[4] Demokracja wchodzi w sieć relacji/skojarzeń z innymi wartościami, wśród których na pierwszy plan wysuwają się ‘wolność’ (*Freiheit*), ‘prawa człowieka’ (*Menschenrechte*), ‘państwo prawa / praworządność’ (*Rechtsstaat(lichkeit)*), ‘tolerancja’ (*Toleranz*) i ‘pluralizm’ (*Pluralismus*).

[5] W demokracji wszyscy mają zagwarantowane liczne **prawa i wolności**. Zakres wolności obejmuje przy tym sferę myśli, słów, działań: publicznego wypowiedzania się w mowie i w piśmie (*Meinungsfreiheit, Informationsfreiheit, Medienfreiheit, Pressefreiheit*) [wolność słowa, wolność informacji, wolność mediów, wolność prasy], demonstrowania swoich postaw, orientacji i przekonań (*Vereins- und Versammlungsfreiheit, Vereinigungsfreiheit, Organisationsfreiheit, Demonstrationsfreiheit/Demonstrationsrecht*) [wolność zakładania stowarzyszeń, wolność organizowania zgromadzeń, wolność zrzeszania się, wolność organizowania się, wolność/prawo do demonstracji], wyboru religii, wyznania, sumienia (*Glaubensfreiheit, Gewissensfreiheit*) [wolność wyznania, wolność sumienia] i in.

[6] W demokracji wszyscy mają też zagwarantowaną **równość**, kojarzoną – najczęściej – z ‘równouprawnieniem’ (*Gleichberechtigung*), ‘równością praw i szans wszystkich obywateli’ (*Rechts- und Chancengleichheit aller Staatsbürger*) oraz równym prawem głosu w procesie podejmowania decyzji.

[7] Demokracja powinna być ustrojem **sprawiedliwym**; powinna być w niej przestrzegana zasada sprawiedliwości.

[8] Demokracja powinna też zapewniać wszystkim (pod względem materialnym) wysoki poziom życia oraz prowadzić do **dobrobytu**.

8. Profilowanie pojęcia *DEMOKRATIE* w dyskursie publicznym (zarys)³³

Pojęciu *DEMOKRATIE* przypisuje się na poziomie dyskursu publicznego cechy jakościowe różnie dobierane, kształtując jego aksjologiczne i ideologiczne warianty. Profilowanie pojęcia zostanie zobrażowane na podstawie materiału tekstowego zaczerpniętego z gazet i czasopism o charakterze:

1. lewicowo-liberalnym („Süddeutsche Zeitung”, „Die Zeit”);
2. liberalno-konserwatywnym („Frankfurter Allgemeine Zeitung”);
3. lewicowym („Die Tageszeitung”);
4. feministycznym („Emma”);
5. chrześcijańskim:
 - a) ewangelickim („Chrismon”),
 - b) katolickim („Die Tagespost”).

Punkt ciężkości skupiony zostanie na bazowych atrybutach demokracji poddawanych w różnych typach dyskursu publicznego różnorakim modyfikacjom (profilowaniu), takich jak: władza/rządy większości, wolność, równość, tolerancja i pluralizm.

Z **perspektywy lewicowo-liberalnej** demokracja zakłada rządy (parlamentarnej) większości, która szanuje prawa różnych mniejszości. Oznacza ona zespolenie rządów (parlamentarnej) większości z takimi wartościami jak: szacunek dla praw mniejszości, „cywilizowany sposób prowadzenia debaty publicznej”, „pokojowe rozwiązywanie konfliktów” z zachowaniem odpowiednich procedur demokratycznych, „rezygnacja z użycia siły (przemocy)”. Demokrację zespala się z zespołem „praw podstawowych” zawartych w konstytucji, z katalogiem licznych wolności. Wolność łączy się z odpowiedzialnością. Równość odnosi się do zagwarantowanego w konstytucji równoprawnienia kobiet i mężczyzn. Tolerancję i pluralizm postrzega się jako oczywiste atrybuty demokracji, wskazuje się na pluralizm mediów i pluralizm polityczny. Stwierdza się, że polityką podstawową (bazową) w demokracji jest polityka społeczna (socjalna).

W **dyskursie mediów o profilu liberalno-konserwatywnym** demokracja oznacza rządy większości, także rywalizację o większość i respektowanie decyzji większości (również w kwestiach światopoglądowych), przy założeniu, że „mniejszość cieszy się jedynie ochroną, a nie prawem przegłosowania większości”. Spośród „praw podstawo-

³³ Zob. także Grzeszczak 2021b.

wych” akcentuje się prawa wolnościowe. Wolność zespala się z odpowiedzialnością (decydowaniem o sobie, samostanowieniem) z jednej strony oraz z bezpieczeństwem (wewnętrznym i zewnętrznym) z drugiej. Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn, uznając ją za oczywistą w demokracji. Pluralizm rozumie się jako „wielość poglądów, potrzeb i interesów” obywateli, wskazując *implicite* m.in. na pluralizm polityczny i ideologiczny.

W **dyskursie lewicowym** demokracja zakłada rządy większości z poszanowaniem praw różnych mniejszości oraz rządy obywateli i obywaterek, którzy działają w sposób wolny, samostanowiąc o sobie. Demokrację łączy się z takimi wartościami jak: szacunek dla mniejszości, ochrona mniejszości etnicznych, tolerancja religijna. Wskazuje się na liczne prawa wolnościowe, wolność zespala się z odpowiedzialnością. Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn, postulując „równoprawną reprezentację i równoprawne uczestnictwo” obu płci we wszystkich instytucjach i gremiach Unii Europejskiej. Akcentuje się równość praw i szans zwłaszcza w miejscu pracy (równa płaca, równe prawo do współdecydowania). Pluralizm odnosi się do różnorodnych form obywatelskiego zaangażowania. Za istotny uznaje się pluralizm medialny i różnorodność opinii.

W **dyskursie feministycznym** demokrację ujmuje się jako rządy wszystkich, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Zestawia się ją m.in. z prawami kobiet, brakiem przemocy, równouprawnieniem płci. Wśród praw kobiet na pierwszym miejscu sytuje się prawo do samostanowienia w kwestii macierzyństwa („wolność wyboru macierzyństwa lub świadoma rezygnacja z niego” poprzez prawo do aborcji). Postuluje się „rzeczywistą” tolerancję religijną rozumianą jako „brak motywowanego religijnie ucisku wobec kobiet”. Postuluje się „pełną” równość i „pełne” równouprawnienie kobiet i mężczyzn oraz zwiększenie zakresu władzy dla kobiet.

W **dyskursie ewangelickim** akcentuje się wolność wyznania, religii, sumienia zagwarantowaną w ustawie zasadniczej, a także „wolność decyzji podejmowanej na podstawie sumienia” oraz „wolność rodziców do wychowania dzieci” zgodnie z własnymi przekonaniami. Zakłada się „równość wszystkich ludzi przed Bogiem”, „równość kobiet i mężczyzn w rodzinie i społeczeństwie” oraz równoprawne uczestnictwo wszystkich osób należących do Kościoła, ich prawo do samostanowienia. Postuluje się pełne równouprawnienie w kwe-

stiach nauczania religii w publicznym systemie oświaty (w szkołach), traktowanie lekcji religii na równi z etyką. Zwraca się uwagę na „pluralizm w roszczeniu sobie prawa do prawdy” w dziedzinie etyki i moralności. Podkreśla się znaczenie wolnej dyskusji, publicznej debaty w kwestiach etycznych, „otwartego sporu na temat kontrowersyjnych kwestii” prowadzonych w atmosferze otwartości i poszanowania odmiennego zdania, wzajemnego przekonywania mocą słowa, argumentu.

W **dyskursie katolickim** podkreśla się równą godność wszystkich ludzi niezależnie od ich pozycji społecznej, produktywności, poziomu wykształcenia, koloru skóry, wyglądu, płci, wieku i stanu zdrowia. Akcentuje się swobody i wolności zagwarantowane w niemieckiej ustawie zasadniczej, zwłaszcza wolność wiary, wyznania, religii i „wolność Kościoła”. Przywołuje się konstytucyjną zasadę równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Za coś oczywistego w demokracji postrzega się pluralizm religijny i światopoglądowy.

9. Podsumowanie

Każdy z typów niemieckiego dyskursu publicznego odniósł się – w mniejszym lub większym stopniu – do bazowego znaczenia pojęcia *DEMOKRATIE*. Definicja kognitywna skupiła w sobie cechy najsilniej **utrwalone, ustabilizowane**, ułożone w sposób mający na celu odtworzenie „struktury kognitywnej” pojęcia. Cechy te mają różne językowe formy poświadczenia (słownik, ankieta, tekst). Przykładowo, hiperonimy i *opposita* demokracji znalazły swoje poświadczenie w dwóch typach danych (S, T). Cecha wolności i równości została poświadczona we wszystkich typach danych, przy czym na poziomie ankiety i tekstów została ona dodatkowo uszczegółowiona. Zdania definicyjne w definicji kognitywnej zostały ułożone w pewne segmenty, „wiązki sądów” składających się na eksplikację. W przypadku niemieckiego pojęcia *DEMOKRATIE* są to następujące fasety: [hiperonimy], [*opposita*], [kolekcje³], [atributy społeczne], [atributy polityczne], [atributy etyczne], [atributy bytowe]. Dzięki zastosowaniu w eksplikacji zdań definicyjnych ułożonych w pewnej sekwencji doszedł do głosu element narracyjny definicji kognitywnej. Definicja ta przybrała formę „opowiadania o przedmiocie”, swego rodzaju „narracji”.

³ Szerzej na ten temat zob. Bartmiński (1990).

Dokonując pewnego uogólnienia, można stwierdzić, że we wszystkich typach niemieckiego dyskursu publicznego znamienne jest odwoływanie się do katalogu tzw. praw podstawowych (zwłaszcza praw wolnościowych) zagwarantowanych w konstytucji, którą uznaje się za niekwestionowaną wartość, oraz do konstytucyjnej zasady równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Charakterystyczne jest też ujmowanie demokracji w etymologicznym tego słowa znaczeniu, a mianowicie jako ‘rządów ludu’ rozumianych m.in. jako rządy: 1) obywateli i obywaterek, którzy działają w sposób wolny, samostanowiąc o sobie (dyskurs lewicowy); 2) wszystkich, to znaczy kobiet i mężczyzn (dyskurs feministyczny). Za coś oczywistego w demokracji uznaje się pluralizm. Akcentuje się takie jego wymiary, jak: pluralizm polityczny (dyskurs liberalno-konserwatywny i lewicowo-liberalny), pluralizm medialny (m.in. dyskurs lewicowo-liberalny i lewicowy) oraz pluralizm światopoglądowy i religijny (m.in. dyskurs katolicki), a także pluralizm „w roszczeniu sobie prawa do prawdy” w kwestiach moralnych i etycznych (dyskurs ewangelicki). Akcentuje się też tolerancję (między)religijną i – szerzej – międzykulturową, której istota wyrażać się ma w akceptacji dla ludzi innych kultur i narodowości.

Wykaz skrótów

- DDRV 1968 – *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik* vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974); <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr.html>; dostęp: 12 I 2022.
- EuW – *Europa und seine Werte. Akten der international en Arbeitstagung „Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa” 3./4. April 2008 in Lublin, Polen*, 2009, red. Jerzy Bartmiński, Rosemarie Lühr, Frankfurt am Main.
- GG – *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 und 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048); <https://www.bundestag.de/gg>; dostęp: 12 I 2022.
- RBS – Robert Bosch Stiftung GmbH, More in Common, 2021, *Beziehungskrise? Bürger und ihre Demokratie in Deutschland, Frankreich, Großbritannien, Polen und den USA*; https://www.moreincommon.de/media/hbikapju/demokratie_einstellungen_studie_more_in_common_bosch_stiftung.pdf; dostęp: 12 I 2022.

Bibliografia

- Aichele Alexander, 2009, *Vom geringsten Übel zur Republik der Tugend. Aufstieg und Wandel des Demokratiebegriffs im 17. und 18. Jahrhundert*, [w:] EuW, s. 29–39.
- Bartmiński Jerzy, 1990, *Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego*, [w:] *Tekst w kontekście*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław, s. 155–174.
- Bartmiński 2006, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 8–35.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *The Cognitive Definition as a Text of Culture*, [w:] *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, red. Adam Głaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski, London, s. 161–180.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Narracyjny aspekt definicji kognitywnej*, [w:] *Narracyjność języka i kultury*, red. Dorota Filar, Dorota Piekarczyk, Lublin, s. 99–115.
- Chumakova Natalia, 2009, *Zur Entstehung und Geschichte des Begriffs 'Demokratie'*, [w:] EuW, s. 19–27.
- Conze Werner, Koselleck Reinhart, Maier Hans, Meier Christian, Reimann Hans Leo, 1972, *Demokratie*, [w:] *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, t. 1, Stuttgart, s. 821–899.
- Fleischer Michael, 1996, *Das System der deutschen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung*, Bochum; http://www.fleischer.pl/text/das_system_der_deutschen_kollektivsymbolik.pdf; dostęp: 10 I 2022.
- Fleischer Michael, 1999, *Symbolika kolektywna w Polsce i w Niemczech (porównanie interkulturowe)*, „Etnolingwistyka” 11, s. 69–106.
- Fleischer Michael, 2003, *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 107–143.
- Flügel Oliver, Heil Reinhard, Hetzel Andreas, 2004, *Die Rückkehr des Politischen. Demokratietheorien heute*, Darmstadt.
- Grzeszczak Monika, 2021a, *Obraz DEMOKRACJI (DEMOKRATIE) w języku niemieckim w świetle badań ankietowych*, [w:] *Wartości w kulturach europejskich. Raport z badań empirycznych*, red. Beata Żywicka, Lublin–Przemysł, s. 205–227.
- Grzeszczak Monika, 2021b, *Pojęcie 'Demokratie' ('demokracja') i jego profilowanie we współczesnym niemieckim dyskursie publicznym*, „Tekst i dykurs – text und diskurs” 15, s. 417–433. <https://doi.org/10.7311/tid.15.2021.17>.
- Kämper Heidrun, 2005, *Der Schuldiskurs in der frühen Nachkriegszeit. Ein Beitrag zur Geschichte des sprachlichen Umbruchs nach 1945*, Berlin – New York.
- Kämper Heidrun, 2012, *Aspekte des Demokratiediskurses der späten 1960er Jahre. Konstellationen – Kontexte – Konzepte*, Berlin–Boston.
- Kreiner Maria, 2013, *Demokratie als Idee. Eine Einführung*, Konstanz–München.
- Mittermaier Karl, Mair Meinhard, 2013, *Demokratie. Die Geschichte einer politischen Idee von Platon bis heute*, Darmstadt.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*,

- t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71–102.
- Nolte Paul, 2012, *Was ist Demokratie? Geschichte und Gegenwart*, München.
- Oberthür Jörg, 2009, *Demokratiebegriffe im Wandel – theoretische und methodische Überlegungen zur Rekonstruktion eines Wertdiskurses*, [w:] EuW, s. 1–17.
- Oberthür Jörg, 2011, *Pojęcie AUTONOMII w niemieckiej społeczności medialnej i jego instytucjonalne powiązania*, tłum. z języka niemieckiego Jolanta Rudolph, „Etnolingwistyka” 23, s. 167–176.
- Pająk Beata, 2008, *Demokracja polska i niemiecka. Tradycja, teraźniejszość, perspektywy*, Poznań.
- Saage Richard, 2005, *Demokratietheorien. Historischer Prozess – Theoretische Entwicklung – Soziotechnische Bedingungen. Eine Einführung*, Wiesbaden.
- Schmidt Manfred G., 2008, *Demokratietheorien. Eine Einführung*, Wiesbaden.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 251–267.
- Vorländer Hans, 2010, *Demokratie. Geschichte, Formen, Theorien*, wyd. 2, München.

Słowniki

- AFW – Johann Christian August Heyse, [1804] 1848, *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung*, neu bearb. von Karl Wilhelm Ludwig Heyse, Hannover.
- DBW – Duden, 1985, *Bedeutungswörterbuch*, hrsg. und bearb. von Wolfgang Müller, völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl., Mannheim–Wien–Zürich.
- DDUW – Duden, [1983] 1996, *Deutsches Universalwörterbuch*, bearb. von Günther Drosdowski und der Dudenredaktion, 3., neu bearbeitete und erweiterte Aufl., Mannheim.
- DEHW – Duden, 1989, *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*, 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. von Günther Drosdowski, Mannheim–Wien–Zürich.
- DEW – Köbler, Gerhard, 1995, *Deutsches Etymologisches Wörterbuch*; <http://www.koeblergerhard.de/derwbhin.html>; dostęp: 10 I 2022.
- DFW – Schulz Hans, Basler Otto, 1913–1983, *Deutsches Fremdwörterbuch*, t. 1–7, Berlin–New York.
- DSSW – Duden, 1986, *Sinn- und sachverwandte Wörter. Wörterbuch der treffenden Ausdrücke*, hrsg. und bearb. von Wolfgang Müller, 2., neu bearbeitete, erweiterte und aktualisierte Aufl., Mannheim–Wien–Zürich.
- DSW – Duden, 1988, *Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*, 7., völlig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. von Günther Drosdowski, Mannheim–Wien–Zürich.
- Dud-Onl – Duden-Online: <http://www.duden.de/rechtschreibung/Demokratie>; dostęp: 12 I 2022.
- DWB – *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm, 1854–1961, 16 Bde. in 32 Teilbänden, Leipzig, später Stuttgart [Quellenverzeichnis / wykaz źródeł – Leipzig 1971].
- DWM – Mackensen Lutz, 1979, *Deutsches Wörterbuch*, t. 1–3, Reinbek bei Hamburg.

- DWP – Hermann Paul, [1897] 2002, *Deutsches Wörterbuch. Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes*, 10., überarbeitete und erweiterte Aufl. von Helmut Henne, Heidrun Kämper, Georg Objartel, Tübingen.
- DWW – Wahrig Gerhard, 1997, *Deutsches Wörterbuch*, neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind, Gütersloh.
- EWD – Pfeifer Wolfgang, 1993, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, erarbeitet im Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 2. Aufl., Berlin.
- FWB – *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*, 1989–2013, hrsg. von Ulrich Goebel, Anja Lobenstein-Reichmann, Oskar Reichmann, begründet von Robert R. Anderson, Ulrich Goebel, Oskar Reichmann, t. 1–11, Berlin–New York.
- FWBeck – *Fremdwörterbuch*, unter Mitwirkung zahlreicher Fachwissenschaftler bearb. von den vereinigten Redaktionen im Verlag Enzyklopädie, 1959, sprachwissenschaftliche Leitung Horst Klien, Lektorat Alfred M. Uhlmann, Gesamtleitung Heinrich Becker, Leipzig.
- FWS – Sanders Daniel, 1871, *Fremdwörterbuch*, t. 1–2, Leipzig.
- GFW – *Großes Fremdwörterbuch*, bearb. vom Lektorat Deutsche Sprache des VEB Bibliographisches Institut Leipzig in Zusammenarbeit mit zahlreichen Fachwissenschaftlern, 1982, Leitung der Arbeiten Ruth Küfner, 4., durchgesehene Aufl., Leipzig.
- GKW – *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*, [1774–1786] 1811, hrsg. von Johann Christoph Adelung, Dietrich Wilhelm Soltau, Franz Xaver Schönberger, t. 1–4, Wien [Supplementband/Supplement 1818].
- GWB – *Goethe-Wörterbuch*, 1978–2012, hrsg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, der Akademie der Wissenschaften in Göttingen und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, t. 1–6, Stuttgart–Berlin–Köln [zdigitalizowano w latach 2004–2009].
- GWM – Müller Wolfgang, 1998, *Das Gegenwart-Wörterbuch. Ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen*, Berlin.
- HW – *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günter Kempcke, t. 1–2, 1984, Berlin.
- REW – Mackensen Lutz, 1966, *Reclams Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Stuttgart.
- SssW – Zentner Christian, 2005, *Synonyme. Sinn- und sachverwandte Wörter*, St. Gallen.
- SW – *Synonymwörterbuch*, 1973, *Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache*, hrsg. von Herbert Görner und Günter Kempcke, Leipzig.
- VWDS – Otto Friedrich Theodor Heinsius, 1828–1830, *Vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*, t. 1–4, Wien.
- WDG – *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, 1964–1977, hrsg. von Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz, t. 1–6, Berlin.
- WDS – Sanders Daniel, Maclachlan Ewen, Gomes Monteiro José, 1860–1865, *Wörterbuch der deutschen Sprache mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart*, t. 1–2, Leipzig.

Źródła

FB 2019 – Badanie ankietowe nt. rozumienia pojęcia DEMOKRATIE przeprowadzone wśród ponad 100 niemieckich studentów/-ek w roku 2019.

Bazy i korpusy językowe

DWDS – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Kernkorpus*: https://www.dwds.de/r/?q=Demokratie&corpus=korpus21&date-start=2000&date-end=2010&genre=Bellettristik&genre=Wissenschaft&genre=Gebrauchsliteratur&genre=Zeitung&format=full&sort=date_desc&limit=10; dostęp: 21 I 2022.

WL – *Wortschatz Leipzig*: https://corpora.uni-leipzig.de/de/res?corpusId=deu_news_2021&word=Demokratie, dostęp: 21 I 2022.

The Concept of *DEMOKRATIE* in German Language and Discourse

This article attempts to reconstruct the understanding of the concept *DEMOKRATIE* in German according to the methodological assumptions adopted in the framework of the *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours]. In doing so, the study applies the conceptual grid of cognitive ethnolinguistics along with the “separative” (“isolated”) variant of ethnolinguistic description. Three types of data are analysed: dictionary, survey and textual, including corpus data. The synthetic cognitive definition of the concept reconstructed on this basis embraces the most established, stable features arranged in a “faceted” manner, including [hyperonyms], [opposites], [collections], [social attributes], [political attributes], [ethical attributes] and [existence/economic attributes].

The study shows that (German) democracy is: a form/system of government / a form of state system / a political system, less frequently a state (with a democratic system), opposed first and foremost to dictatorship; it appears in collections with values such as freedom, human rights, the rule of law, tolerance and pluralism. The social basis of democracy is freedom and equality / equal rights (seen in many dimensions), in the political dimension – primarily codetermination, in the ethical dimension – justice, and in the existential/economic dimension – a high standard of living. The basic concept of *DEMOKRATIE* has been attributed various qualitative characteristics in German public discourse, and its axiological and ideological variants have been shaped accordingly. The focus here is on such basic attributes as power / majority rule, freedom, equality, tolerance and pluralism.

***La DÉMOCRATIE* w języku francuskim**

Aline Viviani

W artykule podjęto analizę pojęcia DEMOKRACJI w języku francuskim używanym współcześnie na terenie Republiki Francuskiej w celu dokonania próby rekonstrukcji jego definicji kognitywnej. Analiza oparta została na danych systemowych (zaczepniętych ze słowników językowych, w tym ze słowników etymologicznych, synonimów i antonimów), tekstowych (pochodzących z tekstów filozoficznych i literackich, jak również z tekstów politycznych i z bieżącej prasy informacyjnej), a także ankietowych (zebranych wśród francuskiej młodzieży na początku 2022 roku). Szeroki zakres danych językowych umożliwił także dokonanie kilku obserwacji typu diachronicznego, które prowadzą czytelnika do aktualnej definicji kognitywnej tego pojęcia.

Francuskie pojęcie DEMOKRACJI objęło liczne cechy przypisane do aspektu politycznego – *DÉMOCRATIE* odnosi się przede wszystkim do ustroju politycznego (od XVIII wieku i we wszystkich typach danych), do francuskiej Republiki (od ustanowienia demokracji we Francji w XIX wieku). Odnosi się ono także do aspektu ekonomicznego (bardzo zróżnicowanego, np. w wyrażeniu *démocratie populaire* ‘demokracja ludowa’ lub *démocratie libérale* ‘demokracja liberalna’), społecznego (istotnego w słownikach i w tekstach od XIX wieku i bardzo podkreślanego przez młodych Francuzów), etycznego (silnie związanego z wartościami wolności i równości od XVII wieku oraz z sekularyzmem od XIX wieku) i aksjologicznego. Oparta na wymienionych wartościach DEMOKRACJA stanowi pewny, ale trudny do osiągnięcia ideał i to od początku opracowywania tego pojęcia przez filozofów oświecenia.

1. Wprowadzenie: trochę historii

W XVIII wieku pojęcie DEMOKRACJI, dalekie jeszcze od francuskiej sceny politycznej, znalazło się w centrum refleksji filozofów oświecenia. W czasie gdy monarchia była coraz bardziej krytykowana, baron de Montesquieu (1748), inspirowany starożytną filozofią polityczną, sformułował zupełnie nową teorię podziału władzy, która

stała się jednym z fundamentów nowoczesnej demokracji; następnie Jean-Jacques Rousseau (1762) zastanowił się nad tym, czym mógłby być rząd demokratyczny. W swoim opracowaniu przedstawił model demokracji bezpośredniej, gdyż – jego zdaniem – wola narodu nie mogła być reprezentowana przez wybranych przez niego przedstawicieli. Prace te stały się inspiracją dla sformułowania zasad równości, wolności i braterstwa, których propagowanie doprowadziło do wybuchu rewolucji francuskiej w 1789 roku. Francja doświadczyła wówczas przewrotów instytucjonalnych, które nie miały sobie równych w Europie. W ciągu niecałego stulecia nastąpiło po sobie siedem ustrojów politycznych: republik, królestw i imperiów. Myśliciel Alexis de Tocqueville, choć z pochodzenia arystokrata, uznał te rewolucyjne podstawy, idąc w ślad za Montesquieu i Rousseau. Na początku XIX wieku, po powrocie z podróży do Stanów Zjednoczonych, wydał dwa tomy książki pt. *De la démocratie en Amérique* [O demokracji w Ameryce] (1835 i 1840), w których omówił prawa od kilkunastu lat rządzące tamtejszą demokracją. Jego celem było uregulowanie zasad demokracji, która stopniowo nabierała kształtów w Europie, a zwłaszcza we Francji. Jednak demokracja francuska jako ustrój polityczny powstała po rewolucji w 1848 roku, a umocniła się pod koniec XIX wieku wraz z wprowadzeniem ustaw konstytucyjnych III Republiki. Przybierała formę republiki z ustanowieniem wolności publicznych (wolności prasy w 1881 i wolności związków zawodowych w 1884 roku). Pierwsza wojna światowa okazała się jednak prawdziwą próbą, a demokracja zniknęła z Francji w czasie II wojny światowej. Wraz z ustanowieniem reżimu Vichy marszałek Pétain skupił w swoich rękach wszystkie uprawnienia, położył kres tym wolnościom i podważył prawa człowieka poprzez prowadzenie polityki antysemickiej. Nowoczesna demokracja francuska powstała dopiero w następstwie powołania Tymczasowego Rządu Republiki Francuskiej przez generała de Gaulle’a w 1944 roku. Konstytucja francuska z 1958 roku, która obowiązuje do dziś, definiuje Republikę Francuską jako *démocratique* ‘demokratyczną’¹ (art. 1), z istotnym wyjaśnieniem, że *la souveraineté nationale appartient au peuple* [suwerenność państwowa należy do narodu] (art. 3). Już bliżej naszych czasów Francja, która do niedawna była postrzegana jako wielka demokracja o ambicjach uniwersalistycznych, w 2020 roku według

¹ Wszystkie tłumaczenia na język polski w tym artykule autorstwa A. Viviana (o ile nie zaznaczono inaczej).

brytyjskiej grupy The Economist Intelligence Unit (2021) straciła status „pełnej demokracji” na rzecz „wadliwej demokracji” z powodu ograniczenia swobód obywatelskich zastosowanych w walce z pandemią koronawirusa (Covid-19). Skoro Francja nie jest już jednoznacznie uznawana za „pełną demokrację” poza swoimi granicami, co na to francuscy użytkownicy języka i jej obywatele? Co znaczy dla nich słowo *démocratie* ‘demokracja’, szeroko używane w języku francuskim od czasów oświecenia? W tej dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości spróbujemy zrekonstruować francuski językowo-kulturowy obraz DEMOKRACJI – zgodnie z założeniami programu EUROJOS – i zidentyfikować zespół cech podstawowych przypisanych temu pojęciu w języku francuskim.

2. Ze współczesnych badań nad francuską demokracją

Liczba współczesnych opracowań naukowych na temat demokracji we Francji okazuje się imponująca, a wyczerpujące opisanie w niniejszym artykule stanu badań byłoby niemożliwe. Skupiając się na początku XXI wieku, można stwierdzić, że francuskimi dyscyplinami, które realizują badania nad demokracją, są prawo i historia prawa (zob. Rosanvallon 2000; Rousseau 2022; Roussellier 2000; Sirinelli 2008 etc.), politologia (Déloye, Ihl 2000, Baudouin 2000, Gaxie 2000 etc.) i socjologia (Diamanti, Lazar 2019; Schnapper 2014, 2017 etc.), w których istotne miejsce zajmują badania nad podstawami demokracji przedstawicielskiej, jej ewolucją i alternatywami. Nie ulega wątpliwości, że filozofia polityczna oferuje największą liczbę prac (zob. Bouretz 2000; Dardot, Laval 2016; Ferry 2005a, 2005b; Fleury 2009; Frasse 2000; Gauchet 2002; Renaut 2005; Spector 2021 etc.), z centralną refleksją nad znaczeniem i przyszłością tego sposobu rządzenia we Francji. Współczesne badania są zbieżne co do idei osobliwości francuskiej demokracji (Mouchard et al. 2003: 17–32). Nierozzerwalnie związane z nią jest pojęcie RÉPUBLIQUE ‘REPUBLIKA’, zarówno historycznie, jak i filozoficznie (Sadoun 2000; Schnapper 2017). Demokrację francuską cechuje też postulat *universel républicain* ‘powszechnik republikański’ (Déloye, Ihl 2000), ściśle związany z wartością *égalité* ‘równość’ (Schnapper 2002), uosabianą przez *souveraineté du peuple* ‘suwerenność ludu/narodu’ (Renaut 2005; Rosanvallon 2000), a także z *laïcité* ‘sekularyzm’ (Baubérot 2011; Schnapper 2017). Leksem *laïcité* obejmuje zasady równości i wolności. Termin ten, szeroko zdefiniowany w 1883 roku przez filozofa Ferdinanda Buissona w czasie

sekularyzacji szkół publicznych, odnosi się do państwa świeckiego, neutralnego wobec religii, niezależnego od duchowieństwa czy teologii, którego celem ma być równość i wolność obywateli (Baubérot 2011). Pojęcia SEKULARYZMU i DEMOKRACJI opierają się na tej samej zasadzie – odrzucają ideę, że podstawa inna niż naturalna może legitymizować porządek polityczny, który ma polegać na „suwerenności narodu” składającego się z obywateli państwa. Francuskich badaczy i myślicieli wciąż inspiruje podstawowe pytanie stawiane w odniesieniu do demokratycznej organizacji. Zastanawiają się oni, czy pojęcie DÉMOCRATIE może rzeczywiście oznaczać wybrany rząd przedstawicielski, tak jak jest ono współcześnie rozumiane i jak funkcjonuje w języku francuskim. Zidentyfikowanie ograniczeń pojęciowych, a nawet wewnętrznych sprzeczności charakterystycznych dla konceptu francuskiej DEMOKRACJI zajmuje istotne miejsce w publikacjach z początku XXI wieku. Obrazują to tytuły książek, takich jak: *La démocratie inachevée* [dosłownie: Niepełna demokracja] (Rosanvalon 2000) – publikacja przedstawiająca ideę, zgodnie z którą naród francuski, chociaż ogłoszony suwerenem, nie ma jednak pełnej oczekiwanej władzy, co oznacza, że jego reprezentacja jest niedoskonała, oraz dzieło pt. *La démocratie contre elle-même* [dosłownie: Demokracja przeciwko sobie] (Gauchet 2002) potępiające sposób rządzenia, który zmierzałby do podważenia podstaw demokratycznego współżycia. Bardziej uszczypliwy jest esej pt. *Les pathologies de la démocratie* [dosłownie: Patologie demokracji] (Fleury 2009), który dowodzi, że założycielskie idee demokracji, takie jak wolność, równość oraz opór wobec opresji, zostały wypaczone. Publikacja w innym stylu pt. *La haine de la démocratie* [dosłownie: Nienawiść do demokracji] (Rancière 2005) odnotowuje nienawistny wybuch intelektualistów, którzy potępiają występkę demokratycznego indywidualizmu i egalitaryzmu prowadzące według nich do nowej formy totalitaryzmu. Kolejni politolodzy sporządzają diagnozy, posługując się hasłami, takimi jak *crise démocratique* ‘kryzys demokratyczny’ i *malaise de la démocratie* ‘choroba demokracji’ (Teinturier 2017). Słownictwo używane w różnych dziedzinach do oceny sytuacji stanowi bicie na alarm. Owa „choroba” (*malaise*) miałaby być spowodowana przez społeczeństwo demokratyczne, ponieważ dzisiejsza demokracja miałaby nieść ze sobą ryzyko skorumpowania samych zasad, na których się opiera, ze względu na *manquements* ‘niedociągnięcia’ i *excès* ‘ekscesy’ (Schnapper 2014). W naukach społecznych istnieją dwa przeciwstaw-

ne kierunki myślenia: z jednej strony pojawia się wymienianie cnót demokracji przedstawicielskiej, z drugiej zaś strony potępienie formalizmu demokracji politycznej podważanej przez logikę rynku. Łączy je jednak przekonanie o tzw. *exception française* ‘francuskim wyjątku’ opartym na postulowanej równorzędności między państwem republikańskim a liberalną demokracją (Sadoun 2000). Kwestia francuskiej demokracji nabiera również wymiaru europejskiego związanego z postnarodową wizją Europy, czyli ponadnarodową demokracją charakteryzującą się europejskim patriotyzmem konstytucyjnym (Ferry 2005a; Nicolaïdis 2006; Rouyer, Ferry 2000).

W osobnych publikacjach językoznawczych zostaje podjęty temat demokracji, a dokładniej znaczenia leksemu *démocratie* od końca XX wieku, ze względu na znaczny wzrost użycia tego słowa w dyskursie politycznym (Bouzereau, Guaresi 2019). Badania te skupiają się głównie na analizie słowa w dyskursie francuskich polityków (Bouzereau, Guaresi 2019; Morin, Sourd 2007; Nicot 2007), a także na analizie dyskursu leksykograficznego i niespecjalistycznego (Chanay, Rémi-Giraud 2007; Dufour 2011). Dominuje w tych opracowaniach przekonanie, że znaczenie słowa jest przede wszystkim kwestią politycznych zmagających dyskursywnych i że da się je zdefiniować jedynie w kontekstach historyczno-dyskursywnych (Morin, Sourd 2007). Prace te pokazują, że w wyniku debaty o instytucjach wprowadzonych przez de Gaulle’a, która miała miejsce w ciągu dwóch dekad po Konstytucji Republiki Francuskiej z 1958 roku, słowo *démocratie* zajęło kluczowe miejsce we francuskim dyskursie politycznym (Bouzereau, Guaresi 2019: 233). Wraz z prezydenturą socjalisty François Mitteranda, zapoczątkowaną w 1981 roku, leksem *démocratie* stał się na jakiś czas mniej obecny, by w 1997 roku ponownie stać się przedmiotem zainteresowania, zwłaszcza z uwagi na dostrzegany kryzys ustrojów przedstawicielskich w Europie (Lefebvre 2001). Powszechne użycie słowa i jego derywatów ujawnia ich wielką semantyczną plastyczność w całej historii politycznej Francji. Niemniej jednak, zgodnie z aktualnymi zastosowaniami leksemu *démocratie* i derywatu *démocratique* ‘demokratyczny’, słowa te zyskały stabilną pozytywną aksjologię i znalazły się bardziej po stronie charakteryzacji (mówią one o „właściwej” wartości) niż kategoryzacji („obiektywnej” identyfikacji w ramach innych możliwych ustrojów czy państw) (Chanay, Rémi-Giraud 2007). Stwierdzenie takie jak *ce n’est pas démocratique* ‘to nie jest demokratyczne’ ma negatywną konotację, ale nie odnosi

się jednoznacznie do klasyfikacji formalnych cech danego ustroju. Wobec względnej desemantyzacji tych słów w dziedzinie politycznej, słowa te są chętnie używane w dziedzinach, z którymi nic ich początkowo nie łączyło. Leksem *démocratie* stał się rodzajem językowego wytrycha, który każe przyjąć bez dyskusji argument, któremu służy, co jest skądinąd wielkim paradoksem, ponieważ ten autorytarny mechanizm dyskursywny nie wydaje się sam w sobie zbyt *démocratique* ‘demokratyczny’ (tamże).

3. Podstawa materiałowa opisu DEMOKRACJI

Z uwagi na to, że we francuskich badaniach lingwistycznych słowo *démocratie* jest rozpatrywane zasadniczo jako konstrukcja wynikająca z politycznych wytworów dyskursywnych, wyniki badań etnolingwistycznych mogą rzucić na nie nowe światło. Znaczenia słów nie należy rozpatrywać jedynie w dyskursywnych wytworach elit, o czym przypomina Jerzy Bartmiński (2010), pisząc, że urzędowy czy publicystyczny styl języka nie jest aż tak reprezentatywny dla języka narodowego jak styl potoczny. Z tego względu niniejsze badanie nie skupia się na mechanizmach rekonstrukcji znaczenia proponowanych przez elity intelektualne, ale na samym konstrukcie semantycznym wielu osób (w tym nie tylko polityków, dziennikarzy lub pisarzy, ale również zwykłych obywateli) posługujących się językiem francuskim i zmierza do ustalenia definicji kognitywnej pojęcia *DÉMOCRATIE*. Definicja kognitywna „zarówno pod względem treści, jak też struktury będzie zmierzać do adekwatności w stosunku do świadomości przeciętnego użytkownika języka, nosiciela kultury ludowej [i – szerzej – narodowej]” (Bartmiński 2007: 35).

Analizę konceptu DEMOKRACJI we francuskiej lingwokulturze przeprowadzimy na podstawie danych systemowych, ankietowych i tekstowych (S-A-T) zgodnie z założeniami projektu EUROJOS (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009). Leksem *démocratie* uznajemy za leksykalny odpowiednik polskiego leksemu *demokracja*². Dane systemowe (S) pochodzą ze słowników językowych, etymologicznych, synonimów i antonimów (zob. dalej rozdz. 4). Dane ankietowe (A) pozyskano z badania zrealizowanego w pierwszej połowie 2022 roku wśród młodzieży francuskiej, które miało charakter ankiety otwar-

² Kwestia ta wymaga szerszego omówienia, ale zakres niniejszego artykułu nie pozwala na wyczerpujące przedstawienie tej kwestii.

tej opartej na pytaniu o zdefiniowanie prawdziwej demokracji (*véri-table démocratie*) (zob. rozdz. 5). Dane tekstowe zostały pozyskane ze zgromadzonych tekstów filozoficznych i literackich z XVIII–XX wieku (wybór tekstów, korpus Frantext) (rozdz. 6), a także z tekstów politycznych od drugiej połowy XIX wieku (korpusy opracowane w: Bouzereau, Guaresi 2019), oraz z najnowszych artykułów prasy informacyjnej opublikowanych w latach 2021–2022 (baza Europresse) (rozdz. 7)³. Przysłowia nie zostały ujęte w niniejszym wykazie. Nie wydaje się, żeby w języku francuskim istniały jakiekolwiek utarte powiedzenia o dużym stopniu stabilizacji semantycznej zawierające leksem *démocratie*, przynajmniej według naszej wiedzy jako użytkowników języka potocznego, a także według wykazu znanych przysłów oraz powiedzeń funkcjonujących w języku francuskim⁴.

W odniesieniu do zaprezentowanych danych zastosowano kilka wspólnych konwencji graficznych. Leksem, czyli jednostka planu wyrażania, jest w artykule zapisany kursywą. Pojęcia i koncepty, czyli elementy planu treści, KAPITALIKAMI, z kolei różne znaczenia zapisane zostały w tzw. 'łapkach'.

4. DEMOKRACJA w świetle danych systemowych (S)

4.1. Etymologia leksemu *démocratie*

Według francuskojęzycznych słowników etymologicznych starogreckie słowo *dēmokratia* odnosi się do *gouvernement du peuple* 'rządu narodu' (DEF), czyli do rządu wszystkich, do zbiorowej suwerenności. Rzeczownik *démocratie* pojawił się po raz pierwszy w języku francuskim w 1370 roku, w wyniku tłumaczeń tekstów Arystotelesa przez Nicole'a Oresme (DELF, TLFi). Nie bez znaczenia jest francu-

³ Postanowiono nie poświęcać osobnej części artykułu tekstom publicystycznym, ponieważ wydaje się, że wszystkie znaczące „nienaukowe” publikacje na temat demokracji zostały napisane przez naukowców lub specjalistów, którzy stawiali sobie za cel popularyzację własnych badań. Dodatkowo, współczesne teksty pozostające w obrębie refleksji filozoficznej (pozostawiające więcej miejsca na wyrażenie opinii autora) są uznawane w tradycji francuskiej za należące do wiedzy naukowej i w związku z tym można je znaleźć powyżej w przeglądzie stanu badań (rozdz. 2).

⁴ W związku z brakiem hasła *démocratie* w następujących słownikach powszechnych: Desalmand Paul, Stalloni Yves, 2010, *365 proverbes expliqués*, Chêne; Dournon François, 1994, *Dictionnaire des mots et formules célèbres*, Paryż; Duneton Claude, 1990, *Le Bouquet des expressions imagées. Encyclopédie thématique des locutions figurées de la langue française*, Paryż; Lacotte Daniel, 2016, *Dictions et proverbes les plus truculents de la langue française*, Paryż.

skie tłumaczenie słowa *démos* przez *peuple*. Słowo *peuple* (z łacińskiego *populus*) może odnosić się albo do ogółu jednostek tworzących naród (*peuple* można wtedy przetłumaczyć na język polski jako ‘naród’), albo do jego części odpowiadającej niższej klasie społecznej – zwanej również *classe populaire* (można wtedy przetłumaczyć *peuple* jako ‘lud’) (Tamba 2012). Zobaczymy poniżej, że ten związek między pojęciami wyznaczonymi przez leksemy *démocratie* i *peuple* pozostaje kluczowy we francuskiej lingwosferze.

4.2. Definicje słownikowe leksemu *démocratie* i kategorie nadrzędne

Poniżej przedstawiamy definicje leksemu *démocratie* zaczerpnięte z siedmiu słowników języka francuskiego, pochodzące w pierwszej kolejności z *Trésor de la Langue Française informatisé* (czyli TLFi), największego słownika internetowego, który odpowiada szesnastomowemu słownikowi francuszczyzny (1971–1994), oraz z *Le Petit Robert* (PR), słownika średniej wielkości wydanego w 2013 roku, który należy do najczęściej polecanych słowników języka francuskiego, a zbierającego przede wszystkim słownictwo literackie. W drugiej kolejności sięgniemy po popularne słowniki encyklopedyczne wydawnictwa *Le Robert* i *Le Larousse*, czyli po: *Le Robert* w wersji internetowej (ROBi), *Le Larousse* w wersji internetowej (LARI), *Le Robert illustré 2022* (ROB) i *Le Grand Larousse illustré 2022* (GLLF). Dodamy również *Dictionnaire des dictionnaires* (DD) wydany w 1862 roku, który wnosi perspektywę historyczną do tych definicji.

Pierwsze znaczenie leksemu *démocratie*, jakie wyłania się z podanych słowników, jedyne, które można znaleźć w każdym z nich, i to już w XIX wieku, to: [1] ‘organizacja polityczna (ustrój polityczny, forma rządów, republika), w której naród (obywatele) jest suwerenny (tj. ma władzę zwierzchnią)’⁵. W drodze rozszerzenia znaczenia

⁵ Zgodnie z definicjami: ‘Forme de gouvernement par laquelle le peuple a l’autorité’ [Forma rządu, poprzez którą naród ma władzę] (DD); ‘Régime politique dans lequel le peuple exerce sa souveraineté lui-même’ [Ustrój polityczny, w którym naród samodzielnie sprawuje władzę] (GLLF); ‘Système politique, forme de gouvernement dans lequel la souveraineté émane du peuple’ [System polityczny, forma rządów, w której suwerenność należy do narodu] (LARI); ‘Organisation politique [souvent la république] dans laquelle les citoyens exercent cette souveraineté’ [Organizacja polityczna [często republika], w której obywatele sprawują tę suwerenność] (PR); ‘Forme de gouvernement dans laquelle la souveraineté appartient au peuple’ [Forma rządu, w której suwerenność należy do narodu] (ROB, ROBi); ‘Régime politique,

rzeczownik ten definiuje się również jako ‘organizacja polityczna działająca zgodnie z zasadami demokracji’⁶ lub jako ‘sposób funkcjonowania danej zbiorowości’⁷.

Drugie znaczenie tego leksemu obejmuje takie hiperonimy, jak *État* ‘państwo’, *pays* ‘kraj’, w których żywy jest *régime politique* (*gouvernement*) [ustrój polityczny (forma rządu)], zwany/-a demokracją, albo *pourvu d’institutions démocratiques* [posiadający instytucje demokratyczne] i *suivant les principes de la démocratie* [kierujący się zasadami demokracji]. Odpowiada [2] ‘państwu, w którym uobecnia się ustrój demokratyczny’⁸.

Leksem ten może mieć też znaczenie ‘une doctrine prônant un tel régime’ [doktryna popierająca taki ustrój] (TLFi), ‘doctrine politique d’après laquelle la souveraineté doit appartenir à l’ensemble des citoyens’ [doktryna polityczna, według której suwerenność powinna należeć do wszystkich obywateli] (PR), czyli – reasumując – [3] ‘doktryna popierająca demokratyczną organizację polityczną’.

Podane znaczenia odnoszą się zatem do trzech odrębnych kategorii nadrzędnych słowa *démocratie*. Są to odpowiednio: [1] *organisation* ‘organizacja’ (lub *régime politique* ‘ustrój polityczny’), [2] *État* ‘państwo’ (lub *pays* ‘kraj’), [3] *doctrine* ‘doktryna’ (lub *idéal* ‘ideał’).

système de gouvernement dans lequel le pouvoir est exercé par le peuple, par l’ensemble des citoyens’ [Ustrój polityczny, system rządów, w którym władza sprawowana jest przez naród, przez wszystkich obywateli] (TLFi).

⁶ ‘Parti s’inspirant des principes de la démocratie politique’ [Partia inspirowana zasadami demokracji politycznej] (TLFi) lub ‘Groupe de personnes dont l’organisation présente des caractéristiques identiques à celles du régime politique du même nom’ [Grupa ludzi, której organizacja ma cechy identyczne z ustrojem politycznym o tej samej nazwie] (TLFi).

⁷ Czyli: ‘Système de rapports établis à l’intérieur d’une institution, d’un groupe, etc., où il est tenu compte, aux divers niveaux hiérarchiques, des avis de ceux qui ont à exécuter les tâches commandées’ [System stosunków ustalonych w ramach instytucji, grupy itp., w którym na różnych szczeblach hierarchii uwzględnia się opinie tych, którzy mają wykonać zlecone zadania] (LARI); ‘Mode d’existence collective, où les mêmes avantages sont accordés à tous’ [Sposób istnienia zbiorowości, w którym wszystkim przysługują takie same korzyści] (TLFi); ‘Mode de vie où s’exerce la responsabilité collective’ [Sposób życia, w którym stosowana jest odpowiedzialność zbiorowa] (TLFi).

⁸ Zgodnie z definicjami: ‘État ayant ce type de gouvernement’ [Państwo z tym rodzajem rządu] (LARI); ‘État pourvu d’institutions démocratiques, État organisé suivant les principes de la démocratie’ [Państwo z instytucjami demokratycznymi, państwo zorganizowane według zasad demokratycznych] (PR); ‘État ainsi gouverné’ [Państwo rządzone w ten sposób] (ROB); ‘État, pays vivant sous le régime politique de la démocratie’ [Państwo, kraj żyjący pod ustrojem politycznym demokracji] (TLFi).

Użytkownik języka może przechodzić od jednego znaczenia leksemu do drugiego za pomocą relacji metonimicznej ustalonej między tymi kategoriami, przechodząc od znaczenia najbardziej abstrakcyjnego do najbardziej konkretnego: od [3] ‘doktryny’ do [1] ‘organizacji’, a następnie do [2] ‘państwa’, uznając jednocześnie, że granica między tymi cechami definiującymi pozostaje stosunkowo nieostra. O niejednoznaczności między nimi świadczy zmienna struktura definicji słownikowych, w których kolejność prezentacji trzech znaczeń jest różna (Chanay, Rémi-Giraud 2007: 82–83). Osoba mówiąca staje wobec przeciążenia semantycznego słowa *démocratie*, którego znaczenie zmienia się „w zależności od otoczenia i momentu, w którym jest użyte, oraz w zależności od kontekstu doktrynalnego, w którym się znajduje” (Burdeau 1996, cyt. za: Morin, Sourd 2007).

4.3. Synonimy, parasynonimy i antonimy słowa *démocratie*

Oprócz wymienionych powyżej słowników języka francuskiego sięgnęliśmy także do słowników synonimów (CRIS, DS HACH) i antonimów (CNRTL); większość tych publikacji nie zawiera jednak hasła *démocratie*. Wskazywane wyrażenia synonimiczne okazują się spójne z definicjami taksonomicznymi zaprezentowanymi powyżej. Znajdują się tam słowa takie jak: *république* ‘republika’ (CRIS, DS HACH) – rzeczownik ten uznany został przez de Chanay i Rémi-Giraud (2007: 83) za jedyny „prawdziwy synonim” – *gouvernement* ‘rząd’, *politique* ‘polityka’, *suffrage universel* ‘wybory powszechne’ (CRIS), które należą bardziej do parasynonimów *démocratie*.

Chociaż leksem *démocratie* ma niewiele wyrazów bliskoznacznych, posiada długą listę antonimów, które odnoszą się albo do organizacji politycznych nienależących do narodu jako całości, albo do autorytarnych organizacji i sposobów rządzenia. Pierwszy zbiór antonimów odnosi się do ‘formy ustroju (i/lub ustroju politycznego), w którym władza nie jest sprawowana przez cały naród’. Określa się je z jednej strony jako *aristocratie* ‘arystokracja’ (CNRTL, CRIS, PR) lub *oligarchie* ‘oligarchia’ (CNRTL, CRIS, PR), wtedy gdy jest to rząd mniejszości, z drugiej zaś strony jako *monarchie* ‘monarchia’ (CNRTL, CRIS, PR), *absolutisme* ‘absolutyzm’ (CNRTL, CRIS), *royauté* ‘królestwo / rządy króla’ (CNRTL, CRIS) lub *autocratie* ‘autokracja’ (CNRTL, CRIS), gdy jest to rząd jednego człowieka. Słowo *aristocratie* i jego hiponim *oligarchie* (kryterium dziedziczenia włącza się do znaczenia *aristocratie*) zawierają jako cechę definiującą ‘klasa osób’, ale

nie ‘państwo’. Natomiast słowo *monarchie* nie ma cechy definiującej ‘klasa’, lecz ‘państwo rządzone przez jednostkę’. Jego hiponimy *absolutisme* (oznaczający ‘monarchię absolutną’) i *royauté* (‘ustrój wywodzący się z monarchii jako systemu’) są pozbawione jednak tego ostatniego znaczenia. Jeśli chodzi o leksem *autocratie*, to odnosi się on jedynie do ‘organizacji politycznej’ rządzonej przez jedną osobę (zob. także synonimiczne użycie słowa *monocratie* ‘monokracja’ w Le Pourhiet (2011: 454), które nie zostało odnalezione w słownikach). W przeciwieństwie do znaczeń *démocratie*, żaden z tych antonimów nie zawiera zatem cechy ‘doktryna’, nie odnosi się też do ‘władzy politycznej narodu jako całości’, która jest podstawą tej doktryny.

Drugi zbiór antonimów odnosi się do ‘autorytarnych organizacji lub sposobów rządzenia’. Większość z nich ma wymiar doktrynalny wskazywany przez sufiks *-isme*. Są to słowa takie jak: *fascisme* ‘faszyzm’ (CNRTL, CRIS, PR), *totalitarisme* ‘totalitaryzm’ (CNRTL, CRIS, PR), a także *césarisme* ‘cezaryzm’ (CNRTL, CRIS), *despotisme* ‘despotyzm’ (CNRTL, CRIS), *autoritarisme* ‘autorytaryzm’ (CRIS) i *caporalisme* ‘kaporalizm’ (CRIS). Do tych antonimów należy również słowo *dictature* ‘dyktatura’ (CNRTL, CRIS) jako ‘autorytarna organizacja polityczna’, nie posiada jednak cechy definicyjnej ‘doktryna’.

4.4. Derywaty *démocratie*

Według słowników języka francuskiego dwa derywaty zawierają wszystkie trzy znaczenia demokracji. Są to przymiotnik *démocratique* ‘demokratyczny’ (oznaczający ‘odnoszący się do demokracji’⁹, a zatem odpowiadający równie dobrze ‘organizacji politycznej’, ‘państwu’ czy ‘doktrynie’) oraz utworzony od tego przymiotnika przysłówki *démocratiquement* ‘demokratycznie’ (oznaczający ‘w sposób demokratyczny’¹⁰). Według niektórych słowników przymiotnik oznacza poszanowanie wartości takich jak *volonté* ‘wola’, *liberté individuelle* ‘wolność jednostki’ (PR, ROB, ROBi) oraz *égalité* ‘równość’ (PR). Znaczenie ‘du peuple’ [z narodu/ludu], ‘qui n’est pas de l’aristocratie’ [nie z arystokracji], ‘commun, plébéien’ [pospolicie, plebejski] jest obecnie uznawane za rzadkie (wg PR). Rzeczownik i przymiotnik

⁹ Zgodnie z definicjami: ‘Qui appartient à la démocratie [...]’. Conforme à la démocratie [...]’ (PR, ROB, ROBi); ‘Relatif à la démocratie, conforme à la démocratie’ (GLLF); ‘Qui relève de la démocratie, conforme à la démocratie’ (LARI); ‘Qui appartient à la démocratie’ (DD, PR).

¹⁰ Wg DD, GLLF, ROB, ROBi, PR.

démocrate ‘demokrata, demokratyczny’ w znaczeniu ‘*partisan de la démocratie*’ [zwolennik demokracji] (DD, LARi, PR, ROB, ROBi) może też oznaczać osobę lub pojęcie, które *politiquement et socialement du côté du peuple* [politycznie i społecznie stoi po stronie narodu/ludu] (LARi), może więc odpowiadać zarówno ‘organizacji politycznej’, jak i ‘doktrynie’. Po raz pierwszy leksem *démocrate* został odnotowany w 1550 roku (DELF, PR) i upowszechnił się dopiero podczas rewolucji francuskiej (DELF). Odnosi się on często także do amerykańskiej Partii Demokratycznej (LARi, PR, ROB, ROBi). Czasownik *démocratiser* ‘demokratyzować’, semantycznie związany również z ‘organizacją polityczną’, oznacza ‘*rendre démocratique*’ [uczynić demokratycznym] (PR, ROB, ROBi), dawniej *rendre démocrate* [uczynić demokratą] (DD). Od tego leksemu utworzony został rzeczownik *démocratisation* ‘demokratyzacja’ (LARi, PR, ROB, ROBi), oznaczający czynność demokratyzowania. Słowa te stawiają w centrum swojej definicji pojęcie suwerenności narodu określonego jako *peuple*, ponieważ *démocratiser* ‘demokratyzować’ oznacza ‘*rendre populaire*’ [upowszechniać/popularyzować] (PR, ROBi, ROB), *rendre quelque chose accessible à toutes les classes sociales, le mettre à la portée de tous* [czynić coś dostępnym dla wszystkich klas społecznych, stawiać w zasięgu wszystkich] (LARi). Jest też synonimem czasownika *populariser* [również: upowszechniać/popularyzować] (PR, ROB, ROBi), który podobnie jak słowo *peuple* pochodzi od łacińskiego *populus*.

Ponadto można zaznaczyć już tutaj, że w tekstach prasowych (co zobaczymy szerzej w rozdz. 7.2), pojawia się szereg nowych derywatów czy neologizmów, które wskazują na „wyjście” z demokracji lub jej postępującą dezaktywację. Pierwszym z nich jest słowo *dé-démocratisation* ‘de-demokratyzacja’ (86 poświadczeń w dziennikach „Libération”, „Le Monde” i „Le Figaro” w okresie od 1 stycznia 2021 roku do 30 czerwca 2022 roku według bazy danych *Europresse*). To wyrażenie, będące tłumaczeniem *de-democratization* dokonany przez politolog Wendy Brown (2007) – koncept opracowany przez amerykańskiego politologa Charlesa Tilly’ego (Tilly 2003) – pozwala na wytłumaczenie wzrostu mechanizmów autorytarnych i bezpieczeństwa, utraty legitymizacji i reprezentatywności instytucji parlamentarnych oraz oddalenia władzy decyzyjnej od obywateli. Kolejnym słowem jest *postdémocratie* ‘postdemokracja’ (lub *post-démocratie*, 4 razy w „Le Figaro” i „Libération”), słowo pochodzące również z języka angielskiego (ang. *post-democracy*), użyte przez

politologa Colina Croucha w celu określenia przeobrażeń zachodzących w ramach uznanych demokracji, które choć przyjmują zasady demokratyczne, w praktyce ich nie realizują. Trzecim słowem jest *démocrature* ‘demokracja’ (12 razy w „Le Monde” i „Le Figaro”), słowo kojarzone głównie z Rosją Władimira Putina (5 razy) i Turcją Recep Tayyipa Erdoğan (4 razy), czyli połączenie słów pozornie oksymoronicznych *démocratie* i *dictature* ‘dyktatura’, oznaczające urządzenie z pozornie demokratycznym systemem wyborczym, w którym sprawowanie władzy odpowiada w rzeczywistości dyktaturze.

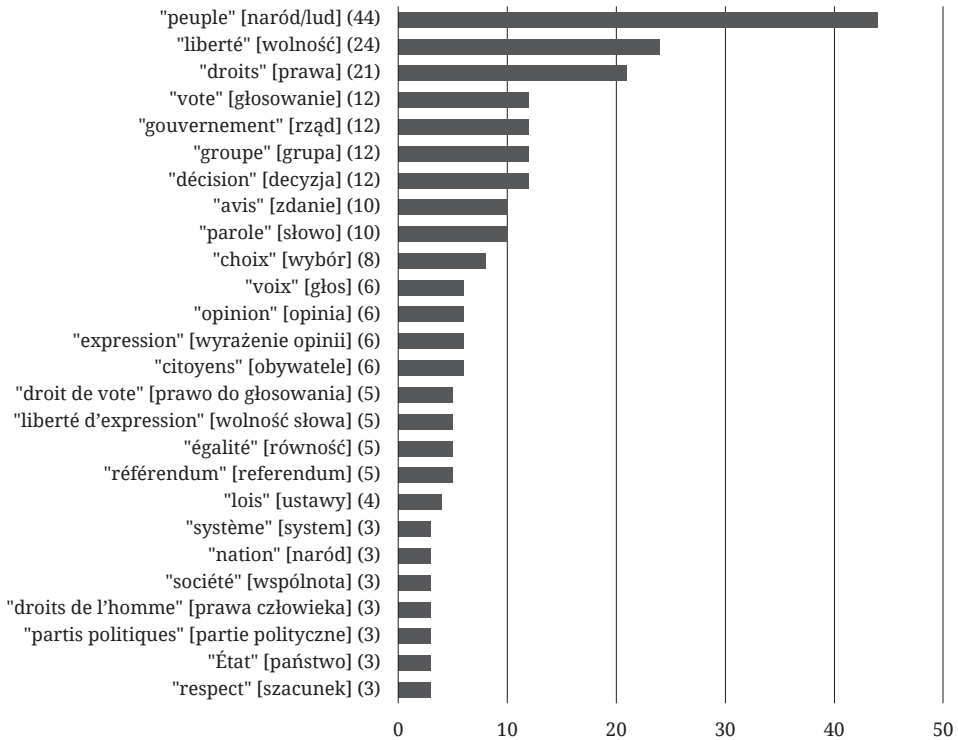
4.5. Frazeologizmy

Wiele kolokacji pochodzących ze słowników odpowiada znaczeniu ‘organizacja polityczna’, która jest często niejednorodna ze względu na różne sposoby sprawowania władzy suwerennej przez naród. Chodzi tu o następujące rozróżnienia: *démocratie représentative* ‘demokracja przedstawicielska’ (GLLF, ROB, TLFi), *démocratie directe* ‘demokracja bezpośrednia’ (GLLF, ROB, TLFi) lub *démocratie semi-directe* ‘demokracja półbepośrednia’ (TLFi) jako organizacja hybrydowa łącząca elementy demokracji przedstawicielskiej i bezpośredniej. Inne wyrażenia odnoszące się do organizacji politycznej określonej bardziej pod względem ideologicznym (i ekonomicznym) to *démocratie libérale* ‘demokracja liberalna’, *démocratie socialiste* ‘demokracja socjalistyczna’ (ROB) lub *démocratie populaire* ‘demokracja ludowa’, która powraca również w słownikach w odniesieniu do ustroju komunistycznego państw byłego bloku sowieckiego (GLLF, ROB, TLFi). Wyrażenie *démocratie chrétienne* ‘chrześcijańska demokracja’ (GLLF, ROB, TLFi) odnosi się również do pewnego ruchu politycznego i ideologicznego (o inspiracji zarówno demokratycznej, jak i chrześcijańskiej). Kolejna kolokacja, która zwraca naszą uwagę, to wyrażenie *démocratie participative* ‘demokracja uczestnicząca’ (GLLF, ROB), które wzmacnia w sposób pleonastyczny ideę udziału obywateli w podejmowaniu decyzji politycznych, podczas gdy naród jest już suwerenem zgodnie z definicją słownikową *démocratie*. Ta ambiwalentna kolokacja pojawiła się po raz pierwszy w języku angielskim w 1962 roku w Stanach Zjednoczonych w kontekście ruchów studenckich walczących o prawa obywatelskie (Deklaracja z Port Huron), a od początku XXI wieku stała się centralnym pojęciem we francuskiej politologii (Bevort 2002; Degrange 2006; Blondiaux 2007, 2008; Balme, Rivron 2009; Fauchard, Mocellin 2012; Sintomer 2005).

W języku francuskim odpowiada ona interwencji obywateli w wypracowywanie decyzji publicznych, zwłaszcza poprzez stowarzyszenia lub organizacje pozarządowe (GLLF), gdzie naród uczestniczy w konsultacjach i decyzjach (ROB, ROBi). Różne wyrażenia mogą odnosić się do ‘państwa’ zamiast do ‘organizacji politycznej’ (np. kolokacja *démocratie populaire* ‘demokracja ludowa’ w liczbie mnogiej pozwala np. na oznaczenie różnych państw byłego bloku sowieckiego o ustroju komunistycznym). Liczba mnoga pozwala przejść od ustroju politycznego do podmiotów geopolitycznych, które ucieleśniają ten ustrój. Dwie inne jednostki syntagmatyczne zastosowane w liczbie mnogiej przejmują zasadniczo znaczenie ‘państwo’. Są to kolokacja *démocratie libérale* ‘demokracja liberalna’ (GLLF, TLFi), którą można rozumieć jako państwo gwarantujące zestaw wolności publicznych, oraz kolokacja *démocratie autoritaire* ‘demokracja autorytarna’ (TLFi) jako państwo odmawiające swoim obywatelom wolności publicznych. O ile w pierwszym wyrażeniu przymiotnik *libéral* ‘liberalny’ jest zgodny z wartością wolności ludu/narodu nierozzerwalnie związaną z definicją *démocratie*, o tyle wyrażenie *démocratie autoritaire* wydaje się oksymoroniczne, gdyż oznacza, że naród będący suwerenem jest w praktyce rządzony przez władzę autorytarną (*autoritarisme* ‘autorytaryzm’ – jak wspomniano powyżej – jest antonimem *démocratie*). Wreszcie kolokacja słownikowa *démocratie politique* ‘demokracja polityczna’ (GLLF, TLFi) odnosi się do demokracji jako ‘doktryny politycznej’. Doktryna ta wywodzi się ze starożytnej Grecji, jej francuskie podstawy (z XVIII wieku) odpowiadają teorii podziału władzy przypisywanej Montesquieu oraz zastosowaniu wyborów powszechnych przejętych ze Stanów Zjednoczonych (GLLF). Do genezy tej doktryny odnoszą się wyrażenia *démocratie antique* ‘demokracja starożytna’ i *démocratie grecque* ‘demokracja grecka’ (GLLF). Znaczenia tych jednostek syntagmatycznych pozostają jednak zmienne, są wrażliwe na zmiany społeczno-polityczne, jak zobaczymy w analizowanych danych tekstowych (rozdz. 7).

5. DEMOKRACJA w świetle danych ankietowych (A)

Po analizie danych systemowych dotyczących różnych znaczeń leksemu *démocratie* zajęliśmy się potoczną conceptualizacją tego pojęcia. Od marca do czerwca 2022 roku przeprowadzono ankietę wśród 100 francuskich respondentów (71 kobiet i 29 mężczyzn w wieku od 18 do 30 lat) z całej Francji. Byli to przede wszystkim studenci róż-

Wykres 1. „Prawdziwa demokracja” wg młodych Francuzów. Powtarzające się zwroty rzeczownikowe

nych kierunków (w szczególności z uniwersytetów w Poitiers i Bordeaux – 62 osoby), a także osoby mające trudności ze znalezieniem pracy (uczestniczące w programach szkoleniowych organizacji Institut de Formation Rhône-Alpes w Chambéry – 17 osób) oraz młodzi ludzie aktywni zawodowo (głównie z regionu Île-de-France – 21 osób). Mieli oni odpowiedzieć na piśmie lub drogą elektroniczną na pytanie o charakterze otwartym: „Qu'est-ce que, pour toi, le propre d'une vraie démocratie?” [Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwej demokracji?]. Pytanie dopuszczało wiele odpowiedzi, w których nie ograniczano liczby słów. Sens modalny modyfikatora *vrai* ‘prawdziwy’ oscyluje w potocznym języku francuskim, tak jak jego odpowiednik w języku polskim, między ‘jest’ a ‘powinien być’ – i pozwala uchwycić stereotypy językowe młodzieży (por. Bartmiński 2001).

Wykres 1 przedstawia zebrane dane ankietowe. Zostały one pogrupowane w zaprezentowanych poniżej sekcjach zgodnie ze ziden-

tyfikowanymi przez nas w odpowiedziach odcieniami znaczeniowymi i w kolejności dokładnie omówione.

5.1. DEMOKRACJA jako organizacja polityczna i społeczna

Jak wyraźnie widać na podstawie wykresu 1, pojęcie DÉMOCRATIE w znaczeniu ‘organizacji’ jest często rozumiane jako *gouvernement* ‘rząd’ (wyrażenie powtórzyło się 12 razy). Według młodych respondentów „jest to *rząd*”, „*forma rządu*”, „*rząd*, w którym każdy może się swobodnie wypowiadać”¹. Rzadziej pojęcie to jest opisywane jako *système* ‘system’ (3 razy) o charakterze politycznym, czyli „system zachowujący reprezentację parlamentarną”. Natomiast o wiele częściej wyobraża się demokrację jako grupę społeczną zwaną zasadniczo *peuple* ‘naród/lud’ (44 razy), ze szczególnym uwzględnieniem powtarzającego się wyrażenia: *le peuple pour le peuple* [naród dla narodu] (3 razy), przypominającego zasadę Republiki wpisaną do Konstytucji francuskiej: *gouvernement du peuple, par le peuple et pour le peuple* [rząd narodu, przez naród i dla narodu]. *Peuple*, rozumiany jako ‘ogół jednostek tworzących naród, zamieszkujących to samo terytorium i podlegających tym samym prawom, tym samym instytucjom politycznym’ (TLFi), jest leksemem zdecydowanie najczęściej kojarzonym z prawdziwą demokracją przez młodych użytkowników języka francuskiego. Podobnie słowo *citoyens* ‘obywatele’ (6 razy) odnosi się bardziej do jednostek niż do całości. Inne słowa akcentują raczej cechę semantyczną *démocratie*, którą można zapisać jako ‘grupy społeczne’. Są to przykładowo: *groupe* ‘grupa’ (12 razy), „*grupa*, w której każdy może wyrazić swoją opinię”; *nation* ‘naród’ (3 razy), „*naród*, w którym wszyscy ludzie są traktowani równo” lub *société* ‘wspólnota, społeczeństwo’ (3 razy), „*wspólnota*, w której każdy ma coś do powiedzenia”. *Les droits* ‘prawa’ (21 razy) zakładane przez tę demokratyczną organizację (polityczną lub społeczną) sytuują się w centrum: „każdy ma mieć takie same *prawa*”, „*prawa* obywatelskie”. Jest tu szczególne odniesienie do *droits de l’homme* ‘praw człowieka’ (3 razy), do „uwzględniania *praw człowieka*”, do „przestrzegania *praw człowieka*”. Z tych praw korzystają ludzie poprzez *lois* ‘ustawy, prawa’ (4 razy), „*ustawy/prawa* stanowione przez ludzi” i „odpowiednio stosowane”. Należy zauważyć, że w demokratycznej organizacji istotną rolę odgrywa głosowanie (12 poświadczeń rzeczownika *vote*

¹ W tej części przytaczamy wypowiedzi z ankiet w wersji bezpośrednio przetłumaczonej na język polski.

‘głosowanie’, 5 poświadczeń czasownika pochodnego *voter* ‘głosować’), przy czym szczególnie podkreślane jest *droit de vote* ‘prawo do głosowania’ (5 razy). Odpowiedzi respondentów często mają na celu wyjaśnienie jego modalności. Podobnie użyto czasownika *élire* ‘wybrać’ (3 razy), co skutkuje takimi odpowiedziami jak: „jest to system, w którym wszyscy ludzie mogą głosować, aby *wybrać* swoich przedstawicieli”, „możliwość, aby *wybrać* swojego prezydenta (bezpośrednio lub pośrednio)”. Jeszcze w kwestii modalności prawdziwej DEMOKRACJI pojawiają się rozważania dotyczące *partis politiques* ‘partii politycznych’ (3 razy), które okazują się z nią sprzeczne: „brak *partii politycznych*”, „władza narodu zamiast władzy *partii politycznych*”. Zastosowanie *référendum* ‘referendum’ (5 razy) może stanowić uprzywilejowaną formę głosowania: „demokracja bezpośrednia, lokalna, wzmacniająca *referenda*” lub „konsultowanie się z narodem poprzez *referendum* w niektórych sprawach”. Ostatecznie *décision* ‘decyzja’ (12 razy) należy do narodu i to niezależnie od sposobów jego reprezentacji. Dla młodych Francuzów pojęcie DÉMOCRATIE oznacza „przyznanie narodowi prawa do akceptacji lub odrzucenia *decyzji*”, „możliwość wyrażenia przez naród opinii na temat *decyzji* politycznych”, „konsultowanie się z narodem w celu podjęcia *decyzji*”. Demokracja istnieje, „gdy decyzje podejmuje naród”, „*decyzja* [jest] jego”, gdy ma „wpływ na podejmowane *decyzje* polityczne”.

5.2. DEMOKRACJA jako państwo

Znaczenie ‘państwa’, kraju funkcjonującego zgodnie z zasadami demokracji (wskazane w słownikach języka francuskiego), nie pojawiło się w wypowiedziach młodych Francuzów. Słowo *État* ‘państwo’ (3 razy) lub jego derywat *étatique* ‘państwowy’ (2 razy) jest wymieniane w sposób komplementarny w sformułowaniach typu: „to naród jest w centrum swojego losu, jeśli chodzi o *państwo*, w którym przebywa” lub „brak kontroli [...] przeciwników *państwa*”. Prawdziwa DEMOKRACJA nigdy nie jest określana jako *pays* ‘kraj’, nie wyznacza też ona konkretnego terytorium. Pojęcie to występuje jedynie w zdaniach dopełniających (np. DÉMOCRATIE to „wolność życia w danym kraju”).

5.3. DEMOKRACJA jako doktryna

Znaczenie ‘doktryny’ nie wyłania się jednoznacznie z wypowiedzi młodzieży francuskiej (brak w nich wystąpienia słów takich jak:

principe ‘zasada’, *idéal* ‘ideał’, *conception* ‘koncepcja’ czy *doctrine* ‘doktryna’). Różne sformułowania sugerują jednak istnienie demokratycznego ideału, np. wyrażenie *sous prétexte de démocratie* [pod pretekstem demokracji], czyli powszechnie przyjętej zasady rządzenia, która miałaby prowadzić do mrocznej rzeczywistości obywatelskiej lub ją maskować. Zaproponowano na przykład następujące definicje: „utopia, w której głosy wszystkich są słyszane i traktowane z równą uwagą i szacunkiem. Niestety, nasza demokracja jest prześląknięta korupcją”. Demokracja „to nie bajka, w którą rządzący chcieliby, abyśmy uwierzyli”, to „wolność okłamywania ludzi”.

5.4. DEMOKRACJA jako zbiór wartości

Ponadto pojęcie DÉMOCRATIE może oznaczać dla Francuzów zbiór ‘wartości’. Jedna z młodych respondentek stwierdziła: „motto naszego kraju, [z hasłami] wolności, równości, braterstwa, doskonale opisuje według mnie znaczenie prawdziwej demokracji”. Według młodzieży pierwszą z wartości charakteryzujących prawdziwą DEMOKRACJĘ jest z pewnością wolność, o czym świadczy powtarzalność leksemu *liberté* ‘wolność’ (24 razy) i jego pochodnych *libre* ‘wolny’ (4 razy) oraz *librement* ‘swobodnie’ (2 razy). Dla młodych ludzi DÉMOCRATIE oznacza „wolność”, „przestrzeń wolności”, „wolność narodu”, „wolność życia w danym kraju”, „wszystkie wolności”, „wolności indywidualne” itp. Opisywane formy wolności są wielorakie, natomiast na pierwszy plan wysuwa się *liberté d’expression* [wolność słowa / wyrażenia siebie] (5 razy). Młodzi Francuzi postrzegają demokrację jako „bycie wolnym w mówieniu i wyrażaniu siebie”, z powtórzeniem słów *expression* ‘wyrażenie/opinia’ (6 razy) i (s’) *exprimer* ‘wyrażać (się/siebie)’ (9 razy). Padały stwierdzenia: „każdy może swobodnie wyrażać siebie”, „każdy może się wyrażać”, „każdy ma swój udział w wyrażaniu siebie”. W komentarzach pojawia się też wyraz *parole* ‘słowo’ (10 razy): demokracja to „wolność słowa”, oznacza, że „każdy ma prawo do [wypowiadania] słowa / do wypowiedzi”, że „rząd ma nieść słowa narodu”. Pojawia się także wyraz *voix* ‘głos’ (6 razy): demokracja jest definiowana jako „głos narodu słyszany”, jako „udzielanie głosu narodowi”. Czasowniki *entendre* ‘słyszeć’ (4 razy) i *écouter* ‘słuchać’ (6 razy) odzwierciedlają relację komunikacyjną pomiędzy rządem a obywatelami. „Słyszenie i odpowiadanie na potrzeby narodu” oraz to, że „pomysły każdej osoby muszą być wysłuchane i rozważone”, ponieważ „każda osoba ma coś

do powiedzenia”, powinny być podstawą francuskiej demokracji. Charakteryzuje się ona przy tym „kilkoma punktami widzenia, które istnieją i spotykają się”. Jest miejscem, gdzie *avis* ‘zdanie/opinia’ (10 razy) i *opinion* ‘opinia/pogląd’ (6 razy) każdego człowieka powinny być swobodnie wyrażane. Zatem w demokracji „ludzie mają swoje *zdanie*”, dzielą się „wolnością wyrażania *opinii*”, ponieważ „każdy ma swoje *zdanie*” i „może wyrazić swoją *opinię*”. Innymi słowy, „demokratyczny rząd reprezentuje większość *opinii*, nie pozostawia na uboczu *opinii* i poglądów mniejszościowych”. Oprócz wolności słowa w wypowiedziach pojawia się też wolność działania (która odpowiada tutaj możliwości robienia tego, co się chce), poparta takimi sformułowaniami jak: demokracja to „wolność *robienia* tego, co się *chce*”, „wszyscy ludzie mają prawo *robić* to, co *chcą*” lub „żyć i *robić* to, co się *chce*”. Wskazano również na inne formy wolności, które składają się na demokrację, takie jak „*wolność* wyznania, *wolność* poruszania się”. Chodzi też o wolność dokonywania wyborów, z powtórzeniem rzeczownika *choix* ‘wybór’ (8 razy) i jego derywatu *choisir* ‘wybrać’ (3 razy). Demokracja oznacza dla młodych Francuzów „wolny *wybór*”, „prawo do *wyboru*”, do „dokonywania własnych *wyborów* w sferze publicznej, w społeczeństwie i w sferze prywatnej (rodzina, przyjaciele itp.)”.

Kolejna wartość znajduje również swoje miejsce w wypowiedziach młodych Francuzów, choć sytuuje się ona daleko za wartością wolności. Jest nią równość, z leksemem *égalité* ‘równość’ (6 razy) i jego formą przymiotnikową *égal* ‘równy’ (4 razy). Demokracja polega według nich na „*równości*”, „*równości* wszystkich”, „*równości* szans”. Ważne jest, aby „wszyscy ludzie byli traktowani *równo*”, „bez jakiegokolwiek formy dyskryminacji”, „starając się minimalizować *nierówności*, [szerząc] *sprawiedliwość*”, gdyż „wszyscy ludzie są *równi*”. Kilka rzadszych wyrażań akcentujących wartość szacunku pojawia się w wypowiedziach poprzez użycie słowa *respect* ‘szacunek’ (3 razy) i jego derywatu *respecté* ‘szanowany’ (2 razy): „ludzie mają prawo robić, co chcą, z *szacunkiem* dla innych”, „każda żywa istota jest *szanowana*”.

6. DEMOKRACJA w świetle wybranych tekstów (T)

W obliczu ogromu tekstów o demokracji zdecydowano się na przedstawienie, po pierwsze, wybiórczo tekstów literatury pięknej z XIX–XX wieku (w bazie Frantext), aby pokazać, w jaki sposób

w praktyce stosowane są znaczenia słownikowe *démocratie*. Dopiero w drugiej kolejności sięgnęliśmy do tekstów filozoficznych z XVIII–XIX wieku, który to okres jest kluczowy dla zrozumienia źródła tych wszystkich znaczeń.

6.1. Teksty literatury pięknej ze słowem *démocratie*

Na bazie korpusu tekstów literackich opublikowanych od XIX do XX wieku, pochodzącego z bazy danych Frantext² i uzupełnionego o wybrane źródła, można wyraźnie odnaleźć w literaturze pięknej wszystkie trzy główne znaczenia słownikowe *démocratie* (tj. ‘organizacja’, ‘państwo’ i ‘doktryna’, zob. rozdz. 4.2). Po pierwsze, wielokrotnie pojawia się znaczenie ‘organizacja polityczna’, gdyż demokracja może być organizacją ludzi, która przyjmuje formę ustroju politycznego:

[1] *Vous êtes donc une démocratie, c'est-à-dire un groupe de gens qui se gouvernent eux-mêmes. En ce cas, vous n'échapperez pas aux lois du parlementarisme.*

[Jesteście zatem demokracją, czyli grupą ludzi, którzy sami się rządzą. W tym przypadku nie unikniecie praw parlamentaryzmu.] (Duhamel 1937: 166).

Bardzo często leksem ten współwystępuje ze swoim antonimem *aristocratie* ‘arystokracja’. Przez licznych autorów wieków XIX i XX akcentowana jest opozycja między tymi dwoma pojęciami (zob. też teksty filozoficzne, rozdz. 6.2):

[2] [...] *au couvent comme ailleurs, il y avait une aristocratie et une démocratie. Les dames de chœur vivaient en patriciennes. [...] Les converses travaillaient comme des prolétaires [...]. C'était de vraies femmes du peuple...*

[w klasztorze, jak i gdzie indziej, istniała arystokracja i demokracja. Chórzystki żyły jak patrycjuszki. [...] Konwerski pracowały jak proletariusze [...]. Były to prawdziwe kobiety narodu/ludu...] (Sand [1855] 2004: 155).

Demokracja jako ustrój polityczny kojarzy się w dużej mierze ze Stanami Zjednoczonymi z początku XIX wieku. Jest ona wciąż dzie-

² Baza Frantext składa się z obszernego korpusu tekstów w języku francuskim (liczyła 265 milionów słów w czerwcu 2022 roku) z okresu od X do XXI wieku. Korpus ten zawiera około 90% tekstów literackich obejmujących wszystkie gatunki (powieści, autobiografie, pamiętniki, sztuki teatralne, wiersze, eseje) i 10% tekstów naukowych i technicznych. Zob. <https://www.frantext.fr/>.

łem Amerykanów, dalekim od francuskich realiów politycznych i społecznych:

[3] *Je ne puis préférer l'Amérique à la France; [...] la démocratie est trop âpre pour ma façon de sentir.*

[Nie mogę woleć bardziej Ameryki niż Francji; [...] demokracja jest zbyt surowa dla mojego sposobu odczuwania.] (Stendhal [1836] 1855: 119).

W literaturze wyróżnia się również znaczenie odnoszące się do 'egalitarnego sposobu funkcjonowania' w społeczeństwie lub danej grupie ludzi, które to znaczenie wywodzi się z organizacji politycznej:

[4] *parle de «maintenir (...) la démocratie des opinions», ou encore de «mode de vie où s'exerce la responsabilité collective»*

[mówi o „utrzymaniu [...] demokracji opinii” lub „sposobie życia, w którym stosuje się odpowiedzialność zbiorową”] (Lamennais 1826: 7).

Po drugie, demokracja rozumiana jest często jako 'państwo', jako podmiot geopolityczny zorganizowany według zasad demokratycznych, zwłaszcza w kontekście europejskim na początku XX wieku:

[5] *J'ose former le vœu que les démocraties d'Europe retrouvent enfin leur liberté.*

[Ośmielam się wypowiedzieć życzenie, aby demokracje Europy odzyskały wreszcie wolność.] (Guéhenno 1939: 262).

Szczególnie liczne są z kolei wystąpienia literackie wykorzystujące trzecie znaczenie słowa *démocratie*, czyli 'doktryna', ze względu na potencjał poetycki, który może wynikać z ironicznego wydźwięku ideału w jego zderzeniu z brutalną lub trywialną rzeczywistością. Oto kilka przykładów:

[6] *Ma démocratie lui plaît mieux de loin que de près: ces opinions-là sont plus belles en perspective.*

[Moja demokracja podoba mu się bardziej z daleka niż z bliska: te opinie są piękniejsze z dystansu.] (Staël 1791: 442).

[7] *Tout le rêve de la démocratie est d'élever le prolétaire au niveau de bêtise du bourgeois. Le rêve est en partie accompli. Il lit les mêmes journaux et a les mêmes passions.*

[Cały sen o demokracji polega na wyniesieniu proletariusza do poziomu głupoty burżuazji. Marzenie zostało częściowo zrealizowane. Czyta te same gazety i ma te same pasje.] (Flaubert, Sand 1871 [2011]).

Wiersz Rimbauda pt. *Démocratie*, który zmierza do uwypuklenia występków i sprzeczności tzw. ideału demokratycznego pod koniec XIX wieku, jest doskonałym przykładem literackiego wykorzystania paradoksu, jaki może nieść ze sobą to samo hasło:

[8] «*Le drapeau va au paysage immonde, et notre patois étouffe le tambour. «Aux centres nous alimenterons la plus cynique prostitution. Nous massacrerons les révoltes logiques. «Aux pays poivrés et détrempés! — au service des plus monstrueuses exploitations industrielles ou militaires. «Au revoir ici, n'importe où. Conscrits du bon vouloir, nous aurons la philosophie féroce; ignorants pour la science, roués pour le confort; la crevaisson pour le monde qui va. C'est la vraie marche. En avant, route!»*

[„Sztandar powiewa nad plugawym krajobrazem i nasza gwara głuży bębny. // Podsycimy w miastach najbezwstydniejszą prostytutkę. Zmasakrujemy logiczne rewolty. // W korzennych i podmokłych krainach! – w służbie najpotworniejszych eksploatacji przemysłowych i militarnych. // Żegnajcie nam tu, gdziekolwiek. Zaciągnięci z dobrej woli, przyjmiemy filozofię grozy; nie obeznani z wiedzą i rozwścieczeni komfortem; i niech zdycha toczący się świat. To prawdziwa droga. Naprzód, marsz!”] (Rimbaud, *Iluminacje*, [1873–1875] 1980).

W tym wierszu Rimbaud ironicznie potępia kolonializm oparty na francuskich roszczeniach do propagowania przemocą filozofii oświecenia („filozofii grozy”) jako niekwestionowanego ideału do osiągnięcia w imię demokracji. Kontrast między doktryną a rzeczywistością jest uderzający: wysłani do „korzennych i podmokłych krain”, tj. do krajów egzotycznych lub monsunowych, „zaciągnięci” (żołnierze) wchodzi na „prawdziwą drogę”, czyli są na pozornie heroicznej wyprawie, podczas gdy ich okrucieństwa (o czym świadczą wyrażenia „najbezwstydniejsza prostytutka”, „zmasakrujemy” itd.) są na pierwszym planie.

6.2. Teksty z dziedziny filozofii politycznej ze słowem *démocratie*

Wieki XVIII i XIX były okresem kluczowym w rozwoju myśli demokratycznej we Francji. Do czasu ustanowienia francuskiego systemu politycznego zwanego „demokratycznym”, DEMOKRACJA pozostawała wciąż pojęciem w fazie tworzenia się, które zajmowało centralne miejsce w pracach trzech wielkich filozofów i myślicieli politycznych, a mianowicie filozofów oświecenia: barona de Montesquieu i Jeana-Jacques’a Rousseau w XVIII wieku, a także filozofa Alexisa de Tocqueville’a w wieku XIX. W okresie, w którym Francja nadal była

monarchią, Montesquieu zastanawiał się nad różnymi możliwymi formami rządów i opracował ich trójdzielną typologię. W traktacie z zakresu teorii politycznej pt. *De l'esprit des lois* [O duchu praw] (1748) wyróżnił państwa despotyczne, monarchie i republiki, przy czym te ostatnie miały dwa możliwe systemy rządów – demokratyczny i arystokratyczny. Uważał on zatem, że demokracja istnieje wtedy, gdy:

[9] *dans la république, le peuple en corps a la souveraine puissance [en opposition à] l'aristocratie [où] la souveraine puissance est entre les mains d'une partie du peuple*

[w Rzeczypospolitej naród/lud, jako ciało, ma suwerenną władzę [w przeciwieństwie do] arystokracji, [w której] suwerenna władza jest w rękach części narodu /ludu] (Montesquieu [1748] 1980, II, 2).

Ta definicja, stawiająca u podstaw suwerenność narodową, została podjęta w artykule pt. *Démocratie* zawartym w tomie *Encyclopédie* (encyklopedia wydawana w latach 1751–1766, która miała stanowić kompendium wiedzy z zakresu nauki, sztuki i rzemiosła) autorstwa Louisa de Jaucourta (Jaucourt 1751: 816–818), zwanego kawalerem (chevalier) de Jaucourt, w którym w podobnych słowach demokracja została przeciwstawiona arystokracji. Obaj autorzy dostrzegli szereg szczytnych zasad i wartości, które leżą u podstaw tego konceptu, takich jak równość i umiar:

[10] [...] *l'amour de la démocratie est celui de l'égalité. L'amour de la démocratie est encore l'amour de la frugalité.*

[...] umiłowanie demokracji jest umiłowaniem równości. Umiłowanie demokracji to także umiłowanie umiaru.] (Montesquieu [1748] 1980, V, 3).

[11] *La vertu dans une démocratie, renferme encore l'amour de l'égalité & de la frugalité; chacun ayant dans ce gouvernement le même bonheur & les mêmes avantages, y doit goûter les mêmes plaisirs, & former les mêmes espérances: choses qu'on ne peut attendre que de la frugalité générale.*

[Cnota w demokracji zawiera się również w umiłowaniu równości i umiaru; każdy człowiek, mając to samo szczęście i te same korzyści w tej formie rządu, musi cieszyć się tymi samymi przyjemnościami i tworzyć te same nadzieje: rzeczy, których można oczekiwać tylko od zbiorowego umiaru.] (Jaucourt 1751).

W tamtym czasie, ponieważ demokracja odpowiadała jedynie bezpośredniemu sprawowaniu władzy przez obywateli (podejmujących samodzielnie decyzje publiczne bez pośrednictwa rządu przed-

stawicielskiego), pojęcie DÉMOCRATIE odnosiło się jednak wyraźnie do niepożądanego formy rządu:

[12] *Le grand avantage des représentants, c'est qu'ils peuvent discuter les affaires; le peuple n'y est point du tout propre; ce qui forme un des grands inconvénients de la démocratie.*

[Wielką zaletą przedstawicieli jest to, że mogą omawiać różne sprawy; naród/lud w ogóle się do tego nie nadaje; jest to jedna z wielkich wad demokracji.] (Montesquieu [1748] 1980, III, 3).

Równie mało pozytywny jest koncept DEMOKRACJI przywołany przez Rousseau w *Du contrat social* [Umowa społeczna] (1762), rozumiany wciąż jako forma rządu wykluczająca wybór przedstawicieli:

[13] *À prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie et il n'en existera jamais. Il est contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne et que le petit soit gouverné. On ne peut imaginer que le peuple reste incessamment assemblé pour vaquer aux affaires publiques.*

[Jeżeli brać ten termin w ścisłym tego słowa znaczeniu, to nigdy nie było prawdziwej demokracji ani nigdy jej nie będzie. Jest rzeczą przeciwną naturalnemu porządkowi, by wielka liczba rządziła, a mała była rządzona. Nie można sobie wyobrazić, by naród ustawicznie się gromadził dla zajmowania się sprawami publicznymi.] (Rousseau [1762] 2002, III, 4, s. 404).

Dla Rousseau naród, choć z pewnością pragnący dobra, nie posiada oświeconego osądu niezbędnego do podejmowania decyzji publicznych. Dlatego demokracja jest dla filozofa ideałem, który nie może stać się rzeczywistością, jest rządem tak doskonałym, że nie nadaje się dla ludzkości.

Wiek później Tocqueville, sięgając po przykład demokracji amerykańskiej, nadał jednak słowu *démocratie* znaczenie ustroju opartego na władzy ustawodawczej sprawowanej przez wybranych przedstawicieli. Jak wskazał w dwóch tomach książki pt. *De la démocratie en Amérique* [O demokracji w Ameryce] (1835–1840), system przedstawicielski ma być oparty na całkowitej suwerenności narodu. Przedstawił on taką demokrację nie tylko jako ustrój polityczny, ale przede wszystkim jako typ społeczeństwa, stan społeczny charakteryzujący się „równością warunków”. Zdaniem Tocqueville’a „równość warunków” panująca w demokracji przenika wszystkie dziedziny życia społecznego – dotyczy to zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Pojęcie to obejmuje nie tylko równość polityczną ze zniesieniem przywile-

jów stanowych oraz równość praw politycznych z rozszerzeniem powszechnego prawa wyborczego, ale też równość materialną i intelektualną (wyrównują się majątki obywateli oraz ich poziom intelektualny). Tocqueville podkreślał przewagę demokracji amerykańskiej nad rodzącą się demokracją francuską:

[14] *en France, la démocratie est encore occupée à démolir; en Amérique, elle règne tranquillement sur des ruines*

[we Francji demokracja wciąż jest zajęta wyburzaniem; w Ameryce króluje spokojnie nad ruinami] (Tocqueville [1835–1840] 2010).

Mąż stanu i historyk François Guizot, zwolennik monarchii konstytucyjnej, przeciwstawił się stanowisku Tocqueville’a, potępiając ideę, jakoby demokracja była ze swej natury idealnym ustrojem politycznym. Sprzeciwił się on jednoznacznie zrównaniu obywateli wynikającemu z zasad demokracji (Guizot przed Izłą Deputowanych, 5 V 1837). W następstwie upadku Ludwika Filipa, po przejęciu władzy przez naród francuski i zwycięstwie Ludwika Napoleona Bonapartego w 1848 roku – czyli po wydarzeniach, które zachwiały pewną stabilnością burżuazji, Guizot napisał słynne dzieło pt. *De la démocratie en France* [dosłownie: O demokracji we Francji]. Stwierdził w nim, że „chaos kryje się dziś pod jednym słowem: demokracja” (Guizot 1849: 9), i ubolewał nad miejscem, jakie to słowo zajęło na francuskiej scenie politycznej:

[15] *C’est le mot souverain, universel. Tous les partis l’invoquent et veulent se l’approprier comme un talisman. Les monarchistes ont dit: «Notre monarchie est une monarchie démocratique. C’est par là qu’elle diffère essentiellement de l’ancienne monarchie et qu’elle convient à la société nouvelle». Les républicains disent: «La République, c’est la démocratie se gouvernant elle-même. Ce gouvernement seul est en harmonie avec une société démocratique, avec ses principes, ses sentiments, ses intérêts». Les socialistes, les communistes, les montagnards veulent que la République soit une démocratie pure, absolue. C’est pour eux la condition de sa légitimité. Tel est l’empire du mot démocratie que nul gouvernement, nul parti n’ose vivre, et ne croit le pouvoir, sans inscrire ce mot sur son drapeau, et que ceux-là se croient les plus forts qui portent ce drapeau plus haut et plus loin. Idée fatale, qui soulève ou fomenté incessamment la guerre au milieu de nous, la guerre sociale.*

[Jest to najistotniejsze, uniwersalne słowo. Wszystkie partie powołują się na nie i chcą je sobie przywłaszczyć jak talizman. Monarchiści mówili: „Nasza monarchia jest monarchią demokratyczną. Tym właśnie różni się zasadniczo od starej monarchii i tym, co czyni ją odpowiednią dla nowego społec-

czeństwa”. Republikanie mówią: „Republika to demokracja, która rządzi się sama. Tylko taki rząd jest w zgodzie z demokratycznym społeczeństwem, z jego zasadami, z jego uczuciami, z jego interesami”. Socjaliści, komuniści, członkowie [grupy politycznej] Góry chcą, by Republika była czystą, całkowitą demokracją. Dla nich jest to warunek jej legitymizacji. Taki jest zasięg słowa demokracja, że żaden rząd, żadna partia nie ośmiela się istnieć ani nie wierzy, że może istnieć, nie wypisując tego słowa na swoim sztandarze, i że ci, którzy uważają się za najsilniejszych, niosą ten sztandar wyżej i dalej. Zgubna idea, która nieustannie wznieca lub podsycia wojnę pośród nas, wojnę społeczną.] (Guizot 1849: 9–10).

Wraz z rozpowszechnieniem się wyborów powszechnych w XX wieku pojęcie rządu przedstawicielskiego, które w XVIII wieku było przeciwstawiane DEMOKRACJI, stało się z nią w pełni zintegrowane, a słowo straciło swoją pejoratywną konotację. Pojawiło się wówczas rozróżnienie między określeniami *démocratie directe* ‘demokracja bezpośrednia’ (odpowiadające tradycyjnemu znaczeniu słowa *démocratie*) a *démocratie indirecte* ‘demokracja przedstawicielska’ (które do tej pory stanowiło oksymoron) (Le Pourhiet 2011: 455–456). Restrykcyjna definicja sformułowana przez filozofów oświecenia znalazła się na dalszym planie.

7. DEMOKRACJA w świetle najnowszych korpusów (T)

Korzystaliśmy z analiz najnowszych korpusów dokonanych przez lingwistki Bouzereau i Guaresi (2019). Okazały się one bogatym źródłem informacji o bieżącym funkcjonowaniu interesującego nas pojęcia. Dwa duże reprezentatywne korpusy francuskiego dyskursu politycznego umożliwiły obserwację znaczeń słowa *démocratie* i jego semantycznych mutacji w tekstach polityków od 1958 do 2017 roku, czyli od początku istnienia V Republiki Francuskiej. Pierwszy korpus gromadzi teksty kampanijne kandydatów z lat 1958–2007 (obietnice wyborcze wysyłane do wyborców przed dwunastoma wyborami parlamentarnymi, czyli 1,2 mln wystąpień słowa). Drugi korpus stanowią wypowiedzi dwóch oficjalnych przedstawicieli Frontu Narodowego (partii uznanej we Francji za skrajną prawicę) w latach 2000–2017, czyli Jean-Marie Le Pena i jego córki Marine Le Pen (1 mln wystąpień). Francuska skrajna prawica wraz ze wzrostem populizmu stała się w ciągu ostatnich dwóch dekad bardzo popularna wśród francuskiego elektoratu (Alduy, Wahnich 2015). Dzięki tym korpusom Bouzereau i Guaresi (2019) przeprowadziły logometryczną analizę

tego leksemu/pojęcia, a także przeanalizowały współwystępowanie słowa i jego semantyczne modyfikacje w dyskursie polityków.

Następnie wykonaliśmy własną analizę najważniejszych kolokacji ze słowem *démocratie* pochodzących z korpusu artykułów opublikowanych od 1 stycznia 2021 roku do 30 czerwca 2022 roku we francuskiej prasie codziennej. Pojęcie *démocratie* zostało przeanalizowane w ponad 1200 współczesnych tekstach prasowych pochodzących z wysokonakładowej, ogólnokrajowej prasy francuskiej, takiej jak: „Le Monde” – LM (centro-lewicowy dziennik informacyjny), „Le Figaro” – LF (prawicowy dziennik informacyjny), „Libération” – L (lewicowy dziennik informacyjny). Dzięki bazie danych serwisu Europresse mogliśmy sięgnąć do wszystkich artykułów w trzech gazetach, w których słowo *démocratie* zostało użyte w wybranym przez nas okresie. W celu ponownego określenia semantycznych konturów trzech głównych znaczeń słowa, takich jak ‘organizacja’, ‘państwo’ i ‘doktryna’, analiza ta umożliwiła uchwycenie użycia leksemu/pojęcia w szerszym kontekście, czyli w kontekście mniej „uwarunkowanym” niż w dyskursie ściśle politycznym. Wyniki umożliwiły również aktualizację listy kolokacji znalezionych w słownikach (rozdz. 4.2), a także przedstawienie wyrażzeń, które nie zostały w nich wymienione, mimo tego, że bardzo licznie występują one we francuskich mediach informacyjnych.

7.1. DÉMOCRATIE w tekstach polityków (1958–2017)

Według Bouzereau i Guaresi (2019: 234–235) w pierwszej dekadzie francuskiej V Republiki (od 1958 do 1968 roku) leksem *démocratie* był często obecny w przedwyborczej retoryce lewicy. Towarzyszył przeważnie słowu *communiste* ‘komunista’, ‘komunistyczny’ i *socialisme* ‘socjalizm’. W tym czasie koncepcja DEMOKRACJI była przede wszystkim związana z konstytucją, kandydaci obiecywali przeanalizowanie nowej konstytucji w celu reorganizacji zasad, według których naród sprawował władzę. Na *démocratie légitime* ‘prawowitą demokrację’ powoływali się zarówno wybrani przedstawiciele lewicy, jak i prawicy (świadczyła o tym częstotliwość występowania przymiotnika *réelle* ‘prawdziwa’ lub *moderne* ‘nowoczesna’). Ideologiczna opozycja partyjna odnosiła się do samych modalności rządu demokratycznego. Organizacje partyjne wytworzyły dwie główne wizje demokracji: na lewicy z przewagą lojalności wobec partii politycznej i jej dyskursu, a na prawicy z waloryzacją ucieleśnienia wła-

dzy przez jednostkę (Manin 1995, cyt. za: Bouzereau, Guaresi 2019: 236). Opozycja ta stała się jeszcze wyraźniejsza w kontekście kryzysu z maja 1968 roku. Kandydaci lewicy, a szczególnie kandydaci komunistyczni, wpisywali swój program demokratyczny w postulat mobilizacji społecznej, pracowniczej i pacyfistycznej (Bouzereau, Guaresi 2019: 236–237). Z kolei na prawicy i w centrum kandydaci twierdzili, że są gwarantami demokracji w kontekście społecznego strachu oraz niezadowolenia, inaczej mówiąc gwarantami porządku w obliczu zagrożenia *démocratie populaire* ‘demokracji ludowej’, która stała się w dyskursie synonimem słowa *dictature* ‘dyktatura’. Wykorzystując polisemię przymiotnika *populaire* ‘ludowa’, przedstawiciele centrum oraz prawicy podkreślali w tym wyrażeniu zarówno zagrożenie sowieckim totalitaryzmem, jak i ingerencją narodu w politykę. „Demokracja ludowa” była opisywana jako czynnik nieładu i anarchii. Wybrani posłowie z 1968 roku preferowali liberalną koncepcję DEMOKRACJI, w której naród może interweniować tylko poprzez swoich legalnie wybranych przedstawicieli (Manin 1995, cyt. za: Bouzereau, Guaresi 2019: 237). Po trzech dekadach, w których słowo *démocratie* było mało obecne w dyskursie politycznym, powróciło ono znacząco do użycia w 1997 roku (Bouzereau, Guaresi 2019: 233). W 2002 roku w związku ze skróceniem kadencji prezydenta Republiki Francji do pięciu lat (do tej pory wynosiła ona siedem lat), użycie tego słowa stało się sposobem obrony nowej równowagi między władzą wykonawczą a władzą sprawowaną przez *parlement* ‘parlament’ oraz obrony *pluralisme politique* ‘pluralizmu politycznego’ (Bouzereau, Guaresi 2019: 238). W wypowiedziach przedstawicieli większości prezydenckiej tego okresu demokracja pozostawała jednak w sprzeczności z podziałem władzy, jaki może stanowić *cohabitation* ‘kohabitacja’. Nadużywanie słowa *démocratie* na początku 2000 roku było również wynikiem zaskakującej obecności Jean-Marie Le Pena (partii Front National [Front Narodowy]) w 2002 roku w drugiej turze wyborów prezydenckich. Inne partie polityczne, które połączyły się niemal jednogłośnie pod nazwą Front Républicain [Front Republikański], wypchnęły Front Narodowy poza granice demokracji:

[16] *Je suis candidat pour faire barrage à l'extrême droite. Comme vous l'avez si bien exprimé dans la rue le 1er mai et dans les urnes le 5 mai, confirmez votre rejet absolu du racisme et de l'intolérance, votre adhésion aux valeurs de la démocratie et de la République. Le front national a été heureuse-*

ment battu, mais il n'a pas disparu. Le danger est toujours là, y compris dans notre circonscription.

[Jestem kandydatem w celu powstrzymania skrajnej prawicy. Tak samo, jak to jasno wyraziliście na ulicach 1 maja i przy urnach 5 maja, potwierdźcie swoje absolutne odrzucenie rasizmu i nietolerancji, swoje wyznawanie wartości demokracji i Republiki. Front Narodowy został szczęśliwie pokonany, ale nie zniknął. Niebezpieczeństwo nadal istnieje, także w naszym okręgu wyborczym.] (Braouzec, Francuska Partia Komunistyczna, 2002).

Większość użyć analizowanego leksemu/pojęcia świadczy o tym, że demokracja coraz rzadziej była rozważana w kontekście polityczno-ideologicznych walk między partiami (Bouzereau, Guaresi 2019: 238). W centrum debaty znalazły się relacje zwłaszcza między *citoyens* 'obywatelami' (słowo to było pierwszym, które współwystępowało z *démocratie* w latach 1997–2007) a instytucjami. Nie chodziło już o zasadniczą modyfikację systemu, ale o wzrost zaangażowania wszystkich obywateli w sprawy państwowe. Demokracja stała się zasadniczo *participative* 'partycypacyjna', miała umożliwiać współpracę każdego, dlatego przyszli posłowie obiecywali przywrócenie *dialogue* 'dialogu' (Bouzereau, Guaresi 2019: 239). Wiele obietnic wyborczych opierało się na promowaniu demokracji z jej bliskością wobec obywateli i możliwością rozwiązywania przypisywanych jej problemów. Bliskość ta miała wymiar geograficzny (świadczyła o tym częstotliwość współwystępowania słowa *locale* 'lokalna'), ale także wymiar społeczny (miała być *à l'écoute* 'uwaga', *proche* 'bliska'). Na przełomie XX i XXI wieku dyskurs o *démocratie* zmierzał przede wszystkim do prowadzenia dialogu, konsultacji i bliskości z obywatelami. Ta postawa opierała się przede wszystkim na „odnowieniu” przedstawicieli i postaci politycznych. Obrona *démocratie vivante* 'żywej demokracji', jak zasadniczo kwalifikowana była w tym korpusie od 1997 roku, miała odzwierciedlać z jednej strony śmierć demokracji partyjnej (Manin 1995), z drugiej zaś słabości wynikające z personalizacji życia politycznego (Bouzereau, Guaresi 2019: 240).

W 2012 roku w wypowiedzi nowej przedstawicielki partii Frontu Narodowego Marine Le Pen leksem/pojęcie *démocratie/DÉMOCRATIE* przyjęło nowy wymiar: szło w parze z *protectionnisme* 'protekcjonizmem', najważniejsza stała się ochrona *nation* 'narodu'. To właśnie relacja między narodem a demokracją (wbrew wizji systemu) stała się dominująca (Bouzereau, Guaresi 2019: 242). W kampanii 2017 roku obiecywano zmodernizowaną demokrację przedstawicielską,

demokrację *adulte* ‘dorosłą’, czyli *directe* ‘bezpośrednią’, *de proximité* ‘bliską ludziom’, w której kontrola będzie dokonywana przez *peuple* ‘naród’ (Bouzereau, Guaresi 2019: 243). Ta *démocratie* oparta na transformacji sposobów reprezentacji obywateli pozostawała w ścisłym związku z leksemem *référendum* ‘referendum’ (to pierwszy rzeczownik z nią współwystępujący). Marine Le Pen proponowała rewizję *constitutionnelle* ‘konstytucji’ przez *peuple souverain* ‘suwerenny naród’. Całkowicie sprzeczna z wizją demokracji propagowanej przez Unię Europejską koncepcja demokracji lokalnej i partycypacyjnej Marine Le Pen charakteryzowała dyskurs jej kampanii wyborczej. Sprzyjała ona osobliwemu dyskursowi skoncentrowanemu na sposobach przekazywania władzy, i to wbrew funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

7.2. DÉMOCRATIE w prasie codziennej (2021–2022)

Spośród najnowszych artykułów przejranych we francuskiej prasie informacyjnej naszą uwagę zwróciły liczne kolokacje dotyczące problematycznej ‘organizacji’ politycznej określanej słowem *démocratie* wraz z podtypami określającymi sposoby sprawowania suwerennej władzy przez naród. Kolokacja *démocratie représentative* ‘demokracja reprezentatywna’ (168 poświadczeń) jest zdecydowanie najczęstsza, znacznie wyprzedza wyrażenia *démocratie directe* ‘demokracja bezpośrednia’ (75 razy) i *semi-directe* ‘półbezpośrednia’ (tylko 1 raz). Bardzo duża liczba wyrażen rzeczownikowych wskazuje na niepowodzenia czy porażkę demokracji przedstawicielskiej. Mówi się o *remise en cause* ‘kwestionowaniu’ (LF 6 I 2021), *fragilités* ‘kruchości’ (LM 15 II 2021), *maux* ‘problemach’ (LF 2 VII 2021), *crise* ‘kryzysie’ (LF 11 III 2022), *obsolescence* ‘przestarzałości’ (LM 27 IX 2021), *spectaculaire affaiblissement* ‘dramatycznym osłabieniu’ (LM 20 IV 2022), *terrible défaite du système* ‘straszliwej klęsce systemu’ (LM 3 XI 2021) lub *rejet* ‘odrzuconiu’ (L 7 VIII 2021) *de la / d’une démocratie représentative* ‘demokracji przedstawicielskiej’ i postuluje się różne środki zaradcze wobec tych trudności. Demokrację przedstawicielską należy *renouveler* ‘odnowić’ (LM 3 V 2020), *faire refonctionner* ‘doprowadzić do jej ponownego funkcjonowania’ (LF 4 II 2021), *revigorer* ‘ożywić’ (L 26 VI 2021) lub, co bardziej radykalne, *se passer de* ‘zrezygnować z’ niej (L 6 I 2022), albo ją *abattre* ‘zniszczyć’ (LM 2 II 2022). Kolokacja *démocratie directe* ‘demokracja bezpośrednia’, która często współ-

występuje z *démocratie représentative* ‘demokracja przedstawicielska’, jest wymieniana głównie jako alternatywa (dobra lub zła) dla systemu przedstawicielskiego:

[17] *Les mouvements comme les «gilets jaunes» qui ne se reconnaissent aucun représentant exigent une démocratie directe, instantanée.*

[Ruchy takie jak „żółte kamizelki”, które nie uznają żadnego przedstawiciela, żądają bezpośredniej, natychmiastowej demokracji.] (LF 6 I 2021).

[18] [...] *l'envie de politique [...] ne trouve plus son expression dans les formes traditionnelles de la démocratie représentative. Elle ne signifie pas pour autant une fuite en avant [...] vers la démocratie directe.*

[pragnienie polityki [...] nie może być już wyrażane w tradycyjnych formach demokracji przedstawicielskiej. Nie oznacza to jednak bezrefleksyjnej ucieczki [...] do demokracji bezpośredniej.] (LM 6 XI 2021).

Jeśli chodzi o pozostałe podkategorie demokracji przedstawicielskiej wyróżnione w słownikach, znajdujemy w prasie użycie wyrażenia *démocratie parlementaire* ‘demokracja parlamentarna’ (44 wystąpienia), ale nie *démocratie présidentielle* ‘demokracja prezydencka’ (0 wystąpień). Występują też kolokacje wyrażające przynależność partyjną lub ideologiczną, zwłaszcza wyrażenie *démocratie libérale* ‘demokracja liberalna’ (190 razy). Z niezmiennie surową diagnozą dziennikarze informują o *essoufflement de la démocratie libérale* [wyczerpaniu się demokracji liberalnej], *failles du modèle de la démocratie libérale* [wadach modelu demokracji liberalnej] (LM 26 III 2022). W prasie ukazują się też inne wyrażenie: *démocratie illibérale* ‘demokracja nieliberalna’ (40 razy); jego synonimiczne wyrażenie *démocratie autoritaire* ‘demokracja autorytarna’ (4 razy) reprezentowane w słownikach jest znacznie rzadsze w użyciu. Hasło to zostało utworzone w latach 90. XX wieku w języku angielskim (*illiberal democracy*) przez amerykańskiego politologa Fareeda Zakarię. Stwierdził on, że wiele dyktatur lub reżimów totalitarnych na świecie zostało zastąpionych przez rządy demokratyczne, które nie szanują praworządności. W naszym korpusie jego francuski odpowiednik ma wyraźnie negatywne konotacje. Od 2021 roku hasło to przypisywane jest w prasie najczęściej Węgrom Victorowi Orbánowi, a także Polsce rządzonej przez PiS:

[19] *Le péril que représente pour l'Union [européenne] la démocratie illibérale inventée par Viktor Orban et adoptée par la Pologne du PiS a longtemps été sous-estimé.*

[Niebezpieczeństwo dla Unii [Europejskiej], jakie niesie ze sobą nieliberalna demokracja wymyślona przez Viktora Orbana i przyjęta przez Polskę PiS-u, było długo lekceważone.] (LF 25 X 2021).

[20] *Dans le train qui emmenait les trois premiers ministres vers Kiev, il y avait un absent notoire: Viktor Orban. Ce dernier est un allié et une source d'inspiration pour son partenaire polonais quant à la «démocratie illibérale».*

[W pociągu, który zabrał trzech premierów do Kijowa, był jeden wielki nieobecny: Viktor Orban. Ten ostatni jest sprzymierzeńcem i źródłem inspiracji dla swojego polskiego partnera w zakresie „nieliberalnej demokracji”.] (LM 12 IV 2022).

[21] *Marine Le Pen venait de développer sa conception de «la démocratie et de l'exercice du pouvoir» qui emprunte tous les traits des démocraties illibérales mis en place ces dix dernières années en Hongrie puis en Pologne.*

[Marine Le Pen opracowała właśnie swoją koncepcję „demokracji i sprawowania władzy”, która zapożycza wszystkie cechy nieliberalnych demokracji wprowadzonych w ostatnich dziesięciu latach na Węgrzech, a następnie w Polsce.] (L 14 IV 2022).

W prasie występują jeszcze kolokacje odnoszące się do ruchu lub grupy politycznej, takie jak *démocratie chrétienne* ‘demokracja chrześcijańska’ (56 razy) – głównie jako nazwa własna włoskiej partii politycznej – i *démocratie populaire* ‘demokracja ludowa’ (18 razy). Nie ma jednak wystąpienia wyrażenia *démocratie socialiste* ‘demokracja socjalistyczna’ (0 wystąpień), choć wyrażenia *social-démocratie* ‘socjaldemokracja’ (222 razy) – i *démocratie sociale* ‘demokracja społeczna’ (33 razy) – są bardzo liczne. Na francuskiej scenie politycznej socjaldemokracja jest przedstawiana jako ideologia polityczna, która prawie zniknęła lub jest w trakcie zanikania (z obrazami schyłku, końca, a nawet śmierci), zwłaszcza na łamach lewicowego dziennika „Libération”, ze sformułowaniami takimi jak np.: *la social-démocratie a montré ses limites* [socjaldemokracja pokazała swoje granice] (L 2 III 2021), *est épuisée* [jest wyczerpana] (L 28 I 2022), *à bout de souffle* [ledwo oddycha/żyje] (L 13 XII 2021), *essoufflée* [bez tchu] (L 14 I 2022) lub *décomposition de la social-démocratie* [rozkład socjaldemokracji] (L 3 VIII 2021). W dzienniku „Le Monde” jest mowa również o *crise de la social-démocratie* [kryzysie socjaldemokracji] (LM 27 X 2021), *éviter l'effondrement de la social-démocratie française* [uniknięciu upadku francuskiej socjaldemokracji] (LM 27 X 2021), *vocabulaire oxydé de la social-démocratie* [utlenionym terminie socjaldemokracji] (LM 26 III 2022), czy o *ruines de la social-démocratie*

[ruinach socjaldemokracji] (LM 21 I 2022). Także w „Le Figaro” można przeczytać: *l’avenir du pays ne passe plus [...] par la social-démocratie* [przyszłość kraju nie leży już [...] w socjaldemokracji] (LF 14 IV 2022); *l’échec du quinquennat Hollande a tué la social-démocratie* [porażka kadencji Hollande’a zabiła socjaldemokrację] (LF 19 II 2022). W korpusie tym *socjaldemokracja* kojarzy się z Europą, a dokładniej z Niemcami i krajami na północy. We Francji pozostaje też w związku z prezydentem Emmanuelem Macronem, z umiarkowaną lewicą lub z ruchami ekologicznymi. Kojarzy się przede wszystkim z francuską Partią Socjalistyczną, która poniosła dotkliwą porażkę w pierwszej turze wyborów prezydenckich w 2022 roku:

[22] *Pour la social-démocratie, incarnée par un Parti socialiste donné à 2% ou 3% [au premier tour des élections présidentielles en avril 2022], la page est définitivement tournée.*

[Dla socjaldemokracji, której ucieleśnieniem jest Partia Socjalistyczna, szacunkowo popieranej na poziomie 2% lub 3% [w pierwszej turze wyborów prezydenckich w kwietniu 2022 roku], historia jest zdecydowanie zakończona.] (L 31 III 2022).

W kontekście demokracji jako organizacji politycznej często spotykana jest w prasie także kolokacja *démocratie participative* ‘demokracja uczestnicząca’ (125 razy), wyrażająca udział obywateli w podejmowanie decyzji politycznych. Podejmowane są refleksje nad jej możliwymi modalnościami:

[23] *La démocratie participative, qui vise à associer les citoyens au processus de décision politique, recouvre une notion relativement floue qui peut prendre plusieurs formes. Autrefois moquée et décriée, puis vantée par Ségolène Royal lors de sa campagne présidentielle de 2007, elle se diffuse lentement en France depuis une vingtaine d’années, notamment au niveau local.*

[Demokracja uczestnicząca, której celem jest zaangażowanie obywateli w podejmowanie decyzji politycznych, jest pojęciem stosunkowo mało precyzyjnym, które może przybierać kilka form. Raz wyśmiewana i odrzucana, potem chwalona przez Ségolène Royal podczas jej kampanii prezydenckiej w 2007 roku, w ciągu ostatnich dwudziestu lat powoli rozprzestrzenia się we Francji, zwłaszcza na poziomie lokalnym.] (LM 3 V 2020).

W artykułach prasowych pozostaje z nią w związku słownictwo doświadczenia, rozwoju i wdrażania. Pozostaje jeszcze kwestia umiejscowienia jej w relacji do *démocratie représentative* ‘demokracji przedstawicielskiej’:

[24] [...] *ne pas considérer la démocratie participative comme l'ennemi de la démocratie représentative, mais au contraire, un allié susceptible de la dynamiser.*

[[...] nie traktować demokracji partycypacyjnej jako wroga demokracji przedstawicielskiej, lecz przeciwnie, jako sprzymierzeńca, który może ją zdynamizować.] (L 28 VI 2021).

[25] *L'articulation entre la démocratie participative et la démocratie représentative est la question centrale des prochaines années.*

[Powiązanie demokracji uczestniczącej i przedstawicielskiej jest głównym zagadnieniem nadchodzących lat.] (LM 5 II 2022).

Inny zestaw wyrażen, który nie pojawia się jednak w słownikach, wskazuje na różne formy zaangażowania obywateli w proces decyzyjny w celu zapobiegania mankamentom demokracji przedstawicielskiej. Znajdujemy wyrażenie *démocratie délibérative* ‘demokracja deliberatywna’ (10 razy), aby opisać formę partycypacji obywatelskiej charakteryzującej się, jak wykazano już powyżej, słownictwem doświadczenia i eksperymentu. Jest ona często kojarzona z innymi modelami uczestnictwa, a zwłaszcza z *démocratie participative* ‘demokracją uczestniczącą’, np.:

[26] *La convention citoyenne pour le climat, lancée par le président de la République au lendemain du mouvement des «gilets jaunes», constitue l'expérience la plus aboutie en matière de démocratie participative et délibérative.*

[Obywatelska Konwencja Klimatyczna, zainicjowana przez Prezydenta Republiki w następstwie ruchu „żółtych kamizelek”, jest najbardziej udanym eksperymentem demokracji uczestniczącej i deliberatywnej.] (LM 2 II 2022).

Nieobecne w słownikach językowych wyrażenie *démocratie sanitaire* ‘demokracja zdrowotna’ (30 razy) odzwierciedla koncepcję przyjętą w kontekście pandemii Covid-19 (która ma swoje źródło we francuskiej ustawie z 2002 roku, zapisującej w prawie udział pacjentów i obywateli w polityce zdrowotnej). Interesująca jest również rzadsza, ale obecna kolokacja *démocratie d'opinion* ‘demokracja opinii’ (7 razy). Wyrażenie to ma negatywną konotację, oznacza, że każdy może wypowiedzieć swoją opinię, nie biorąc pod uwagę interesu ogółu społeczeństwa i państwa. Jednak później zaobserwujemy, że słowo *opinion* ‘opinia’ współwystępujące z *démocratie* nabiera zupełnie innej (pozytywnej) konotacji wśród użytkowników języka francuskiego, jak wynika to z badań przeprowadzonych na potrzeby tego opracowania (rozdz. 5):

[27] [...] *les nouvelles mesures annoncées, à la surprise générale, par le Premier ministre dans la soirée du 29 janvier: pas de confinement, mais renforcement de la jauge dans les établissements commerciaux. La démocratie d'opinion est-elle en train de l'emporter sur l'autorité institutionnelle et la parole scientifique?*

[[...] ogłoszone, ku zaskoczeniu wszystkich, przez premiera wieczorem 29 stycznia nowe przepisy: żadnych ograniczeń w przemieszczaniu się, ale wzmocnienie ograniczeń w placówkach handlowych. Czy demokracja opinii przeważa nad autorytetem instytucjonalnym i wypowiedzią naukową?] (L 5 II 2021)

Natomiast kolokacje odnoszące się do organizacji, jaką jest demokracja, mogą również oznaczać terytoria i podziały geograficzne świata. Znacznie częściej mówi się o *démocratie occidentale* 'demokracji zachodniej' (153 razy) (należy zwrócić uwagę na brak zwrotu *démocratie orientale* 'demokracja wschodnia') niż o *démocratie française* 'demokracji francuskiej' (66 razy) czy *démocratie européenne* 'demokracji europejskiej' (57 razy). Wszystkie pozostają jednak w związku z dramatycznym obrazem na scenie krajowej i międzynarodowej.

Wśród tych wystąpień, jak również tych odnoszących się do wspomnianego wcześniej sposobu rządzenia, forma liczby mnogiej pozwala podkreślić metonimiczne przesunięcie wyrażen w kierunku znaczenia 'państwa', 'kraj' lub 'grupy krajów' (ponieważ dają się one policzyć jako podmioty geopolityczne). Zatem najczęściej stosowane w liczbie mnogiej są kolokacje: *démocraties occidentales* 'demokracje zachodnie', *démocraties libérales* 'demokracje liberalne' (wyrażenie często użyte jako synonim *démocraties occidentales*), *démocraties illibérales* 'demokracje nieliberalne', *démocraties européennes* 'demokracje europejskie', czy *démocraties populaires* 'demokracje ludowe'. W ten sposób *démocraties libérales* 'demokracje liberalne' byłyby *en danger* [w niebezpieczeństwie] (LM 1 II 2021) lub byłyby narażone na *menace* [zagrożenie] (LF 15 I 2022), chociaż byłyby nosicielami zbioru wartości takich jak *richesse* 'bogactwo' (w przeciwieństwie do *frugalité* 'umiar', wartości dawniej charakterystycznej dla demokracji w ujęciu Montesquieu czy Jaucourta, zob. rozdz. 6.2), *liberté* 'wolność', a w szczególności *liberté d'expression* 'wolność słowa' ceniona przez Francuzów:

[28] *La démocratie libérale mène toujours à la richesse.*

[Demokracja liberalna zawsze prowadzi do bogactwa.] (L 4 III 2022).

[29] *Depuis le début du XXe siècle, c'est l'Etat qui, dans les démocraties libérales, a la responsabilité de protéger la liberté d'expression à travers la décision indépendante des juges.*

[Od początku XX wieku to państwo, w liberalnych demokracjach, jest odpowiedzialne za ochronę wolności słowa poprzez niezależną decyzję sądziów.] (LM 3 IV 2021).

Kolokacja *démocraties libérales* 'demokracje liberalne' jest często przeciwstawiana wyrażeniom określającym kraje o reżimach autorytarnych, zwłaszcza Chinom, Węgrom, Turcji, ale przede wszystkim Rosji W. Putina, szczególnie od początku wojny w Ukrainie w lutym 2022 roku:

[30] *La vision de Poutine est aux antipodes de celle des démocraties libérales.*

[Wizja Putina jest przeciwieństwem wizji liberalnych demokracji.] (LF 28 II 2022).

[31] *L'agression contre l'Ukraine soude le camp occidental, celui des démocraties libérales, et elle n'ébranle en rien l'amitié sino-russe, socle du groupe des autocraties [...]. Dans ce renouveau d'un ordre bipolaire, ou de quelque chose qui y ressemble, le camp des démocraties libérales est sur la défensive, beaucoup moins flamboyant qu'au lendemain de la disparition de l'URSS en 1991.*

[Agresja na Ukrainę spaja grupę zachodnią, grupę liberalnych demokracji, i w żaden sposób nie osłabia przyjaźni chińsko-rosyjskiej, filaru grupy autokracji [...]. W tym odnowieniu porządku dwubiegunowego lub czegoś analogicznego grupa liberalnych demokracji jest w defensywie, znacznie mniej olśniewającej niż w następstwie zniknięcia ZSRR w 1991 roku.] (LM 1 IV 2022).

Na scenie krajowej demokrację liberalną uosabiać ma prezydent Emmanuel Macron, w opozycji do postaci Marine Le Pen:

[32] *Le président français ne prétend plus, seul, au rôle de porte-parole et de promoteur des démocraties libérales, comme ce fut le cas sous Donald Trump.*

[Prezydent Francji nie twierdzi już, że jest jedynym rzecznikiem i promotorem demokracji liberalnych, jak to miało miejsce za czasów Donalda Trumpa.] (LM 1 II 2021).

[33] *Le programme de Marine Le Pen, sous son apparente modération, reste dominé par la rupture avec l'économie de marché, l'Europe et les démocraties libérales.*

[Program Marine Le Pen w swojej umiarkowanej wersji nadal opiera się na zerwaniu z gospodarką rynkową, Europą i demokracjami liberalnymi.] (LF 18 IV 2022).

Zjawisko zwane *crise de la démocratie* ‘kryzysem demokracji’ (53 razy) – określane częściej jako *crise démocratique* ‘kryzys demokratyczny’ (108 razy), szeroko udokumentowane przez badania prowadzone w ramach nauk humanistycznych i społecznych na początku XXI wieku (zob. rozdz. 2) – jest bogato opisane w korpusie prasowym. Mówi się o *menace pour la démocratie* ‘zagrożeniu demokracji’ (21 razy), *atteinte à la démocratie* ‘naruszeniu demokracji’ (11 razy), czy jeszcze o *combat pour la démocratie* ‘walce o demokrację’ (10 razy) i *défense de la démocratie* ‘obronie demokracji’ (44 razy) (z dalszymi derywatami rzeczownika, jak: *défendre la démocratie* ‘bronić demokracji’ (39 razy), *défenseur de la démocratie* ‘obrońca demokracji’ (9 razy). Ta walka o demokrację (co sprowadza nas do ideologicznego znaczenia leksemu) nabrała we wszystkich trzech gazetach nowego wymiaru wraz z rosyjską inwazją na Ukrainę, o czym świadczy powtarzalność frazy *défense de la démocratie* ‘obrona demokracji’ w następującym kontekście:

[34] *Aujourd’hui, ce sont les Ukrainiens qui payent, même de leur vie, la défense, pas simplement de leur pays, mais la défense de la démocratie.*

[Dziś to Ukraińcy płacą, nawet życiem, za obronę nie tylko swojego kraju, ale za obronę demokracji.] (L 28 II 2022).

[35] *La prolongation de la guerre, le nombre croissant de victimes civiles ou le recours à des armes non conventionnelles par la Russie peuvent rendre la temporisation de moins en moins tenable pour un président qui avait promis de remettre la défense de la démocratie au cœur de sa politique étrangère.*

[Przedłużanie się wojny, rosnąca liczba ofiar cywilnych lub użycie przez Rosję broni niekonwencjonalnej mogą sprawić, że deklaracja prezydenta o obronie demokracji, która miała być ponownie w centrum polityki zagranicznej, będzie niemożliwa do zrealizowania.] (LF 24 III 2022).

[36] *La nécessité de paramétrer sa politique étrangère entre ces deux pôles la défense de la démocratie, le moral de ses électeurs explique, en partie, le profil de la réponse de Biden à la guerre de Poutine.*

[Konieczność balansowania w zakresie polityki zagranicznej między dwoma biegunami – obroną demokracji i nastrojami wyborców – tłumaczy po części sposób odpowiedzi Bidena na wojnę Putina.] (LM 25 III 2022).

8. Próba syntezy: struktura kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku francuskim

Na podstawie analizy zebranych danych (S-A-T) możemy wyodrębnić kilka faset (aspektów) składających się na strukturę kognitywną francuskiego pojęcia DEMOKRACJI, a także przedstawić zespół cech znaczeniowych (obligatoryjnych i fakultatywnych) wypełniających te fasety (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016). Cechy obligatoryjne dla wszystkich zastosowań konceptu przynależą do bazowego wyobrażenia DEMOKRACJI, cechy fakultatywne zostaną dodane do definicji kognitywnej.

Do składników pojęcia francuskiej DEMOKRACJI należą trzy główne fasety składające się na podstawową strukturę kognitywną tego pojęcia: [1] aspekt polityczny, [2] aspekt społeczny i ekonomiczny oraz [3] aspekt aksjologiczny. Modelowy zapis bazowego wyobrażenia demokracji może mieć postać następującego zdania:

DEMOKRACJA to organizacja o charakterze politycznym uosobiona przez naród lub uosobiona przez jedno lub więcej państw, połączona z organizacją o charakterze społecznym, oparta na wspólnych wartościach (zwłaszcza na wolności) oraz na zasadach usystematyzowanych w doktrynie, w ideologii.

A oto pełna zbiorcza definicja kognitywna francuskiego pojęcia DEMOKRACJI (wychodząca poza zapis wyobrażenia bazowego, uwzględniająca fasety i cechy semantyczne, które pojawiają się jako dodatkowe w niektórych dyskursach).

Francuska DEMOKRACJA to:

W ASPEKCIE POLITYCZNYM

[1] organizacja o charakterze politycznym uosabiana przez naród,
który sprawuje władzę poprzez wybory powszechne,
(zazwyczaj) pośrednio poprzez wybranych przedstawicieli, parlament, partie polityczne,
(czasami) bezpośrednio poprzez referenda i inicjatywy obywatelskie,
który posiada zbiór praw,
(zawsze) prawo do głosowania,
(zawsze) prawa człowieka,
(często) prawo do dokonywania wyborów,
(często) prawo do sprzeciwu;

[2] organizacja o charakterze politycznym uosabiana przez jedno lub więcej państw (krajów),
która zapewnia narodom prawa,
(zazwyczaj) państwo/-a prawa,
która zapewnia bezpieczeństwo narodu.

W ASPEKCIE SPOŁECZNYM I EKONOMICZNYM

[3] organizacja o charakterze społecznym, oparta na wspólnych wartościach i zasadach,
takich jak (zawsze) wolność – wolność słowa, prasy, działania, związków zawodowych,
takich jak (zazwyczaj) równość między obywatelami, między grupami społecznymi,
takich jak (często) bogactwo, dostatek materialny.

W ASPEKCIE AKSJOLOGICZNYM

[4] doktryna (ideologia), w której są usystematyzowane wyżej wymienione wartości,
która jest zagrożona przez
(zawsze) niepowodzenie reprezentacji narodu,
(często) zaprzeczenie praworządności,
(często) reżimy autorytarne,
która musi być broniona,
która kontrastuje z rzeczywistością, gdy się z nią zderzy.

9. Profilowanie pojęcia DEMOKRACJI we francuskich dyskursach publicznych (zarys)

W dyskursie poszczególnych grup społecznych i politycznych funkcjonują różne profile DEMOKRACJI. Wyodrębniono trzy profile o charakterze społecznym: **profil tradycyjny** (przedawniony) oparty na danych słownikowych i tekstach literackich odzwierciedlających koncepcję ogółu społeczeństwa porewolucyjnego w XIX wieku; **profil intelektualny** bazujący na danych tekstowych zaczerpniętych z tekstów literackich i filozoficznych, z których emanuje koncepcja stworzona przez elity intelektualne z okresu od XVIII wieku do czasów współczesnych; a także **profil młodzieżowy** bazujący na danych ankietowych pozyskanych wśród współczesnej młodzieży i potwierdzonych przez badania socjologiczne. Niemniej jednak zróżnicowany stosunek do demokracji bardziej daje o sobie znać w dyskursie politycznym wyraźnie ukierunkowanym ideologicznie, w którym wyodrębniono trzy inne profile, a mianowicie: **profil rewolucyj-**

ny (skrajnie-lewicowy), **profil liberalny** (umiarkowany), **profil nacjonalistyczny** (skrajnie-prawicowy) – wszystkie oparte na danych tekstowych zgromadzonych w prasie informacyjnej. Profilowanie na podstawie rozróżnienia dyskursu poszczególnych dzienników okazało się jednak bardzo trudnym zadaniem. Francuska tradycja dziennikarska opiera się w dużej mierze na przedstawieniu różnorodnych poglądów poprzez stosowanie cudzysłowów w prasie pisanej (Komur-Thillooy 2013). Z tego powodu znaczenia słowa *démocratie* wynikające z jego użycia w konkretnych artykułach niekoniecznie co do zasady odzwierciedlają punkt widzenia redakcji danej gazety. W naszym korpusie prasowym leksem/pojęcie *démocratie/DÉMOCRATIE* występuje natomiast w różnych znaczeniach, w zależności od przytoczonych wypowiedzi przedstawicieli trzech głównych partii politycznych współczesnej Francji, na podstawie których profile polityczne zostały ustalone.

Każdy z tych sześciu profili uwzględnia właściwe sobie podejście do wartości wolności (zgodnie z hasłem podanym w nazwie profilu), która jest dla społeczeństwa francuskiego szczególnie ważna.

9.1. Profile społeczne

Profil tradycyjny – DEMOKRACJA jako ‘uwolnienie od hierarchii społecznej’. Widoczny w słownikach i tekstach literackich profil tradycyjny odnosi się do pojęcia *DÉMOCRATIE*, które kształtowało się po rewolucji francuskiej. Demokrację utożsamia się z uwolnieniem człowieka od hierarchii społecznej, czyli z *égalité sociale* ‘równością społeczną’, która powstała w tych czasach na niekorzyść najwyższej warstwy społecznej – arystokracji. O tym świadczy użycie leksemu *aristocratie* ‘arystokracja’, który funkcjonował w języku francuskim XIX wieku jako mocny antonim *démocratie*, między innymi w kontekście znoszenia przywilejów szlacheckich. Z pojęciem tradycyjnej DEMOKRACJI wiąże się *peuple* ‘naród lud’ jako całość społeczeństwa, bez względu na pochodzenie.

Profil intelektualny – DEMOKRACJA jako ‘zderzenie między ideałem wolności a rzeczywistością’. W dyskursie intelektualnym demokracja zakłada od lat nieosiągnięty system polityczny i społeczny, trudne lub niemożliwe usystematyzowanie wartości, które mają znaleźć się u jej podstaw. Usystematyzowanie zasad wolności i równości w tej formie rządu oraz zorganizowanego społeczeństwa wydaje się w tym dyskursie nie do osiągnięcia w związku z ludzkimi

słabościami członków narodu i wadami systemu. Uznane wartości stanowią pewien demokratyczny ideał, pewną doktrynę, która nadal kontrastuje z rzeczywistością. Demokracja jest zatem podatna na ironiczne wypowiedzi, jest źródłem tworzenia przeciwstawnych haseł i wyrażen językowych podkreślających jej sprzeczny charakter. Stanowi ona pojęcie bardzo złożone, które wymaga nieustannego opracowywania i redefiniowania.

Profil młodzieżowy – DEMOKRACJA jako ‘wolność narodu’. W tym dyskursie reprezentowanym przez dane ankietowe uzyskane wśród współczesnej młodzieży DEMOKRACJA łączy się z różnymi wymiarami wolności. Wolność oznacza wolność wyboru i działania, ale przede wszystkim wolność słowa, swobodnego wyrażenia swoich zdań i opinii. Podstawą demokracji jest *voix du peuple* ‘głos narodu/ludu’, okazuje się on jednak wyrazicielem niezadowolenia, jeżeli chodzi o system polityczny dzisiejszej Francji, zwłaszcza w odniesieniu do elit i partii politycznych, które nie uwzględniają tego głosu. Postawa niezadowolenia zauważalna w dyskursie młodzieżowym, widoczna w naszej ankiecie, została również podkreślona w ostatnich badaniach socjologicznych dotyczących stosunku Francuzów do demokracji (Gourgues et al. 2021). Dla społeczeństwa francuskiego leksem *démocratie* wiąże się z demokracją przedstawicielską i z wyborami powszechnymi, które stanowią tej demokracji niezaprzeczalne prawo, wraz z istotną rolą narodu, która leży u podstaw wszystkich refleksji, ‘zdań’ [*avis*] i ‘opinii’ [*opinions*].

9.2. Profile polityczne

Kolejne profile polityczne zostały ustalone na podstawie korpusu tekstów prasy informacyjnej (przedstawionego w rozdziale 7.2), poprzez analizę współwystępowania oraz kolokacje zawierające leksem *démocratie* w przytoczonych wypowiedziach przedstawicieli trzech głównych partii politycznych w 2022 roku, a mianowicie: Jeana-Luca Mélenchona, przedstawiciela dyskursu zwanego **rewolucyjnym** (partia skrajnie lewicowa La France insoumise [Niepokorna Francja]); Emmanuela Macrona, prezydenta Francji od 2017 roku, przedstawiciela dyskursu **liberalnego** (partia centrowa La République en marche [Republika Naprzód]), oraz Marine Le Pen, przedstawicielki dyskursu **nacjonalistycznego** (partia skrajnie prawicowa Rassemblement National [Zjednoczenie Narodowe], do 2018 roku działająca pod nazwą Front National [Front Narodowy]). Niewątpli-

wie osobny artykuł należałoby poświęcić opisom tych dyskursów wraz z poszczególnymi wynikami analizy. Dominującą kwestią jest odpowiedź na tzw. kryzys demokracji przedstawicielskiej postrzegany jako efekt rosnącego dystansu między elitami a obywatelami. W tej perspektywie dyskurs polityczny różnych partii opiera się na waloryzacji *démocratie participative* ‘demokracji partycypacyjnej’, *locale* ‘lokalnej’ i bardziej nastawionej na *dialogue* ‘dialog’, choć każda z nich opiera się na własnej interpretacji pojęcia wolności leżącego u podstaw demokracji.

Profil rewolucyjny – DEMOKRACJA jako ‘prawo (rozumiane jako wolność) sprzeciwu społecznego’. W dyskursie rewolucyjnym zakłada się prawo *contestation* ‘sprzeciwu’ społecznego jako wartość nadrzędną, zespoloną z *résistance* ‘oporem’ czy z *révolte* ‘buntem’ obywateli. Trzeba *refonder la démocratie* [na nowo zdefiniować demokrację], wprowadzając VI Republikę. Tylko dzięki nowej konstytucji wynikającej z prac Zgromadzenia Konstytucyjnego i projektu politycznego integrującego parlamentaryzm może zaistnieć *véritable démocratie* ‘prawdziwa demokracja’. Wolność sprzeciwu społecznego i istnienie opozycji jest podstawą demokracji. Kluczowym aspektem jest *souveraineté du peuple* ‘suwerenność narodu’ rozumiana jako prawdziwa władza demokratyczna. Nie ma już miejsca w tej koncepcji na *social-démocratie* ‘socjaldemokrację’. Pojęcie DEMOKRACJI wpisuje się w walkę z autorytaryzmem, z ograniczaniem praw obywateli, które reprezentuje obecna władza we Francji, określana jako *monarchie présidentielle* ‘monarchia prezydencka’ i Unia Europejska, której trzeba *désobéir* ‘się sprzeciwiać’.

Profil liberalny – DEMOKRACJA jako ‘wolność jednostki’. Inaczej niż w profilu rewolucyjnym, uznano władzę i rząd przedstawicielski Francji, a także Unię Europejską jako najbardziej reprezentatywne dla DEMOKRACJI, która jest systemem politycznym opartym na następujących wartościach: wolności (rozumianej jako wolność indywidualna, wolność słowa, wolność wyznania – postrzeganej we Francji jako *laïcité* ‘sekularyzm’ itd.), równości, poszanowania praw Republiki, praw człowieka czy państwa prawa. Liczy się obrona *démocratie libérale* ‘demokracji liberalnej’ poprzez porozumienie lewicy, tradycyjnie związanej z *social-démocratie* ‘socjaldemokracją’ i prawicy, tradycyjnie związanej z gaullizmem – istnieje obecnie *précarité de la démocratie* [niepewność demokracji]. O zmianach w sposobie funkcjonowania demokracji należy myśleć w kategoriach *amélioration*

‘ulepszania’, *innovation* ‘innowacji’, *renovation* ‘renowacji’ i *réforme* ‘reformy’. Z perspektywy liberalnej ujmuje się demokrację jako system „pionowy” w swojej strukturze organizacyjnej, który musi stać się bardziej „poziomy”, bliższy francuskim obywatelom.

Profil nacjonalistyczny – DEMOKRACJA jako ‘wolność narodu’. Profil nacjonalistyczny jest wyrazisty. Z pojęcia DEMOKRACJI wyłączone są cechy reprezentacji politycznej i parlamentu zarówno na scenie krajowej, jak i europejskiej, poprzez nadanie większego znaczenia *peuple* ‘narodowi/ludowi’ oraz *referendum* ‘referendum’ przeprowadzanego w wyniku podjętej inicjatywy obywatelskiej. Zgodnie z profilem nacjonalistycznym, *démocratie directe* ‘demokracja bezpośrednia’ jawi się jako najlepsze ucieleśnienie DEMOKRACJI, z *nation* ‘narodem’ w centrum procesu legislacyjnego. Jeśli chodzi o wartości demokratyczne, wyraźnie dystansują się one od tradycyjnie uznawanego pojęcia równości, które było w centrum od czasów epoki oświecenia. Równość jest zastąpiona przez zasadę *préférence nationale* [preferencji narodowej, czyli uprzywilejowania obywateli francuskich]³ i zasadę *sécurité* ‘bezpieczeństwa’ na arenie narodowej, a także przez zasadę *souveraineté nationale* ‘suwerenności narodu’ na arenie międzynarodowej. Demokracja oznacza kwestionowanie zasad państwa prawa, protekcjonizm narodowy, a jej najlepszą reprezentacją powinna być Francja, w przeciwieństwie do działającej poza prawem Unii Europejskiej.

10. Podsumowanie

Pojęcie DEMOKRACJI stało się trwałym elementem francuskiego dyskursu politycznego. Jawi się ono jako uniwersalny i niedościgniony ideał naszych czasów (Gaxie 2000: 7). Wydaje się być przesiąknięte cechami, co do których nie ma wątpliwości, mimo że leksem *démocratie* nie odpowiada jednemu precyzyjnemu pojęciu. Wręcz przeciwnie, może być definiowany różnorako, równie pozytywnie, co niejasno (Morin, Sourd 2007). Co więcej, francuska DEMOKRACJA nie jest wyłącznie pojęciem politycznym. Z pewnością pojęcie obejmuje liczne cechy polityczne: słowo odnosi się przede wszystkim do ustroju politycznego, i to od XVIII wieku, w danych słownikowych,

³ Pojęcie to powstało we Francji w latach 80. XX wieku. Zob. Jean-Yves Le Gallou, 1985, *La Préférence nationale: réponse à l'immigration* [dosłownie: Preferencja narodowa: odpowiedź na imigrację], Paryż.

ankietowych i tekstowych. Od ustanowienia demokracji we Francji w XIX wieku staje się ono nieodłącznym elementem francuskiej Republiki. DEMOKRACJĘ określa się również w kontekście ekonomicznym, bardzo zróżnicowanym w wyrażeniach *démocratie populaire* ‘demokracja ludowa’ lub *démocratie libérale* ‘demokracja liberalna’. O ile pojęcie łączyło się z oszczędnością w czasach oświecenia, o tyle jest ono dzisiaj bez wątpienia związane z (zagrożonym) dobrobytem. Aspekt społeczny DEMOKRACJI jest istotny w słownikach i w tekstach od XIX wieku, ale jeszcze bardziej jest on akcentowany w wypowiedziach młodych ankietowanych. Dla przeciętnego Francuza DEMOKRACJA jest przede wszystkim sprawą *peuple* ‘narodu/ludu’, nierozzerwalnie związaną z wartościami etycznymi takimi jak *liberté* ‘wolność’, szczególnie *liberté d’expression* ‘wolność słowa’. Bazując na wszystkich danych S-A-T, można zauważyć, że wiąże się ona ponadto z wartościami *égalité* ‘równość’ (od XVIII wieku), współ z *laïcité* ‘sekularyzmem’ (od XIX wieku). Z punktu widzenia aksjologicznego demokracja stanowi piękny, ale trudny – wręcz niemożliwy – do osiągnięcia ideał, i to od początku zdefiniowania tego pojęcia w epoce oświecenia. Praktyczne zastosowanie tego ideału zostaje do dziś przedmiotem dyskusji i obaw społeczeństwa francuskiego, ale też przedmiotem namacalnych oczekiwań i nadziei.

Bibliografia

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”* (10 VI 2009), „Etnolingwistyka” 21, s. 341–342.
- Alduy Cécile, Wahnich Stéphane, 2015, *Marine Le Pen prise aux mots. Décryptage du nouveau discours frontiste*, Paryż.
- Balme René, Rivron Serge, 2009, *La Démocratie participative, la participation au concret*, Vénissieux.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2016, *Praca w kręgu wartości słowiańskich i europejskich*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: PRACA, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin–Warszawa, s. 13–42.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. Przemysław Czapliński, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań, s. 155–178.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2001, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy*, red. Stanisław Dubisz, Stanisław Gajda, Warszawa, s. 27–53.

- Baubérot Jean, 2011, *La laïcité, élément clef de la démocratie*, „Après-demain” 4/20, s. 10–12.
- Baudouin Jean, 2000, *Dynamique démocratique et intégration républicaine*, [w:] *La démocratie française*, red. Marc Sadoun, t.1: *Idéologies*, Paryż, s. 332–371.
- Bevort Antoine, 2002, *Pour une démocratie participative*, Paryż.
- Blondiaux Loïc, 2008, *Le Nouvel esprit de la démocratie. Actualité de la démocratie participative*, „La République des idées”, Paryż.
- Blondiaux Loïc, 2007, *La démocratie participative, sous conditions et malgré tout. Un plaidoyer paradoxal en faveur de l'innovation démocratique*, „Mouvements” 50/2, s. 118–129.
- Bouretz Pierre, 2000, *La démocratie française au risque du monde*, [w:] *La démocratie française*, red. Marc Sadoun, t. 1: *Idéologies*, Paryż, s. 27–137.
- Bouzereau Camille, Guaresi Magali, 2019, *La démocratie dans le discours politique français. Regards logométriques sur le corpus Professions de foi (1958–2007) et le corpus Frontiste (2000–2017)*, „Neuphilologische Mitteilungen”, s. 229–248.
- Brown Wendy, 2007, *Le cauchemar américain: le néoconservatisme, le néolibéralisme et la dé-démocratisation des Etats-Unis*, „Raisons politiques” 28/4, s. 67–89.
- Chanay Hugues Constantin de, Rémi-Giraud Sylvianne, 2007, *Démocratie et ses dérivés. De la dénomination à l'argument sans réplique?*, „Mots. Les langages du politique” 83; <http://journals.openedition.org/mots/17273>; dostęp: 24 VI 2022.
- Dardot Pierre, Laval Christian, 2016, *Ce cauchemar qui n'en finit pas. Comment le néolibéralisme défait la démocratie*, Paryż.
- Degrange Jean-Jacques, 2006, *Construisons une Démocratie Participative*, Fraisses.
- Déloye Yves, Ihl Olivier, 2000, *Deux figures de l'universel. La République et le sacré*, [w:] *La démocratie française*, red. Marc Sadoun, t. 1: *Idéologies*, Paryż, s. 138–246.
- Diamanti Ilvo, Lazar Marc, 2019, *Peuplecratie. La métamorphose de nos démocraties*, Paryż.
- Dufour Françoise, 2011, „Où en est 'la démocratie'?” ou *Le fonctionnement idéologique d'une formule déférente*, „Semen” 30, s. 107–125; <http://journals.openedition.org/semen/8995>; <https://doi.org/10.4000/semen.8995>; dostęp: 24 VI 2022.
- Duhamel Georges, 1937, *Chronique des Pasquier. Le Désert de Bièvres*, Paryż.
- Fauchard Liam, Mocellin Philippe, 2012, *Démocratie participative: progrès ou illusions?*, Paryż.
- Ferry Jean-Marc, 2005a, *Démocratie et Europe*, Paryż.
- Ferry Jean-Marc, 2005b, *Quelle démocratie postnationale?*, „Éthique publique” 7/1; <http://journals.openedition.org/ethiquepublique/2001>; dostęp: 30 III 2022.
- Flaubert Gustave, Sand George [1871] 2011, *Correspondance*, Rennes.
- Fleury Cynthia, 2009, *Les pathologies de la démocratie*, Paryż.
- Fraisse Geneviève, 2000, *Les deux gouvernements: la famille et la Cité*, Paryż.
- Gauchet Marcel, 2002, *La démocratie contre elle-même*, Paryż.
- Gaxie Daniel, 2000, *La démocratie représentative*, Paryż.
- Gourgues Guillaume, Mazeaud Alice, Nez Héloïse, Sainty Jessica, Talpin Julien, 2021, *Les Français veulent-ils plus de démocratie? Analyse qualitative du rapport des citoyens à la politique*, „Sociologie” 1/12, s. 1–19.
- Guéhenno Jean, 1939, *Journal d'une révolution 1937–1938*, Paryż.

- Guizot François, 1849, *De la démocratie en France*, Paryż.
- Jaucourt Louis de, 1751, 'Démocratie', [w:] *L'Encyclopédie*, t. 4, Paryż, s. 816–818.
- Kalypso Nicolaïdis, 2006, *Notre démocratie Européenne, La constellation transnationale à l'horizon du patriotisme constitutionnel*, „Politique européenne” 2/19, s. 45–71.
- Komur-Thillooy Greta, 2013, *Stratégie du discours rapporté dans la presse écrite polonaise dans une perspective comparative avec la presse écrite française. Cas du discours indirect*, „Romanica Wratislaviensia” 60, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 3507, s. 25–33.
- Lamennais Félicité Robert de, 1826, *De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre public et civil*, Paryż.
- Le Pourhiet Anne-Marie, 2011, *Définir la démocratie*, „Revue française de droit constitutionnel” 3/87, s. 453–464.
- Lefebvre Rémi, 2001, *Rhétorique de la proximité et 'crise de la représentation'*, „Les Nouvelles Politiques locales. Cahiers lillois d'économie et de sociologie” 35–36, s. 111–132.
- Manin Bernard, 1995, *Principes du gouvernement représentatif*, Paryż.
- Montesquieu, [1748] 1980, *De l'esprit des lois*, t. 1–2, Paryż.
- Morin Aurélie, Sourd Cécile, 2007, *Usages et usagers du mot démocratie et de ses dérivés. Une étude des professions de foi des candidats aux élections législatives et cantonales*, „Dire la démocratie aujourd'hui” 83, s. 23–35.
- Mouchard Daniel, Mineur Didier, Lefranc Sandrine, Jaunait Alexandre, 2003, *La démocratie*, „Cevipof” 36, Paryż.
- Nicot Anne-Laure, 2007, *La démocratie en questions. L'usage stratégique de démocratie et de ses dérivés dans les questions au gouvernement de la 11e Législature (1997–2002)*, „Mots. Les langages du politique” 83, s. 9–21.
- Rancière Jacques, 2005, *La haine de la démocratie*, Paryż.
- Renaut Alain, 2005, *Qu'est-ce qu'un peuple libre? Libéralisme ou républicanisme*, Paryż.
- Rimbaud Arthur, [1873–1875] 1980, *Sezon w Piekło. Iluminacje*, tłum. Artur Międzyrzecki, Kraków.
- Rosanvallon Pierre, 2000, *La démocratie inachevée – Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Paryż.
- Rousseau Dominique, 2022, *Six thèses pour la démocratie continue*, Paryż.
- Rousseau Jean-Jacques, [1762] 2002, *O umowie społecznej*, tłum. Maciej Starzewski, Warszawa.
- Roussellier Nicolas, 2000, *Deux formes de représentation: le citoyen et l'individu*, [w:] *La démocratie française*, red. Marc Sadoun, t. 1: *Idéologies*, Paryż, s. 247–331.
- Roussin Philippe, Veg Sebastian (red.), 2016, *Démocratie et littérature, expériences quotidiennes, espaces publics, régimes politiques*, „Communications” 99; https://www.persee.fr/issue/comm_0588-8018_2016_num_99_1; dostęp: 27 XI 2022.
- Rouyer Muriel, Ferry Jean-Marc, 2000, *La question de l'Etat européen*, Paryż.
- Sadoun Marc (red.), 2000, *La démocratie en France*, t. 1–2, Paryż.
- Sand George, [1855] 2004, *Histoire de ma vie*, t. 3, Paryż.
- Schnapper Dominique, 2014, *L'esprit démocratique des lois*, Paryż.
- Schnapper Dominique, 2017, *De la démocratie en France: République, nation, laïcité*, Paryż.

- Schnapper Dominique, 2002, *La Démocratie providentielle. Essai sur l'égalité contemporaine*, Paryż.
- Sintomer Yves, 2005, *Gestion de proximité et démocratie participative: les nouveaux paradigmes de l'action publique?*, Paryż.
- Sirinelli Jean-François, 2008, *La France contemporaine, une démocratie d'opinion? L'opinion. Information, rumeur, propagande*, Nantes.
- Spector Céline, 2021, *No Démon? Souveraineté et démocratie à l'épreuve de l'Europe*, Paryż.
- Staël-Holstein Germaine de, [1791] 2009, *Lettres de jeunesse*, Genève.
- Stendhal, [1836] 1855, *Lucien Leuwen*, t. 1, Paryż.
- Tamba Irène, 2012, „*Le peuple*”: un nom collectif, une notion ambivalente, [w:] *Le peuple existe-t-il?*, red. Michel Wieviorka, s. 15–26.
- Teinturier Brice, 2017, „Plus rien à faire, plus rien à foutre” – La vraie crise de la démocratie, Paryż.
- Tilly Charles, 2003, *Inequality, Democratization, and De-Democratization*, „Sociological Theory” 21/1, s. 37–43.
- Tocqueville Alexis de, [1835–1840] 2010, *De la démocratie en Amérique*, t. 1–2, Paryż.
- The Economist Intelligence Unit, 2021, *Democracy Index 2020. In sickness and in health?*, Londyn; <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>; dostęp: 28 XI 2022.

Słowniki

- CNRTL – Centre National des Ressources Textuelles et Lexicales, Antonymes; <https://www.cnrtl.fr/antonymie/>; dostęp: 22 VI 2022.
- CRIS – *Dictionnaire Électronique des Synonymes (DES)* du Centre de recherches Inter-langues sur la Signification en Contexte (CRISCO), 2022; <https://crisco2.unicaen.fr/des/>; dostęp: 17 VI 2022.
- DD – Landais Napoléon, 1862, *Dictionnaire des dictionnaires*, Paryż.
- DEF – Picoche Jacqueline, 2015, *Dictionnaire étymologique du français*, Dictionnaires LE ROBERT-SEJER, Paryż.
- DELf – Bloch Oscar Walther von Wartburg (red.), 2004, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, wyd. 2., Paryż.
- DS HACH – Bénac Henri, 1956, *Le Dictionnaire des synonymes*, Paryż.
- GLLF – *Le Grand Larousse illustré 2022*, 2021, Paryż.
- LARi – *Larousse* [online]; <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/>; dostęp: 21 VII 2022.
- PR – Rey-Debove Josette, Rey Alain, 2013, *Le Petit Robert*, Paryż.
- ROB – *Le Robert illustré 2022*, 2021, Paryż.
- ROBi – *Le Robert* [online]; <https://dictionnaire.lerobert.com/>; dostęp: 21 VII 2022.
- TLFi – *Trésor de la Langue Française informatisé*, 1971–1994; <http://atilf.atilf.fr/>; dostęp: 13 VI 2022.

Bazy i korpusy językowe

- Europresse; <https://www.europresse.com/>; dostęp: 28 XI 2022.
- Frantext; <https://www.frantext.fr/>; dostęp: 28 XI 2022.

***La DÉMOCRATIE* in the French Language**

This article explores the concept of DEMOCRACY in the French language, as used today on the territory of the French Republic, and makes an attempt to reconstruct its cognitive definition. The analysis is based on systemic data (taken from language dictionaries, including etymological, synonyms and antonyms dictionaries), textual data (derived from philosophical and literary texts, as well as political texts and press articles) and survey data (collected among the French youth in early 2022). The wide range of linguistic data also allows some diachronic observations to be made that lead to the current cognitive definition of the concept.

The French concept of DEMOCRACY includes numerous features attributed to the political aspect – *DÉMOCRATIE* refers primarily to the political system (since the eighteenth century in all types of data) and to the French Republic (since the establishment of democracy in France in the nineteenth century). It also refers to the economic aspect (e.g. with the phrase *démocratie populaire* ‘popular democracy’ or *démocratie libérale* ‘liberal democracy’), the social aspect (important in dictionaries and texts since the nineteenth century and highly emphasised among the French youth), the ethical aspect (strongly associated with the values of liberty and equality since the seventeenth century and with secularism since the nineteenth century) and the axiological aspect. Based on the aforementioned values, DEMOCRACY is an ideal that is certain but difficult to achieve and this has been since the early development of the concept by Enlightenment philosophers.

ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка

Алена Руденка

W artykule przedstawiono wyniki badań pojęcia DEMOKRACJA w amerykańskiej odmianie języka angielskiego. Materiał stanowiła głównie współczesna wersja amerykańskiego angielskiego (XX i XXI wiek). Wykorzystano dane ze słowników internetowych i innych źródeł dotyczące semantyki leksemów *democracy*, *democrat*, *democratic* i ich charakterystyki systemowo-językowej, a także dane ze słownika asocjacyjnego. Przykłady pochodzą z COCA – Corpus of Contemporary American English i COHA – Corpus of Historical American English.

Pojęciem najbliższym DEMOKRACJI jest WOLNOŚĆ. Istnieje jednak między nimi jedna zasadnicza różnica: DEMOKRACJA jest konceptem nieosobowym i całkowicie należy do podsystemu społeczno-politycznego. Ta cecha pojawia się podczas używania *demokracji* w którymkolwiek ze stylów.

Obywatele Stanów Zjednoczonych na ogół wysoko cenią demokrację jako rodzaj systemu politycznego: z reguły Amerykanie są dumni z poziomu demokracji w swoim kraju, choć ocena ta może być różna. W językowym obrazie świata mieszkańców USA koncept DEMOKRACJI jest reprezentowany w opozycjach: 1) pozytywny/negatywny stosunek do demokracji jako rodzaju systemu politycznego; 2) demokracja „dobra”/„zła” („niewystarczająca” lub „nadmierna”); 3) demokracja idealna/prawdziwa. Obecnie społeczeństwo amerykańskie jest silnie spolaryzowane wzdłuż linii podziałów partyjnych, a każda sprzeczność „pasuje” do konceptualnej siatki systemu dwupartyjnego: poglądy demokratyczne (liberalne) / republikańskie (konserwatywne).

1. Введение

В данной статье изложены результаты исследования концепта ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка. Особый статус американской демократии в мире общеизвестен – количество работ, посвященных американской ДЕМОКРАТИИ, бесконечно. Каждый политический

деятель с начала существования Соединенных Штатов говорил о демократии; она упоминалась в каждом социально значимом тексте. Одно из первых упоминаний содержится в речах Frances Wright, писательницы, феминистки, социального реформатора: «Спарта, когда она задумывала свою демократию, начала с равенства в образовании...» (Wright 1829: 31).

Наиболее известные классические работы – это книги Alexis Tocqueville *Democracy in America* (Tocqueville 2002) и Henry Adams *Democracy: An American Novel* (Adams 2008). Существует, конечно, огромная литература по истории демократии в США, например, книга Sean Wilentz *The Rise of American Democracy: Jefferson to Lincoln* (Wilentz 2005). Популярными новейшими исследованиями – это, например, книга Pete Hegseth *American Crusade: Our Fight to Stay Free* (Hegseth 2020).

Статья в настоящем издании – седьмом томе *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* является итоговой в серии работ, посвященных концепту ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка (см. Руденко 2019, Rudenka 2023). Очевидно, что в эту статью вошли все результаты предыдущих этапов исследования. В частности, данные словарей и корпусов текстов, а также данные анализа соцсетей впервые были опубликованы в работе *What Does the Internet Tell the Linguist about American Democracy?* (Rudenka 2023). Эти и другие исследования демонстрируют, что идеи борьбы, войны, угрозы постоянно сопровождают концепт демократии.

Необходимость борьбы за демократию вызвана необходимостью преодоления раскола в обществе. Жители США разъединены по самым разным причинам: экономическим, политическим, религиозным, расовым – об этом пишет David French в книге *Divided We Fall: America's Secession Threat and How to Restore Our Nation* (French 2020). В социальном противостоянии социологи, политологи, антропологи часто обвиняют средства массовой информации. Негативная роль прессы анализируется Matt Taibbi в монографии *Why Today's Media Makes Us Despise One Another* (Taibbi 2021). По мнению автора, mass media, взращивая ненависть и рознь, не просто наживаются, но и укрепляют свои позиции. Не менее негативно, как правило, оценивается роль пропаганды в Интернете и социальных сетях, см. (Benkler, Faris, Roberts 2018).

Социальное противостояние часто реализуется по отношению к демократической или консервативной партии; любое убеждение квалифицируется как демократическое или консервативное вне зависимости от партийной принадлежности индивида. Идея двухпартийной, поляризованной Америки навязывается обществу лидерами партий и средствами массовой информации. Авторы современных социо-политологических исследований настаивают на преодолении биполярного двухпартийного видения, см., например, книгу Lee Drutman *Breaking the Two-Party Doom Loop: The Case for Multiparty Democracy in America* (Drutman 2020) или Jordan Blashek и Christopher Haugh *Union: A Democrat, a Republican, and a Search for Common Ground* (Blashek, Haugh 2020).

Основные из британских и, позже, американских прецедентных текстов названы в других статьях данного тома: Przemysław Łozowski, *W poszukiwaniu źródeł konceptu DEMOKRACJA w najwcześniejszych poświadczeniach słowa **democracy*** / В поисках истоков концепта ДЕМОКРАТИЯ в самых ранних фиксациях слова **democracy** и Grant Smith, *Democracy: A Personal Point of View* / *Демократия: личная точка зрения* (Łozowski 2024; Smith 2024; см. в настоящем томе). Я сознательно старалась избегать повторения других работ об американской демократии из данного тома, взяв из них только самое необходимое и сосредоточившись на современном американском понимании демократии.

Исследование концепта ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка специфично не только активным употреблением главной номинирующей лексики *democracy*, но и изобилием справочных материалов: разнообразных словарей (бумажных и электронных), тезаурусов, корпусов текстов. Один пример: только для английского языка собираются данные о частотности употребления слова *democracy* (электронная фиксация) во всем мире (Collins Online Dictionary, 15 I 2022).

Приведенный график, созданный автоматически, наглядно показывает рост употребительности лексики в начале и в середине 20-го века, т.е. по окончании Первой и Второй мировой войн, когда на карте появилось много новых государств и проблемы демократии вследствие политических изменений встали острее. Без автоматических инструментов такого рода

Trends of

democracy

View usage for: All Years ▾

Рис. 1. Частотность англ. *democracy* во всемирной Сети

пришлось бы провести достаточно объемное исследование для выявления таких всплесков частотности.

Материалом этой статьи в основном послужил современный вариант американского английского (XX и XXI вв.). Привлечены словарные данные, документирующие семантику лексем *democracy*, *democrat*, *democratic* и их системно-языковые характеристики, а также данные анкетирования. Примеры употребления лексем, номинирующих концепт ДЕМОКРАТИЯ в американском варианте английского языка, взяты из корпусов COCA – *Corpus of Contemporary American English*, и COHA – *Corpus of Historical American English*; показано также функционирование номинаций концепта и их дериватов в публицистическом дискурсе. После построения синтетической когнитивной дефиниции сделана попытка выделить профили концепта, определить важнейшие черты и специфику ДЕМОКРАТИИ в языковой картине мира жителей США.

2. Словарные данные

Концепт ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира англоязычных британцев и жителей США имеет много общего, особенно в том, что касается системно-языковых характеристик номинирующей лексики. Мы старались ориентироваться на американские словари и справочные материалы, не ставя, однако,

цели разделить или сопоставить британский и американский варианты английского языка.

Согласно *The Cambridge Essential American English Dictionary* и *Merriam Webster Online Dictionary*, лексема *democracy* (plural *democracies*) имеет следующую систему значений:

1a: government by the people, *especially*, rule of the majority 'власть народа, в частности, правило большинства': *representative democracy* 'представительская демократия', *the principles of democracy* 'принципы демократии'.

b: a government in which the supreme power is vested in the people and exercised by them directly or indirectly through a system of representation usually involving periodically held free elections 'правительство, в котором высшая власть принадлежит народу и осуществляется им прямо или косвенно через систему представительства, обычно включающую периодически проводимые свободные выборы'.

2a: a political unit that has a democratic government 'политическое объединение с демократическим управлением'.

b: [countable] a country which has this system of government 'страна, в которой действует такая система правления': *Western democracies* 'западные демократии'. *I thought we were supposed to be living in a democracy* 'Я думал, что мы должны жить в условиях демократии'.

3 (capitalized): the principles and policies of the Democratic party in the U.S. '(с прописной буквы): принципы и политика Демократической партии в США': *from emancipation Republicanism to New Deal Democracy* 'от освободительного республиканизма к демократии Нового курса' – С. М. Робертс.

4: the common people especially when constituting the source of political authority 'простые люди, особенно когда они являются источником политической власти'.

5: the absence of hereditary or arbitrary class distinctions or privileges 'отсутствие наследственных или произвольных классовых различий или привилегий': *the fight for justice and democracy* 'борьба за справедливость и демократию'.

Этимология слова *democracy* неоднократно приводилась в рамках тома в разных статьях, например (Łozowski 2024).

В *Merriam Webster Online Dictionary* приведены синонимы *democracy*: *republic* 'республика', *self-government* и *self-rule* 'самоуправление'. В *Webster* этот список более объемён: *sovereignty* 'суверенитет', *autonomy* 'автономия', *pure democracy* 'чистая демократия', *home rule* 'самоуправление', *self-determination* 'самоопределение'; приведены также антонимы: *dictatorship* 'дик-

татура', *tyranny* 'тирания', *monarchy* 'монархия', *totalitarianism* 'тоталитаризм', *despotism* 'деспотизм', *monocracy* 'монократия'. Иные синонимы: *equality* 'равенство', *freedom* 'свобода', *justice* 'справедливость', *commonwealth* 'содружество', *egalitarianism* 'эгалитаризм', *emancipation* 'эмансипация', *republic* 'республика', *suffrage* 'избирательное право', *representative government* 'представительское правительство' – даны в *Internet-Thesaurus*'е (см. также Rudenka 2023: 265).

Для слова *democracy* на сайте *Semantic Atlas* может быть построена семантическая сеть, дополнительно репрезентирующая структуру его значения.

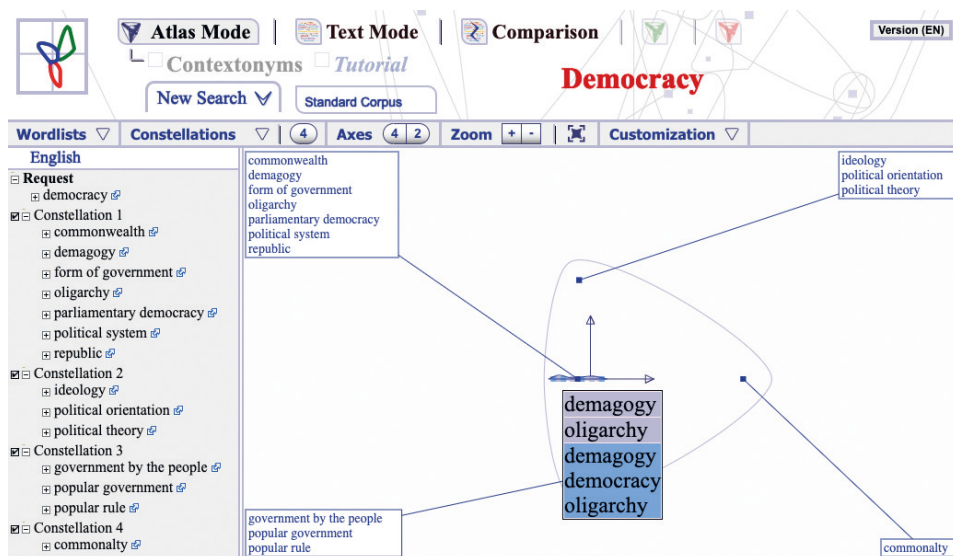

Рис. 2. Семантическая сеть англ. *democracy*

На рисунке представлены наиболее частотные контекстони-мы (в терминологии портала) англ. *democracy*, структурирован-ные в 4 семантических узла (Constellation 1–4). Каждый узел может быть раскрыт онлайн – на рисунке раскрыт первый узел. Факти-чески узлы представляют концептуальные аспекты ДЕМОКРА-ТИИ в языковой картине мира жителей США: Constellation 1 – по-литический аспект, Constellation 2 – идеологический, Constellation 3 – социально-политический, Constellation 4 – социальный.

К **дериватам** англ. *democracy* относятся:

democrat

1. 'a person who believes in or supports democracy' / 'человек, который верит в демократию или поддерживает ее'; 2. *Democrat* (abbreviation *D*, *Dem.*) 'a member or supporter of the Democratic Party' / 'член или сторонник Демократической партии';

democratic

1. '(of a country, state, system, etc.) controlled by representatives who are elected by the people of a country; connected with this system' / '(о стране, штате, системе и т. д.), контролируемые представителями, избранными народом страны; связанные с этой системой': *a democratic country* 'демократическая страна', *a democratic system* 'демократическая система', *democratic government* 'демократическое правительство'. *They are aiming to make the institutions of the EU truly democratic* 'Они стремятся сделать институты ЕС по-настоящему демократическими'. *Exercise your democratic right to vote* 'Воспользуйтесь своим демократическим правом голоса';

2. 'based on the principle that all members have an equal right to be involved in running an organization' / 'основанный на принципе, что все члены имеют равное право участвовать в управлении организацией' (*democratic participation* 'демократическое участие', *a democratic decision* 'демократическое решение');

3. 'based on the principle that all members of society are equal rather than divided by money or social class' / 'основанный на принципе, что все члены общества равны, а не разделены деньгами или социальным классом' (*a democratic society* 'демократическое общество', *democratic reforms* 'демократические реформы');

4. *Democratic* (abbreviation *Dem.*, *D*) connected with the Democratic Party (*the Democratic senator from Oregon* 'сенатор-демократ от штата Орегон');

democratically 1. (adverb) *a democratically elected government, democratically controlled* / '(наречие) демократически избранное правительство, демократически контролируемое' (*The decision was made democratically* 'Решение было принято демократическим путем').

В *Internet-thesaurus* приводятся и другие производные англ. *democracy*: *anti-democracy* (noun, plural) *anti-democracies*, (adjective) *non-democracy*, (noun, plural) *non-democracies*, *pre-democracy*, (noun, plural) *pre-democracies*, (adjective) *pro-democracy*.

Сочетаемость существительного *democracy* представлена в *Online Oxford Collocation Dictionary*:

ADJ. (прилаг.): *American* 'американский', *genuine* 'подлинный', *true* 'настоящий', *political* 'политический', *constitutional* 'конституционный', *parliamentary* 'парламентский', *multi-party* 'многопартийный', *Western* 'западный'.

VERB + *democracy* (глагол. + *democracy*): *believe in* | *support* 'верить | поддерживать' (*people who believe in true democracy* 'люди, которые верят в настоящую демократию'), *fight for* | *establish* | *restore* 'бороться за | установить | восстановить' (*The military regime has promised to restore democracy soon* 'Военный режим пообещал в ближайшее время восстановить демократию').

PREP. (предлог): *in a/the ~ 'в'* (*We live in a multi-party democracy* 'Мы живем в многопартийной демократии').

PHRASES (устойчивые выражения): *e-democracy* | *electronic democracy* | *digital democracy* | *Internet democracy* 'э-демократия | электронная демократия | цифровая демократия | Интернет-демократия', *pro-democracy* 'про-демократический' (*a pro-democracy demonstration in the capital* 'про-демократическая демонстрация в столице'), *the road to democracy* 'дорога к демократии' (*the need to overcome political apathy and advance on the road to democracy* 'необходимость преодоления политической апатии и продвижения по пути к демократии'), *the spread of democracy* 'распространение демократии'.

В *Collins Online Dictionary* приводится еще ряд частотных коллокаций со словом *democracy*: *direct democracy* 'прямая демократия', *electoral democracy* 'избирательная демократия', *embrace democracy* 'принять демократию', *establish democracy* 'установить демократию', *established democracy* 'установленная демократия', *fledgling democracy* 'зарождающаяся демократия', *form of democracy* 'форма демократии', *fragile democracy* 'хрупкая демократия', *functioning democracy* 'действующая демократия', *institution of democracy* 'институт демократии', *modern democracy* 'современная демократия', *multi-party democracy* 'многопартийная демократия', *popular democracy* 'популярная демократия', *promote democracy* 'продвигать демократию', *representative democracy* 'представительская демократия', *respect democracy* 'уважать демократию', *restoration of democracy* 'восстановление демократии', *restore democracy* 'восстановить демократию', *return of democracy* 'возвращение демократии', *socialist democracy* 'социалистическая демократия', *spread democracy* 'распространить демократию', *stable democracy* 'стабильная демократия', *strengthen democracy* 'укрепить демократию', *support democracy* 'поддержать демократию', *triumph of democracy* 'триумф демо-

кратии', *undermine democracy* 'подрывать демократию', *vibrant democracy* 'живая демократия' (Rudenka 2023: 266).

Столь многочисленные устойчивые сочетания со словом *democracy* дополнительно свидетельствуют о его высокой употребительности.

Хотелось бы обратить особое внимание на выражения *e-democracy* | *electronic democracy* | *digital democracy* | *Internet democracy* 'э-демократия | электронная демократия | цифровая демократия | Интернет-демократия'. Очевидно, что Интернет изменил демократию: и ее образ в картине мира жителей США (и не только США, если говорить шире), и ее состояние. Влияние Интернета, в частности соцсетей, на демократию активно обсуждается в социуме – об этом свидетельствуют специализированные сайты, как, например, *E-Democracy.org*. Приведем две цитаты с форума сайта:

Within the E-Democracy.org mission, each forum works to build community, public life, and democracy while maximizing total participation (*E-Democracy.org*, 15 I 2022).

[В рамках миссии *E-Democracy.org* каждый форум работает над созданием единства, общественной жизни и демократии при максимальном всеобщем участии.]

Many groups host forums that are very similar to those hosted by E-Democracy.org on their own sites, using similar or the same technology that we use... The mission of E-Democracy.org is "expanded participation and stronger democracies and communities through the power of information and communication technologies and strategies," whether that be within or outside our network.

[Многие группы размещают на своих сайтах форумы, очень похожие на форумы, организованные *E-Democracy.org*, с использованием тех же или тех же технологий, что и мы... Миссия *E-Democracy.org* заключается в «расширении участия и укреплении демократии и сообществ с помощью информационных и коммуникационных технологий и стратегий», будь то внутри или за пределами нашей сети] (Rudenka 2023: 266–267).

Влияние Интернета на развитие демократии далеко не всегда положительное, скорее наоборот, чаще оно бывает негативным.

*Foreign hacks attack our **democracy**.*

[Иностранные хакеры атакуют нашу демократию] (*USA Today*, 18 XII 2016).

Соцсети играют в развитии демократии огромную роль, чему способствует скорость распространения информации, огром-

ная аудитория, заведомо простые языковые средства и приемы коммуникации, использование специальных возможностей Интернета: визуализация, встроенные ссылки, гипертекст и др. Влияние соцсетей на состояние демократии и утверждение демократических ценностей, по мнению многих авторов, отрицательное: это связано с неограниченными возможностями распространения недостоверной информации, манипулирования и откровенной лжи. Пользователи соцсетей массово привыкают к непроверенной информации, не относятся к ней критически и не нуждаются в ее проверке; их интерес к какой-либо теме или мнению приводит к тому, что поисковики начинают активно «подсовывать» подобную же информацию и/или мнения, отчего картина мира каждого конкретного пользователя искажается еще сильнее. Политтехнологи активно используют соцсети в своих целях, однако результаты далеко не всегда предсказуемы. Гигантский объем информации, скорость ее распространения и охват аудитории приводят к тому, что начинает действовать правило «невидимой руки»: события В спровоцированы событиями А, однако являются не их прямым следствием, а реализацией одной из возможностей. Меняется сам характер новостного контента: если прежде работала схема «событие → сообщение о событии и многочисленные комментарии», то сейчас – «многочисленные предположения или фейковые сообщения → событие», причем моделирование в Интернете возможного будущего события и массовое обсуждение его в соцсетях может привести к изменению будущего, т. е. спровоцировать другое событие. Очевидно, что все эти характеристики прямо противоречат принципам демократии, когда решения сознательно и обдуманно принимаются большинством населения и направлены на утверждение общечеловеческих прав и ценностей.

Очень частотным является устойчивое сочетание *American democracy*. Оно отмечается словарями коллокаций, однако его употребительности также способствует Интернет. При запросе этого словосочетания в поисковике в первую очередь предлагаются открытые вопросы: *What is the American concept of democracy?* [Какова американская концепция демократии?], *What are the three ideals of American democracy?* [Каковы три идеала американской демократии?], *What are the five principles of American*

democracy? [Каковы пять принципов американской демократии?] и под. – и сразу же ответы на них, например:

Explore the five principles of popular sovereignty, limited government, separation of powers, checks and balances, and federalism.

[Изучите пять принципов народного суверенитета, ограниченного правительства, разделения властей, системы сдержек и противовесов и федерализма] (*Online OXFORD Collocation Dictionary*) –

то есть знакомство с американской демократией является очень доступным, оно написано простым языком и предназначено для самой широкой аудитории (Rudenska 2023: 267–269).

3. Текстовые и корпусные данные

Анализ сочетаемости лексемы *democracy* непосредственно связан с анализом текстовых и корпусных данных.

Корпусы английского языка (и, конечно, американского варианта английского языка) представляют очень богатый материал и разнообразную статистику. В данной статье использованы корпусы портала <https://www.english-corpora.org>, в основном COCA – *Corpus of Contemporary American English*, и COHA – *Corpus of Historical American English*. В качестве вспомогательного источника использовался полностью автоматизированный ресурс Sketch Engine (Sketch Engine, 15 I 2022).

Корпусы текстов COHA и COCA позволяют оценить динамику употребительности лексемы *democracy* в американском варианте английского языка начиная с 1820-го года. Согласно COHA, в 1820-м году лексема *democracy* зафиксирована в корпусе 30 раз, в 1850 – 493 раза, в 1900 – 614, в 1950 – 1067, в 1980 – 1112, в 1990 – 1137 раз. Пик частотности *democracy* приходится на 1940 год: 1874 употребления.

Если говорить о стилистической дистрибуции, то в первые десятилетия с момента появления *democracy* употреблялось преимущественно в журналах (помета MAG):

We shall be obliged, I think, to include the negroes in the great experiment of democracy.

[Мы будем обязаны, я думаю, включить негров в великий эксперимент демократии] (Contagion and the Fever of the Last Season, *North American Review*, April 1820, 386–418, COHA).

К началу XX века стилистический регистр слова меняется: *democracy* все чаще употребляется в художественной литературе (помета FIC), и такое употребление становится преобладающим:

Better than the love of party is the love of honesty – and the Democracy of Jefferson cannot thrive upon falsehood.

[Любовь к честности лучше любви к вечеринкам, а демократия Джефферсона не может процветать во лжи] (FIC: Gholson, E.A., 1900, *The Voice of the People*, Glasgow, COHA).

*His own country was in the midst of a century-long parabolic descent, a plutocratic **democracy** devolving into an authoritarian kleptocracy...*

[Его собственная страна переживала столетний параболический спад, плутократическая демократия переросла в авторитарную клептократию...] (FIC: Moyer, J.D., *The Equationist*, The Magazine of Fantasy and Science Fiction, 1 I 2018, Vol. 134, Issue 1–2, COHA).

К середине XX века лексема *democracy* преобладает в медиа: на телевидении и в прессе, а к началу XXI века смещается в академический дискурс (ACAD), который реализуется преимущественно в специализированных журналах, таких как *Business and Economic Horizons*, *Cato Journal*, *Harvard Journal of Law & Public Policy*, *Foreign Affairs* и др. Первые 75 контекстов в COCA маркированы именно как ACAD.

*...cultural “common sense”, patriarchal religion and “malestream” **democracy** have been exclusive of women...*

[...культурный «здравый смысл», патриархальная религия и «мужская» демократия исключают женщин...] (ACAD: *Exploring Chinese Feminist Theology*, COCA, 1 I 2019).

Помимо академического дискурса (ACAD), существительное *democracy* часто употребляется в разговорном стиле (SPOK) и в блогах (BLOG):

*Ancient Israel was a theocracy, not a **democracy**, and the Levitical laws have never applied to Christians.*

[Древний Израиль был теократией, а не демократией, и левитские законы никогда не применялись к христианам] (BLOG, 15 I 2022) (Rudenska 2023: 272).

Следующую позицию по частотности занимает пресса. Мы использовали материалы ежедневной газеты *USA Today* (2016–

2017 гг.), которая является одной из самых распространенных газет США на территории всей страны наряду с *Нью-Йорк Таймс* (<https://www.usatoday.com>), и новостные сайты (контексты в СОСА жанра NEWS). Анализ этого типа дискурса показал следующие результаты.

Пресса задается вопросом: что такое демократия?

*From E.B. White to Colin Kaepernick: What does **democracy** mean today?*
[Что сегодня означает демократия?] (Hampson, 24 XI 2016).

Вот какие даются ответы.

*Obama: “**Democracy** is bigger than any one person”.*

[Обама: «Демократия больше, чем любая личность»] (Obama, 16 XI 2016).

*Freedom of press is cornerstone of **democracy**. George W. Bush: “The media is indispensable to democracy”.*

[Свобода прессы – основа демократии. Джордж Буш: «Средства массовой информации необходимы демократии»] (Bush, 27 II 2017).

***Democracy** demands responsibility.*

[Демократия требует ответственности] (Kusch, 23 III 2017).

В американской прессе таких контекстов много, слово *democracy* привычно, оно активно дебатруется, при этом подчеркивается роль прессы в становлении и поддержании демократии:

«Fake news threatens democracy, Obama says»

[Лживые новости угрожают демократии, – говорит Обама] (Korte, 17 XI 2016).

Американцы следуют западной традиции в употреблении таких слов, как *democracy*: если понятие важно для общества, оно вовлечено в общественный дискурс. Если люди говорят о проблеме, решение будет найдено.

Американская демократия позиционируется, и не только СМИ США, как эталонная. Недаром таким частотным в американской прессе является словосочетание *American democracy*.

*Two years ago, the United States’ **democratic** system of government faced an unprecedented test when supporters of President Donald Trump sought to overturn his election defeat – some through extralegal schemes, others through a violent assault on the U.S. Capitol. Since that historic low point,*

*American **democracy** has begun to function better, and its prospects have begun to improve.*

[Два года назад демократическая система правления Соединенных Штатов столкнулась с беспрецедентным испытанием, когда сторонники президента Дональда Трампа попытались отменить его поражение на выборах – одни с помощью незаконных схем, другие с помощью насильственного нападения на Капитолий США. После этого исторического упадка американская демократия начала функционировать лучше, и ее перспективы стали улучшаться] (Carter E.B., Carter B.L., Diamond, 1 VI 2023).

В прессе может быть выражено также весьма скептическое отношение к демократии, в частности к демократии в США:

*American **Democracy** Was Never Designed to Be **Democratic***

[Американская демократия никогда не предназначалась для того, чтобы быть демократической] (Menand, 15 VIII 2022).

Американской демократии угрожают только внутренние проблемы.

*Letter: Protect Wisconsin's **democracy**. As an Appleton citizen, taxpayer and believer in our **democratic** form of government, I am very worried.*

[Из письма в редакцию: Защитим демократию в Висконсине. Как житель Эпплтона, налогоплательщик и верящий в нашу демократическую форму правления человек, я очень обеспокоен] (*Letter: Protect Wisconsin's democracy*, 18 I 2017).

*The United States is downgraded to a "flawed **democracy**".*

[Статус Соединенных Штатов понижен до «ущербной демократии»] (Keatinge, 26 I 2017).

Can American democracy survive Donald Trump?

[Сможет ли американская демократия пережить Дональда Трампа?] (Klaas, 15 V 2017).

Однако есть силы, опасные и для мировой демократии. В американской прессе слово *democracy* очень часто встречается в контексте войны: *attack on democracy* 'атака на демократию', *defense of democracy* 'защита демократии', *threat to democracy* 'угроза демократии'.

Biden at Davos: Russia is greatest threat to democracy.

47th Vice President of the USA Biden cited Iran and China among "the greatest threats" to the democracies built in Europe and the United States, but, he said, "I will not mince words. This movement is principally led by Russia.

[Байден из Давоса: Россия – самая большая угроза демократии. 47-й вице-президент США Байден назвал Иран и Китай самой большой угрозой демократиям Европы и Соединенных Штатов, но при этом он сказал: «Если не осторожничать в выражениях, то это движение возглавляет Россия»] (Leinwand Leger, 18 I 2018).

Только в одном номере газеты *USA Today* за 4 II 2017 встречаются такие контексты: *protecting democracy* ‘защищая демократию’; *the Republican war on democracy* ‘война республиканцев за демократию’; *McCain: Election hacks “unprecedented attack on our democracy”* [МакКейн: Ляпы во время выборов – «беспрецедентная атака на нашу демократию»] (*USA Today*, 4 II 2017).

Частотность слова *democracy* в разных стилях и жанрах, согласно СОСА, представлена на диаграмме.

SECTION	ALL	BLOG	WEB	TV/M	SPOK	FIC	MAG	NEWS	ACAD	1990-94	1995-99	2000-04	2005-09	2010-14	2015-19
FREQ	46056	6931	6375	961	7263	545	4751	5434	13796	8494	5894	5762	4607	4108	3885
WORDS (M)	993	128.6	124.3	128.1	126.1	118.3	126.1	121.7	119.8	121.1	125.2	124.6	123.1	123.3	122.8
PER MIL	46.38	53.89	51.31	7.50	57.58	4.61	37.68	44.64	115.17	70.14	47.07	46.23	37.44	33.30	31.65
SEE ALL SUB-SECTIONS AT ONCE															

Рис. 3. Частотность слова *democracy* (СОСА)

Выше приводились данные роста частотности существительного *democracy* с 1900 до 1990 г.; как видно из приведенной диаграммы, с 1990 г. его употребительность падает.

Анализ частотности лексики *democracy* в корпусах текстов позволяет оценить, какое из значений слова является наиболее употребительным. Несмотря на отсутствие в СОНА и СОСА семантической разметки, это возможно благодаря тому, что в значении ‘страна, в которой действует демократическая система правления’ слово, как правило, употребляется во множественном числе. Согласно Sketch Engine, частотность англ. *democracies* в настоящее время составляет 92 795 (2,15 на миллион знаков, 0,00022%), что в 15 раз меньше, чем частотность англ. *democracy* – 1 470 805 (34,11 на миллион знаков, 0,0034%).

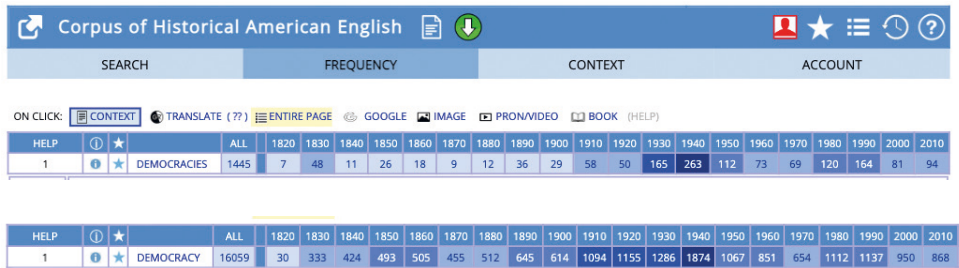

Рис. 4. Частотность слова *democracy* (COHA)

Те же сведения подтверждаются и по данным СОНА. Показательно, что в Историческом корпусе американского английского зафиксирован всплеск употребительности слова *democracies* в 1940-х годах, когда в послевоенной Европе родились молодые демократии, и, хотя и в меньшей степени, в 1990-х, когда на карте появились новые страны после распада Советского Союза.

В СОСА отмечены также наиболее частые коллокации лексемы *democracy*: существительные – *freedom* ‘свобода’, *transition* ‘переход’, *America*, *movement* ‘движение’, глаголы – *promote* ‘продвигать’, *restore* ‘восстанавливать’, *undermine* ‘подрывать’, *defend* ‘защищать’, прилагательные – *American*, *liberal* ‘либеральный’, *political* ‘политический’, *Western* ‘западный’. В соответствии с *Online Oxford Collocation Dictionary*, они отличаются от приведенных ранее (Rudenka 2023: 272–274).

Автоматизированная онлайн-база Sketch Engine называет для современной лексики *democrat* практически ту же частотность, что и для *democracies* – 919,286, т. е. 21,32 на миллион знаков (0,0021%).

В современном американском английском *Democrat* практически всегда употребляется в значении ‘член Демократической партии’:

...one effect of the Republican assault on elections – which takes the form, naturally, of the very thing Republicans accuse **Democrats** of doing: rigging the system – might be to open our eyes to how undemocratic our democracy is. Strictly speaking, American government has never been a government “by the people”.

[...республиканское наступление на выборы, которое, естественно, принимает форму того же самого, в чем республиканцы обвиняют демократов: фальсификация системы, может открыть нам глаза на то, насколько недемократична наша демократия. Строго говоря, амери-

канское правительство никогда не было правительством “народа”] (*Foriegn Affairs*, 6 I 2023, Sketch Engine).

Из ста случайных примеров только в семи случаях слово написано со строчной буквы, и из них только 3 примера называют не члена Демократической партии, а сторонника демократических взглядов:

Benjamin Rush signed the Declaration of Independence and served in the Presidential administrations of John Adams, Thomas Jefferson, and James Madison – each of whom came from a different political party. And of what party was Rush? I have been alternately called an aristocrat and a democrat. I am now neither. I am a Christocrat. I believe all power... will always fail of producing order and happiness in the hands of man.

[Бенджамин Раш подписал Декларацию независимости и работал в президентских администрациях Джона Адамса, Томаса Джефферсона и Джеймса Мэдисона, каждый из которых принадлежал к другой политической партии. А из какой партии был Раш? Меня попеременно называли аристократом и демократом. Я теперь ни то, ни другое. Я христократ. Я верю, что никакая сила... никогда не сможет обеспечить порядок и счастье в руках человека] (*Kevin Craig for Congress – Christian Libertarian for Missouri’s 7th Congressional District*) (см. Rudenka 2023: 274–275).

В отличие от лексемы *democracy*, по данным СОНА, в американском английском лексема *democrat* употребляется с 1830-го года. П. Лозовский пишет о том, что в британском английском оно появилось примерно в то же время, хотя англ. *democracy* фиксируется с XVI в., а его дериваты – с начала XVII в. (Łozowski 2024). В XIX в. в американском английском *democrat* тоже часто употреблялось в значении ‘член или сторонник демократической партии’, однако реже, чем в первом значении ‘человек, который верит в демократию или поддерживает ее’, при этом написание с прописной буквы употреблялось непоследовательно относительно семантики. Ниже даны самые ранние контексты:

*The parties of Mexico have been compared to the Federalists and **Demo**crats of the United States. This comparison is in most respects as unfair as the others to which we have had occasion to refer. In some particulars only there may be detected a slight shade of resemblance. Federalist and **Democrat**, even with us, are words which convey no adequate idea of the opinions, which those who invented the names severally professed. Each party was in fact composed of individuals differing on many points, and often directly agreeing*

*upon none. Mr. Madison was a Federalist in 1787, and without changing any one of his political opinions became a **Democrat** in 1798.*

[Партии Мексики сравнивают с федералистами и демократами Соединенных Штатов. Это сравнение во многих отношениях столь же несправедливо, как и другие, на которые мы имели случай ссылаться. Лишь в некоторых частностях можно обнаружить легкий оттенок сходства. Федералист и демократ даже у нас – это слова, которые не передают адекватного представления о мнениях, которые по отдельности исповедовали те, кто изобрел эти названия. Каждая партия на самом деле состояла из лиц, расходившихся во многих вопросах и часто ни в одном из них не соглашавшихся друг с другом. Г-н Мэдисон был федералистом в 1787 году и, не изменив ни одного из своих политических взглядов, стал **демократом** в 1798 году] (Politics of Mexico, North American Review: July 1830: 110–154, СОНА).

*What a succession of demons afterwards controlled the public affairs of France, who, deluding the infatuated people with the ceaseless, false and senseless outcry and jargon of liberty, equality, the rights of man, tyranny, priestcraft, aristocrat, **democrat**, citizen and patriot, never hesitated to violate every precept of religion, every moral duty, and every feeling of humanity, and carried their extravagance to the height of the most blasphemous impiety.*

[Какая череда демонов впоследствии управляла общественными делами Франции, которые, вводя в заблуждение обезумевший народ непрерывными, лживыми и бессмысленными возгласами и жаргоном: свобода, равенство, права человека, тирания, духовенство, аристократ, **демократ**, гражданин и патриот, – без колебаний нарушали все заповеди религии, морального долга, гуманности и довели свое сумасбродство до кощунства] (Oliver 1832, СОНА).

Согласно СОНА и СОСА, частотность слова *democrat* растет до 1960-х гг., потом до второй половины 1990-х гг. наблюдается спад, который сменяется в 2000-х гг. ростом (от 26.33 случаев на миллион употреблений в 2000-м г., до 35.89 – в 2019 г.).

В отличие от лексемы *democracy*, в современном американском английском слово *democrat* наиболее активно употребляется в разговорном стиле (SPOK).

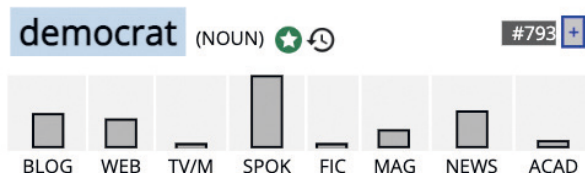

Рис. 5. Англ. *democrat* согласно СОСА

*John Dickerson: Democrats, you know this well, come to you and say, you're not a **Democrat**. Why are you running in the Democratic primary?*

Senator Bernie Sanders: Well, first of all, I am a member of the Democratic leadership. I've been in the Democratic caucus.

[Джон Дикерсон: Демократы – и вы это хорошо знаете – придут к вам и скажут, что вы не демократ. Почему вы участвуете в предварительных выборах от Демократической партии?

Сенатор Берни Сандерс: Прежде всего, я член руководства Демократической партии. Я был на собрании демократов] (SPOK: President Trump is back in Washington after a speech in Miami where he focused on the crisis in Venezuela, CBS News: CBS This Morning, 19 II 2019, COCA).

Так же, как и существительное *democrat*, прилагательное *democratic* в современном американском английском активно употребляется в разговорном стиле (SPOK) и – далее – в новостях (NEWS) и блогах (BLOG).

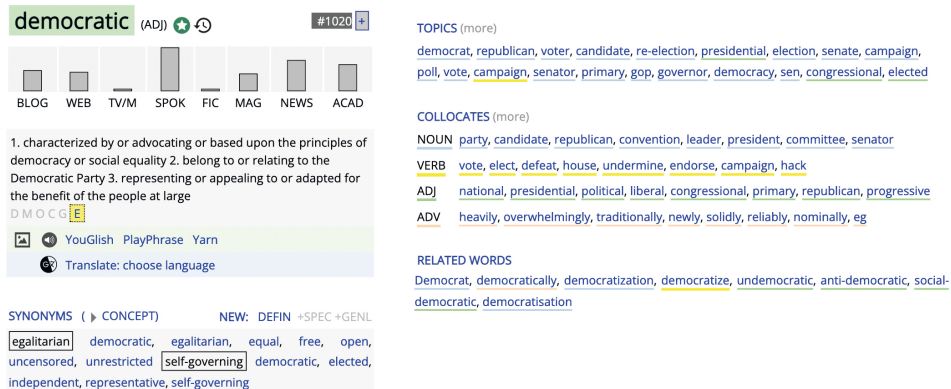

Рис. 6. АНГЛ. *democratic* согласно COCA

*...the number one priority of the Republican Party during Obama's first term was to do whatever was necessary to undermine the success of **Democratic** proposals, policies, and programs – even at the detriment of the majority of the American people – so that Obama could be perceived by conservatives as a failure.*

[...приоритет номер один Республиканской партии во время первого президентского срока Обамы заключался в том, чтобы сделать все возможное, чтобы подорвать успех **демократических** предложений, политики и программ – даже в ущерб большинству американского народа – чтобы Обама мог быть воспринят консерваторами как провал] (BLOG1, 15 I 2022).

По данным СОНА и СОСА, лексема *democratic* употребляется с 1820 г., частотность ее устойчиво растет до середины XX в., до конца XX в. снижается и с конца 1990-х гг. XX в. несущественно колеблется (≈ 500 случаев на миллион словоупотреблений). В отличие от англ. *democrat*, она более употребительна не в значении 'связанный с демократической партией', а в более общем и первичном – 'демократический' (*democratic government* 'демократическое правительство'), 'демократичный' (*democratic person* 'демократичный человек', *democratic views* 'демократичные взгляды').

Выделенные в корпусах американского варианта английского языка стили и типы дискурса не соотносятся с разными оценками демократии и ее образом в менталитете жителей США. В каждом из названных типов дискурса (академический = научно-популярный, публицистический, разговорный, художественный) могут выражаться как левые, так и правые взгляды, как положительная оценка демократии, так и скептическое отношение к ней. Выражаемая в тексте оценка ДЕМОКРАТИИ не зависит от стиля, к которому этот текст относится.

4. Данные анкетирования

В США было проведено анкетирование по методике Польской этнолингвистической школы о концепте ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка. Анкетирование проводилось в Восточном Вашингтонском университете (штат Вашингтон) и Университете имени Бригама Янга (г. Прово, штат Юта) в 2017 г.; в 2021 г. онлайн в тех же университетах и в Университете Балтимора.

Анкета включала следующие пункты:

Democracy

1. What words can you use instead of the word *democracy*?
2. What words are opposite to *democracy*?
3. What words are connected with *democracy*, as for you?
4. What is democracy? Write 3 attributes to the word *democracy*.
Democracy is (what?) ...
5. Write 3 nouns to attribute *democratic*.
Democratic (who?) ... Democratic (what?) ...
6. *In Freesland there is democracy, but...*
Write the second part of the sentence.
7. What expressions with the word *democracy* do you know?

For example, *Western democracy*, etc.

8. What expressions with the word *democratic* do you know?

For example, *democratic country*, *democratic senator*, etc.

9. Write a short essay which begins with the words: *In my opinion, democracy is...; As for me, the essence of democracy is...; I think democracy is...*

Please, answer the questions in your essay: What does the word *democracy* mean? What is your position on *real democracy*?

Ответы на первый пункт содержат синонимы англ. *democracy* или связанные понятия (*freedom* 'свобода', *goodness* 'благополучие', *human rights* 'права человека', *USA* 'США'); ответы на второй – антонимы (*fascism* 'фашизм', *dictatorship* 'диктатура', *Russia* 'Россия'). Показательно, что демократия для американцев ассоциируется с их страной – Соединенными Штатами Америки.

Пункты 3–5 представляют концептуальные аспекты американской демократии через сочетаемость лексем *democracy* и *democratic*. Ответы на пункт 3 в значительной мере пересекаются с синонимами: *equality* 'равенство', *freedom* 'свобода', *justice* 'справедливость', *republic* 'республика'. Наиболее частые ответы на п. 4 – *American* 'американская', *direct* 'прямая', *modern* 'современная', *e-democracy* 'электронная демократия'. Согласно ответам на п. 5, демократическими наиболее часто респонденты называют: *democratic rights* 'права', *elections* 'выборы', *party* 'партия', *president* 'президент'. В первых двух случаях слово *democratic* употреблено в значении 'демократический', а в двух последних – 'связанный с демократической партией'.

Наиболее показательные результаты *but-test*'а (п. 6) таковы.

In Freesland there is democracy, but...

...minority rights are not well protected 'права меньшинств не защищены должным образом';

...in Trappedland there is dictatorship 'в Ловушкограде диктатура';

...who lives there? 'кто там живет?';

...in America there is welfare 'в Америке благополучие';

...they had to pay for it 'они должны платить за это'.

В коротких эссе представлены три типа ответов: та или иная оценка демократии; в нашей стране (США) ложная демократия, потому что...; в США настоящая демократия, потому что...

Приведем несколько цитат из ответов информантов¹.

¹ В текстах анкет сохранены авторская орфография и пунктуация.

In my opinion democracy the ability for all people to vote on an issue that affects any part of the person's life; as for me, the essence of democracy is to dictate how the government should serve the people in the nation or region and how it views issues and policies outside our land; I think democracy is not for a large nation or a clueless population because to be a democratic state every citizen is required to vote for every law and spending down by the government.

[По-моему, демократия – это возможность для людей голосовать по вопросам, влияющим на любой аспект жизни личности; мне кажется, сущность демократии – указывать, как правительство может послужить людям какой-либо национальности или региона и как оно видит внешнюю политику; я думаю, демократия не для большой нации или несознательного населения, потому что быть демократической страной означает, что каждый гражданин должен голосовать по каждому закону и расходу правительства.]

I think America should be a true democracy. The reason our country was first established as a representative democracy is because people were not able to make informed decisions because of the lack of political knowledge. Now, we can get news and information with the tap of our finger, so there is no reason that we should be able to affect our country's status and operations directly.

[Я думаю, Америка – пример истинной демократии. Причина того, что наша страна была изначально основана, как представительская демократия, в том, что люди не были достаточно информированы, чтобы принимать решения, не имели достаточно политических знаний. Сегодня мы узнаем новости и получаем информацию одним нажатием пальца, но этого недостаточно, чтобы мы могли непосредственно влиять на статус и действия нашей страны.]

In my opinion, democracy in the USA is a falseness. Political candidates receive money from large corporations, the rich people. We are told that we get to vote, have a choice. This is not true! The mainstream media reports on the 2-party candidates as if they are our only choices. Every vote doesn't count, everyone's voice is not heard either! I think a true democracy would have every candidate on a level field, financial limits and media should be required to spend equal time on every candidate, from 3rd parties, even communist if there were a candidate. And every one of our votes should be counted, each and every individual vote.

[По моему мнению, демократия в США – это ложь. Политические кандидаты получают деньги от крупных корпораций, богатых людей. Нам говорят, что мы имеем право голоса, можем голосовать. Это неправда! Основные средства массовой информации сообщают о кандидатах двух партий, как будто только они могут быть избраны. Не каждый голос учитывается, даже не каждый голос бывает услышан! Я думаю, истинная демократия подразумевает единый подход и финансовые ограничения, и медиа должны выделять одинаковое время каждому кандидату от трех партий, даже коммунисту, если он канди-

дат. И каждый из наших голосов должен учитываться, каждый индивидуальный голос.]

В целом результаты анкетирования показывают, что, с одной стороны, американские информанты трактуют концепт *DEMOCRACY* как актуальный, имеющий для них высокую ценность. Об этом пишет, например, Грант Смит в своем эссе:

Some form of government (rules and authority) is essential for a civil society, and representative democracy is the best way to maximize individual security, liberty, and prosperity for the greatest number of people.

[Некоторая форма правления (правила и власть) необходима для гражданского общества, а представительская демократия – лучший способ увеличить личную безопасность, свободу и процветание наибольшего числа людей.] (Smith 2024; см. *Varia* в настоящем томе).

Информанты охотно высказывали различные суждения о демократии, как, например, то, что демократия «подходит» только небольшим странам с высоким уровнем развития. Высказываемые мнения порой противоположны, особенно в том, что касается демократии в США. С другой стороны, для анкет о демократии характерна высокая степень стандартизованности, что, по моему мнению, связано с книжным характером концепта.

Работа с информантами из США представлена также в (Nelson, McEvoy, Schreiber 1998) в результатах ассоциативного эксперимента. Эти выводы коррелируют с полученными нами тремя видами данных. В эксперименте принимали участие 146 информантов. Ассоциации к англ. *democracy* таковы: *government* 19 ответов из 46, *freedom* 16, *USA* 14, *republic* 13, *republican* 12, *politics* 9, *communism* 6, *vote* 4, *America* 4, *democrat* 4, *president* 3, *anarchy* 2, *majority* 2, *Russia* 2, *socialism* 2. Ассоциации к существительному *democrat* также предсказуемы: *republican* 74, *Clinton* 16, *politics* 9, *president* 9, *politician* 3, по два ответа – *fair*, *liberal*, *republic*, *donkey* (как известно, животным – символом Демократической партии США является осёл), *me* (😊). Приведенные ассоциации, как и данные корпусов текстов выше, указывают на то, что понятия *DEMOCRACY* – *DEMOCRAT* тесно связаны с дихотомией двух партий США: демократической и республиканской.

На рис. 2 была представлена семантическая сеть лексики *democracy* и соответствующие семантическим узлам концептуальные аспекты ДЕМОКРАТИИ в языковой картине мира жи-

телей США: Constellation 1 – политический аспект, Constellation 2 – политико-идеологический, Constellation 3 – социально-политический, Constellation 4 – социальный. Результаты работы с информантами показали, что политическая составляющая в концептуальной структуре *DEMOCRACY* наиболее сильна и обязательно проявляется по отношению к другим сторонам жизни: социальной и идеологической. В концептуальной структуре *DEMOCRACY* отсутствуют личностные аспекты: психический, бытовой, физический, в отличие, например, от очень близкого (в сознании носителей) концепта *FREEDOM*, т. е. *DEMOCRACY* полностью принадлежит к общественной сфере бытия.

5. Когнитивная дефиниция концепта *DEMOCRACY* согласно трем типам данных американского варианта английского языка

На основании трех видов данных синтезируем **когнитивную дефиницию** концепта ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка.

DEMOCRACY is a (political) system, a type of government (**гипероним**) – это политическая система, тип правления некоей совокупностью субъектов, основным принципом которого является преимущественный учет мнения большинства, «власть народа», и одновременно – по метонимическому принципу – так же может именоваться совокупный субъект (страна, сообщество, партия) с таким типом правления, т. е. субъектом демократии является народ, страна, реже социальная группа, класс. Это прежде всего социально-политический и аксиологический концепт, он входит в сеть других важных социально-политических ценностей: свобода, равенство, справедливость и др.

Если более общим понятием по отношению к *DEMOCRACY* является (*POLITICAL*) *SYSTEM*, то на более низком уровне обобщения находятся виды демократии (в значении ‘система правления’, а также в значении ‘страна с демократическим типом правления’ – **гипоним**), реализуемые, как правило, в сочетаниях Adj + *democracy*: *constitutional* ‘конституционная’, *parliamentary* ‘парламентская’, *multi-party* ‘многопартийная’, *direct* ‘прямая’, *e-democracy* ‘электронная’, *socialist* и др. *democracy* ‘социалистическая демократия’ (об устойчивых сочетаниях со словом *democracy* см. ниже).

Оппозитами демократии, по данным словарей, являются *dictatorship* 'диктатура', *tyranny* 'тирания', *monarchy* 'монархия', *totalitarianism* 'тоталитаризм', *despotism* 'деспотизм', *monocracy* 'монократия'; а по мнению респондентов – *fascism* 'фашизм', *dictatorship* 'диктатура', *Russia* 'Россия'.

Концепт *democracy* может выражаться в английском языке **синонимичными** и близкими по значению словами: *republic* 'республика', *self-government*, *self-rule* 'самоуправление'. Они, согласно словарям и анкетированию, в значительной степени пересекаются с близкими социально-политическими концептами (*sovereignty* 'суверенитет', *autonomy* 'автономия', *home rule* 'самоуправление', *self-determination* 'самоопределение') и ценностями (*equality* 'равенство', *freedom* 'свобода', *justice* 'справедливость', *suffrage* 'избирательное право', *representative government* 'представительское правительство', *goodness* 'благополучие', *human rights* 'права человека', *elections* 'выборы'), которые репрезентируют **коллекцию**, или **комплекс** ДЕМОКРАТИИ.

Названные выше понятия, синонимичные ДЕМОКРАТИИ и/или входящие с ней в комплекс, представляют ее положительные стороны, равно как и «участие большинства или всего народа в управлении государством», «свободные выборы», «широкие возможности», «гуманность», «законность». Однако по данным анкетирования и текстовым данным, у демократии есть не только положительные, но и отрицательные черты: в первую очередь, это ее непрочность, во-вторых, она может не обеспечивать должной экономической стабильности. Информантами неоднократно выражалась мысль о том, что демократия не идеальная, но лучшая форма политического устройства.

Словообразовательными дериватами англ. *democracy* являются лексемы: *democrat*, *democratic*, *democratically*, *anti-democracy*, (noun, plural) *anti-democracies*, (adjective) *non-democracy*, (noun, plural) *non-democracies*, *pre-democracy*, (noun, plural) *pre-democracies*, (adjective) *pro-democracy*, *e-democracy*, а также производные от *democratic*: *democratize*, *democratization*, *undemocratic*, *anti-democratic*.

Что касается **семантических** дериватов, то к таковым следует отнести три регулярных переноса: 1) системная метонимия 'тип политической системы' > 'страна с такой политической системой'; 2) антропоморфизация лексемы *democracy* (регуляр-

ная когнитивная метафора «демократия – это живое существо», см., например, название бестселлера: *How Democracies Die* (Levitsky, Ziblatt 2018); 3) репрезентация демократии как предмета, см. *fragile democracy* ‘хрупкая демократия’.

Выше было отмечено немало **устойчивых сочетаний** со словом *democracy* для американского варианта английского языка, самыми распространенными из которых являются *promote* ‘продвигать’, *restore* ‘восстанавливать’, *undermine* ‘подрывать’, *defend* ‘защищать’ *democracy* ‘демократию’; *American* ‘американская’, *liberal* ‘либеральная’, *political* ‘политическая’, *Western* ‘западная’ *democracy* ‘демократия’. Среди устойчивых выражений наиболее распространена модель Adj + *democracy*, а также *democratic* + Noun: *democratic party*, *candidate*, *republican*, *leader*, *president* и др.

Граждане Соединенных Штатов в целом высоко оценивают демократию как тип политической системы и социального устройства: как правило, для американцев характерна гордость за уровень демократии в своей стране, хотя его оценка может быть разной. Профессор из США Грант Смит пишет:

«...American democracy, as noted above, was founded on the idea of human “rights” and developed spasmodically but significantly over time. Our deeds are imperfect, but our dedication to the idea of protecting the “rights” of all our people has become generally embraced in Western democracies and functions as a beacon of hope throughout the world. It is an idea that makes the Western democracies a magnet for everyone with hope, energy, and ambition». [Американская демократия, как отмечалось выше, была основана на идее «прав» человека и со временем развивалась скачкообразно, но успешно. Наши дела несовершенны, но наша приверженность идее защиты «прав» всех наших людей стала общепринятой в западных демократиях и служит маяком надежды во всем мире. Эта идея делает западные демократии магнитом для всех, у кого есть надежда, энергия и амбиции] (Smith 2024; см. *Varia* в настоящем томе).

Наряду с оппозицией:

1) позитивное / негативное отношение к демократии как таковой (в частности, к демократии в США), в анкетах и текстах представлены две другие оппозиции:

2) «хорошая» / «плохая» демократия. «Хорошая» ведет к равенству, успешной экономике и благосостоянию, а «плохая» – это недостаточная или избыточная демократия (оценивается

ее уровень, хотя, казалось бы, демократия или есть, или нет, это не градуальное понятие). Недостаточная не обеспечивает необходимых свобод, а избыточная приводит к анархии и произволу, причем и та, и другая могут спровоцировать перекосы в социальном и экономическом развитии;

3) идеальная / реальная демократия: реальная – особенно если речь идет о Соединенных Штатах – может быть фальшивой, иллюзорной.

6. Профилирование концепта *DEMOCRACY*

На основе анализа трех видов данных из американского варианта английского языка для концепта *DEMOCRACY* можно выделить два основных профиля: **либерально-демократический** и **консервативно-республиканский**. Такая скупая дискурсивная дифференциация объясняется несколькими причинами. Во-первых, как выяснилось при анкетировании, *DEMOCRACY* – концепт неличностный и полностью принадлежит социально-политической концептосфере. Эта характеристика проявляется при употреблении *democracy* в любом из стилей, и это обедняет его профилирование.

Во-вторых, в настоящее время общество США сильно поляризовано по партийному признаку (особенно активно это проявляется со времени президентства Трампа), и любое социальное противоречие «вписывается» в концептуальную сетку двухпартийной системы. Проблемы равенства – гендерного, религиозного, этнического и др. – обсуждаются в США с момента возникновения государства. В США есть социальные группы, которым может быть приписан более частный профиль / тип дискурса (анархический, феминистический, народно-правый и др.), однако такого рода профили в современных Соединенных Штатах не являются самодостаточными – они включены в более широкий контекст партийного противостояния. В зависимости от того, как каждый конкретный человек отвечает на вопросы о свободной продаже оружия, о равенстве полов, о правах сексуальных меньшинств, о границах социального разнообразия (*diversity*), он будет отнесен к демократам или республиканцам, даже если не является членом одной из двух партий и не во всем разделяет партийные взгляды. Либерально-демократический и консервативно-республиканский профили – это две раз-

ные оценки ДЕМОКРАТИИ гражданами США в зависимости от способа решения названных выше и подобных вопросов. Эти профили репрезентированы в соответствующих изданиях и интернет-порталах, однако они могут выражаться и в других источниках средствами разных стилей. Разнообразие в пределах профиля выражается в том, что оценивается со знаком «+» / «-»: демократия как политическая система в целом или демократия в конкретном месте, например, в США, в отдельном штате и под. (уровень и способы ее проявления / реализации).

7. Заключение

В соответствии с методологией Люблинской этнолингвистической школы (см. Бартминьский 2005), концепт ДЕМОКРАТИЯ в американском варианте английского языка исследовался на основе трех типов данных: системно-словарных, текстово-корпусных и анкетных.

Американская демократия позиционируется – и не только средствами массовой информации США – как эталонная. Недаром таким частотным в американской прессе является словосочетание *American democracy*. Это, однако, не исключает некоторого скепсиса по отношению к американской демократии в ее ежедневных проявлениях.

Концепту *DEMOCRACY* в картине мира жителей США свойственна одна универсальная тенденция: понятие ДЕМОКРАТИЯ размывается, и это относится к разным его признакам. Размывание первичного понятия ДЕМОКРАТИЯ как «власти народа» реализуется в очень частотных выражениях типа *democracy of Britain, democracy of Norway*, фактически представляющих собой оксюморон, поскольку и Великобритания, и Норвегия, как известно, королевства. Концепт ДЕМОКРАТИЯ стал шире, он понимается как реализация прав человека, как пакет социальных свобод. Демократия как политическая система должна гарантировать только три вещи: 1) всеобщее и равное избирательное право; 2) верховенство закона и равенство всех перед ним; 3) три независимые ветви власти. Однако сегодня под демократией подразумевают гораздо больше. Почему нарушение прав сексуальных меньшинств может трактоваться как атака на демократию, ведь их представителей никто не лишает права голоса? Как связаны принципы демократии (см. выше) и свободная продажа оружия?

По данным анкетирования и анализа прессы, понимание демократии в картине мира американца гораздо шире изначальной семантики слова. Демократия трактуется как ряд либеральных прав и свобод, которые ассоциируются с западным образом жизни.

Еще и поэтому так близки анкетные данные концептов ДЕМОКРАТИЯ и СВОБОДА: ДЕМОКРАТИЯ расплывается до либеральных свобод, а сами эти свободы постоянно захватывают новые границы. Оспаривается краеугольный камень демократии – верховенство воли большинства, поскольку оно влечет за собой угнетение меньшинства. Соблюдение прав меньшинств, в свою очередь, приводит к тому, что большинству приходится терпеть неудобства разной степени сложности, чтобы не причинить ущерба меньшинствам.

При всей близости концептов *DEMOCRACY* и *FREEDOM* в языковой картине мира граждан США, у них есть одно существенное различие: ДЕМОКРАТИЯ – неличностный концепт. В его структуре отсутствуют аспекты, связанные с индивидуумом: психологический, физиологический и др. Нельзя сказать, что это обесценивает демократию, но делает ее не столь жизненно необходимой, как свобода. Это легко доказать: Интернет-поисковики выдают нулевой результат на запрос *(to) die for democracy*, а результат запроса *(to) die for freedom* – 10 страниц ссылок, в том числе название очень популярной песни и известной драмы.

Библиография

- Бартминьский Ежи, 2005, *Языковой образ мира. Очерки по этнолингвистике*, Москва.
- Руденко Елена, 2019, *Стереотип ДЕМОКРАТИЯ по данным белорусского и американского английского языков (предварительные результаты)*, [в:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 5: *Koncepty i ich profilowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin, s. 223–234.
- Adams Henry, [1880] 2008, *Democracy: An American Novel*, London.
- Benkler Yochai, Faris Robert, Roberts Hal, 2018, *Network Propaganda. Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics*, Oxford.
- Blashek Jordan, Haugh Christopher, 2020, *Union. A Democrat, a Republican, and a Search for Common Ground*, New York.
- Drutman Lee, 2020, *Breaking the Two-Party Doom Loop. The Case for Multiparty Democracy in America*, Oxford.

- French David, 2020, *Divided We Fall. America's Secession Threat and How to Restore Our Nation*, New York.
- Hegseth Pete, 2020, *American Crusade. Our Fight to Stay Free*, New York.
- Levitsky Steven, Ziblatt Daniel, 2018, *How Democracies Die*, New York.
- Łozowski Przemysław, 2024, *W poszukiwaniu źródeł konceptu DEMOKRACJA w najwcześniejszych poświadczeniach słowa demokracja*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: DEMOKRACJA, red. Alena Rudenka, Warszawa, s. 493–507.
- Oliver Benjamin L., 1832, *The Rights of an American Citizen; with a Commentary on State Rights, and on the Constitution and Policy of the United States*, Philadelphia.
- Rudenka Alena, 2023, *What Does the Internet Tell the Linguist about American Democracy?*, „Etnolingwistyka” 35, s. 261–281.
- Smith Grant, 2024, *Democracy: A Personal Point of View*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 7: DEMOKRACJA, red. Alena Rudenka, Warszawa, s. 537–549.
- Taibbi Matt, 2021, *Why Today's Media Makes Us Despise One Another*, New York.
- Tocqueville Alexis, 2002, *Democracy in America* (De La Démocratie en Amérique), 1st ed., Vol.1 – 1835, Vol. 2 – 1840, Chicago.
- Wilentz Sean, 2005, *The Rise of American Democracy. Jefferson to Lincoln*, New York.
- Wright Frances, 1829, *Course of Popular Lectures as Delivered by Frances Wright*, New York; <https://archive.org/details/courseofpopularl00wrigrich/page/n5/mode/2up>.

Словари

- Cambridge Essential American English Dictionary*; <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/essential-american-english/democracy>; доступ: 15 I 2022.
- Collins Online Dictionary*; <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/democracy>; доступ: 15 I 2022.
- English Synonym Dictionary / Semantic Atlas*; <http://dico.isc.cnrs.fr/dico/en>; доступ: 15 I 2022.
- English Synonym Dictionary Reverso*; <http://dictionary.reverso.net/english-synonyms>; доступ: 15 I 2022.
- Internet-thesaurus*; <http://thesaurus.com>; доступ: 15 I 2022.
- Longman AE – *Longman Advanced American Dictionary*; <http://longmanusahome.com/dictionaries/advanced.php>; доступ: 15 I 2022.
- Merriam Webster Online Dictionary*; <https://www.merriam-webster.com/dictionary/democracy>; доступ: 15 I 2022.
- Nelson Douglas L., McEvoy Cathy L., & Schreiber Thomas A., 1998, *The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms*; http://w3.usf.edu/FreeAssociation/AppendixA/Cue_Target_Pairs.D-F; доступ: 15 I 2022.
- Online OXFORD Collocation Dictionary*; <https://www.freecollocation.com/search?word=democracy>; доступ: 15 I 2022.

Источники

Пресса

- Bush George W., 2017, *The media is 'indispensable to democracy*, *USA Today*, February 27, 2017; <https://eu.usatoday.com/story/news/politics/onpolitics/2017/02/27/george-w-bush-today-show-interview/98477882/>; доступ: 15 I 2022.
- Carter Erin Baggot, Carter Bret L., Diamond Larry, 2023, *American Democracy Is Still in Danger. How to Protect It From Enemies Foreign and Domestic*, *Foreign Affairs*, January 6, 2023; <https://www.foreignaffairs.com/united-states/american-democracy-still-danger>; доступ: 15 I 2022.
- Craig Kevin, b.d., *The Libertarian Party Candidate for the U.S. House of Representatives from Southwest Missouri*; <http://kevincraig.us/>; доступ: 15 I 2022.
- Hampson Robert, 2016, From E.B. White to Colin Kaepernick: What does democracy mean today?, *USA Today*, November 24, 2016; <https://eu.usatoday.com/story/news/politics/2016/11/24/eb-white-colin-kaepernick-what-does-democracy-mean-today/94344960/>; доступ: 15 I 2022.
- Keatinge Edgar, 2017, *The United States is downgraded to a "flawed democracy"*. *USA Today*, January 26, 2017; доступ: 15 I 2022.
- Kevin Craig for Congress – Christian Libertarian for Missouri's 7th Congressional District; <http://kevincraig.us/>; доступ: 15 I 2022.
- Klaas Brian, 2017, *Can American democracy survive Donald Trump?* *USA Today*, May 15, 2017; <https://eu.usatoday.com/story/opinion/2017/05/15/can-american-democracy-survive-trump-column/101687476/>; доступ: 15 I 2022.
- Korte Gregory, 2016, *Fake news threatens democracy, Obama says*, *USA Today*, November 17, 2016; <https://eu.usatoday.com/story/tech/2016/11/17/fake-news-threatens-democracy-obama-says/94045428/>; доступ: 15 I 2022.
- Leinwand Leger Donna, 2018, *Biden at Davos: Russia is greatest threat to democracy*, *USA Today*, January 18, 2018; <https://eu.usatoday.com/story/news/2017/01/18/biden-russia-davos/96709068/>; доступ: 15 I 2022.
- Letter: Protect Wisconsin's democracy, 2017, *USA Today*, January 18, 2017; <https://eu.postcrescent.com/story/opinion/readers/2017/03/19/letter-protect-wisconsin-democracy/99130794/>; доступ: 15 I 2022.
- Menand Louis, 2022, *American Democracy Was Never Designed to Be Democratic*, *The New Yorker*, August 15, 2022; <https://www.newyorker.com/magazine/2022/08/22/american-democracy-was-never-designed-to-be-democratic-eric-holder-our-unfinished-march-nick-seabrook-one-person-one-vote-jacob-grumbach-laboratories-against-democracy>; доступ: 15 IX 2022.
- Obama Barack H., 2016, *Democracy is bigger than any one person*, *USA Today*, November 16, 2016; <https://eu.usatoday.com/videos/news/usanow/2016/11/16/93961116/>; доступ: 15 I 2022.
- USA Today*, 2016–2017; <https://www.usatoday.com>; доступ: 15 I 2022.

Базы и языковые корпусы

- American National Corpus*; <http://americannationalcorpus.org/#>; доступ: 15 I 2022.
- Bank of English*; <http://www.collinslanguage.com/content-solutions/wordbanks>; доступ: 15 I 2022.

- BLOG1 – *A LONG List of President Obama's Accomplishments*; <http://www.addicting-info.org/2012/09/01/a-long-list-of-president-obamas-accomplishments-with-citations/>; доступ: 15 I 2022.
- BLOG – *Free Thought Blogs*; <https://freethoughtblogs.com/blaghag/2012/08/conservative-pundit-wants-underground-railroad-to-kidnap-children-of-gay-parents/>; доступ: 15 I 2022.
- COCA – *Corpus of Contemporary American English*; <http://corpus.byu.edu/coca/>; доступ: 15 I 2022.
- COHA – *Corpus of Historical American English*; <http://corpus.byu.edu/coha/>; доступ: 15 I 2022.
- E-Democracy.org; <http://forums.e-democracy.org/support/rules/full-rules/>; доступ: 15 I 2022.
- Semantic Atlas*; <http://www.atlas-semanticques.eu/?l=EN>; доступ: 15 I 2022.
- Sketch Engine; <https://auth.sketchengine.eu/#login?next=https%3A%2F%2Fapp.sketchengine.eu%2F>; доступ: 15 I 2022.

DEMOCRACY According to the American English Data

This article presents the results of a study of the concept of *DEMOCRACY* in American English, mainly in its contemporary usage (twentieth and twenty-first centuries). The author investigates data from online dictionaries and other sources on the semantics of the lexemes *democracy*, *democrat*, *democratic* and their systemic characteristics, as well as data from an associative dictionary. The examples are taken from COCA (Corpus of Contemporary American English) and COHA (Corpus of Historical American English).

The concept closest to *DEMOCRACY* is *FREEDOM*. However, there is an essential difference between them: *DEMOCRACY* is a non-personal concept and belongs entirely to the socio-political system. This is what emerges from the use of *democracy* in all of the styles.

In general, American citizens highly value democracy as a type of political system: as a rule, they are proud of the level of democracy in their country, although this assessment may vary. In the linguistic worldview of US residents, the concept of *DEMOCRACY* is represented through oppositions: (1) positive/negative attitude towards democracy as a type of political system; (2) “good”/“bad” (“insufficient” or “excessive”) democracy; (3) ideal/real democracy. Currently, American society is highly polarized along party lines, and any contradiction “fits” into the conceptual grid of its two-party system: democratic (liberal) vs. republican (conservative) views.

Koncept (młodej) DEMOKRACJI w źródłach językowych hausa

Nina Pawlak

W artykule przedstawiono etnolingwistyczny profil DEMOKRACJI funkcjonujący w języku hausa, używanym powszechnie na części terytorium Nigerii. Zaprezentowana została treść konceptu DEMOKRACJA na podstawie dwóch różnych typów źródeł językowych. Z jednej strony odnosi się ona do znaczenia terminu 'demokracja' funkcjonującego w wybranych tekstach (artykułach prasowych, poezji poświęconej sprawom demokracji), z drugiej strony odwołuje się do danych systemowych, reguł komunikacji i treści utworów literackich, w szczególności literatury ludowej w języku hausa, w której przedstawiane są relacje między tradycyjną władzą a poddanymi.

W artykule zawarto tezę o wzajemnym przenikaniu się systemowych mechanizmów rządzenia i relacji z władzą, charakterystycznych dla młodej demokracji. Na obszarach Hausa utrwalone reguły kontaktów z władzą tradycyjną znajdują odzwierciedlenie w relacji między władzą państwową a obywatelem i mają wpływ na proces demokratyzacji Nigerii.

1. Wprowadzenie

Znaczenie terminu 'demokracja' wynika w dużej mierze z tego, co jest punktem odniesienia w jego definiowaniu. Z jednej strony jest to typ ustroju państwa zakładający udział obywateli w sprawowaniu władzy, z drugiej strony jest to cały zespół praw i zachowań obywateli, odwołujących się do wolności, w tym zwłaszcza wolności słowa i wolności wyboru. Znaczenie tych dwóch ujęć nie jest istotnie odmienne, można bowiem założyć, że im więcej reguł demokratycznych funkcjonuje w systemie zarządzania państwem, tym więcej swobód demokratycznych doświadczają obywatele i tym większe są ich możliwości wpływania na życie publiczne. Jest jednak jeszcze sfe-

ra funkcjonowania reguł demokratycznych, która dotyczy wzajemnego przenikania się norm instytucjonalnych i utrwalonych zasad komunikowania się obywateli z władzą. Miarą procesów demokratyzacji są tu codzienne zachowania obywateli wynikające z utrwalonych norm, wartości, tradycji, które niekoniecznie podlegają zmianom w tym samym tempie, co zmiany strukturalne w państwie.

Język jest odzwierciedleniem zmian zachodzących w życiu społecznym, natomiast w odniesieniu do pojmowania demokracji także świadectwa językowe są dwojakiego rodzaju. Z jednej strony są one wymuszone potrzebą nazywania instytucji strzegących porządku demokratycznego i opisywania podejmowanych przez nie działań, z drugiej strony natomiast odzwierciedlają poglądy obywateli na kwestie wolności i praw. Pole do obserwacji dwóch światów demokracji stwarzają takie systemy, w których porządek demokratyczny jest stosunkowo nowym rozwiązaniem i gdzie obywatele lepiej odnajdują się w systemie utrwalonym przed wprowadzeniem ustroju demokratycznego. Taką dwoistość systemową spotykamy w wielu państwach afrykańskich, wyraźną zwłaszcza tam, gdzie przed epoką kolonialną i nowym łaodem w nowo powstałych państwach wykształciły się systemy zarządzania o randze struktur państwowych, które przetrwały epokę kolonialną i funkcjonują do dnia dzisiejszego jako władza tradycyjna.

Przykładem takiej dwoistości systemowej jest Nigeria, najludniejszy kraj Afryki (212 mln mieszkańców), państwo wieloetniczne i wielojęzyczne, w którym językiem oficjalnym jest angielski, ale największe wspólnoty etniczno-językowe, wśród nich Hausa, zachowują odrębność terytorialną i mają zapewnioną swobodę używania własnego języka na wielu płaszczyznach komunikacji (w tym jako języka literatury, prasy), także w życiu publicznym.

Nigeria jako niepodległe państwo pojawiła się na mapie Afryki w roku 1960, wcześniej była kolonią brytyjską¹. Współczesna Nigeria jest republiką federalną, w której głową państwa jest prezydent wybierany na czteroletnią kadencję², który jednocześnie sprawuje funkcję szefa rządu. Administracyjnie kraj jest podzielony na 36 sta-

¹ Nazwa *Nigeria* pojawiła się po raz pierwszy w brytyjskiej gazecie „The Times” w 1897 roku, wcześniej terytorium było nazywane the Royal Niger Company Territories.

² Od roku 2015 urząd prezydenta pełnił przez dwie kadencje Muhammadu Buhari. W roku 2023 prezydentem Nigerii został wybrany Bola Tinubu.

nów, jedno terytorium jest wyodrębnione. Stany są zarządzane przez gubernatorów i przedstawicieli w jednostkach administracyjnych niższego rzędu (*local government areas*).

W północnej części Nigerii, na terenach zdominowanych przez Hausa i Fulani³ znalazła się część Sułtanatu Sokoto⁴ obejmującego historyczne terytoria państw-miast Hausa, w których od X wieku rządili tradycyjni władcy. W języku hausa władca nazywa się *sarki* (l.mn. *sarakuna*). Feudalne struktury scentralizowanego państwa pozwalały władcom na skuteczne administrowanie terytorium, zasobami i ludźmi, a także utrzymywanie dworów. Struktury przetrwały do czasów współczesnych, a epoka kolonialna, zwłaszcza na terenach brytyjskich, nawet umocniła ich rangę jako instytucji społecznego zaufania. Także w państwie niepodległym władcy tradycyjni mają ogromny wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa i relacje między obywatelami a władzą państwową. Terytoria Hausa, które tworzą językowo-kulturową wspólnotę, są częścią państwa nigeryjskiego, ale jednocześnie pielęgnuje się w nich odrębność kulturową, której wyznacznikiem – oprócz języka hausa i religii muzułmańskiej – jest władza tradycyjna.

Etnolingwistyczny profil demokracji, przedstawiony tu na podstawie źródeł językowych hausa, będzie z założenia odnosić się do dwóch poziomów pojmowania demokracji. Na jednym poziomie będzie to językowy obraz demokratycznych instytucji, które pojawiły się wraz z powstaniem państwa nigeryjskiego. W języku hausa wyrazem tych zmian jest nowe słownictwo i terminologia odnosząca się do procesów demokratyzacyjnych. Na drugim poziomie analizowana będzie aktywność obywateli w ramach struktur w istocie niedemokratycznych, w warunkach silnego rozwarstwienia społeczeństwa i hierarchicznej zależności między poszczególnymi warstwami, ale przejawiająca zachowania zgodne z regułami demokracji. Pierwszy obraz wyłania się z tekstów tematycznie powiązanych z demokracją, które objaśniają reguły funkcjonowaniem instytucji demokra-

³ W literaturze politologicznej grupy etniczne Hausa i Fulani z Nigerii są przedstawiane łącznie (jako Hausa-Fulani), głównie ze względu na używanie jednego języka (hausa), wspólnotę doświadczeń historycznych i religię muzułmańską.

⁴ Sułtanat Sokoto powstał na początku XIX wieku po zwycięstwie odniesionym podczas świętej wojny przez Usmana dan Fodio. W granicach Nigerii znalazły się także inne terytoria zachowujące tradycje wcześniejszych struktur posiadających władzę centralną, takich jak średniowieczne imperium Kanem Bornu czy królestwa Joruba.

tycznych, w tym zwłaszcza mechanizmy wyłaniania przedstawicieli władz różnych szczebli w państwie. Są to artykuły prasowe i dyskusje na forach internetowych, a ponadto poezja zaangażowana tworzona głównie na okoliczność wyborów.

Drugi obraz zakodowany jest w danych językowych o innym charakterze, w tym zwłaszcza w literaturze ustnej, w przysłowiach, bajkach i opowieściach, i dotyczy wzorców komunikacji między społeczeństwem a władzą, która to komunikacja odbywa się kanałami zgoła odmiennymi od demokratycznych, ale dającymi możliwość wymiany informacji, a nawet wpływania na rządzących. Przedmiotem analizy są środki leksykalne i dane systemowe języka hausa, w tym zwłaszcza frazeologia z jej przykładami konceptualizacji znaczeń odnoszących się do pojmowania demokracji. W polu zainteresowania tą tematyką leżą też reguły komunikacji w języku hausa, które są wyrazem norm i wartości przestrzeganych w kulturze Hausa.

Współczesna Nigeria, w której utrwała się system polityczny oparty na udziale społeczeństwa w rządzeniu krajem, boryka się z wieloma patologiami i nadużyciami władzy. Przedstawiony w tym artykule obraz demokracji widziany z perspektywy języka hausa jest próbą wyjaśnienia i uzasadnienia niektórych działań i zachowań uwarunkowanych tradycyjnym porządkiem i pojmowaniem relacji między władzą a obywatelami (poddanymi).

2. Nigeria jako państwo demokratycznie wybieranych organów władzy i tradycyjnych systemów władzy

Doświadczenia polityczne państwa nigeryjskiego od czasu uzyskania niepodległości w roku 1960 obejmują wojnę domową (1967–1970) i następujące po sobie okresy rządów wojskowych oraz rządów cywilnych. Wybory prezydenckie z 12 czerwca 1993 roku były początkiem zmian wprowadzających władzę cywilną do porządku prawnego państwa. W randze święta państwowego ustanowiony został Dzień Demokracji, w sposób symboliczny odnotowujący przekazanie władzy wybranemu w wolnych wyborach w 1999 roku prezydentowi. Został nim Olusegun Obasanjo, chrześcijanin z grupy etnicznej Joruba. Obchodzone co roku święto potwierdza stabilizację nigeryjskiego systemu politycznego i postępujące wdrażanie reguł demokracji na wszystkich szczeblach władzy. Kolejne wybory prezydenckie (w latach 2007, 2010, 2015) oraz wybory parlamentarne odbywały się już z zachowaniem reguł demokratycznych, walka

o władzę prowadzona była w warunkach pluralizmu politycznego, z respektowaniem zasad rywalizacji międzypartyjnej i przekonywania wyborców do swoich programów.

Współczesna Nigeria przeszła kilka etapów zmian ustrojowych. W trzech okresach rządów wojskowych (w latach 1966–1979, 1983–1993 i 1993–1999) prawa obywatelskie były znacząco ograniczone, ale nie zahamowało to postępującego procesu demokratyzacji kraju, odchodzenia od kolonialnej spuścizny i zbliżania się do standardów zachodniej demokracji. Na fali tych zmian Nigeryjczycy odrzucili brytyjski model demokracji przejęty bezpośrednio po uzyskaniu niepodległości i w 1979 roku przyjęli system amerykański, oparty na władzy prezydenckiej, która jest jednocześnie władzą wykonawczą.

W ślad za zmianami politycznymi dokonywały się także zmiany konstytucji, którym przyświecała idea integracji wielonarodowego państwa i pogłębienia procesów demokratyzacyjnych. Ostatnia konstytucja z roku 1999 (*Constitution of the Federal Republic of Nigeria 1999*) w rozdziale II dotyczącym podstaw ustrojowych państwa stanowi: Federacyjna Republika Nigerii jest państwem opartym na zasadach demokracji i sprawiedliwości społecznej⁵ (§ 14.p.1), a każdy obywatel powinien mieć równe prawa, obowiązki i szanse wobec prawa⁶ (§ 17.p.1a).

Różnorodność, jaka charakteryzuje kraj w wymiarze społecznym i kulturowym, stawia tym procesom duże wyzwania. W szczególności północna część kraju, zajmująca połowę jego terytorium, gdzie mieszkają Hausa-Fulani, odróżnia się w sposób wyraźny od części południowej, w której dominują Igbo i Joruba. W dyskursie prowadzonym z perspektywy europejskiej często przytaczana jest opinia, że Północ to obszar odrębny językowo i religijnie, a także odmienny cywilizacyjnie, ze wskazaniem na odmienności wynikające z opóźnienia procesów adaptacji do współczesnego świata.

Warto więc zwrócić uwagę na niektóre cechy struktury społecznej, które przetrwały z czasów wspólnej państwowości hausańsko-fulańskiej i nadal funkcjonują w tej części Nigerii, współistniejąc ze strukturami ogólnonigeryjskimi o charakterze państwowym. Ponieważ zachowania społeczne i relacje między ludźmi znajdują

⁵ „The Federal Republic of Nigeria shall be a State based on the principles of democracy and social justice”.

⁶ „Every citizen shall have equality of rights, obligations and opportunities before the law”.

odzwierciedlenie w języku, leksyka, cechy strukturalne języka i komunikacji językowej mogą być także świadectwem zaawansowania procesów demokratyzacyjnych w społeczności posługującej się językiem hausa. Język ten używany jest powszechnie w kontaktach bezpośrednich nie tylko w komunikacji codziennej, ale także w lokalnej administracji, urzędach i instytucjach szczebla stanowego.

Na obszarach hausańskich struktury tradycyjne wykształciły się jako scentralizowany system, w którym tradycyjny władca (*sarki*) był przywódcą politycznym i religijnym (Osakede, Ijimakinwa 2015: 35). *Sarki*, w literaturze europejskiej nazywany emirem, także po przejściu terenów Sułtanatu Sokoto pod administrację brytyjską zachował cały swój gabinet doradców i ministrów odpowiedzialnych za powierzone im resorty. Wśród nich *Sarkin Fada* (dosł. ‘zarządca pałacu’) – rzecznik emira, odpowiedzialny za funkcjonowanie dworu emira, *Waziri* ‘wezyr, odpowiednik premiera w administracji rządowej’, *Galadima* ‘administrator miasta będącego siedzibą władcy’, *Mada-waki* ‘zwierzchnik armii’, *Magaji* ‘minister zasobów i finansów’, *Sarkin Ruwa* ‘minister zasobów wodnych’ i in. (Erero 2005). Całe terytorium podległe władcy miało swoich administracyjnych urzędników, wśród nich naczelnika okręgu (*hakimi*) czy wioski (*dagaci*), którzy rozstrzygali spory lokalne, ale decyzja ostateczna zawsze należała do władcy. System sprawiedliwości opierał się na prawie muzułmańskim, znanym jako szariat (*shari’a*), a sądy nadzorował wykształcony w prawie muzułmańskim *Alkali*.

W obrazie społeczeństwa hausańskiego, przedstawianym w pracach socjologicznych (Smith 1959; Yeld 1960), w opracowaniach dotyczących cech kulturowych (Piłaszewicz 1995), jak też w analizach cech języka (Grudnik 2010) dominującą cechą jest stratyfikacja. Na jednym końcu społecznej drabiny są władcy (*sarakuna*) i tradycyjni urzędnicy (*masu sarauta*), na drugim poddani (*talakawa*). Jest to więc podział na rządzących i rządzonych (*the rulers and the ruled*) (Smith 1959: 247 n.). Bardzo zróżnicowaną grupę stanowią *talakawa*. Choć termin ten w potocznym rozumieniu odnosi się do ludzi biednych, w rozumieniu grupy społecznej ma on szersze uzasadnienie, a kryteria takie jak wykształcenie czy przynależność do grupy zawodowej nie mają tu znaczenia. Wysoką pozycję w tej grupie mają uczeni w Koranie – malamowie (*malamai*) oraz sędziowie tradycyjni (*alkalai*). *Malamai* nauczają tajników islamu w szkołach koranicznych. Ponieważ cieszą się autorytetem społecznym, służą radą w za-

kresie życia zgodnego z przykazaniami religii Mahometa. *Alkalai* zaś zajmują się interpretacją zachowań przedstawicieli społeczeństwa w kontekście nakazów i zakazów płynących z Koranu. Są ważnym organem kontroli społecznej, ponieważ mają uprawnienia do nakładania kar na tych, którzy owe nakazy i zakazy łamią.

W społeczeństwie, które w wymiarze kulturowym oddziela bardzo wyraźnie społeczne role kobiet i mężczyzn (Pawlak 2014), funkcjonują *‘yan daudu* ‘mężczyźni, którzy zachowują się jak kobiety’ (Will 2012). Dosłowne znaczenie tego terminu, ‘synowie Daudu’, przywołuje rodzimego ducha kultu *bori*, kojarzonego z zabawą, tańcem, wpadaniem w trans. Do czasów współczesnych *‘yan daudu* byli traktowani jako integralna część społeczeństwa, przedstawiciele subkultury w muzułmańskiej części Nigerii. Współcześnie są kojarzeni z homoseksualistami i ich zachowanie jest często publicznie piętnowane.

Ustrój polityczny Nigerii, zwłaszcza na wcześniejszym etapie budowania państwowości, pozostawał pod wpływem rozwiązań systemowych wprowadzonych przez Brytyjczyków w czasach kolonialnych. System rządów brytyjskich, określany jako rządy pośrednie (*indirect rule*), przewidywał udział lokalnej władzy w administrowaniu kolonią. Także w niepodległej Nigerii zostały zachowane instytucje tradycyjne i lokalni władcy, którzy mieli do spełnienia wiele ważnych zadań w budowaniu jednego państwa i komunikacji obywateli, zwłaszcza ludności mieszkającej na terenach wiejskich, z administracją rządową i władzą centralną. Pełnili oni rolę organu doradczego dla lokalnej administracji rządowej, instytucji wspierającej działania kulturalne, czynnika mobilizacji lokalnej społeczności do aktywności zawodowej i zaplecza do reprezentowania lokalnej społeczności we władzach centralnych (Osakede, Ijimakinwa 2015: 37).

Wraz ze zmianami politycznego ustroju państwa następowały też zmiany w funkcjonowaniu struktur tradycyjnych, które można podsumować stwierdzeniem, że procesy prowadzące do umacniania się demokracji nie sprzyjały tradycyjnym władcom. Wielkim ograniczeniem ich wpływów i możliwości bogacenia się był Dekret o Ziemi z 1978 roku o przeniesieniu własności ziemskiej na rzecz państwa, równoznaczny z odebraniem praw do ziemi władcom tradycyjnym⁷.

⁷ Ustawa z roku 1984 zagwarantowała władzy tradycyjnej 5% przychodów samorządów (tzw. *local-governments*), które na swoim terenie mają obszary podległe władcom tradycyjnym, ponadto otrzymali oni miesięczne uposażenie płacone z budżetu państwa jako rekompensatę za utracone doba ziemskie (Erero 2005).

Ostatnia konstytucja z roku 1999 nawet nie wspomina o tradycyjnych władcach i nie przewiduje w systemie demokracji parlamentarnej ich wyraźnie zdefiniowanych ról (Osakede, Ijimakinwa 2015: 38). Mimo formalnego rozdziału władzy tradycyjny system rządów zajmuje nadal bardzo ważne miejsce na poziomie lokalnym i w relacjach między społeczeństwem a władzą centralną.

Z jednej strony można powiedzieć, że instytucje tradycyjne nie zmieniły się od lat, z drugiej strony jednak dokonują się w nich istotne zmiany zarówno pod względem stylu zarządzania, jak i zasad sukcesji, które nie pozostają bez związku z postępującymi zmianami demokratycznymi w kraju.

Tradycyjni władcy, którzy uważani są za apolitycznych, są w większości osobami wykształconymi i mającymi doświadczenie zawodowe w jakimś obszarze aktywności zawodowej. Przykładem jest Sułtan Sokoto Alhaji Sada Abubakar, który przed koronacją miał doświadczenie misji attaché wojskowego w Pakistanie, a z wojska odszedł na emeryturę w randze generała, a także 14. Emir Kano, Muhammada Sanusi II, który wstąpił na tron w roku 2014, a wcześniej był dyrektorem Banku Centralnego Nigerii.

Największym problemem młodej demokracji nigeryjskiej stała się korupcja. Mimo podejmowanych wysiłków na rzecz ograniczenia negatywnych skutków zmian prodemokratycznych, Nigeria jest zaliczana do państw, w których korupcja rozwinęła się i nadal funkcjonuje w stopniu najwyższym nawet w skali całego świata.

3. Wybory jako okno na świat demokracji nigeryjskiej (na podstawie tekstów prasowych i poezji „zaangażowanej”)

Słowo *dimokuraɗiyya* ‘demokracja’ jest stosunkowo nową jednostką leksykalną w języku. Nie notują jej klasyczne dzieła leksykograficzne hausa: słownik G.P. Bargery’ego (Bargery 1934) i R.C. Abrahama (Abraham 1962), choć pojawia się już w słowniku P. Newmana i R. Ma Newman z roku 1977.

Treść tego terminu jest często najważniejszym tematem w różnych typach tekstów, interpretacje pojawiają się głównie w artykułach prasowych, ale także w wielu innych miejscach. Słownik jednojęzyczny hausa z roku 2006 podaje znaczenie terminu *dimokuraɗiyya* jako ‘system rządów, w którym obywatele wybierają swoich przywódców poprzez głosowanie’ (Sa’id et al. 2006: 104). W swobodnej

dyskusji na forach internetowych pojawia się stwierdzenie, że demokrację należy rozumieć jako sposób rządzenia bez udziału wojskowych, co uzasadnia pamięć o długich okresach władzy militarnej w Nigerii. Pozytywny obraz demokracji ilustrowany jest tezą, że demokracja polega na sprawiedliwym podziale miejsc do rządzenia na wszystkich szczeblach zarządzania krajem, a państwem, w którym najlepiej realizują się idee demokracji, jest Ameryka (tzn. USA) (delachieve.com).

Nazwy instytucji demokratycznych i procedur związanych z demokracją mają swoje źródła zarówno w słownictwie rodzimym, jak i w zapożyczeniach. Zapożyczenia z języka arabskiego odnoszą się do takich określeń jak *majalisa* ‘parlament’ (stąd *majalisar dimokuradiyya*⁸ ‘demokracja parlamentarna’), ale termin *gwamnati* [gwamnati] ‘rząd’ wywodzi się z języka angielskiego.

Nazewnictwo struktur tradycyjnych w zasadzie nie przenika do nazewnictwa instytucji demokratycznych. Tradycyjny termin *sarki* ewoluował w kierunku bardziej abstrakcyjnego pojęcia ‘mistrz’, ‘wybitny specjalista’ (stąd *sarkin kamfuta* ‘specjalista w zakresie informatyki’, ‘komputerowiec’), ale już na określenie prezydenta przeniesiony został rodzimy termin *shugaba* ‘przywódca’ (dosł. ‘idący na przód’), etymologicznie powiązany z tradycyjnym marszem wojska w czasie wyprawy wojennej, stąd *shugaban kasa Muhammadu Buhari* ‘prezydent (kraju) Muhammad Buhari’. Dość znamienne jest wykorzystanie rodzimego terminu *kakaki* – nazwy instrumentu dętego o kształcie rogu, używanego podczas ceremonii z udziałem władcy, który w języku współczesnym oznacza ‘rzecznika’, na przykład *kakakin gwamnati* ‘rzecznik rządu’.

Demokracja w wymiarze lokalnym postrzegana jest przede wszystkim przez pryzmat wyborów. Termin *zabe* (*zābē*) ‘wybory’ jest regularną formacją nominalną od czasownika *zaɓa* (*zābā*) ‘wybierać’, natomiast czasownik ‘głosować’ jest frazeologizmem *jefa kuri’a* będącym połączeniem czasownika *jefa* ‘wrzucać’ i *kuri’a* ‘głos wyborczy’⁹.

⁸ Według przekazów rodzimych leksykografów także wyraz *dimòkùràḍiyyà* jest zapożyczeniem z arabskiego, a jego źródłem ma być ديمقراطية [dīmuqrāṭiyya] (hausa-dictionary.com).

⁹ *Kuri’a* jest wyrazem pochodzenia arabskiego, etymologicznie powiązanym z ‘wróceniem’.

3.1. Tematyka wyborów w tekstach prasowych hausa

Prasa nigeryjska ma ogromne zasługi w krzewieniu idei demokratycznych już od najwcześniejszych lat tworzenia państwowości. Została stworzona w czasach kolonialnych, ale to właśnie gazety publikowane głównie w języku angielskim już w czasach niepodległości przysłużyły się budowaniu wspólnoty państwowej, gdy prowadziły batalię w obronie różnych zagrożeń tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych, ale także występowały w obronie obywateli. Te zasługi należy widzieć także w kontekście walki o demokrację w okresach dyktatury wojskowej, kiedy dziennikarze byli karani za swoją działalność, trafiali do więzień, a ich działania na rzecz wolności informacyjnej były ograniczane (Adamu A.U. 2014: 130).

Prasa w języku hausa została zainicjowana w 1939 roku. Pierwsza gazeta otrzymała tytuł „Gaskiya ta fi Kwabo” [Prawda jest droższa od pieniędzy], a jej głównym zadaniem było rozwijanie czytelnictwa w rodzimym języku. Z czasem gazeta stała się także kuźnią kadr dla dziennikarzy piszących artykuły i prowadzących programy radiowe w języku hausa, które stopniowo pojawiały się na rynku medialnym. Objaśnianie skomplikowanych kwestii ze szczebla polityki państwowej i ogólnokrajowego biznesu (dotyczących na przykład wydobywania ropy) mieszały się tu z wiadomościami o inicjatywie tradycyjnego władcy dotyczącej wspierania mikrokredytów na lokalne przedsięwzięcia biznesowe, o lokalnych rozbojach czy petycjach do gubernatora o wybudowanie szkoły dla dziewcząt. Gazeta, ukazująca się do lat 20. obecnego stulecia w wersji drukowanej¹⁰, stała się ważnym organem kształtowania myślenia obywatelskiego, w którym tradycyjne i demokratyczne struktury współistnieją i działają na rzecz społeczeństwa. Dość charakterystyczna jest w tym kontekście rubryka „Listy do redakcji”, w której publikuje się głosy przedstawicieli instytucji, ale także głosy czytelników.

Tematyczne ukierunkowanie dyskursu prasowego (i szerzej, medialnego) na procesy demokratyzacyjne nastąpiło dopiero w wieku XXI. Gazeta „Dimukuraɗiya”, funkcjonująca także w wersji internetowej (www.dimokurdiyya.com.ng) oraz jako kanał telewizyjny, jako

¹⁰ Pierwotnie gazeta ukazywała się trzy razy w tygodniu, w ostatniej dekadzie jej drukowana postać pojawiała się nieregularnie. Przez kilka lat gazeta ukazywała się w wersji internetowej pod niedostępnym dziś linkiem <https://nnngtk.com/>. Wybrane artykuły są obecne w mediach społecznościowych.

swoje *credo* podaje, że została powołana do „umocnienia władzy wybranej przez ludzi w celu zapewnieni korzyści dla nich samych”¹.

Artykuły prasowe, a także wypowiedzi publikowane na forach internetowych bardzo często interpretują demokrację przez pryzmat wyborów, a w nawiązaniu do nigeryjskiej rzeczywistości jej istotę postrzegają jako fakt, że ludzie z niższych warstw społecznych (*talakawa*) mogą w wyniku wyborów stać się reprezentantami wyższych warstw społecznych. Także władza docenia znaczenie tego aspektu demokracji i akcentuje w swej propagandzie programy likwidacji ubóstwa w społeczeństwie. Artykuł w gazecie „Manhaja” [Wiadomości], który ukazał się z okazji Dnia Demokracji w roku 2021, zatytułowany jest cytatem z przemówienia prezydenta Buhariego: „W ciągu dwóch lat wyciągnęliśmy 10 milionów Nigeryjczyków z jarzma ubóstwa”². Z perspektywy obywateli wyborczy kontekst demokracji może być ważny także z innych powodów. Ponieważ społeczeństwo Hausa jest silnie zhierarchizowane, wygrana w wyborach łączy się także z pokusą posiadania tych przywilejów, które w tradycyjnym społeczeństwie przypisane są przedstawicielom grup wyższych (majątek, styl życia, sposób ubierania się). Instytucje demokratyczne wygenerowały nowych przedstawicieli władzy, którzy jednak nie stali się reprezentantami *sarakuna* (czyli władców tradycyjnych), stworzyli raczej nową grupę *‘yan gwamnati* (przedstawicieli rządu).

Kampanie wyborcze w Nigerii są niezwykle barwne i żywiołowe, angażują zarówno partie polityczne, jak i społeczeństwo, co stało się szczególnie widoczne po roku 1999. Wspieranie konkretnych kandydatów odbywa się także na łamach prasy i w mediach społecznościowych. Są to często jednoznaczne wskazania konkretnego kandydata, o którym się mówi, że jest kandydatem „najodpowiedniejszym”. Siła takich rekomendacji tkwi zwykle w tym, kto pod taką rekomendacją się podpisuje³.

¹ „An kafa jaridar Dimokuradiyya ne domin tabbatar da mulkin da jama’a suka zaɓa da kansu domin su amfana”.

² „Ranar Dimokuradiyya: Mun cire ‘yan Nijeriya milyan 10 daga kangin talauci cikin shekara biyu – Buhari”.

³ Przykładem jest artykuł z „Gaskiya ta fi Kwabo” z dnia 21 października 2021 roku, zatytułowany *Kadade jest najlepszym kandydatem na szefa partii PDP* i jest to głos udzielony przez ASMEFO (Arewa Social Media Forum for PDP). [Kadade Ne Ya Fi Cancantar Zama Shugaban Matasan PDP Na Kasa – ASMEFO]; artykuł jest dostępny pod linkiem kanału internetowego THESHIELD <https://theshieldg.com/kadade-ne-ya-fi-cancantar-zama-shugaban-matasan-pdp-na-kasa-asmefo/> (THESHIELD, dostęp: 19 IV 2024).

Wraz z kampanią na rzecz wyboru konkretnych kandydatów partii artykuły prasowe na temat demokracji zawierają często przekaz, że władza nie służy do tego, by poszerzać własne bogactwo, a konkretne przykłady mają ilustrować tezę, że wzajemne wspieranie się bogatych biznesmenów i wpływowych polityków nie służy krajowi, ale mając na uwadze sytuację nigeryjską, można mieć wątpliwości, czy te artykuły znajdują zrozumienie i kształtują postawy obywateli.

Demokracja jako pojęcie, które niesie określone wartości i zachowania, jest słabo zakorzeniona w tekstach hausa. Walka polityczna, walka o wartości, która angażuje społeczeństwo, na poziomie języka odwołuje się częściej do metafory niż do samego terminu demokracja. Powszechnym narzędziem w tym dyskursie są przysłowia, używane w różnych funkcjach. Na przykład przysłowie „Kura da shan bugu, gardi da karbe kaya” [Hiena przyjęła cięgi, poskramiacz hieny przyjął zapłatę], które nawiązuje do tradycyjnych popisów z dzikimi zwierzętami, pojawia się często w tekstach literackich oraz w programach rozrywkowych. W tekstach prasowych jest aluzją polityczną, używaną na potrzeby walki wyborczej (ci z Północy rządzą, ale ci z Południa czerpią korzyści).

3.2. Wybory a rodzime tradycje literatury ustnej hausa

Siłę kartki wyborczej wspiera język, który na potrzeby debaty politycznej sięga do rodzimych strategii perswazji stosowanych w wystąpieniach publicznych. Jednym z takich oręży retoryki wyborczej są wspomniane przysłowia. Analiza tekstów prasowych w języku hausa z okresu wyborów powszechnych w Nigerii w 2019 roku (Zajac 2019) pokazuje, że propaganda wyborcza (także dialog między kandydatami a wyborcami) ma często charakter komunikacji niebezpośredniej, w której zarówno ci, którzy zabiegają o poparcie, jak i ci, którzy chcieliby nie dopuścić do wybrania konkretnego kandydata, sięgają do znanych w tradycji ustnej przysłów, które są w danym kontekście aktualizowane. Przysłowia często poruszają kwestie drażliwe lub z jakichś powodów niewygodne, ale powszechnie zrozumiałe. Przysłowie „Dutse cikin ruwa ba ruwansa da rana” [Kamień w wodzie nie przejmuję się żarem słońca] wyraża obawy o szczerość intencji kandydata, natomiast „Abin da ka shuka shi za ka girba” [(dosł.) Co zasiejesz, to i żąć będziesz], jest już nawet ostrzeżeniem o możliwych konsekwencjach podjętych działań, co jest równoznaczne z wyrażeniem ‘dostaniesz to, na co zasłużyłeś’ (Zajac 2019: 75). Manifestem

wyborczym kandydata jest przysłowie „Ina amfanin kyaun ɗaki ba kofa?” [Cóż wart jest ładny dom bez drzwi?], natomiast często przywoływane w publikacjach dotyczących wyborów w roku 2019 przysłowie „Gobe Nijeriya za ta yi ango” [(dosł.) Jutro Nigeria będzie miała pana młodego], które oznacza ‘jutro naród nigeryjski wybierze prezydenta’ (Zajac 2019: 63), jest zachętą do wzięcia udziału w głosowaniu. Językowy obraz wyborów przedstawia się tu jako sfinalizowanie zabiegów o wybranie kandydata w pozytywnie odbieranej tradycyjnej aranżacji małżeństwa.

Oprócz tekstów prasowych także poezja, realizowana tradycyjnie w formie ustnej (*waka*⁴), ma swój udział w umacnianiu nigeryjskiej demokracji w społeczeństwie Hausa. Poezja hausa, funkcjonująca przez wieki w formie ustnej, wykształciła gatunek *kirari* mający charakter poezji pochwalnej, służącej dawniej (choć także jeszcze i dzisiaj podczas dworskich ceremonii) głównie do opiewania cnót władcy. Była wykorzystywana także przewrotnie – do pokazywania cech negatywnych władcy, gdy sięgała do dwuznacznych terminów czy fraz o charakterze kontekstowo osadzonej metafory. W nowym wcieleniu ten styl funkcjonuje w utworach pieśniarzy ludowych, poetów i współczesnych artystów, którzy chętnie opiewają przymioty ważnych osobistości, ale też angażują się politycznie na rzecz partii czy wydarzeń o charakterze społecznym. Charakterystyczną cechą hausańskiej poezji świeckiej jest wykorzystywanie komunikacyjnych cech języka, w tym sięganie do przysłów i utartych fraz, które są środkiem stylistycznym przemawiającym do wyobraźni odbiorców (głównie słuchaczy w bezpośrednim przekazie).

Poezja była narzędziem walki politycznej już na wczesnym etapie budowania państwowości nigeryjskiej. Tworzona zgodnie z kanonami utworów pochwalnych, sięgała do przysłów cytowanych fragmentarycznie, podawanych w formie haseł, podczas gdy ich pełne wersje tekstowe, znane słuchaczom, służyły do interpretowania treści przekazu. Utwór *Tauraron Zamani* znanego poety hausańskiego Akiłu Aliyu z roku 1956 jest takim panegirikiem sławiącym partię polityczną NEPU⁵. Autor używa w nim m.in. frazeologizmów zbu-

⁴ Istotą tego pojęcia jest forma poetycka pozwalająca na wykonanie utworu zgodnie z przyjętymi kanonami recytacji. Współcześnie termin *waka* jest odpowiednikiem zarówno ‘pieśni’, jak i ‘wiersza’.

⁵ NEPU (Northern Elements Progressive Union) – pierwsza partia polityczna działająca na terenach Hausa, założona w 1950 roku.

dowanych z elementów przysłowia, których znaczenie ma związek z treścią tego przysłowia. Fraza „romon jaba mai wari” [śmierdzący rosół z ryjówki piżmowej] jest użyta w poemacie skomponowanym w celu propagandowym na rzecz partii NEPU, a tym epitetem określona została partia NPC¹⁶, rywal w wyborach. Pejoratywny epitet nawiązuje do przysłowia: „Romon jaba, ga kitse ga wari” [Podobno rosół z ryjówki piżmowej jest smaczny, ale ma szczególną wadę – śmierdzi] (Adamu J.S. 2019: 241). Tak zakodowana treść jest czynnikiem podnoszącym atrakcyjność przekazu w formie niebezpośredniej. Akilu Aliyu trwale zaistniał w kanonie tekstów kulturowych hausa (Piłaszewicz 1988: 285), a walory stylistyczne jego poezji mają wpływ na odbiorców także w wymiarze propagandowym.

W najdłuższym, trwającym już ponad dwie dekady okresie rządów demokratycznych w Nigerii w społeczeństwie Hausa nastąpiły zmiany prowadzące do zwiększenia udziału obywateli w życiu publicznym. W kształtowaniu tego zaangażowania i świadomości politycznej nadal ważną rolę odgrywają środki masowej informacji, w tym prasa, ale w kształtowaniu nowych wzorów zachowań społecznych w północnonigeryjskim krajobrazie wyróżniają się przekazy kultury masowej, w tym film¹⁷ i muzyka. O ile oddziaływanie filmu zauważalne jest w obszarze norm zachowań międzyludzkich i użycia języka (Chamo 2012), to w poezji „zaangażowanej” można mówić o zmianie treści i adresatów przekazu poezji tradycyjnej. Zamiast utworów pochwalnych nawiązujących do *kirari* coraz częściej artyści wykonują utwory krytykujące władzę, nawołujące do rozliczenia rządów pochodzących z wyborów, a tym samym uświadamiające obywatelom znaczenie kartki wyborczej. Przykładem takiego utworu jest *Baubawan burmi, kassasabarmu ce kan zabar jagora*, którego autorem i wykonawcą jest Aminu Ladan Abubakar¹⁸. Podobnie jak w wielu innych utworach, uczy on swoich słuchaczy zasad demokracji, a przede wszystkim świadomego wyłaniania swoich przywódców w wybo-

¹⁶ NPC (Northern People's Congress), dominując partia Nigerii w latach 1979–1983, wywodząca się ze struktur działających w Nigerii Północnej.

¹⁷ W Kano, największym mieście północnej Nigeri, działa wytwórnia filmowa Kannywood. Powstające tam filmy adresowane są głównie do husajęzycznej społeczności, podczas gdy ogólnonigeryjski przemysł filmowy bardziej znany jest pod szyldem Nollywood.

¹⁸ Aminu Ladan Abubakar posługuje się pseudonimem artystycznym ALA i jako współczesny muzyk nagrywa swoje utwory i rozpowszechnia za pomocą nośników elektronicznych.

rach wszystkich szczebli (Hassan 2021: 76). Sam tytuł utworu zawiera dwa człony, z których jeden jest frazeologizmem zbudowanym na zasadzie metafory odnoszącej się do złego wyboru (*Baubawan burmi* ‘nietrafiony współpracownik’), a drugi pouczeniem: (to) nasz błąd przy wyborze przywódcy (*kassasabarmu ce kan zaɓar jagora*).

Zabiegi stylistyczne pozwalające dotrzeć do odbiorców są w tych utworach takie same, jak w poezji zaangażowanej z okresów wcześniejszych. Znaczenia są w nich przekazywane za pomocą przysłów, a skojarzenia budowane są poprzez odwołanie się do ludowych wierzeń:

*Ungulu za dai fa a koma,
Gidanki dai na tsamiya daina gadara*
[Sęp powróci któregoś dnia
Do swojego domu w tamaryndowcu.] (Hassan 2021: 79)

Według tradycyjnych wierzeń sęp ma swoją stałą siedzibę w koronie drzewa tamaryndowego. Jeśli kiedyś zmieni swój dom na wygodniejszy, to i tak pewnego dnia wróci na swoje drzewo. W ten sposób poeta przedstawia kadencyjność demokratycznie wybranych władz i ostrzega przed konsekwencjami niewypełnienia obietnic wyborczych.

4. Relacje między władzą tradycyjną a społeczeństwem w świetle źródeł językowych

Jednym z czynników hamujących procesy demokratyczne w Nigerii jest relacja między władzą a obywatelem, wykształcona w systemie struktur tradycyjnych. Dotyczy ona nie tylko bezpośrednich zależności o charakterze rządzący–rządzony, które funkcjonują w obrębie tych struktur, ale także powielania stereotypów ról i utrwalonych reguł komunikacji w kontaktach obywatela z każdą władzą.

Językowy obraz tych zależności można śledzić już na podstawie danych systemowych oraz gestów stosowanych w komunikacji, ale jest on pełniejszy w przekazach tekstowych, w których mechanizmy relacji między władzą a poddanymi są częścią wątków narracyjnych. Bogatym źródłem wiedzy o tradycyjnych mechanizmach funkcjonowania władzy jest literatura ludowa.

4.1. Dane systemowe służące do zaznaczania hierarchii społecznej

Środki językowe służące w hausa do manifestacji relacji międzyludzkich odnoszą się przede wszystkim do zaznaczania stratyfika-

cji społecznej. Etykieta językowa nakazuje wyrazić szacunek osobie o wysokim statusie społecznym. *Sarki*, władca tradycyjny, jest w sposób szczególnie wyróżniony w tym systemie honoryfikatywności. Powitanie władcy polega na wymówieniu formuły „Ranka ya daɗe” [Obyś żył długo], na którą witający nie usłyszy odpowiedzi. Szacunek wobec władcy wymaga użycia formy nieosobowej, a nie zaadresowania wypowiedzi bezpośrednio do rozmówcy. Za obrazę majestatu władcy może być uznane zastosowanie zwrotu bezpośredniego w pozdrowieniu, stąd „A gaishe ka!” [(dosł.) Żebyś był pozdrowiony!], które wyraża znaczenie: ‘Jestem zaszczycony, że mogę cię pozdrowić!’.

Użycie form pośrednich w celu okazania szacunku odnotowano także w innych społeczeństwach zachodnioafrykańskich, w których wykształciły się struktury hierarchiczne (Ameka 2004: 11). W języku hausa utrwalonym śladem takiej komunikacji niebezpośredniej są frazy *in ji* ‘powiedz’ [(dosł.) żebym usłyszał] oraz *in sani* ‘powiedz’ [(dosł.) żebym wiedział], która akcentuje dystans między mówiącym i słuchającym, często poparty przekazywaniem komunikatu przez pośrednika. W języku współczesnym fraza *in ji shi* ‘on powiedział’ [(dosł.) żebym go usłyszał] funkcjonuje niezależnie od kontekstu (także w konwencji zdania w mowie zależnej).

Funkcje pragmatyczne, polegające na zaznaczaniu społecznej hierarchii, ma także forma rozkaznika. W hausa jest to forma czasownika o charakterystycznym wzorze tonalnym¹⁹ niski-wysoki, niezależnie od wzoru tonalnego czasownika jako jednostki leksykalnej²⁰, np. *tsàɣà* ‘zatrzymaj się’ (*tsayà* ‘zatrzymywać się’). Służy do wyrażania rozkazów kierowanych do osób o najniższym statusie (zwłaszcza jeśli komunikat implikuje taką zależność). Stosowanie imperatywów bezpośrednich w stosunku do władcy jest niedozwolone, stanowi wyraz braku szacunku (Grudnik 2010).

Hierarchia połączona z okazywaniem szacunku może być także oparta na autorytecie (moralnym, religijnym, kryterium wieku) i reguły użycia form gramatycznych są podobne, choć ich źródłem są relacje między władcą i poddanymi w systemie władzy tradycyj-

¹⁹ Według konwencji ortograficznej hausa, przewidującej notowanie tonów, ton niski zaznaczany jest znakiem [ˊ] umieszczonym nad samogłoską, ton wysoki pozostaje nieoznaczony.

²⁰ Wyrażenie rozkazu możliwe jest także za pomocą finitywnej formy czasownika w tzw. trybie życzącym ‘żebyś (coś zrobił)’, np. *kà tsayà* ‘zatrzymaj się (proszę)’.

nej, które mają charakter zależności feudalnej. Środki językowe zaznaczające hierarchię, stosowane są w komunikacji bezpośredniej z takimi przedstawicielami społeczeństwa jak: *Alhaji* ‘członek społeczności muzułmańskiej, który odbył pielgrzymkę do Mekki’, *Tsoho* ‘stary, przedstawiciel starszej generacji’, *Malam* ‘nauczyciel (w szkole koranicznej)’, *Maigida* ‘głowa rodziny’.

W systemie komunikacji językowej Hausa bardzo ważną rolę odgrywają gesty. Niektóre z nich zarezerwowane są wyłącznie na potrzeby okazywania szacunku władcy, jak na przykład gest *jinjina* (czyt. džindżina) – podniesiona w górę prawa pięść z kciukiem skierowanym ku górze (Will, Ahmad 2008: 251), inne rozszerzyły swoje zastosowanie i są używane jako gest szacunku wobec osoby starszej, szanowanej, jak na przykład *durkuso* ‘klęknięcie’ czy *tsugune* ‘przykucnięcie’. Powszechny jest gest pochylecia głowy i położenia (prawej) ręki na swojej piersi podczas powitania. W społeczeństwie Hausa ze względów religijnych podawanie ręki osobom obcym jest w tradycyjnym kanonie gestów zakazane. W dość rygorystyczny sposób ten zakaz jest przestrzegany w odniesieniu do podawania ręki kobietom.

Bogaty zestaw form adresatywnych, stosowanie gramatycznych form akcentujących dystans i wysoką bądź niską pozycję społeczną rozmówcy, a także szeroki wachlarz gestów wskazują na głęboko zakorzenione w społeczeństwie poczucie hierarchii społecznej.

4.2. Obraz relacji między władzą a poddanymi w literaturze ludowej

Władca i jego relacje z urzędnikami dworskimi oraz poddanymi są często tłem kulturowym opowieści bajkowych i fikcji literackiej. To, że są one ważne w przekazie literackim, potwierdza księga *Maganari Jari Ce Abubkara Imama*², w której znalazły się adaptacje bajek i opowieści powstałych w innych kręgach kulturowych, m.in. bajek europejskich. Sekwencja zdarzeń wynikająca z przekazu treści jest w nich na ogół zachowana, ale te zdarzenia zostały usytuowane w lokalnym kontekście i przez ten kontekst zdefiniowane. *Sarki* jest w nich często bohaterem, a jego zachowanie, w tym decyzje i sposoby działania przedstawiane są jako zachowania zwyczajowe, kulturowo akceptowane. Można zadać pytanie, czy w tych rytuałach znaj-

² Polski przekład: *Skarb w słowach zaklęty*, tłumaczenie, redakcja i komentarz kulturowy Nina Pawlak, Warszawa 2021.

dziemy jakieś symptomy procesów uznawanych za demokratyczne, takich jak krytyka władcy, dostęp do informacji o tym, co władca robi, czy też wpływanie na decyzje władcy.

Ponieważ władza tradycyjna ma strukturę zhierarchizowaną, od strony instytucjonalnej nie ma w niej podstawowego wymogu demokracji – równości we wzajemnych relacjach między władzą a poddanymi. Poddani mają przestrzegać ustalonych norm zachowania w kontaktach z władcą (m.in. okazywać należy mu szacunek), wykonywać wydane rozkazy. Zunifikowane (rytualne) formy kontaktu są też znakiem, że w tym systemie nie ma możliwości wyboru i manifestowania odrębnych postaw. Wsparciem dla władzy tradycyjnej są sądy mużułmańskie.

Kontekst sytuacyjny narracji bajkowej pokazuje, że władca angażuje grono pośredników do kontaktowania się z poddanymi, a podejmując decyzje, słucha głosu doradców. Najbardziej zaufaną postacią w tym gronie jest wezyr. „To właśnie dla twojej rozważności i bystrości umysłu jest urząd, który pełnisz, a ja lubię zasięgać twoich rad” – stwierdza *sarki* w jednej z bajek (Imam 2021)².

Jeśli decyzja jest trudna, władca zasięga rady innych doradców (starszyzny dworskiej, także uczonych malamów), może też zwołać publiczne zgromadzenie mieszkańców, którzy wysłuchają argumentów i zbiorowym głosem opowiedzą się za rozwiązaniem lub wymierzeniem kary³. Regularne spotkania ze starszyzną i doradcami są częścią dworskiego protokołu, a w uzasadnieniu swej decyzji władca może powołać się na ich zdanie. Przekazanie poddanym decyzji może odbyć się w miejscu publicznym, zwykle na otwartej przestrzeni przeznaczonej do spotkań z ludnością⁴.

Poddani mają możliwość regularnych spotkań z władcą w formie audiencji (zwykle odbywających się w stałym terminie w rytmie tygodniowym). Jest to okazja do oddania hołdów, a także by złożyć skargę na poborcę podatkowego lub nieuczciwego zarządcę okręgu. Kontakt bezpośredni jest gwarancją ustosunkowania się władcy do podniesionej kwestii. Często jest to sprawa osobista, która może być przez władcę rozpatrzona pozytywnie. Tekst bajki *O władcy, który*

² Cytat pochodzi z bajki *Jeśli wolą Allaha jest, by kogut zapiał, to kogut zapieje* (Imam 2021: 583).

³ Przykładów dostarcza bajka *Za nikczemność dobrem się nie płaci* (Imam 2021: 464).

⁴ Bajka *Najmłodszy syn wieśniaka pokazuje swój złodziejski kunszt* (Imam 2021: 248) oraz *Zazdrość nie zmienia przeznaczenia* (Imam 2021: 571).

myślał, że rządzi światem (Imam 2021: 553) pokazuje, że pomoc pojedynczym członkom wspólnoty może być przez władcę udzielona³.

Mimo ogólnej zasady mówienia o władcy pozytywnie czy wręcz pochlebnie, wyrażenia opinii – także negatywnej – o władcy lub jego dostojnikach jest też możliwe w tym systemie. W bajce *Szczęściarz nawet nad rzeką Niger może sprzedawać wodę* zebrany tłum, wspierając głos starca, oskarża wezyra o złe doradzanie władcy, o odsuwanie poddanych od ważnych spraw i nieliczenie się z ich zdaniem. Głos ludu brzmi zdecydowanie: „Albo usunie się go z pałacu, albo my opuścimy miasto. Świat jest wielki, znajdziemy sobie miejsce” (Imam 2021: 522). Poddani mogą zbuntować się przeciwko władcy i usunąć go z tronu, zwykle skazując na banicję. Jest to częsty wątek bajkowy, który pokazuje sposób karania władcy za złe rządy.

Częścią narracji bajkowej, zgodnej z tradycją dworską i szerzej tradycją kulturową Hausa, są utwory pochwalne *kirari* dedykowane władcy. Wykonywane są zarówno przez nadwornych artystów, którzy wychwalają przymioty rządzącego, jak i wędrownych muzyków, goszczących tylko okazjonalnie na dworze. Zwłaszcza ci ostatni wsłuchują się w głosy poddanych i niekiedy w swych pieśniach przekazują treści niepochlebne dla władcy, choć starają się to czynić w sposób niebezpośredni, używając metafor i epitetów zawierających frazy o dwuznacznej konotacji. Mówienie o władcy, że „nie zezwala na pracę w polu” (*hana noma*) niesie pozytywny przekaz o łagodnym traktowaniu poddanych, ale jest w nim też ironia wobec władcy, dla którego praca w polu, tradycyjne zajęcie Hausa, nie jest największą troską. Fraza pochwalna „Halinsa fari da baki ne, yau shuni gobe dauda” [Jego charakter jest i czarny i biały, dziś jest w kolorze indygo, jutro przybrudzony] pokazuje chwiejną osobowość władcy, choć nie ma w nich słów, które można uznać za obraźliwe.

W systemie władzy tradycyjnej otwarcie władcę mogą krytykować tylko autorytety moralne, przed którymi ta władza czuje respekt. W mużulańskim społeczeństwie Hausa takim autorytetem dla władcy jest jedynie Allah, z którego wolą musi się zgodzić każdy. Odwoływanie się do Allaha daje poczucie równości i sprawiedliwości, które znosi podziały społeczne i czyni wszystkich ludzi równymi. Wola Allaha jest jednak przywoływana także dla usankcjonowania (a tym samym zaakceptowania) każdej sytuacji, dla której nie

³ Stosowny cytat brzmi: „A ty, Nasamu, już nie pamiętasz, jak rodzice porzucili cię, a ja kazałem zaopiekować się tobą i zatrzymać, aż dorośniesz?” (Imam 2021: 553).

ma racjonalnego uzasadnienia. W bajkach pojawia się często postać staruszki (rzadziej starca), która zjawia się nagle i ma zwykle do przekazania ważną wiadomość, przepowiednię, która się spełni w przyszłości, lub jakąś przestrozę. Staruszka, która w bajkowym świecie często mieszka w odludnym miejscu z rozbójnikami, z duchami (dżinnami), jest literackim archetypem autorytetu, przed którym zwykli śmiertelnicy czują respekt. Jej postać jest symbolem sił ponadnaturalnych, duchów, które tworzą panteon bóstw czczonych w społeczeństwie Hausa w czasach przedislamicznych (znanych jako kult *bori*).

W społeczeństwie Hausa, podobnie jak w wielu innych społecznościach Afryki, wyrazistym spoiwem wspólnoty, w której zawiera się demokratyczny przekaz o równości, jest słowo, a ściślej złożona ustnie (najlepiej publicznie) deklaracja, która pociąga za sobą wszelkie konsekwencje niezależnie od okoliczności i od której nie ma odwrotu. Taką rangę mają formuły zamykające negocjacje handlowe, takie jak „Na sallama” [Zgadzam się (na proponowaną cenę)], która może też przypieczętować inne deklaracje czy obietnice wykonania czegoś w przyszłości.

Słowo, czyli złożona deklaracja, obowiązuje władców i zwykłych ludzi. Bohaterowie bajek są często uwikłani w takie pochopnie (lub nieświadomie) złożone obietnice. Jeśli są za te decyzje karani, przyjmują karę bez sprzeciwu, bo „przecież umowa jest umową” (Imam 2021: 483)²⁶, a – jak mówi przysłowie – „usta mogą ściąć głowę”.

Tradycyjny system władzy nie jest oparty na regułach demokratycznych, odwołuje się do hierarchii, a nie równości w relacjach społecznych, jednak jest w nim miejsce dla wyrażania zdania o rządzących przez rządzonych, kontroli ich działania. Największą moc wprowadzania w życie idei równości mają relacje międzyludzkie (w tym relacje poddanych z władzą) oparte na kontaktach bezpośrednich, na respektowaniu danego słowa, na spełnieniu złożonej obietnicy.

5. Wzajemne przenikanie się dwóch systemów władzy w procesie demokratyzacji kraju

Społeczeństwo Hausa funkcjonuje w ramach dwóch porządków strukturalnych, a ze względu na federacyjny charakter państwa i moż-

²⁶ Cytat z bajki *Chciwość to klucz do kłopotów*.

liwość przyjmowania odrębnych rozwiązań na szczeblu stanowym można mówić także o różnych porządkach administracyjno-prawnych w ramach jednego państwa, które łączą system państwowy (ogólnonigeryjski) z tradycyjną władzą lokalną.

Budowanie państwa demokratycznego po uzyskaniu niepodległości przez Nigerię w roku 1960 nie było kwestionowane przez władzę tradycyjną. Demokracja na szczeblu państwowym została przyjęta jako wolność decydowania o swoim porządku i między innymi dlatego już w roku 2000 Zamfara ogłosiła uznanie prawa muzułmańskiego za obowiązujące na obszarze stanu. Za stanem Zamfara poszły inne z Północy, gdzie mieszka głównie ludność muzułmańska, i aktualnie w 12 stanach Nigerii (spośród 36) obowiązuje prawo muzułmańskie (*shari'a*)².

Ponieważ procesy demokratyzacyjne przenikają także do tych części Nigerii, w których silną pozycję ma władza tradycyjna (na obszarze Hausa utożsamiana z porządkiem religijnym), można mówić o problemach wynikających z tej koegzystencji. Język pozwala śledzić te procesy, które w nowych warunkach zmieniają tradycyjne reguły komunikacji. Przedstawiona tutaj teza, że sposób, w jaki społeczeństwo postrzega władzę tradycyjną, znajduje odzwierciedlenie w patrzeniu na władzę współczesną, jest jednocześnie próbą odpowiedzi na pytanie, dlaczego Nigeria ma tak wiele osiągnięć w budowaniu demokracji i jednocześnie napotyka tak wiele przeszkód w walce z korupcją.

O tym, że język nadąża za przemianami demokratycznymi, świadczą formuły powitalne i formy adresatywne, w których zaczynają dominować zwroty uniwersalne, nieuwzględniające hierarchii. Odpowiednikiem formy 'pan' (w użyciu adresatywnym, zwykle z imieniem) jest *Malam* (w formie żeńskiej *Malama*), etymologicznie nawiązujący do nauczyciela (w szkole koranicznej). Dziś tak można zwrócić się do każdej osoby dorosłej (*Malam Hafizu* 'pan Hafizu', *Malama Halima* 'pani Halima'). W użyciu pozostają także inne formy adresatywne, ale są w nich akcentowane określone wartości (np. *Alhaji* 'autorytet religijny'; *Maigida* 'głowa rodziny'), a nie hierarchia społeczna. Także użycie niektórych formuł grzecznościowych wywodzących się z kontaktów z władzą przybrało wymiar grzecz-

² Zgodnie z nigeryjską konstytucją federalne prawo jest nadrzędne w stosunku do prawa stanowego, w tym także szariatu. Władze federalne mogą unieważnić decyzje sądu muzułmańskiego, które nie są zgodne z prawem ogólnokrajowym.

nego zwrotu wobec osoby szanowanej. „Ranka ya daɗe” [Obyś żył długo], niegdyś zarezerwowane wyłącznie dla władcy, może być dzisiaj skierowane do osoby szanowanej, nawet do kobiety: „Ranki ya daɗe” [Obyś żyła długo], czego nie przewidywał tradycyjny protokół dworski. Hierarchia i szacunek zazębiają się w wielu środowiskach zawodowych (Chamo 2019), gdzie reguły zwracania się do rozmówcy w sytuacjach oficjalnych i kontaktach prywatnych są odmienne.

Zmiany dokonują się także w sferze gestów. Pewnym wyzwaniem dla tradycyjnej części społeczeństwa jest upowszechniający się gest podania ręki na powitanie. Można go interpretować jako gest równości, skracający dystans między rozmówcami, ale dla muzułmanów jest to gest obwarowany wieloma zakazami. Współcześnie spotyka się powitanie z podaniem ręki nie tylko mężczyźnie, ale także kobiecie, choć jest to gest niezbyt chętnie wykonywany²⁸.

Symboliczne odniesienia do funkcji rąk w kulturach Afryki (Pawlak 2013) pozostają także w sprzeczności z ideą równości obywateli, wdrażaną zwłaszcza w systemie edukacji typu europejskiego. Problem dotyczy osób leworęcznych, których preferencje w używaniu lewej ręki (na przykład do pisania) podlegają negatywnemu wartościowaniu. Szkoły koraniczne przestrzegają zasady pisania prawą ręką (a nawet karzą za nieprzestrzeganie jej), podczas gdy w szkołach rządowych odstępstwa są akceptowane. Można domniemywać, że ta sytuacja rodzi dylematy wychowawcze na etapie edukacji szkolnej. Składanie podpisów lewą ręką przez osoby publiczne w życiu dorosłym stało się cichym gestem akceptacji odmienności i równości obywateli.

Funkcjonowanie odmiennych porządków administracyjnych, prawnych, edukacyjnych na obszarze jednego państwa jest nieustanną walką o reguły koegzystencji w ramach systemu demokratycznego. Jak zgodnie stwierdzają analitycy (Osakede, Ijimakinwa 2015), kluczowa dla przemian demokratycznych jest rola władców tradycyjnych w życiu politycznym państwa. Ich władza jest wprawdzie uznawana za apolityczną, jednak to władcy tradycyjni, zwykle wykształceni i znający reguły funkcjonujące w demokratycznym świecie, są najważniejszym ogniwem w procesach demokratycznych państwa. To tradycyjne instytucje, które funkcjonują poza struktu-

²⁸ Epidemia COVID-19 praktycznie wyeliminowała stosowanie tego gestu w środowisku akademickim (przekaz ustny).

rami rządowymi, mają najwięcej możliwości dotarcia do obszarów wiejskich z przekazem o postępie cywilizacyjnym i możliwości skorzystania z programów rozwojowych i pomocowych (Agbese 2004).

Pewną barierą dla umacniania się porządku demokratycznego w życiu publicznym są tradycyjne reguły komunikacji. Zasada unikania przekazów bezpośrednich w kontaktach z władzą, zwłaszcza jeśli dotyczą one kwestii spornych czy niewygodnych, przybrała w języku współczesnym formę dość osobliwych rejestrów języka, określanych mianem wariantów środowiskowych i zawodowych (Fagge 2004). Takie przekazy niebezpośrednie, często dwuznaczne, są zrozumiałe tylko w określonych kontekstach, a ich najbardziej wyrazistą formę odnajdujemy w kontaktach obywateli z policją, zwłaszcza policją drogową zatrzymującą kierowców do kontroli i karzącą za przewinienia drogowe. Propozycja łapówki za odstępstwo od nałożenia kary może paść z dowolnej strony, a jej językowa treść może być następująca: „Ya kamata mu gaisa” [(dosł.) Musimy wymienić pozdrowienia]; „Bayyana kanka” [(dosł.) Sam sobie wyjaśnij]. Są też bardzo konkretne propozycje, np. „Mu je Kano sau biyar” [(dosł.) Pojedźmy do Kano pięć razy] i jest to propozycja łapówki w wysokości 100 ₦, czyli równość kosztu pięciu przejazdów do Kano (Fagge 2004: 133).

Problemy komunikacyjne może stwarzać także status umów zawieranych drogą ustną, zwłaszcza jeśli dotyczą one spraw uznawanych za formalne, a więc wymagających potwierdzenia pisemnego. O możliwości konfliktów na tym tle wnioskujemy na podstawie niektórych zdarzeń z najnowszej historii Nigerii. Dotyczą one wyborów, które opierają się na procedurach demokratycznych, ale mają w sobie silny kontekst „tradycji oralnej”. Przykładem jest niepisana umowa dotycząca wyłaniania kandydatów na prezydenta, która przewiduje rotacyjną nominację muzułmańskiego kandydata z Północy i chrześcijańskiego kandydata z Południa. Przed wyborami w roku 2015 już na poziomie uzgodnień wewnątrzpartyjnych doszło do poważnych konfliktów w partii PDP, gdy nominację otrzymał Goodluck Jonathan²⁹. Decyzja została uznana za naruszenie umowy i wywołała protesty, a wielu członków partii opuściło jej szeregi. Słowne uzgodnienia dotyczące demokratycznych wyborów okazały się silniejsze od demokratycznych procedur. Trudno powiedzieć, czy ta niepisana umowa

²⁹ Niezbyt klarowny przekaz tej nominacji wynikał stąd, że Jonathan Goodluck, kandydat Południa, pełnił tymczasowo urząd prezydenta Nigerii przez część kadencji po śmierci prezydenta Umaru Yar'Adua w 2010 roku.

funkcjonowała, gdy po dwóch kadencjach Muhammada Buhariego, mużulmanina z Północy, prezydentem kraju został Bola Tinubu, przedstawiciel Południa, mużulmanin z grupy etnicznej Joruba.

Postępujące procesy demokratyzacyjne, zwłaszcza doświadczenie odnoszące się do wyborów, mają także wpływ na sposób postrzegania władzy tradycyjnej jako instytucji reprezentującej społeczeństwo. Wydarzenia z roku 2020, zakończone odsunięciem od władzy (detronizacją) władcy Kano, Muhammadu Sunusi II, są przykładem wykorzystania współczesnych mechanizmów demokracji do usankcjonowania zmiany w tradycyjnym systemie władzy. Muhammadu Sanusi II, wywodzący się z dynastii Dabo, która sprawuje od wieków rządy w Kano, wstąpił na tron w roku 2014. Jego urzędowanie wyróżniało się szacunkiem dla tradycji, ale też dążeniem do zmian o charakterze modernizacyjnym, przystosowujących dworską tradycję do wymogów współczesnego świata. Przeciwnicy tej koncepcji sprawowania urzędu przeprowadzili w sądach stanowych procedurę nowego podziału terytorialnego obszaru podległego władcy tradycyjnemu, co w efekcie zmniejszało jego wpływy i zasięg oddziaływania. Oskarżenia o naruszenie tradycyjnych praktyk i sięgnięcie do podejrzeń o korupcję z okresu jego działalności jako prezesa banku centralnego zakończyły się przedłożeniem mu do podpisu wniosku o rezygnację, który władze stanowe zatwierdziły. Konsekwencją tych działań było opuszczenie przez władcę pałacu i udanie się na banicję. Rząd stanu Kano ogłosił powołanie nowego władcy tradycyjnego (*sarki*), którym został Aminu Ado Bayero, syn poprzedniego władcy.

W ten sposób na oczach współczesnego społeczeństwa rozegrała się historia przeniesiona dość wiernie z tradycyjnych opowieści, w których bajkowy „gniew ludu” został zastąpiony procedurami prowadzącymi do osłabienia mandatu wyborczego i ostatecznie pozbawienia tronu władcy tradycyjnego.

6. Podsumowanie: próba definicji konceptu

Koncept DEMOKRACJI jest słabo zakorzeniony w źródłach językowych hausa i nie ma jednolitego profilu. Jego funkcjonowanie można analizować na podstawie wybranych typów dyskursu i tematycznie ukierunkowanych form komunikacji. Samo słowo ‘demokracja’ jest zapożyczeniem obecnym w języku zaledwie od kilku dekad, a jego treść może mieć odniesienie do tych elementów, które aktualnie są przedmiotem refleksji. Teksty tematycznie odnoszące się do pojmo-

wania demokracji wyróżniają te składniki pojęcia DEMOKRACJA, które wynikają z doświadczeń politycznych Nigerii jako państwa. Akcentuje się w nich brak rządów (dyktatury) wojskowych i władzę pochodzącą z wyborów. Regułą demokratyczną, która w największym stopniu zmienia tradycyjny porządek społeczny i status obywateli, jest możliwość awansu społecznego w wyniku wyborów, przejścia z warstwy najniższej (*talakawa*) do warstwy rządzących. Z tych powodów w tekstach prasowych, ale także w poezji „zaangażowanej” wybory są najważniejszym punktem odniesienia w objaśnianiu treści słowa ‘demokracja’.

Odrębnym składnikiem definicyjnym konceptu DEMOKRACJA jest rozumienie procesów demokratycznych odnoszących się do wolności, w tym wolności wyboru, możliwości wyrażenia własnego zdania przez obywateli i ich udziału w sprawowaniu władzy. Kwestie te są w źródłach językowych hausa słabo zaznaczone, w sposób najbardziej wyrazisty wybrzmiewają w poezji współczesnej o charakterze popularnym, powielającej kanony tradycyjnej poezji śpiewanej, w której zachęca się obywateli do aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym i rozliczania wybranych przedstawicieli władzy z ich zobowiązań wyborczych. Takimi kanałami toczy się walka o zmianę tradycyjnych wzorców komunikacji między władzą i poddanymi, w których dominuje posłuszeństwo wobec władzy i spersonalizowane relacje oparte na słowie mówionym, gdzie treść demokracji, odnosząca się do swobód obywatelskich, wywodzi się z tradycyjnego rozumienia praw rządzących i rządzonych. Utrwalone reguły komunikacji pozostają często w sprzeczności z nowym porządkiem demokratycznym państwa nigeryjskiego, opartym na równości i prawie wyboru.

Bibliografia

- Adamu Abdalla Uba, 2014, *Review of ‘The Role of the Press and Communication Technology in Democratization. The Nigerian Story’*, „The Journal of African History” 55 (1), s. 129–130.
- Adamu Jibril Shu’aibu, 2019, *Proverbs as Stylistic Devices of the Hausa Poetry*, [w:] *Linguistic Evidence of Cultural Distance. Hausa in Cross-Cultural Communication*, red. Nina Pawlak, Warszawa, s. 234–246.
- Agbese Pita Ogaba, 2004, *Chiefs, Constitutions, and Policies in Nigeria*, „West Africa Review” 3 (2), s. 30–35.
- Ameka Felix K, 2004, *Grammar and Cultural Practices. The Grammaticalization of Triadic Communication in West African Languages*, „Journal of West African Languages” 30 (2), s. 5–28.

- Chamo Isa Yusuf, 2012, *The Changing Code of Communication in Hausa Films. A Linguistic Analysis of Hausa Film Discourse*, Saarbrücken.
- Chamo Isa Yusuf, 2019, *The Use of Address Forms among Faculty Academic Staff of Bayero University, Kano*, „Studies in African Languages and Cultures” 53, s. 9–27.
- Erero John, 2005, *Traditional Structures in Local Governance for Local Development. A study of Ife East Local Government Area, Osun State, Nigeria*, Department of Public Administration, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria.
- Fagge Usman Usaini, 2004, *Ire-Iren Karin Harshen Hausa na Rukuni* [odmiany środowiskowe i zawodowe języka hausa], Kano.
- Grudnik Katarzyna, 2010, *Językowe świadectwa stratyfikacji społecznej ludu Hausa* [praca magisterska, Uniwersytet Warszawski].
- Hassan Shuaibu, 2021, *A Critical Analysis of Baubawan burmi, kassasabarmu ce kan zaɓar jagora by Aminu Ladan Abubakar (ALA)*, „Studies in African Languages and Cultures” 55, s. 73–86.
- Imam Abubakar, [1939]2021, *Magana Jari Ce*, [Polski przekład: Skarb w słowach zakłęty], tłum. Nina Pawlak, Warszawa.
- Osakede Kehinde Ohiole, Ijimakinwa Samuel Ojo, 2015, *Traditional Institution and the Modern Day Administration of Nigeria*, „Journal of Research and Development” 2(9), s. 32–40.
- Pawlak Nina, 2013, *Kulturowe wartościowanie strony prawej i lewej w języku hausa*, [w:] *Afryka między tradycją a współczesnością*, t. 2: *Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w języku, stylu życia, sztuce i religii*, red. Jarosław Różański, Hanna Rubinkowska-Anioł, Polskie Towarzystwo Afrykaniistyczne, Warszawa, s. 11–25.
- Pawlak Nina, 2014, *‘Woman’ and ‘man’ in Hausa Language and Culture*, [w:] *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Piłaszewicz*, red. Nina Pawlak, Izabela Will, Ewa Siwierska, Warszawa, s. 172–187.
- Piłaszewicz Stanisław, 1995, *Egzotyczny świat sawanny. Kultura i cywilizacja ludu Hausa*, Warszawa.
- Piłaszewicz Stanisław, 1988, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Warszawa.
- Sa’id Bello, Maikudi Karaye, Lawan Danladi Yalwa (red.), 2006, *Kamusun Hausa na Jami’ar Bayero*, Kano.
- Smith Michael G., 1959, *The Hausa System of Social Status*, „Africa” 29(3), s. 239–252.
- Will Izabela, 2012, *Kobiety mężczyźni, czyli hauszańscy yan daudu*, [w:] *Queer a islam. Alternatywne seksualności w kulturach muzułmańskich*, red. Katarzyna Górak-Sosnowska, Sopot, s. 253–268.
- Will Izabella, Ahmad Mustapha, 2008, *Symbolika gestów w kulturze Hausa* [w:] *Języki Azji i Afryki w komunikacji międzykulturowej*, red. Nina Pawlak, Warszawa, s. 245–267.
- Yeld Evelyn Rachel, 1960, *Islam and Social Stratification in Northern Nigeria*, „The British Journal of Sociology”, 11(2), s. 112–128.
- Zając Patryk, 2019, *Analiza użycia przysłów w dyskursie polityki na przykładzie tekstów prasowych w języku hausa opublikowanych w okresie wyborów powszechnych w Nigerii w 2019 r.*, „Afryka” 49, s. 61–80.

Słowniki

Abraham Roy Clive, 1962, *Dictionary of the Hausa language*, London.

Bargery George Percy, 1934, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, London.

HausaDictionary.com; <https://hausadictionary.com/dimokura%C9%97iyya>; dostęp: 18 IV 2021.

Newman Paul, Ma Newman Roxana, 1977, *Modern Hausa-English Dictionary*, Ibadan-Zaria.

Newman Paul, 2007, *A Hausa-English Dictionary*, New Haven–London.

Źródła

Constitution of the Federal Republic of Nigeria, 1999; http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm#Chapter_2; dostęp: 25 X 2021.

Dimukuradiyya; www.dimokurdiyya.com.ng; dostęp: 18 IV 2021.

Mene Ne Dimokuradiyya Kuma Menene Bambancin Da Ake Yiwa A Cikin Ajiya? [Co to jest demokracja i jak się w historii różnie przejawiała], delachieve.com; <https://ha.delachieve.com/mene-ne-dimokuradiyya-kuma-mene-ne-bambancin-da-ake-yiwa-a-cikin-ajiya/>; dostęp: 3 X 2021.

Gaskiya ta fi Kwabo, 2021; <https://nnngtk.com/>; dostęp: 18 IV 2021.

Kadade jest najlepszym kandydatem na szefa partii PDP, THESHIELD; <https://theshieldg.com/kadade-ne-ya-fi-cancantar-zama-shugaban-matasan-pdp-na-kasa-asmefo/>; dostęp: 19 IV 2024.

The Concept of (Young) DEMOCRACY in the Language Sources of Hausa

The article considers the ethnolinguistic profile of DEMOCRACY in the Hausa language, which is widely spoken in part of the territory of Nigeria. The content of the concept DEMOCRACY is presented on the basis of two different types of linguistic sources. On the one hand, it refers to the meaning of the term democracy as presented in the selected texts (press articles, poetry dedicated to democracy). On the other hand, it refers to systemic data, patterns of communication and the content of literary texts, Hausa folk literature in particular, in which the relations between the traditional rulers and the people are presented.

The article contains a thesis about the interpenetration of systemic mechanisms of governance and relations with the authorities, characteristic of young democracy. In the Hausaland, the established rules of contacts with traditional authorities are reflected in relations between the government and the citizen and have an impact on the democratisation process in Nigeria.

Varia

W poszukiwaniu źródeł konceptu DEMOKRACJA w najwcześniejszych poświadczeniach słowa *democracy*

Przemysław Łozowski

W artykule zbadano zawartość konceptu DEMOKRACJA w chwili pojawienia się jego najważniejszego i prymarnego eksponentu leksykalnego, wyrazu *democracy* (w związku z wyrazami pokrewnymi), w brytyjskiej odmianie języka angielskiego. Pierwsze atestacje *democracy* przypadają na XVI wiek i mają przekaz bardziej lokalny i społeczny niż globalny i polityczny. Konceptowi przypisano trzy profile szczegółowe: równościowy, hierarchiczny i negocjacyjny. Studium umieszczono w kontekście uwarunkowań historycznych i odniesiono do rządów Elżbiety I (1558–1603) oraz okresu staroangielskiego (do połowy XI wieku).

1. Wstęp

Przedmiotem poniższej refleksji jest obraz językowy, jaki koncept DEMOKRACJA uzyskuje w brytyjskiej odmianie języka angielskiego w postaci najwcześniejszych poświadczeń słowa *democracy*, tj. z drugiej połowy XVI wieku. Analizie poddamy szereg atestacji tekstowych, jakie odnajdujemy w *Oxford English Dictionary* (OED)¹. Podążamy zatem i akceptujemy wybór materiału ilustracyjnego dla hasła *democracy* dokonany uprzednio przez leksykografów OED, nie przywołując jednakże ich definicji (ani układu sensów). W OED zadanie leksykograficzne polega bowiem na globalnym ujęciu semantyki wyrazów, a więc podporządkowaniu definicji historycznemu rozwojowi znaczeń na przestrzeni wieków, podczas gdy nasza uwa-

¹ Termin *democracy* pojawia się zbyt późno, żeby stać się przedmiotem zainteresowania leksykografów *Middle English Dictionary*, drugiego najpotężniejszego dzieła słownictwa anglojęzycznego.

ga skupi się jedynie na przykładach najstarszych, ograniczonych do okresu, o którym można powiedzieć, że odnotowuje pojawienie się *democracy* (i wyrazów pokrewnych)².

Przyjęta cezura czasowa, XVI wiek, to zaledwie półmetek i historii brytyjskiej demokracji, i historii brytyjskiej odmiany angielskiego. Nasze wywody nie stanowią więc wniosków końcowych i mają ograniczone zastosowanie porównawcze (do innych lingwokultur, jak w LASiS i WwJOSiS), ale mogą rzucać pewne światło na przesilenie (zmiana, uszczegółowienie, generalizacja, profilowanie itp.) w konceptualizacji demokracji w chwili przyjęcia przez daną lingwokulturę narodowej wersji greckiego terminu *dēmokratía* jako podstawowego oznacznika konceptu DEMOKRACJA. W końcu przypadek brytyjski, gdzie w pewnym momencie ten koncept zostaje zawłaszczony przez obce słowo, jest typowy. Powstają zatem pytania: czy, na ile, dlaczego modyfikacjom ulega wtedy treść konceptu, i czy, na ile, i dlaczego modyfikacjom podlega zawartość znaczeniowa samego oznacznika (np. termin *demokracja* w polskiej lingwokulturze).

Ponieważ w swoich poszukiwaniach nie docieramy do czasów współczesnych, z idealnego zestawu typów danych służących za podstawę rekonstrukcji jakiegokolwiek konceptu i przyjętych przez lubelską etnolingwistykę kognitywną nie przywołujemy danych ankietowych. W naszym studium korzystamy z danych systemowych i tekstowych oraz, o ile „zrytualizowane zachowania, wierzenia, praktyki” (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 170) osadzimy w kontekście historycznym i kulturowym, również dane „przyjęzykowe”. Relacja między danymi systemowymi i tekstowymi jest specyficzna, bowiem OED, główne źródło naszych danych systemowych, jest jednocześnie dostawcą poświadczeń tekstowych, a my korzystamy z tych drugich bardziej niż z tych pierwszych³.

² O ile nie zaznaczono tego inaczej, oprócz OED nasze dane i/lub wnioskowania powstały na podstawie szeregu zasobów leksykograficznych: Donald (1872), Skeat (tu: 1961), Onions (1966), Hoad (1996), Barnhart i Steinmetz (1999), i dla celów porównawczych z amerykańską odmianą języka angielskiego, Barnhart (1988) i (1995). Korzystaliśmy również z *Online Etymological Dictionary* (<https://www.etymonline.com>).

³ To, że w praktyce lubelskich etnolingwistów kognitywnych przyjmuje się na ogół, że słowniki są źródłem danych systemowych, a nie tekstowych, może wynikać ze sposobu konstrukcji tych słowników. Analizując leksykalne eksponenty konceptu PRACA, Bartmiński i Brzozowska (2016: 98–101) rzeczywiście ograniczają się do podawania samych definicji słownikowych, bo też ich źródła tyle tylko podają. Gdy jednak poszukują synonimów (s. 101–102), sięgają po słownik, który bogato ilustruje

Zanim przejdziemy do analizy znaczeń stosownych wyrażeń (rozdz. 3–5), kreślmy tło historyczne dla *democracy* (czasy elżbietańskie) i dla wyrażeń, powiedzmy, pro-demokratycznych w okresie staroangielskim.

2. Demokracja przed pojawieniem się *democracy*

Dla poniższych uwag znaczenie ma tło historyczne. Moment pojawienia się *democracy* w angielszczyźnie⁴ pokrywa się z rządami Elżbiety I (1558–1603), w których trudno dostrzec okres przełomowy dla rozwoju demokracji. Anglię za rządów tej władczyni można uznać co najwyżej za republikę monarchistyczną (Collinson 1987: 394 i nast.; ang. *monarchical republic*)⁵, ale ze wskazaniem bardziej na monarchię (m. in. Lake 1988) niż na republikę.

Prawdopodobnie względnie dobrym probierzem demokracji za czasów Elżbiety I byłyby jej relacje z Parlamentem, ale ten, jak twierdzi Jones (1987: 345–346),

stanowione definicje, wobec czego mogliby też skorzystać z przywołanych w nim poświadczeń. Czynią tak jednakże tylko w jednym przypadku. Każę to postawić pytanie metodologiczne o to, czy rzeczywiste atestacje tekstowe przywoływane przez słowniki można uznać za dane tekstowe.

⁴ W niektórych kontekstach rezygnujemy z terminu *brytyjszczyzna* na rzecz terminów *angielszczyzna* czy język *angielski*. To dlatego, że o innych odmianach języka angielskiego niż brytyjska można mówić dopiero od czasów osiedlania się obywateli brytyjskich w koloniach, czyli od XVII wieku. Jeśli jest mowa o okresach wcześniejszych, bardziej właściwym terminem jest *angielszczyzna*, choć w sensie *stricte* geograficznym jest to w dalszym ciągu brytyjska odmiana języka angielskiego.

⁵ W nawiązaniu do koncepcji Collinsona czyniono udane próby pogodzenia monarchii i republiki także w odniesieniu do poprzedników Elżbiety I, tj. Henryka VIII (1509–1547), Edwarda VI (1547–1553; por. Alford 2002) i Marii I (1553–1558; por. Hunt 2009). Przełomowa koncepcja Collinsona (1987) spotkała się jednak do dzisiaj ze znacznym osłabieniem (por. monografia pod redakcją McDiarmida, 2008), wobec czego nie forsujemy tutaj myśli, że pojawienie się w angielszczyźnie wyrazu *democracy* ma konieczny związek z rządami szesnastowiecznych Tudorów, w tym i przede wszystkim z Elżbietą I. Sam Collinson po latach widział to tak, że członkowie elżbietańskiego rządu „nie będąc kapitanami czy pilotami okrętu państwa, przyjmowali jednak odpowiedzialność za to, żeby ten okręt nie wpadł na skały” (2003: 489). Hunt (2009: 557) twierdzi zatem, że dla Collinsona angielskie elity czasów Elżbiety I były z jednej strony poddany władcy (monarchia), a z drugiej strony obywatelami państwa (republika). Jeżeli ten tok rozumowania się kiedyś ostatecznie potwierdzi, będziemy mieli i pozytywną odpowiedź na pytanie, dlaczego *democracy* pojawia się w angielszczyźnie drugiej połowy XVI wieku, i przyznamy samej królowej w tym procesie rolę decydującą.

[...] nie był naturalnym miejscem dla uprawiania polityki, chociaż dla Korony stanowił dużą wartość polityczną [...]. W procesie wyrażania opinii i udzielania zgód Parlament legitymizował prawa, zapewniając – w drodze przedstawicielstwa – zasadność i słuszość takich kwestii jak podatki. W tym procesie swój wyraz i gwarancje uzyskiwały normy klas rządzących i jednocześnie budowana była solidarność z Monarchą⁶.

Jones proponuje nowsze odczytanie relacji między Elżbietą I i Parlamentem: według niego Parlament przyjmował w stosunku do królowej pozycję promonarchistyczną, a przynajmniej solidarnościową. Tym samym kontestuje on standardową i tradycyjną opinię Neale'a (1953), że Parlament czasów elżbietańskich pozostawał w silnej (politycznej, purytańskiej) opozycji do królowej, przez co można w nim dopatrywać się załączków współczesnego parlamentaryzmu, ze ściśle zarysowaną rolą opozycji. Istotnie, w bieżących sporach tamtych czasów Neal dostrzega na przykład walkę o wolność wyboru i wypowiedzi (ang. *the right to speak and vote against any measure*) i uznaje to za niezbywalny atrybut opozycji politycznej (s. 26).

W przypadku poszukiwania znaczeń pierwszych atestacji słowa *democracy* żadna z tych dwóch interpretacji nie jest na tyle znacząca, by stanowić krytyczny argument dla usprawiedliwienia jego pojawienia się w brytyjszczyźnie w drugiej połowie XVI wieku. Jeżeli ostatecznym miernikiem demokracji są powszechne, warunkowane społecznie i politycznie prawa wyborcze, to te zostaną przyznane ogółowi społeczeństwa dopiero ponad 300 lat po śmierci Elżbiety I, i to – w pierwszym geście prawodawców – pod pewnymi znacznymi rygorami w odniesieniu do kobiet. A zatem konceptualizacja demokracji w chwili pojawienia się jej prymarnego wyrażenia leksykalnego musi mieć ograniczony zasięg i lokalny charakter.

Oprócz ogólnej sytuacji społeczno-politycznej czasów elżbietańskich dla zrozumienia pierwszych poświadczeń wyrazu *democracy* ma również znaczenie rozwój demokracji lub raczej tego, w czym dostrzegamy zręby demokracji i walkę o nią – od początku angielskiej lingwokultury, czyli od chwili, kiedy kontynentalne plemiona germańskie zawitały do Brytanii po to, by w niej na zawsze pozostać (od połowy V wieku) i doprowadzić do powstania najpierw nowej odmiany, a później odrębnego języka germańskiego – języka angielskiego. Konceptualizacja demokracji, jakkolwiek rozumianej (wąsko/szeroko, elitarnie/powszechnie, lokalnie/globalnie), nie rozpoczęła

⁶ Te i inne cytaty w tłumaczeniu Przemysław Łozowski.

się w chwili pojawienia się w brytyjszczyźnie wyrazu *democracy* ani ten wyraz nie domknął tej konceptualizacji⁷.

Prób wyprowadzenia demokracji z czasów początku angielskiej państwowości nie brakuje, chociaż te nierzadko mają podtekst sentymentów politycznych. Do tej kategorii należy zaliczyć stanowisko Dyera (Dyer 2010; wyróżnienie dodane), którego dzieło zawiera następującą tezę:

*W przeciwieństwie do powszechnie panującej opinii koniec rzymskiego panowania w Brytanii [na początku V w.] nie oznaczał czystek etnicznych i ludobójstwa rodzimej ludności „celtyckiej” przez anglosaskich najeźdźców. Raczej był to koniec rządów kolonialnych i imperialistycznych oraz powrót starej tradycji, gdzie sprawiedliwość i wspólne prawo do ziemi były sprawowane **przez wspólnotę dla wspólnoty**. [...] Niemniej ta tradycja straciła na znaczeniu i sile w imię potrzeby obrony kraju w obliczu zewnętrznego zagrożenia, a ostatecznie została uśmiercona przez jedno z najbardziej opresyjnych i agresywnych społeczeństw – Normanów.*

Trudno ocenić, czy argumenty Dyera mają wartość i nie są tylko głosem pamflecisty, ale owo wyprowadzanie demokracji w rodzaju „rządów wspólnoty dla wspólnoty” z czasów staroangielskich przybrać może bardziej praktyczne, choć równie radykalne, formy.

I tak, w ramach zawiązanego w 1993 roku Mercia Movement (pol. „ruch na rzecz Mercji”) ukonstytuował się The Acting Witan of Mercia, rodzaj partii politycznej, której celem ma być pełna demokratyzacja regionu i przywrócenie mu całkowitej niezawisłości w rozumieniu jej roli w formowaniu państwowości angielskiej⁸. Sama nazwa partii, *Witan*, jest pochodzenia staroangielskiego, znaczy dosłownie ‘tych, którzy wiedzą’ (od czasownika *witan* ‘wiedzieć, znać’), i odnosi się do rady starszych, która zachowała swoją doradczą funkcję aż do

⁷ Rozumiemy, że kierunkowość relacji między językiem a doświadczeniem jest kwestią otwartą w studiach językowo-kulturowych, a modernistyczna (strukturalistyczna, generatywna) perspektywa, w której to język kreuje czy wręcz umożliwia doświadczenie, jest wciąż popularna. Tutaj przyjmujemy wszakże optykę przeciwną, charakterystyczną dla językoznawstwa kognitywnego – to, że na przykład wyraz *sex* w angielszczyźnie w znaczeniu ‘stosunek płciowy’ został odnotowany dopiero w 1906 roku, nie oznacza, że współżycie płciowe i jego konceptualizacja były nieobecne w doświadczeniu Anglików już wcześniej.

⁸ Mercja (ang. *Mercia*) była jednym z siedmiu królestw, jakie powstały na terenach dzisiejszej Anglii po opuszczeniu Brytanii przez Rzymian. Zajmowała rozległe tereny centralne (odpowiadające dzisiejszej krainie Midlands) i zachowała swoją niezależność w latach 527–879.

najazdu Normanów w 1066 roku. Co więcej, wskazanie tego, o jakich „tych, którzy wiedzą” może chodzić, odnajdujemy w pokrewieństwie *witan* z polskim *widzieć* i *wiedzieć*, ponieważ wszystkie trzy (i wiele innych im podobnych w innych językach) korzeniami sięgają praindoeuropejskiego **ueid-* (Boryś 2005). Jeżeli przez staroangielski *witan* dla uproszczenia będziemy rozumieć radę starszych, to ta rada, i ci starsi „wiedzą”, bo „widzą” – swoiste połączenie doświadczenia i intelektu⁹.

Warto również odnotować fakt, że pokrewnym w stosunku do *witan* pozostaje rzeczownik *wit*, dzisiaj głównie ‘poczucie humoru, dowcip’, jak i osoba wykazująca te przymioty, ale także, i przede wszystkim historycznie, ‘rozum, inteligencja’. Stąd w dzisiejszej angielszczyźnie szereg wyrażen idiomatycznych, takich jak *to have the wits* i *to have one’s wits about one* ‘mieć olej w głowie / nie w ciemnię bity’, *to be out of one’s wits* ‘stracić rozum, oszaleć’, *to be at one’s wit’s end* ‘być w kropce / nie wiedzieć, co począć’, czy *to have slow wits* ‘być tępym/nieinteligentnym’.

Agitatorzy polityczni Mercia Movement równie dobrze mogliby przywoływać inną nazwę *witan*, bardziej transparentną – *Witena-gemot*, gdzie *witena* jest dopełniaczem liczby mnogiej rzeczownika ‘mądrzy/mędrzy’, a *gemot* znaczy ‘zebranie, rada’ i pozostaje w pokrewieństwie z czasownikiem *metan* (obecnie *meet*) ‘spotykać (się)’.

O tym, że odwołania do korzeni państwowości angielskiej są w pełni zasadne i że pierwszych oznaczników leksykalnych konceptualizacji demokracji należy dopatrywać się w staroangielskim *witan* i *mot* (dzisiaj *moot*), przekonuje nas oficjalna strona Parlamentu Zjednoczonego Królestwa, gdzie czytamy, że o pochodzeniu współczesnego parlamentaryzmu brytyjskiego stanowią dwa wyróżniki rządów z okresu staroangielskiego (tj. do XI wieku), a są nimi, znowu, „*witan* i *moot*”. Różnicę między nimi redaktorzy strony widzą tak, że „*Witan* stanowił okazję dla Króla do zwoływania swoich głównych doradców [...] w celu omówienia spraw wagi państwowej, [przy czym] wyłącznie od Króla zależało to, kiedy dojdzie do spotkania i kto w spotkaniu miałby uczestniczyć”. Z kolei *moot* (< *gemot*) było czymś podobnym na szczeblu hrabstwa. Dyskusji poddawano sprawy lokalne, a w posiedzeniach udział brali „okoliczni lordowie,

⁹ Dzisiaj bezpośrednie ślady po staroangielskim czasowniku *witan* ‘wiedzieć’ można odnaleźć w zasadzie już jedynie w *wot*, archaicznej formie 1. i 3. osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego.

biskupi, szeryf i, co najważniejsze, po czterech przedstawicieli z każdej wioski”.

Jeżeli dopatrywać się korzeni konceptualizacji demokracji w początkach angielskiej lingwokultury, to należy ją widzieć w kategoriach spotkania najważniejszych aktorów wspólnoty w celu podejmowania wspólnych decyzji. Co więcej, od początku XIII wieku (aż do końca wieku XVII) *moot* odnotowywał swoje kolejne znaczenie – ‘kłótnia, dyskusja’ (OED), co pozostaje w bezpośrednim związku ze staroangielskim czasownikiem *motian* ‘mówić, rozmawiać, spotykać się’. Łatwo sobie zatem wyobrazić, o jaki sposób procedowania demokracji tutaj chodzi – werbalna argumentacja, wyrażanie stanowisk za i przeciw itd. Nie ma demokracji bez werbalizacji, chciałoby się powiedzieć. A werbalizacji nie ma bez zdarzeń umożliwiających kontakt społeczny.

3. Okoliczności pojawienia się *democracy*

W świetle uwag części poprzedniej kluczowym dla zrozumienia konceptu DEMOKRACJA od chwili pojawienia się wyrazu *democracy* są okoliczności jego zaistnienia w angielszczyźnie, gdzie termin ten pojawił się pod koniec XVI wieku jako zapożyczenie z francuskiego. To stosunkowo późne czasoprzestrzenne zamocowanie *democracy* jest o tyle ciekawe, a nawet zastanawiające, o ile uwzględni się fakt, że francuskojęzyczne terminy łączone ze zjawiskiem demokracji weszły do pisanego języka angielskiego już co najmniej kilkadziesiąt lat wcześniej: *tolerance/tolerancy* ‘tolerancja’ (początek XVI wieku), *equality* ‘równość’ (początek XVI wieku)¹⁰, *liberty* ‘wolność’ (pod koniec XIV wieku). Również rodzime terminy takie jak *freedom* ‘wolność’ odnotowały swoje prodemokratyczne konotacje dużo wcześniej przed pojawieniem się *democracy*¹. Co więcej, w zasadzie większa część zapożyczonego z francuskiego aparatu terminologiczno-pojęciowego

¹⁰ W odniesieniu do pomiaru zjawisk fizykalnych, takich jak zimno i gorąco, czy jako charakterystyka powierzchni o braku nachylenia *equality* znane jest w angielszczyźnie już nawet od przełomu XIV i XV wieku. Z kolei pierwsze poświadczenie *equality* w znaczeniu równości zamocowania społecznego (przywilejów, dostojęstwa, pozycji) OED datuje na rok 1425. Wydaje się jednak to być użyciem akcydentalnym, wobec czego jako standard przyjmujemy początek XVI wieku, a konkretniej 1526 rok (na podstawie danych OED).

¹ *Freedom* w sensie wolności osobistej pojawiło się już w pierwszej połowie XIII wieku, a jako wolność obywatelska, tj. brak zależności od władzy despotycznej, kontroli i arbitralnych decyzji, w drugiej połowie XIV wieku.

niezbędnego do werbalizacji demokracji w kategoriach ludowładztwa i władzy naczelnej spoczywającej w rękach ludzi była już w angielszczyźnie gotowa od XIV wieku, tzn. angielski udomowił już takie terminy, jak *justice* ‘sprawiedliwość’, *protection* ‘opieka’, *constitution* ‘konstytucja’ czy *election* ‘elekcja, wybór’. W powszechnym użyciu od dawna (w stosunku do daty pojawienia się *democracy*) były również francuskie zapożyczenia z zakresu języka prawnego. Dwa najwcześniejsze dokumenty, w których francuski został użyty do opisu wybranych prawnych kwestii w życiu społeczno-politycznym Anglii, pochodzą już z połowy XIII wieku (por. Davis 1913; Dunham 1952). W obydwu, podobnie do łacińskiego tekstu *Magna Charta* z 1215 roku (i modyfikacji w latach następnych; por. Breay 2010: 10; Danziger, Gillingham, 2004: 278), rzecz dotyczy gwarancji i praw o wyraźnym nachyleniu demokratycznym, chociaż to nachylenie ogranicza się raczej do regulacji między władcą i elitami (baronami) niż ogółem wspólnoty.

Tego względu spóźnionego startu *democracy* w angielszczyźnie nie tłumaczy również jego ewentualny brak we francuskim jako języku źródłowym – francuski zna je już od XIV wieku jako *démocratie*. Kolejne obfite źródło dla zapożyczeń w angielskim, średniowieczna łacina, odnotowuje termin *democratia* jeszcze wcześniej, bo już w XIII wieku. Jeżeli uwzględni się to, że od chwili najazdu Normanów na Anglię i jej podboju w 1066 roku angielski przez następnych 200–300 lat w zasadzie pozostawał bezbronny wobec ekspansji słownictwa francuskiego i – pośrednio lub bezpośrednio – łaciny, obecność *democracy* w angielskim trzeba wiązać z powodami innymi niż dostępne zasoby językowe. Istotnie, wydaje się, że konceptualizacja demokracji w angielskim została zarysowana wystarczająco wyraźnie dopiero w XVI wieku, by właśnie wtedy uzupełnić brak jednoznacznego wyrazu językowego dla tejże konceptualizacji.

4. Najwcześniejsze poświadczenia *democracy*: rdzeń konceptu

Konceptualizacja demokracji ukryta w trzech najwcześniejszych poświadczeniach słowa *democracy* odbiega w szczegółach od standardów współczesnego (w pełni) demokratycznego życia społeczno-politycznego i ma postać zdań definiujących² :

² W tych i innych cytatach poświadczeń zachowujemy pisownię oryginalną, historyczną.

[1] *Democrasie, when the multitude have government.*
[Demokracja, kiedy lud(zie) sprawują rządy.] (1576, OED).

[2] *Democratie, when free and poore men being in the greater number, are lords of the estate.*
[Demokracja, kiedy wolni i biedni ludzie stanowiący większość są panami majątku.] (1586, OED).

[3] *In respect that people are not secluded, but have their interest in church-matters, it is a democracy, or a popular estate.*
[W odniesieniu do tego, że ludzi nie można izolować, ale zapewnić im głos w sprawach kościoła, nazywamy to demokracją albo stanowiskiem ogółu.] (1574, OED).

Żeby odebrać przesłanie dwóch pierwszych definicji wyrazu *democracy*, nie można zapomnieć o realiach szesnastowiecznej angielszczyzny, a właściwie o znaczeniowym zamocowaniu występujących w nich kluczowych zapożyczeń z francuskiego. *Multitude* to bardziej ogół prostych/zwykłych ludzi niż pozbawiony tożsamości tłum, *poore* (dzisiaj: *poor*) to raczej ubodzy (także: duchowo, spirytualnie) niż pozbawieni dóbr materialnych biedacy, a *estate* to nie tyle majątek rozumiany jako dobra posiadane, ale pozycja społeczna i zajmowane stanowisko. Jeżeli do tego dodamy również francuski w swoim źródłosłowie *government* w znaczeniu tyleż systemu zarządzania, co władzy i sprawowania kontroli oraz przywołamy sentyment większościowy (*the greater number*), otrzymujemy demokrację jako rządy ludu, który, zachowując „pakiet większościowy”, kontroluje układ władzy w taki sposób, że gwarantuje dla siebie pożądaný skutek i staje się „panem sytuacji” (*estate*). Gdyby przyjąć to rozumowanie literalnie i radykalnie, w demokracji nie znalazłoby się miejsce dla tych, którzy od wspomnianych kwalifikacji odbiegają – bogatych, mniejszościowych, elitarnych z jednej strony i niewolnych z drugiej strony.

Równie quasi-demokratyczny ma wydźwięk poświadczenie [3], którego przesłanie ogranicza się do współdecydowania w kwestiach organizacji i administracji kościelnej. Mamy jednakże tutaj demokrację jako przeciwieństwo izolacji, separacji, może nawet segregacji, oraz bardzo silnie podkreślony wymiar wspólnotowości wyrażonej przez przymiotnik *popular*, jeszcze dzisiaj w niektórych kontekstach tożsamy z polskim *publiczny* i *powszechny*, przez co demokracja utożsamiana zostaje z wolą wszystkich tych, którzy stanowią daną wspól-

notę (tu: kościelną). Również wypada zwrócić uwagę na *estate*, niekojarzone tu z posiadaniem i majątkiem, ale wyrażonymi w sposób wolny stanowiskiem, zdaniem, wolą. Od *popular estate* niedaleko więc do, w języku polskim, *wolnych/powszechnych wyborów*, które owe stanowisko, zdanie, wolę odzwierciedlają.

Z kronikarskiego obowiązku odnotujemy, że znane jest angielszczyźnie poświadczenie słowa *democracy* o około 50 lat starsze niż te trzy przywołane przed chwilą:

[4] *An other publique weale was amonge the Athensiensis, where equalitie was astate amonge the people [...]. This maner of gouernaunce was called in Greke Democratia, in latine, Popularis potential, in englisshe the rule of the comminaltie.*

[Innym dobrem publicznym Ateńczyków była równość wszystkich ludzi [...]. Taki sposób rządzenia był znany w grece jako *democratia*, w łacinie jako *popularis potential*, a w angielskim jako rządy wspólnoty/ogółu.] (1531, OED).

Tą wypowiedź uznajemy jednak za nawiązanie przede wszystkim do starożytności i charakterystykę czasów dawnych (Ateny), a jedynie wtórnie jako nieco akcydentalne czy sprowokowane odniesienie do tego, jakby taka sytuacja mogła się nazywać w angielskim. Wartość pogładową tego poświadczenia należy zatem, naszym zdaniem, dostrzegać głównie w dosłownym tłumaczeniu terminów z greki i łaciny, czyli jako „rządy/władza ludzi/ludu”, a nie traktować jako wykładnię zjawiska demokracji (i przez to jego konceptualizację) w kulturze języka angielskiego.

5. Poświadczenia form pokrewnych: profile konceptu

W celu dopełnienia obrazu konceptu DEMOKRACJA w chwili pojawienia się w angielszczyźnie w drugiej połowie XVI wieku jego prymarnego eksponentu leksykalnego, tj. rzeczownika *democracy*, proponujemy zwrócić uwagę na inne poświadczenia o tym samym rdzeniu, najpóźniej z samego początku XVII wieku: rzeczownik *democratian* ‘demokrata’, przymiotniki *democratic* i *democratical* ‘demokratyczny’ oraz przysłówki *democratically* ‘demokratycznie’³:

³ Pozostałe formy leksykalne o tym samym rdzeniu notują swoje pierwsze atestacje co najmniej 200 lat później: rzeczowniki *democrat* ‘demokrata’ i *democratism* ‘demokratyzm’ oraz czasownik *democratize* ‘demokratyzować’ pod sam koniec XVIII

[5] *The Democratian commen wealth [...] is the gouernment of the people; where all their counsel and aduise is had together in one.*

[Demokratyczne dobro wspólne [...] jest rządem ludzi, gdzie ich wszystkie rady i porady łączą się w jedno.] (1574, OED).

[6] *Aristocratick gouernment nor Democratick pleas'd.*

[Nie zadawała ani rząd arystokratyczny, ani demokratyczny.] (1602, OED).

[7] *It is Monarchicall, in regarde our head Christ, Aristocraticall in the Eldership, and Democratical in the people.*

[[Kościół] Jest monarchistyczny w odniesieniu do naszej głowy, Chrystusa, arystokratyczny pod względem przywództwa, i demokratyczny ze względu na ludzi/wierzących.] (1589, OED).

[8] *They were not summoned aristocratically [...] but invited democratically and after a popular manner to Supper.*

[(w odniesieniu do Mat. 22,1–15; podobnie Łuk 14,15–24) Nie zostali powołani w sposób arystokratyczny [...], ale zostali zaproszeni w sposób demokratyczny i powszechny na Wieczерzę.]⁴ (1603, OED).

Powyższe cytaty [5–8] uzupełniają konceptualizację demokracji w sposób dość przewidywalny, niemniej interesujący i odmienny na tyle, żeby można było mówić o różnicach w profilowaniu.

Poświadczenia [6] i [8] wzbogacają koncept DEMOKRACJA o opozycję arystokratyczny *versus* demokratyczny, umieszczając demokrację w, jak się wydaje, nierozzerwalnym związku z brakiem konieczności posiadania praw dziedziczenia, sukcesji czy innych zastanych form uprzywilejowania. Przykład [8] nawiązuje do jednej z przypowieści ewangelicznych, a chodzi w nim o to, że król, rozczarowany odrzuceniem jego zaproszenia na ucztę weselną przez tych, do których je kierował w pierwszej kolejności, nakazuje swoim sługom: „Idźcie więc na rozstajne drogi i zaproście na ucztę wszystkich, których spotkacie. Słudzy ci wyszli na drogi i sprowadzili wszystkich, których napotkali: **złych i dobrych**. I sala zapełniła się biesiadnikami” (Mat. 22, 9–10; BT; wyróżnienie dodane). Demokracja w tym wydaniu polega więc na powszechności tych samych praw (i obowiązków, jak się okazuje po lekturze całej przypowieści), braku arbitralnego klucza dla sta-

wieku, a przymiotnik *democratifiable* ‘dający się demokratyzować (w sensie zmiany poglądów na demokratyczne)’ na początku XIX wieku.

⁴ Daje się zauważyć zbieżność dat pojawienia się poświadczeń [3] i [5], tj. 1574 rok, niemniej te cytaty pochodzą z różnych tekstów.

nowienia przywilejów i ograniczeń. Powszechność demokracji jest tak wszechogarniająca, że znosi nie tylko tradycyjne zamocowanie zawodowe (kupiectwo, praca na roli), stan cywilny (małżonek), sytuacje losowe (ubogi, ułomny, niewidomy, chromy; por. tekst przypowieści w obydwu wersjach ewangelicznych), ale także kwalifikacje oceny moralnej typu dobry czy zły.

Nie przeszkadza to wszakże, by, jak czytamy poświadczenie [7], w strukturach Kościoła próbować godzić elementy monarchistyczne/królewskie, arystokratyczne i demokratyczne. Ewangeliczne zaproszenie do powszechności wspólnoty wierzących i zniesienia różnic ustępuje miejsca dla względów hierarchicznych. W tym odczytaniu w obrębie tej samej całości demokracja nie wyklucza hierarchii ważności stanowisk, pozycji, roli, odpowiedzialności. W dalszym ciągu jej nośnikiem i siłą sprawczą jest ogół ludzi, ale tym razem zamiast binarnej opozycji arystokracja – demokracja, jak w [6] i [8], mamy triadę monarchia–arystokracja–demokracja, wszystkie trzy we wzajemnej symbiozie.

Gdyby próbować zróżnicować te dwa profile, ten pierwszy mógłby się nazywać – w zależności od kontekstu – „równościowy” lub „wspólnotowy”, a drugi „hierarchiczny” lub „instytucjonalny”. Podkreślimy jednakże, że i w jednym, i drugim rdzeniem konceptu pozostaje z imienia ogół ludzi, ich wola i ich decyzje, tyle tylko, że w jednym modelu ich rola jest uprzywilejowana, bo wyłączna, a w drugim ograniczona, bo współdzielona. Demokrację jako równorzędność i powszechność można zatem przypisać profilowi równościowemu, ale hierarchicznemu już nie.

Rola ogółu ludzi leży także u podstaw poświadczenia [5], przy czym ta rola jest odnoszona do wspólnotowego sposobu sprawowania rządów obliczonych na zagwarantowanie dobra wspólnego na drodze zgłaszania, jak czytamy, „rad i porad” (ang. *counsel and advise*; transliteracja współczesna). Chcielibyśmy tu widzieć model, znowu w zależności od aplikacji, „negocjacyjny” lub „unifikacyjny” – demokracja polega na celowym dochodzeniu do wspólnego stanowiska, czyli osiągnięcia zgody i jedności po zgłoszeniu głosów odrębnych i odmiennych. Tego łączenia różnorodności w jedno (ang. *together in one*) nie ma w dwóch poprzednich profilach, bo albo go być nie może z zasady (gdyby – w modelu hierarchicznym – demokrację połączyć w jedno z monarchią i arystokracją, nie byłaby już demokracją jako rządy ogółu członków wspólnoty), albo nie ma takiej konieczności

(w modelu równościowym demokracja pełni rolę nadrzędną, a nie współrzedną, więc jest miejsce na arystokratów i monarchistów, o ile ci nie wymuszają dla siebie pozycji uprzywilejowanej).

6. Podsumowanie

Odnosząc *democracy* (w chwili jego pojawienia się w XVI wieku) do pytania o kontynuację i analogię do okresu staroangielskiego, można stwierdzić, że model hierarchiczny odpowiadałby konceptualizacji wyrażonej przez *witan* – do rozmów i negocjacji przystępują tylko ci, którzy „widzą” i „wiedzą”, a żeby dostatecznie dużo zobaczyć i rozumieć, trzeba dostatecznie dużo doświadczyć, przez co zajmuje się uprzywilejowane, bo autorytatywne, miejsce w hierarchii społecznej. (Nie bez powodu mówimy tutaj o radzie *starszych* i autorytetach.) Z kolei model negocjacyjny odnajdujemy w konceptualizacji wyrażonej przez *gemot*, czyli zdarzeń społecznych umożliwiających uzgodnienie stanowisk poprzez ich werbalizowanie przy zachowaniu względnie stałej i transparentnej reprezentacji społecznej. Model równościowy i w okresie staroangielskim, i elżbietańskim jest bardziej potencjalny niż realny. Pozostaje jako uświadomiona opcja do wyboru, jednak tego wyboru jeszcze się nie dokonuje. Lub inaczej: model równościowy jest nierozzerwalnym elementem konceptu DEMOKRACJA, ale ogranicza się do danego wymiaru danej wspólnoty. Na przykład członkowie wspólnoty dzielącej pewien światopogląd religijny mogą być równi względem siebie jako podmioty wiary, a obywatele równi pod względem obowiązku podatkowego, ale jako elementy struktur Kościoła i państwa tej równości byłoby już pozbawieni – wtedy do głosu dochodzi hierarchia i struktura.

Tak czy inaczej w centrum konceptualizacji demokracji w omawianym tutaj pobieżnie okresie znajduje się model hierarchiczny, nieco dalej od centrum – model negocjacyjny, a na peryferium – model równościowy. Dalsze badania powinny uwzględnić przede wszystkim bardzo wnikliwą analizę tekstów Szekspira. Jego życie (1564–1616) i twórczość zbiega się rządami Elżbiety I i pojawieniem się *democracy* jako nowego eksponentu leksykalnego demokracji. Tymczasem nie odnajdujemy tego słowa ani jemu pokrewnych w rozlicznych dziełach Szekspira. To, naturalnie, nie oznacza, że demokracja – jako zjawisko i sposób organizacji społecznej – była mu obca. Pozostaje wszakże intrygujące pytanie o to, jak konceptualizował demokrację, nie czyniąc użytku ze słowa *democracy*.

Wykaz skrótów

- LASiS – 1–5 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. serii Jerzy Bartmiński; t. 1: *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015; t. 2: *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole 2018; t. 3: *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 4: *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa 2019; t. 5: *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdacic, Lublin 2017.
- WwJOSiS – 1–6 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012; t. 2: *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014; t. 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin 2014; t. 4: *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Beata Żywicka, Lublin 2018; t. 5: *Koncepty i ich eksplikowanie*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin 2019; t. 6: *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, Lublin 2019.

Bibliografia

- Alford Stephen, 2002, *Kingship and Politics in the Reign of Edward VI*, Cambridge.
- Bartmiński Jerzy, Brzozowska Małgorzata, 2016, *Koncept PRACY we współczesnej polszczyźnie*, [w:] LASiS, t. 3, s. 93–127.
- Breay Claire, 2010, *Magna Carta. Manuscripts and Myths*, London.
- Collinson Patrick, 1987, *The Monarchical Republic of Queen Elizabeth I*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 69, s. 394–424.
- Collinson Patrick, 2003, *Elizabeth I and the Verdicts of History*, „Historical Research” 76, s. 469–491.
- Davis Henry C.F. (red.), 1913, *Select Charters Illustrative of English Constitutional History* (9th ed.), Oxford.
- Danziger Danny, Gillingham John, 2004, *1215: The Year of Magna Carta*, New York.
- Dyer Tony, 2010, *Anglo-Saxon Democracy*, (Bristol Radical Pamphleteer 16), Bristol.
- Dunham William F. (red.), 1952, *Casus Placitorum and Reports of Cases in the King's Courts 1272–1278*, London.
- Hunt Alice, 2009, *The Monarchical Republic of Mary I*, „The Historical Journal” 52/3, s. 557–572.
- Jones Norman L., 1987, *Parliament and the Governance of Elizabethan England. A Review*, „Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies” 19/3, s. 327–346.
- Lake Peter, 1988, *Anglicans and Puritans? Presbyterians and English Conformist Thought from Whitgift to Hooker*, London.
- McDiarmid John F. (red.), 2008, *The Monarchical Republic of Early Modern England: Essays in Response to Patrick Collinson*, Aldershot.

Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin.

Słowniki

- Barnhart Robert K., 1988, *The Barnhart Dictionary of Etymology*, New York.
- Barnhart Robert K., 1995, *The Barnhart Concise Dictionary of Etymology. The Origins of American English Words*, New York.
- Barnhart Robert K., Steinmetz Sol (red.), 1999, *Chambers Dictionary of Etymology*, Mobius.
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Donald James, 1872, *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*, London–Edinburgh.
- Hoad Terence F., 1996, *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology* (revised edition), Oxford.
- OED – Simpson John A., Weiner Edmund S. C. (prepared), 1989, *Oxford English Dictionary*, by 20 vols, second revised edition, Oxford.
- Onions Charles T., 1966, *The Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford.
- Online Etymological Dictionary*; <https://www.etymonline.com>; dostęp: 5 VI 2021
- Skeat Walter W., [1879–1882] 1961, *An Etymological Dictionary of the English Language* (new edition revised and enlarged), Oxford.

In Search of the Roots of the DEMOCRACY Concept in the Earliest Attestations of the Word *democracy*

The article examines the content of the DEMOCRACY concept at the time when its most important and primary lexical carrier, the word *democracy* (in connection with related expressions), appeared in the British variety of the English language. The first attestations of *democracy* date back to the latter half of the sixteenth century and show local and social imports rather than global and political ones. The concept is assigned three specific profiles of, respectively, equality, hierarchy and negotiation. The study is placed in the context of selected relevant historical conditions and, thus, refers to the reign of Elizabeth I (1558–1603) as well as the Old English period (until the mid-eleventh century).

Democracy: A Personal Point of View

Grant Smith

Democracy (i.e., representative democracy) is a problematical and paradoxical ideal for a civil society. Civil society does not exist without rules and various forms of authority to govern social life (whether political, religious, domestic, occupational, etc.). We need rules (a mixture of laws and social customs) in order to plan our interactions with one another or to drive through our streets with reasonable safety. We also need various types of authority to make the rules work. Such authority is manifested in the power of elected representatives and their appointees to formulate rules, to implement them, and to adjudicate their applicability.

A democracy is problematical because the establishment of rules and the delegation of authority presumably derive from the conflicting choices made by those who are governed and expressed collectively at various times in reasonably fair elections. At the same time, conflicting interests can never be fully satisfied, and people often fear the loss or diminution of their personal interests. Thus, a democracy is paradoxical because it depends on a general willingness to acknowledge the legitimacy of other people's interests and to concede one's personal interests, at least partially and regularly, to accommodate the interests of others and the common good. Thus, concession speeches following elections are basic elements of a democracy.

Alternatively, we adjust our interests to accommodate the interests of dictators, usually self-centered individuals or small groups of people with strong unifying interests, e.g., personal wealth and/or esteem (sometimes rationalized with ideology), and with minimal regard for the interests of others. People with assertive personalities, unusual verbal skills, physical prowess, and/or command of armed forces have often acquired large shares of authority.

When people have authority, they often consider it to be a part of their essential identity (something they were meant to have), and they usually strive to transfer that authority to family members and/or to people similar to themselves. Historically, monarchs are obvious examples; however, other types of centralized authority are obvious in many countries today, and some even refer to themselves euphemistically as democracies or republics.

Machiavelli (*The Prince*, 1513) argued that a successful prince needs to heed, or appear to heed, the interests of most people most of the time, but must use deception, fear, and/or brute force quickly and decisively to further his own interests or when those interests are threatened. Thus, a successful prince needs intelligence to distinguish his own interests from those of others and enough brute power to crush opposition when needed and regardless of *law* in any abstract sense. Every successful prince will understand that “there cannot be good laws where there are not good arms” and if forced to choose, it is better “to be feared than to be loved.”

Thomas Hobbes (*The Leviathan*, 1651) simplified this argument to say that a ruler has no essential need to secure the interests of those whom he governs. Instead, the only thing a ruler absolutely needs is the ability to enforce whatever rules he/she wants. Without rules, “life is nasty, brutish, and short.” Therefore, any rules are better than no rules, and most people will choose to comply because they seek predictability and/or fear retribution. We may hope for rules that fit our interests, but no rules can fit any individual case perfectly, and none can be completely fair or consistent with everyone’s interests. For a civil society, all that is really needed is for most people to obey most of the rules most of the time. Thus, the basic job of a ruler is to use enough brute power or fear to enforce most of her/his rules most of the time. He has no absolute need for intelligence or any real interest in the interests of others.

Of course, an interest in the interests of others (rudimentary empathy) is what distinguishes humans as a social species, and it happens also to be the intellectual basis of democracy. John Locke (*Two Treatises on Government*, 1689, and *An Essay Concerning Human Understanding*, 1695) answered Hobbes by arguing that we recognize the interests of others because of our own particular interests derived from personal experiences. Locke’s basic premise is that “no man’s knowledge here can go beyond his [personal] experience” (the

tabula rasa hypothesis), and that everyone's knowledge is both specific and general. From our myriad experiences, we all develop differing specific interests, and because of those specific interests we also infer general interests, such as the concepts of our personal "life, liberty, and property," which we hypothesize as social rules to protect our specific interests.

Locke refers to the recognition of these general interests as "natural rights." If we recognize that everyone's specific experiences are different, we also know that they have similar interests in securing similar general interests (i.e., "natural rights") that we seek, even though they have different specific interests. Thus, we can understand (empathize with) one another at the general level of "natural rights," and we can agree on the utility of general rules (laws) to secure those rights for ourselves as well as others.

Ironically, the protection of our selfish interests lies in the similar, even competing interests of others, and the power to protect our "rights" lies in the collective interests of many others. As a specific example, our personal possessions differ greatly, but we can probably unite on the idea of our "right" to possess those possessions. On the bases of such agreements we can form governments and implement laws that protect our differing possessions. We thereby embrace our diversity within the bounds of those laws.

Thomas Jefferson (1743–1826) rephrased Locke's ideas in writing the American *Declaration of Independence*: "We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness." Of course, being "created equal" does not imply we have (or should have) the same talent, treasure, or other specific interests; he is just referring to the equality of legal protection for one's "natural rights" as described by Locke. Jefferson recognized that Locke's ideas encourage us to protect the same general rights for everyone (i.e., for all those with citizenship) and to resist authority without accountability (i.e., without the general consent of the citizens expressed in elections and the rules of law established thereby).

Jefferson and the writers of the American constitution were keenly aware of failed experiments in democracy. Athenian democracy (508–404 BCE) was devised after the overthrow of a tyranny. However, the democracy that replaced it was severely limited; Athenian

democracy rigorously restricted both human rights and the tenure of authority. Only native-born adult males (a small percentage of residents) had citizenship (legal rights), and successful leaders were often ostracized to avoid their disproportionate influence on civic issues (especially their presumed advantage over the special interests of others). Authority, although centralized, was thereby unstable, depending much less on material success than on emotions of the moment, i.e., the variable persuasiveness of speakers at the forum. The full assembly met every ten days to debate proposals, and they frequently reversed policies. Athenian democracy ended with self-serving sophistry (highly skilled misinformation), betrayals, compounded treasons, and military defeat.

Another failure of rudimentary democracy was obvious in the English civil wars (1642–1660). King Charles I convened Parliament in 1640 to levy taxes to pay for wars in Ireland. Because of previous grievances and profound distrust, Parliament raised money instead for an army under its own command (to protect its own interests). War broke out between several regional factions (including Scotland), but Parliament's army eventually defeated the King's army and gained total control of England.

Parliament had rules for voting, but it was not tolerant of dissent and methodically reduced the expression of diverse interests and the extension of human rights. That is to say, a Presbyterian majority repeatedly expelled those members of Parliament who dissented on substantive issues. Intellectuals, such as the poet John Milton, harshly criticized the intolerant Presbyterian majority. In December of 1648, Colonel Thomas Pride finally expelled the largest group (121 members), leaving 75 (or fewer) to vote in favor of executing the King for treason. It became known as the "Rump Parliament," which inevitably fell into more squabbles and stalemates until General Cromwell forcefully ejected all the remaining members in 1653 and installed himself as England's "Protector." He ruled by decree until his death in 1658. Democracy lives or dies by its adherence to inclusive rules that protect differing types of experience and the diverse interests it generates. The English Parliament lost its popular authority because it became a tyranny by a dwindling number of members.

Democracy thrives instead on inclusiveness, on the recognition of shared general interests, and on broadly distributed authority (balanced to assure stability) that protects the general interests of the

greatest number of people with reasonable equity. By protecting existing interests, a democratic authority does not necessarily promote the equality of interests. Locke's focus was on property, which individuals may accumulate or squander. Those who start with more may accumulate or squander more, and those who start with less will not be able to accumulate or squander as much – short of winning a lottery. A democracy focuses more directly on the protection of human rights than on human riches. Thus, any redistributions of wealth, such as “Medicare” or “Handicapped Access,” are best justified on the basis of human rights, such as the “right to life” or the “right to public services.”

America has sometimes helped spread democracy. When my brother was in the Navy, he spent much of his time in Japan, fraternized as much as he could with Japanese people, and learned some of their language. When I was in the Army, I was stationed in Germany and fraternized as much as I could with the local people. They invited me into their homes, and we talked about cars, movies, their struggles during World War II, and its aftermath. They asked about America, and I sometimes bragged how the clever writers of our constitution had avoided the concentration of authority by dividing it among those who write laws (two legislative houses), a president for implementing such laws, and a judiciary for adjudicating the consistency of those laws with one another and with our constitution.

The Allies had defeated Germany and Japan in a horrific war, and the people I talked to were in awe of American power. They could see what the concentration of authority had wrought for them, and they yearned for success of a democratic sort. In fact, they also spoke proudly of the success they were having already. Since the Marshall Plan (significant foreign aid from America), economies had been growing; life was getting much better with democratic institutions nurtured by the conquering armies.

My German friends liked the idea of democracy because it seemed to work, and I and many of my buddies sometimes joked with them that even Fascism had also seemed to work at first. At least it made the trains run on time. They found it hard to laugh because of the resulting brutality and devastation, but the humor reinforced a shared interest in the current hope offered by democracy and the productive innovations fostered by diverse interests.

It is reasonable to argue that democracy was welcomed in Germany because of their previous experience with democratic forms or because of ethnic similarities between the Germans and their conquerors. However, the same cannot be said about Japan, and I believe that the general acceptance of democracy in those two cases was much enhanced by the informal contact between the Allied military personnel and the local citizenry.

Democracy does not root easily in a culture dominated by a singular ideology or religious faith because no systematic philosophy can account for the fathomless varieties of human experience and the many useful (even though competing) interests that spring therefrom. The Presbyterians in Parliament tried to impose their will on the English people and eventually bickered themselves into increasingly narrow interests that ceased to be relevant to the experiences of common people. In similar fashion, the people of Afghanistan appear to be united by the Muslim faith, but everyone interprets that faith a little bit differently because everyone's interests depend essentially on differing personal experiences, even in the context of a single religious faith.

The simple truth is that Afghanistan has many sects and ethnic groups, and the allied occupation fell short in demonstrating how disparate interests can find mutual respect. The occupying forces employed many Afghans as translators and administrators, but unlike my time in Germany, military policy actively discouraged informal contact between allied soldiers and the common Afghani citizenry. A flood of money helped expand education and opportunity for a narrow segment of Afghans. Hope blossomed for the lucky ones, but the vast majority of Afghans had no personal contact with the occupying soldiers and little chance to share experiences that might foster a broad appreciation of differing human interests. Perhaps the common citizen would have been disgusted by the cultural insensitivities of the allied soldiers, and perhaps there would have been dangers to those soldiers outside their compounds. Whatever the reasons, the occupation of Afghanistan did not expose the common citizenry to an increasingly broader range of human experiences and interests.

The vast majority of Afghans have been left instead with images of brutality and a faith-based government that is trapped in a dogma that cannot account for the diversity of human experience. The

ruling Taliban must now contend with hundreds of individual commanders and ethnic groups who are not encouraged to recognize and respect the variations in their own religion, much less in the multifarious variations of human experience elsewhere.

The ultimate recourse of any ideological government is to use force and the fear of force as described by Machiavelli and Hobbes. The recent attacks on Shiite mosques by Sunni extremists, or the gunning down of a wedding party that included music, illustrate the types of problems facing the ruling Taliban and the fundamental incompatibility of democracy with any faith-based, or doctrinaire, government. Maybe the Taliban will control enough power to suppress differences, as the clerics appear to have in Iran, but the differences among Muslims are many and significant.

We should, in fact, hope for the success of the Taliban because some rules are better than no rules, and it is useful to remember that all Western democracies developed out of monarchies or the combination of principalities. It is also useful to note that the suppression of the Baathist party after the invasion of Iraq led to sectarian chaos, not to a healthy democracy. We also see the current disintegration of government in Haiti where competing gangs mock the very ideas of law, of any authority but their own, and, of course, of simple human compassion.

At least dictatorships can sometimes provide a degree of predictability, and established governments of all sorts tend to develop institutions that become, over time, increasingly sensitive to general interests. However, dictatorships will also weaken institutions if they promote fear and idolize the personality of a leader (e.g., “Papa Doc,” the voodoo master of Haiti, 1957–1971, or the Kim dynasty in North Korea).

Some form of government (rules and authority) is essential for a civil society, and representative democracy is the best way to maximize individual security, liberty, and prosperity for the greatest number of people. It succeeds insofar as it maximizes the participation of those who are governed (inclusiveness), makes laws that are as general as possible in their applicability, and maximizes a broad, balanced, and thereby stable distribution of authority.

Of course, these goals are always challenged by people’s fear of losing some measure of their personal interests (material or immaterial). Voting is the basic measure of inclusive participation and col-

lective interests, and at the same time it is natural for people to want their interests to succeed. Thus, our selfish interests compete with our recognition or understanding of other people's interests. Even though democracy depends on the willingness of most people to concede their interests (at least occasionally), a minority of people in the United States has recently shown unusual unwillingness to concede anything, as shown in the storming of our Capitol on January 6, 2021. The election of Biden seemed to threaten many of their personal interests, and their specific fears were inflamed by opposing politicians and the reinforcing algorithms of popular media. They responded with violence and threats of more violence, the most serious problem now facing American democracy.

A specific issue that is often used to evoke fear is immigration. It may be portrayed as a threat to good jobs, even though there may be labor shortages, and even though most immigrants are happy to take jobs refused by the majority. More importantly, immigration may be portrayed as a threat to people's cultural identity and safety, to the ways in which they recognize and trust one another.

Inevitably, politicians have sought, and will always seek, advancement by intensifying any possible fear, and many current politicians emphasize the many perceived threats of immigration. Immigration is viewed as an issue to be exploited rather than solved. Rhetoric thereby weakens the trust between people and the interest people might have in applying general rules (the "natural rights" described by Locke) to everyone. Although immigration needs to be reasonably controlled (especially in times of overwhelming surges), the strident evocation of fear is a basic tool of would-be autocrats.

In addition, most countries (and certainly the United States) already include people with many different ethnic and cultural identities, and some politicians will always arise to evoke latent fears of competing interests among ethnic groups. That is to say, differences in economic status and specific interests generally parallel differences among ethnic identities. People naturally recognize these differences and will have latent fears of other people's interests competing with their own. Opportunistic politicians will inevitably stoke these fears to further their careers and will gerrymander districts to distort fair elections.

Extreme rhetoric weakens the trust among people and is an obvious threat to the principle of inclusion and the soul of democracy. At

the same time, it enhances voter motivation in general, which results in greater political polarization and makes a democracy proportionately less effective in dealing with serious issues, such as pandemics and climate change. Of course, if such issues threaten ultimate devastation, people might, in fact, welcome an autocratic solution.

However, the increasing diversity of American democracy offers an ironic but plausible reason to hope for improvements in our democracy. Political divisions now seem stark, but America experienced far greater polarization in the nineteenth century over the issue of slavery. America was fundamentally divided over the principle of inclusiveness, i.e., over the citizenship of African-Americans (epitomized by the stupid Dred Scott decision of 1857) and whether or not they should be counted among those protected by the laws by which everyone is governed. Americans were so divided that hundreds of thousands had to die in our Civil War to settle the basic issue, and American society has had to struggle with the lingering effects of slavery ever since.

A basic, and not too subtle, effect in America has been systemic racism, which is mirrored throughout the world in attitudes toward varied ethnic minorities. Simply stated, systemic racism is the disparate application of rules for members of different ethnic groups. Just as people are naturally inclined to trust and sympathize with those who are most like themselves, authorities are likely to apply the rules more rigidly on some minorities than on others, whether in criminal law, education, health care, or in types of professional advancement.

The reality of systemic racism was made painfully clear on May 25, 2020 with the arrest and death of George Floyd, an African-American man, because of his \$20 infraction. He never resisted arrest but was handcuffed, forced to lie on the pavement, and was slowly strangled by the knee of a white police officer on his neck. The incident was recorded on video and viewed by millions.

The way in which people reacted to this incident contrasts sharply with past protests and offers some hope for the expansion and viability of American democracy. Previous protests against the harsh treatment of African-Americans by police have involved few whites. For example, following the “Watts Riots” of 1965 and the “Watts Rebellion” of 1992 African-Americans rioted destructively as members of a single ethnic group, and Rodney King, the primary victim of a po-

lice beating in 1992, pleaded, “Why can’t we just get along.” Relatively few whites or members of other ethnic groups participated in the violence that followed in those cases or in the many other minority riots that litter our history.

In contrast, the protests that followed the killing of George Floyd were dominated by whites and included people from most ethnic groups. Ethnic minorities have grown significantly in their diversity and total numbers, now constituting nearly half of the total American electorate, and all groups now have many friendships that cross ethnic boundaries.

Also, the video that showed the killing of George Floyd was widely shared on social media, and so far more people saw the grossly disparate application of police tactics in vivid form. People from all segments of the population expressed empathy and outrage. Thus, the increased diversity of the population and the ubiquity of smart phones seem to have combined to enhance, at least a little, a general sense of common values and “natural rights” across all segments of American society. Democracy is always troubled, but it is also self-correcting as people interact with one another more.

The concept of “natural rights” arises from our interaction with others and is the basis of law in a democracy. Civil authorities have often ignored and sometimes encouraged racist depravities throughout American history, but in the case of George Floyd, a court of law held the arresting officer, Derek Chauvin, and his fellow officers accountable. Chauvin himself was convicted of second-degree murder and sentenced to a long prison term. In this particular case, the broad participation in protests and the judicial results appear to confirm the development of a somewhat more inclusive (and thereby more democratic) society in America.

Democracy is always impure, but we are lucky in America to have the independence of the judiciary written into our Constitution. Judicial independence is the most important part of our distributed authority. The distinction between the American legislative and administrative branches of government has been much weakened by the development of political parties. If the same party controls the Presidency and both houses of Congress with decisive majorities, the members of Congress can be easily intimidated by the President, especially if they must run for reelection in primaries that select party nominees. Thus, American Presidents have accumulated much of

the authority originally reserved for the legislative branch of government (e.g., the power of war).

Federal judges, by contrast, receive lifetime appointments and stand as independent guardians of rules applied to all citizens. Of course, judges are fallible, but a tiered system of courts allows for a hierarchy of appeals, a system that mitigates most of the egregious injustices.

The importance of an independent judiciary was especially clear following our most recent Presidential election. Donald Trump lost, but he repeatedly sued in many district courts that his losses in various states resulted from election fraud. In most cases, the judges had been appointed by the Trump administration, yet in all cases, the judges summarily dismissed all claims of fraud because Trump's lawyers could produce no evidence. The issues were simple and clear, and the judiciary enforced the authority of established law.

However, Donald Trump still refuses to concede the legitimacy of the election and urged his followers to "Fight like Hell." The meaning of his words was to reject the elections results with violence if necessary. The storming of the Capitol on January 6, 2021 was, in fact, a violent attempt to stop the formal acknowledgement of election results, and the mob, in effect, acted on the exact meaning of Trump's words.

Violence, the threat of violence, and fear are the time-tested tools of dictators, as advocated by Machiavelli and successfully pursued by many tyrants. Hitler, for example, came to power as a minority government propelled by thuggery and the fear inspired by his Brown Shirt supporters. Once he gained command of the police and armed forces, elections were no longer needed.

Violence and threats of violence have always been a part of American history. Brawls and even duels erupted in Congress during the turbulent nineteenth century, but the leaders of the major political parties never condoned the violence or advocacy of violence by their individual members.

Since the election defeat of Donald Trump, however, the attitude of Republicans, one of our major political parties, seems to have changed, at least temporarily. Following the lead of Donald Trump who encouraged the rioters of January 6th and condoned their chants of "Hang Mike Pence" (his own Vice-President), Republican leaders have excused the violence as simple collateral action in a justifiable

protest. Several individual members of Congress have voiced violent rhetoric, and Rep. Gosar even posted an anime video altered to show him killing a liberal Democrat and attacking President Biden.

Of course, rhetoric of all sorts lends a sense of legitimacy to imitative action, and some journalists have argued that the current rhetoric may lead to the overthrow of American democracy when we have our next election. However, such an overthrow would require fundamental changes in our judiciary and the military line of command. Many of those who stormed our Capitol on January 6th have been arrested and sentenced to prison, and civil lawsuits have successfully bankrupted extremist groups such as the Proud Boys and Oath Keepers. Our courts are not perfect, but so far, our legal system has held up reasonably well, and our military is clearly dedicated to constitutional procedures.

Still, the undeniable effect of violent rhetoric is the extremity to which it drives existing political divisions. Even though contention arises naturally from diverse interests and helps to drive innovation and progress in a healthy democracy, when problems are general and truly severe, such as the rise of totalitarianism in the twentieth century, political parties need to dampen their rhetoric, concede the legitimacy of opposing interests, and coalesce on at least some remedial actions.

Climate change (and maybe the pandemic) now appears to be a general and truly severe problem, but some politicians continue to seek media attention with wild distortions and sophistry. In fact, scientific evidence is sometimes criticized simply because it is the product of conventional research and/or part of “establishment” thinking.

Political opposition is generally healthy in a democracy, but it sometimes morphs into calculated intransigence – a political tactic to deprive another political party of any credit for any positive accomplishments. If nothing good happens when one party has power, then power will more likely shift to the other party. Thus, the unbending quest for political power can, in fact, stifle the most exemplary efforts at effective government.

It is reasonable to argue that party politics potentially renders democracies, especially American democracy, ultimately ineffective. President Xi Jinping defends the one-party system of China as a superior alternative because it can encourage the important forms of innovation – scientific, technical, and entrepreneurial – while also

maintaining a unified culture and political identity. China has the world's largest population, a significant talent pool, and can enhance cooperation by emphasizing cultural pride. Without inter-party rivalries, China may be able to focus more nimbly and clearly on serious problems than Western democracies can, and China might thereby displace democracies socially, economically, and intellectually as the primary model of civilized life.

However, China actively resists cultural diversity and scoffs at criticism of its record on human rights. Yet, few women are seen in leadership positions, and nonconforming minorities (such as the Uighurs) are suppressed as a matter of policy. Unfortunately, the more China emphasizes cultural unity, the more it surrenders the natural enrichment arising from the variations of human experience.

The United States has a much smaller population than China, but American democracy, as noted above, was founded on the idea of human "rights" and developed spasmodically but significantly over time. Our deeds are imperfect, but our dedication to the idea of protecting the "rights" of all our people has become generally embraced in Western democracies and functions as a beacon of hope throughout the world. It is an idea that makes the Western democracies a magnet for everyone with hope, energy, and ambition.

America remains the center of that hope and is thereby able to draw on the talent pool of the entire world, which is far larger than China's. Of course, the Western democracies must find ways to mitigate the natural fears exploited by ambitious politicians. At the same time, democracies can, and should, build better pathways to take advantage of the immense energy and interests of people throughout the world. By extending human rights as broadly as possible, we can all prosper a whole lot more. As Jefferson suggested, we are called to the pursuit of everyone's happiness.

О демократии в китайской языковой картине мира

Александр Гордей

Китайская номинативная единица *миньчжу* (民主) – семантическая калька английской или французской лексемы, восходящей к лат. *demokratia*, где *минь* – ‘народ’, а *чжу* – ‘главный’, т.е. ‘главенство народа’; параллельно используется *миньчжучжуи* (民主主义) с полусуффиксом *-чжуи* типа русского *-изм* в абстрактном субstantиве, поэтому и переводить на русский язык такую китайскую единицу лучше как ‘демократизм’.

Заемствованность *миньчжу*, тем более *миньчжучжуи*, для носителей китайского языка очевидна. Не удивительно, что понятие ДЕМОКРАТИЯ в западном смысле данного слова не укоренилось глубоко в китайской новейшей историко-культурной традиции, хотя в последнее время активно обсуждается в средствах массовой информации. По наиболее распространенному в китайских медиа представлению, демократия реализуется только в небольших сообществах, где возможны прозрачные выборы и реальный учет позиции большинства.

Массовое «народное» мнение гласит, что Китаю демократия не подходит и вообще вредна, поскольку нынешняя ситуация относительной стабильности возможна только при сильной верховной власти. Распространение в Китае демократии, наподобие западной, неизбежно приведет к обострению ряда социальных проблем, которые пока удастся сдерживать, в первую очередь – национальных меньшинств, и в итоге закончится распадом страны как единого государственного образования, что чревато гораздо более серьезными последствиями, чем распад СССР.

В исторической перспективе образование китайского государства, в том числе трансформация в КНР, не происходило

по современным западным демократическим лекалам. Понятие ДЕМОКРАТИИ, связанное с идеями Руссо, Вольтера и др., не представлено в явном виде в китайской религиозно-философской традиции. Оно нечётко лексикализовано в китайском языке (кит. *минджиджи*), а с другой стороны, многие связанные понятия собственно китайской культуры лишь приблизительно могут быть переведены на европейские языки и восприняты европейской философской мыслью.

Каноны конфуцианства, пронизывающие китайский менталитет, гласят, что между государем и подданными должна быть *И* (义) ‘справедливость’; центральной идеей социального устройства является образ просвещенного и мудрого правителя, который находится в совершенно иной плоскости, чем понятие демократии. Он реализуется в заповедях императора Канси (1654–1722), правление которого почитается как золотой век Китайской империи. Согласно заповедям Канси, следовавшего канонам «Даодэцзин» (Книга Пути и Добродетели), ключевое понятие социального устройства – добродетель, духовные ценности: закон нужен только тогда, когда исчезает добродетель. Закон на втором месте (попутно отметим, что иероглиф 法 *фа*, обозначающий закон, состоит из иероглифических примитивов, означающих частное владение на воду и землю), но он нужен, иначе стране грозит анархия. Кит. *гэмин*, которое переводится сегодня как ‘революция’, имеет более раннее буквальное значение ‘изъятие небесного мандата на правление’, т.е. *Небо* лишает недобродетельного государя права властвовать. Таким образом, добродетель в языковой картине мира китайца в той же степени механизм управления, что и демократия – такой подход с трудом укладывается в сознании европейца.

С другой стороны, эпоха правления коммунистической партии Китая не является автократией в европейском понимании. Оно построено не только на подчинении нижестоящих вышестоящим, но и на отчетности вышестоящих нижестоящим. В Китае соблюдается принцип демократического централизма – генеральный секретарь не монарх и не царь. Кроме того, в Китае новейшего времени очень успешно применен принцип децентрализации субъектов хозяйствования – это обеспечило небывалый экономический рост.

Abstrakt

Tom *DEMOKRACJA* *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* otwiera kolejny etap pracy nad *Leksykonem*. Pięć pierwszych tomów LASiS poświęcono ważnym konceptom aksjologicznym przebadanym na podstawie danych z 15 do 20 języków: *DOM* (2015), *PRACA* (2016), *HONOR* (2017), *EUROPA* (2018) i *WOLNOŚĆ* (2019). Praca nad *Leksykonem* jest częścią programu badawczego EUROJOS [Europejski językowy obraz świata], afiliowanego przy Komisji Etnolingwistycznej Międzynarodowego Komitetu Sławistów, Instytucie Sławistyki PAN i Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS od 2001 roku.

Tom zawiera paralelne opisy konceptu DEMOKRACJA w 14 językach, w tym siedmiu słowiańskich – zachodnich (polski, czeski), wschodnich (rosyjski, białoruski) i południowych (bułgarski, serbski, chorwacki) – oraz siedmiu innych europejskich (starogrecki, litewski, duński, niemiecki, francuski) i pozaeuropejskich (angielski amerykański, afrykański język hausa).

Zgodnie z założeniami *Leksykonu* tomowi przyświeca wspólna płaszczyzna teoretyczno-metodologiczna: operowanie wypracowanym systemem narzędzi pojęciowych oraz wspólną i spójną metodologią. Te założenia i metodologia opisane są w artykule wstępnym prof. Jerzego Bartmińskiego, założyciela etnolingwistyki kognitywnej. Paralelne opisy semantyczne konceptu DEMOKRACJI w różnych językach i kulturach oparte zostały na porównywalnym zestawie danych (źródeł): systemowych (w tym słownikowych), tzw. „wywołanych” (tj. uzyskanych metodą badań ankietowych) i tekstowych (w tym korpusowych). Materiał językowy do poszczególnych artykułów zbierano systematycznie do 2022 roku.

Opisy konceptu DEMOKRACJA dokonane na podstawie danych zaczerpniętych z poszczególnych języków nie są ostatecznym celem przedłożonego tomu – praca taka polega na syntezie, porównaniu, identyfikacji specyficznego narodowo i uniwersalnego w treści i strukturze pojęcia. Syntezę taką zawiera artykuł podsumowujący *Koncept DEMOKRACJA w lingwokulturach słowiańskich, europejskich niesłowiańskich i pozaeuropejskich*.

Słowa kluczowe: demokracja; językowy obraz świata; dane systemowe, ankietowe, tekstowe; definicja kognitywna; profilowanie; synteza

Abstract

This volume of the *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours] concerns DEMOCRACY and marks the next stage of work on the series. The first five volumes are devoted to important axiological concepts, examined on the basis of data from 15 to 20 languages: *HOME* (2015), *WORK* (2016), *HONOUR* (2017), *EUROPE* (2018) and *FREEDOM* (2019). Work on the *Lexicon* is a part of the research project EUROJOS (Europejski językowy obraz świata [European Linguistic Worldview]), which since 2001 has been affiliated with the Ethnolinguistic Commission at the International Committee of Slavists, the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, and the Institute of Linguistics and Literary Studies at the Maria Curie-Skłodowska University.

The volume contains parallel descriptions of the concept of DEMOCRACY in 14 languages, including seven Slavic languages – Western (Polish, Czech), Eastern (Russian, Belarusian) and Southern (Bulgarian, Serbian, Croatian) – and seven other European (Ancient Greek, Lithuanian, Danish, German, French) and non-European (American English, African Hausa) languages.

In accordance with the principles of the *Lexicon*, all volumes share a common theoretical and methodological platform: they use the developed system of conceptual tools and a common and coherent methodology. These principles and methodology are described in the introductory article by Professor Jerzy Bartmiński, the founder of cognitive ethnolinguistics. Parallel semantic descriptions of the concept of DEMOCRACY in different languages and cultures are based on a comparable set of data (sources): systemic (including dictionary data), survey and textual (including corpora). Linguistic material for individual articles was systematically collected before 2022.

The descriptions of the concept of DEMOCRACY made on the basis of data from different languages are not the final goal of the volume as the work involves the synthesis, comparison and identification of nationally specific and universal features of the concept. Such a synthesis is presented in the summary article: “Koncept DEMOKRACJA w lingwokulturach słowiańskich, europejskich niesłowiańskich i pozaeuropejskich” [The Concept of DEMOCRACY in Slavic, European Non-Slavic and Non-European Languages and Cultures].

Keywords: democracy; linguistic worldview; systemic, survey and textual data; cognitive definition; profiling; synthesis

Noty o autorach

† **Jerzy Bartmiński**, prof. dr hab., założyciel Lubelskiej Szkoły Etnolingwistycznej

Ewa Bialek, dr hab., prof. ucz., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska [Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3868-5001>; e-mail: ewa.bialek@mail.umcs.pl

Rajna Dragičević / Ражна Драгичевић, prof. dr, Uniwersytet w Belgradzie (Универзитет у Београду), Serbia [University of Belgrade, Serbia]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7833-1027>; e-mail: rajnad@yahoo.com

Monika Grzeszczak, dr, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska [Catholic University of Lublin, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4549-3721>; e-mail: monika.grzeszczak@kul.pl

Aliaksandr Hardziej / Аляксандр Гардзеі, dr hab., prof., Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny (Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт), Białoruś [Minsk State Linguistic University, Belarus]; e-mail: alieks2001@yahoo.com

Ladislav Janovec, PhD, Uniwersytet Techniczny w Libercu (Technická univerzita v Liberci), Czechy [Technical University of Liberec, Czech Republic]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6303-1638>; e-mail: ladis.janovec@seznam.cz

Aleksander Kacprzak, dr, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska [Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2961-8221>; e-mail: aleksander.kacprzak@amu.edu.pl

Kazimierz Korus, prof. dr hab. emeritus, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska [Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland]; e-mail: kkorus@poczta.onet.pl

Przemysław Łozowski, dr hab., prof. ucz., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska [Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6685-9713>; e-mail: przemyslaw.łozowski@mail.umcs.pl

Piotr Mirocha, dr, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska [Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5752-5890>; e-mail: piotr.mirocha@uj.edu.pl

Gergana Padareva-Ilieva / Гергана Падарева-Илиева, PhD, Assoc. Prof., Uniwersytet Południowo-Zachodni im. Neofita Rilskiego (Югозападен университет «Неофит Рилски»), Blagoevgrad, Bułgaria [South-West University «Neofit Rilski», Blagoevgrad, Bulgaria]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5734-298X>; e-mail: gery-padareva@swu.bg

Nina Pawlak, prof. dr hab., Uniwersytet Warszawski, Polska [University of Warsaw, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6949-3921>; e-mail: n.pawlak@uw.edu.pl

Alena Rudenka / Алена Руденка, prof. dr hab., Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska [Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1165-3299>; e-mail: alena.rudenka@ispan.edu.pl

Irena Smetonienė, dr, prof., Uniwersytet Wileński (Vilnius universitetas), Litwa [Vilnius University, Lithuania]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5165-8078>; e-mail: irena.smetoniene@flf.vu.lt

Grant Smith, PhD, prof. emeritus, Uniwersytet Wschodniego Waszyngtonu, Cheney, USA [Eastern Washington University, Cheney, U.S.A.]; e-mail: gsmith@ewu.edu

Petar Sotirov / Петър Сотиров, dr hab., prof. ucz., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska [Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4082-4592>; e-mail: sotirow@gmail.com

Andrzej Szubert, dr hab., prof. ucz., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska [Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3969-9034>; e-mail: szubert@amu.edu.pl

Aline Viviani, dr, Uniwersytet Wrocławski, Polska [University of Wrocław, Poland]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4012-8493>; e-mail: aline.slawik@uwr.edu.pl

Aleksey Yudin / Алексей Юдин, prof. dr, Uniwersytet w Gandawie (Universiteit Ghent), Belgia [Ghent University, Belgium]; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2399-2482>; e-mail: oleksiy.yudin@ugent.be

Wykaz DOI poszczególnych artykułów

List of DOIs and Table of Contents

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Demokracja / The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbors. Democracy

DOI: <https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0>

<i>Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony? / The Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbours – What Does It Contain, What Principles Is It Based on, Who Is It Intended for?</i>	7
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_1	
Koncept DEMOKRACJA w lingwokulturach słowiańskich, europejskich nie-słowiańskich i pozaeuropejskich / The Concept of DEMOCRACY in Slavic, European Non-Slavic and Non-European Linguacultures	15
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_2	
Aksjologia DEMOKRACJI ateńskiej / The Axiology of Athenian DEMOCRACY	49
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_3	
DEMOKRACJA w litewskim dyskursie / DEMOCRACY in Lithuanian Discourse	83
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_4	
DEMOKRACJA w polskiej lingwokulturze / DEMOCRACY in Polish Linguaculture	103
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_5	
ДЕМОКРАТИЯ по данным чешского языка / DEMOCRACY According to the Czech Language Data	149
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_6	
Koncept ДЕМОКРАТИЯ в языке русский: дане S-A-T / The Concept of ДЕМОКРАТИЯ in the Modern Russian Language: Data from the Language System, Survey Studies and Texts	181
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_7	

ДЕМОКРАТИЯ в языковой картине мира беларусов / DEMOCRACY in the Linguistic Worldview of Belarusians	219
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_8	
Pojęcie DEMOKRACJI w języku bułgarskim / The Concept of DEMOCRACY in the Bulgarian Language	247
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_9	
Концепт ДЕМОКРАТИЯ в сербском языке/ The Concept of DEMOCRACY in the Serbian Language	291
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_10	
DEMOKRACIJA w języku chorwackim: językowy obraz konceptu / DEMOKRACIJA in the Croatian Language: A Linguistic Picture of the Concept . . .	319
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_11	
Koncept DEMOKRACJA w języku duńskim / The Concept of DEMOCRACY in the Danish Language	349
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_12	
Pojęcie DEMOKRATIE w języku i dyskursie niemieckim / The Concept of DEMOKRATIE in German Language and Discourse	383
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_13	
La DÉMOCRATIE w języku francuskim / La DÉMOCRATIE in the French Language	413
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_14	
ДЕМОКРАТИЯ по данным американского варианта английского языка / DEMOCRACY According to the American English Data	461
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_15	
Koncept (młodej) DEMOKRACJI w źródłach językowych hausa / The Concept of (Young) DEMOCRACY in the Language Sources of Hausa	493
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_16	
W poszukiwaniu źródeł konceptu DEMOKRACJA w najwcześniejszych poświadczeniach słowa <i>democracy</i> / In Search of the Roots of the DEMOCRACY Concept in the Earliest Attestations of the Word <i>democracy</i>	521
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_17	
Democracy: A Personal Point of View	537
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_18	
О демократии в китайской языковой картине мира / On Democracy in the Chinese Linguistic Worldview	551
DOI: https://doi.org/10.11649/978-83-66369-61-0_19	